

IMMANUEL
KANT

TÖRTÉNETFILOZÓFIAI
ÍRÁSOK

ICTUS

Immanuel Kant
Történetfilozófiai írások

A kötet alapjául szolgáló kiadások:

Immanuel Kant, Werkausgabe XI-XII. *Schriften zur Anthropologie, Geschichtsphilosophie, Politik und Pädagogik*, 1-2., Suhrkamp, Fr. a. M. 1991 [1968], hrsg. von Wilhelm Weischedel; *Kant's gesammelte Schriften*, hrsg. von der Königlich Preussischen Akademie der Wissenschaften, Band VII. (Erste Abtheilung: Werke, Siebenter Band), Druck und Verlag von Georg Reimer, Berlin 1917; Band VIII. (Erste Abtheilung: Werke, Achter Band), Walter de Gruyter et Co., Berlin und Leipzig 1923, szerk. Erich Adickes; Band XV., XVI., szerk. Erich Adickes (Dritte Abtheilung: Handschriftlicher Nachlaß, Zweiter, Dritter Band, Walter de Gruyter et Co., Berlin und Leipzig 1923, 1924) és XIX. (Dritte Abtheilung: Handschriftlicher Nachlaß, Sechster Band), Walter de Gruyter et Co., Berlin und Leipzig 1934, szerk. Friedrich Berger; Band XXIII., Walter de Gruyter et Co., Berlin 1955, szerk. Gerhard Lehmann; Immanuel Kants *Kleinere Schriften zur Logik und Metaphysik*, hrsg. von Karl Vorländer, Zweite Abteilung: Die Schriften von 1766-86; Vierte Abteilung: Die Schriften von 1796-98, Verlag der Dürr'schen Buchhandlung, Leipzig 1905; Immanuel Kants *Kleinere Schriften zur Ethik und Religionsphilosophie*. Erste Abtheilung, hrsg. von J. H. von Kirchmann, Verlag der Dürr'schen Buchhandlung, Leipzig [1870]; Zweite Abtheilung, hrsg. von Friedrich Michael Schiele, Verlag der Dürr'schen Buchhandlung, Leipzig 1902; Immanuel Kant, *Schriften zur Geschichtsphilosophie*, Philipp Reclam jun., Stuttgart 1985, szerk. Manfred Riedel

E kötet az MKM Felsőoktatási Tankönyvtámogatási Pályázata
és a Soros Alapítvány támogatásával készült

A kötetet összeállította, az utószót és a jegyzeteket írta
Mesterházi Miklós

Sorozatszerkesztő
Hévizi Ottó és Kardos András

Fordította
Hildenstab György (*Az örök békéről*) és Nagy László (*Recenziók
Herder Eszméiről*) fordításainak felhasználásával

Mesterházi Miklós
és
Vidrányi Katalin (13-58., 87-103.)

A fordítást az eredetivel egybevetette
Munkácsy Gyula

IMMANUEL KANT

TÖRTÉNETFILOZÓFIAI
ÍRÁSOK

ICTUS

TARTALOM

• Válasz a kérdésre: mi a felvilágosodás?	13
<i>(Vidrányi Katalin fordítása)</i>	
• Tájékozódni a gondolatok között: mit is jelent ez?	23
<i>(Vidrányi Katalin fordítása)</i>	
* * *	
• Az emberiség egyetemes történetének eszméje világpolgári szem- szögből	41
<i>(Vidrányi Katalin fordítása)</i>	
Első tétel	45
Második tétel	45
Harmadik tétel	46
Negyedik tétel	47
Ötödik tétel	48
Hatodik tétel	49
Hetedik tétel	50
Nyolcadik tétel	54
Kilencedik tétel	56
• Recenziók Herder Eszméiről	59
<i>(Mesterházi Miklós fordítása)</i>	
I. Johann Gottfried Herder: Eszmék az emberiség történetének filozófiájáról, I. rész	61
II. A herderi Eszmék az emberiség történetének filozófiájáról recenzensének észrevételei egy, a recenziót támadó írásról	74
III. Johann Gottfried Herder: Eszmék az emberiség történeté- nek filozófiájáról, II. rész	77
• Az emberi történelem feltehető kezdete	87
<i>(Vidrányi Katalin fordítása)</i>	
Megjegyzés	95
A történelem végzése	98
Zárómegjegyzés	100

Teleológiai elvek használatáról a filozófiában	105
<i>(Mesterházi Miklós fordítása)</i>	
Fogalmazvány	141
<i>(Mesterházi Miklós fordítása)</i>	
A filozófia minden theodicaei próbálkozásának kudarcáról	143
<i>(Mesterházi Miklós fordítása)</i>	
Zármegjegyzés	159
Fogalmazvány	165
<i>(Mesterházi Miklós fordítása)</i>	
• Ama közönségesen használt szólásról, hogy ez talán igaz az elméletben, ám a gyakorlatban mit sem ér	167
<i>(Mesterházi Miklós fordítása)</i>	
I. Elmélet s gyakorlat viszonyáról a morált illetően általában ..	173
II. Elmélet s gyakorlat viszonyáról az államjogban	185
III. Elmélet s gyakorlat viszonyáról a nemzetközi jogban általános emberbaráti, azaz kozmopolita szemszögből nézvést ...	204
Fogalmazványok	213
<i>(Mesterházi Miklós fordítása)</i>	
• Minden dolgok vége	235
<i>(Mesterházi Miklós fordítása)</i>	
Fogalmazványok	253
<i>(Mesterházi Miklós fordítása)</i>	
• Az örök békéről	255
<i>(Mesterházi Miklós fordítása)</i>	
Az örök békéhez	257
Első szakasz, amely az államok örök békéjének előcikkelyeit tartalmazza	258
Második szakasz, amely az államok örök békéjének végleges cikkelyeit tartalmazza	264
Az örök béke első végleges cikkelye	265
Az örök béke második végleges cikkelye	269
Az örök béke harmadik végleges cikkelye	274
Első toldalék: az örök béke garanciájáról	278
Második toldalék: az örök béke titkos cikkelye	287

Függelék	288
I. Erkölcs és politika megférhetetlenségéről az örök béke szemszögéből	288
II. A politikának az erkölccsel való egyezéséről a közjog transzcendentális fogalma alapján	303
Fogalmazványok	311
<i>(Mesterházi Miklós fordítása)</i>	
• A fakultások vitája három szakaszban	335
<i>(Mesterházi Miklós fordítása)</i>	
Előszó	337
Első szakasz. A filozófiai és teológiai fakultás vitája	347
Bevezetés	347
A fakultások általános felosztása	349
I.	
A fakultások viszonyáról	351
Első szakasz. A magasabb fakultások fogalma és felosztása ..	351
A. A teológiai fakultás sajátossága	354
B. A jogi fakultás sajátossága	355
C. Az orvosi fakultás sajátossága	356
Második szakasz. Az alsóbb fakultás fogalma és felosztása ..	358
Harmadik szakasz. A magasabb fakultásoknak az alsóbbal foly- tatott törvénytelen vitájáról	361
Negyedik szakasz. A magasabb fakultásoknak az alsóbbal foly- tatott törvényes vitájáról	364
Eredmény	368
II.	
Függelék, amelyben a fakultások vitája a teológiai és filozófiai fakultás vitájának példáján megvilágíttatik	368
I. A vita témája	368
II. Az írásmagyarázat filozófiai alaptételei, melyek bere- kesztteni hivatottak a vitát	372
III. Az írásmagyarázat alaptételeit illető ellenvetések, vala- mint megválaszolásuk	379

Általános megjegyzés. A vallási felekezetekről	383	
Békekötés, valamint a fakultások vitájának berekesztése	398	
A szent könyv gyakorlati használatát és fennmaradásának föl- tehető idejét érintő bibliai-történeti kérdések függeléke	406	
Függelék a tiszta vallási misztikáról	408	
Második szakasz. A filozófiai és jogi fakultás vitája. Az újólag föl- tett kérdés: vajon állhatatosan a jobb iránt halad-e előre az em- beri nem?		415
1. Mi az, amit e tárgyban megtudni szeretnénk?	415	
2. S miként tudhatnók meg?	416	
3. A jövőről előre tudni kívántak fogalmának fölosztása	417	
4. A haladás földványa közvetlenül tapasztalati úton nem meg- oldható	419	
5. Az emberi nem jövendőllő történetírását mégiscsak kapcsol- nunk kell valamiféle tapasztalathoz	421	
6. Korunk egy fejleményéről, mely is bizonyítja az emberiség mondott morális irányzatosságát	422	
7. Az emberiség jövendőllő történetírása	425	
8. Arról a nehézségről, melyet a világon lehető legjobb állapot- hoz tartó előrehaladás maximái nyilvános hirdetésüket illetően magukban rejtene	427	
9. Milyen hasznot hoz majd a mind jobb iránt tartó előreha- ladás az emberi nemnek ?	429	
10. Miféle rend az, melyben a mind jobb iránt tartó előreha- ladás egyedül várható?	431	
Lezárás	432	
Harmadik szakasz. A filozófiai és orvosi fakultás vitája. A kedély hatalmáról, hogy pusztá eltökéléssel úrrá legyen beteges érzetein. Válaszirát Hufeland udvari tanácsos és professzor úrnak		433
A diétika alaptétele	437	
1. A hipochondriáról	440	
2. Az alvásról	442	
3. Az evés-ivásról	445	
4. Az alkalmatlan időben eszközölt gondolkodás keltette be- teges érzetéről	447	

5. A beteges rohamok elmulasztása és föltartóztatása a lég- vételt illető eltökélés segedelmével	448
6. A zárt ajakkal való légvétel e szokásának következéseiről	450
Befejezés	450
Utóirat	454
Fogalmazványok	457
<i>(Mesterházi Miklós fordítása)</i>	
 Hátrahagyott történetfilozófiai észrevételek	509
<i>(Mesterházi Miklós fordítása)</i>	
A fordító utószava	581

VÁLASZ A KÉRDÉSRE:
MI A FELVILÁGOSODÁS?

(1784)

VÁLASZ A KÉRDÉSRE: MI A FELVILÁGOSODÁS?

A felvilágosodás az ember kilábalása maga okozta kiskorúságából. Kiskorúság az arra való képtelenség, hogy valaki mások vezetése nélkül gondolkodjék. Magunk okozta ez a kiskorúság, ha oka nem értelmünk fogyatékosságában, hanem az abbeli elhatározás és bátorság hiányában van, hogy mások vezetése nélkül éljünk vele. *Sapere aude!* Merj a magad értelmére támaszkodni! – ez tehát a felvilágosodás jelmondata.

Restség és gyávaság okozza, hogy az emberiség oly nagy része, habár a természet már rég felszabadította az idegen vezetés alól (*naturaliter maiorennes*), szívesen kiskorú marad egész életében; s azt is, hogy másoknak oly könnyű ezek gyámjává feltolni magukat. Kiskorúnak lenni kényelmes. Ha van egy könyvem, amely eszemül, egy lelkipásztorom, aki lelkiismeretemül szolgál, s egy orvosom, aki megszabja az étrendemet stb., akkor igazán nincs szükségem arra, hogy magam fáradozzam. Ha fizetni tudok, nem kell gondolkodnom; elvégzik helyettem mások ezt a bosszantó munkát. S hogy az emberiség legnagyobb része (s közte az egész szépem), túl azon, hogy fáradságos, fölöttebb veszélyesnek is tartsa a nagykorúságig teendő lépést – arról már ama gyámok gondoskodnak, akik jóságosan magukra vették a rajtuk való felügyeletet. Miután elbutították jószágaikat, s gondosan vigyáztak, nehogy e jámbor teremtmények egy lépést is tehessenek ama járókán kívül, amelybe bezárták őket, megmutatják nekik az őket fenyegető veszélyeket, ha megpróbálnának egyedül járni. No, a veszély nem éppen olyan óriási, mert néhány esés árán végül csak megtanulnának járni; de egy ilyen példa mégiscsak megfontolttá tesz, és visszarettent minden további kísérlettől.

Az egyes embernek nagyon nehéz tehát a szinte természetével vált kiskorúságból kivergődnie. Valósággal megszerette, s egyelőre valóban képtelen arra, hogy a saját fejével gondolkodjék, mivel

soha nem is engedték, hogy megpróbálja. A természeti adottságok értelmes felhasználásának, vagy inkább a velük való visszaélésnek mechanikus eszközei: a szabályzatok és formulák – az örökös kiskorúság béklyói. Még aki levetné azokat, az is csak bizonytalanul ugranék át a legkeskenyebb árkon is, mivel nem szokott hozzá a szabad mozgáshoz. Ezért csak keveseknek sikerült, hogy önálló szellemi tevékenységgel kilábaljanak a kiskorúságból, és biztosan járjanak.

Ám, hogy egy közösség váljék felvilágosodottá a maga erejéből, az sokkal inkább lehetséges; sőt, ha szabadságot engednek neki, majdnem elmaradhatatlan. Mert mindig lesz néhány önállóan gondolkodó ember, még a nagy sokaság kinevezett gyámjai között is, akik, levetvén a kiskorúság igáját, terjesztik is maguk körül az értelmes önbecsülésnek s az ember önálló gondolkodásra hivatottságának szellemét. Sajátos módon az a közösség, amelyet előzőleg ők hajtottak igába, utóbb őket magukat is arra kényszerítheti, hogy ez iga alatt maradjanak, ha néhány más, a felvilágosodásra teljességgel képtelen előljárója a közösséget erre bujtogatja; ennyire káros tehát az előítéletek elültetése, mert ezek végül azokon bosszulják meg magukat, akik vagy akiknek elődei létrehozták őket. Ily módon egy közösség csak lassan juthat el a felvilágosodásig. Egy forradalom megbuktathatja ugyan a személyes despotizmust, a kapzsi és uralomvágyó elnyomást, de soha nem eredményezi a gondolkodásmód igazi reformját; hanem egyszerűen a régiek helyett új előítéletek pórázára fűzi a gondolattalan tömeget.

E felvilágosodáshoz azonban semmi egyéb nem kell, csak *szabadság*; annak is a legártalmatlanabb fajtája: nevezetesen az ész minden kérdésben való *nyilvános használatának szabadsága*. De már hallom is mindenfelől a kiáltást: *ne okoskodjatok!* A tiszt így szól: *ne okoskodjatok, hanem gyakorlatozzatok!* A pénzügyi tanácsos: *ne okoskodjatok, hanem fizessetek!* A pap: *ne okoskodjatok, hanem higgyetek!* (A világon csak egyetlen úr¹ mondja: *okoskodjatok*, amennyit akartok, de *engedelmeskedjetek!*) S ez a szabadság

¹ Tudniillik Nagy Frigyes – Karl Vorländer jegyzete.

megannyi korlátozása. De melyik korlátozás akadályozza a felvilágosodást, melyik nem? S melyik az, amely egyenesen előmozdítja? – Felelek: az ész nyilvános használatának mindenkor szabadnak kell lennie, mert egyedül ez képes megvalósítani az emberek között a felvilágosodást; az ész magánhasználatát azonban többször nagyon is korlátok közé lehet szorítani, anélkül, hogy ez különösebben gátolná a felvilágosodást. Saját eszünk nyilvános használatának azt nevezem, ha egy tudós az olvasók teljes közösségének színe előtt gondolkodik. Magánhasználatának azt, amit egy bizonyos rábízott, polgári tisztségben vagy hivatalban tehet az eszével. Némely közérdekű ügyben szükség van egy bizonyos mechanizmusra, miáltal a közösség egyes tagjainak pusztán passzívan kell viselkedniük, hogy mesterséges egyetértést teremtvén a kormányzat közös célokra irányítsa, vagy legalábbis visszatartsa őket e célok megzavarásától. Ilyenkor nyilvánvalóan megengedhetetlen az okoskodás, itt engedelmeskedni kell. Amint azonban a gépezet e része egyben egy egész közösség, sőt, a világpolgári társadalom tagjának tekinti magát, tehát tudósi minőségében, aki írásaival fordul valamely szoros értelemben vett közösséghez, mindenesetre okoskodhatik anélkül, hogy ezzel károsodás érné azokat az ügyeket, amelyekben neki jórészt csak a passzív résztvevő szerepe jut. Így meglehetősen romboló lenne, ha egy tiszt, akinek feljebbvalója valamilyen utasítást adott, szolgálatban hangosan tűnődne e parancs célszerűségén vagy hasznosságán; engedelmesednie kell. Ám nem méltányos megtiltani neki, hogy mint tudós, megjegyzéseket tegyen a hadiszolgálat fogyatékoságairól, s ezeket megítélés végett közönsége elé terjessze. A polgár nem habozhat a rárótt feladatok elvégzésében; sőt, ha kotnyelesen bírálgatja ama megbízatásokat, akkor ez olyan botrány, amelyért (mivel általában törvénytelen ségkre ösztönözhet) megbüntethető. Ugyanő azonban ettől függetlenül nem cselekszik polgári kötelességei ellenére, ha tudósként nyilvánosan véleményt mond az előírások szerencsétlen vagy igazságtalan voltáról. Azonképpen köteles a lelkész katekizmustanítványainak és gyülekezetének az általa szolgált egyház hitvallása szerint prédikálni, hiszen e feltétellel alkalmazták. Ám tudósként teljes szabadsága, sőt, elhivatottsága van arra, hogy a

közösség elé tárja gondosan megrostált és jóindulatú gondolatait ama hitvallás hibáiról, s javaslatokat tegyen a vallás és egyház megjavítására. S ebben semmi sincs, ami összeütközésbe kerülhetne a lelkiismerettel. Mert amit hivatalából kifolyólag, mint egyháza képviselője tanít, azt olyanként teszi, akinek e tekintetben nincs szabad keze arra, hogy saját vélekedése szerint tanítson, hanem az a megbízatása, hogy előírás szerint, más nevében beszéljen. Így fog szólni: egyházunk ezt meg ezt tanítja, ilyen és ilyen bizonyító okok alapján. Majd gyülekezete számára levonja az összes gyakorlati tanulást az azokból a tételekből, amelyeket ő maga nem írna elő teljes meggyőződéssel, de amelyeknek előadását mégiscsak nyugodt lélekkel vállalhatja, hiszen nem egészen lehetetlen, hogy igazság legyen bennük, vagy hogy legalábbis nincs bennük semmi, ami ellentmondana a benső vallásnak. Mert ha úgy vélné, hogy ilyen ellentmondást talál, akkor nem láthatná el tiszta lelkiismerettel hivatalát, s le kellene azt tennie. Az az észhasználat tehát, amelyet egy alkalmazott tanító gyülekezete előtt gyakorol, pusztán *magánhasználat*, mivel akármilyen nagy, mégiscsak meghitt gyülekezetről van szó; s e magánhasználatban mint lelkész nem szabad, s nem is lehet az, hiszen idegen megbízást teljesít. Ezzel szemben mint tudós, aki írásaival a tulajdonképpeni közönséghez, nevezetesen a világhoz szól, tehát esze *nyilvános használatában*, korlátlan szabadságot élvez arra, hogy a maga fejével gondolkodjék, s a maga nevében beszéljen. Mert értelmetlenség, hogy a nép gyámjai (szellemi dolgokban) maguk is megintcsak kiskorúak legyenek, ez csupán a képtelenségek örökkévalóságát eredményezhetné.

De nem tehetné-e meg a lelkészek társasága, valamilyen zsinat, vagy egy tiszteletre méltó klasszis (ahogy Hollandiában nevezi magát), hogy, a lelkészek egymás között döntvén a dologról, esküvel kötelezze magát egy bizonyos változtathatatlan hitvallásra, és ily módon örökössé tegye a testület tagjain, s általuk a népen való gyámkodását? Úgy vélem, ez teljesen lehetetlen. Az olyan szerződés, amelyet a célból kötnének, hogy az emberiségtől távol tartsanak minden további felvilágosodást, teljességgel semmis, még akkor is, ha a legfőbb hatalom, a birodalmi gyűlések és az ünnepélyes békekötések erősítik is meg. Egy korszak nem szövetkezhetik és

nem esküdhetik össze arra, hogy a következő korszakot olyan állapotba kényszerítse, amelyben szükségképpen lehetetlenné válnék (amúgy is fölöttébb esetleges) ismereteinek kibővítése, a tévedésektől való megtisztítása és a felvilágosodásban való előrehaladás. Ez bűn volna az emberi természettel szemben, amelynek eredeti rendeltetése éppen ez az előrehaladás; az utódoknak tehát teljességgel jogukban áll ama végzéseket mint jogtalanokat és bűnöket elvetniök. Minden olyan törvénynek, amelyet a népről hoznak, egyetlen próbaköve a következő kérdés: szabhatna-e maga a nép ugyanilyen törvényt magára? Abban a reményben, hogy lesz jobb, meghatározott, rövid időre, egy bizonyos rend kedvéért be lehetne vezetni a fentebb említetteket; ha ugyanakkor minden egyes polgárnak, kivált a lelkésznek, megengednék, hogy tudói minőségben, tehát írásai-ban nyilvánosan megtegye a maga megjegyzéseit a jelenlegi berendezkedés hibáiról. S a fennálló rend eközben megmaradna, egészen addig, míg az ilyen jellegű dolgokban való jártasság általánosan olyan fokra jut, s annyira nyilvánvalóvá válik, hogy a polgárok hangját egyesítve (ha nem is mindenkiét) azt a javaslatot terjesztheti a trón elé, hogy az vegye védelmébe azokat a közösségeket, amelyek a maguk belátása alapján egy megváltoztatott vallási berendezkedésre hajlanak, anélkül, hogy akadályozná azokat, amelyek meg akarnak maradni a réginél. Ezzel szemben teljesen megengedhetetlen az olyan egyesülés, amely állandó, senki által nyilvánosan kétségbe nem vonható vallási berendezkedést akar létrehozni, akár csak egy emberöltőre is. Ezzel semmissé és terméketlenné tenne egy időszakot az emberiségnek a megjobbulás felé való haladásában, amivel utódainknak is nagy kárt okozna. Egy ember ugyan önmaga számára – de akkor is csak egy bizonyos időre, és csak az ő tudására tartozó dolgokban – halogathatja a felvilágosodást, de lemondani arról, akár a maga, de méginkább az utódok nevében, egyértelmű az emberiség szent jogainak megsértésével és lábbal tiprásával. Amit azonban egy nép soha nem határozhat el önmagáról, azt még kevésbé határozhatja el róla egy monarcha; törvényadó tekintélye ugyanis éppen azon nyugszik, hogy a teljes népakaratot egyesíti a maga akaratóban. Ha csak arra ügyel, hogy az összes igazi vagy vélt javulás a polgári rend sérelme nélkül történjék –

akkor tűrheti, hogy alattvalói azt tegyék, amit a lelkiüdv szempontjából szükségesnek tartanak, ez őt nem érinti; viszont nagyon is vigyáznia kell arra, hogy az egyik a másikat erőszakosan meg ne akadályozza az önnön hivatásán és előmenetelén való legjobb képessége szerinti munkálkodásban. Felségét egyenesen csorbítja, ha az ilyesmibe belekeveredik, amennyiben felügyeletére méltatja azokat az írásokat, amelyekben alattvalói megpróbálják tisztázni nézeteiket, s ezt a maga feje után cselekszi, kitévén így magát a *Caesar non est supra grammaticos*² szemrehányásának. Még inkább ez a helyzet, ha annyira lealacsonyítja magas hatalmát, hogy államában támogatja némely tirannus többi alattvalójával szembeni szellemi despotizmusát.

Ha tehát megkérdik, *felvilágosodott* korban élünk-e most? – a felelet: nem, de mindenesetre a *felvilágosodás* korában. A dolgok jelenlegi állása szerint egészében tekintve még sok minden hiányzik ahhoz, hogy az emberek képesek vagy akár képessé tehetőek legyenek arra, hogy mások vezetése nélkül biztosan és helyesen tudjanak gondolkodni vallási kérdésekben. Ám világos jeleit látjuk annak, hogy megnyílik számunkra az e területen való szabad munkálkodás lehetősége, s fokozatosan elfogynak az általános felvilágosodás, azaz a magunk okozta kiskorúságból való kilábolás akadályai. E tekintetben ez a korszak a felvilágosodás korszaka, vagy más szóval – FRIGYES évszázada.

Az a fejedelem, aki nem érzi magához méltatlannak azt mondani, hogy *kötelességének* tartja, hogy vallási dolgokban semmit se írjon elő az embereknek, hanem teljes szabadságot engedjen nekik e téren, aki tehát a *tolerancia* fennhíjázó nevét is elutasítja: az valóban felvilágosodott, s megérdemli, hogy a hálás világ és utókor olyanként tisztelje, mint aki először szabadította meg az emberi nemet a kiskorúságtól – legalábbis a kormányzat részéről –, s mindenkre rábízta, hogy az összes lelkiismereti kérdésben a maga fejével gondolkodjék. Uralkodása alatt hivatali kötelességük károsodása nélkül megtehetik a tiszteletre méltó lelkészek, hogy a bevett

² A császár nem áll a grammatikusok fölött – Vidrányi Katalin jegyzete.

hitvallástól itt-ott eltérő nézeteiket mint tudósok szabadon és nyilvánosan a világ elé tárják vizsgálatra; s még inkább megtehetik ezt azok, akiket semmiféle hivatali kötelesség nem korlátoz. Külföldön is terjed a szabadság e szelleme, még ott is, ahol meg kell küzdenie egy önmagát rosszul értelmező kormányzat okozta külső nehézségekkel. Hiszen ez is látja a példát: a szabadság mit sem veszélyeztet a közösség rendjét és egységét. Az emberek fokozatosan, saját erejükkel kiverekszik magukat a nyersség állapotából, hacsak egyesek szándékosan azon nem mesterkednek, hogy megtartsák őket abban.

A felvilágosodásnak, az ember maga okozta kiskorúságából való kilábolásának a sarkalatos pontját elsősorban a *vallási dolgokban* látom, a művészetek és tudományok mezején ugyanis egyáltalán nem érdekük az uralkodóknak, hogy gyámkodjanak alattvalóik felett; ezenkívül a vallási kiskorúság a legártalmasabb, s így a legmegalázóbb is mind között. Ám az olyan államfő, aki támogatja az elsőt, tovább gondolkodva azt is belátja, hogy a *törvényadás* területén is veszélytelen, ha megengedi alattvalóinak, hogy *nyilvánosan* éljenek saját eszközkel, s nyilvánosan a világ elé tárják a törvénykezés egy jobb formájáról való, akár a már adottnak nyílt bírálatával együttjáró gondolataikat. Minderről ragyogó példánk van, amiben még egyetlen monarcha sem előzte meg azt, akit most tisztelünk.

De csakis az, aki maga felvilágosult lévén, nem fél az árnyaktól, és egyidejűleg a közrend zálogául jól fegyelmezett és népes hadsereggel rendelkezik, csak az mondhatja, amit egy szabadállam nem merészelhet mondani: *okoskodjatok, amennyit akartok, és amiről akartok, csak engedelmeskedjete!* Így hát itt megmutatkozik az emberi dolgok meghökkentő és váratlan menete; amiben különben is, ha nagyban tekintjük, szinte minden paradox. Úgy tűnnék, a nagyobb polgári szabadság előnyös a nép *szellemének* szabadsága szempontjából, ehelyett azonban legyőzhetetlen akadályokat gördít elé; ezzel szemben, ha ama szabadság egy fokkal csekélyebb, az helyet teremt az utóbbi számára, hogy legjobb képessége szerint kiterjeszkedjék. Mert ha a természet a kemény burok alatt kifejlesztette a csírákat, amelyről a leggyengédebben gondoskodik, neve-

zetiesen a *szabad gondolkodásra* való hajlandóságot és hivatottságot, akkor ez fokozatosan visszahat a nép érzületére (miáltal ez egyre inkább alkalmas lesz a *cselekvés szabadságára*), s végül még a *kormányzat* alaptételeire is, amely a maga számára is előnyösnek látja, hogy az emberrel, amely *több mint gép*,³ méltóságának megfelelően bánják.*

*A poroszországi Königsbergben,
1784. szeptember 30-án.*

³ A kifejezés polémikus utalás Lamettrie *L'homme machine* című művére – Vidrányi Katalin jegyzete.

* Ma olvasom a Büsching-féle *Heti Hírek* szeptember 13-i számában az e havi *Berlinische Monatsschrift*-ről szóló jelentést, mely említi MENDELSSOHN úr ugyane kérdésre adott válaszát. Ez még nem került a kezembe, különben visszatartottam volna a magamét, amely így most csupán annak próbájaként állhat itt, hogy a véletlen mennyiben eredményezheti a gondolatok összhangját. – [A szóban forgó hetilap Berlinben jelent meg, MENDELSSOHN említett tanulmányának (*Über die Frage: Was heißt Aufklärung?*) helye: *Berlinische Monatsschrift*, 1784 szeptembere – Vidrányi Katalin jegyzete.]

TÁJÉKOZÓDNI A GONDOLATOK
KÖZÖTT: MIT IS JELENT EZ?

(1786)

TÁJÉKOZÓDNI A GONDOLATOK KÖZÖTT: MIT IS JELENT EZ?

Akármilyen nagyra becsüljük fogalmainkat, és bármennyire elvonatkoztatunk az érzékiségtől, mégis mindig tartoznak hozzájuk olyan *képszerű* képzetek is, amelyeknek az a tulajdonképpeni rendeltetésük, hogy a különben nem a tapasztalatból származó fogalmakat alkalmassá tegyék a *tapasztalati használatra*. Mert hogyan is adhatnánk értelmet és jelentést fogalmainknak, ha nem támasztaná alá őket valamilyen szemlélet (amelynek végső soron mindig egy lehetséges tapasztalatból származó példának kell lennie)? Ha tehát e konkrét értelmi eljárásból elhagyjuk a kép bevonását, mégpedig először az esetleges érzéki észleletet, majd általában magát a tiszta érzéki szemléletet is, akkor olyan tiszta értelmi fogalomhoz jutunk, amelynek terjedelme annyira kitágult, hogy a gondolkodásnak mint olyannak a szabályát tartalmazza. Ezen a módon jött létre maga az általános logika; a gondolkodás néhány *heurisztikus* módszere talán máig rejtve van értelmünk és eszünk tapasztalati használatában, s e módszerek, ha képesek lennénk óvatosan lepárolni őket ama tapasztalatból, számos hasznos maximával gazdagíthatnák a filozófiát, még az absztrakt gondolkodás területén is.

Ilyen típusú az az alaptétel is, amelyet a boldogult MENDELSSOHN nyomatékosan vallott – bár, ha jól tudom, csak utolsó írásaiiban (a *Hajnalórákban*, 164–165., és a *Lessing barátaihoz* írott levelekben, 33. és 67.) –, nevezetesen az annak szükségszerűségét hirdető maxima, hogy az ész spekulatív használatában (amelyről különben az érzékfeletti tárgyak megismerését illetően nagyon sokat tételezett fel, egészen a bizonyítás evidenciájáig) egy bizonyos vezérlő eszköz segítségével *tájékozódjunk*, amelyet hol *közgondolkodásnak* [Gemeinsinn] (*Hajnalórák*), hol *egészséges észnek*, hol pedig *egyszerű emberi értelemnek* (*Lessing barátaihoz*) nevezett. Ki gondolta volna, hogy e vallomás nem csupán a *spekulatív* észhasználatnak a teológia ügyeiben való hatalmáról alkotott jó véleményére hat rom-

bolóan (ami valóban elkerülhetetlen volt), hanem a közönséges józan ész is – ama kétértelműségénél fogva, mely nála e képesség gyakorlását jellemzi, szemben a spekulációval – abba a veszélybe sodorja, hogy az ész teljes trónfosztása és a rajongás alaptételéül szolgáljon? S mégis ez történt a MENDELSSOHN-JACOBI vitában, mégpedig főképpen az *Eredmények** éles elméjű szerzője¹ által levont nem jelentéktelen következtetések jóvoltából; habár én egyiküknek sem szeretnék egy ilyen romboló gondolkodásmód bevezetésére irányuló szándékot tulajdonítani, hanem az utóbbi vállalkozását inkább *argumentum ad hominem*nek tekintem, amelyet joggal alkalmazhat valaki védekezéséppen, hogy így az ellenfél megmutatózó gyengeségét annak kárára kihasználja. Másfelől megmutatom, hogy a valóságban nem egy állítólagos, rejtett igazságérzék, nem a hitnek nevezett szertelen szemlélet, amelyre a tradíció vagy kinyilatkoztatás az ész hozzájárulása nélkül is ráoltható, hanem *pusztán* az ész, mint MENDELSSOHN állhatatosan követelte és igaz buzgalommal vallotta, *pusztán* az ember saját tiszta esze az, amely szerint tájékozódunk kell. Ugyanakkor el kell ejtenünk az ész spekulatív képességét illető túlzott igényeket, mindenekelőtt az ész kizárólagos (bizonyítás általi) tekintélyére vonatkozót, s a spekulatív észnek csupán a közönséges észbeli fogalomnak az ellentmondásoktól való megtisztítása, s az egészséges ész maximáit érő *saját* szofisztikus támadásai elleni védekezés marad feladatául. – A *tájékozódás* kibővített és pontosabban meghatározott fogalma segítségünkre lehet abban, hogy az egészséges észnek az érzékfeletti tárgyak megismerésére irányuló munkálkodásában világosan ábrázoljuk annak maximáját.

* JACOBI: *Levelek Spinoza tanításáról*, Boroszló 1785. – JACOBI MENDELSSOHNNAK a spinozai tanításról írott leveleket illető vádja ellen, Lipcse 1786. – *A jacobi-i és mendelssohni filozófia eredményei az elfogulatlan kritikai vizsgálat fényében*. Uo.

¹ Thomas Wizenmannról, az 1786-ban Lipcsében névtelenül megjelent *Die Resultate der Jacobischen und Mendelssohnschen Philosophie, kritisch untersucht von einem Freiwilligen* szerzőjéről van szó. Wizenmann a vitában Jacobi álláspontját képviseli – Vidrányi Katalin jegyzete.

Tájékozódni a szó tulajdonképpeni jelentésében annyi, mint egy adott világtájból (s a horizontot négy ilyenre osztjuk) kiindulva megtalálni a többi, nevezetesen a *napkeletet*. Így, ha látom az égen a Napot, s tudom, hogy délidő van, akkor meg tudom találni délt, nyugatot, északot és keletet. Ehhez azonban szükségem van a saját *szubjektumomban* jelenlevő különbség, nevezetesen a jobb és bal kéz különbségének érzésére. Azért nevezem *érzésnek*, mert e két oldal a szemléletben külsőleg semmilyen észrevehető különbséget nem mutat. Ha nem rendelkeznék e képességgel, ha egy kör meghúzásánál (anélkül, hogy szükségelnők rajta a tárgyak különbözőségét) a balról jobbra haladó mozgást nem különböztethetnők meg az ellenkező irányútól, és ezzel nem határozhatnók meg *a priori* a tárgyak helyzetében levő különbözőséget, nem tudnám, hogy nyugatot az ég zenitjéhez képest jobbra vagy balra tegyem-e, s hogy így a kört északon és keleten keresztülhaladva délnél kell befejeznem. *Földrajzilag* tehát az ég minden objektív adata ellenére, mégiscsak *szubjektív* megkülönböztetési alap segítségével tájékozódok, s ha valami csoda folytán egy napon az történnék, hogy a csillagképek megtartanák alakjukat és helyzetüket, csak épp e helyzet iránya változnék meg, s ami eddig keleti volt, most nyugatívá válnék, a következő csillagfényes éjszakán az emberi szem a legcsekélyebb változást sem észlelné, s ha csak arra figyelne, amit lát, nem pedig arra is, amit érez, akkor a csillagász is menthetetlenül *elveszítené tájékozódását*. De természetesen segítségére siet a természettől benne lakozó, s a gyakori használatban megszokottá váló megkülönböztető képesség a jobb és bal kéz érzése útján; s ha a sarkcsillagra néz, nem csupán a lezajlott változást fogja észlelni, de *tájékozódni* is képes lesz.

A tájékozódás e földrajzi fogalmát mármost kibővíthetem, s általában a valamely adott térben történő, azaz pusztán *matematikai* tájékozódást érthetem rajta. Az ismerős szobában sötétben is jól tájékozódok, ha sikerül megfognom egy olyan tárgyat, amelynek helyzetére emlékszem. Ám itt nyilvánvalóan nem segít más, mint a helymeghatározásnak a *szubjektív* megkülönböztetési alapon nyugvó képessége, mivel egyáltalán nem látom azokat az objektumokat, amelyeknek helyét meg kell lelnem, s ha valaki tréfából

átrendezné ezeket, mégpedig oly módon, hogy megtartanák egymáshoz képest való helyzetüket, de ami jobboldalt volt, balra kerülne, bizony végképp nem ismerném ki magam a szobában, bár a falak teljesen azonosak volnának. Így azonban hamar eligazodom két oldalam, a jobb és bal különbségének pusztá érzése útján. Ugyanez történik, ha éjszaka, amikor a házakat képtelen vagyok megkülönböztetni, ismerős utcákon kell járnom, és jó irányba akarok fordulni.

Végül pedig még tovább tágíthatom e fogalmat: ennek lényege az a képesség volna, hogy ne pusztán a térben, azaz matematikailag, hanem egyáltalán a *gondolkodásban*, azaz *logikailag* tájékozódjunk. Az analógia alapján könnyű rájönni, hogy a tiszta ész dolga lesz önnön használatának kormányzása, midőn az ismert tárgyakból (a tapasztalatból) kiindulva túl akar menni a tapasztalat minden határán, s immár semmilyen szemléleti objektumot nem lel, csak annak pusztá terét; többé nincs abban a helyzetben, hogy a megismerés objektív alapjai szerint járjon el, hanem csak a saját ítélőképességének meghatározásában ható szubjektív megkülönböztetési alap nyomán foglalhatja ítéleteit valamely meghatározott maxima alá.* S az ekkor még megmaradó szubjektív eszköz nem egyéb, mint az az érzés, amely által az ész tudatában van önnön *szükségletének*. Az ember megkímélheti magát minden tévedéstől, ha nem kezd ítélkezni ott, ahol tudása elégtelen egy definitív [bestimmend] ítélet megalkotásához. A tudatlanság mint olyan tehát csak megismerésünk korlátainak oka, de nem oka a megismerés tévedéseinek. Ott azonban, ahol nem önkényüinktől függ, hogy akarunk-e valamiről meghatározott ítéletet mondani vagy sem, ahol valóságos szükséglet teszi szükségszerűvé az ítélest, mégpedig olyan szükséglet, amely magához az észhez tartozik, s ahol ugyanakkor az ítéletalkotáshoz szükséges mozzanatokban mutatkozó hiányos tudásunk korlátoz minket: itt szükségünk van egy olyan

* Az általában vett gondolkodásban tájékozódni annyit tesz tehát, mint az ész objektív princípiumainak elégtelensége folytán magának az észnek valamely szubjektív princípiuma szerint meghatározni, hogy mit tartunk igaznak.

maximára, amely ítélkezésünknel irányadó lehet; hiszen az ész ki akar elégülni. Ha tehát előzőleg rájöttünk, hogy az objektumról itt nem lehet szemléletünk, s valami ehhez hasonlóra sem tehetünk szert, amely által kibővített fogalmaink használatára ábrázolhatnók a nekik megfelelő tárgyat, s így biztosítanók objektív lehetőségüket: ez esetben nincs más hátra, mint először is alaposan megvizsgálunk azt a fogalmat, amellyel túl akarunk merészkedni minden lehetséges tapasztalaton, hogy meglássuk, vajon mentes-e minden ellentmondástól. Ezután legalább fogalmunk tárgyának a tapasztalati tárgyakhoz való *viszonyát* kell tiszta értelmi fogalmak alá rendelnünk, miáltal egyáltalán nem tesszük ugyan érzékvé, de mindenesetre úgy gondolunk el valami érzékfölöttit, mint ami eltűri a tapasztalati észhasználatot. Emez elővigyázatosság nélkül semmire sem használhatnánk egy ilyen fogalmat, s rajonganánk, ahelyett, hogy gondolkodnánk.

Csakhogyzáltal, azaz a puszta fogalom által, még mit sem végeztünk e tárgy létezésének és a világgal (a lehetséges tapasztalat minden tárgyának gyűjtőfogalmával) való tényleges kapcsolatának dolgában. Itt azonban belép az ész *szükségletének joga* mint egy olyan dolog föltevésének és elfogadásának szubjektív alapja, melynek objektív alapokon nyugvó tudásával az ész nem hivatkozhatik; s lehetővé válik, hogy a gondolkodásban, az *érzékfeletti* mérhetetlen s számunkra sűrű éj borította terében, az ész csupán saját szükséglete útján *tájékozódjék*.

Számos olyan érzékfölötti tárgy gondolható el (mert az érzéki tárgyak nem töltik ki a lehetőségek teljes mezejét), amelynél az ész egyáltalán nem érzi szükségét annak, hogy kiterjeszkedjék rá, s még kevésbé szükségeli létezésének elfogadását. Az ész elégséges foglalatosságot talál a világban való okokon, melyek megnyilvánulnak az érzékek számára (vagy legalábbis ugyanabból a fajtából vannak, mint az érzékiek megnyilvánuló), hogy ne legyen szüksége tisztán szellemi lények befolyásának föltevésére a természetben, hiszen ez csak hátráltatná tevékenységében. Mivel az ilyen lények állítólagos hatásának törvényeiről mit sem sejtünk, az érzéki tárgyakról viszont sokat tudunk, s még további tapasztalatokban is reménykedhetünk, ezért az effajta feltevések inkább törést okoz-

nanak az észhasználatban. Nem valóságos szükséglet, hanem ábrándozásba torkolló pusztá kotnyelesség tehát, ha ilyen lények után kutakodunk, s effajta agyrémekkel játszadozunk. Egészen más a helyzet az első *öslénynek* mint legfelső intelligenciának s egyben mint legfőbb jónak a fogalmával. Mert eszünk nemcsak annak szükségletét érzi, hogy a korlátlan *fogalmát* tegye minden korlátozott, tehát minden egyéb dolog* fogalmának alapjává, hanem e

* Mivel az észnek a realitást adottnak kell vennie, ha elfogadja a dolgok összességének lehetőségét, s mivel az ész a dolgoknak a rájuk vonatkozó tagadások általi különbözőségét pusztá korlátozásnak tekinti, így arra kényszerül, hogy egyetlen lehetőséget, nevezetesen egy korlátlan lény lehetőségét vegye eredeti alapul, s minden egyebet úgy tekintsen, mint ami abból levezetett. S mert minden egyes dolog általános lehetőségét is minden létezés egészében kell fellelni – legalábbis a mindent átfogó meghatározás alapelve csak így módon teszi lehetségessé eszünk számára a lehetségesnek a valóságtól való megkülönböztetését –, ezért következésképpen: megtaláljuk a szükségszerűség szubjektív alapját, azaz saját eszünk ama szükségletét, hogy egy mindennél realisabb (legfőbb) lény létét tegyük minden lehetőség alapjává. Így jön aztán létre Isten létének *kartézianus* bizonyítása, ahol az észhasználat (amely alapjában véve mindig csupán tapasztalati használat) céljára történő előfeltételezés szubjektív alapjait objektíveknek – azaz a *belátás szükségleteinek* – tartják. S ami ezzel, ugyanaz a helyzet MENDELSSOHNNAK a tiszteletre méltó *Hajnalórákban* adott minden bizonyításával. Ezek mit sem nyújtanak valamely demonstráció céljaira, de ettől még semmiképpen sem haszontalanok. Mert nem beszélve arról, hogy az észhasználat szubjektív feltételeinek e fölöttébb éles elméjű fejtegetései milyen szép ösztönzést adnak e képességünk teljes elismerésére, s e téren maradandó példák: ha objektív alapokkal nem rendelkezünk, ugyanakkor ítélni kényszerülünk, az észhasználat szubjektív alapjaiból következő igaznak-tartás még mindig igen nagy fontosságú; csak éppen nem szabad a *kényszerű* feltevést szabad *belátásnak* kiadnunk, nehogy dogmatizálásba bocsátkozva szükségtelenül támadási felületet nyújtsunk ellenfelünknek, aki aztán ezt rovásunkra kihasználhatja. MENDELSSOHN bizonyosan nem gondolt arra, hogy az érzékfeletti területén a tiszta ész útján történő *dogmatizálás* egyenes út a filozófiai rajongáshoz, s egyedül éppen emez észbeli képesség kritikájával háríthatjuk el a bajt. A skolasztikus módszer fegyelme (például a WOLFFÉ, amelyet MENDELSSOHN éppen ezért javasolt is), mivel itt minden lépést alaptételekkel kell igazolni, egy ideig valóban akadályozhatja ezt a szabadosságot, de képtelen annak teljesen gátat vetni. Mert milyen joron akarják megóvni az észet attól, hogy továbbmenjen azon a területen, amelyen saját bevallásuk szerint már olyan sok minden sikerült neki? S hol a határ, amelynél meg kell állnia?

szükséglet e lény *létezésének* előfeltevésére is irányul. Enélkül eszünk nem képes megnyugtatóan megokolni a világban való dolgok létezésének esetlegességét, s még kevésbé a mindenütt oly csodálatra méltó mértékben föllelhető célszerűséget és rendet (amellyel a hozzánk közelebb eső kicsinyben még inkább találkozunk, mint a nagyban). Egy értelmes alkotó elfogadása nélkül, ha csak nem akarunk merő értelmetlenségekbe bonyolódni, legalábbis *semmilyen érthető* alapját nem adhatjuk mindennek; s bár egy *értelmes* első *ok* nélküli célszerűség lehetetlenségét nem tudjuk *bizonyítani* (hiszen akkor elégséges objektív alapunk lenne e megállapításhoz, s nem volna szükségünk arra, hogy a szubjektívekre hivatkozzunk): a belátás e hiánya mellett elégséges szubjektív alapunk marad emez ősök *elfogadására*, amennyiben az észnek *szüksége* van rá, hogy feltételezzon valamit, ami érthető számára, az adott jelenséget ebből magyarázandó, mivel minden más, amiről csak fogalmat alkothat magának, alkalmatlan arra, hogy szükségletének megfeleljen.

Az ész szükségletét pedig kétféleképpen tekinthetjük: *először a teoretikus, másodszor a gyakorlati* észhasználatban. Az első szükségletet az imént tárgyaltam; de jól látni, ez csupán feltételes, azaz fel kell tennünk Isten létezését, ha minden esetleges dolog első okáról, kiváltképpen a világban tényleg fellelhető célok rendjében, *ítélni akarunk*. Jóval fontosabb a gyakorlati használatú ész szükséglete, mely feltétlen, s nem csupán azért kényszerülünk Isten létezésének feltevésére, mert ítéletet *akarunk* alkotni, hanem mert *ítélnünk kell*. Az ész tiszta gyakorlati használata ugyanis a morális törvények előírásában áll. De ezek egyként a világban lehetséges *legfőbb jó* – amennyiben ez pusztán *szabadság* által lehetséges – eszméjéhez, az *erkölcsösséghez* vezetnek, másfelől viszont ahhoz is, ami nem csupán a szabadságon, hanem a *természeten* is múlik, nevezetesen a legnagyobb *boldogsághoz*, amennyiben ez az erkölcsösség arányában oszlik meg. Az észnek tehát *szüksége* van arra, hogy föltegyen egy ilyen legfőbb *függő* jót, s ennek támaszául egy legmagasabb intelligenciát mint legfőbb *független* jót: nem azért ugyan, hogy belőle vezesse le a morális törvények kötelező erejét vagy követésük hajtórugóit (hiszen ezek nem bírnának morális

értékkel, ha mozgatóókukat másból vezetnők le, mint egyedül az önmagában apodiktikusan bizonyos törvényből), hanem csakis azért, hogy objektív realitást adjon a legfőbb jó fogalmának, azaz megakadályozza azt, hogy e jót az egész erkölcsösséggel egyetemben pusztá ideálnak tartsák, ami bekövetkezhetnék, ha sehol sem léteznék az, kinek eszméje a moralitás elválaszthatatlan kísérője.

Nem *ismeret*, hanem az ész érzett* *szükséglete* volt tehát, amivel MENDELSSOHN (tudta nélkül) a spekulatív gondolkodásban tájékozódott. S mert ez az iránytű nem az ész objektív elve, nem a belátások alaptétele, hanem amaz észhasználat pusztán szubjektív princípiuma (tehát maximája), amelyet az ész korlátai egyedül engedélyeznek, a szükséglet korroláriuma, s *egyedül* képezi a legfőbb lény létéről szóló ítéletünk teljes meghatározási alapját, amely alapot csak esetlegesen használjuk az e tárgyról való tájékozódás spekulatív kísérleteiben: így MENDELSSOHN mindenesetre hibát követett el, túlságosan bízván e spekuláció ama tehetségében, hogy a demonstráció útján képes mindent egyedül elintézni. Az előbbi eszköz szükségessége csak akkor mutatkozhatott meg, amikor végre bevallották az utóbbi teljes elégtelenségét: éleselméjűsége előbb-utóbb biztosan elvezette volna MENDELSSOHN-t e felismeréshez, ha hosszabb élet és olyan, inkább az ifjúkorra jellemző szellemi készség jut osztályrészül, amely a tudományok állapotának változása nyomán készséggel formálja át saját régi, megszokott gondolkodásmódját. Ugyanakkor maradandó érdeme, hogy szilárdan vallotta: egy ítélet helytálló voltának végső próbaköve ezekben a kérdésekben – éppúgy, mint másutt – *csupán az észben* keresendő, akár belátás, akár pusztá szükséglet és önnön hasznosságának maximája vezérli ezt tételei kiválasztásában. Az észt ez utóbbi használatában közönséges emberi észnek nevezte, mivel mindenkor saját érdekét tartja szem előtt, s az embernek ki kell zökkennie a természetes

* Az ész nem érez; belátja hiányosságát, s a *megismerési ösztön* útján hozza létre a szükséglet érzését. Ily módon ez hasonlatos a morális érzéshez, amely nem okoz semmilyen morális törvényt, hiszen a törvény teljességgel az észből származik, hanem a morális törvény, s ezzel az ész okozza vagy hozza létre, mivel az ingatag, de szabad akaratnak meghatározott alapokra van szüksége.

kerékvágásból ahhoz, hogy elfelejtse amaz érdeket, s felesleges módon objektív szempontból kutakodva a fogalmak között, pusztán tudását akarja kiszélesíteni, akár szükséges ez, akár nem.

De mert a jelen kérdésben még mindig kétértelmű a következő kifejezés: az *egészséges ész kijelentése*, s egyaránt felfogható az *ész belátásából* következő ítéletnek – MENDELSSOHN maga is így értette félre – és az *észt kívülről érő sugallatból* származó ítéletnek – ez utóbbi álláspontot látszik vallani az *Eredmények* szerzője – : ez esetben más nevet kell adnunk az ítéletalkotás e forrásának, s a legmegfelelőbb név az észhit lesz. Bár minden hitnek, még a történetinek is, *ésszerűnek* kell lennie (mert az igazság végső próbaköve mindig az ész), de valójában észhit csak az, ami nem épül más adatokra, mint amelyeket a *tiszta ész* tartalmaz. Mármint minden *hit* szubjektíve elégséges, objektíve azonban *tudottan* elégtelen igaznak-tartás; tehát szembeállítjuk a tudással. Másfelől: ha objektív, bár tudottan elégtelen okok alapján tartanak valamit igaznak, tehát pusztán *vélekednek*, akkor e vélekedés a fenti alapok fokozatos és a fentiekhez hasonló alapokkal való kiegészülése folytán végül tudássá válhat. Ezzel szemben, ha az igaznak-tartás alapjai objektíven egyáltalán nem érvényesek, a hit semmilyen észhasználat útján sem válhat tudássá. A történeti hit, példának okáért egy nagy ember halálának hite, amelyet néhány levél adott hírül, *tudássá válhat*, ha az illető hely elöljárósága jelentést tesz temetéséről, testamentumáról etc. Hogy tehát történetileg csak a tanúbizonyságok alapján tartunk igaznak, azaz hiszünk valamit, például azt, hogy van a világon egy Róma nevű város, s ugyanakkor aki soha nem járt ott, mégis így szólhat: *tudom*, s nem pusztán: *hiszem*, hogy létezik egy Róma nevű város – ez jól összefér. Ezzel szemben az ész és a tapasztalat összes természetes adata együttvéve sem változtathatja *tudássá* a tiszta *észhitet*, mert az igaznak-tartás alapja itt pusztán szubjektív, nevezetesen az ész szükségszerű szükséglete, s ezért egy legfőbb lény létezését csak *feltételezhetjük*, de nem bizonyíthatjuk (s amíg csak emberek vagyunk, ez mindig így marad). Az ész emez önmagát kielégítő *teoretikus* használatának szükséglete nem volna egyéb, mint tiszta *észhipotézis*, azaz olyan vélekedés, amely szubjektív alapokon elégséges lenne az igaznak-

tartáshoz, mégpedig azért, mert adott hatások *megmagyarázásához* soha nem remélhetünk más alapot, mint ezt, és az észnek valóban szüksége is van valamilyen magyarázó okra. Ezzel szemben az önnön *gyakorlati* célzatú használatának szükségletén nyugvó *észhitet* az ész *posztulátumának* hívhatnók: nem mintha a bizonyosság minden logikai kívánalmát kielégítő belátás lenne, hanem mert ez az igaznak-tartás (ha az emberben morálisan minden rendben van) semmilyen tudásnál sem alacsonyabb rendű,* habár faja szerint teljesen különbözik attól.

Tehát a tiszta észhit az az útjelző avagy iránytű, amellyel a spekulatív gondolkodó az ész kóborlásai során tájékozódhat az érkefeletti tárgyak birodalmában; az átlagos, de (morálisan) egészséges eszű ember pedig ugyanennek az iránytűnek a segítségével tájolhatja be a rendeltetése céljának megfelelő elméleti és gyakorlati utat; s ugyancsak ennek az észhitnek kell minden egyéb hit, sőt minden kinyilatkoztatás alapját képeznie.

Isten *fogalma*, sőt, a *létéről* való meggyőződés csakis az észben lelhető föl, csakis az észből származhatik, nem pedig kívülről pláncálódik belénk, s a legnagyobb autoritással bíró híradás sem hozhatja létre bennünk. Ha valami olyanfajta közvetlen szemléletbe botlom, amilyennel a természet tudomásom szerint nem szolgálhat, csakis az Istenről való fogalom lehet annak zsinórmértéke, hogy a nyert jelenség egybehangzik-e mindazzal, ami az istenség szükséges karakterisztikuma. S bár ugyanakkor egyáltalán nem értem, miként lehetséges, hogy valamilyen jelenség, ha csak a minőség vonatkozásában is, ábrázolja azt, ami mindenkor csupán gondolható, de soha nem szemlélhető, annyi legalább világos, hogy azt eldöntendő, Isten-e az, ami nekem megjelenik, Isten-e az, ami kívül-

* A hit *szilárdságához* hozzátartozik *változtathatatlanságának* tudata. Mármost teljességgel bizonyos lehetek abban, hogy senki sem cáfolhatja meg tételemet, amely szerint: *van Isten*; mert honnan is venné e felismerést? Az észhittel másképp áll tehát a helyzet, mint a történeti hittel, ez utóbbinál ugyanis mindig lehetséges, hogy bizonyítékokat találunk az ellentételre, itt tehát mindig fönn kell tartanunk a véleményváltoztatás jogát arra az esetre, ha tárgyi ismeretünk esetleg kibővülne.

ről vagy bévülről befolyásolja érzésemet, a szóban forgó jelenséget Istenről való észfogalmamhoz kell mérnem, s e szerint kell megvizsgálnom – nem azt ugyan, hogy adekvát-e vele, hanem csupán azt, hogy nem mond-e ellent neki. Ugyanígy: még ha számomra adódó közvetlen megmutatkozásában semmi olyat nem találok is, ami ellentmondana ama fogalomnak – e jelenség, szemlélet, közvetlen kinyilatkoztatás, vagy bárminek nevezzük is az ilyen ábrázolást –, mégsem bizonyítaná soha egy olyan lény létezését, amelynek fogalma (ha el akarjuk kerülni a bizonytalan meghatározást, s ezzel minden lehetséges agyrém idekeveredését) a teremtményektől való megkülönböztetésül a nagyság *végtelenségét* kívánja, amivel pedig semmilyen tapasztalat vagy szemlélet sem lehet adekvát, tehát e lény létezése soha nem bizonyítható kétséget kizáró módon. Lehetetlen tehát, hogy valaki *először* valaminő szemlélet útján győződjék meg a legfőbb lény létezéséről; az észhitnek kell előljárnia, s ama bizonyos jelenségek vagy megnyilvánulások utóbb persze megvizsgálhatók a tekintetben, vajon ami hozzánk szól vagy megmutatkozik számunkra, istenségnek tartható-e, s alkalmas-e az észhit megerősítésére.

Ha tehát elvitatnók az észtől amaz elidegeníthetetlen jogát, hogy az Isten létét, az eljövendő világot s egyéb, érzékfölötti tárgyakat illető kérdésekben *elsőként* nyilatkozzék, úgy ezzel tág kaput nyitnánk mindenféle rajongásnak, babonának, sőt magának az istentagadósdinak is. S mégis, úgy tetszik, a JACOBI-MENDELSSOHN vitában minden az ész jogainak csorbítását célozza, bár nem látom pontosan, pusztán az *észbeli belátás* és a tudás (a spekuláció vélt ereje) lerombolásáról van-e szó, vagy az *észhitéről* is, amelynek ellenébe egy másfajta, mindenki által tetszés szerint konstruálható hitet állítanának. Majdhogynem ez utóbbira kell következtetnünk, látván, hogy egyedül a *spinozai* istenfogalmat tartják az ész alaptételeivel megegyezőnek,* s azt is elvetendőnek tartják. Mert bár az észhittel

* Szinte érthetetlen, hogy az említett tudósok miképpen láthatják *A tiszta ész kritikájában* a spinozizmus támogatását. A *Kritika* az érzékfölötti tárgyak megismerése dolgában teljességgel lenyesi a dogmatizmus szárnyait, a spinozizmus pedig ebben annyira dogmatikus, hogy a bizonyítás szigorúságában akár a ma-

egész jól összeegyeztethető az a beismerés, miszerint maga a spekulatív ész soha nem képes belátni egy olyan lény *lehetőségét*, amilyenként nekünk Istent el kell gondolnunk, ugyanakkor semmilyen hittel, s egyáltalán valamely létezés semmilyen igaznak-tartásával nem fér össze az, hogy az ész beláthatná egy tárgy *lehetetlenségét*, s egyidejűleg más források alapján fölismerhetné ugyane lény valóságosságát.

Tehetséges és tágkeblű férfiak! Tisztelem talentumotokat, és szeretem emberi érzéseketek. De vajon meggondoltátok-e, mit tesztek, s hová vezetnek az ész elleni támadásaitok? Kétségtelenül azt akarjátok, hogy a *gondolkodás szabadsága* sértetlenül megmaradjon, hiszen enélkül saját zsenitek szabad csapongása is gyors véget érne. De lássuk, mi lenne a gondolatszabadságból, mégpedig természetsszerűen, ha eljárásotok elharapódnék!

tematikával vetélkedik. A *Kritika* bebizonyítja, hogy a tiszta értelmi fogalmak táblázatának a tiszta gondolkodás minden anyagát tartalmaznia kell; a spinozizmus önmagukat elgondoló gondolatokról, tehát egy olyan akcidenstről beszél, amely önmaga számára egyben szubjektumként létezik: ez olyan fogalom, amely egyáltalán nem lelhető föl az emberi értelemben, s abba bele sem vihető. A *Kritika* megmutatja: egy maga elgondolta lény lehetőségének állításához távolról sem elegendő az, ha fogalma nem tartalmaz ellentmondást (ahogy egyebekben szükség esetén mindenesetre megengedett e lehetőséget feltennünk); a spinozizmus viszont azzal kérkedik, miszerint képes fölismerni egy olyan lény lehetetlenségét, amelynek ideája csupa tiszta értelmi fogalomból áll, amely utóbbiakról lehántottak minden érzéki feltételt, s így az eszmében semmilyen ellentmondás sem lehetséges – de e minden határt túllépő hivatkozását mivel sem képes alátámasztani. S éppen ezért vezet a spinozizmus egyenesen a rajongáshoz. Ezzel szemben éppen a tiszta eszképesesség határainak a *Kritikában* adott meghatározása a legbiztosabb eszköz mindenféle rajongás gyökerestül való kiirtására. – Egy másik tudós *szkepszist* lát *A tiszta ész kritikájában*, holott a *Kritika* éppen azt célozza, hogy megismerésünk terjedelmét illetően valami bizonyosat és határozottat állapítson meg *a priori*. Ugyanigy a *dialektika* is arra irányul e kritikai vizsgálódásokban, hogy megszüntesse s egyszer s mindenkorra kiirtsa azt az elkerülhetetlen *dialektikát*, amelybe a dogmatikusan kormányzott tiszta ész belebonyolódik. A neoplatonikusokra emlékeztetnek ezek az ellenvetések, a neoplatonikusokra, akik eklektikusoknak nevezték magukat, mert értették hozzá, miképpen mutassák ki a régebbi szerzőkből ama saját bogaraikat, amelyeket előzőleg maguk értelmeztek beléjük – ennyiben tehát nincs új a Nap alatt.

A gondolkodás szabadságával *először is* szemben áll a *polgári kényszer*. Igaz, azt mondják: a *beszéd* vagy az *írás* szabadságát elveheti tőlünk a magasabb hatalom, de a *gondolkodás* szabadságától nem foszthat meg. Csakhogy vajon mennyit és miféle helyességgel *gondolkodnánk*, ha ezt nem másokkal való közösségben, gondolatainkat kölcsönösen *közölve* tennők? Tehát igenis elmondható, hogy az a külső hatalom, amely elrabolja az emberektől gondolataik nyilvános *közlésének* szabadságát, egyben megfosztja őket a *gondolkodás* szabadságától is: az egyetlen ékességtől, amely minden polgári terhünk alatt megmaradt még számunkra, s mely egyedüli segítségünk ez állapot minden baja ellen.

Másodszor abban az értelemben vehetjük a gondolkodás szabadságát, amely a *lelkiismereti kényszerrel* ellentétes. Ez utóbbi abban áll, hogy bizonyos polgárok anélkül, hogy külső erőszakot vennének igénybe, a vallás dolgaiban gyámkodni kezdenek a többiek fölött, s érvek helyett előírt, az *önálló kutatás veszélyeitől* féltve őrzött hitformulákkal, a zsenge lelkek terrorizálásával [Eindruck] száműznek minden ésszerű vizsgálódást.

Harmadszor azt is jelenti a gondolkodás szabadsága, hogy az ész nem vettetik alá más törvényeknek, mint *amelyeket maga ad magának*; ennek ellentéte az ész *törvény nélküli használata* (a zseni azt álmodja, hogy ily módon messzebb lát, mint a törvények korlátozta elme). Ebből természetes módon következik, hogy ha az ész nem akarja magát alávetni a maga szabta törvénynek, akkor idegen törvények igájába kell görnyednie, mert törvény nélkül semmi, még a legnagyobb értelmetlenség sem űzheti soká játékait. A gondolkodás *deklarált* törvényenélküliségének (az ész általi korlátozásoktól való megszabadulásnak) elkerülhetetlen következménye tehát az, hogy ezáltal végül elvész a gondolkodás szabadsága, és azt, mivel nem valaminő szerencsétlenség, hanem valóban saját elbizakodottságuk tehet róla, a szó szoros értelmében *eljátsszák*.

A dolgok menete körülbelül a következő. Az ész szokásos vezérfonalát elhagyván, a *zseni* először önmagának tetszeleg merész lendületével. Hamarosan azonban hatalmi szóval és nagy várakozásokat keltve másokat is megbabonáz, és ettől fogva mintegy oly trónuson érzi magát, amelyet a lassú és nehézkes ész aligha ékesít-

het, bárha még mindig az ész nyelvéen szól. A mindennek fölött törvényadó ész érvénytelenségének így felállított maximáját mi, közönséges emberek, *rajongásnak* nevezzük, a jóságos természet e kegyeltjei azonban *megvilágosodásnak* hívják. S mert a mindenkire számára egyedül érvényes ész helyett itt ki-ki a maga belső sugallatát követi, rövidesen nyelvzavarnak kell támadnia köztük: s így végül a belső sugallatokból külső bizonyságokkal igazolt faktumoknak, az eredetileg önkéntesen választott tradíciókból idővel *erőszakolt* okmányoknak kell lenniök, egyszóval az ész teljességgel alávettetik a faktumoknak, azaz létrejön a *babona*, mivel ez legalább *törvényes formára*, s ezzel egyensúlyi helyzetbe hozható.

Mivel az ész mindenkor szabadságra törekszik, ezért, ha egyszer széttört bilincseit, rég nélkülözött szabadságának első használata visszaélésre és az észképeség minden korlátozástól való függetlenségébe vetett vakmerő bizalomra kell fajuljon; elhiteti magával, hogy az egyedüli úr a spekulatív ész, amely semmi egyebet nem fogad el, csak amit a dogmatikus meggyőződés és bizonyos *objektív* alapok igazolhatnak, s merészen tagad minden egyebet. Az ész *önnön szükségletétől* való függetlenségének (az észhitről való lemondásnak) a maximája pedig *hitetlenségnek* neveztetik. E hitetlenség nem történeti, mert ami történeti, az nem gondolható előre megfontolt szándékkal, tehát számonkérhetően (mivel egy elégségesen igazolt tényben ugyanúgy kell hinnie mindenkinek, mint egy matematikai bizonyításban, akár akarja, akár nem); nem, ez *észhi-tetlenség*, az emberi kedély olyan fonák állapota, amely először is elvitatja a morális törvényektől a szívre ható mozgóerőt, sőt, utóbb általában minden autoritást, s arra ösztönzi a gondolkodást, amit *szabadszellemtűségnek* hívnak, tehát arra az alapelvre, hogy többé egyetlen kötelességet se ismerjen el. Itt aztán belép a játszmába a felsőbbség, nehogy a polgári ügyek is a legteljesebb rendtelenségbe kerüljenek; s mert számára a leggyorsabb és legnyomatékosabb eszköz egyben a legjobb is, ezért megszünteti a gondolat szabadságot, s akár a többi mesterséget, a gondolkodást is rendelet alá veti. Így rombolja le végül a gondolat szabadság önmagát, ha függetlenül akar az ész törvényeitől.

Ti mind, akik barátai vagytok az emberi nemnek, s annak, ami a legszentebb neki! Fogadjátok el, amit gondos és becsületes vizsgálódástok nyomán a leghihetőbbnek vélték, legyen bár faktum, vagy legyen észok, csak ne vitassátok el az észtől azt, ami őt e földön a legfőbb jóvá teszi, nevezetesen azt az előjogot, hogy az igazság végső próbaköve* lehessen! Ellenkező esetben méltatlanná váltok e szabadságra, s bizonyosan el is veszítitek, s ráadásul e szerencsétlenséget fejére vonjátok az emberiség ártatlan részének is, amely különben *törényszerűen*, s ezáltal egyben célszerűen is a világ javának leginkább megfelelően használná szabadságát.

* *Öngondolkodásnak* nevezzük azt, ha az igazság legfőbb próbakövéét önmagunkban (azaz saját eszünkben) keressük, s az önálló gondolkodás e maximája a *felvilágosodás*. Ez egyáltalán nem foglal magában olyan sokat, mint ahogy azok képzelik, akik a *felvilágosodást* az ismeretekben látják: mivel a felvilágosodás tulajdonképpen az emberi megismerőképeség használatának negatív alapelve, s gyakran előfordul, hogy aki különösen bővelkedik ismeretekben, használatukban a legkevésbé sem felvilágosodott. A saját eszünkkel élés semmi egyebet nem jelent, mint azt, hogy valahányszor el akarunk fogadni valamit, föltesszük magunknak a kérdést: vajon ajánlatos-e az elfogadás alapját vagy az elfogadott tételtől következő szabályt észhasználatunk általános alapelvevé tennünk? Ezt mindenki kipróbálhatja önmagán, s azt fogja látni, hogy e vizsgálatnál pillanatok alatt elillan babona és rajongás, még ha különben egyáltalán nem rendelkezik is azokkal az ismeretekkel, amelyekkel e kettőt megcáfolhatná. Mert pusztán az ész *önfenntartásának* maximáját alkalmazza. Igen könnyű tehát az egyes *szubjektumok* felvilágosodását a neveléssel megalapozni, csak elég korán kell kezdeni az ifjú elmék rászoktatását e reflexióra. Egy egész *korszak* felvilágosítása azonban igen hosszadalmas munka, mivel számos olyan külső akadály találtatik, amely e nevelési módot részint tiltja, részint nehezíti.

AZ EMBERISÉG EGYETEMES
TÖRTÉNETÉNEK ESZMÉJE
VILÁGPOLGÁRI SZEMSZÖGBŐL

(1784)

AZ EMBERISÉG EGYETEMES TÖRTÉNETÉNEK ESZMÉJE VILÁGPOLGÁRI SZEMSZÖGBŐL*

Akármilyen metafizikai fogalmat alkosson is az ember az *akarat szabadságáról*, az akarat szabadságának *jelenségeit*, az emberi cselekvéseket általános természettörvények határozzák meg éppúgy, mint minden más természeti eseményt. A történelem, amely e jelenségek elbeszélésével foglalkozik, azt reméli, hogy bármily mélyen rejtezenek is ezek okai, ha az emberi akarat szabadságának játékát *nagyban* szemléli, képes felfedezni annak szabályszerű menetét, s mikéntjében, amely az egyes szubjektumokon zavarosnak és szabálytalannak látszik, az egész nemet tekintve felismerheti kezdeti adottságok [Anlagen] állandó, bár lassú fejlődését. Így például a házasságok, a belőlük következő születések és a halálozások, amiket az ember szabad akarata oly erősen befolyásol, látszólag semmilyen szabálynak sem engedelmeskednek, amelyből számuk előre kiszámítható lenne. Mindazonáltal, a nagy országokban készült évi táblázatok azt bizonyítják, hogy ezek is ugyanúgy állandó természettörvények szerint történnek, mint az időjárás változásai, amelyeknek az egyes eseményei előre nem láthatók, de amelyek

* Az alábbi nyilatkozat megtételére a *Gothaische gelehrten Zeitungen* ez évi tizenkettedik számának a „rövid hírek” közt megjelent sorai készítettek, amelyek ugyanis kétségtelenül egy itt átutazott tudóssal folytatott beszélgetéséből idéztek, de amelyeknek e nyilatkozat híján nemigen van kibetűzhető értelmük. – [A *Gothaische gelehrten Zeitungen* „rövid híre”, melyre Kant utal, így hangzik: „Kant professzor úr kedvenc eszméinek egyike, hogy az emberi nem végcélja a legtökéletesebb államalkotmány elérése, s jó néven venné, ha valaki filozofikus történetíró vállalkoznék rá, hogy az emberiség e szemszögből megírt történetével szolgáljon, s megmutassa, különböző korokban közeledett-e, avagy távolodott inkább az emberiség a mondott céltól, s hogy annak elérésére mi van még hátra teendő” – a Weischedel-kiadás jegyzete.]

egészüket mégis mindig egyforma és szakadatlan folyamatban tartják a növények növekedését, a folyók folyását s az egyéb természeti berendezkedéseket. Az egyes emberek, sőt, akár az egész népek, nemigen gondolnak arra, hogy amikor mindenki a maga feje szerint, s az egyik gyakran a másik ellenére, a maga szándékait követi, akkor anélkül, hogy észrevennék, mint valamely vezérfonalon, a természet szándékai szerint járnak, s olyan célokért dolgoznak, amelyek, ha ismernék is őket, nemigen felelnének meg érdekeiknek.

Mivel az emberek nem pusztán ösztönszerűen cselekszenek, mint az állatok, de egészében nem is átgondolt¹ terv alapján járnak el, mint az értelmes világpolgárok, lehetetlennek tetszik, hogy tervszerű történelmük legyen (mint példának okáért a méheknek vagy a hódoknak). A szemlélő óhatatlanul bizonyos bosszankodást érez, ha viselkedésüket a világ nagy színpadára állítva nézi, s a részletekben megcsillanó bölcsesség ellenére végül is azt tapasztalja, hogy végső soron és egészben véve bolondságból, gyermeki hiúságból, sőt, ráadásul gyakran gyermekes gonoszságból és rombolási vágyból van az egész összeszöve – s így végül nem tudja, mit is gondoljon kiváló tulajdonságaira oly rátarti nemünkről. Tekintve, hogy az embereknél és ténykedésükénél semmiféle értelmes *saját szándékot* nem feltételezhet, a filozófus számára itt nincs más kiút, mint az emberi dolgok ez értelmetlen menetében megkísérelni egy *természeti cél* [Absicht] felfedezését, amelyből következően mégiscsak lehetséges lenne a saját terv nélkül eljáró teremtményeknek egy meghatározott természeti terv szerinti történelme. – Majd elválik, sikerül-e vezérfonalat lelnünk egy ilyen történelemhez, s aztán már a természetre bízunk, hogy megszüljön azt az embert, aki képes azt a vezérfonal nyomán rendszerbe foglalni. Így teremtett egy KEPLERT, aki a bolygók excentrikus pályáját váratlan módon meghatározott törvények alá vetette, s így egy NEWTON-t, aki e törvényeket egy általános természeti okból megmagyarázta.

¹ *Verabredet*, lehetne *megbeszélt* is.

ELSŐ TÉTEL

A teremtmények minden természeti adottságának az a rendeltetése, hogy egyszer tökéletesen és célszerűen kifejlődjék. Mind a külső, mind a belső avagy elemző megfigyelés megerősíti ezt minden állat esetében. A teleologikus természetben a felesleges szerv és a célját el nem érő elrendezés – ellentmondás. Ha ugyanis eltérünk ettől az alaptételtől, a törvényszerű természet helyett céltalan játékot kapunk, s az ész vezérfonalának helyébe a vigasztalan esetlegesség lép.

MÁSODIK TÉTEL

Az emberben (mint az egyetlen értelmes földi teremtményben) az észhasználatot célzó természeti adottságok csupán a nemben fejlődhetnek ki teljesen, nem pedig az individuumban. Egy teremtményben az ész arra való képesség, hogy erői használatának szabályait és céljait messze kitágítsa a természeti ösztön hatókörén túlra, s tervei tekintetében nem ismer határokat. Maga azonban nem ösztönszerűen cselekszik, hanem, hogy a belátás egyik fokáról a következőre jut-hasson, szüksége van a kísérletezésre, gyakorlásra és tanításra. Így minden egyes embernek mértéktelenül soká kellene élnie, hogy megtanulja természeti adottságainak tökéletes használatát; vagy pedig, ha a természet rövidre szabta élettartamát (mint ahogy ez a valóságban történt), a felvilágosodást egymásra hagyományozó nemzedékek talán beláthatatlan sorára van szükség ahhoz, hogy nemünkben e csírák a fejlődés ama fokára jussanak, amely céljának [Absicht] teljesen megfelel. S legalábbis elméletileg [in der Idee] az ember törekvéseinek céljává ennek az időpontnak kell válnia, különben ugyanis nagyrészt feleslegesnek és céltalannak kellene tartania természeti adottságait; ez viszont megsemmisítene minden gyakorlati princípiumot, és a természetet, amelynek bölcsessége minden egyéb intézmény megítélésakor alapelveként szolgál, éppen az ember esetében gyermekes játszadozással kellene vádolni.

HARMADIK TÉTEL

*A természet azt akarja, hogy az ember teljességgel önmagából hozza létre mindazt, ami túlmege állati létének berendezkedésén, és semmilyen más boldogságban vagy tökéletességben ne részesedjék, mint amit önmaga, minden ösztöntől szabadon, saját eszével szerzett meg. A természet ugyanis semmit sem tesz feleslegesen, s a céljai eléréséhez alkalmazott eszközöket nem pazarolja. Mivel pedig az embert ésszel s az akarat ezen alapuló szabadságával látta el, így ez már világosan jelezte: milyen eszközökkel kívánta felszerelni. Mert úgy kellett lennie, hogy az embert ne ösztönei vezessék, s ne felesleges ismeretek neveljék és gondoskodjanak róla – ellenkezőleg, mindezt magamagából kellett létrehoznia. Táplálékának, ruházatának, külső biztonságának és védelmének feltalálása (a természet sem a bika szarvát, sem az oroszlán körmét, sem a kutya fogazatát nem adta meg neki, pusztán kézzel látta el), az életét kellemessé tevő minden gyönyörűség, még belátása és bölcsessége, sőt, akaratának jóra valóssága is saját műve kellett, hogy legyen. Úgy látszik, a természet itt a legnagyobb fokú takarékoságban tetszelgett, s az állati eszköztárral olyan szűkmarkúan bánt, csupán a kezdetleges egzisztencia legégetőbb szükségletéhez mérve azt, mintha azt akarta volna, hogy az ember teljes egészében magának köszönhesse, ha sikerül egyszer a legnagyobb nyerseségből a legnagyobb ügyességre, a gondolkodásmód belső tökéletességére és ezzel (amennyiben a földön egyáltalán lehetséges) boldogságra küzdenie magát. A természetnek itt mintha nem annyira az ember jóléte, mint inkább értelmes *önbecsülése* lett volna a szándéka. Mert az emberi dolgok e menetében a fáradalmak egész sora vár az emberre. Úgy tetszik azonban, a természet nem azon volt, hogy jól éljen, hanem hogy annyira előreküzdje magát, hogy magatartásával méltóvá váljék az életre és a jólétre. Mindeközben tisztóan hat az, hogy a korábbi generációk szemléltomást a későbbiek kedvéért végzik fáradságos munkájukat, előkészítvén azt a fokot, amelyről ezek magasabbra emelhetik a természet szándékolt építményt, s hogy ráadásul csak a legkésőbbi nemzedékeknek lesz meg*

az az örömük, hogy lakhassanak is abban az épületben, amelyen elődeik hosszú sora (bár akaratlanul) dolgozott, anélkül, hogy részesedhetett volna a maga előkészítette boldogságban. Ám bármennyire rejtélyes ez, ugyanannyira szükségszerű is, ha egyszer feltesszük, hogy egy állatfajnak ésszel kell bírnia, s mint egyedenként halandó, de nemükben halhatatlan értelmes lények osztályának, adottságai tökéletes kifejlődéséhez kell jutnia.

NEGYEDIK TÉTEL

Az adottságoknak a társadalomban való antagonizmusa az az eszköz, amellyel a természet kifejleszti ezeket, amennyiben végül ez az antagonizmus válik a társadalom törvényszerű rendjének okává. Antagonizmuson itt az ember társiatlan társiasságát értem, azaz a társadalomba lépésre való hajlandóságot, amely azonban összekapcsolódik az ugyane társadalom szétszakadásával fenyegető általános ellenállással. E képesség [Anlage] nyilvánvalóan az emberi természetből adódik. Az embernek hajlama van a *társadalmiasodásra*, mert ennek állapotában inkább érzékeli ember voltát, azaz természeti adottságainak fejlődését. Ám arra is nagy a hajlandósága, hogy *elkülönüljön* (izolálja magát), mivel ama társiatlan tulajdonság is megvan benne, hogy mindent a maga feje szerint akarjon intézni, s ily módon minden oldalról ellenállást vár, mint ahogy önmagáról is tudja, hogy hajlamos a másokkal való szembenállásra. Ez az ellenállás ébreszti föl az ember minden erejét, ez bírja rá arra, hogy legyőzze restségét, s becsvágytól, uralomvágytól vagy bírvágytól hajtva rangot szerezzen társai között, akiket nem tud *elviselni*, de *elhagyni* sem. Ekkor történnek az első valódi lépések a nyerseségből a kultúra irányába, mely utóbbit voltaképpen az ember társadalmi értéke teszi; így fejlődnek ki a tehetségek egymás után, így alakul ki az ízlés, s születnek meg az előrehaladott felvilágosodás által egy olyan gondolkodásmód alapjai, amely az erkölcsi megkülönböztetés durva természeti képességét idővel meghatározott gyakorlati princípiumokká, a társadalom *szenvedőle-*

gesen kikényszerített összhangját végül *morális* egészsé képes változtatni. A társiatlanság emez önmagában nem éppen szeretetre méltó tulajdonsága nélkül (hiszen ebből származik az az ellenállás, amellyel önzően követelődzvén mindenkinek szükségszerűen szembe kell találkoznia) a tökéletes egyetértés, elégedettség és kölcsönös szeretet árkádiai pásztoréletében örökre csírájában rejtve maradna az összes tehetség. Az emberek, jámboran, mint legelő juhaik, aligha emelhetnék létük értékét barmukénál magasabb fokra, nem töltenék ki azt a teret, amelyet a teremtetés eszes természetüknek megfelelő céljuk számára nyitva hagyott. Hála hát a természetnek az összeférhetetlenségért, a rosszakarón versengő hiúságért, a ki nem elégtűl uralom- és bírvágyért! Ezek nélkül örökre kifejeletlenül szunnyadnának az ember rendkívüli természeti adottságai. Az ember egyetértésre törekszik, de a természet jobban tudja, mi tesz jót az emberi nemnek, s vizályt akar. Az ember kényelmesen és elégedetten akar élni, ám a természet azt akarja, hogy a hanyagságból és tétlen elégedettségéből munka és fáradalmak közé jusson, hogy aztán feltalálja azokat az eszközöket, melyek segítségével bölcsen ismét megszabadulhat tőlük. Az erre szolgáló természetes ösztönzők, a társiatlanság és az általános ellenállás forrásai, amelyekből oly sok baj származik, amelyek mindazonáltal az erők új megfeszítésére, s ezzel a természeti képességek bőségebb kifejlesztésére indítanak, egy bölcs Teremtő elrendezéséről árulkodnak, s nem valaminő gonosz szellem kezéről, aki belekon-tárkodott annak nagyszerű művébe, vagy irigyen megrontotta azt.

ÖTÖDIK TÉTEL

Az emberi nem számára a legnagyobb probléma, amelynek megoldására a természet rákényszeríti, egy általánosan jogszerű polgári társadalom elérése. Mivel a természet legfőbb szándékának megvalósulása, azaz az emberiség összes képességének kifejlődése csak társadalomban, mégpedig csakis olyan társadalomban lehetséges, amelyben jelen van a legnagyobb szabadság, s ezzel tagjainak általános

antagonizmusa, de egyben e szabadság legpontosabb meghatározása s határainak biztosítása is, hogy összeférhessen mások szabadságával; a természet azt is akarja, hogy az emberiség ezt, mint rendeltetésének minden célját, maga valósítsa meg. Ily módon az emberi nem számára a legnagyobb természet adta feladat egy olyan társadalom, amelyben a *külső törvények alatti törvényes szabadság* a lehető legnagyobb mértékben együtt jár az ellenállhatatlan hatalommal, tehát a tökéletesen *igazságos polgári alkotmány* – a természet ugyanis csak ez alkotmány megvalósulásának közvetítésével érheti el nemünkre vonatkozó egyéb céljait. A kötetlen szabadságot különben olyannyira kedvelő embert a szükség szorítja arra, hogy a kényszer emez állapotába lépjen, mégpedig a legnagyobb szükség, amelyet az emberek maguk okoznak maguknak, mivel hajlamaik teszik, hogy vad szabadságban nem sokáig tudnak egymás mellett megenni. Ezek a hajlamok éppen egy olyan karámban fejtik ki a legjobb hatást, mint a polgári egyesülés: mint ahogy az erdőben a fák éppen azért, hogy mindegyikük el akarja szívni a másiktól a levegőt, el akarja takarni a másik elől a Napot, arra kényszerítik egymást, hogy a magasban keressék a napfényt, s így szép sudár növésszé tegyenek szert; ezzel szemben a szabadon, egymástól elkülönülve élő fák ágaitat tetszés szerint növesztik, s görbén, ferdén, csenevészén nőnek. Az emberiséget ékesítő minden kultúra és művészet, s a legszebb társadalmi rend egyaránt a társiatlanság gyümölcsei, amely maga kényszerül rá önmaga fegyelmezésére s a természeti csírák tökéletes kifejlésének művészetére.

HATODIK TÉTEL

Ez a probléma egyben a legnehezebb is, s az emberi nem ezt oldja meg legutoljára. A nehézség, amely már a feladat pusztá eszméjénél szembeötlő, az, hogy az ember állat, amelynek úrra van szüksége, ha nemének más tagjaival együtt él. Társai kárára visszaél ugyanis szabadságával; s habár értelmes lényként kíván is egy mindenki szabadságát korlátozó törvényt, önző állati hajlama mégis arra csábítja, hogy ahol teheti, kivonja magát alóla. Szüksége van tehát egy úrra,

aki megtöri akaratát, és arra kényszeríti, hogy engedelmeskedjék egy olyan általános érvényű akaratnak, amely lehetővé teszi mindenki szabadságát. Ám honnan veszi ezt az urat? Nem máshonnan, mint az emberi nemből. Ám ez az úr is csak állat, amelynek úrra van szüksége. Akárhogy fogunk is hozzá, beláthatatlan, hogyan sikerülhetne szert tennünk az általános igazságosság fejére, aki maga igazságos – akár egyetlen személyben, akár számos, erre kiválasztott ember társaságában keressük. Mert ha nincs senki, aki törvényes hatalmat gyakorolna fölötte, mindegyikük vissza fog élni szabadságával. A legfőbb vezetőnek azonban igazságosnak kell lennie *önmagában*, s mindazonáltal *embernek* kell lennie. Minden között ez a feladat tehát a legnehezebb; s nem is lehetséges tökéletes megoldás – az olyan görcsös fát, amilyenből az ember van, nem lehet teljesen egyenesre faragni. A természet ennek az eszmének csupán megközelítését szabta ki feladatunkul.* Hogy ez a feladat legutoljára oldódik meg, ezenkívül abból is következik, hogy megoldásához a lehetséges alkotmány természetének helyes fogalmára, a hosszú időközön keresztül csiszolódo tapasztaltságra, s mindenekfölött az e cél befogadására fölkészült jó akaratra van szükség; három ilyen dolog pedig fölöttébb nehezen található együtt, s ha igen, akkor is csak nagyon későn, sok hiábavaló próbálkozás után.

HETEDIK TÉTEL

A tökéletes polgári alkotmány elérésének problémája nem független az államok külső viszonyainak törvényességétől, s ez utóbbi nélkül nem oldható meg. Mit segít az, hogy az egyes emberek egy-

* Az ember szerepe tehát egyenesen nem természetes. Hogy mi a helyzet más bolygók lakóival s ezek természetével, nem tudjuk, ám ha a természet e megbízását jól elvégezzük, akkor azzal hízeleghetünk magunknak, hogy a világegyetemben nem a legutolsó helyet foglaljuk el szomszédaink között. Lehetséges, hogy ezeknél minden individuum képes arra, hogy rendeltetését a maga egyéni életében teljesen elérje. Nálunk másképpen van, a cél elérésében csupán a nem reménykedhetik.

egy törvényes polgári alkotmányon, azaz egy-egy *közösség* [gemeines Wesen] kialakításán dolgoznak? A társiatlanság, amely az embert e berendezkedésre kényszerítette, most annak lesz oka, hogy külső viszonyaiban minden egyes közösség, államként az államok között, kötetlen szabadságban él, következésképpen ugyanazt a rosszat várhatják egymástól, ami az egyes embereket sújtotta, s arra kényszerítette őket, hogy törvényes polgári állapotba lépjenek. A természet tehát az emberek, sőt, nagy társadalmak és államaik összeférhetetlenségét megint csak eszközként használja ahhoz, hogy ezek elkerülhetetlen *antagonizmusában* megtalálja a nyugalom és biztonság állapotát; azaz a háborúk, a túlfeszített és soha nem csillapodó háborús készülődés és a nyomor által, amelyet végül így még békében is érezni fog minden állam, arra kényszeríti őket, hogy kezdeti tökéletlen kísérletek után, számos felfordulás, pusztítás és az általános belső kimerülés nyomán végül elérjék azt, amit az ész e sok szomorú tapasztalat nélkül is megmondhatott volna – azaz kilépjenek a vadság törvény nélküli állapotából, s népszövetséget alkossanak, amelyben minden állam, a legkisebb is, nem saját hatalmától vagy saját jogi megítélésétől, hanem egyedül e nagy népszövetségtől (*Foedus Amphictyonum*),² az *egyesült* hatalomtól és az egyesült akarat törvényes döntésétől várhatja biztonságát és jogait. Akármilyen képtelenségnek³ látszik is ez az eszme, s ha egy ST. PIERRE abbét és egy ROUSSEAU-t⁴ kinevettek is érte (talán azért, mert megvalósulását a közeli jövőre remélték), mégiscsak ez a szükségszerű eredménye ama nyomornak, melybe az emberek egymást taszítják, s mely az államokat szükségképpen arra kényszeríti (akármilyen nehezen állnak is rá), amire a vadember éppilyen kelleetlenül kényszeredett, nevezetesen brutális szabadságának feladására és arra, hogy nyugalomát és biztonságát egy törvényes alkot-

² Amphiktioni szövetség – amphiktionoknak hívták a görögök a valamely templom védelmére vagy politikai célzattal szövetségre (amphiktionia) lépett szomszédos közösségeket.

³ *Schwärmerisch*, lehet: *rajongónak*.

⁴ Charles Irénée Castel, Abbé de St. Pierre (1658–1743), politikai író, művei: *Oeuvre politiques et morales*, 15 kötetben 1733–41, *Annales politiques de Louis*

mányban keresse. – Minden háború tehát megannyi kísérlet arra (bár nem az ember, hanem a természet szándéka szerint), hogy új viszonyokat teremtsenek az államok között, s azok⁵ lerombolásával vagy legalábbis szétdarabolásával újakat alakítsanak ki, amelyek aztán megint csak vagy önmagukban életképtelenek, vagy egymás mellett nem tudnak fennmaradni, s így új, hasonló forradalmak áldozatává lesznek; míg végül belülről a lehető legjobb polgári alkotmány, kívülről pedig a közös megegyezés és törvényadás olyan állapotot teremt, amely hasonló a polgári közösséghez: *automata-ként* képes önmagát fenntartani.

Hogy vajon a hatóokok *epikurosi* összetetalálkozásától kell-e várunk, hogy az államok, akár az anyag legkisebb porszemai, esetleges összeütközéseik jóvoltából minden lehetséges alakzatot kipróbáljanak, s ezeket aztán az új ütközések megint szétrombolják, mígnem végül *véletlenül* egy olyan képződmény sikeredik, amely képes formája megtartására (ilyen szerencsés véletlen aligha történik valaha is); vagy inkább azt kell-e föltennünk, hogy a természet valamilyen szabályszerűséget követ, nemünket az állatiság alacsony fokáról fokozatosan – mégpedig saját, bár az embertől kikényszerített művészete segítségével – az emberség legmagasabb szintjére vezetvén, s a látszólag vad berendezkedésben amaz eredeti képességeket szabályszerűen kifejlesztvén; vagy pedig úgy vélekedjünk-e, hogy az emberek mindeme cselekvéseiből egészben tekintve semmi, vagy legalábbis semmi értelmes dolog nem sül ki, hogy az egész úgy marad, ahogy ősidők óta volt, s így nem lehet megjósolni, hogy a nemünk számára oly természetes viszálykodás végül nem teszi-e pokollá a legkiműveltebb állapotot is, s így barbár pusztítással nem semmisítik-e meg ismét ezt s a kultúrában tett teljes eddigi előrehaladást (oly sors volna ez, amelyért nem lehet jótállni a vak véletlen uralma alatt, ez ugyanis valójában nem különbözik a törvény nélküli szabadságtól, hacsak

XIV., 2 kötetben, 1758; Kant *Projet de paix perpétuelle* című, Utrechtben, 1713-ban megjelent munkájára utal, illetve Rousseau *Extrait du projet de paix perpétuelle de M. l'Abbé de St. Pierre* című írására (1760).

⁵ Az Akademie-Ausgabe az *aller* olvasat helyett az *altert* ajánlja, azaz: „a régi viszonyok lerombolásával...”

titokban föl nem tételezünk a természetben egy bölcs vezérfonalat!) – annak eldöntése tulajdonképpen ama kérdés megválaszolásától függ, hogy értelmes dolog-e föltennünk a természetben a részek *célszerűségét* és az egész *céltalanságát*. Amit tehát megtett a vadak cél nélküli állapota, tudniillik hogy visszatartotta nemünkben az összes természeti képességet, azonban végül a bajok által, amelyekbe belekergetett, arra kényszerített, hogy ebből a helyzetből a polgári alkotmány állapotába lépjünk, amelyben mindama csírák kifejlődhetnek – ugyanezt megteszi a már megalapított államok barbár szabadsága, nevezetesen azt, hogy a közösségek minden erejének az egymás elleni készülődésre való felhasználása, a háború okozta pusztítások és mindenekelőtt az állandó készülségi kényszer, ha akadályozza is a természeti adottságok teljes kifejlődésének folyamatosságát, ám az ebből származó bajok egyben arra szorítják nemünket, hogy az egyidejűleg fennálló államok szabadságon alapuló üdvös szembenállásának gyógyszerül feltalálja az egyensúly törvényét és az egyesült hatalmat, amely nyomatékosítja azt, hogy ezúton létrejöjjön az államok általános biztonságának világpolgári állapota – amely azonban nem mentes teljesen a *veszélyektől*, nehogy az emberiség erői elszunnyadjanak, de nem nélkülözi *kölcsönhatásaik egyenlőségének* elvét sem, nehogy egymást lerombolják. Mielőtt a végső lépés (azaz az államok szövetkezése) megtörténnék, tehát mintegy az út felén, az emberi természetet a jólét csaló látszatát hordó igen súlyos bajok érik; s így igaza volt ROUSSEAU-nak, mikor a vadak állapotát előnyben részesítette – föltéve, hogy eltekintünk a nemünk által még elérendő emez utolsó lépcsőfoktól. A művészet és a tudomány *kulturáltta* tett minket. *Civilizálódtunk*, szinte túlságosan is, mindenféle illemben és modorban. De ahhoz, hogy úgy vélhessük, *moralizálódtunk* is, még nagyon sok hiányzik. A moralitás eszméje ugyanis még a kultúrához tartozik, ennek az eszmének a becsülés keresésében és külső tisztességben való használata pedig csupán hasonlít az erkölcsösséghez, s így pusztán civilizálódást jelent. Ám míg az államok minden erejüket hiú és erőszakos terjeszkedési törekvésekre fordítják, s így állandóan akadályozzák azt a fáradságos munkát, amelyben polgáraik belső érzülete kialakul, s megtagadnak tőlük minden támogatást ez ügyben – mindaddig mit sem remélhetünk e téren, hiszen a moralizálódáshoz az szükséges, hogy minden kö-

zösség hosszú, belső munkálkodásban képezze polgárait. Mindaz a jó azonban, amely nem kapcsolódik a morálisan jó érülethez, nem egyéb csillogó nyomorúságnál. S az emberi nem mindaddig ebben az állapotban marad, míg az említett módon túl nem jut az államviszonyok zűrzavarán.

NYOLCADIK TÉTEL

Az emberi nem történetét nagyrészt a természet arra irányuló rejtett tervének megvalósulásaként tekinthetjük, hogy létrehozzon egy belsőleg és – mint ami ehhez szükséges – külsőleg is tökéletes államformát, mint az egyetlen olyan állapotot, amelyben teljesen kifejlesztheti az emberiség összes természeti képességét. Ez a tétel mintegy következménye a megelőzőnek. Látjuk: a filozófia tartalmazhat bizonyos *chiliasmust*, de csupán olyat, amelynek megvalósításához – ha csak távolról is – maga a megvalósulás eszméje is hozzásegíthet, amely tehát minden, csak nem pusztá rajongó álmodozás. A kérdés csak az, hogy a tapasztalatnak sikerül-e a természeti szándék eme megvalósulási folyamatából valamit felfedeznie. Azt mondom: *valami keveset*, mert ez a körpálya – úgy látszik – olyan hosszú időt vesz igénybe, míg bezárul, hogy ama kicsiny részéről, amelyet az emberiség eddig maga mögött hagyott, éppoly bizonytalan kísérlet megállapítani a pálya alakját és a részeknek az egészhez való viszonyát, mint az eddigi csillagászati megfigyelésekből meghatározni azt a mozgást, amelyet Napunk, kísérői teljes seregével az állócsillagok nagy rendszerében végez, jóllehet a világegyetem rendszeres felépítésének alapján a kevés eddigi megfigyelésünk nyomán elégséges okunk van egy ilyen körmozgás feltételezésére. Az emberi természet sajátossága, hogy a nemünket érintő legtávolabbi korszak tekintetében sem marad közömbös, ha annak bekövetkezése bizonyossággal várható. Esetünkben annnyival is kevésbé lehetséges a közömbösség, mivel úgy látszik, hogy saját értelmes intézkedéseinkkel előbbre tudjuk hozni ezt az utódaink számára oly öröndetes időpontot. S ezért olyan fontosak számunkra e közeledés halvány nyomai is. Az államok jelenleg olyan bonyolult

viszonyban vannak egymással, hogy egyik sem hanyagolhatja el belső kultúráját anélkül, hogy ezzel ne veszítene hatalmából és befolyásából a többiekkel szemben; így módon tehát a természet e tervének ha nem is előrehaladását, de legalábbis megtartását már maguk az államok becsvágyó szándékai is eléggé biztosítják. Továbbá: a polgári szabadságot ma nem lehet komolyan megsérteni anélkül, hogy az ebből származó kár meg ne érződne minden területen, kiváltképpen a kereskedelemben, s ezáltal az állam külső viszonylatokban történő gyengülésében. Ez a szabadság folyamatosan növekszik. Ha a polgárt gátolják abban, hogy jólétét a neki tetsző módon keresse, amennyiben az összefér mások szabadságával, akkor ezzel akadályozzák az általános szorgalom elevenségét, s így megint csak gyengítik az egész erejét. Ezért tehát a viselkedés személyes korlátozásait egyre inkább feloldják, elismerik az általános vallásszabadságot; s így folyamatosan létrejön – bár agyrémekkel és szeszéllyel keveredve – a *felvilágosodás*, mint ama nagy jó, amelyet az emberiségnek úgyszólván az uralkodók önző hatalmi törekvéseitől kell nyernie, föltéve, hogy azok felismerik azt, ami előnyös számukra. Ez a felvilágosodás azonban, s vele együtt a teljesen megértett jónak szívügyként való felfogása, amire a felvilágosodott ember elkerülhetetlenül szert tesz, fokozatosan a trónokig kell hatoljon, s befolyásolnia kell a kormányzás alapelveit is. Így például noha uralkodóinknak jelenleg nincs felesleges pénzük nyilvános tanintézetekre, és egyáltalán semmi olyasmire, ami a világ javára szolgál, mert mindent előre a következő háborúra számolnak el, mégis abban fogják hasznukat lelteni, ha népük ezirányú – bár gyenge és vontatott – fáradozásait legalább nem gátolják. Végül: maga a háború lassanként nemcsak egyre bonyolultabb, kimenetelét tekintve mindkét fél számára egyre bizonytalanabb lesz, hanem az utólagos fátorgalmak is, amelyeket az állam az egyre növekedő – s ki tudja mikor megszűnő – adósságteher (ez új találmány) formájában érez, nagyon is meggondolandó vállalkozássá fogják tenni. Emellett minden állami meg-
rázkódtatás olyan erős hatással van a mesterségek által mintegy összeláncolt földrészünk minden államára, hogy az államokat saját veszélyeztetettségük arra fogja kényszeríteni, hogy – ha törvényes tekintély nélkül is – döntőbíróul kínálkozzanak, s így minden elő-

készületet megtegyenek egy leendő nagy állam létrehozására, amire az eddigi történelemben még nem volt példa. Habár ez az állam ma még csak nyers tervezetként van meg, mégis lassan felbuzdul az érzés valamennyi tagjában, melyek mindegyikének érdeke az egész fenn-tartása, s ez remélnünk engedi, hogy az átalakulás forradalmi után egyszer végre létrejön az, ami a természet legfőbb célja [Absicht], nevezetesen az általános *világpolgári állapot*, mint azon anyaöl, amelyben az emberiség minden eredeti képessége kifejlődhet.

KILENCEDIK TÉTEL

*Az általános világtörténetnek az emberi nem tökéletes polgári egyesülését célzó természeti terv szerint való földolgozására irányuló filozófiai kísérletet lehetségesnek, sőt, e természeti cél vonatkozásában kívánatosnak kell tekinteni. Látszólag meghökkenítő és értelmetlen ötlet a történelemnek egy olyan eszme alapján történő kifejtése, amely azt szabja meg, hogy miképpen kellene folynia a világnak, ha bizonyos értelmes célok vezetnék – úgy tetszik, ilyen meggondolások csupán *regényes* történetet [nur ein Roman] eredményezhetnek. Ám ha feltehetjük, hogy a természet nem cselekszik terv és végcél nélkül, még az emberi szabadság játékában sem, akkor ez az eszme mégiscsak használható; s még ha túl rövidlátók vagyunk is ahhoz, hogy intézkedéseinek rejtett mechanizmusát áttekintsük, ez az eszme akkor is vezérfonalul szolgálhat arra, hogy az emberi cselekvések különben tervszerűtlen *halmazát*, legalábbis nagy vonalakban, *rendszerként* ábrázoljuk. Mert ha vizsgálódásunkat a görög történelemnél kezdjük – mint ama történeti hagyománynál, amely megőrzött, vagy legalábbis egyedül képes hitelesíteni minden őt megelőző és vele egyidejű történelmet* –, majd a továbbiakban nyomon követjük ennek befolyását a görög államot*

* A régi történelmet csupán valamilyen, a kezdettől máig megszakítás nélkül fennálló *művelt közösség* hitelesítheti. Ezen túl minden *terra incognita*, s a kívülről élt népek története csak azzal az időponttal kezdődhetik, amikor beléptek e művelt

bekebelező *római* nép államának kialakulására és eltorzulására, s végül ez utóbbinak az őt leromboló *barbárokra* tett hatását tekintjük egészen napjainkig, s mindehhez *epizódként* hozzáillesztjük más népek államainak történetét, ahogy azt az iménti felvilágosodott nemzetek hagyománya alapján ismerjük – akkor felfedezzük az államforma megjavulásának szabályos menetét földrészünkön (mely egykor valószínűleg minden más földrésznek törvényeket fog adni). Ha a továbbiakban kizárólag a polgári alkotmányra és annak törvényeire, továbbá az állami viszonyokra fordítjuk figyelmünket, amennyiben ezek a bennük levő jó által egy ideig arra szolgáltak, hogy a népeket (s velük a művészeteket és a tudományokat) felemeljék és dicsővé tegyék, majd a bennük levő s hozzájuk tartozó rossz által megint csak lerombolják, ám úgy, hogy mindig megmaradjon a felvilágosodás csírája, amelyet minden forradalom tovább nevelt, s amely a megjobbulás egy következő, még magasabb fokát előkészítette – akkor, úgy vélem, felfedezünk egy vezérfonalat, amely nem csupán az emberi dolgok zűrzavarának magyarázatára vagy a politikai jövőmondás céljaira szolgálhat (ilyen haszonra már akkor is sikerült szert tenni az emberi történelemből, amikor a szabályozatlan szabadság összefüggéstelen eredményének tekintették!), hanem vigasztaló kilátásunk nyílik a távoli jövőre is (s ezt csupán egy természeti tervet feltételezván van okunk remélni), amelyben az emberiséget akként képzeljük, amint felküzdötte magát arra a fokra, hogy a természettől beléhelyezett csírák tökéletesen kifejlődnek, s betöltik földi hivatásukat. A természet – vagy jobban mondva: a *Gondviselés* – illetén *igazolása* nem éppen mellékes indítéka annak, hogy a világ szemléletében egy különös nézőpontot válasszunk. Mert mi értelme volna magasztalni

közösségbe. Ez történt a zsidó néppel a PTOLEMAIOSZOK korában, a görög bibliafordítás jóvoltából, amely nélkül nemigen bíznánk a róluk való *izolált* híradásokban. Ettől kezdve (miután ezt a kezdetet előzőleg sikerült kinyomozni) tudjuk követni történeteiket. S ugyanez a helyzet az összes többi néppel. THUKÜDIDÉSZ első lapja (mondja HUME) minden valódi történelem egyetlen kezdete. – [A hivatkozott Hume-hely: *Az ókori népek lélekszámának nagyságáról*, in: *Esszék*, Atlantisz, Budapest 1994, II. 184.]

és az épületes szemlélődés tárgyául ajánlani a teremtésnek az értelem nélküli természeti világban megnyilvánuló bölcsességét és nagyszerűségét, ha a legfőbb bölcsesség színpadának azt a részét, amely mindennek célját kell hogy tartalmazza – az emberiség történelmét –, folytonos ellentmondásban találónk e bölcsességgel, s megpillantása arra kényszerítene bennünket, hogy kedvetlenül elfordítsuk róla tekintetünket, s ha kétségbe vonva, miszerint valaha is egy beteljesült értelmes célt lelhetnénk benne, azt csupán egy másik világban remélhetnők?

Szándékom félreértése lenne azt hinni, hogy a világtörténelemre vonatkozó emez elképzeléssel, amely bizonyos értelemben *a priori* vezérfonalat tartalmaz, ki akarom szorítani a tulajdonképpeni, pusztán *empirikus* történelmet; csupán arra vonatkozó gondolat ez, hogy egy filozofikus elme (amelynek különben nagyon is járatosnak kellene lennie a történelemben) hogyan próbálkozhatnék egy másik álláspont-ról elindulva. Mi több, az a dicséretes körülményesség, amellyel a jelenlegi történelmet írják, mégiscsak elgondolkodásra fog készíteni mindenkit a tekintetben, hogy kései utódaink mit fognak kezdeni a néhány évszázad alatt rájuk hagyományozódó történelmi teherrel. A legrégebbi idők történelmét, melynek forrásai az ő számukra már értelmetlenek lesznek, kétségtelenül az őket érdeklő szempontból fogják értékelni, tehát hogy a népek és kormányzatok mit tettek és mit ártottak a világpolgári cél vonatkozásában. S tekintettel lennünk erre, és hasonlóképpen az államfők és szolgálók becsvágyára is, hogy így amaz egyetlen eszközre irányítsuk figyelmünket, amellyel dicsőséges emlékezetet szerezhetnek a legkésőbbi utókorban is – az eddigieken túl ez is *némi* indíték lehet egy ilyen filozofikus történelmi kísérletre.

RECENZIÓK HERDER ESZMÉIRŐL

(1785)

RECENZIOK HERDER ESZMÉIRŐL

I.

JOHANN GOTTFRIED HERDER: ESZMÉK AZ EMBERISÉG TÖRTÉNETÉNEK FILOZÓFIÁJÁRÓL, I. RÉSZ

RIGA ÉS LIPCSE, HARTKNOCHNÁL, 1784.,
318 NEGYEDRÉT OLDALON

Quem te Deus esse iussit et humana
qua parte locatus es, in re discere¹

Elmes és ékesszóló szerzőnk szellemének már megbizonyított sajátosságáról tesz tanúságot ebben az írásában is. Mely ekképp szokásos mércével alkalmasint éppoly kevésbé megítélhető, mint némely más, a tollából származott mű. Génusza mintha nem összegyűjtené pusztán a tudományok és művészetek tágas birodalmának eszméit, hogy számukat új, másokkal is megosztható eszmékkel szaporítsa, de, rá oly jellemző módon, mintha (tőle kölcsönvéve a kifejezést) az *asszimiláció* valamiféle törvénye szerint hozzá is időmítaná őket sajátos gondolkodásmódjához, miáltal észrevehetően el is ütnek azoktól az eszméktől, melyekkel más lelkek élnek, és melyektől más lelkek gyarapszanak (292. o.), valamint másokkal kevésbé is megoszthatók. Ilyenformán az emberiség történetének filozófiája az ő szemében vélhetőleg valami egészen más, mint amit e néven érteni szoktunk: meglehet, nem a fogalmak meghatá-

¹ „... hogy az istenség mire rendelt téged, mily helyet is foglalsz el az emberiség közt, Ezt ismerd meg ...” (Persius, *Szatírák*, Gondolat, Budapest 1978, 43., Muraközy Gyula ford.) – ezt a mottót viseli a Herder-mű Bevezetője is, aminthogy negyven évvel korábban Rousseau is e sorokkal zárja az *Értekezés az emberek közötti egyenlőtlenség eredetéről és alapjairól* előszavát.

rozásában mutatkozó logikai pontosság teszi, avagy, mondjuk, az alaptételek gondos megkülönböztetése és igazolása, hanem a hosszasan el nem időző, ám sok mindent fölölélő tekintet, az analógiák fölfedezésében jártas élelméjűség, használatukban pedig a merész képzelőerő, melyhez annak ügyessége is társul, hogy mindenkor homályló messziségbe vesző tárgyának megnyerjen, oly érzelmekkel és érzetekkel, amelyek súlyos gondolatok okozataként avagy mélyértelmű utalásokként többet sejtetnek magukról, mint amennyit bennük a hűvös mérlegelés találna alkalmasint. Ám minthogy a gondolkodás szabadsága (mellyel itt bőven akad dolgunk), ha termékeny elme él vele, mindig szolgál olyasmivel, amin elgondolkodhatunk, már amennyire elboldogulunk a dologgal, iparkodunk kiemelni és saját kifejezéseivel bemutatni eszméi közül a legfontosabbakat és legjellemzőbbeket, végül pedig szeretnénk néhány, a mű egészét érintő megjegyzést fűzni a mondottakhoz.

Szerzőnk a látókör kitágításán kezdi, kijelölendő naprendszerünk többi lakója közt az ember helyét, és az ember lakta égitest nem előnytelen, középtáji helyzetéből arra következtet, hogy „másra nemigen számíthat, csupán középszerű, földi értelemre és még közönségesebb emberi erényre, melyek – mert gondolataink és erőink nyilvánvalóan csakis földi organizációnkból fakadnak,² s mindaddig változni és átalakulni törekszenek, míg csak el nem érik a tisztaság és kifinomultság ama fokát, mely alkatunkból még kitelik, s ha elfogadhatjuk kalauznak az analógiát, nincs ez másképpen a többi csillagon sem – mégis sejtteni engedik, hogy az

² Herdernél: *keimen*, azaz *csiráznak* – a Weischedel-kiadás jegyzete. Heinrich Mayer, aki az Akademie-Ausgabe VIII. kötetében megjelent Herder-recenziók szövegét gondozta, az idézeteket a következőképp kommentálja (472-3.): „Kant köztudottan sehol sem idéz pontosan. S ez különösen érvényes a recenziókra. Az idézőjelek csak annyit jelentenek, hogy a szóban forgó gondolatok, és jobbára – ám nem mindenestül – a szavak is, az idézett szerzőtől valók, illetve hogy a hivatkozott helyen található.” Erre való tekintettel, bár létezik az *Eszmének* (pontosabban: részleteinek) magyar fordítása (Gondolat, 1978., Imre Katalin és Rozsnyai Ervin), kézenfekvőbbnek tűnt a Kant által idézett (idézni vélt) szöveget is inkább lefordítanunk, mintsem „elrontanunk” a Herder által írt Herder-szöveg korábbi fordítását.

embernek az utóbbiak lakóival talán egy a célja: az, hogy végre ne egyedül rója pályáját a többi csillagok közt, de érintkezésbe lépjen akár valamennyi teremtménnyel, aki csak az oly sok s oly különböző testvérvilágban az érettség fokára lépett”. Innen halad az elmélkedés ama forradalmakhoz, melyek az ember fogantatását megelőzték. „Hogy megszülethessék levegőnk, vizünk, Földünk, ahhoz számtalan egymást föloldó, egymáson fölülkerekedő *stamen*³ szükségeltetett előbb; s a föld, a kőzetek, a kristályképződmények, majd a kagylókká, növényekké, állatokká s végül emberré formálódás számtalan neme, mind hány meg hány feloldódását föltételezte egyiknek a másikában, s mily sokféle revolúciójukat! Ő, minden elemek és lények fia, a Föld teremtésének kiválasztott virága és foglalatja nem lehetett más, csakis a természet utolsóinak született kegyeltje, kinek kialakulását és fogantatását hosszú fejlődésnek és sok fordulatnak kellett megelőznie.”

A Föld gömbalakjában az egységének kijáró csodálat tárgyát pillantja meg, az elképzelhetetlen sokféleség ellenére sem megtagadható csodálatát. „Ki az, aki szívében őrizve ezt az alakzatot mégis valamiféle, pusztán szavakból tákolt filozófiai vagy vallási hithez térne meg, avagy ölni akarna érte ostoba, bár szent buzgalommal?” Hasonlóképp, az ekliptika dőlésszöge a számára alkalom az ember rendeltetéséről szőtt elmélkedésre: „ferdén járó Napunk alatt az ember minden ténykedése az évszakok váltakozását követi”. A légkör közelebbi ismerete, de még az égítesteknek a légkörre gyakorolt befolyása is – ha majd közelebbit tudunk felőle – mintha azzal kecsegtetné őt, hogy komoly befolyásra tesz szert az emberi történelemben. A szárazföld és a tenger elválásáról szóló szakaszban a Föld szerkezetét a népek történetében föllelhető különbségek magyarázó okaként mutatja be: „Ázsia erkölcei és szokásai egységesek, amint hogy földje is egybefüggő; a kicsiny Vörös-tenger ellenben, s a Perzsa-tenger öble még inkább, már élesen elválasztja

³ A szó botanikai jelentése: *porzó*, eredetileg *fonalat*, *felvető fonalat* jelent, átvitt értelemben a sors vagy a párkák fonalát; az *Eszmék* magyar fordításának jegyzete szerint itt: *életerő* (i. h. 68.).

az erkölcsöket; Amerika számtalan tava, hegységei és folyói nem oktalanul oly nagyok a mérsékelt égövön, nem oktalanul oly nagy kiterjedésű a szárazföld sem, s a természet épp azért szerkesztette meg másképp az öreg kontinenst, mint Amerika építményét, mert az előbbi volt az ember első lakhelye”. A második könyv a Földön előtalálható organizációkkal foglalkozik, kezdve a grániton, melyre a fény, hő, erős szél és a víz hatottak, elősegítvén talán, hogy a kovából mészföld váljék, s benne kialakuljanak a tenger első élőlényei, a kagylóhéjas lények. A továbbiakban megjelenik a vegetáció. – Az ember és a növények kialakulásának, valamint az előbbi nemi szerelmének összevetése az utóbbiak virágzásával. A növényvilág haszna az emberre nézvést. Állatvilág. Az állatok és emberek különbözősége éghajlat szerint. Az óvilágiak tökéletlenek.⁴ „A teremtmények osztályai annál számosabbak, minél messzebbre távolodunk az embertől, s annál ritkábbak, minél közelebb kerülünk hozzá. – Mindenütt egyetlen fő forma van, és hasonló csontozat. – Ezek az átmenetek valószínűvé teszik, hogy a tengeri teremtmények, a növények, sőt, még az *élettelennel mondott* lények körében is talán a szerveződésnek egy és ugyanaz a csírája [Anlage] föllelhető, csak épp végtelenül nyersebb és zavarosabb formában. A mindent egyetlen összefüggésben látó Örök lény tekintete talán még a kialakuló jégdarabka és a benne képződő hópehely alakját is hasonszabályúnak látja azzal, ahogyan az embrió alakul ki az anyai testben. – Az ember középütt álló teremtmény az állatok között; a legsokrétebb forma, melyben mint legfinomabb foglalatában megtalálható a körötte élő *összes faj minden vonása*. Szinte látom, amint a levegőből és a vízből, a mélységből és magasból mintegy az ember lábához sereglenek az állatok, s kezdik mindinkább az ő alakját magukra öltetni.” A második könyv így zárul: „Örvendj hát helyezednek, ó, ember, nemes teremtmény ott középen, s tanulmányozd önmagad, mindenben, ami csak körötted él!”

⁴ Herdernél voltaképp az Újvilág állatai a tökéletlenebbek: II. könyv IV. szakasz (J. G. Herder, *Sämtliche Werke*, IV., J. G. Cotta'sche Buchhandlung, Tübingen 1827, 69-70.)

A harmadik könyv a növények és állatok fölépítését hasonlítja össze az emberi szervezettel. Ide, ahol is a szerző a természetrajz tudósainak megfigyeléseit állítja szándékai szolgálatába, nem követhetjük őt; csak néhány eredményt említenénk föl: „A teremtmény, megannyi szerve révén, a holt növényi életből eleven ingert formál magának, az ingerek összegéből pedig, finom ereken át megtisztítva őket, megalkotja az érzékelés közegét. Az ingerek eredménye *ösztönné*, az érzékelésé *gondolattá* lesz: az organikus teremtes örök haladása ez, amely *minden eleven teremtménybe beléplántáltatott*.” A szerző sem a növényeknél, sem az állatoknál nem csírákról beszél, hanem valami organikus erőről. Azt mondja: „akárcsak a növény, organikus élet a polip is. Ennélfogva sokféle organikus erő van: a vegetációé, az izmok ingereié, az érzékelésé. Minél több az ideg, és minél finomabbak, minél nagyobb az agy, annál értelmesebbé válik a nem. Az *állati lélek* összegzése az egy organizációban ható erőknek”, és az ösztön sem valamiféle különös természeti erő, hanem az az irány, amelyet hőmérsékletükkel a természet szabott mindezeknek az erőknek. Minél több szerszámban és minél különbözőbb tagokban oszlik el a természet egyetlen organikus princípiuma, melyet hol *alakító* erőnek mondunk (a kövekben), hol *hajtóerőnek* (a növényeknél), hol *érzékelőnek*, majd *művileg építőnek*, de amely alapjában véve egy és ugyanaz az organikus erő, s minél inkább bír saját világgal e szerszámokban és tagokban – annál inkább elenyészik az ösztön, s annál inkább lép helyébe az érzékek és tagok sajátos, szabad használata (valahogy úgy, ahogy azt az embernél látjuk). Végül a szerző eljut az ember lényegi természeti megkülönböztető jegyéhez: „Az ember számára *egyedül* a fölegyenesedett tartás természetes, ez az az organizáció, amelyik az emberi nem igazi hivatásának áll szolgálatában, és amelyik megkülönböztető vonása”.

Nem azért szabotott ki rá az egyenes tartás, mert az ész volt rendeltetése, és hogy ésszerűen használja végtagjait, hanem épp a fölegyenesedett tartás révén lett eszes, ugyanannak a rendelkezésnek természetes okozataként, amely hogy őt csakis fölegyenesedve engedje járni, ahhoz szükségeltetett. „Hadd időzzék el hálás pillantásunk e szent műalkotáson, ama jótéteményen, mely által fajunk

emberi fajjá lőn, s hadd ámuljunk, látván, az erőknek miféle új szerveződése veszi kezdetét az emberiség fölegyenesedett tartásával, s mint vált csakis általa emberré az ember.”

A negyedik könyvben a szerző úr bővebben is kifejti e pontot: „Mi hiányzik az emberhez hasonló teremtményből (a majomból) ahhoz, hogy emberré váljék?” – s mi által lett azzá az ember? Azáltal, hogy a koponya formája a *fölegyenesedett tartáshoz* idomult, külső és belső organizációja pedig a perpendikuláris súlyponthoz alkalmazkodott; a majom is rendelkezik az agynak mindama részével, amelyekkel az ember; a majomnál azonban, a koponya alakjának megfelelően, ezek hátrahagyott helyzetben találhatók, mert feje – nem fölegyenesedett tartásra teremtve – az emberétől eltérő szögben formálódott. S ettől rögvest másképp működött az összes organikus erő is. – „Tekints hát az égre, ó, ember, s borzongva örvendj a fölmérhetetlen kegynek, amelyet a világ teremtője egy ily egyszerű princípiumhoz, fölegyenesedett alakodhoz társított! – A talaj és a fű fölé magasodván többé nem a szaglás uralkodik, hanem a szem. – A fölegyenesedett tartással szabad és ügyes [künstlich] kézhez jutván, az ember mesterségekkel élő teremtménnyé [Kunstgeschöpf] vált – igazi emberi nyelv is csak fölegyenesedve alakul ki. – Az ész mind az elméletben, mind a gyakorlatban *szerzett* valami, az eszmék és erők tanult aránya és irányultsága, melyre az embert organizációja és életmódja formálta alkalmatossá.” A szabadságról: „az ember az első, akit a teremtés – egyenes derékkal – szabadjára eresztett”. A szeméremről: annak „a fölegyenesedett tartás okán hamarost ki kellett fejlődnie”. Az emberi természetben nem akadunk rendkívüli változatosságra. „Miért? Az egyenes tartás az ok, nem más. – Az embert a humanitásra formálták: békeszeretet, nemi szerelem, rokonszenv, anyai szeretet, mind-mind a fölegyenesedett tartás humanitásának hajtásai – az igazságosság szabálya és az igazság maguk is a fölegyenesedett emberi alakban gyökeredznek, ez idomítja az embert illendőségre is: a vallás a legfőbb humanitás. A meggörnyedt állat érzékei homályosak; az embert fölemelte az istenség, hogy a dolgok okát kutatva, anélkül, hogy tudná vágy akarná, Rád találjon, minden dolgok nagy összefüggése! A vallás pedig előhívja a halhatatlanság reményét

és hitét.” Erről szól az ötödik könyv. „Láttuk, mint emelkednek fokozatosan mind magasabbra az organizáció formái: a kőtől a kristályokhoz, innen a fémekhez, tőlük a növényekhez, onnan az állatokig, majd végül az emberig, s láttuk, mint válnak egyre sokfélettebbé ezzel a teremtmény erői és ösztönei is, míg végül, amit csak befogadhat, az mind egyesül az ember alakjában.”

„A lények e sorában⁵ az emberi alakhoz közelítő fő formák⁶ hasonlatosságát észlelhettük – s azt is láttuk, mint közelítenek hozzá az erők és ösztönök is. – Az általa előmozdítandó természeti célhoz igazodik mindegyik lény élettartama is. – Minél bonyolultabb egy teremtmény, fölépítése annál teljesebben foglalja magában az alacsonyabb birodalmakat. Az ember a világ kompendiuma: organikusan egyesülnek benne mész, föld, sók, savak, olaj és víz, a vegetáció, az inger és az érzékelés erői. – Ez arra indít bennünket, hogy föltegyük az *erők valamiféle láthatatlan birodalmát* is, és benne épp ugyanazt a szoros összefüggést és átmenetet, valamint a láthatatlan erőknek ugyanazt a fölfelé tartó sorát, mellyel a teremtés látható birodalmában is találkozunk. – E birodalom *mindent* elkövet a lélek halhatatlanságáért, de nem csupán a lélek, hanem a világteremtés összes hatékony és eleven erőinek fönmaradásáért is. Erő nem múlhat el, bár a szerszám akár tönkre is mehet. Amit a Mindenség Éltetője életre keltett, az él; ami működik, az az Ő örök összefüggésében örökké működik.” E princípiumokat nem taglalja a szerző, mondván, hogy „ennek nem itt a helye”. Mindazonáltal „az anyagban annyi, a szelleméhez hasonlatos erőt találunk, hogy ha nem is mond önmagának ellent, ám legalábbis teljesen igazolatlanul tetszik szellem és anyag, e két persze nagyon különböző lényeg teljes ellentéte és ellentmondása”. – „Preformált csírákat szem még nem látott. Epigenezisről beszélvén pedig pontatlanul fogalmazunk, mintha csak a testrészek *kívülről* növekednének. Képződés (genezis) az, amiről szó van, olyan *belső erők* működése, amelyeknek a természet nyersanyagot adott, hogy azt önmagukhoz

⁵ Herder: *soraiban* – a Weischedel-kiadás korrekciója.

⁶ Herder: *fő forma* – a Weischedel-kiadás korrekciója.

alakítsák, s benne önmagukat tegyék láthatóvá. Nem eszes lelkünk alakította ki a testet, hanem az istenség ujjá, organikus erő.” S megtudhatjuk: „1. Erő és szerv nem egy és ugyanaz, bár egymással bensőséges kapcsolatban állnak. 2. Minden erő a maga szervével összhangban működik, hisz azt épp lényege kinyilatkoztatására alakította ki, és hasonította magához. 3. Ha a burok lehull is, az erő, mely már korábban létezett, megmarad, igaz, egy alacsonyabb állapotban, bár éppily organikusan.” Majd így szól a materialistákhoz a szerző: „Megengedem, lelkünk eredendően egy a matéria, az érzékelés, a mozgás, az élet erőivel, és csupán csak magasabb fokon, kialakultabb és kifinomultabb organizációban működik: ám láttunk-e valaha egyet is kihunyni az érteket mozgó erő kö-zül? ⁷ És ezek az alacsonyabb erő egyek volnának a szerveikkel?” Amannak ⁸ összefüggéséről pedig azt mondja, hogy az csak haladás-ként lehetséges. „Az emberi nemet az alacsonyabb erő nagy gyűjtőmedencéjének tekinthetjük, s az emberben ezeknek az erő-knek a humanitást kibontakoztatandó kell kicsírázniok.” ⁹

⁷ Herdernél: *a mozgások és érzékek erői közül* – a Weischedel-kiadás korrekciója.

⁸ Kant „von dem Zusammenhange *desselben*”-t ír, vélhetőleg azonban az *erők és formák* összefüggésére gondol (így szól a könyv következő fejezetének címe), és voltaképp a következőkben idézett mondat *után* álló bekezdésre utal, ahol is Herder az erőknél és a formáknál a legfőbb bölcsesség elrendelte végső összefüggését firtatja: „Hogyan tovább? Az ember itt az istenség képmását viselte, s a legfinomabb orga-nizációnak örvendett, melyet csak adhatott a Föld. Mármint vissza kellene-e fordulnia, hogy újból torzsa, növény, elefánt legyen? Avagy a teremtés kereke megállt volna nála, s nincs más kerék, melyet használatba vegyen? Az utóbbi elgondolhatatlan, hisz a legfőbb jószág és bölcsesség birodalmában minden összefonódik, s örök össze-függésben erő karol erőbe. Ha visszanézünk, látjuk, hogy mintha minden az emberi alak felé igyekeznék, s hogy az emberben pedig még minden csak bimbója és csírája annak, aminek az embernek majdan lennie kell, s amire szánva megformálták: a természet minden összefüggése, minden szándéka álom volna csak, ha épp ő nem lépne tovább (bármily utat vagy ösvényt válasszon is)”. V. könyv III. szakasz, id. kiad. 219–220.

⁹ Kant pontatlanul idéz: nem „die in ihm zur Bildung der Humanität *keimen* sollten”, hanem „*kommen* sollten”, azaz „amely erőknél az emberben a humanitás kialakulását kell szolgálni”, V. könyv III. szakasz, id. kiad. 219. – a Weischedel-kiadás korrekciója.

Hogy az ember a szellemi erők birodalmában szerkesztődik, azt ekképp mutatja meg: „A gondolat egészen más dolog, mint amit az érzékek szállítanak a számára;¹⁰ a gondolat eredetéről szóló minden tapasztalat valami organikus, mégis önhatalmú, a szellemi összekapcsolódás törvényei szerint működő lény befolyásáról tanúskodik. 2. A lelket úgy táplálják az eszmék, mint a testet az étkek; sőt, a lélekben is megtaláljuk az asszimiláció, a növekedés és a szaporodás törvényeit. Röviden szólva, egy benső, szellemi ember alakul ki bennünk, akinek megvan a saját természete, a testet pedig csak szerszámaként használja. – A világosabb tudat, az emberi lélek e nagy kiváltsága, csak a humanitás révén, szellemi módon alakul ki az emberben s í. t.”, egy szóval, ha jól értjük, a lélek csak a lassanként egymáshoz társuló szellemi erőkből alakult ki. – „Humanitásunk csak előgyakorlat, bimbaja csak az eljövendő virágnak. A természet lépésről-lépésre elveti, ami nemtelen, ellenben ami szellemi, azt a finomat még tovább finomítva gondolzza, s ekként azt remélhetjük művész-kezetől, hogy a humanitás bennünk rejlő csíráját ama létezésben sajátos, igazi, isteni emberalakjában is megjeleníti majd.”

A zárótétel így szól: „Mostani állapotában az ember valószínűleg két világ összekötő középtagja. – A földi világ organizációinak láncolatát annak legmagasabb és legvégső szemeként lezárván, az ember, épp ezáltal, legcsekélyebbként megnyitja a teremtmények magasabb nemének láncolatát, s így ő maga valószínűleg a teremtés két, egymásba kapcsolódó rendszerének közbülső láncszeme. – Egyszerre mutat nekünk két világot, és ez okozza lényének látszólagos kettősségét. – Az élet harc, a tiszta, halhatatlan humanitás virága nehezen kicsikart ékesség. – Magasabb fokon álló testvéreink bizonyosan jobban szeretnek bennünket, mint amennyire mi kifürkészhetjük és szerethetjük őket, hisz ők világosabban látják

¹⁰ A „számára” rejtélyességét föloldandó a teljes herderi mondat: „I. tagadhatatlan, hogy a *gondolat*, sőt, az első észlelet már, hogy a lélek külső tárgyat képzelhessen el magának, valami *egészen más, mint amit a lélek számára az érzék nyújt*” – a Weischédel-kiadás korrekciója.

állapotunkat – s talán boldogságuk részeseit nevelik bennünk. – Nemigen képzelhető, amit az emberben megbúvó állat szívesen hinne pedig, hogy a jövőendő állapot a mostanival semmiképp nem érintkezik: hisz magasabb útmutatás nélkül magyarázhatatlannak tűnnek a nyelv és a tudomány kezdetei. – A legnagyobb következtetések a későbbi korokban is megmagyarázhatatlan körülmények közepett érlelődtek meg a Földön – gyakran még a betegségek is eszközök voltak ebben, ha valamely szerv alkalmatlanná vált a földi élet megszokott körében; s már-már természetesnek tűnik, hogy a fáradhatatlan benső erő oly benyomásokra vált így fogékonnyá, melyek iránt az ép organizáció érzéketlen volt. – Ám az embernek mégsem szabad úgy tekintenie magára, mintha már e jövőendő állapotában leledzenék, ezt csak hinnie szabad magáról.” (De ha egyszer hiszi, hogy képes így szemlélni önmagát, eltiltható-e tőle, hogy olykor próbát tegyen e tehetségének használatával?) – „Annyi bizonyos, hogy erői mindegyikében végtelenség rejlik, és a lélekben is mintha a világmindenség erői rejtőznének, s talán csupán valami organizációra – talán organizációk sorára – van szüksége ahhoz, hogy benne tevékenykedni és működni kezdjenek. – Ahogy tehát létrejött a virág, és *magasba törő alakjával* lezárult a föld alatti, még meg nem elevenedett teremtés birodalma, úgy áll a földig görnyedők (az állatok) fölött az ember, fenséges tekintettel, kitárt karral, szintúgy *fölegyenesedve*, a ház fiaként, atyja hívását várva.”¹¹

A (szemmel láthatóan több kötetre tervezett) mű ez első részének eszméje és végső szándéka a következő. Ami megbizonyítandó, az az emberi lélek szellemi természete, maradandósága és a tökéletességben való előrehaladása, éspedig minden metafizikai vizsgálódást kerülve, a matéria természeti képződményei révén, s kivált az organizációval alkotott analógiából megbizonyítandó. Ennek érdekében a szerző oly szellemi erőket előföltételez, amelyeknek építőeszközüül szolgál csak a matéria, s előföltételezi a teremtés

¹¹ A *Jenaische Allgemeine Literatur-Zeitung* 1785. évi 4. számának 17a–20b oldalán csak a recenzió eleje kapott helyet, a folytatás a Mellékletbe került (21a–22b).

valamiféle láthatatlan birodalmát is, valamint a benne lakozó éltető erőt, mely mindent megszerkeszt, és úgy szerkeszt meg, hogy ez organizáció kiteljesedésének skémája az ember legyen, akihez a legalacsonyabb foktól kezdve minden földi teremtmény közeledni törekedett, míg csak épp e kiteljesedett organizáció, melynek első föltétele az állat fölegyenesedett járása volt, meg nem szülte őt, akinek a halála nem szakasztja végét az organizációk korábban már a teremtmények minden faján részletesen bemutatott haladásának és fokozatos fölemelkedésének, ellenkezőleg, éppenséggel a természet még finomabb műveletekre való áttérését engedí remélnünk, hogy általuk az ember az élet még magasabb fokára kapaszkodjék, s így folytatván egész a végtelenig emelkedjék. A recenzensnek be kell vallania, hogy a természet hasonszabályúságából fakadó fönti végkövetkeztetést nem látja be, s nem látná be még akkor sem, ha amúgy elfogadná, hogy a természet teremtményei a fokozatok folyamatos sorát alkotják, s a tetejében elfogadná ennek szabályát is, hogy tudniillik e sor az emberhez tart. Merthogy amik a mind tökéletesebb organizáció lépcsőfokait elfoglalják, azok éppenséggel *különböző* lények. Velük hasonszabályúan tehát csak arra következtethetnénk, hogy valahol *másutt*, mondjuk, egy másik planétán akár lehetnek is oly lények, melyek az organizációnak az embernél épp egyvel magasabb fokát mondhatják magukénak, arra azonban nem, hogy *ugyanaz az individuum* eljuthat e fokra. A kukacokból és hernyókból kifejlődő repülő állatkák esetében a természet egészen különös és a szokásos eljárástól eltérő intézkedéséről van szó, ám a palingenezis még itt sem a *halálra*, csupán a *bábállapotra* következik. Itt ellenben azt kellene megmutatni, hogy a természet az állatokat, még elenyésztük vagy akár elégésük után is, az organizáció sajátlag kiteljesedettebb fokán támasztja föl hamaivaikból, hogy aztán ezzel hasonszabályúlag ugyanerre a következtetésre juthassunk az embert illetően is, aki itt hamuvá lesz.

A legkisebb hasonlóság sincs tehát a közt, mint hág ugyanaz az ember az organizáció tökéletesedettebb fokára egy másik életben, s a lépcsősor közt, melyet a természet birodalmának egészen eltérő fajai és egyedei tekintetében gondolhatunk el magunknak. Ez utóbbi tárgyban a természet mást sem tár a szemünk elé, csak hogy mint

szolgáltatja ki az egyedeket a teljes pusztulásnak, csupán a fajt tartva fenn; az előbbire nézvést viszont azt kívánjuk megtudni, vajon az emberi individuum túléli-e pusztulását e földön, amire morális, vagy, ha úgy tetszik, metafizikai érvekből következtethetünk talán, de semmiképp sem következtethetünk rá a látható teremtes [Erzeugung] nyújtotta analógiából. Ami mármost az önálló hatóerők láthatatlan birodalmát illeti, nehezen érthető, a szerző – aki hisz úgy tartja, az organikus teremtményekből [Erzeugungen] bizonyossággal következtethet e birodalom létezésére – miért is nem engedte az emberben rejlő gondolkodó elvet, amely tudniillik merőben szellemi természet, közvetlenül bejutni e birodalomba, elkerülvén így, hogy, azt az organizáció építménye révén kelljen a káoszról kiemelnie; ha csak azért nem, mert e szellemi erőket egészen más valaminek tartja, mint az emberi lelket, ez utóbbit ugyanis mintha nem tekintené különös szubsztanciának, csupán a matériára ható és azt megelevenítő, láthatatlan egyetemes természet effektusának, habár e véleményt joggal haboznánk szerzőnknek tulajdonítani. De mit is gondoljunk az organizációt működtető láthatatlan erők hipotéziséről, következőleg ama törekvésről, hogy amit *nem értünk*, azt azzal magyarázzuk, amit *még kevésbé értünk*? Az előbbinek a tapasztalat révén legalább megismerhetjük törvényeit, ha okai persze ismeretlenek maradnak is előttünk, az utóbbinak ellenben mindennemű tapasztalata megtagadott tőlünk, s mi mást is hozhatna föl a filozófus e színjátékának az igazolására, mint a pusztá kételyt az iránt, hogy a természetismeret bármiféle fölvilágosítással szolgálhatna, valamint a kényszerű elhatározást, hogy a költői erő ígéretes birodalmában keresgéljen okok után? S ez mindenkor metafizika, éspedig nagyon is dogmatikus metafizika, bármennyire távol óhajtja is tartani magát költőnk – mert így kívánja a divat – minden metafizikától.

Ami egyebekben az organizációk lépcsősorát illeti, voltaképp nem hányható a szerző szemére, hogy az képtelen volt e világon messze túllépő szándékainak megfelelni; hisz használatából a természeti birodalmat illetően itt e földön sem származik semmi haszon. Hogy csak kis különbségekre találunk, ha a nemeket *hasonlóságuk* szerint illesztjük egymáshoz, az ily nagy mérvű sokféleség

esetén szükségszerű következménye épp e sokféleségnek. *Eszmék* azonban csak a közöttük lévő *rokonság* nyomán támadhatnak bennünk, ha tudniillik egyik nem a másikból, az összes pedig egyetlen eredeti nemből származnék, vagy ha mindegyikük egyetlen anyából, ámde az effajta eszmék oly félelmetesek, hogy az ész visszaretten tőlük, s hogy ily eszméket vall, azt szerzőnkről anélkül, hogy vele szemben igazságtalanok ne volnánk, föl nem tehetjük. Hozzájárulásáról az összes állatfajt, sőt, a növényeket is fölölelő összehasonlító anatómiához, arról, hogy mennyiben lehet hasznukra új megfigyeléseikben a tőle kapott útmutatás, illetve hogy van-e valami alapja egyáltalán, ítélnének azok, akik maguk is természetrajzzal foglalkoznak. Annak az organikus erőnek az egysége ellenben (141. o.), amely az organikus teremtmények sokféleségében mintegy önmaga hat, majd utóbb a szervek eltéréséhez igazodva és révükön hatást gyakorolva kialakítja a teremtmények neveit és fajait, oly eszme, amely teljességgel kívül esik a természettani megfigyelés körén, s a pusztá spekulatív filozófiához tartozik, ám ott, ha bebocsáttatást nyerne, nagy pusztítást vinne végbe a bevett fogalmak között. Akár az élettan vezérfonalát szeretné botorkálásában követni, akár a metafizikáét szárnyalásában, nyilvánvalóan minden emberi ész meghaladna, ha meg akarnánk határozni akár csak azt is, hogy külsőleg alakja, belül agya tekintetében a fajnak miféle organizációja tartozik hozzá szükségszerűen a fölegyeneseedett tartás adottságához, s még inkább meghaladná eszünket annak meghatározása, hogy a pusztán e célt szolgáló organizáció miképpen is lehet oka annak az észbeli tehetségnek, amelyre az állat épp általa tesz szert.

A fenti észzrevételek nem kívánják megfosztani e rendkívül gondolatgazdag művet minden érdemtől. Kiválósága (hallgatva most a számtalan, nemcsak szépen elbeszél, de nemesen és igaz módon elgondolt észzrevételről) annak a merészségében rejlik, ahogy a szerző túltette magát rendjének a filozófiát oly gyakran gúzsba kötő aggályain, melyekkel az ész merő kísérleteit illetni szokás, és azt, mire is juthat önmagában, s óhajtanánk is, hogy ebben számos követőre leljen. Továbbá, mert hisz ő burkolta titokzatos homályba az organizációnak és teremtményei osztályozásának ügyleteit, a

természet maga is ludas a homályosságban és bizonytalanságban, mely az emberiség filozófiai történetének ez első részét övezi, ama részt, amelyre a feladat hárul, hogy összekösse a végeket, a pontot, ahol a történelem elkezdődik azzal a másikkal, ahol az a földi történeten túllendülve a végtelenbe vész; merész, de eszünk kutató ösztöne számára természetes kísérlet ez, melyet még akkor is dicséret illet, ha a kivitelt nem koronázza teljes siker. Ám csak annál kíváncsabb, hogy elmés szerzőnk műve folytatásában – ahol szilárd talajra lép majd – kordában tartsa eleven génuszát, s vállalkozását a filozófia segítse kiteljesedni – a filozófia, melynek dolga nem annyira a buja hajtások szaporítása, mint inkább nyesegetésük –, éspedig ne vázlatos utalásokkal, de határozott fogalmakkal, ne föltevészerű, de megfigyelt törvényekkel segítse, nem a metafizika vagy az érzések röpítette képzelőerőre bízván őt, hanem a terveiben messzetekintő, ám a megvalósításban megfontolt észre.

II.

A HERDERI ESZMÉK AZ EMBERISÉG TÖRTÉNETÉNEK FILOZÓFIÁJÁRÓL RECENZENSÉNEK (ALLG. LIT. ZEIT., 4. SZ. ÉS MELL.)

ÉSZREVÉTELEI EGY, A RECENZÍÓT TÁMADÓ ÉS A FEBRUÁRI TEUTSCHER MERKURBAN MEGJELENT ÍRÁSRÓL

A februári *Teutscher Merkur*ban, a 148. oldalon, lapunk, az *Allgemeine Literatur-Zeitung* vélt támadása ellen föllépett HERDER úr könyvének egy védelmezője, aki lelkésznek mondta magát.¹² Méltatlan volna egy tiszteletnek örvendő szerző nevét is belerángatni

¹² Az ellen-recenzens az a Karl Leonhard Reinhold volt, aki utóbb Kant lelkes hívévé lett, és akiről a *Teleológiai elvek...* végén mint nézeteinek alapos és elmés

recenzens és ellenrecenzens vitájába; ezért itt azt szeretnénk igazolni csupán, hogy az említett mű ismertetésekor és megítélésekor eljárás-módunk a gondosságnak, pártatlanságnak és mértékletességnek azokhoz a maximáihoz igazodott, melyeket hisz ez újság mércéül is szab. Írásában a lelkész sokat civódik egy metafizikussal, aki tudniillik tulajdon fejében vert tanyát, és aki – ő legalábbis így mutatja be nekünk – túlságosan is romlott észjárású, semhogy, mert mindent saját terméketlen skolasztikus kaptafájára szeretne ráhúzni, képes volna okulni a tapasztalatból, vagy, ahol a tapasztalat útján nem járhatni a dolgok végére, ott képes volna levonni a természet kínálta analógiákból adódó következtetéseket. Civódását a recenzens elnézéssel is fogadhatná akár, hisz e dologban osztja a lelkész véleményét, amit mi sem bizonyít inkább, mint épp recenziója. Ám mert úgy véli, meglehetősen jól ismeri az antropológia anyagát, s valamelyest ismerni véli művelésének módszereit is, legalábbis ahhoz eléggé, hogy próbát tegyen az emberiség történetével rendeltetése egészének szemszögéből, meg van győződve róla, hogy annak materiáliáit nem a metafizikában és nem is a természetrajzi kabinetben kell keresni, az emberi csontvázat más fajokéval hasonlítgatva össze; amint meg van győződve arról is, hogy amiről ez utóbbi a legkevésbé képes árulkodni, az éppenséggel az ember másik világra szóló rendeltetése; mert e materiáliák egyedül az ember *cselekedeteiben* föllelhetők, hol jelleme nyilatkozik meg; s amit olvasott, a recenzenst meggyőzte arról is, hogy HERDER úrnak műve első részében (amely csupán az embernek mint állatnak a természet általános rendszerében való elhelyezésével foglalatoskodott, az elkövetkezendő eszméknek tehát *prodromusa*¹³ volt pusztán) még csak szándékában sem állt az emberi történelem igazi anyagaival szolgálni, csupán gondolatokat kínált, melyek a fiziológust arra inthetik, hogy az állati fölépítés merőben mechanikai szempontjaira ügyelő szokott

népszerűsítőjéről Kant maga is megemlékezett; hogy a (névtelenül megjelent) cikk szerzőjét Kant mint *lelkész* emlegeti, abból fakad, hogy a *Teutscher Merkur* 1785 februári számában megjelent írása címe „A ^{xxx}-i lelkész levele a T. M. Szerkesztő Uraihoz Herder *Eszmék az emberiség történetének filozófiájáról* című művének recenziójáról”.

¹³ Előfutára.

kutatásait terjessze ki lehetőleg, terjessze ki tudniillik az emberi teremtménynek az ész használata szempontjából célszerű organizációjára is – még ha e gondolatoknak nagyobb fontosságot tulajdonított is talán, mint amekkorára valaha is szert tehetnek. S az sem szükséges, hogy a recenzió, ha e véleményen volna (mint azt a 161. oldalon a lelkész követeli), megbizonyítsa, hogy az emberész *lehetséges* volna akár az organizáció valamely *más formáját* föltételezve is, hisz ezt éppúgy nem láthatjuk be soha, amint azt sem, hogy az egyedül a *jelen* formát föltéve lehetséges. A tapasztalat ésszerű használatának is megvannak a maga határai. Arra megtaníthat ugyan, hogy valami ilyen vagy amolyan alkatú, ám arra soha, hogy *egyáltalában nem is lehetne más*; és az esetleges és szükségszerű közt tátongó szakadékot nem temetheti be az analógia sem. A recenzióban ez állt: „hogy csak kis különbségeket találunk, ha a nemeket *hasonlóságuk* szerint illesztjük egymáshoz, az ily nagy mérvű sokféleség esetén szükségszerű következménye épp e sokféleségnek. *Eszmék* azonban csak a közöttük lévő *rokonság* nyomán támadhatnak bennünk, ha tudniillik egyik nem a másikból, az összes pedig egyetlen eredeti nemből származnék, vagy ha mindegyikük egyetlen anyaölből, ámde az effajta eszmék oly félelmetesek, hogy *az ész visszaretten tőlük*, s hogy ilyen eszméket vall, azt szerzőnkről anélkül, hogy vele szemben igazságtalanok ne volnánk, föl nem tehetjük”. E szavak megtévesztették a lelkészt, elhitetvén vele, hogy a mű recenziójában valamiféle *metafizikai ortodoxiával* akadt dolga, s következőleg türelmetlenséggel; megjegyzi hát: „*a szabadságot élvező józan ész semmilyen eszmétől nem retten vissza*”. Ám amire gyanakszik, attól nincs miért tartani. Tudniillik pusztán a közönséges emberi észben fészkelő *horror vacui* az, ami visszarettenni késztet, ha oly eszmébe ütközünk, melynek kapcsán *egyáltalában nincs mire gondolhatnunk*, s e tekintetben, és pedig épp a türelem kedvéért, az ontológiai kódexnek kell a teológiai kódex számára kánonul szolgálnia. A lelkész továbbá túl közönségesnek találja, hogy valaki ily híres szerző könyvének érdemét a *gondolkodás szabadságában* leljük meg. Kétségkívül úgy hiszi, a *külső* szabadságról ejtettünk szót, s az, merthogy a helytől s időtől függ, tényleg nem érdem. Csakhogy a recenziósnak a *belső* szabadság lebegett a szeme előtt, a megszokott s az általános vélekedés által megszilárdított

fogalmak és gondolkodásmódok béklyóját leverő szabadság, mely éppenséggel *egyáltalán nem* közönséges, olyannyira nem az, hogy még azok is csak ritkán verekedhették ki maguknak, akik amúgy a filozófia párthívűil szegődtek. S amiért a lelkész megfeddi a recenziót, hogy tudniillik az „csak ama helyeket ragadja ki, melyek az eredményt közlik, azokat ellenben nem, amelyek őket előkészítették”, az alkalmasint elkerülhetetlen rossz, bárki legyen is a szerző, ám még mindig elviselhetőbb, mintha egyik vagy másik szövegrészt kiragadva pusztán általánosságban dicsérik vagy marasztalják el őt. Megmaradunk tehát ítéletünk mellett, amelyet a szerzőnek kijáró tisztelettel, mi több, hírnevén s majdani dicsőségén örvendezve hoztunk a szóban forgó műről, s amely következőleg nem is úgy szólt, amint a lelkész a 161. lapon (nem épp lelkiismeretesen) értelmezni találta, mármint hogy *a könyv nem teljesítette volna, amit címe ígért*. Mert a cím egyáltalán nem ígérte, hogy a könyv már a csupán a fiziológiai előgyakorlatokat magában foglaló első részben teljesíti, amit a következő részekből várunk (melyek, amennyire meg tudjuk ítélni, a tulajdonképpeni antropológiát tartalmazzák majd); s nem volt fölösleges a szerzőt arra intenünk, a megértésre eleddig joggal számot tartó szabadságának amott szabjon korlátokat. Egyebekben pedig most már csupán a szerzőn múlik, beváltja-e, amit a cím ígért, mit is tálentumától és tudós szorgalmától okkal remélhetünk.

III.

JOHANN GOTTFRIED HERDER: ESZMÉK AZ EMBERISÉG TÖRTÉNETÉNEK FILOZÓFIÁJÁRÓL, II. RÉSZ,

HARTKNOCHNÁL, RIGA ÉS LIPCSE,
1785., 344 NYOLCADRÉT OLDALON

E rész, mellyel a mű a tizedik könyvig jut el, a hatodik könyv hat szakaszában legelőbb az Északi-sark közelében élő népek alkatát írja le, majd a Föld ázsiai hátát bejárva ama föld-öv népeit, mely-

nek lakói szépnek alkottattak, valamint az afrikai nemzetekét, a forró égövi szigetek lakóiét, valamint az amerikaiakét. A szerző azzal zárja leírását, hogy óhajtáná a nemzetek újabb ábrázolásainak olyasfajta gyűjteményét, melynek kezdetei NIEBUHRnál,¹⁴ PARKINSONnál,¹⁵ COOKnál, HÖSTnél,¹⁶ GEORGINál¹⁷ s másoknál már föllelhetők. „Szép ajándék lenne, ha valaki, aki képes erre, imitt-amott elszórt darabjaiból összeállítaná nemünk sokféleségének festményét, lefektetvén ezzel az *emberiség beszédes természettanának és fiziognómiájának* alapját. Filozofikusabb célt aligha szolgálhatna a művészet, s az az antropológiai térkép, melyhez hasonlatossal ZIMMERMANN¹⁸ próbálkozott a zoológiában, s amely mást nem is tüntetne föl, csupán ami az emberiség sokféleségét teszi, azt azonban minden megjelenési formájában s minden tekintetben, nos, e térkép megkoronázná e filantróp művet.”¹⁹

A *hetedik* könyv először azt a tételt veszi szemügyre, mely szerint a még oly eltérő formák ellenére is az emberi nem [Menschenge-

¹⁴ Carsten Niebuhr (1738-1815), német utazó, 1761-67-ben résztvevője és egyedüli túlélője egy közel-keleti expedíciónak, a történész Georg Niebuhr apja.

¹⁵ Sydney Parkinson (1745-1771), rajzoló, 1768-ban Sir Joseph Banks és Cook szerződtették őt *naturalhistory draughtsmanként*; az út során érte a halál, hátrahagyott följegyzései és 23 rajza *A Journal of a Voyage to the South Seas in His Majesty's Ship the Endeavour* címmel jelentek meg 1773-ban.

¹⁶ Georg Hjersing Høst (1734-1794), dán lelkész, utazó, hivatalnok, több arabiai útleírás szerzője.

¹⁷ Johann Gottlieb Georgi (1738-1802), gyógyszerész és utazó, térképész, földrajzi felfedező. 1775-ben a Szentpétervári Akadémia adjunktusa; *Geographisch-physicalische und naturhistorische Beschreibung des Russischen Reiches*, 5 Bde. und Nachtr., 1797-1802, *Bemerkungen auf einer Reise im Russischen Reiche im Jahre 1772, 1775*, 2 Bde.; *Beschreibung aller Nationen des Russischen Reiches, ihrer Lebensart, Religion, Gebräuche*, 2 Bde., 1776.

¹⁸ Johann Georg Zimmermann (1728-1795), svájci orvos és filozófus; *De irritabilitate* (1751), *Über die Einsamkeit* (1756), *Vom Nationalstolze* (1758), *Von der Erfahrung in der Arzneikunst* (1764), *Über Friedrich den Großen* (1788).

¹⁹ Mármost ama képzeletbeli festményt, melyről Herder a hatodik könyv Zárlatában ír: „Szép volna, ha valami varázsvesszővel az eddig szavakban nyújtott leírást festménnyé változtathatnám, és testvéreiről e földön a rajzos formák s alakok galériáját tárhatnám az ember elé” id. kiad., 56.

schlecht] mégiscsak egyetlen nemet [Gattung] alkot mindenütt, s ez az egy nem [Geschlecht] akklimatizálódott szerte a Földön. Majd rávilágít a hatásra, melyet az éghajlat az ember testi és lelki alakára gyakorol. A szerző éleselméjűen jegyzi meg, hogy valamiféle élet-tani-patológiai éghajlattanhoz sok előmunkát szükségeltetnék még, s végképp sok, míg birtokába jutnánk egy olyan éghajlattannak, mely mind fölölelné az ember gondolkodásbeli és érzőerőit, s hogy a föld-övek magas vagy alacsony fekvését, alakját és termését, az ételeket és italokat, az életmódot, munkát, öltözködést, mi több, a megszokott tartást, az élvezeteket, művészeteket és egyéb körülményeket, egyszóval az okok és következmények káoszát lehetetlen oly világgá rendezni, hol minden dolognak s minden tájnak az őt megillető sors jut osztályrészül, és semmi el nem hibban. Dicséretes önmérséklettel ilyenképp a 99. oldal általános észrevételeit a 92. oldal problémákként harangozza be. Ezek az észrevételek a következő fő tételek alá sorolhatók: 1. Sokféle okból bár, mégis a Földön valamiféle éghajlati közösség született, amely az élők életéhez hozzátartozik. 2. Földünk lakható vidékei oly tájakká alakultak, hol a legtöbb eleven lény az őt leginkább kielégítő módon ténykedik; a világrészek ez állapota befolyással van mindőjük éghajlatára. 3. Hogy a Föld hegyeket szült, az az eleven lények nagy sokfélesége számára nem csupán annak éghajlatában támasztott számtalan változást, de az emberiség elterjedésének²⁰ útjába is akadályt állított, már amennyire állíthatott. A könyv negyedik szakaszában azt állítja a szerző, hogy a Földön minden formálódásnak a genetikus erő a szülője, s az éghajlat csupán társítja hozzá baráti vagy ellenséges hatását, végül fejtegetéseit, egyebek közt egy, a *nemünk leszármazását és szerteágazását klímák és korok szerint ábrázoló fizikai-földrajzi történetírás* reményében, a *genezis és az éghajlat viszályát* taglaló megjegyzésekkel zárja.

²⁰ Herder nem *Ausbreitungot* ír, mint Kant idézi, hanem *Ausartungot* (a szó *elfajzást* is jelent), a hetedik könyv harmadik szakaszának szóban forgó bekezdése azonban valóban a Föld benépesüléséről szól.

A *nyolcadik könyvben* HERDER úr az emberi érzékek használatát, az ember képzelőerejét, gyakorlati értelmét, ösztöneit és boldogságát követi nyomon, s különböző nemzetek példáján magyarázza a hagyományok, a vélekedések, a gyakorlás és megszokás befolyását.

A *kilencedik* azzal foglalkozik, mint függ az ember másoktól képességei kifejlődését illetően, valamint a nyelvvel, az emberi művelődés eszközével, azzal, mint találta föl az ember az utánzás, az értelem és a nyelv segédelmével a művészeteket és tudományokat; a kormányzattal mint többnyire öröklött hagyományokból származó renddel az emberek között; majd a vallásról, valamint a legősbíbb hagyományról szóló észrevételekkel zárja a könyvet.

A *tizedik* nagyobb részt a szerző másutt már előadott gondolatainak összefoglalása, amennyiben tudniillik az emberek első lakhelyének, az emberi nem és a Föld teremtését elbeszélő ázsiai hagyománynak szentelt elmélkedésein túl a szerző megismétli ama hipotézisének lényegét is, melyet *Az emberi nem legrégibb okirata* című írásában fejtett ki a mózesi teremtéstörténetről.

E száraz ismertetés most is csupán a tartalom beharangozására szolgál, s nem idézheti föl a mű szellemét; a mű olvasásához akar kedvet csinálni, ám nem akarja azt pótolni vagy fölöslegessé tenni.

A *hatodik* és *hetedik* könyv is nagyobb részt csupán néprajzi leírások, persze ügyesen válogatott, mesterien szerkesztett és mindenütt a szerző szellemes ítéleteitől kísért kivonata; ám épp ezért e könyvek kevésbé alkalmasak a részletes kivonatolásra. Itt sem állt szándékunkban, hogy kiemeljünk néhány szép, költői ékesszólásról tanúskodó helyet, vagy hogy taglaljuk őket, hisz ezeket minden érzékeny olvasó magától is méltányolja majd. Ám éppily kevésbé szeretnénk azt firtatni, vajon a kifejezéseket átlelkesítő költői szellem koronként nem hatolt-e be a szerző filozófiájába is, és hogy vajon imitt-amott nem szinonimák számítanak-e magyarázatoknak, allegóriák pedig igazságoknak; hogy vajon a filozófia területéről a költői nyelv körzetébe tett szomszédi látogatások helyett nem mozdultak-e el némelykor a kettő határai maguk is, és nem rendültek-e meg teljességgel birtokaik; vagy hogy vajon a merész metaforák, költői képek, mitológiai célzások szövedéke nem arra szolgál-e imitt-amott, hogy *hufándlis ruha* mögé rejtse a gondolatok

testét ahelyett, hogy, mint áttetsző köntösön, átderengeni engedné. A filozófiai szépirodalom kritikusaira vagy az írását korrigáló szerzőre magára hagyjuk példának okáért annak vizsgálatát, nem jobb-e, mondjuk, így: *nem csak a nappal és az éjszaka változtatnak az éghajlaton, meg az évszakok váltakozása*, annál, ahogy a 99. oldalon áll: „nem csak a nappal és az éjszaka változtatnak az éghajlaton, meg a váltakozó évszakok *körtánca*”; vagy hogy e változások természetstörténeti leírásához illik-e a következő, egy dithürambikus ódában kétségtelenül tetszetős kép a 100. oldalról: „Jupiter trónja körül (a Föld) *hórái* körtáncot lejtének, s ami lábuk nyomán kél, az, mert minden a különféle dolgok egyesülésére épül, tökéletlen tökéletesség csak, ám a bensőséges szerelemből és a nászból mindenütt megszületik a természet gyermeke, az érzéki szabályosság és szépség”; avagy hogy az utazóknak a különböző népek fölépítéséről és az éghajlatról elejtett észrevételei után a belőlük levont általános tételekre áttérve nem túl *eposzi*-e a fordulat, mellyel a hatodik könyv kezdődik: „úgy érzem magam, mint akinek a tenger hullámaival elhagyván a levegőbe emelkedve kell továbbhajóznia, midőn az emberiség alakulatai és természeti erői után rátérek szellemére, s merészen arra vállalkozom, hogy furcsa, hiányos és részben bizonytalan híradások alapján széles e földkerekségen változó tulajdonságait fölkutassam”. Azt sem vizsgáljuk, vajon ékesszólásának sodra imitt-amott nem keveri-e ellentmondásokba, példának okáért, amikor a 248. oldalon azt hozza föl, hogy a föltalálók gyakorta kényszerültek az utókornak átengedni találmányaik hasznát, s maguk alig is élvezhették, hisz nem újabb példa-e ez, amely a tételt igazolhatná, hogy az emberi ész használatának természeti adottságai nem az individuumban rendeltettek maradéktalanul kifejlődni, csupán a nemből, holott e tételt, néhány belőle következő, habár nem egészen jól értett további tétellel egyetemben a szerző a 206. oldalon hajlamos majdhogynem a *természet ellen elkövetett felfüggetlés* bűnében elmarasztalni (mit is mások prózában istenkáromlásnak mondanának) – mindezeket itt, megemlékezve a nekünk szabott korlátokról, érintetlenül kell hagynunk.

Szerzőnknek és mindenki másnak, aki csak arra vállalkozik, hogy filozófiai szempontból megírja az ember egyetemes termé-

szettörténetét, a recenzen azt kívánná, bár elvégezte volna számukra az előmunkálatokat valaki történészi-kritikai elme, aki a néprajzi leírásokból, útirajzokból és mind az állítólag az emberi természetről szóló híradásokból kiemelte volna, amiben azok egymásnak ellentmondanak, majd (persze a szerzőik hitelét érdemlő voltáról tett észrevételekkel) egymás mellé állította volna őket; hisz akkor senki sem hivatkozhatnék pimaszul egyoldalú híradásokra, anélkül, hogy ne mérlegelte volna alaposan mások tudósításait is. Ma azonban az útleírások sokaságával bizonyíthatjuk, ha tetszik, hogy az amerikaiaknak, tibetieknek és más valódi mongol népeknek nem nő szakálluk, ám, ha ez jobban esik, azt is, hogy természettől fogva szakállasok mind, csak épp kitépdesik szőrzetüket; hogy az amerikaiak és négerek szellemi adottságaikban az emberi nem többi tagjánál alább süllyedt faj, vagy, éppily hihető források nyomán, hogy e tekintetben, ami természeti adottságaikat illeti, egyenlőnek tartandók a világ minden más lakójával – következőleg a filozófus választhat, elfogadja-e a természeti különbségeket, avagy mindenkiről a *tout comme chez nous* alaptétele szerint kíván ítélni, miáltal persze összes rendszere, melyet ily ingatag alapra húz föl, roszkatag hipotézisnek tetszik majd. Az emberi nem *rasszokra* való fölosztását szerzőnk nem kedveli, kivált azt a fölosztást nem, amelyik az örökletes bőrszínen nyugszik, föltehetőleg, mert a rassz fogalmát még nem tartja elég világosan meghatározottnak. A hetedik könyv harmadik pontjában az emberek éghajlat szerint taglalt különbségeinek okaként a *genetikus* erőt nevezi meg. A recenzens arról, hogyan is érti a szerző e kifejezést, a következő fogalmat alkotta magának. Alkalmatlan magyarázati okokként a szerző el kívánja vetni mind az evolúciós rendszert, mind a külső okok pusztán mechanikus fölfogását, s az emberek éghajlat szerint taglalt különbségeinek okául egy, a külső körülmények különbségéhez igazodva *magamagát* belsőleg módosító életelvet tesz föl, miben is a recenzens maradéktalanul egyetért vele, épp csak ama főnntartással, hogy ha teremtményeinek kialakításában a *belülről* formáló okot, már ami a különbségek számát s fokát illeti, korlátozza tulajdon természete (s kialakítván e különbségeket utóbb már nem áll szabadságában a körülmények változásával valami más típushoz igazodva

alkotni), az alakító természet e természeti meghatározását akár csírának vagy eredeti adottságnak is nevezhetnők, anélkül persze, hogy (hasonlóan az evolúciós rendszerhez) a kezdeti adottságokat őseredetileg az emberbe beléplántált, s az alkalom kibontakoztatta gépezeteknek vagy bimbóknak gondolnánk, holott csupán egy önmagát alakító tehetség tovább már nem magyarázható korlátozásainak tarthatjuk őket, amely tehetséget mivel sem tudunk inkább megmagyarázni vagy fölfoghatóvá tenni.

A *nyolcadik könyvvel* új, a második rész befejezéséig húzódó gondolatmenet indul, s ez az ember mint eszes és erkölcsi lény alkotának eredetével foglalkozik, következőleg minden kultúra kezdetével, mely is a szerző fölfogása szerint nem az emberi nem saját tehetségében, hanem teljességgel rajta kívül, más természeti lények tanításában és útmutatásában keresendő, s ettől kezdve a kultúra minden előrelépése további részesedés csak egy eredendő tradícióból, avagy véletlen sáfarkodás vele, s a bölcsességben való minden előrehaladtát az ember e hagyománynak, nem pedig önnönmagának kell, hogy tulajdonítsa. A recenzens féllábbal kívül kerülvén a természetet, és letérvén a megismerés ész szabta útjáról immár nem merészkedik tovább, egyebekben pedig nem is járatos egyáltalán sem a tudós nyelvkutatásban, sem a régi okiratok ismeretében és megítélésében, nem ért következőleg ahhoz sem, hogy az itt elbeszéli, s ezáltal egyben megbizonyított tényeket filozófiailag hasznosítsa; ekképp önként elismeri, nincsen joga e tárgyban az ítélkezésre. Mindazonáltal nagy valószínűséggel eleve föltehető, hogy hála a szerző széleskörű olvasottságának és különös adottságának, annak, hogy képes az elszórt adatokat egyetlen szempont alá foglalni, legalább az emberi dolgok menetéről sok szépet olvashatunk majd tőle, már amennyire a dolgok e menetéből az emberi nem karaktere, s ha lehet, e karakter bizonyos osztálykülönbségei közelebről is megismerhetők, s mindez még annak számára is tanulságos lehet, aki más véleményen van az emberi kultúra legkorábbi kezdeteit illetően. A szerző a maga véleményének alapvetését röviden így fejt ki (a 338–339. oldalon és a csatlakozó jegyzetben): „e (mózesi) tantörténet elbeszéli, hogy az első teremtet emberek társalkodtak az őket okító Élőhimmal, és hogy felügyelete

alatt megismerkedvén az állatokkal birtokába kerültek a nyelvnek és az uralkodni képes észnek, de mert az ember siralmas módon a rossz ismeretében is egyenlővé akart válni vele, utóbb a saját kárán szert is tett ez ismeretre, s akkortól más hely jutott osztályrészül neki, és új, mesterségesebb életmódra tért. Ha azt akarta hát az istenség, hogy az ember ésszel és előrelátással éljen, akkor őnéki is ésszel és előrelátással kellett gondját viselnie. – Miként gondoskodott hát Élőhim az emberről, azaz miként tanította, intette és nevelte? Hacsak nem ugyanolyan merészség erről faggatódzni, mint erre válaszolni, akkor magának a hagyománynak kell erről valahol fölvilágosítást adnia.”

Egy járatlan sivatagban a gondolkodónak, akárcsak az utazónak, szabadságában kell, hogy álljon útját belátása szerint megválasztani; s csak be kell várnunk, vajon sikerrel jár-e, és miután elérte célját, épségben és időben tér-e vissza otthonába, azaz az ész székhelyére, ekként talán még követőket is remélhetvén. Ezért a recenzensnek a szerző választotta sajátos gondolati útról nincs mit mondania, csupáncsak arra véli föl jogosítva magát, hogy védelmébe vegye a saját, útközben megtámadott néhány tételét, hisz a szabadság, hogy pályáját önmaga jelölje ki, őt is megilleti. A 260. oldalon tudniillik ez áll: „*kézenfekvő*, ám *gonosz* alaptétele volna az emberi történelem filozófiájának, hogy az ember állat, melynek úrra van szüksége, és ettől az úrtól, vagy annak ígéretétől várja végső rendeltetésének sikerét”. Meglehet, *kézenfekvő*, hisz minden idők s minden nép tapasztalata megerősíti, de hogy *gonosz*? A 205. oldalon ez áll: „Jóságosan intézte a Gondviselés, hogy a nagy társadalmak művi végcéljainál előbb gondoskodott az egyes ember elérhetőbb boldogságáról, s amennyire csak tudta, a költséges államgépezeteket későbbre tartogatta”. Való igaz, csak hogy először az állat, aztán a gyermek, az ifjú, végül pedig a férfi boldogságára gondolt. Az emberiség minden korszakában, miként minden korban az emberek minden rendjén belül is, megterem valamifajta boldogság, mely épp illik a teremtmény fogalmaihoz és szokásaihoz, valamint a körülményekhez, melyekbe beleszületett, s amelyek közepett fölnövekedett, sőt, ami azt illeti, lehetetlen is a boldogság fokainak összehasonlítását, vagy hogy az emberek valamelyik

osztályát vagy nemzedékét a másikinál boldogabbnak ítéljük. Ám mi is van akkor, ha nem a boldogságnak ez az árnyképe – melyet ki-ki maga fabrikál magának – a Gondviselés voltaképpeni célja, hanem az általa mozgásba lendített, mind előbb haladó és növekvő szorgalom és kultúra, melynek elképzelhető legmagasabb foka csakis az emberi jogok fogalmai nyomán berendezkedett államalkotmány teremtménye lehet, következőleg csakis magának az embernek a műve? – amire a szerző a 206. oldal tanúsága szerint azt válaszolná, hogy „boldogsága mértékét minden egyes ember önmagában hordozza”, s annak élvezetében nem marad el egyetlen utódja mögött sem; ám ami egzisztenciájuk önnön értékét illeti, azt, hogy miért is léteznek az emberek voltaképp, nem pedig állapotuk értékét, midőn egzisztálnak, az egészet átfogó bölcs szándék csak ebben nyilatkozhatnék meg.²¹ Avagy a szerző úgy vélekednék netán, hogy ha Otahite²² boldog bennszülöttei, kiket a civilizált nemzetek meg sohasem látogattak, évszázadok ezrein át háborítatlan egykedvűségben rendeltettek volna élni, akkor megnyugtató választ tudnánk a kérdésre adni, miért is léteznek egyáltalán, s vajon nem lett volna-e éppoly jó, ha e szigetet a pusztta élvezetben boldogságukat megtalált emberek helyett boldog birkák és marhák népesítették volna be? Amaz alaptétel tehát nem is olyan gonosz. – Az persze meglehetően gonosz a férfiú, aki fölállította.²³ – A védelmembe veendő második tétel ez volna (a 212. oldalon): „ha valaki azt mondaná, hogy nem az egyes ember az, aki nevelődik, hanem a nem, az számomra érthetetlenül beszélne. Mert a nem és a genus [Geschlecht und Gattung], ha nem egyes lényekben egzisztálnak, általános fogalmak csupán. – Mintha az állatiságról, a kő-ségről, a fém-ségről általánosságban beszélnék, és őket a legpompásabb, ám az egyes individuumokban egymásnak ellentmondó attribútu-

²¹ Kant csupán egy *hierrel* utal rá, hol is nyilatkozhatnék meg a bölcs szándék, vélhetőleg azonban a „mind előbb haladó és növekvő kultúrára és szorgalomra” stb. gondol.

²² Tahiti.

²³ Mármost Kant maga, Herder tudniillik az itt és alább idézett helyen az ő írására (*Az emberiség egyetemes történetének eszméje világpolgári szemszögből*) célzott.

mokkal díszíteném föl! – Történetfilozófiánk nem léphet az averroësi filozófia útjára.” Persze, ha valaki azt mondaná: egyetlen lónak sincs szarva, ám a lovak neme mégis szarvakat hord, lapos ízetlenséget szólna. Mert itt a nem [Gattung] semmi mást nem jelent, mint éppenséggel azt az ismertetőjegyet, amelyben minden individuumnak meg kell egyeznie. Ám ha az emberi nem [Menschengattung] a nemzedékek végtelenbe (meghatározhatatlanba) tartó sorának *egészét* jelenti (aminthogy a szónak ez az értelme teljesen megszokott), és föl tesszük, hogy e sor szüntelenül közeledik rendeltetésének vonalához, mely mellette fut, akkor nem ellentmondás azt állítani, hogy e sor minden tagja a vonallal aszimptotikus, az egész azonban mégis találkozik vele; más szavakkal: az emberi nem egyetlen nemzedéke sem tölti be maradéktalanul rendeltetését, csupán a nem. A matematikus fölvilágosítást nyújthat e tárgyban; a filozófus pedig azt mondaná: az emberi nem egészének rendeltetése a *szüntelen előrehaladás*, annak beteljesülése pedig pusztá eszméje, igaz, minden tekintetben igen hasznos eszméje a célnak, melyet a Gondviselés szándéka szerint minden törekvésünknek szolgálnia kell. Az idézett helyen a vitában elkövetett tévedés azonban kicsinyiség. Fontosabb a mondott következtetés: „történetfilozófiánk nem léphet az averroësi filozófia útjára”. Amiből tudniillik arra következtethetünk, hogy szerzőnk, aki gyakorta találta utálatosnak, amit ez idáig filozófiának hívtak, ezúttal nem természetlen szómagyarázatokban, de tettel és példával ad majd e minden részletre kitérő műben mintát a világnak abból, mi módon kell valóban filozofálni.

AZ EMBERI TÖRTÉNELEM
FELTEHETŐ KEZDETE

(1786)

AZ EMBERI TÖRTÉNELEM

FELTEHETŐ KEZDETE

A történelmi elbeszélés *folyamán* teljesen megengedett dolog a híradásokban mutatkozó hézagok kitöltése céljából feltevéseket szőni az előadásba, mert a megelőző esemény mint távoli ok és a rá következő mint hatás biztos vezérfonalat nyújthat a közbeeső okok felfedezéséhez, ami az átmenet megértését szolgálja. De ha egy történetet tetőtől talpig feltevésekből *alakítanánk ki*, az, úgy tetszik, semmivel sem volna jobb, mint holmi regénytervezetet kiagyalni. Ezt nem is nevezhetnők *feltehető történetnek*, hanem csak pusztá *kitalálásnak*. – Ugyanakkor, amire nem merészkedhetünk az emberi cselekedetek történetének menetében, azt megkísérelhetjük feltevések segítségével e történet *legkezdetét* illetően, amennyiben e kezdet természeti. Ezt ugyanis nem lehet kitalálni, viszont kivehető a tapasztalatból, ha feltételezzük, hogy a természet kezdetben nem volt sem jobb, sem rosszabb annál, mint amilyennek most találjuk: ez olyan előfeltevés, amely megfelel a természet analógiájának, és nem tartalmaz semmi önkényességet. Egészen más tehát a szabadság első kifejlődésének története az emberi természetnek a szabadságra való eredeti képességéből, mint a szabadság története a maga menetében, ez ugyanis csakis híradásokon alapulhat.

De mert a feltevéseknek nem lehetnek túlzott igényeik a helyeslésre, és soha nem tarthatják magukat komoly dolognak, hanem csupán az ész kísérelő képzelőerő testgyakorlatának, amely a lélek üdülését és egészségét szolgálja, ezért nem mérhetik magukat ahhoz a történelemhez, amelyet ugyanarról az eseményről mint valóságos híradást állítunk és hiszünk, s ennek vizsgálata egészen más alapon nyugszik, mintsem a tiszta természetfilozófián. Éppen ezért, s mivel itt pusztá kényszerűságra merészkedem, úgy gondolom, okkal remélem megengedettnek, hogy utazásomhoz szent iratot használjak térkép gyanánt, s egyben azt képzeljem, mintha utam, amelyet

a képzelőerő szárnyain teszek, bár nem az ész és tapasztalatot összekapcsoló vezérfonal híján, pontosan azon a vonalon haladna, amelyet térképem történetileg előre megrajzolva tartalmaz. Üsse fel az olvasó amaz irat lapjait (1 Móz. 2-6.), s ellenőrizze lépésről lépésre, vajon a filozófia fogalmak szerinti útja egyezik-e a történet megadta úttal.

Ha nem akarunk a feltevések fellegében járni, a kezdetet arra a pontra kell tennünk, amely emberi ésszel nem vezethető le megelőző természeti okokból, kiindulópontunk tehát az *ember létezése*, mégpedig *kifejlett nagyságában*, mivel nélkülöznie kellett az anyai gyámolítást; *párban*, hogy fajtát fenntartsa; és *egyetlen* párban, nehogy rögtön háborúság támadjon, ami pedig kitörne, ha az emberek egymáshoz közel, de egymás számára idegenek volnának, s nehogy az a vád érje a természetet, hogy a leszármazás különbözőségével elvétí az emberi rendeltetés legfőbb céljára, a társulásra legmegfelelőbb alakulatot; kétségtelen ugyanis, hogy itt a legjobb elrendezés a család egysége volt, amelyből utóbb minden ember származott. Felteszem, e pár olyan helyen élt, mely biztosítva volt a vadállatok támadása ellen, s természetből bővelkedett minden élelmiszerben, tehát akárha valamely *kertben*, mindenkor szelíd égöv alatt. Mi több, akkor tekintek rá, amikor már hatalmas lépést tett saját ereje használatának készségében, s nem a merőben nyers természetesség állapotánál kezdem vizsgálódásomat, mivel ha e vélhetőleg nagy időközot átfogó hézagot ki akarnám tölteni, az olvasó úgy gondolhatná, túl sok a föltevés és túl kevés a valószínűség. Az első ember tehát tudott *állni* és *járni*, tudott *beszélni* (1 Móz. 2,20.),* sőt *szólani*, azaz összefüggő fogalmak alapján beszélni (1 Móz. 2,23.), következésképpen *gondolkodni*. E jártasságokat mind magának

* Először az *önközlés ösztönének* kellett arra indítania a még egyedülálló embert, hogy tudassa létezését a többi élőlényvel, kiváltképpen azokkal, amelyek hangot adnak ki, mely utánozható, s utóbb névként szolgálhat. Ugyanez ösztön hasonló megnyilvánulásával találkozunk a gyermekeknél s a gondolatlan embereknel is, akik zörgéssel, kiabálással, füttyüléssel, énekléssel s egyéb zajos szórakozásokkal (s gyakran hasonló ájtatosságokkal) zavarják a közönség gondolkodó részét. Ennek ugyanis semmilyen más mozgató okát nem látom, mint azt, hogy széltében-hosszában tudatni akarják létezésüket.

kellett megszereznie (ha ugyanis teremtetek volnának, akkor öröklődnének, ez pedig ellentétben áll a tapasztalattal); de úgy tekintem, már rendelkezik ezekkel, hogy csakis az erkölcsiség fejlődését kövessem nyomon magatartásában, ami szükségképpen feltételezi a fenti jártasságokat.

Kezdetben egyedül az ösztön, *Isten e hangja*, melynek minden állat engedelmeskedik, vezethette az új lényt. Egyes dolgokat megengedett étkekül, másokat tiltott (1 Móz. 3,2-3.). – Nem szükséges azonban e célból egy különleges, azóta elveszett ösztönt föltennünk, lehetett ez pusztán a szaglás érzéke, s ennek az ízlés szervével való összefüggése, továbbá az utóbbinak az emésztés szerveivel való közismert kapcsolata, így tehát mintegy az étkek élvezhetőségének vagy élvezhetetlenségének előzetes megsejtésére szolgáló képesség, amely ma is megvan bennünk. Sőt, azt sem szabad föltennünk, mintha az első emberpárnál ez az érzék élesebb lett volna, mint ma, hiszen meglehetősen ismert, hogy az észlelőerő tekintetében milyen különbség van a pusztán érzékei szerint élő s az olyan ember között, akit gondolatok is foglalkoztatnak, s ezáltal elfordul érzékleteitől.

Mindaddig, amíg a tapasztalatlan ember engedelmeskedett a természet e szavának, jól érezte magát. Csakhogy az ész hamar mozgolódni kezdett, s megpróbálta a táplálékokról való ismereteit az ösztön korlátain túl oly módon kiszélesíteni, hogy az élvezett dolgot összehasonlította azzal, amelyet egy másik, az ösztönhöz nem kapcsolódó érzék, például a látás érzéke, a fogyasztott étekhez hasonlatosnak talált (1 Móz. 3,6.). Ez a kísérlet esetleg még kiüthetett volna akár szerencsésen is, bár az ösztön nem tanácsolta, noha éppenséggel nem tiltakozott. De az észnek megvan az a sajátossága, hogy a képzelőerő segítségével nem csupán az arra irányuló természeti ösztön *nélkül*, hanem egyenesen annak *ellenére* is létre tud hozni kívánságokat, amelyek kezdetben a *sóvárgás* nevezetet kapják, ami által azonban utóbb lassanként szükségtelen, sőt természetellenes hajlamok egész raja kél, melynek *bujaság* a neve. A természeti ösztöntől való elszakadás indítéka csupán valami apróság lehetett, ám az első kísérlet sikere, tudniillik hogy tudatosult az emberben saját esze mint olyan képesség, amely túl tud lépni a

minden állatra érvényes korlátokon, nagyon fontos, s az életmód tekintetében egyenesen döntő volt. Tehát még ha csupán egy gyümölcs lett volna is, aminek megpillantása más, eddig fogyasztott és kellemes étkekkel való hasonlósága révén a kísérletre sarkallta; s ha ráadásul egy olyan állat példája is járult ehhez, amely természeténél fogva éppúgy alkalmas volt az ilyen, az ember számára ártalmas élvezetre, mint ahogy az emberben szembeszegül ezzel a természeti ösztön: ez máris megadhatta az észnek az első indítékot arra, hogy dacoljon a természet szavával (1 Móz. 3,1.), s annak tiltakozása ellenére először kísérletezzék a szabad választással, ami, mint első kísérlet, minden valószínűség szerint nem a várakozásnak megfelelően sikerült. Ám bármilyen jelentéktelennek gondoljuk is a kárt, az embernek mégis felnyílt a szeme (1 Móz. 3,7.). Felfedezte magában azt a képességet, hogy maga válassza meg életmódját, s ne egyetlenegyhez kötődjék, mint más állatok. Mindazonáltal az így fölismert előnyt követő pillanatnyi öröme azonnal szorongásnak és aggodalomnak kellett következnie: hogyan is lásson munkához újonnan felfedezett képességével, aki még egyetlen dolgot sem ismert rejtett tulajdonságai és távolabbi hatásai szerint? Szakadék peremén állt, hiszen vágyakozásának addigi, ösztön szabta tárgyain túl az ilyen tárgyak végtelensége nyílt meg számára, s egyelőre még végképp nem tudott választani közöttük, ám a szabadság egyszer megízlelt állapotából immár lehetetlen volt vissz térnie a szolgaságba (az ösztön uralma alá).

A természet a táplálkozás ösztöne segítségével tart fenn minden egyebet, ezt követően pedig a *nemi ösztön* a legfontosabb, amely által a fajok fennmaradásáról gondoskodik. Az egyszer feléledt ész nem mulasztotta el, hogy ezen is megmutassa befolyását. Az ember hamarosan úgy találta, hogy a nemi inger, ami az állatoknál csak időleges, nagyrészt periodikus ösztönön nyugszik, meghosszabbítható, sőt a képzelőerő segítségével fölerősíthető, s e képzelőerő annyiaval több mérséklettel, de egyben annál kitartóbban és egyenletesebben tevékenykedik, minél inkább *el van vonva* tárgya az *érzékektől*. Arra is rájött, hogy ezáltal elkerülheti a csömört, mely egyenesen következik a pusztán állati vágy kielégítéséből. A fügefalevél (1 Móz. 3,7.) tehát sokkalta magasabb szintű megnyíl-

vánulása volt az észnek, mint amelyet fejlődése első fokán tanúsított. Mert ha egy hajlamot azáltal tesznek bensőségebbé és tartósabbá, hogy tárgyát elvonják az érzékek elől, ez már annak tudatát mutatja, hogy az ész bizonyos fokig úr az ösztönökön, s nem pusztán arra való képesség – mint az első lépésben –, hogy azoknak kisebb-nagyobb szolgálatokat tegyen. A *vonakodás* volt az a fogás, amely a pusztán érzéki ingert ideálissá tette, s a pusztán állati vágytól fokozatosan a szerelemhez, s ezzel a pusztán kellestől a szépségben lelt tetszésig vezetett; ez utóbbit fajunk kezdetben csak az emberben lelte meg, később a természetben is. Az a hajlam, hogy jó modorunkkal (annak elrejtésével, ami lebecsülést kelthetne) magunk iránti tiszteletre indítsunk másokat, mint minden igazi társulás tulajdonképpeni alapja, azaz az *illem* adta ezenkívül az első lökést az ember mint erkölcsös lény kialakulásához. – Csekély kezdet bár, de korszakalkotó, amennyiben egészen új irányt adott a gondolkodásmódnak, s fontosabb, mint a kultúra erre következő ki szélesedésének beláthatatlan folyamata.

Miután beleszólt az első, közvetlenül érzékelt szükségletekbe, az ész harmadik lépése a *jövendő* tudatos *várása* volt. Az a képesség, hogy ne pusztán az élet jelen pillanatát élvezze, hanem az elkövetkezendő, sokszor nagyon távoli jövőt is megjelenítse, döntő ismertetőjegye az ember magasabbrendűségének, hogy rendeltetésének megfelelően távoli célokra is fölkészülhessen – ugyanakkor azonban a bizonytalan jövő keltette gondok és aggodások kiapadhatatlan forrása is, amelyek egyetlen állatot sem bántanak (1 Móz. 3,13-19.). A férfi, akinek táplálnia kellett magát és feleségét, leendő gyermekeikkel egyetemben, látta munkája egyre növekvő fáradságait; a nő előre látta a terheket, amelyeket a természet ró nemére, s azokat is, amelyeket a nála hatalmasabb férfi fog a nyakába rakni. S a kép háttérében mindketten borzadva látták e keserves élet után azt, ami elkerülhetetlenül utolér minden állatot, bár azokat az nem búsítja, nevezetesen a halált. Úgy rémlett nekik, tiltva volt számukra és bűnükül vétetett a minden bajukat okozó észhasználat. Talán az volt az egyetlen vigaszuk, hogy tovább élnek utódaikban, akiknek esetleg majd jobban megy, vagy mint egy család tagjai, könnyebbé tehetik terhüket (1 Móz. 3,16-20.).

Az embert végképp az állatokkal való közösség fölé emelő ész negyedik és utolsó lépése a következő volt: felfogta (bár csupán homályosan), hogy az ember a *természet* tulajdonképpeni *célja*, és e téren egyetlen földi létező sem lehet vetélytársa. Amidőn először mondta a birkának: az *irhát, amit hordasz, nem neked, hanem nekem adta a természet*, amidőn levonta róla azt, és magára húzta, olyan előjog tudatára ébredt, amelyet természeténél fogva minden állattal szemben élvezett, s ezeket ezentúl nem a teremtettségben való társaiként, hanem tetszőleges céljai elérését szolgáló, akaratára bízott eszközökként tekintette. Ez az elképzelés (bár homályosan) magában foglalja az ellentétel gondolatát is: azt, hogy ehhez hasonlót egyetlen *embernek* sem mondhat, hanem minden embert a természet ajándékainak egyenlő részeseként kell tekintenie; ez tulajdonképpen távoli előkészület ama későbbi korlátozásokra, amelyeket utóbb az ész szabott az akarat számára a többi ember vonatkozásában, és sokkal inkább szükséges a társadalom létrehozásához, mint a rokonszenv és a szeretet.

S ezzel az ember *egyenlőségre lépett minden eszes lénnyel*, bár milyen rangúak legyenek is azok (1 Móz. 3,22.): nevezetesen amaz igény tekintetében, hogy az ember *ön maga cél*, hogy mindenki más ekként becsülje, és sem ember, sem egyetlen más lény ne használja pusztá eszközként más célok eléréséhez. Ebben, és nem a különböző hajlamok kielégítésére szolgáló eszköznek tekintett észben rejlik az oka, hogy az ember egyenrangú akár magasabb rendű lényekkel is, akik pedig a természeti adottságok tekintetében fölötte állnának minden összehasonlításnak, ám egyiküknek sincs joga arra, hogy az emberrel tetszése szerint rendelkezék. Ezért e lépés összekapcsolódik az embernek a természet anyai öléből történő *elbocsátásával*: ez a változás pedig, bár megtisztelő, de egyben fölöttébb veszélyes is volt, hiszen kiűzte a szülői gondoskodás ártatlan és biztonságos állapotából, akárha egy kertből (1 Móz. 3,23.), s a tág világba taszította, ahol számos gond, fáradság és ismeretlen baj várta. A későbbiekben az élet fáradságossága gyakran kelt benne vágyakozást valaminő paradicsom után, amely képzelőerejének teremtménye, ahol nyugodt semmittevésben és állandó békességben álmodhatná át vagy vesztegethetné el létét. De közte és a gyönyör

e képzelt birtoka között ott áll a nyughatatlan s szüntelenül a belehelyezett képességek kifejlesztésére hajtó ész, s nem engedi, hogy visszatérjen a nyersség és együgyűség állapotába, amelyből kiemelte (1 Móz. 3,24.). Arra sarkallja, hogy mégis türelmesen nyakába vegye a gyűlölt fáradságot, fusson a megvetett hiúságok után, s a halált is, amitől borzad, feledje a kicsinységek között, amelyek elvesztésétől még jobban retteg.

MEGJEGYZÉS

Az első emberi történelemnek ebből az ábrázolásából az következik, hogy amikor az ember elhagyta az ész által neme első lakhelyeként képzelt paradicsomot, ez nem volt más, mint átmenet egy pusztán állati természet durvaságától az emberi léthez, mint az ész vezetésére bízni magunkat, elszakítva az ösztön pórázát, egyszerűen: a természet gyámkodása alól a szabadság állapotába tett lépés. Hogy e változással az ember nyert vagy veszített-e, az immár nem lehet kérdés, ha neme rendeltetését tekintjük, amelynek lényege nem más, mint a tökéletesség felé való *haladás*, bármilyen hibásak lettek légyen is az e cél elérésére igyekvő, egymást követő kísérletek sorában az első próbálkozások. – Ugyanakkor e folyamat, amely a nem számára a rosszból a jobb felé való *haladás*, nem ez az individuum számára. Az ész ébredése előtt még nem volt parancs és nem volt tilalom, így nem volt törvényszegés sem; de amint az ész működni kezdett, és amilyen gyenge, összeelegyedett az állatiasággal s annak teljes erejével, azonnal bajoknak, s ami még rosszabb, az ész kiművelődésével bűnöknek kellett támadniuk, amelyek a tudatlanság állapota s ezzel az ártatlanság számára teljességgel idegenek voltak. Az emez állapotból kivezető első lépés tehát morális téren a *bukás* volt; fizikai téren pedig az élet sohasem ismert bajainak egész tömege, azaz a büntetés volt e bukás következménye. A *természet* története tehát a jóval kezdődik, mert *Isten műve*; a *szabadság* története a rosszal, mert *emberi mű*. A szabadsága használatában csupán önmagát tekintő individuum számára

veszteséget jelentett e változás; az emberrel való célját a nemre irányító természet számára pedig nyereség volt. Az egyénnek tehát jó oka van arra, hogy minden elviselt bajt s minden elkövetett rosszat önnön számlájára írjon, ugyanakkor azonban, mint az egész (a nem) tagja, csodálja és magasztalja az elrendezés bölcsességét és célszerűségét. – Ily módon egyeztethetők össze egymással és az ésszel a híres JEAN-JACQUES ROUSSEAU oly gyakran félreértett s látszatra egymásnak ellentmondó megállapításai is. A *tudományok hatásáról* és az *emberek közötti egyenlőtlenségről* írott műveiben igen helyesen mutat rá arra az elkerülhetetlen ellentmondásra, amely a kultúra s az emberi faj [Geschlecht] mint *fizikai* nem [Gattung] között feszül, mely utóbbiban minden individuumnak el kellene érnie rendeltetését; ugyanakkor az *Emil*ben, a *Társadalmi szerződés*ben és más írásaiban ismét megkísérli megoldani a nehezebbik problémát: miképpen kell továbbhaladnia a kultúrának ahhoz, hogy az emberiség mint *erkölcsi* nem képességeit rendeltetésüknek megfelelően kifejlessze, s ne legyen többé ellentmondás az erkölcsi és a fizikai nem között. Ebből az ellentétből (mivel az emberré és egyben polgárrá *nevelés* igazi elvei szerint való kultúra talán még el sem kezdődött igazán, nemhogy beteljesedett volna) származik minden valódi baj, mely az emberi életet nyomasztja, s minden véték, mely megbecsteleníti azt; * ugyanakkor a vétkekre való ingerek, amelyeket mindezért kárhoztatnak, önmagukban jók, és mint természeti képességek célszerűek. E képességek azonban, mivel a pusztai természeti állapoton alapulnak, a kultúra előrehaladtával csorbulnak,

* Hogy érzékeltessem az ellentmondást egyrészt az emberiségnek a maga morális rendeltetésére való törekvése, másrészt a természetének durva és állati állapottól eredő törvények változatlan követése között, néhány példát említek.

A természet a 16–17 éves korhoz kötötte a nagykorúság, azaz a fajfenntartási ösztön és képesség kezdetét, ez az az életkor, amelyben, a nyers természeti állapotot tekintve, az ifjú betű szerinti értelemben férfivá lesz; ettől fogva rendelkezik azzal a képességgel, hogy fenntartsa magát, fajtát továbbplántálja, s a született gyermekeket feleségével egyetemben eltartsa. Szükségeinek egyszerűsége ezt könnyűvé teszi számára. Ezzel szemben kiművelt állapotok között számos jövedelmi eszköz kívántatik ehhez, mind az ügyesség, mind a különböző

ám másfelől csorbítják is a kultúrát, egészen addig, amíg ismét természetessé nem válik az, ami mesterséges ugyan, de immár tökéletes: s ez az emberi nem erkölcsi rendeltetésének végső célja.

kedvező külső körülmények terén, így ez a kor a polgári életben átlagosan legalább 10 évvel kitolódik. Ám a természet a társadalmi pallérozódás előrehaladtával sem változtatta meg az érés időpontját, hanem makacsul követi az emberi nem mint állatfaj fenntartására vonatkozó saját törvényét. Ebből az következik, hogy a természeti cél és az erkölcsök elkerülhetetlenül összeütközésbe kerülnek. A természeti ember ugyanis egy bizonyos életkorban már férfi, ugyanakkor a polgári ember (aki mindazonáltal nem szűnik meg természeti lénynek is lenni) még ifjú, sőt, csupán gyermek, hiszen így nevezhetjük azt, aki éveinek számából következően (polgári állapotok közt) nem képes arra, hogy önmagát, fájáról nem is beszélve, eltartsa, bár megvan benne az ösztön és a képesség, s ezzel a természet hívó szava a faj továbbnemzésére. Mert a természet bizonyosan nem azért ültetett ösztönöket és képességeket az eleven teremtményekbe, hogy ez utóbbiak harcoljanak ellenük és elnyomják őket. Ez az adottság tehát egyáltalán nem a pallérozott állapotra, hanem pusztán az emberi nem mint állatfaj fenntartására volt szabva; a civilizált állapot tehát elkerülhetetlenül ellenkezésbe kerül az utóbbival, s ezt csak egy tökéletes polgári berendezkedés (a kultúra végső célja) oldhatja fel, mivel jelenleg ama bizonyos időköz általában bűnökkel s azok következményeivel: mindenféle emberi nyomorúsággal terhelődik.

Ama tétel igazságának bizonyítására, amely szerint a természet két különböző célt szolgáló két képességet oltott belénk, nevezetesen az emberiségre mint állatfajra és mint erkölcsi nemre való képességet, további példaként említendő a hippokratészi mondás: *ars longa, vita brevis*. A tudományokon és művészeteken sokkal nagyobbat lendíthetne egy rájuk termett koponya, ha hosszú gyakorlat és megszerzett ismeretek által az ítélet kellő érettségére jutott, mint teljes tudósgenerációk egymást követő teljesítményei, feltéve, hogy szelleme kezdeti fiatalos erejével élné végig azt a kort, amely e generációknak együttesen jut osztályrészül. Csakhogy a természet jól láthatóan nem a tudományok gyámolításának szempontját követte, amikor döntött az emberi élettartamról. Mert éppen mire a szerencsés koponya az ügyességétől és tapasztaltságától remélhető legnagyobb felfedezések partjára ér, beköszönt az öregség; eltompul, s a következő generációra (amely megint csak az ABC-től indul, s a már megtett utat újra végigjárja) kell hagynia, hogy a kultúra haladásához egy arasszal hozzájáruljon. Úgy tetszik hát, szüntelenül megszakad az emberi nem haladása rendelkezésének elérése felé, s nemünk ama folytonos veszélyben forog, hogy visszahullik régi nyerseségébe, így hát nem egészen alaptalanul panaszkodott a görög filozófus: *kár, hogy akkor kell meghalnunk, mikor éppen kezdünk rájönni, hogyan is kellett volna élnünk*.

Harmadik példa lehet az emberek közötti *egyenlőtlenség*, mégpedig nem is a természeti adottságok vagy a szerencse javai, hanem az általános *emberi jog*

A TÖRTÉNELEM VÉGZÉSE

A következő periódus azzal kezdődött, hogy az ember a kényelmesség és béke idejéből a *munka* és a *viszály* korszakába lépett; ez volt a társadalommá-egyesülés előjátéka. Itt megint csak nagyot kell ugranunk, s úgy kell elképzelnünk, hogy máris a megszelídített állatok és a vetés vagy ültetés útján szaporítható, a táplálkozás céljait szolgáló növények birtokában van (1 Móz. 4,2.), bár igen hosszú idő telhetett el, míg a vad vadászati élettől az állattenyésztés, s a változékony gyökér- és gyümölcsgyűjtéstől a földművelés állapotáig jutott. Már itt meg kellett kezdődnie az addig békésen egymás mellett élő emberek között a viszálykodásnak, s ennek következménye volt, hogy életmódjuk szerint elváltak egymástól, szét-szóródtak a földön. A *pásztorélet* nem csupán kényelmes, de a legbiztosabb megélhetés is, mivel a közel és távol lakatlan vidéken mindig akad elegendő eleség. Ezzel szemben a *földművelés* vagy az ültetés fölöttébb fáradságos, függ az időjárás viszontagságaitól, tehát bizonytalan, állandó letelepedést és földtulajdont kíván, továbbá kellő hatalmat ennek megvédelmezéséhez; a pásztor azonban gyűlöli ezt a tulajdont, amely korlátozza legelőinek szabadságát. Ami az elsőt illeti, a földműves, úgy lehet, irigyelte a pásztort mint az ég kegyeltjét (1 Móz. 4,5.), valójában azonban az utóbbi nagyon terhessé vált számára, ha soká időzött szomszédságában, mert a legelő barom nem kímélte veteményét. S mivel a károkozás után

egyenlőtlensége: olyan egyenlőtlenség ez, melyet ROUSSEAU sok igazsággal panaszol, de mely mindaddig nem választható el a kultúrától, amíg ez tervszerűtlenül halad (ami pedig hosszú ideig elkerülhetetlen). Maga a természet nyilvánvalóan nem egyenlőtlenségre rendelte az embert, hiszen szabadságot adott neki, s eszt is, hogy e szabadságot csakis saját általános külső törvényadásával – ezt nevezzük *polgári jognak* – korlátozza. Az embernek magának kell kilábalnia természeti adottságai nyersségéből, ugyanakkor, miközben adottságai fölé emelkedik, vigyáznia kell, nehogy vétsen ellenük; ez olyan jártasság, amelyet csak későn s számos félresikerült kísérlet után várhatunk, a közbeeső időben pedig ama bajok alatt nyög az emberiség, amelyeket maga okozott tapasztalatlanságával.

könnyű a pásztornak nyájastul messze vonulnia, s így kitérnie a kártérítés elől, hiszen semmi olyat nem hagy hátra, amit másutt ugyanolyan jól meg ne lelne: így nyilván a földműves volt az, akinek erőszakot kellett alkalmaznia e sérelmek miatt, melyeknek okozását a másik megengedhetőnek tartotta, és (mivel az erre való indíték soha nem szűnhetett meg teljesen) ha nem akarta, hogy kárba vesszenek szorgalmának gyümölcsei, végül annyira *el kellett távolodnia* a pásztori életmódot űzőktől, amennyire csak tudott (1 Móz. 4,16.). E szétválással kezdődik a harmadik korszak.

Ahol a föld megművelésétől és (főként fákkal való) beültetésétől függ a megélhetés, ott tartós hajlékokra van szükség, s hogy mindezt meg lehessen védelmezni a különféle sérelmekről, az egymásnak kölcsönösen segédkező emberek tömegére. Ez az életmód tehát nem engedte meg, hogy az emberek továbbra is családonként szétszóródva éljenek, össze kellett tartaniuk, s közösségeket (amelyeket helytelenül neveznek *városoknak*) kellett alapítaniuk, hogy megóvják tulajdonukat a barbár vadászoktól s a vándorló pásztorok hordáitól. S ettől fogva mód nyílt rá, hogy kicseréljék az első olyan javakat, amelyeknek előteremtése *különböző életmódokat* kíván (1 Móz. 4,20.). Ebből szükségszerűen származott a *kultúra*, továbbá mind az időtöltés, mind a szorgalom *művészeinek* kezdete (1 Móz. 4,21-22.); s ami a legfontosabb: létrejött a polgári alkotmány és a nyilvános igazságszolgáltatás néhány intézménye, először feltehetően csak a legdurvább erőszakos cselekedetek megtorlására, melyek megbosszulása immár nem az egyesek dolga volt, mint a vadság állapotában, hanem a közösség egészét összetartó törvényes hatalom, tehát amolyan kormányzatféleség hatáskörébe ment át, amely maga nem volt kitéve az erőszaknak (1 Móz. 4,23-24.). – Ebből a kezdeti és nyers diszpozícióból [Anlage] aztán lassanként és fokozatosan kifejlődhettek az emberi művészetek, s köztük a legüdvösebb: a *társadalmiság* [Geselligkeit] és a *polgári biztonság*, megsokasodhatott az emberiség, s egy középpontból mint kaptárból kirajzva már művelt telepésekkel népesíthette be a földet. Ezzel a korszakkal kezdődött, s a továbbiakban csak fokozódott az emberek közötti *egyenlőtlenség* is, mely annyi rossznak, de egyben minden jónak is kiapadhatatlan forrása.

Mindaddig, amíg az urukul egyedül Istent elismerő nomád pásztornépek körülvették az urukként egy embert (felsőbbiséget) tisztelő városlakókat és földműveseket (1 Móz. 6,4.), s mint minden földtulajdon esküdt ellenségei acsarkodtak rájuk, azok pedig viszontgyűlöltek őket, folytonos háborúság volt közöttük, vagy legalábbis szüntelen háborús veszély, s így a népek e két csoportja legalább a felbecsülhetetlen belpolitikai szabadságnak örvendhetett. (Hiszen még most is a háborús veszély az egyetlen, ami mérsékeli a despotizmust: ahhoz ugyanis, hogy egy állam hatalom legyen, gazdagság kell, *szabadság* nélkül azonban nincs iparkodás, ami a gazdagságot létrehozhatná. Egy szegény népben a közösség fenntartásában való nagyfokú részvételnek kell helyettesítenie a gazdagságot, ami viszont csak akkor lehetséges, ha e közösségben szabadnak érzi magát.) – Ám idővel a városlakók fokozódó luxusa, kiváltképpen pedig a tetszés művészete, amellyel a városi asszonyok elhomályosították a puszták lompos némbereit, hatalmas csalétek kellett legyen a pásztorok számára (1 Móz. 6,2.), hogy kapcsolatba lépjenek velük, s a városok cifra nyomorúságába csábuljanak. S mert a két, különben ellenséges népesség összekeveredésével megszűnt minden háborús veszély, ám ezzel minden szabadság is, így egyfelől beköszöntött a hatalmas tirannusok despotizmusa, és a legnyomorultabb szolgaság lélek nélküli bujasága már a kultúra kezdetén egybevegyült a nyers állapot bűneivel, másfelől az emberiség menthetetlenül leért jóra való képessége kialakításának természetszabta útjáról; ezzel pedig méltatlanná vált az olyan nemként való létezésre, amely a földön való uralomra, nem pedig állati élvezetre és rabszolgaságra rendeltetett (1 Móz. 6,17.).

ZÁRÓMEGJEGYZÉS

A gondolkodó ember olyan gondot érez, amely akár erkölcsi romlottsággá fajulhat, s amelyről a gondolatlan mit sem tud: ez pedig a világ menetét egészében irányító Gondviseléssel szembeni elégedetlenség, amidőn fölméri az emberi nemet oly nagyon s (úgy

látszik) a javulás minden reménye nélkül nyomasztó bajokat. Nagyon fontos azonban, hogy *elégedettek legyünk a Gondviseléssel* (még ha ennyire fáradságos pályát rótt is ránk e földön): részint, hogy a fáradsalmak között mindig erőre kaphassunk, részint, nehogy mindezt a sorsot hibáztatva szem elől té vesszük saját vétkességünket, amely pedig talán mind e bajok egyedüli oka, s nehogy elmulasszuk önmagunk megjobbításával orvosolni őket.

Be kell vallanunk: a kiművelt népeket sújtó legnagyobb bajok a *háborúból* származnak, mégpedig nem is annyira az éppen zajló vagy elmúlt háborúkból, hanem az elkövetkezendőre készülő, soha nem csillapodó, sőt, szüntelenül fokozódó *fegyverkezésből*. Erre fordítják az állam minden erejét, kultúrájának minden gyümölcsét, melyet pedig a kultúra további gyarapítására lehetne használni; számos helyen erőszakot tesznek a szabadságon, az államnak az egyesekről való anyai gondoskodása a követelések kérlelhetetlen keménységébe csap át, s ezt a külső veszélyből adódó gondokkal igazolják. De vajon meglenne-e ez a kultúra, a közösség rendjei közötti, egymás jólétét előmozdító szoros kapcsolat, meglenne-e a lakosság növekedése, sőt a szabadságnak az a foka, amely erősen korlátozó törvények alatt bár, de megvan még, ha maga a mindig félt háború nem kényszerítené ki az államok fejedelmeiből *az emberiség iránti eme tiszteletet*? Nézzük csak meg *Kínát*, amely helyzetéből adódóan legfeljebb valami előre nem látott rajtaütéstől tarthat, de nincsenek hatalmas ellenségei, s ahol ezért a szabadság minden nyomát kitörölték! – Az emberi nem kultúrájának jelenlegi fokán tehát a háború nélkülözhetetlen eszköze e kultúra előmozdításának; s csak a kultúra beteljesedtével (Isten tudja, mikor) lenne üdvös számunkra az örökös béke, amit másfelől csakis e magas fokú kultúra biztosíthatna. Ami tehát ezt a pontot illeti, igenis mi magunk tehetünk azokról a bajokról, amelyeket oly keservesen panaszolunk, s a szent iratnak teljességgel igaza van, amikor a népek egyetlen társadalommá való összeolvadását s a külső veszélytől való teljes megszabadulását a kultúra kezdeti fokán minden további kultúra akadályaként s a gyógyíthatatlan romlásban való elmerülésként ábrázolja.

Másodszor az élet rövidsége miatt elégedetlen az ember a természet rendjével. Mindenesetre nemigen ért az élet értékének felbecsüléséhez, ha képes azt kívánni, hogy tovább tartson, mint ameddig valójában tart, hisz ez csupán egy olyan játék meghosszabbítása lenne, amely nem egyéb a fáradsalmakkal való folytonos küszködésnél. De hát nem vehetjük zokon a gyermekes ítélőerőtől, hogy fél a haláltól, anélkül, hogy szeretné az életet, s hogy bár mindennapi létének tűrhető elviselése is nehezebbre esik, mégis soha elege a gyötrelmek ismétlődéséből. Ha azonban meggondoljuk, mennyi gond gyötör bennünket egy ilyen rövid élet folyamán is annak eszébe jut, mennyi igazságtalanságot követnek el egy leendő, bár oly rövid ideig tartó élvezet reményében, akkor értelmesen gondolkodva azt kell vélnünk, hogy ha az emberek élete 800 évig vagy még tovább tartana, akkor apa a fiától, testvér a testvértől, barát a barátától aligha tudhatná biztonságban az életét, s egy ilyen hosszú életű emberi fajzat bűnei olyan fokra szöknének, hogy nem érdemelné jobb sorsot, mint hogy egy általános árvíz kipusztítsa a földről (1 Móz. 6,12-13.).

A harmadik kívánság, vagy jobban mondva üres sóvárgás (hiszen tudjuk, hogy a vágyott dolog soha nem juthat osztályrészünkül) a költőktől annyit magasztalt *aranykor* árnyékképe: ahol megszabadulnánk minden telhetetlenség szülte képzelte szükséglettől, megelégednénk tiszta természeti igényeinkkel, egyenlők lennének az emberek, s örökös béke honolna köztük, egyszóval, ami egy gondtalan, restségben átálmodozott vagy gyermekes játszadozással elvesztegetett élet tiszta élvezetét jelentené – ez az a sóvárgás, amely oly vonzóvá teszi a ROBINSONOKAT és a déltengeri szigetekre való utazásokat, egészében azonban a gondolkodó embernek a civilizált élettől való csömörét bizonyítja, amit akkor érez, ha az élet értékét kizárólag az *élvezetben* keresi, s amikor az ész arra emlékezteti, hogy *cselekedetekkel* kellene értékessé tennie az életet, a restség súlyát veti a serpenyőbe. Kellőképpen megmutatjuk az egyszerűség és ártatlanság korába való visszatérés óhajának semmisségét, ha levonjuk az eredeti állapot fentebb nyújtott elképzelésének tanulságát: az ember nem maradhat meg ebben az állapotban, mert ez nem elégséges számára, s még kevésbé hajlamos még egyszer

visszatérni oda; s így a fáradalom jelen állapotát mindenkor önmagának és saját választásának kell tulajdonítania.

Üdvös és hasznos tehát az ember számára, hozzájárul okulásához és megjavulásához a történelem egy ilyen ábrázolása, amely megmutatja, hogy az őt sújtó bajokért nem kárhoztathatja a Gondviselést, hogy nincs joga saját vétségeit az ősszülok valami olyan eredeti bűntettének számlájára írni, ami által mintegy örökletessé vált volna az utódokban a hasonló törvényszegésekre mutató hajlandóság (mert akaratlagos cselekedetek nem eredményezhetnek semmi örökletet); hanem hogy minden megtörtént dolgot maga-cselekedteként kell elismernie, s így teljességgel saját rovására kell írnia mindama bajokat, amelyek esze rossz használatából származnak, hiszen nagyon is tudatában lehet annak, hogy azonos körülmények között pontosan úgy viselkedett volna, s eszét először arra használta volna, hogy (a természet ujjímutatása ellenére) visszaéljen vele. S ha a morális bajok terén egyensúly mutatkozik, akkor a sajátlagosan fizikaiak aligha fognak a mi oldalunkon többletet eredményezni az érdem és tartozás ellenszámláján.

Így hát az emberiség filozófiailag megkísérelt legrégebbi történetének kicsengése: legyünk elégedettek a Gondviseléssel, s egészében az emberi dolgok menetével, amely nem a jótól a rossz felé tart, hanem a rosszabbtól fokozatosan a jobbhoz fejlődik, s mindenkinek természet adta hivatása, hogy ehhez a haladáshoz a maga területén, erejéhez képest hozzájáruljon.

TELEOLÓGIAI ELVEK
HASZNÁLATÁRÓL A FILOZÓFIÁBAN

(1788)

TELEOLÓGIAI ELVEK HASZNÁLATÁRÓL A FILOZÓFIÁBAN

Ha természetén mindannak foglalatát értjük, ami törvények által meghatározottan létezik – a világot (hisz voltaképp ezt nevezzük természetnek), legfőbb okával egyetemben –, akkor a természetbúvárlat (melyet is az előbbi esetben fizikának, az utóbbiban metafizikának hívnak majd) két úttal tehet próbát: a pusztán *elméleti* úttal, s a *teleológiaival*; az utóbbit járva azonban – *fizikaként* – csak oly célokat állíthat szándékai szolgálatába, melyekkel bennünket a tapasztalat megismertethet, míg *metafizikaként* – illőn annak hivatásához – csakis olyan célt, amelyért a tiszta ész szavatol. Másutt kimutattam már: a természet elméleti útját járva a metafizikában az ész *végső* szándéka (Isten megismerését illetően) nem teljesülhet be óhaja szerint, s ekképp számára nem marad más hátra, mint hogy a teleológiai útra lépjen: olyképp azonban, hogy ami az elégtelen elméletből hibázik, azt a tiszta gyakorlati ész által *a priori* meghatározott célnak kell kitoldania (e célt pedig a legfőbb jó eszméjében lelhetjük föl), nem pedig természeti céloknak, melyek hisz csupán tapasztalati bizonyító okokon nyugszanak. E fölhatalmazottságunkat, hogy tudniillik ahol az elmélet cserben hagy bennünket, valami teleológiai elvből induljunk ki, mi több, hogy szükségeltetik is valamiféle teleológiai elvből kiindulnunk, az emberi rasszokról írt kis esszémben próbáltam meg bizonyítani.¹ Ám

¹ *Von den verschiedenen Rassen der Menschen* („mellyel a szerző az 1775. évi nyári szemeszterben tartandó fizikai földrajzi előadásait hirdeti meg”; a művet Kant 1777-ben G. L. Hartung királyi udvari és egyetemi nyomdásznál alaposan átdolgozva újból megjelentette, Königsberg, é. n.). Itt a következők olvashatók: „A (növényi avagy állati) organikus test természetében rejtező okokat, melyek valamifajta meghatározott fejlődés [Auswicklung] előidézői, ha az egyes tagok kialakulásáról van szó, *csíráknak* nevezik, ha azonban csak a tagok nagyságáról és egymáshoz mért arányáról, akkor *természeti adottságoknak* mondom őket.

mindkét eshetőség oly követelményt támaszt, melynek az értelem csak kelletlenül veti alá magát, s amely számtalan félreértésre ad alkalmat.

Az ész joggal kiált a természet mindenfajta vizsgálatában elméletért előbb, s csak utóbb célmeghatározásért. Sem a teleológia, sem a gyakorlati célszerűség nem kárpótolhatnak bennünket az elmélet gyöngéiért. A hatóokok felől tudatlanságban maradunk,

Egyazon faj madaraiban, ha különböző éghajlatok alatt rendeltettek élni, a hideg éghajlatot várva ott rejlenek az újabb tollréteg kialakulásának csírái, és csírák is maradnak, ha e madaraknak mégis a mérsékelt égövön kell lakozniok (...) A természet e gondoskodása, mellyel rejtett óvintézkedéseket téve mindenfajta eljövendő körülményre fölvertezi teremtményeit, hogy fennmaradhassanak, s képesek legyenek eltérő éghajlatokhoz és talajokhoz alkalmazkodni, csodálatra méltó, s az állatok vándorlása és a növények elterjedése során látszólag mind újabb és újabb fajokat terem, ám ezek csupán fajtái és változatai ugyanannak a nemnek (rasszok), a csírák és természeti adottságok pedig, melyekből létrejöttek, csak az alkalom okán s lassanként fejlődtek ki valamiképp az idők folyamán. – A véletlen avagy az általános mechanika törvényei nem szülhetnek ily összeállításokat. Ezért az effajta alkalmi alakulatokat *előre meghatározottnak* [vorgebildet] kell tartanunk. Még ahol semmi célszerűség sem mutatkozik, az organikus teremtmény abbéli tehetsége, hogy utódaiba átplántálja tulajdon karakterét, ott is önmagában elegendő bizonyíték rá: ehhez benne sajátos csírának vagy természeti adottságnak kellett találatnia. Mert külső dolgok alkalmi okok még csak lehetnek, ám nem lehetnek létrehozó okai annak, ami szükségszerűen öröklődik, s amiben az utódok elődeikre fajzanak. Amilyen kevésbé képesek a véletlen vagy mechanikus fizikai okok organikus testet létrehozni, éppoly kevésbé járulhatnak hozzá bármivel is az organikus test nemzőerejéhez, azaz éppoly kevésbé képesek a tagok átplántálható alakját vagy arányát kieszközölni. A levegő, a Nap s a táplálék módosíthatják az állati test növekedését, ám e változásra nem ruháztatott nemző erő, hogy képes volna önmagát ez okok híján is újrateremteni (...) – Az ember arra rendeltetett, hogy bármely égövön s bármely alkattú földön megéljen, következőleg jó néhány csírának és adottságnak kellett készen állnia rá benne, hogy amint az alkalom diktálja, kibontakozzék, vagy várakozzék inkább, ekképp idomítva hozzá az embert világban betöltött helyéhez, olyannak *tüntetvén föl* őt szaporodásában, mintha csak éppenséggel arra a helyre teremtették volna, mintha csak éppenséggel ott rendeltetett volna élni. E fogalmakra támaszkodva akarjuk áttekinteni az egész emberi nemet szerte az egész világon, ott is rámutatva az emberi fajták célirányos okaira, ahol a természeti okok beláthatatlanok talán, ellenben természeti okokat hozva föl mindenütt, ahol célokra nem lelünk.” – Immanuel Kant, *Werkausgabe*, Bd. XI. 17–18.

ha előfeltevésünknek a végokokkal való összhangját – legyen szó akár a természet, akár akaratunk szabta végokokról – mégoly beláthatóvá tettük, akkor is. S ezt fölpanaszolnunk ott látszik a leginkább megokoltnak, ahol (mint a metafizika már fölemlített esetében) gyakorlati törvényeknek kell utat mutatniok, hogy egyáltalában megfogalmazható legyen a cél, melyhez az ok valamifajta fogalmát meghatározni gondolom – amiért is annak, úgy tetszhet, a tárgy természetéhez semmi köze, s pusztán csak a saját szándékainkkal és szükségleteinkkel való bíbelődésből adódik.

Elvek dolgában mindenkor bajos a megegyezés, ha az ész kettős érdek mozgatja, s azok kölcsönösen korlátozzák egymást. De még csak szót érteni is nehéz egymással az effajta elvek dolgában, mert-hogy a gondolkodás módszeréről szólnak, mielőtt még meghatároztuk volna annak objektumát, s az ész egymásnak ellentmondó igényei kétértelművé teszik, vajon miféle nézőpontból is kellene tárgyunkat szemügyre vennünk. E lapban éleselméjű bírálóknak vetették alá két, igen különböző tárgynak szentelt és nem is egyforma súlyú esszém. Az egyik bírálat *nem értett meg*, bár megértést reméltem, a másik minden reményemet túlszárnyalóan *jól megértett*; mindkettőt kiváló tehetségű, ifjonti hevületű és növekvő hírnevű férfiak írták. Az előbbi bírálat annak gyanújába kevert, hogy a *fizikai* természetbúvárlat egy kérdését a vallás tanúságtételére hivatkozva kívánom megválaszolni; a másik tisztázott a gyanú alól, hogy a vallást kívántam volna csorbítani a *metafizikai* természetbúvárlat elégtelenségét bizonyítván. Hogy megértésre leljek, azt mindkét ügyben annak a fölhatalmazásnak a tisztázatlan volta nehezíti, mely – ahol az ismeret elméleti forrásai elapadnak – a teleológiai elvet engedi alkalmaznunk, habár korlátozva annak használatát: fönntartva tudniillik az *első lépés* jogát az elméleti-spekulatív természetbúvárlatnak, hadd tegye próbára minden tehetségét (míg ellenben a metafizikai búvárlatban joggal követeltetik meg a tiszta észről, hogy tehetségét, s egyáltalán: vakmerő igényét, hogy döntsön bármiről is, igazolja előbb, teljességgel föltárva *tehetségbeli állapotát*, ha bizalmunkat élvezni szeretné), s kikötvén azt is, hogy ebbéli szabadsága a továbbiakban is mindenkor csorbítatlan maradjon. Az ellenkezés e tárgyban jórészt abból az aggo-

dalomból fakad, hogy az észhasználat szabadságán netán csorba eshetik; ha ez eloszlik, úgy hiszem, az egyetértés útjából könnyen elhordhatom az akadályokat.

1786 októberében és novemberében GEORG FORSTER titkos tanácsos úr a *Teutscher Merkur*ban ellenvetéseket hozott föl azokkal a magyarázataimmal szemben, melyeket az *emberi rasszok* fogalmáról és eredetéről korábban kifejtett véleményemhez fűztem, és 1785 novemberében közzétettem a *Berlinische Monatsschrift* lapjain,² éspedig olyan ellenvetéseket, melyek, úgy sejtem, csupán félreértésből fakadnak ama princípiumnak, melyből magam kiindulok. E híres férfiú ugyan már azt is eleve aggályosnak találja, hogy előzetesen leszögezhetnénk bármiféle *elvet*, amelyhez magát a természetbúvárnak már a *kutatás* és a megfigyelés során is tartania kell, azt meg kivált aggályosnak, hogy oly elvet szögezhetnénk le, amely figyelmünket az épp ezáltal előmozdítandó *természettörténetre* irányítaná, mármint a puszta *természettörténet* különböző természetstörténetre, hisz helytelennek tartja magát e különbségtételt is. Ebbéli egyet nem értésünk azonban könnyedén kiküszöbölhető.

Ami az első meggondolást illeti, kétségbevonhatatlanul bizonyos, hogy pusztán empirikusan tapogatódzva, híján a vezérlő elvnek, amely elárulná, mit is keresünk, aligha találunk bármit is, ami célszerűnek volna mondható; mert *megfigyelésnek* csak a *módszerezés* eljáró tapasztalat nevezhető. Köszönetem kijár a merőben empi-

² *Bestimmung des Begriffs einer Menschenrasse*, in: *Berlinische Monatsschrift*, 1785 novembere, 390–417; Kant „korábban kifejtett véleményét” a *Von den verschiedenen Rassen der Menschen* című tanulmány tartalmazza. – Az öt ért bírálatok, illetve szerzőik tekintetében Kant némileg félreérthetően fogalmaz: voltaképp az itt említett természettudós, utazó és politikus Johann Georg Adam Forster (1754–1794) volt az, aki a „két esszét” – a szóban forgó mellett *Az emberi történelem feltehető kezdetét is* – *Noch etwas über den Menschenrassen. An Herrn Dr. Biester* címmel megtámadta a lap hivatkozott számában (57–86., 150–166.). A másik „kiváló tehetségű férfiú”, akire Kant a korábbiakban utalt, Carl Leonhard Reinhold nem e tanulmányok valamelyikére tért ki, mint a szöveg sugallja, hanem a kanti filozófiára általában – Kant azonban, élve az alkalommal, igyekezett eleget tenni Reinhold abbéli kérésének, hogy jelezze egyetértését az általa írottakkal.

rikus hajlandóságú kutatónak elbeszéléseért, kivált, ha összefüggő ismeretekkel szolgál, olyasmivel, amit az ész valamiféle elmélet szolgáltatába állíthat. [Ám] utazónk, ha valamiről megkérdezik, mindközönségesen azzal válaszol majd: ha tudtam volna, erről is faggatnak, alkalmasint ezt is följegyeztem volna. Hisz F. úr maga is követi a növényi ivarszervek karakterének állandóságát kimondó *linnéi* elvet, amely nélkül a növényvilág *természetrája* nem öltethetett volna ily dicséretesen rendezett alakot, s nem is haladhatott volna ily dicséretesen előre. Hogy némelyek óvatlanok, és eszméiket a megfigyelésre magára is ráerőszakolják (és, amint az alkalmasint a természet nagy ismerőjével is megesett, ama karakterbeli hasonlatosságot bizonyos példák nyomán a növényi erők hasonlatosságára utaló jelnek tartják), sajnos, fölötte igaz, ahogy alapos a *hamari okoskodóknak* adott lecke is (bár kettőnkét vélhetőleg nemigen illet); csakhogy az effajta visszaélés aligha függeszti föl a szabály érvényességét.

Ami azonban a természetrájk és természettörténet kétségbe vont, mi több, egészen elvetett különbségét illeti³ – nos, ha természettörténeten olyan természeti fejlemények *elbeszélését* értenénk,

³ A már idézett *Von den verschiedenen Rassen der Menschen* egyik jegyzetében a következők olvashatók: „A két elnevezést: *természetrájk*, illetve *természettörténet*, szokásosan egyazon értelemben használjuk. Ámde világos, hogy a természet dolgainak ismeretéből, ha az arról szól, ahogy e dolgok *ma állnak*, hibádzik még annak tudása, mint *álltak* a természet dolgai *annak előtte*, s a változások miféle során mentek át, míg mindenütt elérték mai állapotukat. A még csaknem teljességgel hiányzó *természettörténet* a Föld kinézetének változásairól tudósítana bennünket, és a földi teremtmények (a növények és állatok) alakjának változásairól, melyeket természetes elterjedésük és vándorlásuk során kellett elszenvedniök, valamint a törzsnem [Stammgattung] ősképtől való, s e változások nyomán fakadt eltérésekről. E természettörténet vélhetőleg a látszólag különböző fajok sokaságát vezetné vissza egyazon nem rasszaira, s a természetrájk ma oly ágas-bogas iskolai rendszerét az értelemez szóli fizikai rendszerre alakítaná át.” – A tanulmány a következő sorokkal zárul: „A természetrájk (a mai kor természeti állapota) távolról sem elegendő ahhoz, hogy okát adjuk az eltérések sokféleségének. Bármennyire ellenünk van is a vélekedések pimaszsága, meg kell kockáztatnunk a természet *történetének* megírását, egy olyan önálló tudomány művelését, amely a vélekedéstől fokról fokra a fölismerésekig hatol” – i.m. 18-30.

melyekhez nem ér föl emberész, a növények és állatok keletkezésének elbeszélését példának okáért, az persze, mint F. úr megjegyezni találta, valóban nem emberi tudomány volna, hanem az istenek tudománya, akik jelen voltak e fejleményeknél, sőt, maguk idézték őket elő. Ám *természettörténetnek* csakis az tekinthető, ha a természeti dolgok mai alkatának régebbi időkben működött okokkal való összefüggését nem költött okozati törvények nyomán követjük visszafelé az időben, hanem oly törvényekre hallgatva, melyeket ahogy a természet erői előttünk ma megmutatkoznak, abból vezetünk le, s csak addig követjük őket, ameddig a hason szabályúság megengedi; s mármost ilyesfajta természettörténet nemcsak hogy lehetséges, de megírásával – bármeddig jutottak is e kérdésben –, a földtörténet elméletének területén például, alapos természetbúvárók is próbálkoztak (s ezek közt föllelhető a híres LINNÉ elmélete is). F. úrnak a *négerek* eredetéről alkotott föltevése sem igen tartható a természetrajz körébe, csakis a természettörténethez. E megkülönböztetés a dolgok alkatából fakad, és vele nem támasztok igényt az újításra, amire igényt tartok, az csupán e két ügylet gondos különválasztása, merthogy egészen *különnemű* ügyletek, s míg egyikük (a természetrajz) tudományként a nagy rendszerek teljes pompájában mutatkozik meg előttünk, másikuk (a természettörténet) csak töredékekkel vagy ingatag föltevésekkel szolgálhat. Hogy az utóbbit mint sajátos, bár pillanatnyilag (s talán örökké) csak árnyrajzokban, s nem kész műként megalkotható tudományt külön ábrázolom (oly tudományként, amelyben a legtöbb kérdésre válaszképpen talán csak üres rubrikát lelünk), azzal azt remélem kieszakölni, hogy nem írunk majd, vélt belátások birtokában, olyasmit az egyik javára, ami voltaképp csupán a másikhoz tartozik, s hogy pontosabban megismerkedünk a természettörténet valódi fölismeréseinek körével (mert birtokában vagyunk néhány valódi fölismerésnek), s egyben pontosabban megismerkedünk a természettörténet ama határaival is, melyeket az ész maga szab, s az elvekkel, melyekre támaszkodván e határok mégis a leginkább volnának kiterjeszthetők. Az aggályosság javamra írható, hisz észrevettem más esetben is már a tudományok határainak összemosását megengedő gondatlanságból fakadt veszedelmet, s szóvá is tettem, nem épp tetszésére

mindenkinek; s ezenfölül a mondott esetek teljességgel meg is győztek róla, hogy csupáncsak elválasztván, ami nem egy fajtából való, noha mindeddig összekeverték őket, egészen új fény vetül a tudományokra, s e fényben föltárul ugyan az eladdig idegen eredetű ismeretekkel takaródzó szegényesség, ám föltárulnak új forrásai is a megismerésnek ott, ahol pedig korábban senki nem is sejtett ilyeneket. E vélt újításban a legnagyobb nehézséget a pusztá név okozza. A *történelem* szó túl régóta használatos, s túlságosan gyakran is a görög *história* (elbeszélés, leírás) értelmében, hogysen könnyedén volna elviselhető, ha más, tudniillik az eredetet nyomonzó természetbúvárlatra utaló jelentés ruháztatnék rá; hisz a szó ez utóbbi értelmére találó technikai kifejezést sem igen ötlölhetni ki könnyen.* Ám a megkülönböztetéssel akadt nyelvi bonyodalom mit sem változtat a dologban magában rejlő különbségen. Vélhetőleg a rassz fogalma kapcsán is ilyesfajta, a *klasszikus* kifejezésektől való, amúgy elkerülhetetlen elpártolásból keletkezett viszály volt oka a dolgot magát illető meghasonlásnak.⁴ Az esett meg velünk magunkkal is, amit STERNE említett ama fiziognómiai vita kapcsán, mellyel csapongó elméje a strassbourgi egyetem összes fa-

* Magam a természetrajzra a *fiziográfia*, a természettörténetre a *fiziogónia* szavakat javallanám.

⁴ A *rassz* terminust nem fordítottuk, az alábbiakban tudniillik Kant maga is kitér rá, hogyan *fordítaná* a szót. Az állatrendszertani fogalmak kanti használatát, illetve fordításukat megvilágítandó hadd iktassuk ide – némileg rövidítve – a *Von den verschiedenen Rassen der Menschen* első bekezdéseit: „Állatorszámban a nemek [Gattungen] és fajok [Arten] természetes fölosztása [Natureinteilung] a szaporodás közös törvényén alapszik, s a nemek egysége nem más, mint egysége annak a nemző erőnek, amely az állatok egy bizonyos sokféleségére nézvést egyetemleges. Ezért a *buffoni* szabályt – hogy tudniillik az egymással termékeny *kölyköket* nemzeni képes állatok (bármily különböző legyen is alakjuk) mégiscsak egy s ugyanazon fizikai nemhez tartoznak – voltaképp csak az állatok természetes neveinek definíciójaként volna szabad értenünk, eltérőleg az iskolai nemektől. Az iskolai fölosztást [Schuleinteilung] az *osztályok* [Klassen] érdeklik, melyek is a *hasonlóság* alapján rendszerezik az állatokat, a természeti fölosztás ellenben *törzsek* [Stämme] után kutat, melyek a *rokonság* alapján, a leszármazás szempontjából osztályoznak. Amazok iskolai rendszert [Schulsystem] teremtenek az emlékezet szolgálatára; emezek az értelemhez szóló természeti rendszert; az

kultását találta lázba hozni:⁵ hogy tudniillik a logikusok bizonyára dülőre vitték volna a dolgot, *ha nem akadtak volna fönn egy defenición.* Mi a *rassz*? A szó nem lelhető föl a természetrajz semmi-

előbbinek annyi csupán a célja, hogy elnevezések alá foglalja a teremtményeket, az utóbbi törvényeknek rendeli őket alá. – Elként alkotván fogalmat a dologról, széles e világ minden embere egy s ugyanazon természeti nemhez tartozik, ha alakjukat illetően mégoly nagy különbségekre bukkanánk is közöttük, hisz egymással egyetemlegesen képesek termékeny utódokat nemzeni. A természeti nemnek ezt az egységét – amely tulajdonképp nem más, mint a rájuk nézvést egyetemlegesen érvényes nemző erő egysége – csak egyetlen okkal magyarázhatjuk: azzal, hogy mind egy törzshöz tartoznak, s feledve most minden különbségüket, ebből az egyetlen törzsből származtak, vagy legalábbis: származhattak le. Az előbbi esetben az emberek nem csupán egy s ugyanazon *nem*hez tartoznak, de egyazon *család*hoz [Familie] is; az utóbbiban hasonlatosak ugyan egymáshoz, de nem állnak rokonságban, ám ennek érdekében több lokális teremtest kellene föltételeznünk, s ebbéli vélekedésünk az okok számát szükségtelenül szaporítaná. – Annak az állati nemnek, amelyik egyben közös törzssel is rendelkezik, nincsenek különböző *fajai* (mert a faj éppenséggel az eltérő leszármazásra utal); hanem amiben egyedei eltérnek egymástól, azok a vonások, ha örökletesek, *fajta*takat [Abartungen] határoznak meg. A származás örökletes ismérveit, ha rávallanak az eredetre, *ráfajzás*nak [Nachartung] mondjuk; ha ellenben a fajta képtelen megőrizni már az eredendő törzsi alkatot, *elfajzás*ról [Ausartung] beszélünk. – A fajta eltéréseit, azaz az egy törzshöz tartozó állatok örökletes különbségei közt azokat, amelyek máshová áttülvén (más tájra vetődve) is állhatatosan megőrződnek nemzedékek hosszú során át, és a törzs más fajtainak tulajdonságaival elvegyülván félvér utódokban mutatkoznak meg, *rassz*ot alkotó különbségeknek nevezzük. Azok ellenben, amelyekben a fajta minden áttelepülés ellenére megőrződik ugyan, s amelyekben az utódok ilyenformán felmenőikre fajzanak, ám amelyek másokkal elvegyülván nem szükségképp nyilatkoznak meg félvér ivadékokban, az *alfajta*k [Spielarten] eltérései; míg ama tulajdonságokat, melyekben az utódok bár gyakran, de nem mindig fajzanak fölmenőikre, a *változatokra* [Varietäten] utaló jegyeknek hívjuk. Fordítva pedig, ha az eltérések más tulajdonságokkal félvér mód mutatkoznak meg, ellenben másutt megtelepedvén fokról fokra elhalványulnak, akkor valamilyen sajátos *alkat* [Schlag] jegyeivel van dolgunk. – Ily módon a *fehérék* és a *négerek* nem eltérő emberfajok (hisz egy törzshöz tartoznak vélhetőleg), mégis eltérő *rassz*ok, mert vonásait mindegyik bármely égővön megörökíti, s egymással szükségképp *félvér* gyermekeket – kevert fajtaúakat [Blendlinge] (mulattokat) – nemzenek. Ellenben a *szőke* és *barna* nem *rassz*ok a fehérekben belül, mivel egy szőke férfinak akár csupa szőke gyermeket is szülhet valaki barna asszony, bár e két fajta minden áttelepülés ellenére is nemzedékek hosszú során át fönnmarad. Ezért ezek alfajai a fehéreknek” – i. m. 11–13.

⁵ Laurence Sterne, *Tristram Shandy úr élete és gondolatai*, IV. könyv (Slawkenbergius elbeszélése), Európa, Budapest 1989, 258. ff.

féle rendszerében, vélhetőleg tehát maga a dolog sem sehol a természetben. Ámde a *fogalom*, melyre e kifejezés utal, nagyon is mélyen gyökeredzik a természet minden megfigyelőjének elméjében, aki csak közös okot – éspedig a nem törzsében eredendően benne rejlő okot – gondol társíthatni a különböző ivaros szaporodású állatok valamely örökletes, ám nemük fogalmából nem adódó tulajdonságához. S ha a *rassz* szó nem is fordul elő a természetrajzban (hanem a *változat* kifejezés áll helyette), ez nem lehet akadály, hogy a természetbúvár a természettörténet szemszögéből azt szükségesnek ne találja. Csak persze ennek érdekében világosan meg kell határozni – s alább erre teszünk kísérletet.

A *rassz* nem ügyetlenül kigondolt elnevezés, hogy vele valami-féle, a közös leszármazásról tudósító *gyökeres* tulajdonságra utaljunk, megengedve ugyanakkor, hogy ne csupán egyazon állati nem, de akár egyazon törzs is több ilyesfajta, maradandó örökletes tulajdonsággal rendelkezék. *Fajtának* [Abartung] fordíthatnám talán (progenies *classifica*), megkülönböztetendő a *korcsról* (degeneratio s. progenies *specifica*),* amelyet, minthogy ellenkezik a természet törvényével (az *specieseinek* változatlan formában való fennmaradását írván elő), nem ismerhetünk el. A *progenies*⁶ szó azt hivatott jelezni, hogy emitt nem eredendő karakterjegyekkel van dolgunk, karakterjegyekkel, melyeket hozzájuk mint egyazon nem *speciese*ihez rendelt megannyi *törzs*, hanem csak a nemzedékek során kifejlődött jellegzetességekkel, s következőleg nem is alkot-

* A *classes* és *ordines* elnevezések teljes egyértelműséggel olyasfajta merőben logikai különbségtételre utalnak, melyre a pusztá összehasonlítás érdekében az ész kerített sort; a *genera* és *species* azonban utalhatnak ama fizikai különbségtételre is, melyre maga a *természet* kerít sort, éspedig származásukat illetően. A *rassz* jegyei elégségesek tehát ahhoz, hogy osztályozzunk általuk a teremtményeket, ám ahhoz már nem, hogy a *rasszokból* külön *speciest* fabrikáljunk, mert az már akár sajátos leszármazásra is utalhatna, márpedig nem áll szándékunkban a *rassz* elnevezést ekként érteni. Magától értetődik, hogy az *osztály* szót itt nem abban a kiterjesztett jelentésben használjuk, mint a LINNÉ-féle rendszer; ám egészen más szempontból bár, de nekünk magunknak is szükségünk van rá a fölosztás érdekében.

⁶ Nemzetség, a *progigno* (születik, keletkezik) igéből.

nak *fajt*, hanem *fajtat* csupán, habár oly határozottak és állandóak, hogy följosogítanak a megkülönböztető osztályozásra.

Ezek nyomán az előzetesen kialakított fogalmak nyomán az *emberi nem* (általános természetrajzi ismertetőjegyei alapján) a természettörténeti rendszerben *törzssre* (törzsekre), *rasszokra* avagy *fajtákra* (*progenies classifficae*) és különböző *emberi alkatokra* (*varietates nativae*) volna fölosztható, ahol is ez utóbbiak nem multhatatlan, és nem is valamiféle megadható törvény szerint öröklődő ismertetőjegyeken alapulnak, nem olyasmin tehát, amit a külön osztályba soroláshoz elégségesnek mondanánk. Ám az eddigiek még csupán annak a pusztá eszméjével szolgáltak, mint is egyeztetethetné össze az ész a származás legnagyobb mérvű azonosságát és a leszármazottak legnagyobb fokú sokféleségét. Hogy mármost valóban fönnáll-e ilyesfajta rokonság az emberi nem körében, azt a származás közösségéről tanúskodó megfigyeléseknek kell eldönteniök. Amiből is világosan kitűnhetik: valamiféle határozott elvnek kell bennünket vezérelnie, hogy akárcsak *megfigyelhessünk* is, azaz arra ügyeljünk, ami talán a származásról tanúskodik, s nem csupán a karakterjegyek hasonlóságáról, mert csak az előbbi esetben akadt természet-történeti föladattal dolgunk, nem pedig természetrajzival, s nem is pusztán a módszeres elnevezés föladatával. Ha valaki nem ilyesfajta elvhez szabta búvárlatait, kezdheti előlről a kutakodást, mert magától nem kínálkozik föl neki, amire pedig szüksége volna, hogy kitudja, vajon a teremtmények valóságos, avagy csupán névleges rokonságban állnak-e egymással.

Az eredeti törzsek különböző voltának nincs más biztos ismertetőjegye, mint annak a lehetetlensége, hogy két örökletesen különböző embercsoport elvegyüléséből termékeny utódokat kapjunk. Ám ha ez sikerül, akkor alakjuk mégakkora különbsége sem akadályozza annak, hogy a közös származást legalábbis lehetségesnek találjuk; mert ahogy a mondott különbözőség ellenére a nemzéssel oly utódban *egyesülhettek*, amely mindkét embercsoport jellegzetességeit magán viseli, akképp a szaporodás *föl is oszthatta* megannyi rasszra azt az egyetlen törzset, amely eredetileg magában foglalta mindkét karakter kifejlődésének csiráit; s az ész, ha nem kényszeríti szükség, nem fog két elvből kiindulni ott, ahol eggyel

is elboldogul. Az örökletes tulajdonságok biztos ismertetőjegyét – s ezzel a rasszokét – bemutattuk hát immár. Meg kell azonban jegyeznünk valamit még azokról az örökletes *változatokról*, amelyek alkalmat szolgáltatnak rá, hogy egyik-másik emberi (családi vagy népi) alkatra nevet aggassunk.

A változatot olyan örökletes tulajdonság teszi, amely nem képez osztályt, mivelhogy nem öröklődik át múlhatatlanul – hisz amúgy az örökletes karakternek ez az állandósága követeltetik meg ahhoz, hogy akár csak a természetrajzi osztályozásra is följogosítva érezhessük magunk. Az olyasfajta külső, mely a szaporodás során csak *hébe-hóba* másolja a legközelebbi felmenők karakterét, s olyankor is csak egyik ágról (az apát vagy az anyát formázva), aligha szolgálhat oly ismérvként, melyről leolvashatnánk a két szülőtől való leszármazást (ilyen a szőkék és barnák különbözősége, példának okáért). A rassz avagy fajta ilyenképp valamiféle *múlhatatlanul* örökletes tulajdonságra utal, mely följogosít az osztályba sorolásra, ám mégsem vall *speciesre*, mert a múlhatatlanul félvér hasonlatosság (tehát a különbséget tevő karakterjegyek *összeolvadása*) legalábbis lehetségesnek ítélteti velünk, hogy amiben a rasszok örökletes különbözősége áll, azt őseredendően, törzsükben ugyanis, *egyesítettnek* gondoljuk, olyasminnek, ami csak a szaporodás során bontakozott ki, és *vált külön*. Hisz nem mondhatunk külön *speciesnek* valamely állati nemet, ha egy másik nemmel a leszármazás egyazon természeti rendjébe sorolódik. A természet-történetben tehát nem és *species* ugyanarra utalhatnak akár: a közös leszármazással össze nem egyeztethető örökletes tulajdonságokra tudniillik. Azok az örökletes tulajdonságok ellenben, amelyek megférnek a közös származással, vagy szükségképp öröklődnek, vagy sem. Az előbbieket a *rassz*, az utóbbiak a *változat* jellegzetességei.

Amit az emberi nemet illetően változatoknak nevezhetünk, arról csak annyit jegyeznék meg itt, hogy rájuk nézvést sem vehetjük olybá, mintha a természet teljes szabadságot élvezne alkotásaiban; inkább csak kibontakoztat – miként a rasszjellegzetességek terén –, s tetteit itt is eredendő adottságok határozzák meg előre: mert *ebben* is oly célszerűsége s e célszerűséghez illő szabályosságra lelünk, amely a véletlen műve nem lehet. Már LORD SHAFTSBURY

[sic!] meg találta volt jegyezni⁷ – s ezt bármely portréfestő, aki csak eltűnődött művészetén, megerősítheti –, hogy minden emberi arcon föllelhető valamiféle eredetiség (mint valami igazi képen), mintha csak minden individuum annak jelét viselné, hogy különös, mindenki másétól elütő célra rendeltetett, még ha e jelet kibetűzni tehetségünket meghaladja is. Egy természet után festett s jól eltalált képből kitetszik valódisága, az, hogy nem a képzelet szüleménye. De mi is teszi e valódiságot? Kétségkívül az arc részleteinek meghatározott aránya, mely egyéni karaktert kölcsönöz neki, s mintha valamiféle, csak homályosan elképzelt célról árulkodnék. Az arc egyetlen porcikáján sem változtathatni képfaragás közben, tűnjék az bár mégoly aránytalannak, megtartva ugyanakkor a többit, anélkül, hogy, ha nem látta is a kép eredetijét, a természetet másoló arcképpel összevetve az értő szem ne érzékelné, melyik maga a természetesség, és melyik kifundált. Az egy rasszhoz tartozó emberi változatok minden valószínűség szerint éppoly célszerűen foglaltattak benne az eredendő törzsben, megvetve az egymástól végtelesenül különböző célokat szolgáló legnagyobb sokféleség alapját, mint a rasszkülönbségek, amelyek a számban csekélyebb, ám lényegesebb célokra szolgáló alkalmasságot voltak hivatottak megalapozni, s utóbb kibontakoztatni; ahol is a különbség öröklik azon, hogy ha ez utóbbi adottságok egyszer már kibontakoztak (aminek a legkorábbi időkben meg kellett történnie), a továbbiakban újabb ily jellegű formák már ne keletkezzenek, s a régebbiek se enyésznek el; míg ellenben a változatok – legalábbis ismereteink szerint – egy az új (külső és belső) jellegzetességek tekintetében kimeríthetetlen természetre látszanak utalni.

Úgy tetszik, mintha a változatokkal a természet az *összeolvadás* ellen védekezne, mert az ellenkezik céljával, a jellegbeli sokféleséggel tudniillik; ellenben a rasszkülönbségeket illetően legalábbis

⁷ Az utalás talán Shaftesbury *Essay on the Freedom of Wit and Humour*-jára vonatkozik, de más szöveghelyek is számításba jöhetnek, egyebek közt az *Értekezés az erényről és az érdemről* I. könyv II. részének 1. szakasza – az Akademie-Ausgabe jegyzete nyomán.

engedelmet ad rá (mármint az összeolvadásra), ha nem is kedvez neki, mert általa teremtménye alkalmassá válik arra, hogy többfajta égöv alatt is megéljen, habár semelyik alá nem illik majd olyannyira, mint akit a természet eredendően odaplántált. Mert a közkeletű vélekedéshez, hogy a gyermekek (osztályunk, a fehérek gyermekei) változatuk ismertetőjegyeit (úgy mint a testalkatot, arcfölepítést, bőrszínt, sőt, némely külső vagy belső fogyatkozást) szüleiktől fele-fele részben öröklik (mint mondják: ez apjáról, amaz anyjáról szállt rá), a családi alkatot alaposabban szemügyre véve nem csatlakozhatom. Hisz a gyermekek, ha nem is mindjárt vagy apjukra vagy anyjukra hajznak vegyítetlenül, de vagy az egyikük, vagy a másikuk családjára; és bár a túl közeli rokonok egybekelésétől való irtózásnak alkalmasint nagyobb részt morális okai vannak, s az ilyesfajta frigy terméketlensége aligha kellőképp bizonyított, hogy ez az irtózás még a bárdolatlan népek körében is föllelhető, az arra a föltevésre indíthat bennünket, hogy oka mélyen a természetben gyökeredzik, mert az nem a régi formák örökös újratermemtődését óhajtja, hanem az emberi törzsbe eredendően beléplántált sokféleség csíráinak teljes kibomlását. A családi- avagy népalkatban mutatkozó bizonyos fokú egyformaság nem jellegzetességeik félvér átörökítésének tudható be (ami a változatok tekintetében véleményem szerint szóba sem jöhet). Hisz a házasságra lépett személyek egyikének vagy másikának túlsúlyos nemző ereje, minthogy utóbb mindegyik gyermek vagy az apai, vagy az anyai törzsre üt majd, a hatás és ellenhatás okán – tudniillik mert az utódok hasonlatossága az egyik részen mind gyérebbé válik – a karakterjegyek minden kezdeti eltérése ellenére is csökkentheti a sokféleséget, s bizonyos (csak az idegen szemével észrevehető) egyformaságot szülhet. Ám ebbéli vélekedésemnek csak mintegy melleleg adtam hangot, s az olvasóra bízom, hogy tetszése szerint ítéljen felőle. Fontosabb, hogy más állatoknál majd minden, amit esetükben változataik megkülönböztető jegyének mondanánk (a nagyság, bőralkat stb.), félvér mód formázza a fölmenőket, s ha a szokáshoz igazodva az állatokkal vont analógia szerint vélekedünk az ember felől (a szaporodás dolgában), ez a rasszok és változatok tárgyában tett megkülönböztetésemmel szemben mintha ellenvetésként volna fölhozható. Hogy

ezt megítélhessük, ahhoz a természet e rendelkezéseinek [Natur-einrichtung] magyarázatában már valamely magasabb nézőpontot kellene választanunk, mondván, az esztelen állatokat, mert létük csupán mint eszköz bír értékkel, különböző rendeltetésük szerint a természet már adottságok tekintetében is különbözőképp vértetzte föl (mint a különféle kutyafajtákat is, melyeket BUFFON mind a juhász-kutyák törzséből származtat le), míg ellenben az emberi nemben rejlő cél, mert egyértelműbb, nem igényelte az örökletes [anartende] természeti formák e sokféleségét – a szükségképp öröklődő formák alkalmasint azt szolgálták csupán, hogy a *species* egymástól mégannyira eltérő égövek alatt is fennmaradjon. Ám minthogy csak a *rassz* fogalmát szerettem volna védelmembe venni, nem kell a változatokat magyarázó okokért is jótállanom.

Azt remélem, e nyelvi viszály szűntével – az ilyesmi gyakrabban bűnös az egyenetlenségben az elvekről folytatott vitáknál – talán kevesebb akadályba ütközik az a fajta magyarázat, mellyel magam szolgállok. Annyiban F. úr egyetért velem, hogy legalábbis azt az örökletes tulajdonságot, amelyik az emberi alakok közt a *négereket* a többi embertől megkülönbözteti, maga is elég jelentősnek találja, hogysen a természet pusztá szeszélyének s véletlen befolyások okozatának tartaná, ellenkezőleg, olyasvalaminek véli, ami a törzsben eredendően benne rejlő adottságokra és a természet sajátos rendelkezésére [Einrichtung] utal. Hogy e dologról ily egybehangzólag alkotunk fogalmat, meglehetősen fontos dolog, s lehetővé teszi közelednünk egymás álláspontjához a magyarázatul szolgáló elvek tekintetében is; ellenkezésben a fölületes és közönséges elképzeléssel, amely egy kaptafára húzza nemünk minden különbségét, a véletlenére tudniillik, efféle eltéréseket a külső körülmények parancsa szerint születni és elmúlni engedvén akár ma is, ekképp fölöslegesnek nyilvánítván az ilyesfajta vizsgálódásokat, és semmisnek a szilárdságot is, mellyel a *species* a maga célszerű formájához ragaszkodik. A dologról alkotott fogalmaink két tekintetben különböznek még, ám e kettőben sem állunk oly távol egymástól, hogy szükségképp örökre elsimíthatatlan vitába keverednénk: az *első*, hogy vajon egyedül az említett örökletes tulajdonságok – mármint amelyek a *négereket* a többi embertől meg-

különböztetik – szolgáltak-e rá, hogy őket eredendően a nemünkbe plántált tulajdonságoknak tartsuk, minthogy magam a teljes osztályozáshoz több ilyen is jogosnak ítélnék (a *fehérék* mellé fölvéve az *indusok* és az *amerikaiak* örökletes tulajdonságait); a *másik* különbség, amely azonban kevésbé a megfigyelést (a természetrajzot) illeti, mint inkább az elfogadandó elméletet (a természettörténetet), abban áll, hogy F. úr a jellegzetességek magyarázata érdekében szükségesnek tart két eredendő törzset föltételeznünk, míg a magam véleménye szerint (bár, akárcsak F. úr, azokat én is eredendő jellegzetességeknek tartom) lehetséges és a filozófiai magyarázat természetéhez illőbb is őket egyetlen törzsbe plántált célszerű eredeti adottságok kibontakozásának tekinteni – ami hisz nem oly mély meghasonlás közöttünk, hogy az ész ne engedné megbékélnünk egymással, ha meggondoljuk tudniillik, hogy az organikus lények fizikai őseredetét egyikünk elméje sem fürkészheti ki, mert egyáltalán nem fürkészheti ki soha emberész, amint a félvér öröklődést sem szaporodásukban. Minthogy a már kezdetekben különvált s egymástól kétfajta törzsben elszigetelt, mindazonáltal utóbb a korábban elkülönült, majd elvegyülvén egyöntetűen újból összeolvadó csírák gondolatán alapuló rendszer mivel sem könnyebben fölfogható az ész számára az egy és ugyanazon törzsbe eredendően beléplántált különböző, s később a *Földet elsőként* egyetemesen *benépesítő őslakosság* szemszögéből nézvést *célszerűen* kibontakozott csírák rendszerénél – s az utóbbi föltevésnek mégiscsak előnye, hogy vele megtakaríthatjuk magunknak a különféle lokális teremtetéseket, amiről ha lemondanánk, az organikus lények körében a fajok fönmaradását illetően még csak nem is gondolhatnánk rá, hogy takarékoskodjunk a *teleológiai* magyarázó okokkal, fizikai magyarázó okokkal pótolván őket, s így az utóbbi fajta magyarázat legalább nem súlyosbítja a természetbúvárlat ama terhét, melytől az amúgy sem szabadulhat meg soha, hogy tudniillik e tárgyban egyedül a *célok elvét* kell követnie; továbbá mivel voltaképp F. urat is csak barátjának, a híres és filozofikus hajlamú tudós SÖMMERINGnek a fölfedezése indította rá, hogy a négerek eltérő voltát a többi embertől jelentősebbnek tartsa annál, hogysen az tetszésre találhatna azok előtt, akik az örökletes jellegzetessége-

ket szívesen mossák össze, és szívesen látnák őket pusztá véletlen árnyalatoknak; e kiváló férfiú pedig amellettt talált kardoskodni,* hogy a néger alkat szülőföldjét illetően tökéletesen célszerű, hozzátéve, hogy a fej csontozatáról éppenséggel nem leolvasható valamilyen kivehetőbb alkalmazkodás, mint a bőrnek – a vérből kitisztítandó mindennemű dolgok e nagyszerű kiválasztó szervének – alkatából, következésképp *ezt*, úgy tetszik, ő a néger alkat egész, egyebekben is kiváló természeti berendezkedéséből látszik értelmezni (s a bőr alkata e berendezkedés fontos eleme), *amazt* pedig csak ennek legérzékletesebb tanújeleként tárja az anatómus elé: így ha bebizonyosodnék, hogy bár kis számban, de vannak még más, épp ily állhatatosan öröklődő, egyáltalán nem az éghajlati eltérések fokaihoz igazodva egymásba mosódó, de élesen elváló tulajdonságok, ha azok nem is vágnak mindjárt az osztályozás művészeinek szakmájába – akkor, mondom, a fentiek okán F. úr remélhetőleg nem vonakodnék elismerni: ezek is épp így igényt tarthatnak a különös, eredendő és a törzsbe célszerűen beléplántált csírák rangjára. Hogy vajon emiatt törzsből többet is, avagy csak egyetlen közös törzset szükségeltetik-e föltételeznünk, abban, remélem, idővel alkalmasint megegyezhetünk.

Ilyenformán tehát csak oly akadályokat kell eltávolítanunk, melyek, hogy véleményemhez csatlakozzék, attól F. urat nem az elv okán tartják vissza, hanem ama nehézség okán, melybe az elv kellő hozzáigazítása ütközik az alkalmazás minden esetéhez. 1786 ok-

* SÖMMERING, *Über die körperliche Verschiedenheit des Negers vom Europäer*, 79.: „A néger fölépítésében oly tulajdonságokra lelhetünk, melyek őt saját égövé a legtökéletesebb teremtménnyé avatják, tökéletesebbé talán az európainál.” E kitűnő férfiú (ugyanebben az írásában, 44.§) kétségbe vonja D. SCHOTT abbéli vélekedését, hogy a négerek bőre alkalmasabb szerkezetű volna a káros anyagok kiválasztására. Am ha tekintetbe vesszük LIND beszámolóját (*Von den Krankheiten der Europäer* etc.) a Gambia folyó menti mocsaras erdők flogisztizálódott levegőjének ártalmasságáról, arról, hogy az angol matrózokra rövid idő alatt halálössé válik, noha a négereknek e levegő életelemük, akkor SCHOTT vélekedésének valószínűsége nagyban megnövekszik. – [A hivatkozott műben (Frankfurt és Mainz, 1785) Samuel Thomas Sömmering Schott *Treatise on the Synochus atrabiliosa wich raged at Senegal*ját (London 1782) idézi – az Akademie-Ausgabe jegyzete.]

tóberében kelt tanulmányának első bekezdésében (a 70. oldalon) F. úr, a dolgot Észak-Európa lakóin kezdve és Spanyolországon, Arabián, Abesszínián át az Egyenlítőig jutva, majd onnan – a déli mérsékelt öv felé haladtában fordítva egyet a fokok rendjén – átszelve a kafferok és hottentották földjét a bőrszínek egy skálájával szolgál, melyen a barna fokozatai egészen a feketéig, majd onnan vissza, oly szorosan igazodnak (szerinte) az országok éghajlatához (föltételezve ezenközben, jóllehet bizonyítékok híján, hogy a Nigritiából⁸ keletkezett gyarmatok [lakói] Afrika csúcsa felé terjeszkedvén pusztán az éghajlat okából váltak kafferokká és hottentottákká), hogy ámulatba ejtő, miként is kerülhette el a dolog mások figyelmét. Ám az nem kevésbé méltó az ámulatra, hogyan kerülhette el a figyelmet a múlhatatlanul félvér öröklés [Zeugung] épp elég világos és joggal egyedül perdöntőnek tartandó ismérve, épp az, amin e kérdésben minden múlik. Mert sem a legészakibb európai, ha spanyol vérből valóval lép frigyre, sem cserkesz asszonnyal hálván a mauritániai avagy arab (s vélhetőleg a vele közlelő rokon abesszín) nincs a legkevésbé sem alávetve e törvénynek. Nincs is ok rá, hogy színüket, ha eltekintünk attól, amit honának napsütése az utóbbiak közt minden egyénnek kölcsönöz, valami másnak tekintsük, mint a barna hajszínt a fehér emberi alkatnál. Ami azonban egyazon világgrészen a kafferoknak és csekélyebb mértékben a hottentottáknak a négerekéhez hasonlatos vonásait illeti, melyek is vélhetőleg kiállnák a félvér öröklés próbáját, a legnagyobb mértékben valószínű, hogy ők alkalmasint éppenséggel egy néger nép s az e partvidéket a legrégibb korok óta látogató arabok kevertvérű ivadécai [Bastarderzeugungen]. Hisz miért is nem található ilyesfajta állítólagos színskála Afrika nyugati partvidékén, ahol a természet a barna araboktól vagy mauritániaiaktól hirtelen a Szenegál partjain élő legfeketebb négerekhez ugrik, anélkül, hogy a kafferok középútjára lépett volna elébb? Ezzel elesik a 74. oldalon javallott

⁸ Eredetileg a nigritiaiak, egy Sztrabónnál is szereplő berber nép földje a Nyugat-Szaharában, utóbb a berber törzsnévnek a latin *niger* szóval való összemosódása folytán a (Szaharától délre elterülő) Fekete-Afrika neve.

s előre eldöntött próbatétel is, melynek az általam képviselt princípium elvetendő voltát kellene bizonyítania, mármint hogy a feketésbarna abesszín egy kaffer asszonnyal egybekelvén szín szerint nem valami közeparányost adna ki, minthogy mindkettőjük színe ugyanolyan, feketésbarna tudniillik. Hiszen ha F. úr fölteszi, hogy az abesszín barna bőrének sötét árnyalata, amilyen a kafferoké is, veleszületett, éspedig olyanformán, hogy az egy fehér asszonnyal elhálván szükségképp valami köztes árnyalatot adna ki, akkor persze a kísérlet épp F. úr tetszése szerint alakulna – csak a legkevésbé sem bizonyítana ellenem, mert a rasszkülönbségek felől nem annak alapján ítélünk, ami a rasszokban egyforma, hanem ami eltér. Csak annyit mondhatnánk, hogy vannak olyan sötétbarna rasszok, melyek a négerektől vagy a négerek leszármazottaitól *egyéb ismertetőjegyeikben* (példának okáért a csontozat tekintetében) elütnek; mert csakis azokat illetően születhetnék félvér a frigyből, és színlajstromom csak eggyel bővülne. Ha azonban a sötét árnyalat, melyet a honában fölserdült abesszín visel, nem öröklött, hanem csak olyasvalami, mint a kiskorától ugyanabban az országban nevelkedett spanyol barnasága, akkor természetes színe a kafferokéval kétségkívül valami közbülső árnyalatot adna, noha ez az árnyalat, hozzájárulván még a Nap véletlen ecsetvonása, elfedődne, s (a szint tekintve) az utóbbiakéval azonos alkatúnak tetszenék. E kiötlött kísérlet tehát mit sem bizonyít az ellen, hogy a szükségszerűen örökletes bőrszín alkalmas a rasszkülönbségek megállapítására, csupán annyit bizonyít, mily nehéz a bőrszín s a bőrszín velünk-született voltát megállapítani ott, ahol azt a Nap véletlen pirosítója takarja, s csak megerősíti annak az általam támasztott követelménynek a jogosultságát, hogy tudniillik ily célból ugyanazon szülők *külhoni leszármazottai* részesítendőek előnyben.⁹

⁹ A *Bestimmung des Begriffs einer Menschenrasse* című tanulmányban Kant a következőket írja: „A misszionárius DEMANET azzal hízeleg magának, hogy mert egy ideig Szenegambiában tartózkodott, kizárólagos tekintély a négerek fekete voltáról helyesen ítélni; s honfitársaitól, a franciáktól elvitatja a jogot, hogy efelől ítélkezzenek. Én ezzel szemben állítom, hogy Franciaországban sokkal helyesebben ítéletünk azoknak a négereknek színéről, akik sokáig tartózkod-

Az utóbbi esetnek döntő példájával szolgál számunkra egy néhány évszázada északi országainkban élő kis nép, a *cigányok* indiai bőrszíne. Hogy *indiai* népről van szó, azt nyelvük bőrük színétől függetlenül is megbizonyítja. Ám emennek megtartásában a természet oly hajthatatlannak mutatkozott, hogy bár jelenlétük Európában tizenkét nemzedékig nyomon követhető, indiai eredetük maradéktalanul érvényre jut, és ha Indiában cseperednének föl, köztük s az ország őslakosai közt föltehetőleg semmi különbségre nem lelnénk. S mármost azt mondván erre, hogy ha várnánk még 12-szer 12 nemzedéknyit, örökletes színüket minden bizonynyal kifakítaná az északi levegő, e kifogást kereső, halogató válasszal áltatnánk csak a természetbúvárt. Ha pedig pusztán a változat jelének mondanánk bőrük színét, ahogy, mondjuk, a spanyoloknak a dánokéhoz mért barnaságát, a természet hitelesítő pecsétjét vonnánk kétségbe. Hisz régebbi őslakosainkkal múlhatatlanul félvér gyermekeket nemzettek, míg e törvénynek a fehér rassz egyetlen változata tekintetében sincsen alávetve.

Ám a legfontosabb ellenérv a 155-156. oldalon bukkan föl, s ha megalapozott volna, bizonyítaná, hogy az általam emlegetett *eredendő adottságokat* akár el is fogadva bár, tekintettel *elterjedésükre a Földön*, pusztán emiatt aligha beszélhetnénk joggal az emberek szülőföldjükre termett voltáról. Az még érthető volna – mondja F. úr –, hogy a Gondviselés bölcs intézkedése folytán *épp azok az emberek* születtek emerre vagy amarra a tájra, *akiknek adottságai illenek emennek vagy amannak az éghajlata alá*; ám – folytatja – miként lehetett ugyanez a Gondviselés oly rövidlátó, hogy nem gondolt egy *második letelepedésre* is, holott ekkor, hisz *egyetlen éghajlat alá* szánták, elvész a csírához társult értelem?

Ami az első pontot illeti, hadd emlékeztessenek rá, ama bizonyos kezdeti adottságokról nem tettem föl, hogy *különböző emberek közt oszlottak volna meg* – hisz úgy megannyi eltérő törzs született

tak ott, s még inkább azokról, akik ott is születtek, mint a feketék honában, már ha a köztük s más emberek közt fennálló osztályozásbeli különbségek dolgában akarunk ennek alapján dönteni” – i. m. 66.

volna –, mi több, éppenséggel azt föltételeztem felőlük, hogy *egyedül* az első emberpárban; s így leszármazottaik, kikben elválasztatlan volt még minden eljövendő fajta *összes* eredendő csírája, odaillettek bármely égöv alá (*in potencia*), éspedig olyanformán, hogy a csíra, mely őket vagy korai ivadékaikat ama vidékre termetté formálta, ahova vetődtek, ott ki is fejlődhetett. Nem szükségeltetett tehát bölcs intézkedés hozzá, hogy oly helyre kerüljenek, ahová odaillettek adottságaik; hanem ahová csak véletlenül eljutottak, s ahol csak hosszabb ideig megélt nemzetségük, ott kifejlődött a szervezetükben található, a Föld e vidékére szánt s őket annak éghajlatát elviselni alkalmassá tévő csíra. Az adottságok kibontakozása igazodott a helyhez, s nem a helyet kellett már kifejlődött adottságaikhoz megkeresni, mint azt F. úr félreérti. Mindez azonban csak a legkorábbi korszakra értendő, mely elég ideig tartott vélhetőleg (fokozatosan benépesítendő emberekkel a Földet), hogy a letelepült népek körében gondoskodják az éghajlatnak és a talajnak az adott helyre illő adottságok kifejlődéséhez szükséges befolyásáról. Ám [F. úr] így folytatja: miként lehetett az az értelem, amelyik itt oly pontosan kiszámolta, mely országoknak és miféle csíráknak kell egymásra lelniök (az előbbieik alapján *mindig* egymásra *kellett* lelniök, ha úgy akarjuk, hogy fönnmáradásuk szolgálatában is épp ily gondosan felvértesse őket ha nem is valamiféle értelem, de az a természet, amely az állatok szervezetét oly egyetemleges célszerűséggel alkotta meg) – mondom, miként lehetett az az értelem hirtelen oly rövidlátó, hogy nem látta előre *egy második letelepedés* eshetőségét is? Hisz ezáltal az a velükszületett tulajdonság, amelyik csupán *egy* éghajlat alatt ér valamit is, teljességgel értelmét veszíti s í. t.

Ami mármost az ellenvetés e második pontját illeti, elismerem, amaz értelem, avagy ha jobban tetszik, a magamagától célszerűen ténykedő természet a már kibomlott adottságok átültetésére valóban egyáltalán nem viselt gondot, ám ez okból mégsem szabad ostobaságban vagy rövidlátásban elmarasztalnunk őt. Mert intézkedvén az éghajlathoz való alkalmazkodás felől mégiscsak megakadályozta annak csereberéjét, kivált a meleg éghajlatnak hűvösebbre való fölcserélését. Hisz hogy a más égöv rosszul illik a régi lakosainak

már megrögzött természetéhez [Naturell], az önmagában is helyben marasztja őket. Mikor is próbáltak indusok vagy négerek északi tájakra merészkedni? – Akiket azonban odaűztek, azok utódai (mint a kreol *négerek*, avagy a cigányoknak nevezett *indiaiak*) soha még csak nem is gondoltak arra az alkatra hajazni, melyből a helybéli föld- és kézművesek vették.*

* Az utóbbi megjegyzést nem bizonyítékként vonultattuk föl, mégsem csekélység. SPRENGEL úr *Adalékainak* 5. részében, a 287-292. oldalon egy szakértő férfiú RAMSAY óhaja ellen, hogy tudniillik minden néger *szabad* munkásként volna alkalmazandó, azt hozza föl, hogy a sok ezer szabadon engedett rabszolga közt, akikre Amerikában vagy Angliában lelünk, egyetlen példát sem ismer rá, hogy bárki is valami olyasfajta foglalkozást űzne, melyet szigorúan véve *munkának* mondhatnánk, ellenkezőleg, könnyű elfoglaltságukat, melyre korábban rabszolgaként rákényszerültek, rögvest föladják, amint szabadon lesznek, hogy kucepek, nyomorúságos fogadósok vagy libériába bűjtatott lakájok legyenek, vadászni vagy halászni járjanak, egyszóval, csavargókká váljanak. Ugyanezt látjuk a köztünk élő cigányok körében is. Az említett szerző megjegyzi erről: nem az északi éghajlat tette munkakerülővé őket, hisz inkább kitanak uraik kocsijának bakján, vagy a leggonoszabb téli estéken a hideg színházi bejáratnál várakozva (Angliában), hogysem csépeljenek, ássanak, terhet hordjanak stb. Vajon nem arra következtethetünk-e ebből, hogy a munka *tehetségén* kívül még valami közvetlen, minden csábítástól független, ténykedésre (különösképp huzamos ténykedésre, arra, amit szorgoskodásnak nevezünk) indító ösztön is szükségeltetik, mely bizonyos természeti adottságokkal különösen szorosan szövődött össze, s hogy az indiaiak s a négerek ez indítékból más éghajlat alá nem hoztak magukkal, s át sem örökítenek többet, mint amennyire a maguk fenntartásához szülőföldjükön szükségük volt, s amennyit a természettől kaptak, valamint hogy e belső adottság épp oly kevésbé huny ki, mint a kívül is látható? Amaz országok jóval csekélyebb szükségletei, s a csekélyebb fáradság, melyet kielégítésük követelt, nem igénylik a szorgoskodás dúsabb adományát [Anlage]. – Emitt MARSDEN alapos szumátrai útleírásából szeretnénk valamit idézni még (lásd SPRENGEL *Adalékait*, 6. rész, 198-199.): „Bőrük (a *rejangokról* van szó) színe szokásosan *sárga*, anélkül a piros árnyalat nélkül, mely a sárgából rézszínt csinál. Csaknem egyetemlegesen világosabbak valamivel India más vidékeinek meszticeinél.” – A szumátrai őslakóknak ez égőv *más népeihez mérten* fehér bőrszíne véleményem szerint erős bizonyíték amellett, hogy a bőrszín semmiképp sem függ közvetlenül az éghajlattól. (Ugyanezt mondja a szerző az európaiak s négerek második nemzedékként ott született gyermekeiről, s fölteszi, hogy a sokáig ott tartózkodó európaiak sötétetebb színe az ott mindenkit fenyegető számtalan fajta epebaj következtése). Meg kell jegyezmem még, hogy az őslakók és a meszticek keze a forró éghajlat ellenére is hideg szokás szerint (fontos körülmény, mely

Amit F. úr leküzdhetetlen nehézségként szögez szembe az általam képviselt elvvel, az azt bizonyos alkalmazásban éppenséggel a legelőnyösebb megvilágításba helyezi, megmutatván, hogy általa megoldódnak oly nehézségek is, melyekkel képtelen megbirkózni bármely más elmélet. Fölteszem, hogy míg az éghajlathoz való teljes hozzáidomulás adottságai fokozatosan kibontakoztak az emberi nemből, az oly sok nemzedéket igényelt a kezdetektől, hogy közben, fáradságosan szaporodván a faj, lejátszódhatott a Föld tekintélyes részének erőszakos természeti fordulatok által kikényszerített benépesítése. Ha mármint az Óvilág valamely délvidéki népecskéjét akár ez okok északibb tájakra ülték, égővhöz idomulásának – mely munkáját, hogy az előbbin élni őt alkalmatossá tegye, talán be sem végezte még – meg kellett torpannia, s át kellett adnia helyét az adottságok ellenkező, tudniillik az északi éghajlatra szánt fejlődésének. Tegyük föl mármint, ez az emberi alkat északkelet felé tartván egyre messzibb, egészen Amerikáig költözött – oly vélemény ez, melynek elismerten nagy a valószínűsége –: ez esetben természeti adottságai, mielőtt még e földrészen újból jóval délebbre húzódhatott volna, alkalmasint, amennyire csak lehetséges volt, kifejlődtek már, s e fejlődésnek, immár kiteljesedvén, az éghajlathoz való minden további hozzáidomulást ki kellett zárnia. Olyan rassz születhetett így, amelyik délre költöztében minden égővre egyaránt rátermetten igazából egyik égőv alá sem tartozik, mert délies természetének kibontakozása félbeszakadt, mielőtt még befejeződhetett volna, s azt az északi éghajlathoz való alkalmazkodás váltotta föl, kialakítván ennek az embercsoportnak végső

jelzi, a sajátos bőrkaknak nem kell szükségképp valamifajta felületi külső okból fakadnia). – [A hivatkozott mű: *Anmerkungen über Ramsays Schrift von der Behandlung der Negersklaven in den Westindischen Zuckerinseln*, in: *Beiträge zur Völker- und Länderkunde*, hrsg. von M. C. Sprengel, 1786, 5. Theil, 267-292., melynek szerzője James Ramsay *Essay on the treatment and conversion of African slaves in the British Sugar Colonies* című munkáját (London 1783) taglalta kritikailag; Marsden útleírása *Von den Rejangs auf Sumatra nach Marsdens Geschichte dieser Insel* címmel jelent meg a *Beiträge* 6. részében – az Akademie-Ausgabe jegyzete.]

állapotát. S Don ULLOA (e kiváltképp fontos tanú, aki ismerte mindkét félteke amerikai őslakóit),¹⁰ valóban azt bizonygatja, hogy egyetemlegesen hasonlónak találta e világrész lakóinak jellegzetes alkatát (bőrük színét egy újabb tengeri utazó, akinek nevét most nem tudom bizonyossággal megmondani, az *olajos rozsda* színéhez hasonlítja). Hogy azonban született természetüknek [Naturell] nem sikerült *teljességgel* idomulnia az égövek egyikéhez sem, kitűnik abból, hogy nehezen találhatni rá más okot, miért is áll ez a nehéz munkára túl gyöngye, a szorgos munkához túl tunya és mindennemű kultúrára alkalmatlan rassz – holott elérhető közelségben példára és bátorításra találhatott – mélyen még a négerek alatt is, akik pedig a legalacsonyabbikán állnak mindama fokoknak, melyeket a rassz-különbségek fokaiként fölemlítettünk.

Szembeesítsük hát e jelenséggel összes egyéb föltevéseinket! Ha nem akarjuk a négerek F. úr javallotta külön teremtetését egy továbbival, tudniillik az amerikaiak teremtetésével megtoldani, nem adhatunk más választ e jelenségre, mint hogy Amerika vagy túl *hideg*, vagy túlságosan *új* kontinens, hogysem megteremthette volna eddigelé a négerek vagy a sárga indusok fajtáját, avagy kialakíthatta volna őket az alatt a rövid idő alatt, amióta benépesült. Az első állítás, ha tekintetbe vesszük e földrész forró égövét, alaposan megcáfoltnak mondható; s ami a *második* választ illeti – mármint azt, hogy ha volna türelmünk várni még néhány évezredet, a Nap fokozatos behatása okán idővel (legalább örökletes bőrszínük tekintetében) itt is négerekre lelnénk –, hogy az oly távolinak ígért, tettség szerint halogatható és pusztán csak föltételezett sikert akár csak *ellenvetésekkel* szemben is megvédelmezhezzük, ahhoz előbb arról kellene megbizonyosodnunk, vajon a Nap és a levegő képesek-e egyáltalán ily tulajdonságokat belénkoltani; mennyivel kevésbé állhat meg akkor, minthogy az előbbieken igencsak kételkedhetünk, a *tények* ellenében egy ilyesfajta merőben önkényes föltevés!

¹⁰ Don Antonio de Ulloa (1716-1795), spanyol tengerésztiszt, a Royal Society tagja.

Hogy a múlhatatlanul örökletes különbözőségek azoknak az adottságoknak a kifejlődésével magyarázhatók, amelyek eredendő s a faj fönmaradása szempontjából célszerű módon együtt föllelhető adottságai az egyetlen emberi törzsnek, azt hathatósan alátámasztja az a körülmény, hogy az így kifejlődő rasszok nem *sporadikusan* terjedtek el (minden földrészen, azonos égövön, egyforma módon), hanem *cikladikusan*, olyan csoportokba tömörülve, melyek egy-egy ország határán belül megtalálhatók, ott tudniillik, ahol mindegyikük külön-külön kialakulhatott. Így a *sárgák tiszta* nemzetségét *Hindusztán* határai ölelik körül, s az ettől nem messze eső *Arábiában*, mely vele jórészt azonos égövön fekszik, e nemzetségnek nyomait sem leljük; ám egyik helyen sem akadunk *négerekre*, akik csak a *Szenegál* és a *Cap Negro* közötti Afrikában (s a földrész belső területein) előtalálhatók; míg a két *Amerikában* nem akadunk sem egyik, sem másik rasszra, sőt, az Óvilág egyetlen más rasszbeli jellegzetességére sem (az *eszkimók* kivételével, akik alkatuk és tehetségeik különböző jellegzetességei alapján valamely óvilági tájról újabban érkezett jövevényeknek tetszenek). E rasszok mindegyike el van szigetelve mintegy, s hogy azonos éghajlat alatt élván mégis különböznek egymástól, éspedig a nemzőtehetségüktől elválaszthatatlan jellegzetességben különböznek, az igencsak valószínűtlenné teszi ama véleményyt, mely az utóbbiakat az éghajlat hatásaiból származtatja, s inkább azt a föltevést támasztja alá, hogy a rasszokat származásuk közössége folytán egyetemes nemzőtehetségbeli rokonság fűzi egymáshoz, s hogy ugyanakkor mégis magukban hordják a rasszok osztályozásra méltó különbségének – ilyenképp nem az éghajlatban rejlő – okát, melynek¹¹ hogy elterjedésük helyéhez igazodván kifejttesse hatását, ahhoz vélhetőleg hosszabb időre volt szüksége, ám amely, ha e hatás már létrejött, semmiféle áttelepülésnek nem engedélyezi új fajta létrehozatalát, s ilyenképp ez okot másban, mint a törzsbe plántált, fokozatosan célszerűleg kibomló és számukat tekintve csak a lég behatásának

¹¹ A szövegben *seine Wirkung* áll, talán mert Kant a (hímnemű) *Unterschieddel* egyeztetett, vélhetőleg tollhiba okán.

bizonyos főbb eltéréseihez igazodó *eredeti adottságokban* föl nem lelhetjük. E bizonyítást mintha csorbítaná a *pápuák* Dél-Ázsiában s a még keletebbre fekvő csendes-óceáni szigeteken élő rassza, kiket is FORRESTER [sic!] kapitány nyomán kafferoknak neveztem (mert ő föltehetőleg a bőrszínben s a fej- és arcszőrzetben – mint-hogy azt, ellentétben a négerek jellegzetességével, jelentős mértékben ki tudják fésülni – okot látott rá, hogy ne nevezze őket négereknek).¹² De hogy környezetükben csodálatos módon más rasszok is fölbukkannak, nevezetesen a harafórák¹³ és bizonyos, inkább a tisztán indiai törzshöz hasonlatos emberek, az a mondott csorbát kiköszörüli, gyöngítvén az éghajlatnak örökletes tulajdonságaikra gyakorolt hatása mellett fölhozott bizonyítékok erejét, hisz e tulajdonságok ily eltérően alakultak körükben. Ezért jó okkal tartjuk róluk, hogy nem őshonosak itt, hanem minden valószínűség szerint, ki tudja, mi okból (talán valamiféle hatalmas, nyugatról kelet felé tartó földrajzi változás által) lakóhelyükről (az említett pápuák talán Madagaszkárról) elűzött idegenek. Bárhogy álljon is a dolog *Frevillei-föld* lakóival – akikről CARTERET beszámolója szól, melyet is emlékezetből idéztem, talán rosszul¹⁴ –, rasszjegyeik kialakulásának bizonyítékait törzsük föltehető székhelyén, a *kontinensen* kellene keresnünk, nem pedig a *szigeteken*, melyek minden jel szerint csak jóval azután népesültek be, hogy a természet bevégezte munkáját.

Ennyit annak a fogalomnak a védelméül, melyet is arról alkottam, mint vezethető le az organikus teremtmények örökletes sokfélesége, ha azok (mert nemzőtehetségük őket egymással összefűzi, s talán egyet-

¹² Kapitän Thomas Forrest's Reise nach Neuguinea und den Molukksischen Inseln. Auszug aus dem Englischen. (Ebeling's Neue Sammlung von Reisebeschreibungen, 3. Th.), Hamburg 1782, 83. – az Akademie-Ausgabe jegyzete.

¹³ Vagy alfuruk: Celebesz északi részén és a Maluku-szigeteken lakó maláj nép.

¹⁴ Hauptmann Carteret's Fahrt um die Welt von 1766–69, in: *Histor: Bericht von den sämmtlichen, durch Engländer geschehenen Reisen um die Welt.*, 3. Bd., Leipzig 1776, 162. ff.; amit azonban Kant a *Bestimmung des Begriffs einer Menschenrasse*ben idézhetni vélt tőle, itt nem megtalálható, amire Forster bírálataiban utalt is – az Akademie-Ausgabe jegyzete nyomán.

len törzsből is erednek)* egy s ugyanazon *természeti nemhez* (*species naturalis*) tartoznak, eltérőleg az *iskolai nemtől* (*species artificialis*, mely a teremtményeket a pusztá összehasonlításból adódó közös jegyek alapján fogja össze), ahol is e nemek közül az előbbi a természettörténethez, az utóbbi a természetrajzhoz tartozik. S most hadd mondjak még valamit F. úr saját rendszeréről, melyben *ugyanennek* eredetéről¹⁵ számot ad. Abban mindketten egyetértünk, hogy egy természettudományban mindent természetesen kell megmagyarázni, különben az nem tartozhatnék e tudományhoz. Magam oly gonddal ragaszkodtam ehhez az alapelvhez, hogy fentemlített írásom recenziójában – a természet szándékára, bölcsességére és gondviselésére stb. utaló kifejezések okán – *naturalistának* kiáltott ki egy igen éles elméjű férfiú is (BÜSCHING főtanácsos úr),¹⁶ habár hozzáfűzve, *különös fajta* naturalista volnék, amiért a vitákban, melyek a pusztá természeti ismereteket érintik, s azt, meddig is terjednek természeti ismereteink (s amelyekben

* Az egy s ugyanazon törzshöz tartozás nem jelenti mindjárt az egyetlen *pártól* való leszármazást is; csak annyit tesz föl, hogy a ma egy állati nemen belül föllelhető sokféleség nem tekintendő egészében eredendő sokféleségnek. Ha a kezdeti emberi törzs megannyi (mindkét nembeli) személyből állt is, akik azonban mind egyformák voltak, a mai embert akkor is éppúgy levezethetem egyetlen párból, mint többből akár. F. úr azzal gyanúsít, hogy ez utóbbi dolgot tényként gondoltam állíthatni, éspedig valamiféle tekintélyre támaszkodva; csakhogy amire támaszkodtam, az csupán eszme, amely az elméletről természetszerűleg következik. Ami azonban ama nehézséget illeti, hogy a ragadozó állatok miatt az emberi nem, egyetlen emberpáron kezdvén, kevésbé volt biztonságban, ez aligha okozhat különösebb fejtörést neki. Hisz az ő mindennek életet adó földje azokat akár az embereknél később is megszüllhette.

¹⁵ Már mint vélhetőleg az *organikus teremtmények örökletes sokféleségének* eredetéről, bár Kant *desselbent* ír.

¹⁶ Anton Friedrich Büsching (1724-1793), földrajztudós, a berlini Graues Kloster Gimnázium igazgatója; fontosabb munkái: *Neue Erdbeschreibung*, 1754, *Magazin für die Historie und die Geographie der neueren Zeit*, 1767-88; Kant itt Büschingnek egy, a *Wöchentliche Nachrichten* 13. évfolyamában (44. Stück, 358.) megjelent recenziójára utal, melyben a következők olvashatók: „Kant úr egyébként a tekintetben is hű önmagához, hogy szemében a természet marad az az ésszerű végső ok, amely célokat szab, elérésükre adottságokat teremt, előre látóan gondoskodik s í. t. Sajátos értelmében a szónak, Kant úr naturalista” – az Akademie-Ausgabe jegyzete.

teljesen helyénvalónak gondolom *teleologikusan* fejeznünk ki magunk), mégis tanácsosabbnak tartom, ha nem használjuk a *teológia* nyelvét – gondosan megvonandó tudniillik a megismerésmódok határát.

Csakhogy éppenséggel ugyanez az elv, mármint hogy a természettudományban mindent természetes módon kell magyaráznunk, megvonja egyben annak határait is. Mert amikor a legutolsóhoz folyamodtunk a még *tapasztalatilag* igazolható bizonyító okok sorában, elérkeztünk végső határához. Ahol a bizonyító okokból kifogytunk, s a matéria hihetetlen és okadatolhatatlan törvényeknek engedelmeskedő, magunk kiagyalt erőire hivatkozva kellene dologhoz látnunk, ott kívül kerültünk a természettudományon akkor is, ha még mindig természeti dolgokat hozunk föl okokként, épp csak oly erőket tulajdonítván nekik, melyek létezését mi sem bizonyítja, sőt, amelyek lehetősége is csak nehezen fér meg az ésszel. Merthogy az organikus lény fogalmából adódik már, hogy olyan matériából való, melyben minden mindennek célja és eszköze is egyben, s mert ez ráadásul csak a *végokok rendszereként* elgondolható, következőleg, hogy lehetséges az organikus lények előbbi fogalma, az legalábbis az *emberi* értelmet a magyarázat teleologikus fajtájának használatára szorítja, semmiképpen sem a fizikai-mechanikus magyarázatára: a fizikát nem faggathatjuk arról, miféle forrásból is fakad az organizálódás maga. A választ e kérdésre, ha az számunkra egyáltalában hozzáférhető, a természettudományon *túl*, a *metafizikában* kell keresnünk. Én a magam részéről mindennemű (nemzével létrejött) organizációt az *organikus lényekből* vezetek le, a későbbi formákat (az effajta természeti dolgok későbbi formáit) pedig a – törzsük organizációjában föllelhető – *eredeti adottságok* fokozatos kibontakozásának törvényeire hallgatva (ilyen természeti adottságokkal a növények ültetésekor gyakorta akad dolgunk). Hogy maga a törzs mint is *keletkezett*, ez a föladvány teljességgel kívül fekszik minden ember által művelhető fizika határain – s magam mégiscsak e határok közt gondoltam maradni inkább.

F. úr rendszerét illetően magam fikarcnyit sem tartok semmiféle eretnekbírátságtól (mert az maga is a fennhatósága alá nem tartozó tárgyról merészelne ítélni itt), s ha úgy hozná a szükség, én is valamiféle, csupán természettudósokból álló filozófiai esküdszékre szavaznék (166. o.), s mégsem igen hiszem, hogy reá nézve akár ez

utóbbi végzése is kedvezően alakulna. „A vajúddó Föld (80.o.), amely lágy, tengeri iszap termékenyítette öléből nem a maguk fajtája által nemzett növényeket és állatokat hozott a világra, s ennek nyomában a szerves nemek lokális teremtése, melynek során hisz *Afrika* megszülte a maga embereit (a négereket), s megszülte *Ázsia* is (mind a többit) (158.o.), és mindeneknek ebből levezetett rokonsága az organikus lények ama természeti láncolatában,* mely az embertől a cethalig húzódik észrevehetetlen fokozatokban (77.o.) és tovább is (véltetőleg a moháig és zuzmóig, és pedig nem csupán az összehasonlító rendszer tekintetében, de a közös törzsből való leszármazás rendszerében is érvényesen)” – ez olyasmi, amitől a természetbúvár persze aligha döbben vissza, mintha valami szörnyeteget pillantana meg (75.o.) (hisz játék ez csupán, mellyel idejét múlatta valaki, aztán elvetette, mire sem juthatván vele), ám amitől mégiscsak visszariasztja a meggondolás, hogy vele a természetbúvárlat termékeny talajáról észrevétlen a metafizika sivatagába téved. Mi több, azt hiszem, van egyfajta egyáltalán *nem férfitlan* félelem: ha visszadöbbenünk mindattól, ami eloldja első alapelveitől az észet, és korlátlan képzelgésekben tobzódni engedi. F. úr talán valaki *hipermetafizikusnak* akart szívességet tenni (mert van ilyen is ám, olyan, aki bár az elemi fogalmakkal sincs tisztában, s hogy meg is veti őket, azzal henceg, mégis hősi hódításokra adja a fejét), tápot adva fantáziájának, hogy aztán kikacaghassa őt.

A igazi metafizika ismeri az emberi ész határait, és ismeri – többek közt – az észnek azt az eredendő hibáját, melyet az képtelen is palástolni: hogy ugyanis egyáltalán nem tud *a priori* kigondolni *alapvető erőket*, s nem is szabad ilyeneket kigondolnia (hisz úgy csupa üres fogalmat ötlene ki), mert annál többet nem tehet, mint hogy a

* E kivált BONNET nyomán igen kedvelté lett eszméről érdemes elolvasnunk BLUMENBACH professzor úr reflexióit (*Handbuch der Naturgeschichte*, 1779, Előszó 7. §). Ez értő férfiú a szervetlen matériának még *képződési ösztönt* [Bildungstrieb] sem tulajdonít – pedig segedelmével oly világossá sikerült tennie a leszármazás tanát –, azt csupán az organikusan megszerkesztett lényekhez tartozó tagokról föltételezván. – [Charles Bonnet (1720–1793), svájci filozófus és természettudós; *Contemplation de la nature* (1764–65) – Johann Friedrich Blumenbach (1752–1840), göttingai orvosprofesszor; főbb művei: *Über den*

fogalmakat (ha azok csak látszatra különböznek, ám alapjában azonosak) a tapasztalat útmutatását követve a lehető legkisebb számú fogalomra vezeti vissza, az idevágó *alapvető erőt* pedig, már ahol a fizika van érvényben, ott a *világban* keresi, ha ellenben a metafizikára tartozik (hogy tudniillik azt megadja, ami maga már nem függő), akkor persze a *világon kívül*. Valamiféle alapvető erőről (hisz azt csupán az oknak valami okozattal alkotott kapcsolata révén ismerhetjük) nem alkothatunk más fogalmat, mint amely az okozatból adódik, és nem is nevezhetjük meg másképp, csak úgy, hogy az épp ezt a kapcsolatot fejezze ki.* Az organikusan szerkesztett lény fogalma mármost úgy szól, hogy az materiális lény, mely csak azáltal lehetséges, hogy minden, ami csak bennefoglaltatik, benne minden mással a cél és eszköz viszonyában áll (ahogy hisz fiziológusként minden anatómus is e fogalomból indul ki). Azt az alapvető erőt, amely valamifajta organizációt eszközöl ki, *célok* szerint ható okként kell elgondolnunk tehát, és pedig úgy, hogy e céloknak kell az okozat lehetősége számára alapul szolgálniuk. Ám effajta erők *meghatározó okokról* tapasztalatilag csak

Bildungstrieb, 1781; *Beiträge zur Naturgeschichte*, 1790; a hivatkozott fejtegetés azonban nem az Előszóban, hanem a 7. § 1. szakaszában található.]

* Az emberi *képzelem* példának okáért oly okozat, melyről úgy tartjuk, elüt az érzület más okozataitól. A hozzá tartozó erőt ezért másként, mint képzelőerőnek (alapvető erőként értve) nem nevezhetjük. A mozgatóerők rubrikájában hasonlóképp a taszító és vonzerő szerepelnek *alapvető erőkként*. Némelyek úgy találták, a szubsztancia egységéhez föl kell tenniök valamely sajátos alapvető erő létét, mi több, úgy vélték, meg is lelték ezt az erőt, midőn csupán a különféle alapvető erők *közös titulusára* böktek rá, mondván példának okáért, a lélek egyetlen alapvető ereje a világot elképzelő erő; ami olyan, mintha azt mondanám: az anyag egyetlen alapvető ereje a mozgatóerő, mivel a taszítás és vonzás a mozgás közös fogalma alá tartoznak. Ám amit tudni kívánunk, az az, vajon *levezethetők-e* belőle, ez pedig lehetetlen. Mert az *alacsonyabb* fogalmak abban, amiben különböznek egymástól, a *magasabbakból* soha nem levezethetők; s ami a szubsztancia egységét illeti, amely, úgy tűnhet, már fogalmában hordozza az alapvető erő egységét, a megtévesztő látszat az *erő* helytelen meghatározásából fakad. Mert nem az erő az, *ami* az akcideneciák valóságának alapját tartalmazza (ez ugyanis a szubsztancia), az erő csupán a szubsztanciának az akcideneciákhoz való *viszonya*, már ha az előbbi tartalmazza valóságuk alapját. A szubsztanciának azonban (egysége sérelme nélkül) különböző viszonyokat tulajdoníthatunk.

önmagunkban ismerszenek meg, értelmünk és akaratunk alakjában tudniillik, melyek ugyanis okai bizonyos teljességgel célokhoz igazodva szerkesztett produktumok, nevezetesen a *műalkotások* lehetőségének. Értelem és akarat bennünk alapvető erők, s közülük az utóbbi, ha az előbbi határozza meg, annak tehetsége, hogy valamit egy célnak mondott *eszmét követve* teremtsünk meg. Ám nem szabad minden tapasztalattól függetlenül valamiféle új alapvető erőt kigondolnunk, olyasmit, amilyen az az erő is volna, mely egy lényben célszerűen működik, ám meghatározó oka mégsem foglaltatik benne valami *eszmében*. Vagyis a fogalom, melyet egy lény ama tehetségéről alkothatnánk – mint olyasfajta alapvető erőről, melynek a tapasztalat nem szolgál példájával –, hogy az maga-magától *célszerűen*, mégis a benne magában avagy okában rejlő *cél és szándék híján* működik, teljességgel kiagyalt és üres fogalom volna, azaz a legkevésbé sem szavatolna érte, hogy vele bármifajta objektum megegyezhetik. Legyen bár az organikusan megszerkesztett lények oka a *világban* avagy a világon *kívül* föllelhető, mi vagy le kell, hogy mondjunk okuk bármifajta meghatározásáról, vagy valamiféle *intelligens lényt* kell okként elgondolnunk, nem mintha beláthatnánk (mint azt másokkal egyetemben a boldogult MENDELSSOHN is hitte volt),¹⁷ hogy ily okozat más okból *nem volna lehetséges* – hanem mert hogy a végokokat kizárva más okokat vehessünk alapul, ahhoz valamiféle alapvető erőt kellene *kiagyalnunk*, s erre az értelemnek nincsen fölhatalmazása, hisz ha volna, semmi fáradtságába nem kerülne tetszése szerint *bármit* megmagyarázni, s *úgy*, ahogy épp kedve tartja.

* * *

Hadd summázzuk immár az eddigieket! A *célok* közvetlen vonatkozásban állnak az *ésszel*, legyen az akár idegen ész, akár a magunké. De hogy célokat tulajdonítsunk valamiféle idegen észnek is, ahhoz a magunk céljait kell alapul vennünk legalább analogonként – hisz ennek

¹⁷ A Mendelssohn-utalás az *Über die Evidenz in metaphysischen Wissenschaften* 3. szakaszára, esetleg a *Morgenstundenre* (XI. ff.) vonatkozik.

híján azokat még csak elképzelni sem tudnánk. Mármost a célok vagy a természetnek, vagy a szabadságnak céljai. Hogy a természetben céloknak lenniök kell, azt senki emberfia *a priori* nem láthatja be; az ellenben könnyedén belátható *a priori*, hogy léteznie kell benne az okok és okozatok kapcsolatának. Következésképp a teleológiai elv használata a természetet illetően mindenkor empirikus föltételekhez kötött. És éppígy állna a dolog a szabadság céljaival is, ha számára az akarat tárgyaival mint meghatározó okokkal (szükségletek vagy hajlamok formájában) a természetnek kellene szolgálnia, hogy azután az ész csupáncsak összevesse őket egymással, és ennek eredményeként határozzon róla, mit is tegyünk célunkká. A gyakorlati ész kritikája azonban megmutatja, hogy vannak az ész *a priori* meghatározó tiszta gyakorlati elvek, melyek tehát *a priori* megszabják annak céljait. Ha tehát a teleológiai elv használata a természet magyarázatában, mert-hogy empirikus föltételek korlátozzák, a célszerű kapcsolat ösokát teljességgel és minden célra kiterjedően soha nem adhatja meg, akkor ezt valamiféle tiszta céltantól kell várnunk (ez pedig csakis a szabadság tiszta céltana lehet), amelynek elve *a priori* magában foglalja egy általában vett észnek minden célok egészére való vonatkozását, és csakis gyakorlati lehet. Ám mert a tiszta gyakorlati teleológia, azaz a morál, arra rendeltetett, hogy céljait a világban valósítsa meg, azok lehetőségétől ebben a világban nem tekinthet el, sem ami a világban adott végokokat illeti, sem pedig ami a legfőbb világ-oknak minden célok egészével mint okozattal való egybehangzását, következőleg nem tekinthet el sem a természetes teleológiától, sem pedig az egyáltalában vett természet lehetőségétől, azaz a transzcendentál-filozófiától, objektív realitást biztosítandó a gyakorlati tiszta céltan számára, mármint ami az objektum lehetőségét illeti a kivitelben, ama cél kivitelében tudniillik, melyet e céltan a világban kieszközölnünk előír.

A *Levelek a kanti filozófiáról* szerzője¹⁸ mindkét tekintetben példásan bizonyította tehetségét és hozzáértését, valamint dicséretre

¹⁸ Carl Leonhard Reinhold; a *Briefe über die Kant'sche Philosophie* előbb a *Teutscher Merkur*-ban jelent meg, utóbb Reinhold műveinek gyűjteményes kötetben 1790-ben, illetve 1792-ben Lipcsében.

méltó gondolkodásmódját, mely is tehetségét és hozzáértését egyetemesen szükségszerű célok szolgálatára rendeli; s bár a jelen folyóirat kitűnő szerkesztőjével szemben illetlenség számba megytalán, merthogy szerénytelenségnek tetszhet, mégsem mulaszthatam el engedélyét kérni, hogy a szilárd alapelvek birtokában művelt spekulatív, illetve gyakorlati filozófia közös ügyének kedvéért – hisz magam is ehhez törekedtem hozzájárulni – lapjában közvétehessem a levelek megnevezetlenül maradt s előttem röviddel ezelőttig ismeretlen szerzőjének érdemeit nyugtázó elismerésemet. A száraz, elvonatkoztatott tanok csillogó, mi több, tetszetős, alaposságukat mégsem csorbító ábrázolásának tehetsége oly ritka adomány (s legkevésbé épp az öregkoré), s ugyanakkor oly hasznos is – és nem mondanám, hogy csupán e tanokat a közönség kegyeibe ajánlandó az, de hasznos a belátás mélységének és ezzel a megértésnek, valamint a nyomában járó meggyőzésnek a szolgálatában is –, hogy kötelességemnek érzem a nyilvánosság előtt leróni köszönetemet annak a férfinak, aki ily módon kiegészítette írásaimat, melyeknek e könnyebbséget magam meg nem szerezhettem.

Élve az alkalommal csak röviden érinteni szeretném még a szemrehányást, hogy – ha nem ragadtuk még meg teljes egészében – e meglehetősen terjedelmes műben¹⁹ látszólag ellentmondásokra bukkanunk. Hisz ezek nyomtalanul föloldódnak, amint a továbbiakkal összefüggésben vesszük szemügyre őket. A *Leipziger Gelehrten-Zeitung* 1787. évi 94. száma főlemlíti, ami *A tiszta ész stb.* 1787. évi kiadásának bevezetésében, a 3. oldal 7. sorában található, mondván, az szöges ellentétben áll a röviddel később, az 5. oldal 1. és 2. sorában olvashatókkal; mert az előbbi helyen azt találtam írni, hogy az *a priori* ismeretek közt *tisztának* azok nevezhetők, melyekhez semmi empirikus nem *vegyül*, s példának az ellenkezőjére a következő tételt hoztam föl: mindennek, ami *változhatik*, van valaminő oka. Ellenben az 5. oldalon épp ezt a tételt a tiszta *a priori* ismeretek példajaként hozom föl, vagyis az olyas-

¹⁹ Már mint *A tiszta ész kritikájában*; a Kant hivatkozta helyek magyarul: Ictus, Szeged 1995, 52., illetve 59-60.

fajta ismeretek példajaként, amelyek mitől sem *függenek*, ami tapasztalati – két értelemben használva a *tiszta* szót, bár közülük az egész műben csupán az utóbbi értelem foglalkoztatott. A félreértésnek elejét vehettem volna persze az előbbi fajta tételeket imígyen példázva: mindennek, ami *véletlen*, van valaminő oka. Mert hogy ehhez nem *vegyül* semmi olyasmi, ami tapasztalati. Ám ki az, aki mindenre gondol, ami csak alkalmat adhat a félreértésre? – Ugyanez történt meg velem *A természettudományok metafizikai alapelemei* XVI-XVII. oldalán, az előszó egyik jegyzetében, ahol is a kategóriák dedukcióját fontosnak mondtam volt ugyan, de nem *mindenkefőlttől szükségszerűnek*, holott a *Kritikában* éppenséggel az utóbbit állítom. Könnyen belátható azonban, hogy a kategóriákat amott csupán *negatív* célzattal vettem szemügyre, bizonyítandó tudniillik, hogy *csak* általuk (érzéki szemlélet híján) *nem* születhet meg a dolgok *semmiféle* megismerése; hisz ez már akkor kitérülhetik, ha csak a kategóriák *expozícióját* is elővesszük (lévén a kategóriák pusztán az egyáltalában vett objektumokra alkalmazott logikai funkciók). Ám minthogy mégiscsak használjuk őket, s ennyiben hozzátartoznak az objektumoknak (a tapasztalat objektumainak) *megismeréséhez*, annak lehetőségét, hogy az ilyesfajta *a priori* fogalmak az empíriára nézvést objektív érvényességgel bírnak, külön is be kellett bizonyítanunk, nehogy olybá vétessenek, mintha hibáznának a jelentésük, vagy éppenséggel mintha az empíriából *származtak* volna; ez volt a *pozitív* célzat, s hozzá a *dedukció* persze nélkülözhetetlenül szükséges.

Épp most értesültem róla, hogy a fönt említett levelek szerzője, REINHOLD tanácsos úr újabban a filozófia professzora Jénában – oly jövevényként, aki csakis öregbítheti e híres egyetem dicsőségét.

FOGALMAZVÁNY

L B I C 5

[I. oldal:] Az ellentmondásról tanulmányomban, noha az épp hogy azt az egyetlen utat mutatja meg, melyen az ész elkerülhetetlen ellentmondásai elkerülhetők.

Mindkét esetben eszmékből indulunk ki, tudniillik 1. fizikai eszmékből, melyeket a világban előtalálható célszerűség eredendő okairól alkottunk, illetve 2. a világban egyetemesen uralkodó célszerűség okairól alkotott eszmékből.

A célszerűség alaptétele, kivált az eleven organikus teremtmények fölépítését illetően, oly szoros összefüggésben áll az ésszel, akár a hatóokok alaptétele a világban lejátszódó minden változás tekintetében. Egy teremtmény valamely részét, ha az állhatatosan társul a nemhez, céltalannak tartanunk olyan, mintha azt tennénk föl valamely fejleményről, hogy létrejöttenek nem volt oka. Mert oly lények lehetőségét, melyek mindegyik része a többi kedvéért, az összes többi rész pedig őérette létezik, másképp el sem gondolhatjuk, csak valamiféle, keletkezésük okául [Grund] szolgáló eszme révén. Ez idáig próbaképpen magam is az öbölben vitorláztam, megpróbáltam tudniillik e tárgyban a természet vak mechanikáját venni alapul, azt remélvén, föllelem az átjárót, amely egy minden művészetet nélkülöző [kunstlose] természet fogalmához vezet, ám így újra és újra az ész hajótörésének kellett tanúja legyek, ezért inkább kimerészkedtem az eszmék végtelen óceánjára, ahol legalább s í. t.

A balszerencse, hogy ártatlanul is félreértik filozófiai előadását, voltaképp azt sújtja csak, aki célnak vesz valami eszmét, és pedig abban a szűkebb értelemben, ahogy e szót mindenkor használnunk másutt javallottam. Mert minthogy az²⁰ nem az értelem fogalma, melyhez a tapasztalatban valamilyen tárgy társíthatnánk, nem is

²⁰ Das, Kant itt a céllal egyeztetett.

az ész magamagának előírt törvénye, semmi magyarázat nem teheti őt²² teljességgel megragadhatóvá.

Erre az eszmére a nemek és fajok megmagyarázhatatlan állandósága vezet rá bennünket, az állandóság, mely oly sok rájuk ható és fejlődésüket módosító okkal dacol. Amiből is magam arra következtek, hogy ha múlhatatlanul örökletes sokféleségek teremnek, azokat nem véletlen okok születték, azokat csak kibontakoztatni lehetett, s még e kibontakoztatáshoz is eredendő és célszerű adottságok kellett, hogy előtalálthassanak a természetben. Mert ha ettől eltérülünk, és azt tesszük föl, hogy a születő fajták akár célszerűtlennek is lehetnek, mégis megörökíthetik magukat, akkor már a teremtnény rendeltetését szolgáló első adottságot is célszerűtlennek kell tartanunk (legalábbis a faj fennmaradásának egészét illetően). Itt mármost rábukkanhatunk a félreértések egyik okára. Először is olybá tűnhetik, mintha a célszerűségből ízről ízre valódi célokat szeretnék faragni, amit pedig a fentiek okán még nem állítok, és meghagyom mindenkinek a szabadságot, hogy őket más voltaképpen célból adódó szükségszerű következtéseknek tekintse, bárhogyméremli is ezt bizonyíthatni. Avagy úgy tetszhet, mintha a merőben filozófiai vizsgálódás során egyetlen szülői pár mellett kardoskodnék, pedig szülői párból akár őseredendően is annyit föltételezhetünk, amennyi csak tetszik. De mert a filozófiában fontos parancsolat a magyarázó okok földerítése, mégiscsak szükséges legalább megpróbálkoznunk azzal, hogy kimutassuk az előbbi hipotézis lehetséges voltát. Ám ha az alakok véletlen születésének és módosulásának gondolatával merészelünk a szerves természethez közelíteni, e kísérlet során elkerülhetetlenül hajótörést fog szenvedni az ész, hisz hogy a céloknak az a bonyolult és – amibe az ész beleszédül – a végtelesen parányi részletekre is kiterjedő rendszere, amelyre az állatok fölépítésében lelünk, valamiféle néki alapul szolgáló eszme híján is megszületnék, e gondolat az észből magából új gúnyt, mert így lehetőségének semmi ésszerű okát nem hozhatnánk föl. Mindaddig még a természetet fogjuk tehát okolni, míg csak nem látjuk a közelebbi forrásokat.

²² *Sie*, Kant itt az *eszmével* egyeztetett.

A FILOZÓFIA MINDEN THEODICAEAI
PRÓBÁLKOZÁSÁNAK KUDARCÁRÓL

(1791)

A FILOZÓFIA MINDEN THEODICAEAI PRÓBÁLKOZÁSÁNAK KUDARCÁRÓL

Theodicaeán a világ szerzőjének védelmezését értik a váddal szemben, mellyel a világban előtalált célttévesztettség [das Zweckwidrige] okán legfőbb bölcsességét illeti az ész. – Úgy tartják, bajvívás ez Isten ügyéért; bárha alapjában csupán a mi önhitt és önhittségében korlátait félreismerő eszünk ügye körül forog, mely ha nem is épp a legjobb ügy ugyan, annyiban mégis méltányolható, hogy (amaz önhittségtől eltekintve most) eszes lényként az embernek jogában áll, mielőtt alávetné magát neki, megvizsgálnia minden állítást, minden tant, mely tőle tiszteletet követel, hogy utóbb tisztelete őszinte lehessen, s ne színlelt.

E védelemtől mármost megköveteltetik, hogy Isten vélt ügyvédje *vagy* azt bizonyítsa: amit a világon célttévesztettnak ítélnünk, nem az; *vagy*, ha mégiscsak célttévesztett volna, akkor éppenséggel nem faktumként, hanem a dolgok természetéből fakadó elkerülhetetlen következeként kell megítélnünk; *avagy* utoljára, hogy legalábbis nem kell minden dolgok legfőbb szerzőjének tettéből fakadónak tekintenünk, tarthatjuk pusztán ama világi lények faktumának tudniillik, akiknek egyáltalában bármi is fölróható, vagyis az embekekének (illetve persze magasabb, jó avagy rossz szellemi lényekének is akár).

Aki theodicaeát szerez, elfogadja tehát, hogy e jogvita az ész ítélőszéke elé vitessék, s kötelezi magát, hogy ügyvédjeként az ellenfél minden vádjának formális cáfolatával szolgálva képviseli majd az alperest; amíg a peres eljárás tart, nem szabad tehát azzal elutasítania ellenfelét, hogy hatalmi szóval illetéktelennek nyilvánítja az emberi ész ítélőszékét (*exceptionem fori*), azaz nem ütheti el a vádat az ellenfélre azt kiróva, hogy hajoljon meg a világ szerzőjének legfőbb bölcsessége előtt, miáltal is az e bölcsességgel szemben ébredhető összes kételyek azonnal, minden vizsgálódás nélkül is alaptalannak mondathatnának ki; hanem bele kell bocsájt-

kozni az ellenvetések taglalásába, s megvilágítván, majd elvetvén őket kell megértetnie, hogy azok semmiképp sem csorbítják a legfőbb bölcsesség fogalmát.* – Ám egy valamivel nem szükséges, hogy bíbelődjék: nem kell tudniillik annak alapján, amit a tapasztalat e világon tanít, Isten legfőbb bölcsességét még bizonyítania is; hisz csupán ennyivel ez aligha is sikerülhetne neki, mert mindentudás szükségeltetné hozzá, hogy egy adott világon (ahogy az a tapasztalatban megmutatkozik) fölismerhessük a tökéletességet, melyről bizton elmondhatnánk, nem lelhető nálánál inkább tökéletes sehol a teremtésben s a világkormányzatban.

Mármost a világon létező célttvesztettség, mi is a világ szerzőjének bölcsessége ellenében fölhozható volna, három fajtából való:

I. *Általános célttvesztettség*, melyet semmiféle bölcsesség sem célként, sem eszközként sem helyben nem hagyhat, sem kívánatosnak nem gondolhat soha.

II. *Föltételes célttvesztettség*, mely célként ugyan sohasem, ám eszközként mégis megférhet valamely akarat bölcsességével.

* Bár a *bölcsesség* tulajdonképpeni fogalma kizárólag valamely akaratnak ama tulajdonságára utal, hogy az a legfőbb jóval, minden dolgok *végcéljával* egybehangzik, míg ellenben a *művészet* csupán az alkalmatos eszközök használatának képességére *tetszőleges célok* tekintetében, mégis a művészetet, már ha bebizonyosodnék, hogy oly eszmékkel cseng egybe, amelyeknek lehetőségét belátnunk meghaladja az emberi ész képességeit (midőn például eszközök és célok egymást teremtik kölcsönösen, miként az organikus testek esetében), vagyis a művészetet mint *isten művészetet* joggal illethetnénk a bölcsesség nevével is akár, noha, nehogy összezavarjuk a fogalmakat, inkább a világ szerzőjének *művészeti bölcsességeként* említve, *morális bölcsességétől* megkülönböztetendő. A teleológia (s általa a fizikoteleológia is) bőven szolgálhat az előbbi tapasztalati bizonyítékaival. Ám belőlük nem következtethetni a világ szerzőjének morális bölcsességére, mert a természeti törvény és a morális törvény egészen eltérő elveket igényelnek, s az utóbbi fajta bölcsesség bizonyítását egészen *a priori* kell megadnunk, vagyis egyáltalában nem alapozhatjuk annak a tapasztalatára, ami a világban zajlik. Mármost minthogy Istenről alkotott fogalmunk, melynek a vallás számára kell alkalmatosnak lennie (mert a természet magyarázatának segédleteként, spekulatív célzattal, nincs rá szükségünk), Istenről mint morális lényről alkotott fogalom kell, hogy legyen, s minthogy e fogalom amily kevésbé alapozható a tapasztalatra, éppoly kevésbé kibontható egy magában szükségszerű

Az *első* a morális célttévesztettség, a tulajdonképpeni rossz¹ (a bűn); a *második* a fizikai célttévesztettség, a baj (a fájdalom). – Mármost azonban egy bizonyos célszerűség a baj és a morális rossz kapcsolatában is föltehető, ha már egyszer ez utóbbi megjelent közöttünk, s nem volt megakadályozható vagy megakadályozandó: nevezetesen a bajnak és fájdalomnak (mint büntetésnek) a gonosz-sággal (mint vétkekkel) való összekapcsolásában megnyilatkozó célszerűség; s a világ efféle célszerűségét illetően megkérdehetjük, vajon ki-ki megkapja-e a jussát e világon. Következőleg egy

III. fajtáját is el kell gondolnunk a célttévesztettségnek e világon, tudniillik vétkek és büntetés e világi aránytalanságát.

S tehát a világ szerzőjének legfőbb bölcsessége is három oly tulajdonságot rejt magában, melyeket illetően e célttévesztetések kifogásként fölhozhatók:

Elsőre a világ szerzőjének mint *törvényhozónak* (teremtőnek) a *szentségét*, ha a világon létező morális rosszal állítjuk szembe.

Másodjára a világ szerzőjének mint *kormányzónak* (a világ megtartójának) *jóságát*, ha e világ eszes lényeinek számtalan bajával és fájdmával vetjük össze.

Harmadjára a világ szerzőjének mint *bírának* az *igazságosságát*, ha ama nyomorúságos állapotot tekintjük, melyről is a vétkesek büntetlenségének és vétkeiknek aránytalansága tanúskodni látszik.*

lény transzcendentális fogalmaiból, hiszen ilyenként csak szertelenségünkre vallana – elég meggyőzőnek tűnhetik, hogy egy ily lény létének bizonyítéka más, mint morális bizonyíték nem lehet.

¹ *Das Böse*; tulajdonképpen a gonosz, de *A vallás a pusztaság és határain belül* szóhasználatához, illetve az általános filozófiai szóhasználatához alkalmazkodva, és mert a gonosz a magyarban „köztöttebb”, rossznak fordítottuk.

* Együttvéve e három tulajdonság – melyek egyike sem vezethető valamelyik másikra, mondjuk az igazságosság a jóságra, vissza, ekképp kevesebb számú tulajdonságra egyszerűsítvén egészüket – teszi ki együttesen Isten morális fogalmát. Nem változtatható e tulajdonságok rendje sem (akképp, mondjuk, hogy a jóságot tennénk meg a világ teremtése legfőbb föltételének, melynek a törvényhozás szentsége alárendelődne) anélkül, hogy ezzel a vallást ne csorbítsuk, melynek ugyanis e fogalom szolgál alapul. E rangsort saját tiszta (éspedig: gyakorlati) eszünk határozza meg, ha tudniillik még a törvényhozás is a jósághoz

Ilyenformán ama három vád tekintetében a felelősséget a fentemlített három eltérő módon kell majd elgondolnunk, és súlyát illetően megvizsgálunk.

I. Az isteni akarat szentsége ellen az e világból, az isteni akarat művéből csúfot űző morális rosszat főlemplító panasz ellenében az első védekezés úgy szól,

a) hogy olyasfajta általános célttévesztettség, amilyennek mi eszünk tiszta törvényeinek áthágását tartjuk, voltaképpen nincs is, merthogy általa csupán az emberi bölcsességet érheti sérelem; hogy az isteni bölcsesség erről egészen más, számunkra fölfoghatatlan szabályok szerint ítél, ilyenformán amit mi gyakorlati eszünkre és annak meghatározására támaszkodva joggal elvetendőnek tartunk, az az isteni célokkal és a legfőbb bölcsességgel összevetve mind sajátlagosan a mi jólétünknek, mind pedig egyáltalában a világ legfőbb javának talán épp legillőbb eszköze; hogy a legfőbb lény

alkalmazkodnék, elesnék a törvényhozás méltósága és a kötelesség szilárd fogalma. Az ember előbb boldog kívánna ugyan lenni; ám belátja, és (nem szívesen bár, de) megnyugszik benne, hogy szerzőjének végzése szerint boldogságra méltó volta, vagyis szabadsága használatának a szent törvénnyel való egybehangzása előfeltétele boldogságának, s ilyenként meg kell azt előznie. Mert a kívánság, melynek szubjektív cél (az önszeretet célja) az alapja, nem határozhatja meg az objektív célt (a bölcsességet), melyet az akaratnak föltétlen szabályokat előíró törvény szab meg. – Az igazságosság gyakorlásához tartozó büntetés sem csupán eszközként gyökeredzik a törvényhozó értelemben, hanem célként is; a kihágást nem azért követi baj, hogy ebből valami más jó származzék, hanem mert ez összekapcsolás magában véve, azaz morálisan és szükségképpen jó. Az igazságosság előfeltételezi ugyan a törvényhozó jóságát (mert ha akarata nem alattvalói jólétét célozná, akkor azokat sem kötelezhetné engedelmességre), ám ettől az igazságosság még nem jóság, hanem éppen mint igazságosság lényegét tekintve tér el attól, habár a bölcsesség általános fogalmában bennefoglaltatik. Ebből fakad, hogy a panasz, mely szerint az embernek e világon kijutó sors az igazságosság hiányáról tanúskodik, sem azt hánytorgatja föl, hogy a jónak nem megy *jól* a sora, hanem hogy a rossznak nem megy *nyomorultul* (bár ha az utóbbihoz az előbbi is társul, ellentétük fokozza a megbotránkozást). Mert egy isteni kormányzat alatt sem hivatkozhatnék még akár a legjobb ember sem az isteni igazságosságra, ha jólétet kívánna a maga számára, hanem mindenkor az isteni jósághoz kellene folyamodnia, hisz, minthogy a kötelességét teszi csupán, igényt formálni Isten jótéteményére nincsen joga.

útjai nem a mi útjaink (*sunt Superis sua iura*),² s tévedésben leledzünk, midőn általában is törvénynek gondoljuk, ami csak az embert illetően s ez életben az, s így olybá vesszük, mintha ami a dolgokat ily alacsony álláspontról szemlélve céltévesztettnek tetszik előttünk, az volna a legmagasabb álláspontról szemlélve is. – Ez apológiát, mely a panasz fölróttá felelősséget súlyosbítja csak, nem kell cáfolnunk, s bátran átadhatjuk mindazok irtózásának, akikben az erkölcsiség iránt akárcsak a legcsekélyebb érzék is föllelhető.

b) A második állítólágos védekezés elismerné ugyan a morális rossz valóságos voltát e világban, azzal mentegetné azonban a világ szerzőjét, hogy megakadályoznia nem volt lehetséges, mert az az embernek mint véges lénynak a természetében rejlő korlátozottságán alapszik. – Ám ez ama rosszat magát igazolná; és mert az nem volna fölróható saját bűnökként az embereknek, le kellene mondanunk arról, hogy morális rossznak nevezzük.

c) A harmadik válasz – hogy ha amit morális rossznak nevezünk, az embernek valóban bűnéül fölróható is, Istent mégsem kell bűnösnek tudnunk, mert ő a rosszat az ember tetteként bölcs megfontolásból megengedte csak, ám magában véve semmiképp sem hagyta jóvá, nem akarta és nem is idézte elő – az előző (b) mentéssel azonos következésre lyukad ki (már ha nem ütközünk meg a puszta *megengedés* fogalmán oly lényről szólván, aki egészében és önmagában szerzője a világnak): tudniillik, hogy e baj okát (mert ilyenformán bajnak kellene neveznünk) elkerülhetetlenül a dolgok lényegében, nevezetesen az emberiség véges természetének korlátozottságában kell keresnünk – hisz Isten sem akadályozhatta volna meg e rosszat anélkül, hogy ezzel magasabb és szintúgy morális célokon csorbát ne ejtett volna –, s ennél fogva nem is róhatjuk föl az emberiségnek.

II. Ama vád tekintetében, mely az isteni jóság ellen a világon létező bajokra, tudniillik a szenvedésekre hivatkozva emeltetik, az isteni jóság mentsége az előbbiekhöz hasonlatosan abban állna,

² Ovidius, *Átváltozások*, IX. fejezet; Devecseri Gábor fordításában: „Megvannak jogaik!”, mármint az isteneknek, akár a vérfertőző házasságra is.

a) hogy hamisan véljük az emberi sors hányattatásaiban a bajokat az élvezetekkel szemben túlsúlyban lévőnek, mindenki szívesebben él hiszen, mintsem hogy meghalna inkább, menjen bármilyen rosszul is sora; s a kevesek, akik az utóbbit választják, míg halogatják e döntést, maguk is elismerik még az élvezetek túlsúlyát, s ha elég botorak a halált választani, akkor is csupán az érzéketlenség állapotába kerülnek, melyben fájdalmat érezni ugyancsak képtelenség volna. – Hogy ez álokoskodást megválaszolja, nyugodtan rábízhatjuk bármely józan értelmű ember tanúságtételére, ha csak eleget élt, és az élet értékén eleget gondolkodott ahhoz, hogy fölöle ítéljen, megkérdvén tőle: volna-e kedve, még csak azt sem mondanám, hogy épp az adott körülmények között, de általa tetszőlegesen választható föltételek mellett akár (csak épp nem egy tündérvilágban, hanem földi világunkban) az élet játékait újból eljátszani?

b) A második mentségre, hogy ugyanis a fájdalmas érzések túlsúlya a kellemesek fölött elválaszthatatlan egy olyan állati teremtmény természetétől, aminő az ember is (mint azt VERI gróf a gyönyör természetéről írt könyvében³ állítja), azt válaszolhatnánk: így állván a dolgok, csak újabb kérdés ötlük föl bennünk, tudniillik hogy létünk szerzője vajon miért is hívott életre bennünket, ha alaposan utánaszámolván azt magunk sem tartjuk kívánatosnak. A rosszkedv azt mondatná velünk, amit az indiai asszony talált DZSINGISZ kánnak mondani, nem kapván sem elégtételt az elszenvedett erőszakért, sem gondoskodást jövőbeni biztonságáról, mármint hogy „ha nem akarsz megvédeni, minek hódítasz meg bennünket akkor?”

c) A csomó harmadik megoldása így szólna állítólag: Isten bennünket az eljövendő boldogság kedvéért, azaz mégiscsak jóságából fakadóan teremtett e világra, ám e minden képzeletet fölülmúló

³ Veri grófnak, császári-királyi kamarásnak, titkos tanácsosnak, a milánói kereskedelmi testület elnökének könyve, melyre Kant *Antropológiájában* is hivatkozik, 1777-ben jelent meg Lipcsében, Christian Meiner fordításában, *Gedanken über die Natur des Vergnügens* címmel; az eredeti, 1737-es kiadás (*Idee sull'indole del piacere*) nem tüntette föl a szerző nevét.

reménybeli üdvöt mindenképpen meg kell előznie mostani fáradtságos és keserves állapotunknak, melyben is éppen az utálatosságokkal harcba szállván kell magunkat az eljövendő csodálatosságokra méltóvá tennünk. – Ám hogy e próbaidő (melynek mindenki alávetetik, s amely alatt még a legjobbak sem találnak örömet életükben) igenis a majdan élvezendő örömök föltétele kell, hogy legyen a legfőbb bölcsesség előtt, s hogy valóban nem lett volna alkalmas hagyni inkább, hadd éljen e teremtmény életének minden szakaszában elégedetten, azt mondogathatjuk ugyan, belátni azonban aligha vagyunk képesek, ekképp tehát a legfőbb bölcses-ségre hivatkozva átvághatjuk talán, ám aligha bogo-zhatjuk ki a csomót – noha hogy ki tudja bogozni, a theodicaea épp erre tett ígéretet.

III. Az utolsó, mármint a világ bírójának igazságosságát* érintő vádra az volna a válasz,

a) hogy a vétkesek e világon való büntetlenségének főlemlegetése alaptalan, mert már itt elnyeri minden vétek természete szerint a maga büntetését, midőn a vétkest lelkiismeretének szemrehányásai fűriáknál jobban megkínózzák. – Ám ez ítéletben nyilvánvalóan félreértés rejtezik. Mert általa az erényes férfiú saját kedélyalkatát kölcsönzi a vétkezőnek, tudniillik a legszigorúbb lelkiismeretességet, mely is minél erényesebb valaki, annál keményebben sújtja akár a legcsekélyebb hebehurgyaságért is, ha abban az erkölcsi törvény kivetnivalót talál. Ám hol e gondolkodásmód, s vele a

* Különös, hogy mindama nehézségek közt, melyekbe olyankor ütközünk, midőn a világ eseményeinek folyását szerzőjük isteni voltával egyeztetni próbáljuk, egy sem nehezedik oly súllyal a kedélyre, mint az *igazságosság* hiányának látszata. Ha úgy esik (habár ritkán történik ilyesmi), hogy egy méltányosságot nem ismerő gazfickó, kivált a hatalomnak birtokában, mégsem szökhetsz el büntetlenül e világból, az ily esemény az egekkel mintegy megbékélt, bár egyebekben pártatlan nézőket csodít maga köré. A természet semmiféle célszerűségén elámulva sem volnának képesek az emberek így föllelkesülni, mintegy Isten keze nyomát érzékelve. Miért? Mert ez esetben a célszerűség morális, és abból a fajtából való, melytől hogy e világban mégiscsak érzékelhetjük valahogy, egyedül remélhetjük.

lelkiismeretesség hibádzik, ott hibádzik az is, aki az elkövetett vétékért meggyötörne; s a vétkes, ha kibújhat gaztetteinek külső megtorlása alól, neveti a tisztességes embert, amiért az tart az önmaga dorgálása okozta belső kintól; ama csekélyebb szemrehányások pedig, melyekkel időről időre talán mégis illeti magát, nem a lelkiismeret szemrehányásai, s ha mégis találtatnék benne kevéske lelkiismeret, annak furdalását kiegyenlíti, s érette őt bőségesen kárpótolja az érzéki élvezet, melyben tetszését egyedül leli. – Ha továbbá az említett vádat

b) akként akarnók cáfolni, hogy bár tagadhatatlan, e világon nem lelhető bűn és büntetés között az igazságossághoz méltó kapcsolat, s a világ folyását szemlélve gyakorta kell kedvünk ellenére kiáltó tisztességtelenségben leélt, mégis mindvégig boldog életekbe ütköznünk – ez azonban a természetben rejlő, és nem valamiféle szándékra valló, következőleg nem is morális visszásság, hiszen sajátja az erénynek, hogy fölvegye a harcot az utálatosságok ellen (s ehhez a fájdalom, melyet az erény saját balsorsát a vétkesek boldogságával összevetve érez, hozzátartozik), s a szenvedések épp az erény értékét hivatottak emelni, következőleg az élet ártatlanul elszenvedett bajaiban rejlő disszonancia az ész előtt a legcsodásabb erkölcsi összhangzattá oldódik – akkor e megoldással szembeálítható, hogy ha *előzik* vagy kísérik az erényt, megszilárdítva azt, e bajokat akár valóban gondolhatnánk is az erénnyel morális összhangban állni, már ha az erény legalább az élet végén mégiscsak megdicsőülne, és büntetését elnyerné a véték; ha azonban, mint arra a tapasztalat oly sok példával szolgál, még a vég is értelmetlenre sikeredik, akkor a szenvedés nem azért volt osztályrésze az erényeseknek, *hogy* általa erényük tisztán ragyogjon, hanem *mert* erényük tisztán ragyogott (viszont az okos önszeretet szabályaiba ütközött) – ami épp az ellenkezője az igazságosságnak, már ahogy az ember ez utóbbról magának fogalmat alkothat. Mert ami azt a lehetőséget illeti, hogy talán e földi élet vége nem vége minden életnek, ez nem számíthat a Gondviselés *igazolásának*, csupán az erkölcsös és hívő ész önkényes ítélete, mely ugyan türelemre intheti a kételkedőt, ám ki aligha elégítheti.

c) Ha végül harmadjára az ember morális értéke és a neki kijutott sors össze nem hangzását akképp próbálnánk föloldani, hogy azt mondjuk: e világon minden szerencse vagy baj felől aszerint kell ítélnünk, hogy az az ember tehetségeinek használatát koronázó s természettörvények megszabta következmény csupán, amely az ember latbavetett ügyességével és okosságával, valamint ama körülményekkel áll csak arányban, melyek közé az embert a véletlen vetette, s nem ítélnünk róluk érzékfölötti célokkal való egybehangzásukat mérlegelve; ám az eljövendő világban a dolgok egy másfajta rendje tűnik majd elő, s mindenkinek az jut, amire tettei itt, alant, morális megítélés szerint érdemesítették – akkor ez előföltevés még önkényes is. Az észnek, ha nem hatalmi szóval ítél, morális törvényhozó tehetségként [Vermögen] ilyen irányú érdekét követve, pusztán az elméleti megismerés szabályai szerint valószínűtlennek kell találnia, hogy akárcsak itt, sorsunkat a továbbiakban is ne a világ természeti rendet követő folyása határozná meg. Mert miféle más vezérfonállal is rendelkezhetnék az ész elméleti föltevéseiben, mint amelyet a természettörvények nyújtanak? S még ha az ész, mint korábban – a b) pontban – föltettük, türelmet kényszerítene is magára, és beérné az eljövendő jobb világ reményével, hogyan is várhatná el, hogy bár a dolgok természeti rendben való folyása itt magáért véve és bölcsességre vall,⁴ egy eljövendő világban ugyane törvényeket követve majd esztelennek mutatkozik. Minthogy tehát – mint eszünk sugallja – az akaratnak (tudniillik a morális gondolkodásmódnak) a szabadság törvényeihez igazodó

⁴ A *weise* és *unweise* szavak (*bölcsességre vall*, illetve *esztelennek mutatkozik*) sorrendje, illetve hogy ebben a formában nem tolhibáról van-e vajon szó, vitatott; Hartenstein és az általunk használt egyik kiadás (*Kants Kleinere Schriften zur Ethik und Religionsphilosophie*, II. Abtheilung, Philosophische Bibliothek Bd. 47/II., Leipzig 1902) szerkesztője, Friedrich Michael Schiele például javítandónak tartották az eredeti mondatot, az Akademie-Ausgabe VIII. kötetének 500. oldalán ellenben a szöveget e kiadás számára gondozó Heinrich Maier a Hartenstein-javítást az „értelmet sértő változtatásnak” minősíti; magunk a fordításban az eredeti, mármint az első megjelenésben szereplő és az Akademie-Ausgabe által is elfogadott változathoz igazodtunk, vélhetőleg tudniillik tényleg nem tolhibával van dolgunk.

belső meghatározó okai és jósorsunk akarattunktól független (nagyobb részt külső), természettörvényekhez igazodó okai közt nincs semmiféle, ésszel fölfogható kapcsolat, marad a gyanú, hogy az emberi sorsnak az isteni igazságossággal való megegyezése, annak értelmében, ami fogalmat magunknak az utóbbiról alkotunk, amott éppoly kevésbé várható, mint emitt.

* * *

A filozófia ítélőszéke előtt folyt föntebbi pörnek a tanulsága mármost az, hogy egyetlen eddigi theodicaea sem váltotta be, amit ígért, tudniillik hogy igazolja a világkormányzásban rejlő erkölcsi bölcsességet mindama kételyek előtt, melyekkel annak alapján illetik, amit e világon a tapasztalat tudunkra ad; noha e kételyek, ellenvetéseként véve őket, aszerint, amit eszünk alkatába való belátásunk ez utóbbiak tekintetében megenged, az ellenkezőjét sem képesek bizonyítani. Eleddig azonban eldöntetlen maradt, hogy idővel nem találtathatnának-e az igazolására alaposabb érvek is, melyek a bevádolt bölcsességet nem csupán (mint idáig történt) *ab instantia*⁵ mentenék föl; s eldöntetlen is marad mindaddig, amíg nem adatik meg bizonyossággal kimutatnunk: eszünk egyáltalában képtelen fölfogni, *miképp is festene ama viszony, melyben valamely világ, ahogy azt mi a tapasztalatunk által megismerhetjük, a legfőbb bölcsességgel áll*; mert ha kimutathatnánk, akkor végleg elvettetnék a képzelt emberi bölcsesség minden további próbálkozása, hogy átlássa az isteni bölcsesség útjait. Hogy e pört *egyszer s mindenkorra* lezárhassuk, be kellene még bizonyítanunk, hogy legalább egyfajta negatív bölcsességre szert tehetünk azért, ha tudniillik annak tekintetében, ami túlságosan magas nekünk, belátjuk önhittségünk korlátozásának szükségét; s e bizonyítás alkalmasint meg is ejthető.

Rendelkezőnk tudniillik az e világ berendezkedésében megmutakozó *művészeti bölcsesség* fogalmával, mely is spekulatív észbeli

⁵ Bizonyítékok híján.

tehetségünk szemszögéből nézvést nincs híján bizonyos objektív realitásnak, s ekképp az megalkothat magának egyfajta fizikoteológiát. Saját gyakorlati eszünk erkölcsi eszméjében pedig rendelkezünk a *morális bölcsesség* fogalmával is, egy olyan bölcsesség fogalmával, melyet a világnak legtökéletesebb szerzője plántálhatna belé a világba. – Épp csak arról az *egységről* nincsen fogalmunk, melyben a művészeti bölcsesség a morális bölcsességgel egy érzéki világban *összecsenghetne*, s még csak nem is remélhetjük, hogy róla valaha is fogalmat alkothatunk. Mert hogy teremtmények vagyunk, és természeti lényként csupán Teremtőnk akaratát követjük, s hogy szabadon cselekvő lényekként (kiknek a külső befolyástól független, s az előbbivel több tekintetben ellenkezni képes akaratuk van) tetteink mégis fölróhatók nekünk, s hogy ezen túl saját tettünket még egy magasabb lény munkálkodásának is tekinthetnénk, ez a fogalmak olyasfajta egybehangzása, melyet a legfőbb jó világaról alkotott eszmében el kell gondolnunk ugyan, amelyet azonban csak az láthat be, aki egészen az érzékfölötti (intelligibilis) világ ismeretéig hatolt, s belátja annak módját, ahogy ez intelligibilis világ az érzékinek alapjául szolgál – egyedül ennek belátásán alapulhat az a bizonyítás, amely a világ szerzőjének morális bölcsességét hirdethetné az érzéki világban, hisz az csupán jelensége csak ama másik világnak: egyedül olyasfajta belátáson tehát, amelyre halandó nem tehet szert.

* * *

Minden theodicaea voltaképp a természet *értelmezése*, úgy tartván, benne Isten kinyilvánította akaratának célját. Mármost valamely törvényhozó kinyilvánított akaratának bármifajta értelmezése vagy *doktrinális*, vagy *autentikus* értelmezés. Az előbbi a törvényhozó akaratát, egyébként ismert szándékaival összefüggésbe hozva, az általa használt kifejezésekből okoskodja ki; a második magának a törvényhozónak az értelmezése.

Isten műveként a világot akár olybá is vehetjük, hogy az az isteni akarat *céljainak* isteni kihirdetése. Csakhogy ekként számunkra a világ csukott könyv *gyakorta*; és *mindenkor* az, ha abban fárado-

zunk, hogy a világból, noha az a tapasztalat tárgya, éppenséggel Isten (mindenkor morális) *végső célját* hámozzuk ki. Az ilyesfajta értelmezésre tett filozófiai próbálkozások doktrinálisak, s ezek a voltaképpen theodicaeák, melyeket is ezért doktrinális theodicaeáknak nevezhetünk. – Ám az isteni bölcsességet illető minden ellenvetés pusztá elutasításától sem tagadhatjuk meg a theodicaea nevet, ha az az *isteni hatalom végzése*, vagy (ami ez esetben ugyanazt teszi) ha ugyanannak az észnek a rendelése, mely ésszel Istentől mint morális és bölcs lényről magunknak szükségszerűen és minden tapasztalatot megelőzőleg fogalmat alkotunk. Mert akkor Isten eszünkön keresztül maga lesz értelmezője a teremtésben nyilvánított akaratának; ezt az értelmezést *autentikus* theodicaeának nevezhetjük. Ez azonban akkor nem az *okoskodó* (spekulatív) ész, hanem egy *parancsoló* gyakorlati ész értelmezése, s ahogy a gyakorlati ész törvényhozóként is minden további indoklás nélkül parancsol, értelmezése közvetlenül Isten hangjának és kinyilatkoztatásának tekinthető, s általa Isten fejtí föl értelmét teremtése betűinek. Mármost úgy tetszik, egy régi szent könyvben ily autentikus interpretációra lelek allegorikus formába öntve.

Jóbot úgy mutatja be a könyv, mint akinek minden a rendelkezésre áll, mit az élet teljessé tételéhez és élvezetéhez csak kigondolhatunk. Egészséges, jó módú, szabad, ura másoknak, akiket módjában áll boldoggá tenni, boldog családjának ölen, szeretett barátok között él; s mindezekon felül (s ez a legelső) jó lelkiismerettel békében élhet önmagával. Mindeme javaktól, lelkiismeretét kivéve, váratlanul fosztotta meg őt a szörnyű, megpróbálásképp ráért sors. A váratlan bukás okozta bénultságból lassan ocsúdva föltör belőle a panasz rossz csillagzata ellen; amiről is közte és őt színleg a vigasztalására meglátogatni érkezett barátai között hamarosan vita kerekedik, melyben e rettentő sors morális magyarázatára mindkét fél – ki-ki a saját gondolkodásmódja (főként azonban helyzete) szerint – előadja a maga theodicaeáját. Jó barátai ama rendszert vallják, mely a világban föllelhető minden bajt az elkövetett vétkeket sújtó megannyi büntetésként, azaz az isteni *igazságosságból* magyaráz; s ugyan nem tudnak semmi vétket elősorolni, mely a szerencsétlennek bűnéül volna fölróható, mégis úgy vélik,

a priori ítélnének akként, hogy véteknek kell őt terhelnie, hisz különben az isteni igazságosság jegyében lehetetlen volna boldogtalansága. Jób, aki fölháborodottan bizonygatja, nincs semmi sem egész életében, amiért magának szemrehányást kellene tennie, ami pedig az elkerülhetetlen emberi hibákat illeti, Isten nagyon is jól tudhatja, csak esendő teremtmény voltának okán követte őket el, Jób tehát, épp ellenkezőleg, a *föltétlen isteni végzés* rendszeréért áll ki. „Ő azonban megmarad egy mellett”, mondja. „És a mit megkíván a lelke, azt meg is teszi.”*

A két fél okoskodásában – talán túlon túl csavaros okoskodásában – kevés a figyelmünkre méltó, ám annak jellege, ahogy okoskodnak, annál több figyelmet érdemel. Jób úgy szól, ahogy gondolkodik és érez, s ahogy alkalmasint mindenki érezne az ő helyzetében; barátai azonban úgy beszélnek, mintha titokban kihallgatná őket az a náluknál hatalmasabb valaki, akinek ügyében ítéletet hoznak, és akinek hogy ítéletükkel a kegyeibe férközzenek, azt inkább viselik a szívükön, mint az igazságot. Szemfényvesztésük, hogy színleg oly dolgokat állítanak, melyekről hiszen el kellett ismerniök, nem látták be őket, s hogy oly meggyőződést színlelnek, melyet valójában nem osztanak, élesen elüt – az utóbbi javára – Jób nyíltszívűségétől, melytől oly idegen a hamis hízeltetés, hogy az már-már az önteltséggel határos. „Az Isten kedvéért szóltok-e hamisságot? – kérdi –, és ő érette szóltok-e csalárdságot? – Az ő személyére néztek-e, ha Isten mellett tusakodtok? – Keményen megbüntet, ha titkon vagytok is személyválogatók... képmutató nem juthat elébe.”**

Amit a történet kimenetele meg is erősít. Mert Isten arra érdemesíti Jóbot, hogy a szeme elé tárja teremtésének bölcsességét, kivált annak kifürkészhetetlenségét. Megengedi neki, hogy pillantást vessen a teremtés szebbik felére, melyen az ember által fölfogható célok a világ szerzőjének bölcsességét kétértelműségekől mentesen mutatják; ám látni engedi a teremtés riasztó oldalát is, midőn hatalmának teremtményeit, köztük kártékony és rettenetes dolgokat számlál elő, melyek

* Jób 23,13.

** Jób 13,7-10., 16.

mindegyike magában véve és faját tekintve célszerűleg berendezett ugyan, ám másokra s az emberre magára nézvést rombolónak, céltévesztettnak tűnik, olyannak, ami nem simulhat valamely általános, jóság és bölcsesség elrendezte tervbe; ám ezenközben bizonyítja a mindenség elrendezettségét és maradandóságát is, melyek amannak bölcs szerzőjét hirdetik, még ha ugyanakkor az Ő kifürkészhetetlen útjai már a fizikai dolgok rendjében is rejtve kell, hogy maradjanak előttünk, mennyivel inkább rejtve kell hát maradniok akkor az előbbinek a morális renddel alkotott kapcsolatában (mely is eszünk számára még áthatolhatatlanabb). – A befejezés, hogy miután Jób beismerte, ha nem is *hitványságból* – hiszen tudatában van becsületességének –, ám bölcsesség híján szólt le oly dolgokat, melyek túl magasak neki, és amelyeket nem ért, Isten kárhoztató ítéletet mond a barátai fölött, amiért azok (lelkiismeretesség tekintetében) kevésbé igazán szóltak róla szolgájánál, Jóbnaál. Ha mármost a két fél védelmezte elméletet tekintjük, vélhetőleg Jób barátainak elmélete az, amelyik inkább keltetheti a spekulatív ész és jámbor alázat látszatát; s Jóbra valószínűleg a dogmatikus teológusok bármely ítélőszéke, bármely szinódus, inkvizíció, tiszteletre méltó rend vagy korunk bármely főszentszéke előtt (egyetlen egyet kivéve)⁶ szomorú sors várt volna. Csupán a szív őszintesége tehát, s nem a belátás fölénye, a nyíltság, mellyel kételyeit kendőzetlenül megvallotta, irtózása attól, hogy meggyőződést színeljen, amikor nem lel magában, s kivált Isten színe előtt (ahol amúgy is képtelen e csel) – e tulajdonságok azok, melyek az isteni bíró ítéletét a vallásos képmutatók ellenében Jób, s személyében az egyenes ember javára billentették.

Az a hit, mely kételyeinek ily meglepő eloszlátása nyomán támadt benne, annak nyomán, hogy tudatlanságára ráébresztették ugyanis, csak oly férfiú lelkében üthetett tanyát, aki legmardosóbb kételyei közepett is képes volt azt mondani: „A míg lelkemet ki nem lehelem, ártatlanságomból magamat ki nem tagadom” s í. t.* Mert ez érzülettel

⁶ A berlini Oberconsistoriumot kivéve tudniillik, amelyik II. Frigyes Vilmos uralkodása alatt is ragaszkodott liberális elveihez.

* Jób 27,5.

bizonyosságát adta, hogy nem moralitását alapozta a hitre, hanem hitét a moralitásra; mely esetben a hit, ha mégoly gyöngye is, de tiszta és valódi, abból a fajtából való, mely nem a kegyvadászás, hanem a jó életvitel vallásának szolgálhat alapzatul.

ZÁRÓMEGJEGYZÉS

A theodicaeának, miként fönt megmutattuk, nem annyira a tudomány üdvét szolgáló föladattal van dolga, mint inkább hitbéli ügyvel. S mint az autentikus theodicaea kapcsán kitűnhetett, ily dolgokban nem az okoskodás számít, hanem az őszinteség eszünk tehetségbeli korlátozottságának megvallásában, és a tisztesség, hogy gondolatainkat ha megvalljuk, meg ne hamisítsuk őket, történjék ez bármily jámbor szándékkal. – Ami is indokul szolgálhat az alább következő és igen gazdag anyagot érintő vizsgálódásra, az őszinteségről tudniillik, mint fő követelményről hitbéli dolgokban, és vizsályáról a csalárdság és hamisság iránt érzett hajlandósággal, az emberi természet fő fogyatékoságával.

Hogy amit valaki valaki másnak mond, *igaz-e*, azért nem kezeskedhetik mindenkor (hiszen tévedhet); azért kezeskedhetik azonban, s kezeskednie is kell, hogy hitvallása vagy tanúságtétele *igazlelkű-e*; hisz ennek közvetlenül tudatában van. Az első esetben ugyanis kijelentését a logikai ítélet tárgyával veti össze (az értelemre támaszkodva); a másodikban azonban, azt vallván meg, hogy valamit igaznak tart, a szubjektummal (a lelkiismeret színe előtt). Ha hitvallását az előbbi tekintetben anélkül teszi, hogy az utóbbira ráeszmélt volna, akkor hazudik, mert valami mást színlel, mint aminek önmagában tudatára ébredt. – Az az észrevétel, hogy létezik ilyesfajta hamisság az emberi szívben, nem új (hiszen már JÓB megtette); ám azt kell hinnünk, majdhogynem újkeletű az erkölcs- és vallásoktatók iránta mutatott figyelme, oly kevésbé látni jelét, hogy ez észrevételt eléggé megszívlelték volna, mindama nehézségek ellenére, melyeket az emberi érzület megtisztítása magában rejt még akkor is, amikor kötelességtudóan *akarunk* cselekedni. – Ez igaz-

lelkűséget *formális lelkiismeretességnek* nevezhetnénk; a *materiális* lelkiismeretesség ellenben óvatosság, hogy semmit se kockáztassunk meg, ami helytelennek bizonyulhat; míg az előbbit ama tudat teszi, hogy adott esetben éltünk ez óvatossággal. – Moralisták beszélnék a lelkiismeret tévedéséről is. Ám a tévedő lelkiismeret lehetetlen torzszülött; ha volna, soha nem lehetnénk biztosak benne, helyesen cselekedtünk-e, hiszen tévedhetne a legfőbb bíróság bírója is. Tévedhetek ugyan valamely ítéletemben, *melyben hiszem, hogy igazam van*; ez ugyanis az értelemre tartozik, hisz az hoz (igaz vagy hamis) objektív ítéletet; ám annak a tudatát illetően, *mármost valóban hiszem-e, hogy igazam van*, egyáltalában nem tévedhetek, mert ez az ítélet vagy inkább ez a mondat csak annyit mond, hogy így ítélem meg a dolgot.

Hogy e hitről (vagy hitetlenségről) magunkban megbizonyosodjunk, s ne színleljük az igaznak-tartást, ha nem bizonyosodtunk meg felőle, az ebbéli gondosság teszi mármost a formális lelkiismeretességet, az igazlelkűség alapját. Aki tehát magában (vagy ami a hit megvallásában ugyanaz, Isten színe előtt) azt állítja, hogy *hisz*, anélkül talán, hogy akárcsak egyetlen pillanatra is magába tekintett volna, vajon valóban úgy találja-e: igaznak tartja, s ily mértékben tartja igaznak,* az *hazudik*, s nemcsak a legképtelenebb

* Az emberi bíróságok a külső tanúságtételben nemcsak megengedik az igazlelkűség kikényszerítését, az *esküt* (*tortura spiritualis*), hanem elengedhetetlennek is tartják; mi is szomorú bizonyítéka annak, mily kevésbé tiszteli az ember az igazságot még az igazságosság nyilvános templomában is, hol már pusztá eszméjének is a legmélyebb tisztetletet kellene ébresztenie benne! Ám az emberek még saját benső vallomásaikban is képesek meggyőződést hazudni, legalábbis amaz értelemben, hogy nem úgy s nem oly mértékben hisznek, mint azt mutatják; s mivel e becstelenség (mert időről-időre igazán meggyőzőnek mutatkozik) képes kívül is káros következtetéseket vonni maga után, az igazlelkűséget kikényszerítő eszköz, az eskü (bár csupán egyfajta belső eskü, azaz a kísérlet, kiállná-e igazunkba vetett hitünk egy belső *eskü alatti* vallomástétel próbáját) arra mindenesetre alkalmas lehet, hogy ha letörni nem is tudja a pimasz, végső fokon külsőleg is erőszakos állítások arcátlanságát, meghökkenti legalább. – Az emberi ítélőszék az esküt tevő lelkiismeretétől nem vár el többet, mint hogy kötelezze magát rá: *ha van* eljövendő bírója a világnak (s következésképp: *ha van* Isten és *van* eljövendő élet), külső vallomásának igazságáért kész előtte felelni;

hazugságot állítja (a szív ismerője előtt), hanem a legalávalóbbat is, mert e hazugság minden erényes szándék alapját, az őszinteséget ássa alá. Hogy az efféle vak és külsődleges vallomások (melyek könnyen egyezségekre jutnak az éppily hamis belső hitvallással), ha a *megélhetés eszközéül* szolgálnak, fokozatosan megronthatják még a köz gondolkodásmódját is, könnyen belátható. – A gondolkodásmód általános fölvilágosodása vélhetőleg hosszú ideig várat még magára, míg majd egyszer tán a gondolatszabadság védelme alatt egyetemes nevelési- és tanelvvé válhat; addig azonban hadd szenteljünk pár sort egy az emberi természetben mélyen gyökeredzni látszó elfajzás vizsgálatának.

Van valami megható és lélekemelő az őszinte, minden hamisságtól és pozitív színleléstől ment jellemről szőtt elképzelésünkben; ám minthogy a becsületesség, a gondolkodásmód pusztá egyszerűsége és egyenessége (kivált, ha elengedjük a nyíltszívűséget) csak a legkevesebb, amit a jó jellemről mindenkor megkövetelhetni, nem egészen érthető az ámulat, mellyel iránta viseltetünk; hacsak nem úgy áll a dolog, hogy az őszinteség az emberi természettől éppen a leginkább idegen tulajdonság. Szomorú megállapítás! Hisz egyedül az őszinteség

hogy van-e a világnak ily bírója, e tárgyban nem szükséges őt hite megvallására bírnia, hiszen ha az, hogy eskü alatt vall, a hazugságtól elsőre nem tántorítja el, egy második hamis vallomás éppoly kevésbé késztetné meggondolásra. E belső eskütétel szerint tehát magunkat kérdenénk: mersz-e, mindenre, ami szent és drága előtted, kezességet vállalni ennek vagy annak a fontos vagy fontosnak vélt hittételnek az igazságáért? E súlyos föltételezéstől fölriadna a lelkiismeret a veszély miatt, melyet magunkra idézünk, többet mutatván, mint amennyi bizonyossággal állítható ott, ahol a vélelem oly tárgyat érint, mely a tudás (az elméleti ismeret) útján egyáltalában el sem érhető, melyet föltennünk azonban – minthogy egyedül ő teszi lehetővé legfőbb gyakorlati észelveinknek az elméleti természetmegismerés elveivel való összefüggését egyazon rendszeren belül (s teszi lehetővé tehát, hogy önmagával összhangban maradjon az ész) – mindezenföltt ajánlott, ámbár mindenkor szabad döntés dolga. – Még ennél is inkább alávétendő az igazlelkűség tűzpróbájának a történeti forrásból táplálkozó hitvallások, ha másokra belőlük előírások háramlanak: mert itt a hamisság és a tettetett meggyőződés másokat is megfertőz, s ennek bűne arra nehezedik, aki (minthogy az emberek szívesen bánnak szenvedőleg [*passiv*] a lelkiismeretükkel) mások lelkiismeretéért mintegy kezekedik.

által kap belső, valódi értéket a többi tulajdonság, ha alapelveken nyugszik. Egy szemlélődő mizantróp (aki senki embernek nem kíván rosszat, bár hajlik rá, hogy minden rosszat elhiggyen felőlük) a tekintetben habozhat csak, az embereket inkább *gyűlöletre*, vagy inkább *megvetésre méltónak* tartsa-e. Ama tulajdonságokért, melyek okán az emberek szándékosan ártanak, az előbbi bánásmódot érdemlőnek ítélné őket. Az a tulajdonság ellenben, mely az utóbbi megítélésre kárhozná az embereket, nem lehet más, csak oly hajlandóság, mely *magában rossz*, még ha nem is árt senkinek: oly hajlandóság, mely nem valamely cél eszköze; mely tehát objektíve nem jó semmire. Az előbbi fajta rossz alkalmasint éppen a *gyűlölködés* (vagy, enyhébben szólva, a szeretetlenség); a második nem lehet más, csak a *hazuglelkűség* (az álnokság, hogy akár céltalanul is ártsunk). Az *első* hajlam még társulhat oly célzattal, mely némely összefüggésben megengedett és jóvá teszi, ha engedünk neki, példának okáért a javíthatatlan békebontók gyűlöletében. A *második* hajlandóság azonban oly eszköz (a hazugság) használatára szólít, amely semmire nem jó, bármi szándékkal használják is, mert önmagában rossz és elvetendő. Az ember alkatát tekintve az előbbi fajtából való a *rosszindulat*, mellyel még összefér a bizonyos külső tekintetekben tanúsított derekasság, s amely csak az eszközökben bűnös, s még ez eszközök sem minden szándék mellett elvetendők. A második fajtából való gonoszság a *semmirekellőség*, mely még azt is vitássá teszi, van-e az illetőnek egyáltalában jelleme. – Főképp a mélyen belül rejtőzködő hamisságra gondolok itt, hisz az ember képes legbensőbb megnyilatkozásaiban is alakoskodni akár saját lelkiismerete előtt is. Annál kevésbé kell hát megütköznünk a külső csalárdság hajlamán; a dolog úgy állhat alkalmasint, hogy bár mindenki tud az érme hamisságáról, mellyel fizet, az ettől még bántatlanul forog.

Emlékezetem szerint DE LUC úrnak a hegyekről, a Föld történetéről és az emberekről szerzett leveleiben⁷ olvastam részben antropológiai célú utazásainak következő eredményét: az emberbarát

⁷ Jean André de Luc (1727–1817), egy időben a filozófia és geológia professzora Göttingában; a hivatkozott mű: *Lettres physiques et morales sur les montagnes et sur l'histoire de la terre et de l'homme*, 1778–80.

szerző nemének eredendő jórahalóságát föltételezve kelt útra, e föltételezés megerősítését keresve ott, ahol a városi fényűzés nem fejthette ki az érzületeket megrontó hatását: fönn a hegyekben, a *svájci hegyektől a Harz-hegységig*; s bár hitét az önzetlen segítő-készség hajlamában az előbbi tájon szerzett tapasztalatok némiképp megrendítették, utoljára mégiscsak ama végkövetkeztetésre jut, *hogy az ember, ami a jóakaratot illeti, épp elég jó volna* (nem csoda – mert ez oly belénk oltott hajlamon nyugszik, mely Istentől ered), *csak ne lakoznék benne a fondorlatos csalárdságra való aggasztó hajlandóság* (amin megint nincs mit csodálkozni, mert ennek elfojtása a jellemen múlik, s azt az embernek magának kell magában kialakítania)! – Oly eredménye ez a vizsgálódásnak, melyre bárki rábukkanhat, s még csak nem is kell utazást tennie a hegyek között; rábukkanhat polgártársai körében, sőt, közelebb – rábukkanhat a saját kebelében is.

Königsberg

FOGALMAZVÁNY

L B I G 13

Theodicaean nem ama vádaknak elvetését értjük, melyeket a világban előtalált bajok és bűnök okán szögez neki a legfőbb jósnak és bölcsességnek beléjük vetett hitünk, mely is a világnak szabott oly egyetemes célokban s az énünket a természet fölé emelő, fölöttebb csodálatra méltó erkölcsi törvényben gyökeredzik – hanem a módszeres védelmet abban a perben, amely igazolja az isteni világberendezést és -kormányzatot, azaz a világ szemléletére támaszkodva meggyőző bizonyítékkal szolgál e világberendezés és -kormányzatról, elegendőképp beláttatván velünk, hogy a terv összhangzik a legfőbb bölcsességgel, már ahogy e bölcsességet magunk elgondolni képesek vagyunk.⁸

Hogy egy ilyesfajta per nem már magában orcátlan és gonosz vállalkozás, de ha tiszta szándékkal folytatják le, akkor, bárhogy végződjék is, jobb a világ kifürkészhetetlen szerzőjének álságos magasztalásánál, mely ellen közben szívünk legbelül tiltakozik, azt Jób példája bizonyíthatja. „Az Isten kedvéért szóltok-é csalárd-ságot [...], az ő személyére néztek-é?” – kérdezte Jób tőlük, akik magukat a barátainak nevezték, és akik inkább költött bűnöket varrtak a nyakába annak a férfiúnak, akiről nem tudtak semmi rosszat, hogysem bevallották volna: ami fogalmat a világ menetében nyilatkozó isteni igazságosságról maguknak alkottak, aszerint e férfiú sorsa megmagyarázhatatlannak tetszik előttük – hisz a világ ura végül mégis Jób javára dönt, aki egész hitvallásának elvévé a legelkiismeretesebb őszinteséget tette – oly alaptételt, melyről – hisz ragyogóan világos – úgy vélnénk, általánosan elterjedt, amely azonban a csalárdság és hamisság mélyen gyökeredző emberi hajlama okán éppenséggel ritkán föllelhető, olyannyira ritkán, hogy a legfőbb lény kegyeit elnyerni alkalmas eszköznek vétetik, ha valaki

⁸ A fordításban a szöveget korábban kiadó Reicke olvasatára támaszkodtunk.

oly dolgokról vall magában, de sőt, akár mások előtt is hitet, melyekről nemcsak, hogy meggyőződve nincsen, de amelyekből mit sem ért, s amelyekben ezért nem is hihet, csak mert a szívek ismerőjének kegyét udvarlással elnyerni reméli – ahogy színlelve, amit valaki hatalmas úr követel, az emberek közt ugyanazt érhetjük el, mintha csak igazat szólnánk.⁹

⁹ Az Akademie-Ausgabe javítását követtük.

AMA KÖZÖNSÉGESEN HASZNÁLT
SZÓLÁSRÓL, HOGY EZ TALÁN IGAZ
AZ ELMÉLETBEN, ÁM
A GYAKORLATBAN MIT SEM ÉR

(1793)

AMA KÖZÖNSÉGESEN HASZNÁLT SZÓLÁSRÓL, HOGY EZ TALÁN IGAZ AZ ELMÉLETBEN, ÁM A GYAKORLATBAN MIT SEM ÉR

Szabályok – akár gyakorlati szabályok – valamely foglatát *elméletnek* akkor nevezik, ha e szabályok bizonyos általánosságban gondoltatnak el, elvekként, elvonatkoztatván eközben számtalan föltételtől, mely használatukra pedig szükségképp befolyással lehet. S megfordítva: nem mondanak *gyakorlatnak* bármely ténykedést, csak valamely célnak oly előmozdítását, melyről mint valamely eljárás bizonyos általánosságban megképzett elveinek követéséről gondolkodhatunk.

Hogy az elmélet s gyakorlat mellé, legyen bár mégoly teljes az elmélet, még az összekapcsolásnak és az egyikről a másikára való áttérésnek valamifajta közbenső láncszeme is szükségeltetik, az szembeötlő, hisz az értelem szolgáltatta fogalomhoz – mely is a szabályt tartalmazza – az ítélőerő aktusának kell járulnia, hogy általa a gyakorlat embere megállapíthassa, vajon ez vagy amaz esete-e a szóban forgó szabálynak, avagy sem; s minthogy az ítélőerő számára nem adhatók meg folyvást újabb szabályok, hogy az aláfoglalást illetően hozzájuk igazodhassék (mert ez a végtelességig folytatódna), lehetnek elméleti emberek, akik soha életükben nem bírnak gyakorlatiassá lenni, mert hibázik náluk az ítélőerő; vannak, példának okáért, orvosok vagy jogtudorok, akik rendben elvégezték iskoláikat, ám akik maguktehetetlenek, ha konzíliumra kéri őket. – De ahol a természet ez adománya föllelhető, ott is mutatkozhatik szükség a premisszákat illetően; vagyis meg lehet, az elmélet tökéletlen, és kiegészítésképp talán oly, még elvégzendő kísérletekre s megszerzendő tapasztalatokra szorul, melyekből az iskolapadból kikerült orvos, mezei gazda vagy pénz-

ügyi hivatalnok magának új szabályokat vonhat el, s kell is, hogy elvonjon, így téve teljessé elméletét. Ha gyakorlati szempontból hasznavehetetlennek mutatkozott még, az ez esetben nem az elméleten múlt, hanem azon, hogy *nem* volt kéznél *elég* elmélet, melyet így emberünknek a tapasztalatból kellett megtanulnia, s amely igazi elmélet akkor is, ha mindjárt képtelen is számot adni róla emberünk, ha képtelen tanáros rendszerességgel általános elvekbe foglalva előadni azt, ekképp nem tarthatván igényt az elméleti orvos, mezei gazda vagy hasonló címére. – Senki nem mondhatja tehát magát gyakorlatilag járatosnak valamely tudományban anélkül, hogy le ne leplezné tudatlanságát mestersége dolgaiban, ha ugyanakkor megveti az elméletet: tudatlan, aki azt hiszi, kísérletezgetve és tapasztalatilag tapogatódzva is boldogulhat – éspedig inkább elboldogulhat, mint bármiféle teória segédelmével –, anélkül, hogy szert ne tenne bizonyos princípiumokra (ezek teszik voltaképp, amit elméletnek nevezünk), s anélkül, hogy ügyletéről egészében el ne gondolkodnék (mit is, ha közben módszeresen járnak el, rendszernek hívnak).

Mindamellet, ha vélt gyakorlatára hivatkozva valami tudatlan alak szükségtelennek és nélkülözhetőnek kiáltja ki az elméletet, az még mindig eltűrhetőbb, mint amikor valamelyik okoskodó elismeri bár az elméletet és értékét iskolai szempontból (mondjuk, csak mert általa agyunkat tornáztathatjuk), ám azt állítja ugyanakkor, hogy a gyakorlatban minden másképp fest; hogy az iskolából a nagyvilágba kilépvén ráébredünk, üres eszményeket és filozófiai álmokat kergettünk; egyszóval, hogy ami az elméletben szépen cseng, a gyakorlatban érvényét veszíti. (Úgy is szokták ezt mondani, ez vagy az a tétel *in thesi* érvényes ugyan, *in hypothesi* azonban nem.) Mármost a gépészen, aki az általános mechanikát, avagy a tűzéren, aki a bombavetés matematikáját azzal fitymálná, hogy ezek az elméletek remekül vannak ugyan kiagyálva, ám a gyakorlatban egyáltalán nem érvényesek, mert alkalmazásukkor a tapasztalatban egészen más eredmények adódnak, nevetnénk csupán (hisz ha az előbbihez a sűrűlódás elmélete, az utóbbihoz a levegő ellenállásáé – következőleg egyáltalában: csak még több elmélet – társul, egészen jól összhangba kerülnek a tapasztalattal). Ám más a helyzet

a szemlélet tárgyaival foglalkozó elméletekkel, mint azokkal, melyeknek tárgyait fogalmak jelenítik csak meg (a matematikai objektumokkal és a filozófia objektumaival); ez utóbbiak egészen alkalmasan és kifogástalanul *elgondolhatók* talán (az ész által), ám meglehet, egyáltalán nem *megadhatók*, hanem alkalmasint üres eszmék csupán, melyeket a gyakorlatban vagy egyáltalán nem használhatni, vagy ha igen, az csak kárukra válhatik. Következőleg az ily eseteket tekintve mintha volna némi igazság ama közönségesen használt fordulatban.

A fogalom üres idealításán érzett aggodalom egyedül azt az elméletet illetően oszlozhatik teljességgel el, amelyik a *kötelesség fogalmára* épül. Mert akarunk bizonyos okozatára törekednünk nem volna kötelesség, ha az a tapasztalatban is nem volna lehetséges (gondoljuk azt akár kiteljesedettnek, akár a kiteljesüléshez mind közelebb kerülőnek); s a jelen tanulmányban csakis éppen erről az elméletről esik szó. Mert, botrányára a filozófiának, neki hánytorgatják föl gyakorta, hogy ami benne talán igaz, a gyakorlatban érvénytelen; s teszik ezt abban az előkelően megvető modorban, melyre a hiú törekvés bátorít, hogy a filozófiát – még annak a tekintetében is, ami számára a legbecsesebb – a tapasztalat alapján reformálják meg, tévhitében bölcsességüknek arról képzelegve, hogy vakondok-szemüket a tapasztalatra meresztvén messzebb és élesebben látnak, mint ama szemmel, amelyik a főlegyenessedve állni és az égre fölnezni teremtett lénynek osztályrésze lett.

Szavakban bővelkedő, ám tettekben szegény korunknak e maximuma, ha olyasvalamit vesz célba, ami morális (ha erénybeli vagy jogszerű kötelességünket érinti), a legnagyobb károkat okozza. Mert emitt az ész (gyakorlati vonatkozású) kánonja forog kockán, ahol is a gyakorlat értéke egészen attól függ, mennyire illik össze a néki alapul lefektetett elmélettel, s minden elveszett, ha a törvény végrehajtójának empirikus, ennélfogva véletlen föltételei válnak magának a törvénynek a föltételeivé, s ilyenformán az a gyakorlat, melyet az *eddig* tapasztalatból adódó valószínű kimenetel szerint számítanak ki, jogot formálhat rá, hogy uralkodjék az önmagában is megálló elmélet fölött.

E tanulmány tagolásában ahhoz a három állásponthoz igazodom, melyből az elméletekről és rendszerekről oly pökhendien nyilatkozó úriember¹ tárgyuokról ítélni szokott – e hármas minőségben tudniillik: 1. *magán-*, bár ugyanakkor akár *hivatali is viselő emberként*, 2. *államférfiként*, 3. *világfiként* (vagy világpolgárként egyáltalán). E három személy abban éppenséggel egyezik, hogy mindhárman az *iskola emberére* rontanak, aki mindannyiuk számára és javára az elméleten munkálkodik, hogy őt, minthogy véleményük szerint dolgához jobban értenek, mint a gyakorlat számára elveszett pedánszt, ki tapasztalt bölcsességüknek csak útjában áll, az iskola-padba visszazavarják (*illa se iactet in aula!*)².

Elmélet és gyakorlat viszonyát tehát három részben fogjuk előtárni: *elsőbben* is a *morált* illetően általában (minden *ember* javának szemszögéből), *másodjára* a *politikában* (az *államok* javának tekintetében), *harmadjára* *kozmopolita* szemszögéből (tekintettel az egészében vett *emberi nem* javára, és pedig amennyiben az *emberi nem* az eljövendő korok minden ivadékaiknak sorában e jó írárt halad). – Ám az egyes szakaszok címével – a tanulmányból később kiderülő okokból – elmélet és gyakorlat *morálbeli*, *államjogi* és *nemzetközi jogi* viszonya szolgált.

¹ Bár a megfogalmazás nem föltétlenül sugallja, hogy Kant egy bizonyos valakire, illetve egy bizonyos írásra gondol itt, az Akademie-Ausgabe mégis hajlik a feltevésre, hogy a szöveg Edmund Burke-re, illetve *Töprengések a francia forradalomról* című munkájára céloz, amely 1792-ben németül is megjelent.

² Vergilius, *Aeneis* I., 140-141., Kartal Zsuzsa fordításában: ott „gyakorolja uralmát”.

I.

ELMÉLET S GYAKORLAT VISZONYÁRÓL
A MORÁLT ILLETŐEN ÁLTALÁBAN

(Válasz GARVE³ professzor úr néhány ellenvetésére)*

Mielőtt rátérnék a voltaképpeni vitapontra tárgyunkban, hogy tudniillik egy s ugyanazon fogalomnak használatában mi is lehet csupán az elméletben érvényes, s mi lehet az a gyakorlatban is, össze kell vetnem elméletemet, ahogy azt egyebütt bemutattam, a róla GARVE úr által nyújtott ábrázolással, megtudandó elébb, értjük-e egymást egyáltalán.

A.⁴ Én a morált előzetesen, mintegy bevezetésképp, olyan tudománynak nyilvánítottam, mely azt tanítja, miként kell méltóvá lennünk a boldogságra, s nem, miként lehetünk boldogok.** S

³ Christian Garve (1742–1798), filozófus. Főbb művei a Kant által is hivatkozott *Versuche über...* (Breslau, 1792) mellett az *Eigene Betrachtungen über die Sittenlehre*, 1798., *Fragmente zur Schilderung des Geistes, Charakters und der Regierung Friedrichs II.*, 2 kötet, 1798.; Ferguson, Burke, Smith fordítója; Cicero *A kötelességekről* című művét Nagy Frigyes megbízásából fordította le 1793-ban.

* *Versuche über verschiedene Gegenstände aus der Moral und Litteratur*, CH. GARVÉTÓL, Első rész, 111-116. oldal. Ez érdemes férfiúnak tételeimmel folytatott vitáját *ellenvetésnek* tartom olyasmít illetően, amiben velem (mint remélem) egyetértésre kívánna jutni; nem pedig támadásnak, mely is elítélő állításai okán védekezésre kellene, hogy indítson; amihez itt az alkalom, s mi engem illet, a kedv is hibázik.

⁴ Az alábbi bekezdéseket a különböző kiadások más-más jelzéssel szedik pontokba, mi itt az első megjelenést követő Weischedel-kiadáshoz alkalmazkodtunk (A., a., B., b.).

** Méltónak lenni a boldogságra, ez a személynek a szubjektum önnön akaratán alapuló minősége, melyet is az tesz, hogy az általános (mind a természetnek, mint a szabad akaratnak) törvényt szabó ész e személy minden céljával egyetértene. Teljességgel különbözik tehát az ügyességtől, mellyel boldogságra tehetünk szert. Mert senki nem méltó még ez utóbbira sem, sem pedig ama tehetségekre,

közben nem mulasztottam el megjegyezni: ezzel nem tesszük föl az emberről, hogy a kötelesség iránt tanúsított engedelmességre fordulván a szó, mármost természetes céljáról, a boldogságról *le kellene mondania*; mert erre képtelen, amint képtelen rá bármely véges eszes lény; hanem hogy ha a kötelesség parancsolatát hallja, egészen *el kell vonatkoztatnia* e tekintettől; semmiképp sem szabad azt a néki az ész diktálta törvénynek való engedelmesség *föltételéül* szabnia, sőt, amennyire ez a hatalmában áll, meg kell tanulnia ügyelni rá, hogy a kötelesség meghatározásába észrevétlenül bele ne avatkozzék semmiféle természetes céljából származó *hajtórugó*; mit is az mozdíthat elő, ha a kötelességet inkább amaz áldozatnak a társaságában képzeljük el, melybe a néki járó engedelmesség (az erény) kóstál, mintsem amaz előnyökében, melyekkel szolgál – hogy a kötelesség parancsolatát csorbítatlan, föltétlen engedelmes-séget követelő, önmagában elégséges és más befolyásra nem szoruló tekintélyéhez illőn idézzük föl magunkban.

a. E tételtem mármost GARVE úr akképp fogalmazza meg, mintha azt állítottam volna: „az ember *egyedüli végcélja* a morális törvényeknek való engedelmesség, a boldogságot tekintetbe semmiképp sem véve”, s hogy „ebben kell látnunk a Teremtő kizárólagos célját”. (Elméletem szerint a Teremtőnek nem célja sem magában véve az ember moralitása, sem pedig a boldogság, egyedül csak a világon lehető legfőbb jó, melyet is a kettő egyesülése és összhangja tesz.)

B. Megjegyeztem továbbá, hogy a kötelesség e fogalma nem szorul rá egyetlen különös célra sem, mely néki alapul szolgálna, mi több, éppenséggel másfajta célt *szab* az emberi akaratnak: hogy tudniillik minden tehetségével a világon lehető *legfőbb jót* (a világ-egészen a legtisztább erkölcsiséggel is társult, egyetemes, az erkölcsiség szerint kimért boldogságot) szolgálja; a világon lehető legfőbb jót, mely is – merthogy egy részről a hatalmunkban áll,

melyekkel a természet ehhez fölruházta, ha akarata nem egyezik az általános törvényszabáshoz egyedül illő akarattal, s az utóbbi nem foglalhatná magában (azaz, ha akarata ellenkezik a moralitással).

ám nem áll hatalmunkban mindkét részről együttvéve – az ész a világ morális urában s az eljövendő életben *gyakorlati tekintetben* hinni készteni. Nem mintha a kötelesség általános fogalma csupán e kettő előfeltételezése által tenne „támaszra és szilárdságra” szert, azaz nem mintha általuk jutna biztos alapzathoz s a *hajtórugótól* elvárható erőhöz; hanem hogy e fogalom a tiszta észnek ez eszmé-nyében *tárgyra* leljen.* Mert a kötelesség önmagában véve nem más, mint az általános és valamely elfogadott maxima folytán lehet-

* Annak szükséglete, hogy minden dolgok végcéljaként föltételezzünk valamely *legfőbb*, s részint közreműködésünk okán lehetséges *jót* a világon, nem a morális hajtórugók hiányából fakad, hanem ama külső körülmények hiányából, melyek középett oly tárgy, mely e hajtórugókra vallana, magában vett célként (morális *végcéllként*) egyedül volna megadható. Mert minden cél híján lehetetlen *akarat*, még ha a céltől el kell is vonatkoztatnunk, mikor pusztán a cselekedetek törvényi készítése az, mi számításba jöhet, s egyedül a törvény az akarat meghatározó oka. Ám nem minden cél erkölcsi (saját boldogságunké, példának okáért, nem az), ahhoz a célnak önzetlennek kell lennie; s a tiszta ész föladta, minden célokat egyetlen elvbe foglaló végcél szükséglete (egy a legfőbb, s részint közreműködésünk okán lehetséges jónak mutakozó világ) a morális törvényekre való figyelmezéstől egy *tárgy* (a legfőbb jó) létrehozásáig *elmerészkedő* önzetlen akarat szükséglete. – Az akaratnak különös fajtájú meghatározása ez, tudniillik a minden célok egészének eszméjéből adódó meghatározás, ahol is azt vesszük alapul, hogy *ha* a világ dolgaival bizonyosfajta morális kapcsolatot tartunk fenn, akkor mindenben a morális törvényre kell hallgatnunk, s hogy túl ezen kötelességünk minden tehetségünkkel valami ilyesfajta viszonynak (egy a legfőbb erkölcsi célokhoz illő világnak) létét kieszközölni. Emitt az ember az istenséggel hasonszabályúan gondolkodik magáról, hisz bár az szubjektíve semmi külső dologra rá nem szorul, mégsem gondolható el, hogy önmagába zárkoznék, hanem hogy magából a legfőbb jót előteremti, azt éppenséggel önmagával elégült voltának tudata határozza meg; ezt a legfőbb lényben lakozó szükségszerűséget (mely is az embereknél kötelesség) *mi* másképp, mint morális szükségletként elképzelni alkalmatlanok vagyunk. Ennélfogva a legfőbb, s a világon részint az emberi közreműködés okán lehetséges jó eszméjében foglalt hajtórugó az embernél nem is a saját, ekként elérni szándékozott boldogsága; a hajtórugó pusztán ez eszme, célként önmagában, következőleg a kötelesség, hogy szolgáljuk. Mert ez az eszme nem ígér boldogságot egyáltalán, csak azt ígéri, hogy a boldogság és, bárki is legyen, a szubjektum boldogságra méltó volta arányos leend. Ám az akaratnak az a meghatározása, mely magát s szándékát illetően, hogy egy ily egészhöz tartozzék, e föltétellel beéri, *nem önös* akaratmeghatározás.

séges törvényhozást föltételül szabó *korlátozása* az akaratnak, legyen bármi is (akár a boldogság) ez akarat tárgya avagy célja, melytől azonban, mint minden céltól, melyet épp fejünkbe vettünk, emitt elvonatkoztatunk. A morál *elvét* taglalván a *legfőbb jóról* – mint a morál meghatározta s a morál törvényeire hallgató akarat végső céljáról – szóló tan egészen félreoltható s figyelmen kívül hagyható (mint epizód); a továbbiakból is kitűnik még, ahol voltaképpen álláspontom kerül szóba, az előbbire nem, pusztán az általános morálra vagyok tekintettel.

b. E tételeket GARVE úr akképp mutatja be, „hogy az erényes ember e szempontot (saját boldogságát) soha nem tévesztheti szem elől, s nem is szabad szem elől tévesztenie – különben egészen elveszne számára a láthatatlan világhoz, a halhatatlanságról és Isten létezéséről való meggyőződéshez vezető út; holott e meggyőződés a *rendszer*⁵ *támazását és szilárdságát biztosítandó* fölöttébb szükséges ez elmélet szerint”; s a nekem tulajdonított állítások tanulságát hamarjában összefoglalva így zárja fejtegetéseit: „a fenti elvekből következően az erényes ember szakadatlanul arra törekszik, hogy a boldogságra méltó legyen, ám, *amennyiben* igazán erényes, hogy boldog legyen, arra sohasem”. (Az *amennyiben* szó itt kétértelműséget teremt, s ezt ki kell elébb küszöbölnünk. Jelentheti, hogy: *amaz aktusban*, mikor is aki erényes, kötelességének veti alá magát – s ekkor e tétel elméletemmel teljes összhangban áll. Vagy azt: *ha* erényes egyáltalán, azaz tehát aki erényes, annak ott sem szabad a boldogságra tekintenie, ahol nincs szó kötelességről, és ahol a kötelességgel mi sem ütközik – s akkor egészen ellentmond állításaimnak.)

Ezek az ellenvetések tehát félreértések csupán (mert félreértelmezéseknek nem szeretném tartani őket), s a félreértés lehetősége meglephetne, ha nem magyarázná kielégítően az az emberi hajlam, hogy szokatlan gondolatok megítélésekor is a már megszokott gondolatmenetet kövessük, s így az utóbbit abba belevegyítsük.

⁵ Garve „morális rendszer”-t ír, ezt követi az Akademie-Ausgabe is – Wilhelm Weischedel jegyzete.

A fentebbi morális elv e vitázó hangvételű taglalására ellenkezőjének dogmatikus állítása következik. GARVE úr ugyanis az alábbi következtetésekre jut analitikusan: „valamely állapotnak a kiválasztását, és tehát egy bizonyos cél előzetes meghatározását a *fogalmak* rendjében meg kell, hogy előzze az állapotok érzékelése és megkülönböztetése, mi is egyiküket vagy másikukat *kütiüntetetté teszi*. Ám az az állapot, melynek létét egy önmagának és állapotának tudatában lévő lény, ha ez az állapot jelenvaló s a lény által érzékelt állapot, a más fajtáknál *többre tartja, jó* állapot; s ama legáltalánosabb fogalmat, melyet a *boldogság* szó fejez ki, egy sor ilyesfajta jó állapot teszi.” – Továbbá: „a törvény indítékokat föltételez, az indítékok pedig valamely rosszabb, illetőleg jobb állapot előzőleg érzékelt különbségét föltételezik. Ez az észlelt különbség eleme a boldogság fogalmának s í. t.” – Továbbá: „a szó legáltalánosabb értelmében vett *boldogságból fakadnak minden erőfeszítés indítékai*; a morális törvénynek való engedelmisség indítékai is tehát. Tudnom kell már egyáltalán, hogy valami jó, mielőtt megkérdezném, vajon a morális kötelességek elvégzése a jó rovatába tartozike; az embernek szüksége van valamilyen *hajtórugóra*, mely mozgásba hozza, *mielőtt* valami célt mutathatnánk neki, mely felé mozgásának törekednie kell.”*

Ez az érv csupáncsak játék a *jó* szó kétértelműségével: mert a jót vagy az önmagában vett rosszal állítjuk szembe mint önmagában vett s föltétlen jót, vagy mint mindenkor csak föltételesen jót a kevésbé jóval vagy a jobbal vetjük egybe, hisz hogy az utóbbit választottuk, annak állapota csak valami viszonylagosan jobb állapot, mely magában véve mégiscsak lehet rossz. – Hogy a szabad önkény kategorikusan parancsoló törvényére (a kötelességre tehát)

* Épp ez az, amivel próbálkozom. A hajtórugó, mellyel az ember már akkor rendelkezhet, mielőtt célt [Ziel] (célzatot) [Zweck] mutatnának neki, más nyilvánvalóan nem lehet, mint éppen a törvény, ama tisztelet révén, melyet parancsol (bármilyen célunk van is, és bármédig jutunk is a törvényt követve). Mert csak az önkény formális részét érintő törvény marad hátra, ha az önkény anyagát (a célt [Ziel], mint GARVE úr nevezi) elhagyom.

úgy kell figyelmeznünk, hogy közben rá sem hederítünk semmiféle indokul [Grund] szolgáló célra, e maxima lényegileg, azaz *fajtaját tekintve* tér el ama másik maximától, melyhez mint egy bizonyos cselekvésmód indítékához igazodva a ránk a természet által kiszabott – s általánosságban boldogságnak nevezett – célt követjük. Mert az első önmagában jó, a második semmiképp sem az; a kötelességgel összeütközésbe kerülván igencsak rossz lehet. Ellenben ha valamilyen célt veszünk alapul, következőleg nem parancsol föltétlen modorban semmiféle törvény (csupán e cél föltételéhez szabottan), akkor két ellenkező cselekvés is lehet föltételelesen jó, csak épp az egyik jobb, mint a másik (amely utóbbit ennél fogva a viszonylagosan rosszabbiknak nevezzük), mivel ezek nem *fajtajukban* térnek el egymástól, csupán a *fokozatban*. S így áll a dolog minden olyan cselekvéssel, melynek indítéka nem a föltétlen észtörvény (a kötelesség), hanem valamely általunk önkényesen indokul vett cél; mert az ilyen ama célok összességéhez tartozik, melyek elérését boldogságnak nevezik; s meglehet, hogy egy cselekedet inkább vagy kevésbé járul hozzá boldogságomhoz, következőleg jobb vagy rosszabb lehet más cselekedeteknél. – Ám hogy az akaratmeghatározás egyik állapotát a másikinál *többre tartjuk*, ez pusztán a szabadság aktusa (*res merae facultatis*),⁶ ahogy a jogászok mondják), s hogy (ez az akaratmeghatározás) magában véve jó-e, avagy rossz, tekintetbe sem vétetik, következőleg, ami a jót vagy rosszat illeti, közömbös.

Annak állapota, hogy olyasféle *adott célhoz* igazodom, melyet minden más *azonos fajtajú* célnál többre tartok, viszonylagosan jobb állapot, mármint boldogság tekintetében (melyet az ész mindenkor csak ama föltétellel ismer el *jónak*, ha a boldogságra méltóak vagyunk). Ám mikoron is bizonyos céljaim a kötelesség morális törvényével összeütköztvén tudom, hogy az utóbbit kell többre tartanom, ez az állapot nem pusztán jobb, hanem az egyetlen önmagában véve jó állapot; más összefüggésbe illően jó, abba, ahol a számomra kínálkozó célok (következőleg összegük, a boldogság)

⁶ Merőben képesség dolga.

egyáltalában nem számítanak, s ahol nem az önkény anyaga (a néki alapul kínálkozó tárgy) szolgál önkényünk maximájának meghatározó okául, hanem a pusztá forma, az, hogy a maxima általános törvényszerűség. – Semmiképp sem állítható tehát, hogy a boldogsághoz számítanék minden állapotot, csak mert a létét a másfajta állapotokénál többre tartom. Mert elébb meg kell bizonyosodnom afelől, nem cselekszem-e a kötelességemet mulasztva; csak ezután szabad egyáltalán boldogságomat firtatnom, s hogy meddig is fér meg vele morálisan (s nem fizikailag) jó állapotom.*

Az akaratnak persze *indítékok* kellenek; ám indítékul – célként – nem elébe tált, a *fizikai érzésnek* szóló tárgyak szolgálnak, hanem éppenséggel a föltétlen *törvény* maga; s az akarat fogékonyságát, hogy föltétlen késztetésként engedjen neki, *morális érzésnek* hívjuk, mely is tehát nem oka az akaratmeghatározásnak, hanem okozata, s még csak nem is észlelhetnénk, ha ama késztetés bennünk meg nem előzné. S ezért a régi nóta: hogy az akaratmeghatározás első oka ez érzés, következőleg – melyet célunkká teszünk – valamiféle élvezet, s hogy következőképp mégiscsak mindig a boldogság (melyhez elemeként tartoznék az előbbi) az alapja amaz objektív szükségszerűségnek, amelyre hallgatva cselekszünk – e régi nóta okoskodó *szórszálhasogatás*. Ha egy bizonyos okozat okát megadván képtelenek vagyunk fölhagyni a kérdezősködéssel, végül az okozatot fogjuk megtenni tulajdon okának.

* A boldogság (bár többet nem, de) mindent magában foglal, amit a természet teremtett számunkra, az erény ellenben azt foglalja magában, amit senki más nem adhat vagy vehet el, csak saját magunk. Ha azt hoznák föl ez ellen, hogy eltérően az erénytől az ember legalábbis szemrehányásokat tehet magának, azaz tisztán morálisan gáncsolhatja magát, következőleg elégedetlenséget kelthet önmagában, s következőképp boldogtalanná teheti önmagát, ez ellenvetésnek alkalmasint helyt adhatunk. Ám e tisztán morális elégedetlenségre (mely nem a cselekedetéből reá háramló hátrányból fakad, hanem a cselekedet törvénysértő voltából) csak az képes, aki erényes, vagy azon van, hogy erényes legyen. Következőképp az nem oka annak, hogy az illető erényes, hanem okozata; s hogy erényes, annak mozgatóoka nem származtatható e boldogtalanságból (ha a gonoszttól föltött érzett fájdalmat éppenséggel boldogtalanságnak akarnánk nevezni).

Most térek rá a bennünket voltaképpen foglalkoztató pontra: hogy az elméletnek s gyakorlatnak a filozófiában állítólag egymással ellenkező érdekére példát keressek, és megvizsgáljam azt. A legjobb tanúbizonyságot GARVE úr nyújtja értekezésében. Előbb azt mondja (a különbségről szólván, melyet ama tanítások között teszek, mint kell *boldognak*, s mint a *boldogságra méltónak* lennünk): „a magam részéről beismerem, a *fejemmel* értem ugyan az eszmék e fölosztását, ám a *szívemben* a kívánságok és törekvések ily fölosztását föl nem lelhetem; mi több, beismerem, számomra érthetetlen, miként ébredhet rá bárki is, hogy – vágyát a boldogságra tisztán elkülönítvén – kötelességét egészen önzetlenül teljesítette.”

Előbb az utóbbira felelnék. Szívesen elismerem, senki nem tudhatja *bizonyossággal*, vajon kötelességét egészen önzetlenül teljesítette-e. Mert ez a belső tapasztalatra tartozik, s lelki állapotának ilyesfajta tudatához hozzátartoznék a kötelesség fogalmával a képzelőerő, a szokás és hajlam által társított minden mellékgondolat és tekintet egyetemlegesen világos képzete, s ez egyetlen esetben sem megkövetelhető; valaminek a nem-léte pedig tapasztalat tárgya egyáltalán nem is lehet (következőleg nem lehet az valami titkon elgondolt haszon nem-léte sem). Hogy azonban az embernek egészen *önzetlenül kell* a kötelességét teljesítenie, s a kötelesség fogalmától – azt egészen tisztán állítandó maga elé – teljesen el *kell* különítenie boldogságának vágyát, annak az ember a lehető legfélreérthetlenebbül a tudatában van; vagy ha úgy találná, mégisincs, megkövetelhető tőle, hogy, amennyire képességeitől telik, erre ráébredjen; és mert épp e tisztaság adja a moralitás igazi értékét, kell is tehát, hogy rá képes legyen. Ember talán még soha nem teljesítette elismert és tiszteletben is tartott kötelességét önzetlenül (más hajtórugók hozzávegyítése nélkül); talán senki nem is jut el soha odáig legjobb igyekezete ellenére sem. Ám hogy – amennyire a leggondosabb önvizsgálatot tartva magában érzékeli – ily hozzávegyült indítékra ne kelljen ráébrednie, mi több, hogy meggyőződjék önzetlenségéről a kötelesség fogalmával szembenálló indítékok tekintetében, következőleg tudatában legyen a maximának, hogy e tisztaságra kell törekednie – erre képes az ember; s ez elegendő a kötelességére való figyelmezéshez. Ellenben hogy az afféle indí-

tékok befolyásának kedvezzünk, ezt tennünk maximává, azzal az ürüggyel, hogy az emberi természet a tisztaságot amúgy sem engedi (amit hisz bizonyossággal mégsem állíthatunk) – ez minden moralitás halála.

Ami mármost GARVE úr röviddel korábbi vallomását illeti – hogy ugyanis e fölöstást (voltaképpen megkülönböztetést) képtelen föllelni a *szívében* –, ez önmaga ellen emelt vádban habozás nélkül ellentmondanék neki, s feje ellenében védelmembe venném a szívét. Igaz emberként valójában mindig is rálelt szívében (akarat-meghatározásaiban); csak épp e megkülönböztetés nem akart egyezésre jutni fejében a pszichológiai magyarázatok szokásos elveivel (melyek mind a természeti szükségszerűség mechanizmusát kínálják magyarázatul), szolgálándó a spekulációt, s annak megértését, ami érthetetlen (megmagyarázhatatlan), tudniillik a kategorikus imperatívuszok lehetőségét (amilyen a kötelesség is).*

Ám midőn GARVE úr legvégül azt mondja: „az eszmék ilyen finom különbségei már a különös tárgyakon való *elgondolkodás* során *elhomályosulnak*, s *egészen elenyésznek*, ha cselekvésre kerül a sor, ha vágyakra és szándékokra kell alkalmaznunk őket. Minél egyszerűbb s gyorsabb ama lépés, mellyel az indítékok szemléléséből a valóságos cselekvésre térünk, s minél inkább híjával van a világos képzeteknek, annál kevésbé lehet világosan és bizonyosan fölismernünk azt a meghatározott nyomatékot, mellyel ez vagy

* GARVE professzor úr (CICERÓNak a kötelességekről írt könyvéhez fűzött megjegyzéseiben, az 1783. évi kiadás 69. oldalán) a következő különös és éleselméjűségéhez méltó vallomást teszi: „a szabadság, legmélyebb meggyőződése szerint, örökre fölfejtethetlen és soha meg nem magyarázható marad”. Valóságának bizonyítékára sem a közvetlen, sem a közvetett tapasztalatban nem lelünk semmiképp; s bizonyíték híján föl sem tehetjük. Minthogy bizonyítékát merőben elméleti okokból sem vezethetjük le (mert azokat a tapasztalatban kellene keresnünk), következőleg az ész pusztán gyakorlati elveiből bizonyíthatnánk tehát, de nem a technikai-gyakorlati ész tételeiből (mert ezek megintcsak tapasztalati okokat követelnének), csakis morális-gyakorlati tételekből – csodálkozással tölt el így, miért is nem menekült GARVE úr a szabadság fogalmához, hogy legalább a lehetőségét megmentse az efféle imperatívuszoknak.

amaz az indíték hozzájárult, hogy lépésünket így, s ne amúgy irányítsuk” – akkor emelt hangon s határozottan ellent kell mondanom.

A kötelesség fogalma teljes tisztaságában nem csupán összehasonlíthatatlanul egyszerűbb, világosabb, gyakorlati használatban bárki számára megfoghatóbb és természetesebb, mint bármely, a boldogságból származtatott, vele s a tekintetbe vételével elegyült indíték (mely mindenkor nagy ügyességet és alapos megfontolást kíván), de még a legközönségesebb emberész ítéletében is *erősebb*, magával ragadóbb és hasznot ígérőbb bármely, az utóbbi önös elvtől kölcsönzött indítóoknál – amint e fogalmat, éspedig elkülönítve, sőt, amazzal szembeállítva, az emberész elébe, az emberek akarata elé tárják. Vegyük példának okáért azt az esetet, hogy valakinek valamilyen rábízott idegen jószág (*depositum*)⁷ van a kezében, melynek tulajdonosa halott, az örökösök pedig mit sem tudnak róla, és soha nem is tudhatnak meg semmit. Meséljük el ezt az esetet akár csak egy nyolc vagy kilenc éves kisgyermeknek; s még azt is, hogy e letét birtokosa épp ez idő tájt (önhibáján kívül), ami a boldogságát biztosító körülményeket illeti, egészen nyomorúságos állapotba került, és szomorú, nélkülözésektől lesújtott családot kell maga körül látnia, s e nyomorúságból egy szempillantás alatt megszabadulna, ha a letétet a magáénak tulajdonítaná; s hogy ő maga emberbarát és jótét lélek, amaz örökösök ellenben gazdagok, szívükből hiányzik a szeretet, s emellett még a legfényűzőbb és legpazarlóbb életet is élük, úgyhogy ahelyett, hogy a vagyonukat gyarapítaná, emberünk akár a tengerbe is hajíthatná a letétet. S kérjük meg, hogy mindeme körülmények közt is megengedettnek tarthatnánk-e depozítumát a saját hasznára fordítania. A megkérdezettnek válasza kétségekívül így hangzik majd: Nem! – s valamiféle okok helyett csak azt hozhatja föl majd, hogy hisz *jogtalan*, azaz ellentmond a kötelességnek. Nincs, ami ennél világosabb volna, bár valóban nem mintha a letét visszaszolgáltatásával emberünk saját *boldogságát* mozdítaná elő. Mert ha valóban az ez utóbbira irányuló szándéktól várná döntése meghatározását, ekként

⁷ Letét.

gondolkodhatnék példának okáért: „ha a kezedre került idegen jószágot fölszólítás nélkül visszaadod igazi tulajdonosainak, vélhetőleg megjutalmaznak majd becsületességedért, vagy ha nem is, messze földön jó híred kél, s ez igencsak jövedelmező lehet. Csak-hogy mindez fölöttébb bizonytalan. Persze, némely kételyek ellenkezőleg is fölmerülnek: ha a rád bízott jószágot el akarnád sikasztani, hogy egy csapásra megszabadulj szorongatott helyzetedből, akkor, ha rögvest fölhasználnád, gyanúba kevernéd magad, mely úton s módon ejtetted is szerét állapotod ily hirtelen jobbrafordításának; míg ha lassan akarnál a dologhoz látni, a baj úgy elhatalmasodnék, hogy lehetetlen volna már rajta segíteni.” – A boldogság maximáját követve az akarát ekként hajtórugói közt hányódik, hogy mit is határozzon: mert a sikerre sandít, az pedig bizonytalan; jó fej kíváncsi hozzá, hogy az érvek s ellenérvek tülekedéséből kikeveredjünk, s ne csapjuk be magunkat a végösszeg kiszámításakor. Ellenben ha emberünk azt kérdi, mi a kötelessége, az önmagának adandó válasz kicsit sem hozza majd zavarba, hanem abban a szempillantásban bizonyos lesz benne, mit is kell tennie. Sőt, ha a kötelesség fogalma valamit is számít előtte, irtózni fog attól, hogy – mintha volna más választása – akárcsak belebocsájtkozzék is a kötelességének megszegéséből fakadó előnyök latolgatásába.

Hogy tehát e különbségek (melyek távolról sem oly árnyalatnyiak, mint GARVE úr véli róluk, hanem nagy s jól olvasható betűkkel vannak az emberi lélekbe beleírva) *egészen elenyésznének, amint a cselekvésre kerül a sor*, ellentmond már tapasztalatunknak is. Nem ama tapasztalatnak ugyan, mellyel az egyik vagy másik elvből merített maximák *története* szolgál; mert e tapasztalat, sajnos, azt bizonyítja, hogy a maximák nagyjából az utóbbiból (az önzés elvéből) fakadnak; ám ellentmondanak annak a csupán-csak belső tapasztalatnak, hogy az emberi kedélyt egyetlen eszme sem teheti emelkedettebbé s lelkesültebbé, mint épp a kötelességet mindenek fölött tisztelő, az élet számtalan bajával, sőt, kísértésével is dacoló, s fölöttük (mert joggal tesszük föl, az ember képes erre) győzedelmeskedő morális érzületé. Hogy az ember tudja, képes erre, mert így kell tennie – ez az isteni adottságoknak oly mélységeit

tárja föl benne, hogy igazi rendeltetésének nagysága és fenségsége szinte szent borzongással töltheti el. S ha az embert többször intenék rá, s rászoktatnák, hogy erényéről lehántsa azt a gazdagságot, mely a kötelességre való figyelmezés révén szerzett előnyök zsákmányából származik, és hogy azt teljes tisztaságában gondolja el; ha alaptétellé válnék a magán- s közoktatásban, hogy ezzel sűrűn éljenek (oly módszere ez a kötelességek bevéssésének, melyet majd mindig mellőztek), akkor hamarost jobban állna az emberek erkölcsiségének ügye. Hogy a történelmi tapasztalat mindeztidáig nem bizonyíthatta az erénytanok szép sikerét, annak épp e hamis előföltéves az oka: mármint hogy a pusztán a kötelesség eszméjéből levezetett hajtórugó túlon túl gyöngé volt a közönséges felfogás számára, s erősebben hat a kedélyre a durvább hajtórugó, melyet is bizonyos, a törvényeknek való engedelmesség nyomán e világon, mi több, egy eljövendő világban (anélkül is, hogy a törvényre mint hajtórugóra ügyet vetnének) várható előnyökből szereztek; s hogy eleddig azt tették a nevelés és szószéki prédikáció alapelvevé, a boldogság kergetésének inkább kell kedvezni, mint annak, amit az ész szab legfőbb föltételül, tudniillik a boldogságra méltóságnak. Mert az *előírások*, hogy miként is lehetnénk boldogok, vagy legalábbis hogyan óvhatnánk meg magunkat attól, hogy kárunk essék, nem *parancsolatok*; senkit nem kötnek föltétlenül; ha óva intették, utána bárki azt tehet, ami tetszik neki, ha, ami utána éri, hajlandó elviselni azt. A bajt, amely a kapott tanácsot meg nem fogadván szakad rá, nincs oka büntetésnek vélni, mert büntetés csak a szabad, ám törvényt sértő akaratot sújtja; természet s hajlam azonban nem szabhatnak a szabadságnak törvényeket. Egészen másképp fest a dolog a kötelesség eszméjével, mert áthágása közvetlenül hat a kedélyre, a belőle fakadó károkat nem tekintve is, az embert saját szemében is megvetendőnek és bűnösnek mutattván.

Íme hát a világos bizonyíték rá, hogy ami a morált illetően elméletben igaz, annak a gyakorlatban is érvényesnek kell lennie. — Emberi minőségében, bizonyos kötelességeknek a saját esze által alávett lényként, mindenki *hivatalt viselő ember*; ám minthogy, ember lévén, a bölcsesség iskoláját soha nem járja ki, az elmélet hívét nem küldheti büszke megvetéssel vissza az iskolapadba, úgy

találván, a tapasztalat őt jobban kiokította róla, mi az ember, s mi az, amit tőle megkövetelhetni. Mert minden tapasztaltsága sem engedi, hogy kivonja magát az elmélet előírásai alól, csupán abban segíthet, hogy megtanulja, alapelvei közt számontartván miként is engedhetné jobban és általánosabban hatni őket; ám e helyt nem e pragmatikus ügyességről kellett szót ejtenünk, hanem csakis az alapelvekről.

II.

ELMÉLET S GYAKORLAT VISZONYÁRÓL AZ ÁLLAMJOGBAN

(HOBBS ellen)

Mindama szerződések közt, melyekkel az emberek valamely sokasága társasággá szövetkezik (*pactum sociale*), a polgári alkotmány szerkesztésére kötött szerződés (*pactum unionis civilis*) igen sajátos valami, mert bár a *kivitel* tekintetében sokban rokon bármely más (hasznólékpár valamely tetszőleges, közösen előmozdítandó célt szolgáló) szerződéssel, *szerzésének* elvében (*constitutionis civilis*) mégis minden mástól lényegileg különbözik. Minden üzleti szerződés többek szövetkezése valamely (közös) cél érdekében (melyet is mindegyikőjük a céljának *vall*); ám szövetkezésükre valamiért, ami önmagában véve cél (s ami mindegyikőjüknek célja *kell, hogy legyen*), következőleg föltétlen és első kötelesség az emberek bármely külső viszonyában, akik hisz óhatatlanul egymás befolyása alá kerülnek – ily szövetkezésre csupán akkor lelünk a társadalomban, ha az polgári állapotba jutott, azaz ha közös-séget [*gemeines Wesen*] alkot. Mármost a cél, mely az efféle külső viszonyban önmagában véve kötelesség már, s egyben minden egyéb külső kötelességnek legfőbb föltétele (*conditio sine qua non*), nem más, mint az emberek ama *kényszerítő közjogi törvények által biztosított joga*, melyek révén meghatározható mindenkinek a magáé, s mindenki más beavatkozásától meg is védhető.

Az általában vett külső jog fogalma azonban teljességgel az emberek közt fönnálló viszonyokban élvezett *szabadság* fogalmából folyik, és semmi köze sincs sem ama célhoz, melyet mindenki természetes módon vall a magáénak (a boldogság óhajához), sem pedig az elérésének eszközeit illető előírásokhoz; úgyhogy meghatározásuk alapjaként ez utóbbi cél ennél fogva nem is vegyülhet a mondott törvényekhez semmiképp. A *jog* mindenki szabadságának ama föltételhez szabott korlátozása, hogy az mindenki más szabadságával valamely általános törvény szerint összehangolható kell legyen; a *közjog* pedig azoknak a *külső törvényeknek* a foglalata, melyek az effajta egyetemleges összehangolást lehetővé teszik. Mármost minthogy a szabadságnak valaki más önkénye által való minden korlátozása *kényszernek* neveztetik, a polgári alkotmány olyan *szabad* emberek viszonya, akik (másokkal való szövetkezésüket illetően egészében élvezett szabadságuk sérelme nélkül) mégis kényszerítő törvények fennhatósága alatt állnak; mert ezt maga az ész akarja így, és pedig a tiszta *a priori* törvényhozó ész, mely nem tekint semmiféle empirikus célra (olyasfajta célokra, melyeket a boldogság általános elnevezése alá szoktak sorolni); minthogy azt illetően, miben is látja ki-ki a maga boldogságát, az emberek igen különbözőképp gondolkodnak, akaratukra nem alkalmazható semmilyen közösen vallott elv, következésképp nem alkalmazható külső, mindenki más szabadságával összehangzó törvény sem.

A polgári állapot tehát, merőben jogállapotként tekintve, a következő *a priori* elvekre épül:

1. A társadalom [Sozietät] minden tagjának mint embernek a *szabadságára*.
2. Alattvalóként mindenki mással való *egyenlőségére*.
3. Polgárként a köz [gemeines Wesen] minden tagjának *önállóságára*.

Ezek az elvek maguk nem egy már berendezkedett állam megalkotta törvények, hanem olyanok, hogy egyedül ők eszközölhetnek ki bármi, a külső emberi jog észelveire hallgató állambe rendezkedést. Ők, tehát:

1. a köz minden tagját emberként megillető *szabadság*, melynek a köz konstitúcióját szolgáló elvét e formulával fejezem ki: senki nem kényszeríthet rá, hogy egy bizonyos módon legyek boldog (úgy, ahogy más emberek javáról ő gondolkodik), hanem mindenki úgy keresheti boldogságát, ahogyan jónak látja, ha nem csorbítja ezzel mások abbéli szabadságát, hogy hasonló cél felé törekedjenek, mármint ha e szabadságuk mindenki más szabadságával valamely általános törvény szerint összefér (vagyis ha nem csorbítja más jogát). – Az a kormányzat, amelyik a nép iránt tanúsított *jóindulat* elvén nyugszik – mintegy az *atya* jóindulatán gyermekei iránt –, vagyis az *atyai kormányzat* (*imperium paternale*), ahol tehát az alattvalók kiskorú gyermekeként merőben elszenvedőleg kényszerülnek viselkedni, mintha csak képtelenek volnának maguk megkülönböztetni, mi árt, s mi használ igazában nekik, az államfő ítéletétől tévéen függővé, miképp is *kell* boldognak lenniük, s pusztán jóságától, hogy valóban akarja-e boldogságukat – az ily kormányzat az elképzelhető legnagyobb *zsarnokság* (olyan alkotmány, amely az alattvalók minden szabadságát eltörli, ekképp jog nélkül hagyván őket). Nem az *atyai*, hanem a *honfiúi* kormányzat (*imperium, non paternale, sed patrioticum*) az, ami jogképes emberekhez méltó kormányzatként egyedül elképzelhető, számításba véve egyúttal az uralkodó jóindulatát is. *Patrióta* az a gondolkodásmód ugyanis, midőn az államban a közt mindenki (az állam fejét sem kivéve) anyaölnék, a hont atyai földnek tekinti – amelyből vétetett, és amelyet drága zálogként őrizve kell hátrahagynia –, s midőn mindenki csak arra érzi fölhatalmazva magát, hogy a köz jogát a közös akarat törvényeivel védelmébe vegye, ám arra nem, hogy korlátlan önkényét szolgálni rendelje. – A szabadság e joga mint embert illeti meg őt, mármint a köz tagját, amennyiben tudniillik az ember jogképes lény.

2. A köz minden tagját alattvalóként megillető *egyenlőség*, melynek formulája így szólhatna: a köz minden tagjának mindenki mással szemben kényszerítő jogai vannak, s ez alól csak a köz feje kivétel (mert nem tagja annak, hanem alkotója vagy megtartója), kinek fölhatalmazása arra szól, hogy kényszerítsen, anélkül, hogy kényszerítő törvényeknek volna alávetve. Azonban mindenki, aki

csak a törvény fönnhatósága *alatt* áll, alattvaló az államban, következőleg a kényszerítő törvényeknek a köz minden más tagjával egyenlő mértékben alávetett; egyetlen egyet (egyetlen egy fizikai vagy morális személyt) kivéve, az államfőt, aki bármi jogi kényszerrel egyedül gyakorolhat. Mert ha ő is kényszeríthetnének, akkor nem volna az állam feje, és az alárendeltség láncja végtelen magasságokba tartana. Ha pedig kettő volna belőlük (ha két személy is mentesülne a kényszer alól), akkor, egyikük sem állhatván kényszerítő törvények fönnhatósága alatt, egyikőjük sem követhetne el jogtalanságot a másik ellen – ami lehetetlen.

Az embereknek mint alattvalóknak ez az egyetemleges egyenlősége az államban alkalmasint azonban a legnagyobb egyenlőtlenséggel társulhat tulajdonuk nagyságát és fokát tekintve, avagy másokkal szemben élvezett testi vagy szellemi fölényüket, a szerencse külső javait, és egyáltalán a másokat érintő jogokat illetően (melyek sokfélék lehetnek); úgyhogy egyikük jóléte igencsak függ a másikuk akaratótól (a szegényeké a gazdagokétól), egyiküknek engedelmeskednie kell (ahogy a gyermek engedelmeskedik szüleinek, vagy feleség a férjének), másikuk parancsol, egyikük szolgál (napszámosként), másikuk megfizeti őt s í. t. Ám *jog* szerint (mely az általános akarat kinyilvánításaként egy lehet csak, és csak a törvénykezés formájára vonatkozik, nem arra az anyagra vagy tárgyra, melynek tekintetében jogaim vannak), alattvalókként mégis egyenlők; mert senki sem kényszeríthet bárkit is másként, mint a köz törvényei (s végrehajtójuk, az államfő) által, általuk azonban mindenki ugyanolyan mértékben ellent is állhat a kényszerítésnek; és senki sem veszítheti el a kényszerítésre szóló fölhatalmazottságot (következőleg jogát mások ellenében) másként, csak saját büntette folytán; arról még csak le sem mondhat, azaz szerződéssel, következőleg jogi aktsussal nem tehet róla, hogy csupán kötelességei legyenek, jogai pedig ne: mert ezáltal megfosztaná magát a szerződés jogától is, következőleg az magamagát szüntetné meg.

Az embereket a közös-ségben alattvalókként megillető egyenlőség ez eszméjéből fakad mármint e formula is: a köz bármely tagja be kell, hogy tölthesse annak bármely posztját (ha az megilletethet alattvalót), melyet tehetsége, szorgalma vagy szerencséje

kínál föl neki, és alattvalótársai (valamely rang kiváltságosaiként) öröklött előjogokkal nem állhatnak útjába, hogy őt és utódait ez előjogokkal örökre bilincsbe verjék.

Mert lévén minden jog csupán mindenki más szabadságának ama föltételhez szabott korlátozása, hogy annak az enyémmel együtt kell megállnia valamely általános törvény alapján, s lévén a közjog (valamely közös-ségben) csupán a valóságos, a fenti elven nyugvó és hatalommal fölruházott törvénykezés állapota, s e törvénykezés okán mindenki, aki csak a nép körébe tartozik, alattvalóként egy bizonyos jogállapotban (*status iuridicus*) találhatik, tudniillik a szabadság általános törvénye szerint egymást korlátozó önkények hatása és ellenhatása hozta egyenlőség állapotában (melyet is polgári állapotnak neveznek) – így egyetemlegesen *egyenlőek* mindenki *veleszületett jogai* (bármely jogi cselekményét megelőzőleg tehát) ama fölhatalmazottság tekintetében, hogy mindenki mást azok közt a határok közt maradni kényszerítsen, melyek közt szabadságának gyakorlása szabadsággal még összehangzik. Mivel mármost a születés nem *tette* a megszületőnek, következőleg születése okán nem is háramolhatik rá jogi állapotának valamiféle egyenlőtlensége, és nem háramolhatik rá más alávetettség, mint alávetettsége épp ama kényszerítő törvényeknek, melyek az egyedüli legfőbb törvényhozó hatalom alattvalójaként másokkal közös törvényei: ilyenképp a köz egyetlen tagja sem élvezhet – alattvalótársként – veleszületett előjogokat másokkal szemben; és senki nem hagyományozhatja közös-ségben élvezett *rangjának* előjogait utódaira, következőleg vissza sem tarthatja őket attól – mintha születésük érdemesítené őket az uralkodó rendhez tartozásra –, hogy saját érdemeik révén valamely magasabb fokára hágjanak a rangsornak (a *superior* és *inferior* rangsorának, melyben azonban senki nem *imperans*, és nem *subiectus*).⁸ Bármilyen mást megörökíthet, ami dolog (és nem érint személyiséget), és ami tulajdonként megszerezhető és elidegeníthető, s így az utódok sorában a vagyoni körülményeket illetően tetemes egyenlőtlenséget teremthet egy

⁸ Alább- és följebbvaló, uralkodó és alávetett.

közös-ség tagjai (zsellér és bérlő, földbirtokos és földműves szolgáló s i.t.) között; ám azt nem akadályozhatja meg, hogy azok, ha tehetségük, szorgalmuk vagy szerencsájuk engedi, jogot formálhassanak a hasonló körülmények közé való fölemelkedésre. Mert akkor kényszeríthetne anélkül, hogy mások ellenhatása őt magát is kényszeríthetné, túllépve alattvalótársi mivoltán. – Ez egyenlőségéből azt, aki valamely közös-ség jogállapotában él, más, mint saját büntette, ki nem vetheti, sem szerződés, sem háborús erőszak (*occupatio bellica*); mert jogi cselekmény által (sem saját, sem mások jogi aktusa által) nem szűnhet meg önmaga gazdája lenni, nem léphet át a háziállatok osztályába, kiket tetszés szerint bármely szolgálatra befoghatunk, és, ameddig csak akarjuk, e szolgálatban megtarthatunk beleegyezésük nélkül is, habár ama korlátozással (melyet alkalmanként, mint az indiaiaknál, a vallás szentesít), hogy meg nem nyomoríthatjuk és meg sem ölhetjük őket. Bármely állapotában boldognak gondolhatjuk őt, ha csak tudatában van annak, hogy csupán rajta (képességén vagy komoly szándékán) múlik, ha másokkal egy fokra föl nem emelkedik, avagy oly körülményeken, melyekért senki mást nem vádolhat, nem pedig mások ellenállhatatlan akaratán, akik e tekintetben alattvalótársaiként – a jogot illetően – nála mivel sem előbbrevalók.*

* Ha a *kegyelmes* szóhoz valami határozott (a jótól, jótékonytól, védelmezőtől és hasonlóktól eltérő) fogalmat kívánnánk társítani, akkor csak olyasvalakivel kapcsolatban használhatnánk, akivel szemben *kényszerítő jog*nak nincs helye. Csak az *államigazgatás* fejtől szólíthatjuk *kegyelmes úrnak* tehát, aki kieszközli és elosztja mindazt a jót, amit közjogi törvények nyújthatnak, mert ő az egyetlen, akivel szemben nincs helye kényszerítő jognak (mert az *uralkodó*, aki e törvényeket adja, szinte láthatatlan; ő a megismerésített törvény, nem cselekvő személy). Így még az arisztokráciában is, mint példának okáért Velencében, csak a *szenátus* kegyelmes úr; a nemesek, akikből áll, a *dogét* sem kivéve, egészében alattvalók (mert csak a *Nagytanács* uralkodik), és a joggyakorlatot tekintve egyenlőek akárki mással, tudniillik mindőjükre az alattvalókat kényszerítő jog vonatkozik. A hercegeket (azaz azokat, akiket az örökösödés jogán illet meg a kormányzás) csak kilátásaik és igényeik okán szólíthatjuk (udvari modorban, *parcourtoisie*) kegyelmes úrnak; helyzetük szerint azonban alattvalók csak, akikkel szemben az államfőn keresztül a legutolsó szolgájakat is kényszerítő jognak kell megilletnie. Nem lehet tehát az államban egynél több kegyelmes úr. Ami

3. A köz egy tagját *polgárként*, azaz a törvényhozás részeseként megillető önállóság (*sibisufficiencia*).⁹ Mindenki, aki a már előtalált közjogi törvények fönnhatósága alá esvén szabad és egyenlő, egyenlőnek tekintendő a törvénykezés e pontjában is, bár nem tekintendő mindenki egyenlőnek a törvények *meghozatalát* illetően. Akik e tekintetben nem jogképesek, a köz tagjaiként kötelesek mégis e törvényeket követni, s ezáltal a törvények adta védelmet is élvezik; csak nem *polgárként*, hanem *társként a törvény védelmében*. – Minden jog törvényektől függ tudniillik. De a közjogi törvénykezés, mely mindenkinek meghatározza, jogilag mi engedhető meg, s mi nem, a közakarat aktusa, a közakaraté, melyből minden jog származik, s amelynek magának tehát nem is szabad bárki ellen jogtalanságot elkövethetnie. Ami azonban, ha más akaratról van szó, s nem az egész nép akaratáról, nem lehet meg (mint-hogy mindenki mindenkiről határoz, s így mindenki magamagáról is): mert önmaga ellen képtelen csak jogtalanságot bárki elkövetni. Akárki másról legyen is szó, valaki tőle különbözőnek pusztá akaratára már semmi olyasmit nem határozhat fölé, ami ne lehetne jogtalan is akár; következésképp törvénye egy további törvényt igényelne, hogy törvénykezését korlátozná, következőleg semmilyen különös akarat nem szabhat törvényt a köznek. (Voltaképpen e fogalmat *mindenki* akarata külső szabadságának, egyenlőségének és *egységének* fogalmai együttesen teszik, s az utóbbinak, mint-hogy szavazást igényel, ha a két elsőbbet összevonjuk, az önállóság a föltétele.) Ez alaptörvényt, mely csakis az általános (egyesült) népakaratból származhatik, *eredeti szerződésnek* nevezik.

Aki mármost e törvénykezésben szavazati joggal bír, az polgár (*citoyen*, azaz *állampolgár*, nem városi polgár, nem *bourgeois*).

pedig a kegyelmes (voltaképp előkelő) asszonyokat illeti, olybá vehetjük, hogy rangjuk és *nemük* jogosítja föl őket e titulusra (a *férfinem* előtt csak, következőképp), éspedig az erkölcsök finomodásának köszönhetően (ezt galantériának is nevezik), melynek következtében ugyanis a férfinem magát annál inkább megtisztelni véli, minél jobban kitünteti a szépnemet.

⁹ Önmagának elegendőség.

Amihez egyetlen minőség szükségeltetik, túl a természetieken (hogy nem gyermek vagy nő, akiről szó van), éspedig, hogy a *maga ura* (*sui iuris*) legyen, következőleg valamiféle *tulajdonnal* rendelkezék (annak számíthat bármely jártasság, mesterség, avagy a szépművészet és a tudomány), mely eltartja; azaz hogy oly esetben, ha valaki mástól kell megszereznie, amiből megélhet, csak olyasminnek az *elidegenítése* révén szerezhesse meg, ami az *övé*,* s nem abba beleegyezvén, hogy képességeit valaki más fordítsa a maga hasznára; következésképp hogy másnak, mint a köznek, a szó valódi értelmében ne *szolgáljon*. E tekintetben mármost az, akinek művészi hajlamai vannak, és a nagy- (vagy kis-) birtokos mind egyenlőek egymással, tudniillik mindegyikük egy szavazatra jogosult. Mert ami az utóbbiakat illeti – anélkül, hogy megtárgyalhatnánk most a kérdést: hogyan is történhetett jog szerint, hogy valaki nagyobb földet kapott birtokul, mint amekkorát saját kezével megművelni tud (mert a hadi hódítás nem első szerzés), és hogyan esett, hogy sokak, akik különben mind tartós birtokállományhoz juthattak volna, megélhetésükért ezáltal a szolgálatukba kényszerültek? –, megintcsak az egyenlőség előbbi alaptételével kapna hajba, ha valamely törvény ama rendi előjognak a kiváltságával ruházná föl őket, hogy utódaik vagy örökre nagy földbirtokosok maradhatnak (a hűbértanokon), anélkül, hogy az eladható vagy öröklés révén

* Aki valamilyen *opust* hoz létre, *elidegenítés* révén valaki másnak juttathatja azt, mintha a tulajdona volna. A *praestatio operae* [a munka elvégzése] azonban nem elidegenítés. A házi- vagy bolti szolga, még a fodrász is, csupán *operarii* [munkások], nem *artifices* [kézműves, iparos] (újabb jelentése ez a szónak), s nem minősítetnek az állam részének, következőleg polgárnak. Habár akinek a tűzifáját földolgozásra, vagy a szabó, akinek a szövötemet adom, látszólag egészen hasonló viszonyban állnak velem, mégis egyikük a másiktól éppúgy különbözik, mint a fodrász a parókakészítőtől (akinek különben meg lehet, szintén én adtam a haját), szóval, mint a napszámos a művésztől vagy kézművestől, aki valamely művet hoz létre, s az, amíg ki nem fizettem neki, az ő tulajdona. Az utóbbiak, iparúzóként, saját tulajdonukat forgalmazzák másoknak (*opus*), az előbbiek öröki használatát, hozzá valaki másnak a beleegyezésüket adván (*operam*). – Elismerem, meglehetősen nehéz meghatározni, mi is a kíváncsi, melynek megfelelően valaki igényt tarthat a rangra, hogy a maga ura.

megosztható volna, s így a népből többeknek hasznára lehetne, vagy a birtokból még ily osztozkodások során sem szerezhettek semmit más, csak aki valamely önkényesen erre rendelt emberi osztályhoz tartozik. A nagybirtokos tudniillik annyi kisebb birtokos szavazatát teszi semmivé, ahányan a helyét elfoglalhatnák; nem a nevükben szavaz tehát, s így csak egyetlen szavazata van. – Mivel tehát csak a köz minden tagjának tehetségétől, szorgalmától és szerencséjétől tehető függővé, hogy abból valamikor mindenki egy részt megszerezzen, s az egészet mindenki megszerezze, ez a különbség azonban az általános törvényhozásban tekintetbe nem vehető, így a szavazatképesek számáról a törvénykezésben fejenként kell ítélni azok körében, akik valaminek a birtokában vannak, nem pedig birtokuk nagysága szerint.

Ám a közjogi törvényalkotás e törvényéhez valóban *mindenkinek* a beleegyezését kell adnia, aki csak rendelkezik e szavazati joggal; mert különben jogvita támadna az előbbieket s azok között, akik nem egyeznek meg benne, s hogy ez eldöntessék, az valamely magasabb jogelvet kívánna. Ha azonban az előbbi egy egész néptől nem elvárható, s következőleg csak a szavazatok többsége, amit remélhetünk, és pedig (egy nagy népnél) még csak nem is közvetlenül a szavazók adta szavazatoké, csupán a nép képviselőiként e célból kiküldötteké, akkor ennek az alaptételnek – hogy megelégszünk e többséggel, mintha csak általános egybehangzással, tehát szerződésben fogadták volna el – kell a polgári alkotmány szerzésének legfőbb alapjául szolgálnia.

KÖVETKEZTETÉS

Íme hát az *eredeti szerződés*, melyre polgári, tehát egyetemlegesen jogszerű alkotmány az emberek közt egyedül alapozható, melyen közös-ség egyedül épülhet. – Csakhogy e szerződést (melyet *contractus originarius*nak vagy *pactum socialé*nak neveznek), egy nép minden különös és magánakaratának egyetlen közös és köz-akaratúvá való egybefoglalását (a tisztán jogszerű törvényhozás meg-

alapozására) semmiképp sem szükséges *tényként* előfeltételeznünk (sőt, ilyenként lehetetlen is); mintha – hogy magunkat a már fönnálló polgári alkotmány iránt elkötelezettnek tekintsük – előbb történetileg bizonyítanunk kellene, hogy a nép, melynek jogait és kötelezettségeit utódokként megörököltük, *egykoron* valóban végbevitte a szerződés cselekményét, s szóban vagy írásban ránk is hagyott erről valamiféle hiteles híradást vagy okmányt. Hanem *puszta eszméje* ez csak az észnek, noha kétségtelen (gyakorlati) realitása van: arra kötelezhet tudniillik minden törvényhozót, hogy úgy hozza meg törvényeit, ahogy azok az egész nép akaratából következhetnének, s úgy kötelez minden alattvalót, ha polgár szeretne lenni, mintha ebben az akaratban maga is megegyezett volna. Mert ez minden közjogi törvény jogszerűségének próbaköve. Ha tudniillik akként van megalkotva, hogy ahhoz *lehetetlen* volna az egész népnek beleegyezését adnia (ha, példának okáért, az *alattvalók* valamely osztályára örökletes módon az *uralkodó rend* kiváltságait ruházná), akkor jogtalan; ám ha akárcsak *lehetséges* is, hogy a nép hozzá beleegyezését adná, akkor a törvényt köteleességünk jogosnak tartani, föltéve akár, hogy a nép, mi gondolkodásmódját illeti, most épp oly állapotban vagy hangulatban leledzik, melyben, ha kérdenék, egyetértését valószínűleg megtagadná.*

Ám e korlátozás nyilvánvalóan csupán a törvényhozó ítélet köti, de nem szól az alattvalóéról. Mi hát a teendője egy népnek, ha minden valószínűség szerint úgy kell ítélnie, boldogsága elvész a most épp hatályos törvénykezés uralma alatt? Nem kell-e ellenszegülnie? A válasz csak az lehet: nem tehet mást, mint hogy en-

* Ha, példának okáért, minden alattvalóra arányos hadiadót vetnek ki, s azt az alattvalók túl nehéznek találják, nem mondhatják igazságtalannak, csak mert, mondjuk, vélelmük szerint a háború szükségtelen; mert erről nem áll jogukban ítélni; hanem mert mindenkor *lehetséges*, hogy a háború mégis elkerülhetetlen, s az adó nem nélkülözhető, az alattvalónak az adót jogosnak kell ítélnie. Ám ha bizonyos földbirtokokra ugyane háborúban szállítási kötelezettséget rónak ki, míg másokat e rendből megkímélnék ettől, könnyen belátható, ily törvényben a nép aligha egyezhetnék meg, s jogosult, hogy ellene legalábbis keresettel éljenek, hisz a terhek ily egyenlőtlen elosztása igazságosnak nem tartható.

gedelmeskedik. Mert emitt nem arról a boldogságról beszélünk, melyet a köz alapításától vagy kormányzatától bátran elvárhat az alattvaló, hanem egyelőre csupáncsak a jogról, melyet a köznek mindenki számára biztosítani kell – mi is a legfőbb elv, melyből minden, a közt érintő maximának kiindulnia kell, és amelyet más elv nem korlátoz. Az előbbi (a boldogság) tekintetében a törvényeknek semmilyen általános alaptétel nem szabható. Mert a kor körülményei s az egymásnak igencsak ellentmondó, s ehhez még folyvást változó ábrándok, melyekben valaki boldogságát föllelhetni véli (ám hogy miben kell föllelnie, azt senki nem írhatja elő) lehetetlenné tesznek bármely szilárd alaptételt, s alkalmatlanná is rá, hogy önmagában elvévé legyen a törvényhozásnak. A tétel: *salus publica suprema civitatis lex est*,¹⁰ sértetlenül őrzi értékét és tekintélyét, csakhogy a köz *mindenekelőtt* tekintetbe veendő üdve éppenséggel a törvényes alkotmány, mely mindenkinek törvényben biztosítja szabadságát; miközben nem foszt meg senkit sem attól, hogy boldogságát oly úton s módon keresse, ahogy a legjobbnak véli, hacsak nem csorbítja ama törvényekhez szabott egyetemes szabadságot, s így más alattvalók jogát.

Ha a legfőbb hatalom oly törvényeket hoz, melyek elsőbben is a boldogságot (a polgárok, a lakosság jó módját s í. t.) szolgálják, nem azért tesz így, mintha ez volna a célja a polgári alkotmány szerzésének; pusztán eszköze ez a *jogállapot* biztosításának, kivált a nép külső ellenségeivel szemben. Az államfőnek hatalmában kell állnia, hogy egymaga döntsön róla, vajon szükségeltetik-e ilyesmi a köz virágzásához, melyet is erejének és szilárdságának biztosítása mind a belső, mind a külső ellenséggel szemben megkövetel; ám nem, hogy mintegy akarata ellenére boldogítsa a népet, hanem csak hogy az mint köz létezhesse. * Ennek megítélésében, mármint hogy

¹⁰ A köz üdve az állam legfőbb törvénye.

* Ide tartoznak bizonyos behozatali tilalmak, a kereseti eszközöket az alattvalók javára támogatandó, s nem a külföldiek előnyére s mások iparkodásának buzdítására, mert az államnak a nép jó módja nélkül nem volna elég ereje, hogy ellentálljon a külső ellenségnek, vagy a közt, önmagát, fönn tartsa.

ez vagy amaz a rendszabály *okosan* foganatosított-e, avagy sem, tévedhet a törvényhozó, ám akkor nem, ha azt kérdi magától, összehangzik-e a törvény a jogelvvel, avagy sem; mert ebben csalhatatlan zsinórmértékül kéznél van számára, éspedig *a priori*, az eredeti szerződés eszméje (s e tekintetben nem szabad, mint a boldogságelv esetében, a tapasztalatokra hagyatkozni, hogy azok majd kiköcsökták az eszközök alkalmatosságát illetően). Mert ha csak nem mond önmagának ellent, hogy az egész nép megegyezhetnék valamely törvényben, essék ez bármily nehezebbre is, akkor ama törvény jogszerű. S ha valamely köztörvény ehhez alkalmazkodik, s következképp jogi tekintetben kifogásolhatatlan (*irreprehensibilis*), akkor fakad belőle a fölhatalmazás is, hogy kényszerítsen, s másfelől annak tilalma, hogy a törvényhozó akaratának tetteleg ellenszegüljünk: azaz az államnak a törvények számára fogantatott biztosító hatalma maga is ellenállhatatlan (*irresistibilis*), s nem létezik jogilag fönnálló közös-ség effajta erőszak híján, mely is letör minden belső ellenállást, mert az oly maximához igazodnék, amelyik, ha általánosítanók, lerontana minden polgári alkotmányt, és eltörölné az egyetlen állapotot, melyben az emberek egyáltalán jogaik birtokában lehetnek.

Ebből következik, hogy bármely ellenszegülés a legfőbb hatalomnak, minden bujtogatás, hogy az alattvalók elégedetlensége tettelegessé váljék, minden lázongás, mely lázadásban tör ki, legfőbb s leginkább büntetendő büntett a köz ellen: mert alapzatát rombolja le. S ez a tilalom *föltétlen*, úgyhogy ha a hatalom vagy ügyvivője, az államfő, az eredeti szerződést sértette volna is meg, ha az alattvaló gondolkodása szerint ezáltal megfosztotta volna is magát a jogtól, hogy törvényhozó legyen, fölhatalmazván a kormányt, hogy merő erőszakkal (zsarnokian) járjon el, az alattvalóknak viszonterőszakként az ellentállás akkor sem megengedett. Aminek oka, hogy egy már fönnálló polgári állapotban a nép nem ítélhet többé joggal arról, mint kellene azt elkormányozni. Mert engedjük meg, hogy ítélhet róla, éspedig a valódi államfő ítéletének ellenében – ki dönthetné el, melyikük oldalán az igazság? A két fél egyike sem, bíróként a saját ügyében. Újabb fejedelem szükségeltetnék az államfő tetejébe, aki dönthetne közte és a nép közt, ez azonban önmagának mondana ellent. – Még valamiféle vétlen ön-

védelmi jog (*ius in casu necessitatis*) sem avatkozhatik közbe itt, s nem emelheti föl a nép önhatalmát korlátozó sorompót, amúgy is képtelenség lévén,* hiszen vélt joga annak csupán, hogy a legnagyobb fizikai szükségben *jogtalanságot* műveljünk. Mert az államfő is gondolhatja úgy, alattvalóinak hajlama az ellenszegülésre igazolja kemény eljárását ellenük, aminthogy azok is vélekedhetnek akként: méltatlan szenvedésüket fölpanaszolván igazolták a lázadásukat – s mármost ki is dönthetne itt? Az, aki a legfőbb jogszolgáltatást kezében tartja, éppenséggel az államfő, egyedül ő teheti ezt; s a közös-ségben senkinek nincsen joga, hogy e hatalmat tőle elvitassa.

Mindazonáltal találkoztam oly tiszteletre méltó férfiakkal, akik vallják, hogy bizonyos körülmények között uralkodójával szemben az alattvalót megilleti a viszonterőszak joga, s akik közül csak a természetjogi tanaiban igen körültekintő, világos és szerény ACHENWALLT¹¹ említeném föl itt. ** Ki is azt mondja: „ha a veszély, mely amiatt fenye-

* Nincs *casus necessitatis*, legföljebb oly esetben, mikor kötelességek szállnak egymással vitába, tudniillik *föltétlen* és (bár súlyos, mégis) *föltételes* kötelességek; példának okáért, ha az államot fenyegető szerencsétlenség elhárításáról van szó valakinek az árulása árán, aki valaki mással oly kapcsolatban áll, mint, mondjuk, az apáé és fiué. Az előbbi bajának elhárítása föltétlen kötelesség, míg az utóbbi szerencsétlenségéé csak föltételes (csak akkor áll fenn, ha nem terheli államellenes bűncselekmény). A följelentést a másik merényletéről talán a legnagyobb ellenérzéssel írná a felsőbbbségnek, ám a szükségtől (tudniillik morális szükségtől) hajtván. – Ha azonban olyasvalakiről mondják, hogy a szükség (a fizikai szükség) jogosította föl tetteire, aki hogy saját életét mentse, egy másik hajótöröttet lök le deszkájáról, akkor ez teljességgel hamis. Mert életem megmentése csak föltételes kötelesség (ha bűntény nélkül megejthető), ám az föltétlen, hogy más életét – aki még csak meg sem sértett, s hogy elveszíthetném a magamét, annak még csak veszélyébe sem sodort – ki ne oltsam. Az általános polgári jog tanárai mégis egészen következetesen járnak el ama jogi fölhatalmazottság tárgyában, melyet a szükséghelyzetet illetően elismernek. Mert a felsőbbbség ez esetben nem köthet *büntetést* a tilalomhoz, hiszen e büntetés a halál kellene, hogy legyen, ám képtelen törvény volna valakit halállal fenyegetni, csak mert veszélyes körülmények között nem vállalta azt önként.

¹¹ Gottfried Achenwall (1719–1772), államtudós, statisztikus. Fő műve: *Abriss der neuesten Staatswissenschaft*, 1749.

** *Ius Naturae*, Editio quinta, Pars posterior, § 203–206.

get, hogy a köz túl soká tűrte az állam fejének igazságtalanságát, nagyobb, mint amekkorától akkor tarthatnánk, ha fegyvert ragadnak ellene, akkor a nép ellentállhat neki, s e jogáért az alávetettségeről szóló szerződést megszegheti, az uralkodót pedig mint zsarnokot trónjától megfoszthatja”. És arra következtet, hogy „a nép így (korábbi urát tekintve) visszatérne a természeti állapothoz”.

Készséggel elhiszem, ACHENWALL soha nem tanácsolt vagy támogatott volna ily veszélyes vállalkozást, ahogy más sem ama derék férfiak közül, akik e tárgyról vele megegyezőleg okoskodtak; és az is aligha kétségbevonható, hogy ha kudarcot vallottak volna a lázadások, melyekben Svájc, az egyesült Németalföld, vagy akár Anglia is mai, oly szerencsésnek tartott alkotmányát kivívta, ma oly igen tisztelt fölszítók kivégzésében a szörnyű fölségárulók méltán kiérdemelt büntetését látnánk. Mert a dolgok kimenetele szokás szerint belevegyül abba, ahogy a jogalapokról ítélünk, noha amaz bizonytalan volt, míg emezek bizonyosak. Ám világos, hogy ami az utóbbiakat illeti – ha elismerjük is, hogy a lázadással nem éri jogtalanság az uralkodót (aki mintegy a *joyeuse entrée*,¹² a néppel kötött valóságos, érvényes szerződést sértette meg) –, a nép, ily módon keresvén igazát, a legnagyobb mértékben jogot sértett; mert e mód (maximaként elfogadva) bizonytalanná tesz minden jogalkotmányt, s a teljes jognélküliség állapotát (*status naturalis*) vezet be, hol minden törvény megszűnik, vagy legalábbis semmilyen törvénynek nincs fogamatja. – Ami mármost oly sok mély gondolkodású szerző abbéli hajlamát illeti, hogy a népért (annak romlására) szót emeljen, csupán megjegyezni szeretném, hogy annak oka részint a szokott tévedés, tudniillik hogy a jog elvéről ejtven

¹² „Vidám bevonulás”, Blyde Incomste, államjogi okmány, melyre a brabanti és limburgi hercegeknek (elsőként 1356. január 3-án Vencelnek, utoljára II. Ferenc császárnak 1792. július 31-én) a fővárosba való bevonulásuk előtt esküt kellett tenniük; az okmány kimondta az ország föloszthatatlanságát, a városok együttműködési kötelezettségét szerződéseik megkötésében, és előírta a hivatalok helybéliekkel való betöltését. Az utolsó cikkely kikötötte, hogy egyetlen alattvaló sem tartozik engedelmességgel a hercegnek, ha az a Joyeuse Entrée ellenében cselekszik.

szót a boldogság elvét csempészik ítéletükbe; részint pedig, hogy ahol a valóban a köz elé tárt, annak feje által elfogadott, s mindkét fél által szentesített szerződés okmánya föllelhetetlen, az eredeti szerződés eszméjét, melyet az ész bármikor alapul vehet, olyasminnek veszik, aminek *valóban* meg kell esnie, s így akképp vélekednek, a nép mindenkor birtokában marad a fölhatalmazásnak, hogy a szerződés durva, ám éppen a nép által durvának ítélt megsértése okán belátása szerint megszegje azt.*

Látnivaló, minő rossz előidézője, amint az volt a morál dolgában is, a boldogság elve az államjogban (noha a boldogság alkalmatlan is rá, hogy bármiféle meghatározó elvet leljünk a számára), még ha hirdetőit a legnemesebb vélekedés vezérli is. Az uralkodó saját fogalmai szerint kívánná népét boldogítani, és despota lesz; a nép nem engedné megfosztani magát önnön boldogságának általános emberi igényétől, és lázadóvá válik. Ha elsőbben is azt kérdezték volna meg, mi jogszerű (ahol is az elvek *a priori* bizonyosak, és nincs tere empirista kontárkodásnak), a társadalmi szerződés eszméje megőrizte volna kétségbevonhatatlan tekintélyét; nem tényként ugyan (mint DANTON szeretné, aki ennek híján a valóságosan létező polgári alkotmányban föllelhető minden jogot s minden tulajdont semmisnek nyilvánít),¹³ csak mint minden közjogi alkotmány megítélésének általában vett észelvét. S beláthatjuk: mielőtt megjelennék az általános akarat, a nép semmiféle kény-

* Még ha urával kötött valóságos szerződését sértették is volna meg, a nép akkor sem léphet föl ez ellen mindjárt mint *köz*, hanem csak összeesküvéssel. Mert az odáig fönnállt alkotmányt a nép széjjeltépte, az új közösség megszervezésére pedig még csak ezután kellene sort keríteni. Ekkor az anarchia állapota köszönt be, s mindama szörnyűség, melyet az legalábbis megenged; s a jogtalanságot, mely ekkor megesik, mind a nép egyik pártja méri a másikára: amint az a fölhozott példából is kitűnhet, ahol az állam rebellis alattvalói végül erővel akartak oly alkotmányt egymásra tukmálni, mely jóval terheesebb lett volna annál, amit oda-hagytak; arisztokraták és papok emésztették volna őket el, míg egyetlen, mindenkin uralkodó államfő alatt az államterhek nagyobb egyenlőségét remélhették volna.

¹³ Az Akademie-Ausgabe jegyzete szerint Kantot itt megcsalta emlékezete vagy a forrás, melyből merített: Danton nem tett ilyen értelmű nyilatkozatot.

szerítő joggal nem bír parancsolója fölött, hiszen csak általa kényszeríthetné jogszerűen; ám ha már megjelent, megintcsak nem eshetik szó a népnek ura fölött gyakorolt kényszeréről, hisz akkor a nép maga volna a legfőbb parancsoló; következőleg a népet államfőjével szemben kényszerítő jog (az ellenkezés szavakban vagy tetteleg) soha nem illeti meg.

Ez elméletet láthatólag a gyakorlat is kielégítően alátámasztja. Nagy-Britannia alkotmánya – noha a nép itt oly nagyra van konstitúciójával, mintha az példát adhatna a világnak –, úgy találjuk, mélyen hallgat a fölhatalmazásról, mely a népre szállna, ha az uralkodó megszegné az 1688. évi kontraktust; következőleg, minthogy erről törvény nem rendelkezik, az uralkodót, ha megsérteni gondolná, hallgatólagosan lázadással kecsegteti. Mert szembeötlő ellentmondás volna, ha a konstitúció erre az esetre nézvést oly törvényt foglalhatna magában, amelyik jogosnak mondaná a hatályos alkotmány fölforgatását, melyből minden különös törvény fakad (még ha arról volna is szó, hogy a mondott szerződést megszegették); hisz legott egy *nyilvánosan megállapított** ellenhatalmat is magában kellene foglalnia, következőleg egy második államfőt is, aki a népjogokat az első ellenében megvédelmezi, majd egy harmadikat, hogy eldöntse, melyikük oldalán is áll a jog. – S az említett népvezérek (vagy gyámok), nyugtalanítván őket e vád, ha vállalkozásuk netán balul ütne ki, maguk is inkább *koholt híré*t keltették, hogy az általuk elijesztett uralkodók önként mondtak le a kormányzásról, hogysen letételük jogát maguknak merészelték volna tulajdonítani.

Ha előbbi állításaim okán bizonynyal aligha érhet is a szemrehányás, hogy sérthetlenségükkel igencsak hízelkedtem volna az uralkodóknak, remélhetőleg attól a szemrehányástól is megmenekedem, hogy túlságosan is kedveznék a népnek, állítván, az államfővel

* Az állam egyetlen törvénye sem elhallgatható mintegy alattomosan, valami-féle titkos főnntartással élvén; s a legkevésbé ama jog, melyet a nép vél a konstitúció részeként a magáénak mondhatni; mert a konstitúció minden törvényét a közakaratból származónak kell elgondolnunk. Ha a konstitúció megengedné a fölkelést, ennek jogát, s hogy miképp kell élni vele, nyilvánosan kellene kihirdetnie.

szemben elveszíthetetlen jogai vannak, bár ezek nem kényszerítő jogok.

HOBBS ellenkező véleményen van. Szerinte (*de Cive*, cap. 7. § 14.) a néppel szemben a szerződés semmire nem kötelezi az uralkodót, s az nem is követhet el jogtalanságot a polgár ellen (úgy rendelkezik vele, amint akar). – E tétel teljességgel igaz volna, ha jogtalanságon oly sérelmet értenénk, mely a sértettnek valamiféle *kényszerítő jogot* enged azzal szemben, aki a jogtalanságot ellene elkövette; ám így általánosságban a tétel ijesztő.

Az ellenkezésre nem hajló alattvaló föl kell, hogy tehesse, ura nem *akar* vele jogtalanságot művelni. Következésképp, mivel mégiscsak minden embernek vannak elveszíthetetlen jogai, melyekről akkor sem mondhatna le, ha akarna, és amelyekről ítélni fölhatalmazása van, ama jogtalanság pedig, mely őt, vélelme szerint, érte, a fönti föltevés szerint csak tévedésből fakadhatott, avagy tudatlanságból a legfőbb hatalom szabta törvények következéseit illetően – az állampolgárnak jogában kell állnia, és pedig éppenséggel urának engedelmet élvezve, hogy nyilvánosan ismertesse véleményét arról, ami annak rendelkezéseiből számára a közt ért jogtalanságnak tetszik. Mert hogy az állam feje még csak ne is tévedhetnék, vagy ne leledzhetnék tudatlanságban valamely ügyben, ha ezt föltételeznénk, égi ihletések kegyében részesültnék és az emberiség fölött állónak képzelnénk őt. A népjogok egyetlen védpalástja a *toll szabadsága* tehát – melyet a nép liberális gondolkodásmódja tart meg amaz alkotmány tiszteletének és szeretetének korlátai között, melyben él, s amely e gondolkodásmódot voltaképp belécsepegteti (s e korlátok közt megmaradni szorítják egymást maguk a tollak is, nehogy elveszítsék szabadságukat). Mert ha meg akarnánk tőle e szabadságot is tagadni, az nem annyit tenne pusztán, hogy legfőbb parancsolója előtt (HOBBS nyomán) minden jogigényétől megfosztanánk, hanem ez utóbbitól is megvonnánk mindannak ismeretét, amit, ha tudna róla, maga is megváltoztatna, és önmagával kevernénk ellentmondásba (hiszen akarata csak azért parancsol, mint polgároknak, az alattvalóknak, mert ő maga az általános akaratot képviseli). Az államfőben azt az aggodalmat ébreszteni, hogy a magányos vagy fennhangon való gondolkodás nyugtalanságot

kelthet az államban, annyit tesz, mint bizalmatlanságot támasztani benne saját hatalma, vagy akár gyűlöletet saját népe iránt.

Az általános elvet, melyhez igazodva a nép saját jogait *negative* megítélheti – azaz a tekintetben csupán, mi az, amit legjobb akarátát föltételezve a legfőbb törvényhozás nem látna szívesen *elrendelve* –, a következő tétel mondja ki: *amint a nép önmagára nézvést nem határozhat, akként a népről nem határozhat a törvényhozó sem.*

Ha tehát az a kérdés, példának okáért, vajon egy törvény, melyet egy valaha meghagyott egyházi alkotmány változhatatlanul fennmaradni rendel, tekinthető-e a törvényhozó voltaképpeni akaratából (szándékából) fakadónak, akkor elsőbbsen is azt kell magunktól megkérdeni: vajon *szabad-e* egy népnek törvényévé emelnie, hogy valaha elfogadott hittételek és a külső vallásosság formái mindörökre fennmaradjanak, tehát hogy megtilthatják-e maguknak s utódaiknak vallási fölismeréseikben előrehaladniok és esetleges régi tévedéseket helyesbíteniök? Világos mármost, hogy ha a nép oly eredeti szerződésre lépett, mely ezt törvénné emelné, az magától válnék semmissé, mert az emberiség rendeltetésével és céljával ellenkezik; s így az ehhez alkalmazott törvény nem tekinthető az uralkodó voltaképpeni akarátának, olyasminek, amivel tehát ellenkező elképzeléseket kellene szembeszegezni. – Ám minden olyan esetben, mikor valami effélét mégis a legfőbb törvényhozás rendelne el, általánosan és nyilvánosan ítéelkezhetünk ugyan fölöle, ellentállást azonban sem szóban, sem tetteleg nem tanúsíthatunk.

Minden közös-ségben meg kell, hogy legyen az *engedelmesség* az állam kényszerítő törvényeinek alkotmányos gépezete iránt (amennyiben a törvények az egészt illetik), ám meg kell lennie a *szabadság szellemének* is, hisz abban, ami az általános emberi kötelességet illeti, mindenki megkívánja, e kényszer jogszerű voltáról az ész győzze meg, nehogy önmagával ellentmondásba keveredjék. Az utóbbi híján az előbbi csak *titkos társaságoknak* lehet alkalmi oka. Mert természeti hivatásuk az embereknek,¹⁴ hogy egymásnak

¹⁴ *Der Menschheit*, azaz az *emberiségnek*, de a továbbiakban már többes szám szerepel.

megnyilatkozzanak, kivált olyasmiben, ami rájuk egyetemlegesen tartozik; e társaságok eltűnnek tehát, ha e szabadságnak kedvezünk. – És hogyan másképp juthatnának a kormányok a saját lényegi szándékukat szolgáló ismerethez, mint ha megnyilatkozhat a szabadság eredetében és hatásában oly tiszteletre méltó szelleme?

* * *

A minden tiszta észelv iránt érzéketlen gyakorlat sehol nem szól leereszkedőbben az elméletről, mint épp a jó államalkotmány követelményeinek kérdésében. Aminek oka: mert a régóta fönnálló törvényes alkotmány a népet fokról fokra hozzászoktatta a szabályhoz, hogy mind boldogságát, mind jogait ahhoz mérje, ahogy a dolgok eladdig csordogáltak, s nem hogy megfordítva, a dolgok szokott állapotát becsülje föl ama fogalmakhoz mérve őket, melyeket róluk az ész ad kezünkhöz; mi több, hozzászoktatta, hogy e tétlen állapotot előbbre valónak tartsa, mint a jobb keresésének veszélyes állapotát (melyben érvényes, amit HIPPOKRATÉSZ kötött az orvosok lelkére: *iudicium anceps, experimentum periculosum*).¹⁵ Mivel tehát az elég régóta fönnálló alkotmányok, legyen bár akárhány gyöngéjük, e tekintetben minden különbségük ellenére is egy eredményre jutnak, tudniillik hogy amelyekben ki-ki él, azzal elégedett – ha a *nép jólétét* tekintjük, voltaképp nem érvényes semmiféle elmélet, hanem minden a tapasztalatnak szót fogadó gyakorlaton nyugszik.

Ám ha van valami az észben, amit az *államjog* szó fejez ki, s ha e fogalomnak kötelező ereje van az emberek előtt, akik szabadságuk antagonizmusában élnek egymással együtt, ha van ilyenformán objektív (gyakorlati) valósága, anélkül, hogy az alkalomadtán belőle fakadó jó vagy rossz közérzetre sandítanánk (melyet csak a tapasztalatból ismerünk), akkor az *a priori* elveken alapszik (mert hogy mi a jog, arra nem taníthat meg a tapasztalat) – s akkor van az államjognak *elmélete*, s nem érvényes az a gyakorlat, mely azzal össze nem hangzik.

¹⁵ Ha a megítélés bizonytalan, a kísérlet veszélyes.

Ez ellen mármost más föl nem hozható, mint hogy bár az emberek fejében ott fészkel az őket megillető jogok eszméje, ám szívtelenségük okán alkalmatlanok és méltatlanok rá, hogy eszerint is kezeljék őket, s csak valamely, az okos számítás szabályaihoz alkalmazott erőszak tarthatja fenn a rendet (s fenn is kell tartania). E kétségbeesett ugrás (*salto mortale*) olyan, hogy felőle – ha egyszer nem a jog, hanem pusztán az erőszak az, amiről szó van – akár a nép is próbálkozhatnék erőszakkal, bizonytalanná téve minden törvényes alkotmányt. Ha semmi nincs, aminek az ész közvetlen tiszteletet vívhatna ki (mint az emberi jognak), akkor az emberek önkényével szemben hiábavaló a szabadságukat korlátozni igyekvő bármi befolyás. Ám ha a jóakarat mellett fennhangon megszólal a jog is, az emberi természet nem bizonyulhat oly elfajzottnak, hogy szavát ne hallgatná meg tisztelettel. (*Tum pietate gravem meritisque si forte virum quem Conspexere, silent arrectisque auribus adstant* – VERGILIUS.)¹⁶

III.

ELMÉLET S GYAKORLAT VISZONYÁRÓL A NEMZETKÖZI JOGBAN ÁLTALÁNOS EMBERBARÁTI, AZAZ KOZMOPOLITA SZEMSZÖGBŐL NÉZVÉST*

(MOSES MENDELSSOHN ellen)

Szeretetre méltó-e az emberi nem [Geschlecht], egészében ha tekintjük, avagy olyasvalami, amit viszolygással kell szemlélnünk, minden jót kívánva bár neki (nehogy embergyűlölővé legyünk), ám semmi jót nem várva tőle, ilyenformán arra kényszerülven, hogy

¹⁶ *Aeneis* I. 151-152., „s meglát egy férfit méltóságteljesen állva, / hirtelen elhallgat, füleit fordítva feléje” (mármint: a durva tömeg); Kartal Zsuzsa fordítása.

* Nem rögvest szembeötlő, miként is utal általános-emberbaráti előföltetésünk valamilyen *világpolgári* alkotmányra, az pedig egy *nemzetközi jog* alapítására,

tekintetünket róla elfordítsuk? – Hogy mint válaszolunk e kérdésre, ama választól függ, melyet egy másik kérdésre kell adnunk: arra, rejlenek-e az emberi természetben oly adottságok, melyekből azt olvashatnánk ki, hogy a nem [Gattung] mindenkor a jobb iránt halad, s a mai és az elmúlt időknek minden gonoszsága elenyészik az eljövendő korok jóságában? Mert ha így volna, legalább a jóhoz való állhatatos közeledésért szerethetnénk a nemet, különben gyűlölünk vagy megvetnünk kellene – bármit hozzon is föl ez ellen a magakellettő egyetemes emberszeretet (amely ilyenformán inkább jóakaratból, mintsem tetszésből táplálkozik). Mert azt, ami gonosz, és gonosz is marad, kivált a legszentebb emberi jogok szándékos és kölcsönös megsértését – bárhogy iparkodnánk is azon, hogy megszeretni fanyalodjunk –, gyűlöljük elkerülhetetlenül; nem, hogy ártsunk az embereknek, hanem mert szeretnénk, ha hozzájuk a lehető legkevesebb közünk volna.

MOSES MENDELSSOHN ez utóbbi véleményen van (*Jerusalem*,¹⁷ második szakasz, 44-47. oldal), s véleményét barátjának, LESSING-nek az emberi nem isteni neveltetéséről alkotott hipotézisével¹⁸ szegezi szembe. Agyrémnek tetszik előtte, „hogy az egész, az emberiség, itt alant, az idő múlásával egyre elébb haladna s tökéletesednék. Csak annyit látunk, hogy az emberiség erre vagy amarra kissé kilendül; és hogy soha nem tett egy lépést sem előre anélkül, hogy hamarost ne csúszott volna vissza kétszer oly gyorsan korábbi állapotába”. (Ez SZISZÜPHOSZ sziklájára emlékeztet igencsak; a Föld ezek szerint, az indiaiak nyomán, ama hely volna, ahol már elfeledett bűnökért vezeklünk.) „Az ember előbbre lép; ám az emberiség rögzített sorompók közt hányódik ide-oda; egészében véve azonban minden korszakban az erkölcsiségnek körülbelül azonos fokán marad, s körülbelül azonos mértékben vallásos vagy hitetlen, eré-

mint az egyetlen olyan állapot szerzésére, ahol az emberiség amaz adottságai, melyek nemünket szeretetre méltóvá teszik, alkalmatosan kifejlődhetnek. – E szakasz bevégezése az olvasó szeme elé tárja majd ez összefüggést.

¹⁷ *Jerusalem, oder über religiöse Macht und Judenthum*, Berlin 1783.

¹⁸ Gotthold Ephraim Lessing, *Erziehung des Menschengeschlechts*, 1777-1780.

nyes vagy bűnös, boldog (?)¹⁹ vagy nyomorult.” – Ez állításokat a szerző azzal vezeti be (46. oldal), hogy kijelenti: „ki akarjátok fűrkészni a Gondviselés szándékait az emberiséggel? Ne fabrikáljatok hipotéziseket” – korábban elméletről beszélt –, „csak nézzetek szét, mi is történik, s ha pillantásokat át tudja fogni minden idők történetét, tekintsétek át, mi történt eleitől fogva! Ezek a tények; s hozzá kellett, hogy tartozzanak a szándékhoz, a bölcsesség terve kellett, hogy jóváhagyja, vagy legalábbis magába olvassza őket”.

Magam más véleményen vagyok. – Ha egy erényes férfiú harcba száll a visszásságokkal és gonosz kísértésekkel, ez Istennek tetsző látvány, ellenben nemhogy valamely istenség, de a leghétköznapiabb, ám emelkedett gondolkodású ember pillantására sem volna méltó ama látvány, melyet az időről-időre az erényhez néhány foknyit fölhágni tetsző, ám korábbi bűneihez és nyomorúságához rögvest visszahanyatló emberiség nyújt. Egy darabig talán megindító és tanulságos is lehet e szomorújátékot szemlélnünk; ám végül mégiscsak le kell gördülnie a függőnynek. Mert ha túl soká tart, bohózat lesz belőle, s ha a játszó személyek nem is unnak bele, mert hogy bolondok, a néző igen, ő beéri egyik vagy másik fölvozással, ha abból okkal arra a következtetésre jut, hogy e soha véget nem érő darab maga a szüntelen egyhangúság. Kimenetele, a végül elkövetkező büntetés – ha mindez pusztá színjáték – eloszlathatja ugyan kellemetlen benyomásainkat. Ámde a valóságban számolatlanul halmozódni hagyni a bűnt (bár meg-megszakítva az erény közjátékaival), hogy majd valaha derekasan büntetni lehessen, ez, legalábbis amennyire erről fogalmat alkothatunk, a világ bölcs szerzőjének s kormányzójának morálisát is sértené.

Szabad hát föltennem talán, hogy az emberi nem [Geschlecht], minthogy a kultúra tekintetében, természeti céljában, állhatatosan előre tart, létezésének morális célját tekintve is a jobb iránt halad, s hogy e haladás koronként *megszakad* ugyan, ám vége e haladásnak soha *nem szakad*. Ez előföltévést nem szükséges bizonyítanom:

¹⁹ A kérdőjel Kant beszúrása.

ellenfelének kell bizonyítékkal szolgálnia. Mert magam arra a velem született kötelességre támaszkodom, hogy a nemzedékek sorában – mely sorba (emberként) magam is tartozom, s megkövetelhető morális alkatom szerint mégsem vagyok oly jó, amilyen jónak lennem kellene, s amilyen következőleg lehetnék is – úgy hassak az utódokra, hogy mindegyre jobbak legyenek (aminek föl kell tennünk a lehetőségét tehát), s így e kötelesség nemzedékről nemzedékre jogszerűen átöröklődhessék. Támasszon bár a történelem mégoly sok kétséget is e reményemet illetően, támasszon bár oly kételyeket, melyek, ha bizonyító erővel bírnának, fölhagyni indítanának a szemlátomást hiábavaló fáradozással; míg erről egészen meg nem bizonyosodhatom, addig nem cserélhetem a kötelességet (mint *liquidumot*)²⁰ az okos számítás ama szabályára (*illiquidum-ra*),²¹ hisz pusztán hipotézis), hogy ami kieszközölhetetlen, arra ne is törekedjem; s bármily bizonytalan, s bármily bizonytalan is marad, vajon remélheti-e az emberi nem a jobbat, ez mégsem csorbíthatja a maximát – s következőleg szükségszerű előfeltételezését sem gyakorlati szempontból –, hogy az mégis kieszközölhető.

A jobb korok reménye, mely nélkül az általános jólét előmozdításának vágya soha emberi szívet komolyan át nem forróstított volna, mindig is ott munkált az emelkedett gondolkodású emberek ténykedésében; s nemzetének fölvilágosodásáért és jólétéért oly buzgón fáradozván a jó MENDELSSOHN szeme előtt is ott kellett, hogy lebegjen. Hisz hogy ő, éspedig egymagában, kieszközli azt, ha ez úton mások nem követnék is őt, ép ésszel nem remélhette. Ám szomorúságában, melyet nem is annyira az emberi nemet természeti okokból szorongató bajok látványa vált ki, mint inkább azoké a bajoké, melyeket az emberek maguk idéznek egymás fejére, kedélyünk ama kilátással vidítja föl magát, hogy a jövőben jobb lehet; éspedig önzetlen jóakaratból, hiszen már rég a sírban leszünk, s nem aratjuk le, amit részben magunk vetettünk. Az e reményben

²⁰ Bizonyosságot.

²¹ Bizonytalanságra.

fogant döntések sikere ellen fölhozott empirikus bizonyító érvek mit sem számítanak. Mert hogy ami eddig nem sikerült, csupán ezért soha nem is sikerülhet, az még arra sem ad okot, hogy valamely pragmatikus vagy technikai szándékunktól elálljunk (mondjuk, példának okáért, az aerosztatikus ballonok segítségével tett légi utazástól); még kevésbé igazolhatja fölhangynunk valamely morális szándékunkkal, mely, ha kivitele nem bizonyíthatóan lehetetlen, akkor kötelességünk. Túl ezen, fölhozhatók némely bizonyítékok is amellet, hogy az emberi nem egésze éppenséggel korunkban, minden megelőző korokkal összevetve szemmel láthatólag valóban elébb haladt még a morálisan értett jobb tekintében is (a rövid ideig tartó megtorpanások nem bizonyítanak ez ellen), és hogy a hangos sopánkodás az emberi nem fokozódó elfajulásáról épp abból fakad, hogy a moralitás magasabb fokán is magunk előtt látjuk még a morálisan jobbat, s ítéletünk arról, mik is vagyunk, ahhoz mérten, aminek lennünk kellene, annál szigorúbb, következőleg annál szigorúbban feddjük is magunkat, minél magasabb fokára hágtunk a világ előttünk ismert folyásának egészét tekintve az erkölcsiségnek.

Ha megkérdjük mármost: miféle eszközökkel volna e jobb iránt tartó örökös előrehaladás fönntartható vagy éppen fölgyorsítható, hamarosan belátjuk, e számunkra fölmérhetetlen messzeségekbe vesző siker nem attól függ majd, amit *mi* teszünk (nem a neveléstől példának okáért, melyet az ifjabbaknak adunk), s nem ama módszertől, melyet e haladást kieszközlendő követnünk *nekiünk* kell; hanem attól, amit az emberi *természet* tesz bennünk és velünk, hogy oly pályára ösztökéljen, melyhez magunktól csak nehezen idomulnánk. Mert egyedül csak tőle, vagy inkább (mert e cél bevégezése a legfőbb bölcsességet igényli) egyedül csak a *Gondviseléstől* várhatunk oly sikert, mely az egészet koronázza, s onnan terjed a részekre, hisz az emberek, épp ellenkezőleg, a maguk *terveiben* a részeknél kezdik, sőt, meg is rekednek alkalmasint a részleteknél, s az egészhez mint olyanhoz, túl nagy lévén nekik, eszméik fölérnek ugyan, de nem ér föl befolyásuk; kivált, mert terveikkel egymással viszályba bonyolódván saját szabad eltökélésükből aligha is szövetkeznének érte.

Ahogy az általános hatalmaskodás és a belőle fakadó szükség végül a népeket ama döntésre bírta, hogy alá vessék magukat a kényszernek, melyet eszközként az ész maga ír elő, alá vessék magukat tudniillik a közjognak, és *állampolgári* állapotban éljenek, úgy kell a szüntelen háborúknak – melyekben most már államok próbálták megrövidíteni vagy leigázni egymást – és a belőlük fakadó szükségnek rábírnia őket, akár akaratuk ellenére is, hogy vagy *világpolgári* állapotba lépjenek, vagy – ha az általános béke ilyesfajta állapota (mint ez a túlságosan nagy államokkal alkalmasint többször is megesett) a szabadságra nézvést más tekintetben még veszélyesebb volna, mert a legrémületesebb despotizmust idézné elő, akkor – e szükségnek legalább oly állapotot kell kikényszerítenie, mely ugyan nem volna világpolgári közösség egyetlen államfő alatt, ám mégiscsak a *föderáció* valamely közösen megállapított *nemzetközi joghoz* alkalmazott jogállapota volna.

Mert minthogy az államok egyre igényesebb kultúrájának, s a vele növekvő hajlamnak, hogy csellel avagy erőszakkal, de mások rovására gyarapodjanak, szaporítania kell a háborúkat, s az (azonos javadalmazás mellett) örökké gyarapított, készenlétben és katonai fegyelem alatt tartott és mind számosabb hadiszerszámmal fölszerelkezett seregek okán egyre nagyobb költségeket kell okoznia; s minthogy ezenközben a szükségletek ára folytonosan növekszik, anélkül, hogy az árakat megjelenítő fémek bőségének arányos és folytonos növekedését remélhetnénk; és egyetlen béke sem tart oly soká, hogy alatta a megtakarítás a következő háború költség-ráfordításával fölérne, míg ellenben az államadósság találmánya ugyan elmés, ám végül is önpusztító segédeszköz – így amit a jóakaratoknak kellett volna megtennie, ám nem tett meg, azt végül az aléltságnak kell kieszközölnie: az államok oly belső organizációját tudniillik, hogy a háború és béke dolgában ne az államfőnek legyen döntő szava, akinek a háború voltaképp semmibe sem kerül (mert mások, tudniillik a nép kárára vezet háborút), hanem a népnek, amelyik a számlát állja (amihez persze szükségképpen előfeltételeznünk kell az eredeti szerződés eszméjének megvalósulását). Mert emez vélhetőleg elmulasztja majd magát pusztá gyarapodásvágyból, vagy képzelt, csupán szavakon múló sértettségből

a személyes nélkülözés veszélyének kitenni, melytől az államfőnek még csak tartania sem kell. S így (nem háramolván rájuk oly adósság, melyet nem maguk csináltak) az utódok is mind előbbre haladhatnának a jobb iránt, még morális értelemben is – még ha ennek oka nem az irántuk táplált szeretet volna is alkalmasint, csupán minden kor önszeretete –: amennyiben ugyanis minden közösség, képtelen lévén a másiknak erőszakkal ártani, egyedül a joghoz kell, hogy majd igazodjék, s hogy ebben a hozzá hasonlatosak a segítségére lesznek, joggal remélheti.

Mindez azonban csak vélekedés és pusztá hipotézis; bizonytalan, mint minden oly ítélet, mely egy szándékolt, de nem egészen a hatalmunkban álló okozat egyedül alkalmas természetű kiváltó okát kívánja megadni; s még e formában sem ad egy már fönnálló állam alattvalóinak kezébe oly elvet, melyre hivatkozva kikényszeríthetnék azt (mint ezt korábban kimutattuk); az elv csak a kényszerítől ment államfőknek szól. Noha a dolgok megszokott rendje szerint az ember természetétől idegen, hogy engedjen hatalmából, szorongató körülmények között ez nem lehetetlen mégsem, s így (tehetetlenségünket ismervén) az emberek morális óhajaihoz és reményeihez illő érületnek tarthatjuk a szükséges körülményeket a *Gondviseléstől* várunk, mely is az emberi nem [Gattung] egészeként értett emberiség célját – hogy végső rendeltetését, erőit, amennyire azok terjednek, szabadon használva elérje – oly végkifejletre vezérli, melynek az emberek szándékai, magukban véve, ellene hatnak. Mert épp a rosszra vezető hajlamok kölcsönös ellenhatása ad szabad kezét az észnek, hogy a gonosz helyett, mely önmagát rombolja le, a jót segítse uralomra, a jót, mely ha egyszer megjelent körünkben, a maga erejéből fönnmarad.

* * *

Az emberi természet sehol sem mutatkozik kevésbé szeretetre méltónak, mint éppen a népek kapcsolatában. Egyetlen állam sem tudhatja biztonságban a másiktól sem önállóságát, sem tulajdonát. A másik leigázásában vagy birtokának csorbításában mesterkedő akarat soha nem nyughatik; s a védelmi készülétek, melyek a békét

sokszor teszik a háborúnál is nyomasztóbbá, s pusztítóbbá a belső jólétre nézvést, soha nem szűnnek. Mi ellen mármost nincs más szer, mint valamiféle nemzetközi jog, mely közjogi és hatalommal társult törvényeken nyugszik, ha e törvényeknek minden állam alá vetné magát (az egyes embereket kötő polgári vagy államjoggal hasonszabályúan). Mert az *európai hatalmak* úgynevezett *egyensúly* által megteremtett tartós általános béke agyrem, mint SWIFT háza, melyet építőmestere oly tökéletesen az egyensúly összes törvényei szerint húzott föl, hogy amint egy pille szállt rá, rögvést összedőlt. – „Efféle kényszerítő törvényeknek – fogják majd mondani – magukat soha nem vetik alá az államok; s bármily szépen cseng is egy ST. PIERRE apát, avagy egy ROUSSEAU elméletében a népek amaz egyetemes államának javaslata, melynek hatalmához az egyes államok állítólag önként alkalmazkodnának, hogy törvényeinek engedelmeskedhessenek, a gyakorlatban mit sem ér; amint-hogy a nagy államférfiak, s méginkább az államfők, mint pedáns és gyermekded, az iskolából előszabadult eszmét, mindenkor ki is kacagták.”

A magam részéről én bizalmamat mégis inkább az elméletbe vetném, mely hogy az emberek s államok viszonyának milyennek *kell lennie*, abból indul ki, s a földi istenek figyelmébe ajánlja a maximát, hogy viszályaikban mindenkor úgy járjanak el, mintha a népek egyetemes államának megteremtéséhez fognának általa, hogy tehát lehetségesnek fogadják el azt (*in praxi*), s elfogadják, hogy meg is *lehet* – s bízom a dolgok természetében is (*in subsidium*),²² hogy rákényszerít arra, amit nem szívesen akarunk (*fata volentem ducunt, nolentem trahunt*).²³ Ez utóbbi tekintetben az emberi természet is számításba jön, melyet is, mert benne a jog s kötelesség tisztelete még mindig eleven, nem tarthatok a gonoszságban oly mélyre süllyedtnék – vagy nem szeretnék annak tartani –,

²² Tartalékként, menedékként.

²³ „Önként menőt vezet, mást meg hurczol a sors”, Lucius Annaeus Seneca, *Erkölcsei levelek*, XVIII. könyv, 4. levél, Barcza József fordítása, Franklin-Társulat, Budapest 1906.

hogy oly sok balul sikerült kísérlet után ne remélném mégis a morális-gyakorlati ész győzelmét a gonosz fölött, s azt, hogy e győzelem az ember természetét majd szeretetre méltónak mutatja. S ekként világpolgári tekintetben is megnyugodhatunk amaz állításban, hogy ami észokoknál fogva igaz az elméletben, az érvényes a gyakorlatban is.

Königsberg

FOGALMAZVÁNYOK

L B I C 7

[II. oldal:] Természetes, hogy a matematika professzora,²⁴ talán a dogmatikus tudomány védelmében, talán önnön tudatlanságának (a közös emberi tudatlanságnak) tudományos megvallásaként, amellet kardoskodik, hogy amaz²⁵ ártatlan, legalábbis a forradalmakban. Hogy vajon általában is merő pedantéria-e pusztán, s az államelvek dolgában az igazi bölcsek az empiristák volnának, kiknek fölismerései megvilágítják az utat a világ előtt, s akik joggal zavarják vissza az iskolapadba a racionalistákat – ezt teljességgel azok ítéletére kell bíznia, akiknél a hatalom.

Nem tudom, mint is kellene ítélnem felőle: vajon a metafizikát újabban érő, amúgy hallatlan vád, mármint hogy ő volna oka az államforradalmaknak, azt megszolgalatlanul túl nagy tisztességben részesíti-e, avagy ártatlanul gonosz hírbe hozza inkább; hisz régóta alaptételük a hivatalnokoknak, hogy őt, mert merő pedantéria, az iskola falai közé kell rekeszteni.

A kétrét görnyedés művészete a *morálban*.²⁶ {Az államtudorok tapogatódnak} Ha a jogról van szó, nem indulhatunk ki abból, ami tapasztalati, akkor kiindulnunk pusztán az észből lehet. Nem

²⁴ Reicke, illetve az Akademie-Ausgabe szerint ez utalás A. G. Kästnerre vonatkozik, aki *Gedanken über das Unvermögen der Schriftsteller Empörungen zu bewirken* című munkájában (Göttingen 1793, 24.) a következőket találta írni: „Némely német írók föl óhajtották volna bolygatni hazájuk állapotát, ám azt túl szilárdnak találták. Mások nem dédelgettek ily gonosz szándékot, csak épp engedtek a kor hangulatának, és merthogy divat volt, a pedagógia, a fölvilágosodás, a kritikai filozófia és az emberi jogok tárgyában koptatták tollukat; üres hordójukat görgették, bár nem egészen úgy, ahogy Diogenész is, aki ezt szatíráként cselekedte, s képzeltek, valami komoly dolgot művelnek.”

²⁵ *Sie*, azaz talán: az elmélet.

²⁶ A talányos értelmű mondat németül így hangzik: „Die Kunst in der *Moral* zu Kriechen.” – talán azok kétrét görnyedéséről van szó, akik nem a *főlegyen-sedett ember* számára megadatott elmélet szemével néznek a morál dolgaira.

szabad azon aggódnunk, hogy kilengéseket szülnek a szabadság ama merész alaptételei. Az alkalmazás során minden magától tulajdon kerékvágásába zökken, amint mindenki úgy akarja, hogy a polgári társadalom örökadjék jogai fölött. – Mert akkor nem kell, hogy a maradékot mentendő szabadsága egy részéről bárki is lemondjon, hisz a szabadság nem valami aggregátum, melyet földarabolhatni, de abszolút egység, elve annak a rendszernek, mely megengedi ugyan jogaink egy részéről lemondanunk, azaz megengedi, hogy önkényünk jogszerűen korlátozza mások jogait, de csakis e csorbíthatlan szabadság kedvéért, és nem engedi e szabadságot magát egészen vagy részben föladnunk.

Marad a régi alaptételek minden következése, csak épp ama főntartással, hogy – elmulasztván megújításukat – fokról fokra hagyják elsorvadni őket.

Természetileg szabad az, akit nem szabad valaki más hasznáért olyasminak a megtételére kényszeríteni, ami tulajdon ítélete szerint ne szolgálná önnön hasznát is. – Morálisan az szabad, akire nem nehezedik semmiféle önmaga vállalta, de magában véve véletlen kötelezettség. Ám vajon nem lelheti-e föl emez abban tulajdon hasznát, hogy valaki másnak a szeretetére hagyatkozik? Nem. Csak két út van, a jogé vagy az erőszaké. A szeretet, amelyet nem korlátoz vagy zaboláz a másik joga, erőszak, s valaki más hatalmának alávetnünk magunkat és állapotunkat annyit tesz, mint ember voltunkról lemondani, hisz soha többé nem panaszolhatjuk föl, hogy bármit is jogtalanul szenvednénk el. – Annyit tesz, mint eszközt faragnunk saját magunkból.

L B I C 15

[*I. oldal:*] Nem lehet több egyetlen kegyelmes úrnál.

Miféle kötelesség az, amelyik a természeti állapotból való kilábalásra késztet, mármint miféle annak a számára, aki kívül áll a társadalmon? Van valamiféle kényszerítő kötelesség, ám az csak a vadon élő ember velünk való minden közösségének ellentállni szólít; de nem szólít velünk polgári állapotba lépni. – Miféle kötelesség az ellent nem állásé?

Az alattvalónak nincs semmiféle kényszerítő joga az uralkodó ellenében, mert annál minden kényszerítő jog, s csak általa van kényszerítő joga bárki másnak is polgártársaival szemben. – Ama jogtalanság példáiról, melyet azok az alattvalók követnek el a *républic* ellen, akik a fejedelemséggel szemben pártütésre vete-medtek.

Csak egyetlen kegyelmes úr lehet. Mert ha kettő volna belőlük, akkor az egyikőjük fölöttünk gyakorolt joga összeütközhetnék ama kötelezettségekkel, amelyekkel a másiknak tartozunk. Többen is lehetnek ugyan, akik együttesen fölötte állnak minden kényszerítő jognak, ám mégis egyetlen morális (törvényhozó vagy végrehajtó) személy az, akiről itt szó van, s e morális személy révén az előbbieket mindegyikével szemben kényszerítő jogokkal bírhatók.

Aki erényes, nem azért becsüli többre a törvénynek való engedel-mességet minden más hajtórugónál, mert ebben nagyobb öröme²⁷ telik, de épp abban telik legnagyobb öröme, hogy ezt becsüli többre, s hogy esze képes erre rendelni őt.

Hogy méltó legyen a boldogságra, ez az ember akaratának szilárd alaptétele, amely magában foglalja a föltételt, hogy az ember minden céljának el kell nyernie az általános (a természetnek és a szabad-ságnak is) törvényt szabó ész jóváhagyását (vagy hogy elnyerje, arra legalábbis alkalmasnak kell lennie).

A boldogság olyasvalami, amit képes a természet is megadni. Annak tudatával ellenben, hogy a boldogságra méltóak vagyunk, csak az ész ajándékozhat meg bennünket a törvényekhez igazodó szabadság révén.

Ha a cselekvés valamely törvényének szükségszerűen nyomában jár a képzet, mely valamiféle örömet szerez, akkor ez az öröm erkölcsi (intellektuális). Ha azonban egy képzet olyasfajta örömmel társul, amely valami objektumból származik, anélkül, hogy ehhez

²⁷ *Lust*; ezt más összefüggésben, tudniillik az *Unlust*tal párba állítva *tetszésnek* vagy *kedvnek* szokás fordítani, itt és az alábbiakban azonban a legkézenfekvőbb az *öröm* volt.

szükségeltetnék a cselekvés törvényének képzete is, akkor érzéki örömmel van dolgunk, s ez a boldogságra tartozik. Ez utóbbit a természet adományozhatja nekünk, az előbbivel csak magunk ajándékozhatjuk meg magunkat. A törvénynek való engedelmességből fakadó örömnak semmi köze sincs a boldogsághoz, köze ahhoz van, hogy méltók vagyunk-e a boldogságra, és tetszés [Beyfall], nem pedig élvezet.

[II. oldal, pótlás:] {nem pusztán a külső szabadság fogalma, de a valódi szabadságé is: beleegyezésünk nélkül mások önkényétől nem függeni.}

A jog minden törvénye azoknak a szabadságából kell, hogy fakadjon, akik e törvényeknek engedelmeskedni kötelesek. Hiszen a jog nem más, mint az ember (külső alkalmazásában vett) szabadságának korlátozása azt a föltételt szabván, hogy annak mindenki szabadságával összhangban kell állnia. A polgári alkotmánynak mint közjogi törvények hatálya alatt álló jogállapotnak ezért első föltétele a köz minden tagjának egyetemes (nem etikai, nem is csupán jogilag értett, de politikai) szabadsága. Mely is annyit tesz, hogy bárki abban keresheti boldogulását [Wohlfahrt], amiben csak a maga fogalmai szerint föllelni gondolja, és mások még tulajdon boldogsága érdekében sem használhatják őt eszközként, mármint a boldogságról alkotott tulajdon elképzeléseik szerint, csakis az ő elképzeléseihez igazodva. Ha az egész megőrzése [egyben megőrzése] az ily módon védelmezett szabadság *status*ának is (melyben tehát a tulajdon biztonsága is benne foglaltatik), akkor az *salus publicum*, hiszen megőrzése a szabadság állapotának.²⁸ – E szabadságról senki le nem mondhat, mert ezzel megszűnnék bármiféle

²⁸ A német mondat szerkezet legalábbis sérültnek tűnik, a fordításban ezt megpróbáltuk korrigálni, de mert persze csak sejteni véljük, mire gondolhatott a szerző, hadd álljon itt az eredeti: „Wenn gleich die Erhaltung des Ganzen *status* einer so geschützten Freyheit (worunter also die Sicherheit des Eigenthums mit begriffen ist) so ist dieses ein *salus publicum* d. i. die Erhaltung dieses Zustandes der Freyheit.”

joggal is rendelkezni, és dolog válnék belőle, ámbátor eljátszani bárki eljátszhatja e szabadságot. Melyet még a cselédek is élveznek, akik akár mások helyett vállalnak magukra valamilyen, önfenntartásuk elfogadható óhajával megférő munkát.

Ami a boldogságot illeti, e tárgyban aligha mondhatom, hogy valamit föltétlen meg kell [soll] cselekednem, mert igencsak kétséges, vajon képes is vagyok-e megcselekedni. A köz megteremtését illetően sem mondhatom, hogy föltétlenül kell, mert magánemberként ilyesmire valóban képtelen vagyok: ám a mindenkor szabad önkényem hatalmában álló morális föltételeknek mégis meg kell felelnem, hogy amennyire tőlem telik, ez állapotot fölkészülten fogadjam.

Az emberi jog mint kényszerítő jog nem nyugodhatik csupán a másokról föltehető kötelesség fogalmán, de előföltételez valamiféle hatalmat is, melynek révén másokat jogainknak helyt adni kényszeríthetünk. E hatalom mármost vagy pusztán mindenki magánjogi törvényeihez van hozzászabva (mely törvényeket kinek-kinek egyedül az ész maga diktál), vagy valamilyen mindenkinek (aki másokkal bizonyosfajta közösségre lépett) parancsoló akarat közjogi törvényeihez. Amaz magánhatalom, emez közhatalom. Az a jogállapot (*status iuridicus*) az emberek között, amelyik közjogi törvényeknek engedelmeskedik, polgári állapot, s ama sokaknak az összessége, akiket a mondott állapot fűz egymással össze, a köz. A köz tehát saját közhatalommal (*vis publica*) is rendelkezik.

Helyes az elmélet három tétele. Akkor hát fölrúghatná az alattvaló az alkotmányt, ha az nem e princípiumokhoz szabott? Nem, sem pártütést szítva titokban, sem lázongással, mert 1. ez jogtalanul történnék (hiszen hibádzik az ezt megengedő törvény), 2. mert jogot sértene, ha nem a fejedelem jogát, akkor az alattvalótársakét.

Ekképp azonban sohasem lehet jobb, s ama tételek, bár érvényesek az elméletben, a gyakorlatban nem azok.

A Nr. II. c pontjában foglaltakat illetően elmondható volna [— — —] Ha ami érvényes az elméletben, annak *in praxi* is érvényben kell lennie (amint az I. pontban), akkor azt mondhatná valaki: ha nem a társadalmi szerződés alapján van megszerkesztve valamely alkot-

mány, az alattvalóknak fölhatalmazásuk van rá, hogy valóságos alkotmányukat fölforgassák, és újat iktassanak a helyébe. Vagy azt is mondhatná akár, hogy a meghagyás szerint könnyű áttérni a természeti állapotból a törvényes állapotba, amire pedig rácsafol a történelem. – A válasz: annak elméletben belátott szükségszerűségéből, hogy mint is kellene a dolgoknak állniok, megejthető voltukra csak akkor következtethetők abszolúte, anélkül, hogy a mikéntet jelezni tudnám, ha a magam szakállára kell valamit megcselekednem. Ám most úgy kellene valamit tennem, hogy közben fölteszem, mások, akiknek szintúgy meg kellene azt cselekedniök, meg is cselekszik majd, de mert ez bizonytalan, és nem is olyasmi, ami a hatalmamban állna, a szóban forgó elmélet ennyiben nem gyakorlatias. – Egy már fönnálló alkotmányt nem hatálytalaníthat a nép mint *turba*²⁹ nyakassága, az uralkodó pedig nem fog önmagának ellenzékét kreálni.

Az abszolút kellésből [Sollen] minden egyes emberre nézvést következik a tett lehetséges volta, de nem következik mégsem, ha az abszolút kellés egy ezáltal megteremtendő társadalmat illet. Ám az eszközök előmozdításának szükségszerűsége igenis következik azok számára, akiknek ez tehetségükben áll, közelebb kerülendő amaz állapothoz, mert aminek meg kell lennie, az megtörténik.

[III. oldal:] A félreértés forrása a jó fogalma, az, hogy a kellemest (a boldogság elemét), melyet hisz mégiscsak (viszonylagosan) jónak szokás nevezni (az emberek ilyen vagy amolyan hajlandóságának szemszögéből nézvést), összekeverik azzal, ami föltétlen módon jó, noha ez lényegesen különbözik amattól, és egyáltalán nem eleme a boldogságnak.³⁰ Van, akinek szemében jónak számít elsikasztani a becsületére bízott letétet (*depositum*), vagy egyáltalában jónak számít jómódban élni, ám sem ez, sem az nem jó magában

²⁹ Sokaság, tömeg.

³⁰ A mondat szerkezet sérült, a fordításban az Akademie-Ausgabe javítását követtük.

véve, mert az ész úgy akarja, hogy inkább fosztassék meg minden így szerzett haszontól; magában véve jó ellenben visszaszolgáltatni a letétet. Az előbbi esetben a boldogság szolgál indítékul, az utóbbiban a kötelesség, s ugyan mindkettő a jó rubrikájába írható, de annak nem azonos ágába, hanem az egyik a fizikai jóhoz, a másik a morálishoz, s e kettő még csak nem is összemérhető, mintha az akaratnak, hogy melyiküket becsüli többre, a tekintetben pusztán fokozatbéli eltérésük okán kellene köztük különbséget tennie.

[IV. oldal:] Az egyik kénytelen többre tartani, a másik tetszése szerint tarthatja többre, avagy sem. Amaz ahogy az ész általános fogalmai diktálják, emez saját feje után és hajlamaira hallgatva.

Többre kell [muß] tartanom. Tetszetősség.

A *πρωτον ψευδος*³¹ ott rejlik ebben az érvtben, hogy a többre tartás kétértelmű fogalmában az ok vétetik okozatnak, és megfordítva, az okozat oknak. Abban rejlik, hogy az, ahogy az ész a törvényt a kötelesség akaratmeghatározásának okaként élénk állítja, olybá vétetik, mintha valami tárgy ébresztette, az érzékek közvetítette öröm okozata volna, és a boldogság ügykörébe tartoznék, s e képzet volna az ok, mely meghatározza az akaratot. – Mi van előbb a másikinál, midőn föltesszük a kérdést, vajon vissza kell-e adnom a rám bízott jószágot, ha kérik, mármint mi van előbb, ha megelégedettséget remélek attól, hogy az utóbbit teszem? A várt megelégedettséget kell-e oknak vennem, elismerendő a törvény tekintélyét, avagy épp fordítva, csak azért támadhat bennem megelégedettség e cselekedet nyomán, mert már előzőleg elismertem a törvény tekintélyét? – Ha az a haszon lebeg a szemem előtt, mellyel a letét el-sikkasztása kecsegtet, minden örööm ellenére is még szabad választás az, amivel szembesülök, nem pedig valaminő szükség-szerűség, mely előírná az egyiket a másikinál többre tartanom, legalábbis nem valamiféle törvény, melynek minden akarat szükségszerűen alá volna vetve, s amely a letét visszatartására szólítana.

³¹ Alapvető tévedés, hamis előfeltevés.

Ám a kötelesség törvényét tartva többre, egyben hogy így kell [soll] cselekednem, e szükségszerűségnek is tudatában vagyok, vagyis eszem ezt a tettet szükségszerű cselekedetnek mutatja. Van valami-féle különbség a cselekedetre szólító közvetlen meghatározás és a pusztán közvetett meghatározás közt, amikor is annak meghatározó oka érzéseimben föllelhető, s e különbség [— — —]

A *πρωτον ψευδος* a magyarázatban rejlik, hogy tudniillik „a boldogság legáltalánosabb fogalmát e jó állapotok sora teszi (melyekben hogy találtatik, azt valaki másfajta állapotoknál többre becsüli)”,³² hisz a kötelesség elismert törvényének engedő szabad akarat állapota, ha mindjárt többre becsülöm is az élvezet minden más állapotánál, fakadjon bármely tárgyból is az élvezet (a törvényt magát kivéve), nem eleme a boldogságnak semmiképp; mert az előbbi oly állapota a késztettségnek, melyet többre kell [muß] becsülnöm (oly kényszer okán, melyet az ész ró akaratomra), és-pedig annak a cselekvésnek az állapota, melyre nem a következőseiből fakadó és előföltételezett élvezet kedvéért adtam a fejem (mely utóbbiak hiszen a boldogság ügykörébe tartoznak). Arról van szó, hogy kitudjuk, mi van előbb, annak az élvezetnek a reménye, melyet a cselekedet ígér (s amely hajtórugója vagy indítéka a cselekedetnek), avagy az, ahogy az akaratot közvetlenül az akarat törvénye rendeli cselekedni, aminek is az ez állapot fölött érzett öröm (*complacentia*)³³ jár a nyomában, *avagy jobban mondva, ami voltaképp egy azzal*, noha ez az öröm egyáltalán nem egy a boldogsággal. A rám bízott jószágot, még ha nem is kell afelől aggódnom, hogy elárulnak, csupán kötelességből legszorongatottabb állapotomban is visszaszolgáltatván mintegy így szólok magamhoz: ne sóvárogi ennél *kellemesebb* állapot után, mert *jobb* ez minden élvezetnél, hisz annak állapota, hogy így cselekszel, *önmagában jó*, bármi hatás remélhető is tőle, habár magában véve nem kellemtetes. Hamis, hogy a morális kötelességek teljesítését a jó rubri-

³² A Kant által itt némileg összevont idézet Garve *Über die Geduld* című tanulmányának egy jegyzetéből származik, in: *Versuche...*, 81.

³³ Tetszés, tetszetősség.

a révén a panasz (*gravamen*) a fejedelem elé tárható, fölötte sem gyakorolhatók kényszerítő jogok, hisz hogy kényszeríttessék, ehhez neki magának kellene eszközül szegődnie. – A *kormányzati módok* csupán *formái* egy eszme ábrázolásának.

Vajon a kormányzóra avagy a népre áll-e, hogy amit meg kell cselekednie, azt következőképp képes is megcselekedni?³⁴

HOBBS és machiavellizmusa ellen, hogy ugyanis a népnek nincs semmi joga.

A reformnak az uralkodó tulajdon akaratában kell gyökereznie. Ám az *in facto* nem az egyesült népakarat, annak fokozatosan kell megszületnie. – Írásoknak kell a fejedelmet is, a népet is fölkészíteniök a jogtalanság belátására. – Titkolódzás.

Előbb mégiscsak személyi különbségekre való tekintet nélkül kell szemügyre vennünk az általános népakaratot, hogy abból mint alaptól levezethessük, mi is teszi a polgárt. Ebben a nők, gyermekek, napszámosok s í. t. is megegyezhetnének, mert nem eléggé függetlenek ahhoz, hogy megélhessenek, ha a közügyeknek szentelnék maguk.

[II. oldal:] Mi a metafizika? Az érzékfölötti filozófiája, vagyis annak a filozófiája, amivel nem szolgálhat semmiféle tapasztalat. Ide tartozik a jog is. – Isten mint a természet oka, a szabadság, a morális törvények alapzata, a halhatatlanság, hisz a morális törvények szerzőjeként őket Isten a nékik megfelelő effektussal is fölruházta a természetben. – III. Ami érvényes s í. t. A nemzetközi jogban mint világpolgári közös-ségben.

Az államalkotmány elvei a jog fogalmaiból mint *a priori* elvekből vezetendők le, ez pedig elmélet. – Hogy valami jogos volna, csak mert hogy a célt elérjük, annak eleddig egyetlen olyan esz-köze volt, melyre a tapasztalat bennünket megtanított, ez hamis és ártalmas alaptétel. – A kocsit fogja a lovak elé.

³⁴ „... das Können, was aus dem Sollen folgt.”

kájába számítandó előbb egyáltalában tudnom kellene, mi a jó. Mert ha nem ismerném a kötelességet, azaz ha nem tudnám, mi fán terem az ész törvénye, nem tudnám azt sem, hogy valami általában véve jó.

L Bl F 2

[I. oldal:] Ezt a tételeimmal folytatott vitát ellenvetésnek tartom olyasmit illetően, amiben egyetérteni óhajtanánk, nem pedig támadásnak, mely elvetné tételeimet, és védekezésre ingerelne, s ennek jegyében bátorkodom e tiszteletre méltó férfú érveit megválaszolni.

Azt hiszem, aligha találhat bárki is bűnösnek abban, hogy jogaik és személyük sérthetetlenségével mértéktelenül hízelegtem volna az uralkodóknak, ám így abban sem találtathatok bűnösnek, hogy mértéktelenül hízelegnék a népnek, amikor annak jogát követelem számára, hogy ítéletét a kormányzat hibáiról nyilvánosság elé tárhassa legalább.

HOBBS azt állította, hogy miután a társadalmi szerződéssel az uralkodó kezére adta magát, a népnek nincs többé semmi joga. Ám annyit kellett volna csak mondania, hogy az ellenálláshoz nincsen joga, de igenis van az ellenkező elképzelésekhez, és a jobb eszméjének közhírré tételéhez. Hisz egyébként az honnan is származhatnék?

Hogy a nép nem tarthatja fönn magának hallgatólag az ellentállás jogát.

Amint a nép nem határozhatja önmaga felől (hogy megszab valamifajta változhatatlan egyházi hitet), akként nem határozhat az uralkodó sem felőle.

Fejedelmével szemben a népnek nincs joga az ellenszegüléshez, mert az magát a népet képviseli. Valakinek alattvalója az, akinek nincs kényszerítő joga az előbbivel szemben, és ezért engedelmeskedik a parancsának.

Mivel a polgár más polgárok fölött csupán annak a közvetítésével gyakorolhat bármi kényszert, akivel szemben kényszernek nincs helye, a fejedelem közvetítésével tudniillik, de a miniszter az, kinek

Minthogy a jog magában foglalja a hatás és ellenhatás egyenlőségét, mi is a szabadság törvényeinek gyümölcse, gyakorlatilag is egyedül ő alkalmas eszköze annak, hogy makrancos elmék körében lehetségessé váljék valamiféle maradandó egész, az elmélet tehát, ami maximáit illeti, e tekintetben gyakorlatias is, de a kivétel tapasztalati kísérleteken nyugszik.

Alulról kezdve a morállal és államalkotmánnyal mire sem juthatunk. A kultúrával csak szaporodó háborúk, melyek mind drágábbak lesznek, és sok emberre tartanak igényt állandó zsoldban és fegyverben, mindent fölemésztenek. Ám föntről, azoknak az államoknak az aggregátumából, melyek a féltékeny uralomvágnak az emberi természetbe oltott ösztöneire hallgatva erejük fogytáig háborúztak egymással, lehetséges, hogy a köztársaságok állapotába jussanak az államok.

III. Elmélet és gyakorlat viszonyáról a nemzetközi jog tekintetében

Arról, ami *in thesi* érvényes, ám aminek *in hypothesisi* nincs meg minden lehetőségfeltétele.

Próbálkozzunk csak a gyakorlattal elmélet híján, avagy formáljuk az utóbbit a gyakorlat képére, és legott fejedelemnek adományoztunk minden jogot, jogi kötelezettségek helyett pusztá jóakarattal ruházván föl őt. Ám mert mégiscsak szükséges, hogy az alattvalónak is legyen joga, az uralkodót ellenségeként állítjuk szembe vele. – Mi a metafizika? Az <észhasználat *a priori elveinek*> *a priori* elvek fogalmi, nem pedig szemléletek révén konstruktív tudománya. {Mármost ítéletünk ésszerűen akár metafizika híján is, azaz híján az *in abstracto* taglalt elveknek, olyan fogalmak segédelmével, amelyek ábrázolhatóak a szemléletben, mert ezeket igazolhatja a szemlélet és tapasztalat. Ám a jog és kötelesség oly fogalmak, melyek a szabadságra és annak törvényére tartoznak, nem pedig a természethez, mint, mondjuk, az ok és okozat, aminek révén emezek bizonyítani képesek realitásukat, hisz egyedül általuk lehetséges tapasztalat.}

Minden jogelméletnek tartalmaznia kell tehát valamennyi metafizikát, jogelmélet nélkül pedig nincs sem államelmélet, sem államtudomány [(Staats-) Klugheit].

Kísérletek és példák híján persze az elméletből nem lesz gyakorlat.

L B I F 7

[I. oldal:] A kormányzathoz való viszonyában a nép minden tagja hármassal rendelkezik

1. Emberként a *szabadság*val, veleszületett joga szerint, hogy tudniillik nem vethető alá pusztán eszközként mások önkényének, sőt, fölteendő róla, hogy fölhatalmazása van akképp cselekedni, mintha mindenben önnön hasznára tenne, és csak közvetve tenne bármit is másokéra, akár a kormányzatéra is. – Hiszen a jog voltaképp kényszerítésre szóló fölhatalmazás, már ha ez a mindenki szabadságának fogalmából fakad. – *Az örökletes szolgaság ellen.*

2. *Alattvaló*ként a más tagokkal való *egyenlőség* minőségével a szereshető jogokat illetően: bárki el kell, hogy érhesse a társadalom bármely polcát, melyre csak tehetsége, érdeme vagy szerencséje emelheti, és nincsenek senkinek sem örökletes jogai bizonyos posztok betöltésére az államban. Ez az egyenlőség a jogok szereshetőségében. Nem tartozik hozzá a külső tulajdon, a tiszteleti állások egyenlősége, vagy a tehetségeké. *A rendi tekintetben előjoggal fölrüházott alattvalók ellen.*

3. *Polgár*ként az *önállóság* minőségével: mindenki, akinek az állam tagjaként tulajdon önkényétől függ egzisztenciája (azaz nem nő, gyermek, vagy nem szolgája valaki más alattvalónak), úgy tekintendő, hogy fölötte oly törvények uralkodnak, melyeknek maga is szerzőjük. – *A kényuralmi kormányzat ellen.*

[II. oldal:] Hogy föllelhető-e a szabadság és egyenlőség valamely államban, vagyis hogy van-e objektív realitása egy ilyen állam eszméjének, az a tapasztalat alapján nem, csupán az emberi nem rendeltetésének morális elvei alapján eldönthető. Objektív realitásáért a parancsolat szavatol, hogy ennek el kell érkeznie.

L Bl F 21

[I. oldal:] *A tulajdon megőrzéséről*³⁵

Hosszú, emberemlékezet óta tartó birtoklás révén. Mert ha valaki bizonyítani tudja, hogy több jogot formálhat rá, vagy ha valaki másnak a birtoka, aki hogy öröklés útján rászállt, le tudja vezetni, akkor az előbbi ügye [– – –]

Másképp fest, ha már magában is bizonytalan, vajon jogos-e vagy jogtalan a dolog, s még inkább, ha az effajta állítólagos jog az emberiség jogaival ellenkezik.

A polgárról

Az polgára a társadalomnak, aki jogilag önálló, azaz aki önmagában az általános törvényhozó közhatalom tagjának tekinthető. – Következésképp mindenki szolga, aki élősdie növényként más polgárokba kapaszkodik. Kérdéses, vajon aki földbirtokos, az polgár-e, azaz hogy vajon a polgári minőségnek, ama minőségnek, hogy valaki részese a törvényhozásnak, a földbirtokot meg kell-e előznie, avagy éppenséggel annak kell a polgár mivolt alapjául szolgálnia. – Hogy valami külsőt a sajátunkként birtokolhassunk, ahhoz már léteznie kell valamiféle polgári alkotmánynak. Emez tehát pusztán a személyeken nyugszik, mármint őket ama viszonyukban tekintve, melyet hogy egymással külső törvények szerint társultak, az alkot, akkor pedig előbb polgárnak kell lenni.

Minden valamilyen objektumhoz, példának okáért egy hivatal jövedelmeihez fűződő jog a szubsztanciához tapadó jognak tekinthető.

Az állampolgárokról

Voltaképp a földtulajdonosok az állam igazi alattvalói, mert röghöz kötöttek *vitam sustinendo*.³⁶ Ám mégsem állampolgárok ők, ha annyit vetnek csak, amennyi tulajdon életük fönntartásához szükségeltetik. Mert nem képesek hozzájárulni a közhöz. Csupán

³⁵ *Von der Erhaltung des Eigenthums*, lehet „a tulajdon szerzéséről” is.

³⁶ Az életet fönntartandó.

a nagybirtokosok lehetnek azok, akiknek sok a cselédjük, akik maguk nem polgárok tehát, ám az előbbieket is csak, ha megvásárolják tőlük a fölösleget olyanok, akik szabad polgárként nem függenek a földtől. – Ám mielőtt még szert tehetnénk az állam alattvalóira, polgárokra kell szert tennünk. Ami a közt illeti tehát, a *pactum civile* az első, csak épp akinek az egzisztenciája valaki másnak az akaratától függ, következésképp akinek nincsen szabad egzisztenciája, az szavazati jogot sem élvez. – Sok földbirtokos együttvéve sem alkot még valamiféle közös-séget. Kell lennie valaki fő tulajdonosnak, akinek uralma alatt ők saját al-tulajdonuk fölött rendelkeznek, ez pedig az államfő.

A kényuralmi államban – vagyis egy szuverén monarchiában – nincsenek polgárok, csak önkényuralkodó van, és alattvalók.

[III. oldal:] Arról, mint megnyerhető sajátomul valami – vagyis a szerzésről

Ami nem első szerzés, ez okból még nem *acquisitio rei alienae*,³⁷ mert lehet *pacto*³⁸ [– – –]

Hogy vajon az első szerzés önhatalmú-e, s nem *acquisitio rei concessae*³⁹ inkább.

Pusztán a *poßeßio* [sic!] *originariából*,⁴⁰ híjával bárminő jogi aktusnak, az enyém-tied nem levezethető. Ám a földet illetően amazt mégis előfeltételezzük, hisz jogi aktus nem szentesítheti, ám enélkül senki sem tartható távol tőle.⁴¹

Jogi aktus híján is szerezhettek (*iure rei meae*).⁴²

³⁷ Idegen dolog megszerzése.

³⁸ Az *erkölcsök metafizikájának* fogalomhasználatában: egy kétoldalú szerződés jogcímén – Immanuel Kant, *Az erkölcsök metafizikája* Berényi Gábor fordítása Gondolat, Budapest 1991, 359.

³⁹ Valami engedélyezett dolog megszerzése.

⁴⁰ Eredeti birtokbavétel.

⁴¹ A mondat talán *Az erkölcsök metafizikájának* 11-13.§-ában kifejtettekre utal.

⁴² Saját dolgom jogán.

A realitás fogalmának szertelenségéről

1. A. gyakorlati összefüggésben a) szembeállítva az idealitással (példának okáért a testi dolgok). – Fölmerül a kérdés, vannak-e olyan morális fogalmak, melyekből, noha mentek az ellentmondástól, mégis hibázik az objektív realitás (amilyenek alkalmasint az ész *rationis ratiocinantis* elméleti fogalmai,⁴³ s ilyenek igenis vannak). – Midőn azt állítják, a szabadság nem velünk született, következésképp nem is elidegeníthetetlen jog, azt kellene elfogadnunk, hogy jogos, ha valaki kényszeríthető megtenni másnak bármit is, anélkül, hogy az néki is hasznot hajtana; vagy hogy éppenséggel úgy kellene boldognak lennie, ahogy a boldogságról valaki más alkotott fogalmat magának.

b) a pusztá gyakorlati formával szembeállítva (azzal, ami éppen nem az önkény materiája): tudniillik hogy vajon maximáink pusztá törvényi formája elégséges alapul szolgál-e önmagában a szabadság fogalmain alapuló unszolásnak. GARVE.⁴⁴

A metafizika észtudomány, mely túllép minden természettudományon. – A matematika pusztá természettudomány, nem filozófia.

c) Szembeállítva a relációval, a belső meghatározások abszolútjaként, eltérőleg attól, ami pusztá viszonyokat állít a szemünk elé. Az előbbi merőben alanyi, az önkény meghatározó okaiban vagy azok belső, a tetszés és nem-tetszés⁴⁵ érzését illető következtéseiben [föllelhető]. – Az elméleti megismerés csupán csak viszonyokat foglal magában, a testet, erőt, *conatus*⁴⁶ példának okáért, és az édeset, keserűt is csak mint képzeteket, nem mint kellemetességeket (ér-

⁴³ Az „okoskodó” ész „merő agyrémei” – *A tiszta ész kritikája*, 517.

⁴⁴ Az Akademie-Ausgabe jegyzetei szerint Christian Garvének azokra a fejtegetéseire vonatkozik az utalás, melyekre Kant a „Most térek rá a bennünket voltaképp foglalkoztató pontra...” kezdetű bekezdést követően a végleges változatban is kitér.

⁴⁵ Lust und Unlust.

⁴⁶ Törekvés.

zéseket). Ezeknek az egyszerű érzeteknek a tárgyában, melyek objektívek állítólag, nem tudunk egymással szót érteni. Az utóbbi különbséget illetően ellenben tökéletesen képesek vagyunk megérteni egymást, csak épp e meg nem értett fogalmat nem szabad ugyanarra a tárgyra ugyanabban az értelemben alkalmaznunk. ARISZTIPPOSZ. A szépség mégis igényt támaszt rá.

L B I D 13

[I. oldal:] Sok olyan érzéki élvezet van, melyben bátran alámerülhetünk anélkül, hogy valamely morális okból föltételek korlátoznának bennünket a tekintetben, vajon szabad-e avagy sem élvezetünket lelnünk bennük, még ha az élvezet fokát illetően korlátoznak is. Ám van egy, amelyet hogy élvezhetünk-e, vagy sem, az morális engedélyhez van kötve, s ez a nemi hajlandóságból fakadó élvezet.

ARISZTIPPOSZ tétele, hogy csak a tetszés és nem-tetszés oly képzetek, melyek abszolútnak vehetők, míg ellenben minden más csupán vonatkozásokra utal, annyiban igaz, hogy ugyanis ezeknek az érzéseknek az okaikhoz és okozataikhoz fűződő viszonyától elvonatkoztatunk. (Mert amiről képzetet alkotunk magunknak, azok mind viszonyok.) Ha egy cselekedet a tetszésre közvetlenül szolgáltat okot, akkor morális cselekedet. – Ám ha az öröm a cselekedet oka, akkor fizikai vagy esztétikai. – Talán azt akarta mondani, hogy bármi emberi megismerés csupán a belső, gyakorlati és mindenki számára érthető realitás tekintetében lelhet *a priori* ismeretekre.

Szabadság, egyenlőség és világpolgári egység (testvériesülés), ahol az önállóság belsőleg, szerződés híján is előfeltételezett. – A jótól a rosszig nem a morálisan közömbös dolgokon át jutunk, ez két különböző, harcban álló, megszemélyesített elv. *Aut-aut*.⁴⁷ Világpolgári, nem pedig szerződés révén szövetségi. – A kivitelre ekképp keríthető sor:

Marad a régi önkényes birtok, és, ha csak jól megfogalmazottak az elvek, fokozatosan átmegy a szabadság rendszerébe.

⁴⁷ Vagy-vagy.

Vajon a jónak (a világpolgárinak) a világban az alanyok nevelésével, azaz a népnél, avagy a kormányzatnál kell-e kezdődnie, a kormányzatnál, mely önmagán jobbit elébb? Az előbbi princípium a vélemények meghasonlottságánál, alulról kezd, amiből nem áll össze semmi sem rendjén. Tehát föntől lefelé.

Ha összetétellel (*aggregatio*) szerkesztünk valami államot, szintetikusán tehát, akkor a rend: 1. a tagok önállósága, 2. hatás és ellenhatás egyenlősége, 3. a szabadság erőink kifejtésében (a legfőbb). – Törvényhozás – uralom – társadalom, mely utóbbi nem alárendeltek, hanem egyenlők köteléke.

Vajon lehet-e örökös a béke, ha nem egyetemes? – Az lehet-e, ha nem szilárdítja meg szerződés, és nem szavatolnak érte kölcsönösen?

Az egoizmusról. Az *önzés* fogalma (*heautontia* –). A hajlam, hogy megleljünk önmagunkkal, ez az egoizmus általános fogalma. Aminek fajtái logikailag: 1. az önhittség, 2. az önösség (*szolipszizmus*), 3. az önimádat (*philautia*)

[III. oldal:] <Az *a priori* szintetikus ismeretek elemeikre való fölbontásának eredménye.

A szemléletből fogalom híján, a fogalomból szemlélet híján nem születik megismerés; csak összekapcsolásukkal ismerhető meg bármi tárgy egyáltalán, amennyiben az az előbbi által adott, és az utóbbi révén gondoltatik el. E megismerés akkor *a priori* szintetikus megismerés csupán, ha mindkét képzet *a priori* valamely általában vett objektumra vonatkozik.>

Angyalok műve-e, mely önmagát alkotja meg egyetlen pontban, vagy ördögöké, akik szétszóródtak a világűrben, avagy pedig az embereké? – A Hold és a Föld, amelyek egymástól tiszteletteljes távolságot tartva tűnnek föl.

Az embereknek kell-e megjavulniok, mielőtt az állam is megjavulna, avagy megfordítva?

Hogy megalkossunk egy államot (békeállapotban, *status iuridicus*ként), ahhoz az is szükségeltetik, hogy az alapítókban és törvényhozókban meglegyen a *jóakarát*, és maguk is alá vessék magukat a törvényeknek (pozíció), ám honnan vegyük, ha hisz ezt

az akaratot is ki kell kényszeríteni? Pénzügy-, közrendtartás- és hadtudomány. Nem forradalom. Itt mutatkozik meg, hogy ez az állapot pusztá eszme csak, amelynek elvei a birtokunkban vannak ugyan, ám ennek az érzékfölötti objektumnak a kivitele csupán mint valami regulatív elvnek engedelmeskedő közelítés elgondolható. – Morál és politika vitája.

Szabadság, egyenlőség és önállóság, ezek a *singulorum* követelményei annak, hogy valaki polgár legyen. A 3. helyett *egyesülés*, ez a követelmény mindenkivel szemben, hogy államot alkothassanak. *Requisita universorum*.

Az *egyenlőség* (tudniillik a jogi egyenlőség) annak fokát [szabja meg], mint függhetnek az egyik erői a másikéitól (a szabadság törvényei szerint), mármint hogy tudniillik senki nem szenvedhet el többet a másiktól, mint amennyit a szabadság törvényei szerint amannak kell tőle eltűrnie. Minden ember egyenlő a másikkal, és minden más, magasabb szellemi lénnel (az *aeonokkal*). Mindenkinek megvan a maga kötelessége, és megvannak jogai is másokat illetően, akikhez kötelességek is fűzik, csak Istennel szemben nincs senkinek semmiféle joga: az államban senkit sem illet meg kényszerítő jog az uralkodóval szemben.

A szabadság függetlenség mások önkényétől, függetlenség mindentől, kivéve ama törvényeket, melyekhez a beleegyezésemet adtam.

A születési vagy örökletes jogi egyenlőtlenség (ha tudniillik nem pusztán halasztás, mint a gyermekeknél) az engedelmeskedők (*subditi*) és a parancsot adni fölhatalmazottak örökletes viszonyát föltételezné,⁴⁸ és ellentmondás is éppenséggel, mert nem a szabadság törvényein nyugszik, következőleg nem tartható jogszerűnek sem, és nincsen kötelező ereje.

[*Pótlás a lapszélén:*] {Még csak rá sem kérdezhetünk két cselekedet *okára*, mármint arra, miért ez történik, s nem ennek ellenkezője; mert ezzel valamiféle, a szabadság törvényein nyugvó

⁴⁸ Az Akademie-Ausgabe kiegészítése.

fizikai magyarázatra próbálnánk meg szert tenni, ami önellentmondás. – Csakis az az ok (az az alanyi ok⁴⁹), mellyel az alany maga okolja meg cselekedeteit, a szabály, melyet önmagának állít, a maxima dönt moralitás és immoralitás felől. – Egy, a gyakorlati törvénnyel ellenkező maximát nem tekinthetünk valamiféle *szenvedésnek*, ellenkezőleg, *tettnek* kell tekintenünk, hisz nem az érzékiségben gyökeredzik, hogy egy szabállyal összhangban avagy ellenkezésben cselekszünk-e, hanem az értelemben és önkényben, s okként [Ursache] nem nevezhető meg semmiféle adottság, és nem lehetséges magyarázat sem, ám az igenis lehetséges, hogy a maxima, az elv jó is, rossz is lehet. Ez a jó és rossz harca.}

Ha a törvénytisztelő vagy törvénytértő cselekedeteket a világ fejleményeiként akarjuk magyarázni, azaz érthetővé óhajtjuk tenni a magunk számára okukat [Ursache], s azt, ahogy az okozat az okra következik, éspedig *elméleti célzattal* óhajtunk ekképp cselekedni, akkor nem lelhetünk egyébre, csupán a jó és rossz természeti okaira, ám akkor nem morális immár sem a jó, sem pedig a rossz. – Ha moralitásuk szerint akarunk ítélni felőlük (már ahogy ezt mi látjuk bennük), nem magyarázhatjuk őket a cselekedeteknek a törvény szemszögéből nézett alkatából, csupán ama kedélyállapotokból és maximákból, melyeket magunk tettünk cselekedeteink okává [Grund], e kedélyállapotokat pedig nem ismerhetjük meg közvetlenül, rájuk csupáncsak a cselekedetekből következtethetünk vissza, de csakis gyakorlati tekintetben, amikor is amit gyakorlati érdekből föltételeznünk kell, azt tesszük alapjává a megítélésnek, azaz csupán a cselekedetekre tudunk rámutatni, de képtelenek vagyunk megragadni a tetteket mint történéseket, arra tudunk rámutatni, hogy mennyit érnek, ám arra nem, miből is fakadnak, mert amaz a *noumena*, emez a *phaenomena* körébe tartozik.

⁴⁹ Mindkét esetben: *Grund*, *alap*, szemben az előző mondat elején szereplő *Ursachéval*.

Hogy honnan is ered a törvény hatalmának lehetősége, honnan, hogy érzéki akadályok ellenére is engedelmeskedünk neki, honnan, hogy morális hajlandóságunk [Anlage] és a törvény ellenkezésével dacolva mégis áthághatjuk a törvényt, az megmagyarázhatatlan.

Nem az érzékiség természeti ösztönei emelnek akadályt a morális adottság előtt, hanem az előbbiek jelenségei, együtt az utóbbinak jelenségeivel, nevezetesen az érzékelt cselekvések, melyek gyökerei [Gründe] a jelenségek körén kívülre nyúlnak. Harc dúl a jó és rossz princípium között, s ennek okát [Grund] képtelenek vagyunk magunknak megmagyarázni.

Szabadság, egyenlőség és egyesülés (*unio*) a politika dinamikus kategóriái, ahogy őket az ész az utóbbi, vagyis az államalkotmány minden gyakorlati ügyletének alapjává tette.⁵⁰ – A törvény a külső szabadságból származik, a törvényhez szabott kényszerítésnek az egyenlőség elvéhez kell igazodnia, ahhoz, hogy a törvény szerint épp annyira állhatunk ellent, amekkorára más tagok bárkire is gyakorolt befolyása rúg; a mindenki akarátának közösségére szövetkezett egyesülés az állam egészében (*substantia, caufalitas* [sic!]/*influxus*/, *commercium, actio et reactio*).

Nem belátható, az egyenlőség elve híján miként is volna lehetséges a parancsot adó számára, hogy az állam valamely tagját – maga is tagként – engedelmeskedni kötelezze, hisz amaz csak azzal a törvénnyel ért egyet, melyet maga alkotott, azaz csakis önnön, másokkal egybehangzó és a kötelezettség határát megszabó akaratából ért egyet vele.

[*Pótlások a lapszámon:*] {A seregek ura. Himnuszok és sirámok, diszharmonikus hangok. Hamis vigasztalók.

Az embernek a jót a rosszból magából kellene előcsalogatnia.⁵¹
Ez a legvilágosabban az államokban nyilatkozik meg.

⁵⁰ A fordításban az Akademie-Ausgabe ajánlotta javítást követtük.

⁵¹ Esetleg: Az embernek a jót a rosszból saját magának kellene előcsalogatnia.

Az akarat a törvényre céloz, melyet nem tartok hatalmamban.
– Az önkény a cselekedetekre, melyek hatalmamban állnak. –
A törvények tekintetében nem vagyok szabad, ám az vagyok
abban, milyen maximákat választok magamnak.}

MINDEN DOLGOK VÉGE

(1794)

MINDEN DOLGOK VÉGE

Kivált a jámborok nyelvén megszokott fordulat a haldoklót akként emlegetni: a *mulandóságból* az *örökkévalóságba* tart.

Ha *örökkévalóságon* emitt a végtelenbe tartó időt kellene értenünk, e fordulat voltaképp mit sem mondana; hisz akkor az ember soha nem lépne túl az időn, csupán az egyik korból a másikba tartana. Vagyis e fordulaton inkább *minden idők vége* volna értendő, föltéve ugyanakkor az ember zavartalan fennmaradását, ez időtartamon (az ember létét nagyságként tekintve) az idővel egészen összemérhetetlen nagyságot (*duratio noumenont*) értve mégis, noha persze róla más, mint pusztán negatív fogalmat, nem alkothatunk magunknak. E gondolatban van valami elborzasztó: mert mintegy a peremére sodor egy szakadéknak, melyből, akit elnyel, annak számára nincs többé visszatérés („Ihn aber hält am ernsten Orte, Der nichts zurücke läßt, Die Ewigkeit mit starken Armen fest.” – HALLER);¹ s mégis vonzó valamiképp: mert nem szűnhetünk meg visszarémülő tekintetünket újra meg újra ráfüggeszteni (*nequeunt expleri corda tuendo* – VERGILIUS²). Rémisztó és *fenséges* e gondolat – részint homályánál fogva, melyben a képzelőerő szokás szerint elevenebben működik, mint átható fényben. Ám valahol mintha mégis csodálatos mód szükségképp össze volna fonódva az egyetemes emberésszel: mert, más-más öltözetben, de minden bölcselkedő népnél mindenkor föllelhető. – Az időből az örökkévalóságba való átmenet eszméje után nyomozván mármost, ahogy azt az ész morális tekintetben önmagának megalkotta volt (akár bír ez eszme elméletileg, megismerésünk kiterjesztéseként objektív realitással, akár nem), beleütközünk a *minden dolgok végébe*, tudniillik mint

¹ „Komor honában fogva tartja, / El soha nem ereszt, / Az örökkévalóság izmos karja” – *Unvollkommenes Gedicht über die Ewigkeit*, 1736.

² „Nem győzték nézni, csodálni a látványt”, *Aeneis* VIII. 265., Kartal Zsuzsa fordítása.

az időbeli lényeknek és a lehetséges tapasztalat tárgyainak végezetébe – mely azonban a célok morális rendjében kezdete is *érzékföltölti* lényekként való, következőleg időföltételek alá nem foglalható fennmaradásuknak, miért is a mondott lényekről és állapotukról más, mint morális meghatározás, nem adható.

A *napok* mintegy gyermekei az időnek, mert a másnap, mindazzal, amit magában foglal, az előzőnek leszármazottja. S ahogy mármost szüleinek legkisebb gyermeke az utolsóként született, nyelvünk a végső napot (amaz időpontot, mely véget vet minden időeknek) előszeretettel az *utolsó* napként emlegeti. Az utolsó nap tehát az időben telik még: mert e napon *történik* még valami (nem tartozhatik az örökkévalósághoz, ahol semmi nem történik immár, mert úgy az az idők folytatása volna, kellő idő) – nevezetesen az ember ekkor számot ad magaviseletéről életének egész ideje alatt. *Törvéynap* ez: a világ bírójának üdvösséget vagy kárhozatot hirdető ítélete tehát a vége minden dolgoknak az időben, s kezdete ugyanakkor az (üdvös vagy kárhozatos) örökkévalóságnak, melyben kinek-kinek az marad osztályrésze, ami a kihirdetés (az ítélet) pillanatában rámerített. Az utolsó nap tehát magában foglalja az *utolsó ítéletet* is. – Ha mármost a *végső dolgokhoz* még a világ végét is oda kellene értenünk, mármint a világét, ahogy mai alakjában mutatkozik, vagyis a csillagok aláhullását az égnek boltozatjáról, magának az égboltnak a beomlását (avagy eltakarodását, mint mikor a papírtekercset összegöngyölik), a világégést és a mennybolt elhamvadását, egy új ég és új föld teremtetését, hogy az üdvözültek lakhelyéül szolgáljon, s a pokolét a kárhozottaknak³ – akkor e törvéynap persze nem lehet az utolsó; hanem még más napok is követnék. Ám minthogy a minden dolgok végének eszméje nem a dolgok *fizikai*, hanem *morális* folyásáról való elmélkedésben leli eredetét, s egyedül belőle merít indítást; s az utóbbi egyedül a (csak morális tekintetben megérthető) érzékföltöltire vonatkoztatható, amilyen az örökkévalóság eszméje is – ilyenképp az utolsó napra *következő* végső dolgok képzetét csupán az utolsó napnak és –

³ Jel. 6,14.

számunkra egyébként elméletileg föl nem fogható – morális következéseinek megérzésként kell értenünk.

Megjegyzendő azonban, hogy az eljövendő örökkévalóságot illetően a legrégebbi időktől fogva két rendszer létezett: az egyik az örökkévalóság *unitáriusaié*, akik (hosszabb-rövidebb vezeklés hozta megtisztulás után) minden embernek örök üdvösséget juttatnak, a másik a *dualisták** rendszere, akik az üdvösséget *néhány* kiválasztottnak ítélik, *mindenki másnak* pedig az örök kárhozatot. Hisz oly rendszer számára, mely szerint mindenki *elkárhozni* rendeltetett volna, aligha akadhatna hely, mert úgy nem volna ok, mely igazolhatná, miért is teremtettek ők egyáltalán; mindenki *megsemmisülése* viszont valami elhibbant bölcsességre utalna, mely is saját művével elégedetlenül nem lát más utat kiküszöbölendő annak fogyatékosságait, mint a mű lerontását. – A dualistáknak azonban mindezenközben épp ama nehézség áll útjukban, amelyik minden ember örök kárhozatát elgondolnunk nem engedi: hiszen – kérdehetnénk – mivégre teremtett volna az a maroknyi is, mivégre akár egyetlen ember is, ha csak azért volt, hogy örökre elvesztésék, ami hisz rosszabb, mintha sohasem is lett volna.

Habár, amennyire ez számunkra belátható, amennyire magunkba tekinthetünk, a dualisztikus rendszer mellett (ám *egyetlen* tökéle-

* Ily rendszert alapozott az óperzsa vallás (ZOROASTERÉ) arra az előfeltevésre, mely szerint két ős-lény, a jó elve, ORMUZD, s a rosszé, AHRIMAN áll örök harcban egymással. – Különös, hogy két egymástól, s még inkább a német nyelv mai területétől távol fekvő ország nyelvében e két ős-lény megnevezése német. Emlekezetem szerint SONNERATnál olvastam valaha, hogy Avában (a burachmanok országában) a jó elvet GODEMANNnak nevezik (s e szó látszik a DARIUS CODOMANNUS névben is rejtezni); s az AHRIMAN szó fölöttébb hasonlatosan hangzik az *arger Mann*-nal, s a mai perzsa is eredendően német szavak tömegét tartalmazza: ekképp az óorkutatók föladata lehetne, a *nyelv*rokonság szálaít is követve némely népek mai vallási fogalmainak eredetét föl kutatni. (Lásd SONNERAT *Utazását*, 4. könyv 2. fejezet 2. B. – [Kant a francia természetbúvár és utazó (1749–1814) *Reise nach Ostindien und China auf Befehl des Königs unternommen vom Jahr 1774 bis 1781* című könyvének (Zürich, 1781) II. kötetére utal (4. könyv, 2. fejezet), és a *jó*, illetve *gonosz ember* kifejezéseket véli fölfedezni a két ős-lény megnevezésében.]

tesen jó ős-lényt föltéve csak) döntő gyakorlati érdekű ok szól, a tekintetben tudniillik, mint kell mindenkinek önmaga felől ítélnie (ám a tekintetben nem, miként szól fölhatalmazása, ha mások fölött ítélezik): amennyire az ember önmagát ismerheti, az ész nem enged számára más reményt az örökkévalóságot illetően, mint amellyel élete addigi sorát alapul véve annak végén tulajdon lelkiismerete kecsegteti. Ám *dogmának*, s következőleg arra, hogy önmagában véve (objektíve) érvényes elméleti tételt faragjunk belőle, pusztá észítélet lévén, távolról sem alkalmas. Mert ki az, ki magát, ki az, ki a másikat oly behatóan ismerné, hogy eldönthetné: vajon ha szemre példásan leélt életünk okai közül mindent elvonnánk, amit a szerencse érdemének tudunk be, a velünkszületett jóindulatot, a magasabb erők természetes fölényét (az értelem s ész hatalmát tudniillik, mellyel az ösztönöket szelídítik), s leszámítanánk ezenföül még amaz alkalmakat is, mikor a szerencsés véletlen megóvott a kísértésektől, melyek másokat utolértek pedig – ha mindezt elkülönítenénk valódi jellemünktől (amint, hogy méltányosan ítéljünk, mindezeket le is kell számítanunk, nem tarthatván érdemünknek, ami a szerencse ajándéka) –, ki dönthet akkor, kérdem én, arról, vajon a világ bírójának mindent látó szeme előtt saját belső morális értéke szerint előbbrevaló-e még bárki másnál, s ilyenformán nem pusztán képtelen önhittség-e ily fölületes és hízeglő önismerettel bárkinek is akár a maga, akár valaki más morális értéke (s megérdemelt sorsa) fölött ítéletet mondani? – Következőleg mind az unitáriusok, mind a dualisták rendszere, dogmaként tekintve, teljességgel meghaladni tűnik az emberi ész spekulatív tehetségét [Vermögen], s ez visszatérít bennünket ahhoz, hogy ez ésszerméket merőben a gyakorlati használat föltételeire korlátozzuk. Mert semmi olyasmit nem láthatunk magunk körül, mi sorsunkról egy eljövendő világban már most útbaigazítást adhatna, csupán saját lelkiismeretünk ítéletét, vagyis mit jelen morális állapotunkban, már amennyire ismerhetjük azt, e kérdésről ésszerű ítéletnek gondolhatunk: hogy ugyanis amely elveket életünk vitelében annak végeszakadtáig magunkban uralkodó elveknek tartottunk (legyen szó akár a jó, akár a gonosz elveiről), a halál után is uralkodó elvek maradnak, s hogy a legcsekélyebb alapunk sincs ezeknek változását

föltételezni amaz eljövendőben. Következőleg az ilyes érdemekhez vagy amolyan bűnökhöz a jó avagy a gonosz elv uralma szerint hozzámért következéseket kell az örökkévalóságot illetően is remélnünk; következésképp bölcs dolog úgy cselekednünk, *mintha* volna egy másik élet, s mintha a morális állapot, melyben a jelenlegit befejezzük, következéseivel egyetemben, midőn belépünk e másik életbe, változtathatatlan maradna. Gyakorlati tekintetben elfogadandó rendszernek a dualisztikusnak kell tartanunk tehát; ám anélkül, hogy eldönteni akarnánk, teoretikus avagy merőben spekulatív tekintetben melyiknek juttassunk elsőbbséget – kiváltképp, mert az unitárius rendszer túlságosan is könnyen ringatna egykedvű biztonságérzetbe bennünket.

Ámde miért is várákoznak az emberek *egyáltalán valamiféle világvégére*? S ha ezt rájuk hagynánk is, miért épp egy, az emberi nem túlnyomó része számára rémületes végre várnak...? Az *előbbinek* oka abban látszik föllelhetőnek, hogy mert az ész súgja nekik: a világ fönnmaradásának csupán akkor van értéke, ha értelmes lényei a világ létének végcéljához illők, ha azonban e végcél elérhetetlen, maga a teremtés tűnik céltalannak – mint valamely színjáték, melynek nincs semmiféle végkifejlete, s nem ismerhető föl benne semmi értelmes szándék. Az *utóbbi* az emberi nem reménytelenül romlott alkatáról vallott véleményen alapszik;* s hogy végét szakasztani az emberi nemnek, éspedig rettenetes végét, az egyetlen, a legmagasabb bölcsességhez és – az emberek nagyobb részét tekintve – igazságosságához

* Talmi bölcsek (vagy filozófusok), anélkül, hogy az emberi természet jóra való hajlamának [Anlage] bármely csekély figyelmet is szenteltek volna, minden korban visszatetsző, részben undort keltő hasonlatok fabrikálásában buzgólkodtak, hogy földi világunkat, az ember itt-tartózkodását kellőképp megvetően ábrázolhassák: 1) *fogadóként* (karavánszerájként), amilyennek a dervis látja: ahol mindenki, aki élete utazása során betér, tudván tudhatja, hamarost kilöki őt onnan a soron következő; 2) *dologházként*, mely véleménynek a brahmanikus, tibeti s más keleti bölcsek voltak hívei (PLATÓN is): az elbukott, az égből alátaszított, most épp emberi vagy állat-lelkek megrendszabályozásának és megtisztulásának a helyeként; 3) *bolondokházaként*, ahol nemcsak, hogy mindenki maga teszi csúffá önnön szándékait, de minden elképzelhető szívbeli fájdalmat is rázúdít egyik a másikára, s a tetejében, hogy erre ügyessége és hatalma van, még a

méltó rendszabály. – Ezért rettenetesek *az utolsó nap előjelei* mind (hisz hogyan is szűkölködhetnék a nagy várakozások fölcsigázta képzelőerő jelek s csodák híján?). Némelyek az elhatalmasodó igazságtalanságban, a szegényeknek a gazdagok elbizakodott tobzódása okozta elnyomatásában és a hűség és hit általános megfogyatkozásában látnak ilyes jeleket; avagy a világ minden sarkában föllobbanó véres háborúkban s í. t.: egyszerűen a morális hanyatlásban, s minden bűnös hajlamok gyors elburjánzásában, valamint a nyomukban járó gonosztettekben, melyekhez foghatót, mint balul vélik, más korok soha nem láthattak. Mások ellenben a szokatlan természeti változásokat, földrengéseket, viharokat és árvizeket, üstökösöket és a lég jelenségeit vélik ily jeleknek.

Létezésük terhét az emberek valóban súlyosan a vállukra nehezedni érzik, s nem is oktanul, bárha maguk okai létezésük terhes voltának. A dolog oka, nekem úgy tetszik, a következő: az emberi nem haladásában a tehetségek, az ügyesség és ízlés (és a nyomában járó fényűzés) kultúrája természetszerűleg elébe vág a moralitás fejlődésének, s ez éppenséggel a legfertőzöttebb és legveszélyesebb állapot mind az erkölcsiségre, mind a fizikai jólétre nézvést – mert a szükségletek inkább halmozódnak föl, mint kielégítésük eszközei. Ám az emberiség erkölcsi készsége [Anlage], mely (mint HORATIUS *poena, pede claudója*)⁴ egyre csak a nyomában kullog, egyszer (amint egy bölcs világ-

legnagyobb tisztességnek is tekinti. Végül 4) *kloákaként*, ahova más világok minden szennye csordul. Az utóbbi ötlet bizonyos tekintetben eredeti, s egy perzsa tréfacsínálónak köszönhető, aki a Paradicsomot, az első emberpár lakhelyét, az égbe helyezte, mely kertben tömérdek fa volt található, roskadásig gyümölcsrel rakottan, s ezek maradéka élvezetük után észrevétlen kipárolgásként vezett a semmibe; egyetlen, a kert közepén álló fát kivéve, amelyik is vonzó gyümölcsöt érlelt, ám kiizzadhatatlant. Miután ősszüleinknek kedvük szottyant, a tilalomra nem hederítve, hogy megkóstolják, nem volt mit tenni, egy angyalnak meg kellett mutatnia nekik a távoli messzeségben a Földet, mondván, „az ott az egész világegyetem árnyékszéke”, majd odavezette őket, hogy szükségüket végeznék, minekutána is az angyal, hátrahagyván őket, visszaröpült a mennybe. Ekképp termett volna meg az emberi nem a Földön.

⁴ Sánta büntetés – „... de ritka, hogy a Büntetés (bár / sánta) a bűn mögül elmaradjon”, Horatius, *A barátokhoz* (Ódák, III. 2.), Illyés Gyula fordítása.

kormányzó uralmától alkalmasint remélhető is) megelőzi majd e kultúrát, mely hamari futásában magát gáncsolja el, s gyakorta botlik – ilyenképp talán ama tapasztalati bizonyítékok is, melyekkel korszakunk a korábbiakkal összevetve az erkölcsiség hasznát illetőleg szolgál, alkalmasak lehetnek abbéli reménységünket táplálni, hogy az utolsó nap inkább az ILLÉS szekerén tett utazással virrad ránk, mintsem KÓRÉ gyülekezetének pokoljárásaként, ekképp vonva maga után minden földi dolgok végét. Ámde az erénybe vetett ily heroikus hit mintha szubjektíve nem tenne oly általános és erős hatást a kedélyekre, megtérítendő őket, mint a hit ama rémületes jelenésekben, melyekről úgy tartják, a végső dolgok hírnökei.

* * *

Megjegyzés: Minthogy emitt csupán eszmékkal van dolgunk (avagy ilyenekkel játszódunk), az ész önmagának szerzett eszméivel, melyeknek, ha volnának is tárgyai, azok teljességgel szemhatárunkon túl feküdnének, s amelyek mégis, bár a spekulatív megismerés számára túlságosan is szertelenek, azért még nem tartandók minden vonatkozásban üresnek, hisz gyakorlati tekintetben épp a törvényszabó értelem adja őket a kezünkbe, nem ugyan azért, hogy tárgyaikról töprengjünk, arról, mik is volnának magukbanvalóan s természetük szerint, hanem hogy azon töprengjünk el, miképp gondolkodhatnánk róluk a morális, minden dolgok végcéljára tekintő alapelveket szolgálандó (miáltal, bár amúgy egészen üresek volnának, objektív gyakorlati realitást nyernek) – minthogy tehát csupán eszmékkal van dolgunk, *szabad* tere nyílik előttünk annak, hogy saját eszünk e teremtményét, a minden dolgok végének általános fogalmát megismerő képességünkhöz való viszonya tekintetében föllesszuk, s az alásorolandókat osztályozzuk.

Így nézvést a fogalom egészét 1.) minden dolgok *természetes** végére tagolhatjuk, az isteni bölcsesség morális céljainak rendjében

* *Természetes* (formaliter) az, ami egy bizonyos rend törvényei szerint szükségszerűen következik, legyen szó bármiféle, akár morális (tehát nem mindig csu-

tekintve, s e vég fogalmát (gyakorlati tekintetben) képesek vagyunk *megérteni*; 2.) ugyane dolgok *misztikus* (természetfölötti) végére ama hatóokok rendje szerint, melyekből *mit sem értünk*; 3.) minden dolgok *természetellenes* (fonák) végére, melyet mi magunk idézünk elő azzal, hogy a végcélt *félreértjük*; s ekképp felosztva három szakaszban mutathatjuk be a minden dolgok végének általános fogalmát – mely szakaszokból az első épp az imént vettük végig, következék hát a két még hátralévő.

* * *

Az *Apokalipszis*ban (Jel. 10,5-6.) „az angyal... felemelé kezét az égre. És megesküvék arra, a ki örökkön örökké él, a ki teremtette az eget és a benne valókat, és a földet és a benne valókat ..., hogy *idő többé nem lesz*”.

Ha nem tesszük föl, hogy ez az angyal, kinek „megszóltatá a hét mennydörgés az ő szavát” (Jel. 10,3.), értelmetlenségeket akart kiabálni, akkor vélhetőleg arra kellett gondolnia, hogy ama perctől *változás* nem lesz: mert ha a világban volna még változás, akkor idő is volna, hisz változás csak benne eshetik, s előföltevése nélkül el sem gondolható.

Minden dolgok végét emitt az érzéki tárgyak végeként gondoljuk el, amiről nem alkothatunk magunknak fogalmat, mert elkerülhetetlenül ellentmondásokba bonyolódunk, amint az érzéki világot elhagyva akárcsak egyetlen lépést is szeretnénk tenni az intelligibilis világban; ami itt azáltal adódik elő, hogy a pillanatnak, melyben vége az előző világnak, a más világ kezdetének is kell lennie, ekként ezt amazzal egy és ugyanazon idősorba kerítve, ami is önmagának mond ellent.

Ám azt is mondjuk, hogy *végtelennek* (örökkévalóságnak) gondolunk egy időtartamot; noha nem azért, mintha az örökkévalóság

pán a fizikai) rendről. Vele a *nem-természetes* szembeállítható, mi is vagy természetfölötti, vagy természetellenes lehet. A *természeti okokból* fakadóan szükségszerűt mint materialiter természetest (fizikailag szükségszerűt) is elgondolhatjuk.

nagyságáról valamiféle meghatározható fogalmunk volna – lévén ez lehetetlen, hisz teljességgel híján van az időnek, a tartam mértékének –, hanem, minthogy ahol idő nincs, a *végnek* sem jut hely, e fogalom az örök időtartamnak pusztán negatív fogalma, melynek révén megismerésünkben egy tapodtat sem jutunk előbbre ugyan, ám amely fogalommal csak annyit akarunk mondani, hogy a végcélra (gyakorlati szemszögből) tekintő ész soha nem érheti be az állandó változásokkal – habár az ész saját *elméleti* használatát illetően a veszteglést és a világlényeg állapotának változhatatlanságát állító elvével próbálkozván sem békélhet meg önmagával, ellenkezőleg, úgy teljes gondolatlanságba fúlna; ekként az ész számára más nem marad hátra, mint hogy a végcél iránt tartó állandó haladásként valamiféle, (az időben) a végtelenbe tartó változást gondoljon el magának, melynek során állandó és kitartóan ugyanaz marad az *érzület* (mely, szemben amazzal, nem jelenség, hanem valami érzékfölötti, következőleg nem változó az időben). Az ész ez eszméhez igazított gyakorlati használatú szabálya tehát nem akar többet mondani, mint hogy: maximánkat úgy kell vennünk, mintha a végtelenbe tartó, s jóról jobbra váltó változásokban morális állapotunk az érzület tekintetében (a *homo noumenon*, „akinek változása az égben van”) egyáltalában nem volna alávetve az idők változásának.

Hogy azonban valaha is elkövetkezhetnék oly pillanat, mikor megszűnik minden változás (s ezzel megszűnik maga az idő is), ez oly képzet, melyen megbontránkozik képzelőerőnk. Akkoron ugyanis az egész természet merev s mintegy kővé dermedt leend: az utolsó gondolat, az utolsó érzés szakadna benn akkor a gondolkodó alanyban, váltakozás híján egyszer s mindenkorra ugyanaz az érzés és gondolat. Oly lénynek, ki saját létének és léte nagyságának (mint időtartamnak) csak az időben ébredhet tudatára, ez az élet, már amúgy ha életnek nevezhető, a megsemmisüléssel tűnnék azonosnak: mert, hogy magát ez állapotban elgondolhassa, valamit mégiscsak gondolnia kell, a *gondolkodás* azonban reflektálást foglal magában, ami csak időben eshetik. – A más világ lakóit ezért akképp képzelik el, hogy azok, honuk (a menny, illetve a pokol) szerint vagy mindig ugyanazt a dalt, alelujájukat zengik, vagy éppenséggel

mindig ugyanazokat a sirámokat hallatják (Jel. 18,8-9., 19,1-6.): ezzel kívánván jelezni, hogy állapotuk egyáltalán nem ismeri a változást.

Bármennyire meghaladja is felfogásunkat ez eszme, mégis közeli rokonságban áll az ésszel annak gyakorlati használatában. Ha ereje teljében lévőnek vesszük is az ember morális-fizikai állapotját a földi létben, állandóan haladni s közeledni látva őt a legfőbb (néki célul tűzött) jó felé, az, hogy (erkölcsi és fizikai) állapotának örökös változása vár rá, még így sem kelthet *elégedettséget* benne (s nem kelthet benne érzülete változatlanságának tudatában sem). Mert az az állapot, melyben most leledzik, mégiscsak mindenkor nyomorúságos egy állapot ama jobbal összevetve, melybe készül; s hát hiszen a végcél felé tartó végtelen haladás képze a nyomorúságok végtelen sorát ígéri egyben, és bár fölülmúlja őket a nagyobb jó, e nyomorúságok számúzik mégis az elégedettséget, melyre az ember csak akkor gondolhat, ha a *végcél* egyszer végül *elérhető*.

Amin töprengve (mivel az észnek, mert hogy nehezen nyugszik meg immanens, azaz gyakorlati használatában, s szívesen kockáztat a transzcendensnek területén, megvannak a maga titkai) az ember elmerül a *misztikában*, ahol esze már nem érti sem önmagát, sem hogy mit is akar, s rajong inkább, mintsem hogy egy érzéki világ értelmes lakójához illőn annak határai által korlátozni hagyja magát. Ebből fakad a LAOKIUN⁵ rendszerének szörnye, ama *legfőbb jó*, mely állítólag a *Semmi* – azaz annak tudata, hogy magunkat az istenséggel összeolvadva s ezáltal személyiségünket megsemmisítve az istenség szakadékától elnyeltnek *érezzük*; aminek hogy valamiképpen előérzetét szerezzék, kínai filozófusok sötét szobákban, lehunyva szemmel azon erőlködnek, hogy elgondolják és átérezzék ezt az ő Semmijüket. Innen a *panteizmus* (a tibetieké és más keleti népeké), s az annak későbbi metafizikai szublimálásából keletkezett *spinozizmus*: mindkettő az istenségből kisugárzott emberi lelkek (s az istenség által való végső fölszíppantásuk) ősi

⁵ Lao-ce.

emanációs rendszerével áll szoros rokonságban. S mindezek csupán csak akörül forognak, hogy az emberek végre valamiféle *örök nyugalomnak* örvendhessenek, mert szerintük ez tenné minden dolgok üdvös végét; oly fogalom ez voltaképp, mellyel bennük az értelem lobban ki, s a gondolkodásnak magának szakad vége.

* * *

Legyenek mégoly nemesek bár a céljaik, az emberek kezére jutott minden dolgok vége – *balgaság*: vagyis oly eszközök alkalmazása céljaikra, melyek azoknak éppenséggel ellenszegülnek. *Bölcsesség*, azaz oly gyakorlati ész, melyet minden dolgok végcéljához, a legfőbb jóhoz illő rendszabályainak alkalmas volta tüntetne ki, egyedül Istennél lakozik; s amit emberi bölcsességnek nevezhetnénk talán, annyi csak, hogy ne cselekedjünk e bölcsesség eszméjének nyilvánvalóan ellenére. E balgaság ellen szerzett biztosíték, melyre az ember csupán csak próbálkozások és terveinek gyakori változtatása révén remélhet szert tenni, „oly kincs, mely után a legjobb is törekedhet csupán, *mintha birtokába juthatna valaha*”, ám hogy *birtokába is jutott volna*, azt soha senki nem hiheti el az önszeretet szirénhangjának, s még kevésbé szabad eszerint cselekednie. – Ebből fakadnak ama korról korra változó, gyakorta értelmetlen javallatok a kellő eszközöket illetően, hogy révükön a *valást az egész nép körében igazabbá és egyben erőteljesebbé* is tegyék; okot adva alkalmasint azt mondanunk: szegény halandók, körötökben nincs más maradandó, csak az állhatatlanság.

Ha mindazonáltal e kísérletekkel végtére mégis odáig jutnánk, hogy a köz [Gemeinwesen] képes és hajlamos is volna nem csupán a bevett jámbor tanok szavára hajolni, hanem az általuk megvilágosított gyakorlati ész szavára is (amint az egy vallás esetében teljességgel szükséges is); ha a nép (emberi értelemben vett) bölcsei nemcsak (klérusként) egymás közt állapodnának meg, hanem polgártársakként tennének oly javaslatokat, azokban nagyrészt egyetértésre jutván, melyek minden gyanút eloszlatva bizonyítanák, hogy az igazság érdekében fáradoznak; s ha a nép egészében véve (ha nem is mindjárt a legapróbb részleteket illetően is) érdekeltnek

mutatkoznék az igazságban, mert általánosan átérezné, s nem a tekintély súlya alatt, morális készsége [Anlage] illő ápolásának szükségletét – akkor mi sem tűnnék tanácsosabbnak, mint hagyni őket a maguk útján haladni, hisz immár, ami az *eszmét* illeti, melyet követnek, jó út az, amin járnak; ami pedig a legjobb végcél érdekében választott eszközök sikerét illeti, azt, minthogy mindenkor bizonytalan marad, aszerint, mint hozza a természet menete magával, tanácsosabb a *Gondviselésre* bízni. Mert, legyen bármi *tartózkodóak is a hit dolgában*, ahol teljességgel lehetetlen az akár minden emberi bölcsesség latbavetésével választott eszközök sikerét bizonyossággal előre látnunk – s az emberi bölcsességnek, ha meg akarja érdemelni nevét, azt kell szorgalmaznia, ami morális –, ott, ha nem akarjuk végcélunkat földadni inkább, gyakorlati modorban hinnünk kell abban, hogy a természet menetével isteni bölcsesség vetélkedik. – Habár fölmerülhet az ellenvetés: sokszor elhangzott már, a jelenlegi terv a legjobb; mától mindörökké mellette kell megmaradni, ez állapot az örökkévalóságig szól. „A ki (e fogalom szerint) igaz, legyen igaz ezután is”, és „a ki (neki ellenszegülve) fertelmes, legyen fertelmes ezután is” (Jel. 22,11.) – mintha már most beköszönthetett volna az örökkévalóság, s vele minden dolgok vége: s azóta is egyre újabb s újabb tervek megvalósításába fogtak, melyek legújabbika gyakorta csak egy régi helyreállítása volt, s az elkövetkezőkben sem leszünk híján *további végső* tervezeteknek.

Alkalmatlansággal, hogy e téren új és szerencsés próbálkozást tegyek, olyannyira tisztában vagyok, hogy – ami nem igényel persze nagy találékonyságot – inkább azt tanácsolnám: hagyjuk a dolgokat úgy, ahogy utoljára voltak, s következményeik tekintetében majd egy emberöltőn keresztül elviselhetően jónak bizonyultak. Mivel alkalmasint ez nem épp oly vélemény, melyet emelkedett vagy legalábbis vállalkozó szellemű férfiak is oszthatnának, engedjék hát meg nekem, hogy szerényen jelezzem, no nem azt, mit tegyenek, hanem hogy mi az, ami ellen véteni óvakodniok ajánlott, mert különben saját szándékuk ellenében cselekszenek (még ha szándékuk a legjobb volna is).

Van a kereszténységben, túl ama legmagasabb rendű tiszteleten, melyet törvényeinek szentsége ellenállhatatlanul belénk olt, valamiféle *szeretetreméltóság* is. (Nem ama személy szeretetreméltóságára gondolok, aki a kereszténységet hatalmas önfeláldozásával számunkra elnyerte, hanem magának a dolognak a szeretetreméltóságára: annak az erkölcsi alkotmányának a szeretetreméltóságára, melyet rendelt; mert amarra csak emeből következtethetünk.) Kétségbenvonhatatlan, hogy a tiszteleté az elsőség, mert nélküle nem volna igaz szeretet; míg ellenben szeretetlenül is mély tisztelettel viseltethetünk valaki iránt. Ám ha nem pusztán kötelességeink képzete az, amiről szó van, hanem a kötelességeknek való engedelmesség, ha a cselekedetek *szubjektív* alapjára kérdezzük, arra, ami miatt, ha föltehető ilyen, elsősorban is elvárhatjuk, *mit tesz* majd valaki, s nem pusztán objektív alapját kérjük, hogy ugyanis *mit kell tennie* – akkor a szeretet, valaki más akaratának szabad elfogadása az ő maximái szerint, nélkülözhetetlen kiegészítője a tökéletlen emberi természetnek (annak, hogy amit az ész a törvény által előír, arra kényszeríteni kell bennünket): mert amit valaki nem szívesen tesz, azt oly nyomorúságosan teszi, a kötelesség parancsolatát csorbító oly szofisztikus kifogásokkal, hogy a szeretet támogatása nélkül mozgatórugóként csupáncsak erre nemigen számíthatnánk komolyan.

Ha mármost, hogy valóban alaposan tegyék a dolgukat, a kereszténységet valamiféle tekintéllyel toldják meg (isteni tekintéllyel akár), legyen a szándék mégoly jóakaratú, s valóban nemes a cél, oda a kereszténység szeretetreméltósága: mert ellentmondás *megparancsolni* valakinek, hogy ne csak megtegyen, de *szívesen* tegyen meg valamit.

A kereszténység szándéka, hogy, túllépve a kötelességnek való engedelmesség dolgán, szeretetet ébresszen, s képes is fölkelteni azt, hisz alapítója nem uralkodói minőségében, hanem emberbarátként szól, nem *saját* – engedelmisséget követelő – *akaratát* köti embertársai lelkére, hanem tulajdon, jól fölfogott akaratukat, melyet, ha illő önvizsgálatot tartanak, önként cselekedve maguktól is követnének.

A liberális gondolkodásmód tehát az – egyaránt távol állván a rabszolgaszellemtől s a zabolátlanságtól –, amitől a kereszténység saját tanításának *hatását* reméli, hogy tudniillik megnyeri a szívét is azoknak, akiknek értelmét kötelességük törvényének képzeete megvilágosította már. Ami az emberek előtt a törvényhozást szeretetre méltóvá teszi, az a végcél megválasztásában élvezett szabadság érzete. – Habár a törvény tanítója *büntetések*et is kilátásba helyez, ezt nem szabad akként értenünk, vagy legalábbis a kereszténység sajátos alkatához nem illő akként magyaráznunk, mintha e büntetések volnának hivatva rá, hogy parancsolatai követésének mozgatórugóivá váljanak: mert ekként a kereszténység megszűnnék szeretetre méltó lenni. Csupán szeretetteljes, a törvényhozó jóakaratából fakadt intésként megengedett értelmeznünk őket, hogy óvakodjunk ama károktól, melyek a törvény áthágása nyomán elkerülhetetlenül fakadnak (hisz: *lex est res surda et inexorabilis* – LIVIUS);⁶ mert nem a kereszténység, ez önként vállalt életmaxima fenyeget büntetéssel, hanem a törvény – amely, a dolgok természetében változtathatatlanul benne rejlő rendként, nincs alávetve a Teremtő önkényének, hogy az így vagy amúgy dönthetne a következményekről.

Ha a kereszténység *jutalmat* ígér (példának okáért, hogy „örüljetek és örvendezzetek, mert a ti jutalmatok bőséges a mennyekben”),⁷ az a liberális gondolkodásmód szerint nem értelmezhető akképp, mintha afféle ajánlat volna, mely az embertől *megvásárolni szándékozná* életének jóra fordítását: mert ekkor a kereszténység megintcsak nem volna önmagában szeretetre méltó. Csak az önzetlen indítóokokból fakadó cselekedetekre szólító sugallat olthat az emberekbe tiszteletet aziránt, akitől a sugallat származik; tisztelet híján pedig nincs igaz szeretet. Amaz ígéretnek tehát nem tulajdonítható oly értelem, mintha a jutalomban kellene a cselekvések mozgatórugóját látnunk. A szeretet, mellyel a liberális gondolko-

⁶ „A törvény zord és könyörtelen hatalom”, Livius II. 3.4. *A római nép története a város alapításától*, Muraközy Gyula fordítása, Európa, Budapest 1982, I. 102.

⁷ Mát. 5,12.

dásmód valamely jótévőnek adózik, nem ama jóhoz igazodik, mely a szükséget szenvedőt eléri, csupán az *akarat* jóságához abban, aki jótékonykodni hajlik; még ha az nem állna is módjában, vagy más okok, melyek a világ általános javára tekintettel merülnek föl, megakadályozná is kivitelében.

Ez a kereszténységhez társult morális szeretetreméltóság az, mi még mindig átcsillan a sok, a vélemények gyakori változása folytán külsődlegesen ráaggatott kényszeren, s megőrizte őt az irtózástól, mely nélküle elkerülhetetlenül övezte volna, és ami (s ez figyelemre méltó) az emberek közt valaha is volt legnagyobb fokú felvilágosodás korában csak még fényesebben mutatkozik meg.

Ha úgy fordulna egyszer a kereszténység sora, hogy megszűnnék szeretetre méltó lenni (mi is alkalmasint előadódhat, ha bársonyos szelleme helyett parancsoló tekintéllyel övezik föl), akkor, mert morális dolgokban nem létezik semlegesség (s még kevésbé a szembenálló elvek koalíciója), a tőle való irtózásnak és a vele szemben érzett ellenkezésnek kell az emberek uralkodó gondolkodásmódjává válnia: s az *Antikrisztus*, kit amúgy is az utolsó nap előfutárának tartanak, megkezdené (véltetőleg félelemre és haszonlesésre alapozott) – igaz, rövid – uralkodását; s azután, minthogy a kereszténység általános világvallássá lenni *rendeltetett* ugyan, ám hogy azzá lehessen, ahhoz a *sors kegyét nem nyerte el*, morális tekintetben elkövetkeznék *minden dolgok (fonák) vége*.

FOGALMAZVÁNYOK

L B I F 18

[II. oldal:] Fölosztás időre és örökkévalóságra. Ha az utóbbin valami maradandó állapot volna értendő, semmi tökéletlenség sem lehetne lépés a jobb iránt. De mert a *lelki* örökkévalóság a legjobb és legtökéletesebb kell, hogy legyen, ám az ember mindenkor része csak a legtökéletesebb egésznek, a lelki örökkévalóság alámerülés az istenségben. Innen előbb az emanáció, LAOKIUN szektája vagy a panteizmus.

A végső nap lesz az utolsó, mert akkor többé már nincsen idő. Ez minden egyesnek a halála. Az időből az örökkévalóságba távozott. – A világ itt a Föld, és ember a világ minden eszes lénye. A halálról és a föltámadásról, majd a testetlenülésben való fölmagasztosulásról, amely már nem ismeri a halált. – A cél nem a fogalmak tisztázása, vagy hogy a platóni világevről és minden dolgok helyreállításáról szóljunk, hanem hogy kikutassuk, mi is motoszkált az emberek fejében, midőn a gondolkodás édes nyugalmat lelt a gondolatalanságban.

[III. oldal:] Idő, melynek nincs mércéje (nem nap, mert az utolsó nap elmúlt már), és a tartam, amelyre nem jut már idő, ez az örökkévalóság: a [– – –]

[IV. oldal:] Ha az időt és örökkévalóságot (tartamként) csupán nagyságuk, nem minőségük szerint vesszük, akkor oktalan dolog a világ tartamának teljességét időre és örökkévalóságra fölosztani, hisz az idő is az örökkévalósághoz tartozik. Eltérő minőségük szerint kell hát őket fölosztani. Hogy az ember az időből az örökkévalóságba tart, ellentmondásos fordulat, hisz az örökkévalóságban volt már, amikor az időben volt, akkor is. Amaz tehát időtlen tartam kell legyen. – Ő az *alfa* és az *ómega*, mert minden dolgok kezdete és vége egyidejű Istennel, azaz a tartamból csupán a szukcesszió vész el, a nagyság megmarad.

[*Kiegészítés a lap szélén.*] {Valami meghatározott időből minden elkövetkező időkbé tart. – Ez alkalmasint annyit mond, hogy az időből valami olyan tartamba lép át, mely fölött nem múlik az idő, és, mert hisz a dolgok mint jelenségek tartama a mérték,⁸ s nélküle létezésük nagyságként elgondolhatatlan, az ember oly létezésbe lépne így át, mely nagyság ugyan, ám az idővel inkommensurábilis – az angyal szól etc., az idő úgy gondoltatik el tehát, mintha két korlát fogná közre.}

L B I E 59

[*I. oldal.*] a vele szemben érzett [ellenkezésnek] kell az emberek uralkodó gondolkodásmódjává válnia, és az Antikrisztus, kit amúgy is az utolsó nap előfutárának tartanak, megkezdéné (véltetőleg félelemre és önzésre alapozott) uralkodását, mikoron is – mert a kereszténység egyetemes világvallássá törekszik válni, ám ilyenformán ehhez a sors kegyét nem nyerte el – morális tekintetben elkövetkeznék *minden dolgok* (fonák) *vége*.

⁸ A fordításban az Akademie-Ausgabe javaslatát követtük; ha azonban Kant nem véletlenül írt „der Dauer”-t „die” helyett, ellenben véletlenül elmulasztotta kitenni a „sie”-t, akkor: „és, mert hisz az idő a dolgok mint jelenségek tartamának mértéke, s nélküle...”

AZ ÖRÖK BÉKÉRŐL

FILOZÓFIAI TERVEZET

(1795–96)

AZ ÖRÖK BÉKÉRŐL

FILOZÓFIAI TERVEZET

AZ ÖRÖK BÉKÉHEZ

Hogy kinek szólt e szatirikus fölirat a hollandus vendégfogadó cég-tábláján, melyre is egy temető volt festve, vajon az *embereknek*-é általában, vagy kivált a háborúval soha betelni nem tudó államfőknek, esetleg a bölcseleőknek csupán, akik e szép álmot álmodják, nem fontos. Azt azonban elvárja a jelen sorok szerzője, hogy, mert hisz a gyakorlati politikus szörnyű elbizakodottságában amúgy is lenézi az elmélet emberét mint afféle iskolás szobatudóst, aki a szükségképp csupán tapasztalati alaptételeket követő államra nézve a maga testetlen eszméivel éppen nem veszedelmes, és akinek, anélkül, hogy a *világ dolgaiban jártas* államférfiú vele törődhetnék, megengedhető, hadd üsse le egyszerre a maga tizenegy tekéjét – elvárja, mondom, hogy ha vele vitába bocsájtkoznék, az államférfi is következetesen járjon el, s a szerzőnek a jó szerencsében bízva megkockáztatott és nyilvánosan hirdetett véleménye mögött ne szimatoljon az államot fenyegető veszedelmet; mely *clausula salvatoria*¹ okán azt remélem, ezennel kifejezetten védettnek tudhatom magam minden rosszindulatú magyarázattal szemben.

¹ „Mentesítő záradék”: az V. Károly által 1532-ben törvényerőre emelt Constitutio Criminalis Carolinában, az első egyetemes német törvénykönyvben ez biztosította a tartományi, illetve helyi jog érvényesülését, azaz adott fölmentést a birodalmi büntetőjog rendelkezései alól.

ELSŐ SZAKASZ
AMELY AZ ÁLLAMOK ÖRÖK BÉKÉJÉNEK
ELŐCIKKELYEIT TARTALMAZZA

1. Nem szabad békekötésnek tekinteni olyasmit, ami egy jövődő háború okául szolgáló titkos fönn tartással kötettet.

Mert ez fegyverszünet volna csupán, elodázása az ellenségeskedésnek, nem pedig *béke*, amely véget szakaszt minden ellenséges indulatnak, s amely előtt az *örök* jelző gyanús szószaporítás már. A békekötés mindenestől semmivé teszi az okokat, melyek szolgálataiba szegődhetnének egy jövődő háborúnak, még ha ez okok ismeretlenek volnának is netán a békétárgyalók előtt, s ha mégoly éles elmére valló körmönfontossággal böngésznének is utánuk a levéltárak okmányaiiban. – Titokban fönn tartani (*reservatio mentalis-ként*) oly, még csak a jövőben kiötlendő ősi jogigényeket, melyekről most egyik fél sem tehet említést, mert mind a kettő kimerültebb annál, semhogy folytathatná a háborút, azzal a gonosz szándékkal, hogy fölemlítésükre az első kedvező alkalmat megragadják, jezsuita okoskodásra vall, mi is, ha úgy vesszük a dolgot, amint van, az uralkodók méltóságával éppoly kevésbé fér össze, mint miniszterük méltóságával az effajta okfejtésekben tanúsított szolgálatkészség.

Persze, ha az államügyekben gyakorolt okosság [Staatsklugheit] felvilágosodott fogalmainak engedve az állam igazi dicsőségét hatalmának állandó növelésében véljük fölfedezni, történetjék az bármely eszközzel, ez az ítélet iskolásnak és pedánsnak fog tetszeni.

2. Egyetlen önálló államot sem szabad (kicsiny-e vagy nagy, itt egyre megy) örökség, csere, vétel vagy ajándékozás útján más államnak megszereznie.

Az állam tudniillik (nem úgy, mint földje, melyen elterül) nem birtok (*patrimonium*). Emberek társasága az, s fölötté csakis önmaga parancsolhat, vele csakis önmaga rendelkezhetik. Oltógally módjára más államba ültetni át, holott, mint a fatörzsnek, megvan a maga gyökerei, annyi, mint megszüntetni erkölcsi személyként való létezését, és dolgot faragni belőle, ellentmond tehát amaz

eredeti szerződés eszméjének, mely nélkül semmi jog sem képzelhető valamely nép fölött.* Mindenki tudja, mily veszedelmet idézett korunkban egészen a legutóbbi időig Európára (mert a többi világ-rész sohasem tudott róla) a szerzősmódot illető fönti balvélemény, mely tudniillik még az államok házasságra lépését is megengedte, részint, hogy – mintegy valamiféle új iparágként – minden erőki-fejtés nélkül, pusztán családi kötelékek révén túlhatalomra juszanak, részint, hogy birodalmuk területét ily módon is növeljék. – Ide számítandó az is, ha valamely állam bérbe adja, s nem közös ellenség ellen adja bérbe, egy másik államnak a csapatait; mert az alattvalókkal ekkor mint dolgokkal bánnak, melyeket tetszés szerint használhatnak, s használhatnak el.

3. Az állandó hadseregek (*miles perpetuus*) teljesen megszüntetendők idővel.

Mert hajlandóságuk, hogy mindenkor harcra készenek mutatkozzanak, a többi államot örökösen háborúval fenyegeti; arra ingerli őket, hogy a fegyverben állók számában, az pedig nem ismer határt, túlszárnyalják egymást, és mert az erre fordított költségek miatt a béke végtére nyomasztóbb lesz egy rövid háborúnál, maguk is okavivá lesznek a támadó háborúknak, hogy e tehertől szabadulni lehessen; azután megzsoldba szegődni, hogy öljünk vagy megölessünk, ez mintha az embernek másvalaki (az állam) által pusztító gép és szerszám gyanánt való alkalmazását rejtene magában, ami pedig sehogysen egyeztethető össze a saját személyünkben hordozott emberiség [*Menschheit*] jogával.** Az állampolgárok koronkénti önkéntes fegyvergyakorlata, hogy általa magukat és hazájukat a külső támadások ellen biztosítsák, egészen más lapra tartozik. – A

* Az örökös tartomány nem olyan állam, melyet valamely más állam megörökölhet, hanem amely felett a kormányzás jogát valaki más fizikai személy megörökölheti. Az állam tesz szert így uralkodóra, nem pedig emez uralkodóként (akinek tudniillik már van másik birodalma) államra.

** Egy bolgár fejedelem azt találta válaszolni a görög császárnak, midőn az jólelkűségében viszályukat nem alattvalóik vérént ontva, de párviadallal kívánta elintézni: „a kovács, akinek fogóvása van, nem fogja a kezével kivenni az izzó

kincsek fölhalmozása is csak ugyanerre lyukad ki alkalmasint, arra tudniillik, hogy mert a többi állam háborús fenyegetést lát benne, ez őket megelőző támadásra kényszeríti (hisz a három hatalom, a *had*, a *szövetség* és a *pénz* hatalma közül még az utolsó voltaképp a legmegbízhatóbb háborús eszköz), már ha vissza nem tartaná őket ettől az akadály, hogy oly nehéz kifürkészni e kincs nagyságát.²

4. Nem szabad államadósságokat csinálni a külső államüzletekben.

Hogy országos gazdasági érdekből (az utak karbantartására, új településekre, inséges esztendőkre való elraktározásra s í. t.) az államban vagy azon kívül segítséget szerezzünk, abban kifogásolhatatlan segélyforrás ez. Ám a hatalmak egymás ellen fordított gépezeteként a beláthatatlanba tornyosuló, s mindamelllett a jelen követeléseket illetően (mert őket nem egyszerre támasztja valamennyi hitelező) mindig fedezett adósságok hitelrendszere – e század egyik kereskedő népének szellemes találmánya – veszedelmes pénzhatalom, hadviselésre használható kincs tudniillik, mely meghaladja valamennyi többi állam kincsét együttevve, s csak a járadékoknak egyszer bekövetkező elmaradása mérítheti ki (ám azt az iparra és a keresetre való visszahatása révén soká halogatja még többek közt épp a forgalom fölpezsdülése). Hogy a hadviselés könnyebbé vált ezáltal, az, társulva a hatalmasok háborús hajlandóságával, mely, úgy látszik, az emberi természetben gyökeredzik, nagy akadály a örök békének, s csak annál szükségesebb a mondottakat annak előcikkelyében megtiltani, mert a végül mégiscsak elkerülhetetlen államcsőd áthárítja a kárt a többi állam némelyikére, még ha azok nem verték is adósságokba magukat, ez pedig az utóbbiak nyilvánvaló sérelme volna. Következőleg a többi államnak legalábbis joga van szövetkezni az ilyen állam és jogtalan követelései ellen.

vasat a parázsból”. – [A mű első kiadásában itt szerepelt ez a jegyzet, melyet Kant azonban már az első kiadás utánnyomásához fűzött javításokban törlésre ítélt, s amelyből később kis javításokkal a Második végleges cikkely jegyzete lett; a főlemlített „bolgár fejedelem” egyébként Sismán Mihály cár (1322–1330).]

² Abban, ahogy a zárójelet zártuk, az Akademie-Ausgabe javítását követtük.

5. Egyetlen államnak sem szabad erőszakkal más állam alkotmányába vagy kormányzatába beleavatkoznia.

Mert mi is jogosíthatná föl erre? Talán a botránkozás, melyet más állam alattvalóiban kelt? Bizony ez inkább lehet számukra intő példája, mily nagy bajokat zúdít magára a nép tulajdon törvénszegése által; s egyáltalán, a rossz példa (mint *scandalum acceptum*), melyet egyik önálló személy a másiknak mutat, az utóbbit nem sérti meg. – Habár más megítélés alá kellene esnie, ha valamely államot úgy kettészakít a belső meghasonlás, hogy mind a két párt önmagában is külön államnak tetszik, amely azonban az egészre formál igényt; ahol is ha ezek egyikét támogatja valamely külső állam, nem mondható, hogy ezzel beleavatkoznék a másik alkotmányába (hisz ez akkor már anarchia). Mégis, amíg ez a belső viszály még el nem dőlt, a külső hatalmak ilyenén beavatkozása sértene a csupán belső bajával küzdő, ám másoktól nem függő nép jogait, maga is botránkoztatás volna hát, mely veszélyezteti minden állam autonómiáját.

6. Háborúban egyetlen államnak sem szabad a másik féllel szemben olyasmire vetemednie, ami az eljövendő békébe vetett kölcsönös bizodalmat szükségképp lerontaná, úgymint: orgyilkosok (*percussores*), méregkeverők (*venefici*) fölbérlésére, alkuszegésre, árulásra való bujtogatásra (*perduellio*) az ellenséges államban s í. t.

Mindezek alávaló hadicselek. Hisz még a háború közepett is meg kell maradnia az ellenség gondolkodásmódjába vetett némi bizalomnak, máskülönben nem lehetne békét kötni, és az ellenségeskedés irtóháborúvá (*bellum internecinum*) fajulna; hisz a háború mégis csupán szomorú szükség-fegyvere a természeti állapotnak (melyben nincs jogerős ítélkezésre képes bíróság), erőhatalommal szerezeni igazságot; ahol is egyik fél sem nyilvánítható minden jogától megfosztott ellenségnek (mert ez már bírói ítéletet föltételez), hanem a *hadiszerencse* dönti el (akárcsak az úgynevezett istenítéletnél), kinek az oldalán is áll a jog; az államok közt ellenben semmiféle büntetőháború (*bellum punitivum*) nem elképzelhető (mert közöttük nem az a viszony, ami alárendelt és feljebbvalója közt). –

Amiből is az következik, hogy az irtóháború, melyben a megsemmisülés mindkét felet utolérheti, s ezzel utolérhet minden jogot, az örök békét csak az emberi nem nagy temetőjében engedné létrejönni. Az ilyen háború tehát, s szintúgy az erre vezető eszközök alkalmazása, teljességgel tilos kell legyen. – Hogy pedig az említett eszközök elkerülhetetlenül erre vezetnek, kitűnik abból is, hogy e pokoli mesterkedések – amilyen, mondjuk, a kémek alkalmazása (*uti exploratoribus*), mikor is csak *mások* becsstelenségét használják föl (az pedig persze soha ki nem írtható) –, minthogy már magukban véve is aljasok, ha szokásba jönnek, aligha maradnának meg sokáig a háború határai között, de átszállának a béke idejére is, s így a béke szándékát teljességgel megghiúsítanak.

* * *

Noha a felsorolt törvények objektíve, azaz a hatalmasok szándékát illetően, merőben *tiltó törvények* (*leges prohibitivae*), közülük mégis egyesek *szigorú* természetűek, a körülményekre való tekintet nélkül hatállyal bíró törvények közül valók (*leges strictae*), és az *azonnali* megsemmisítést rendelik (az 1., 5., 6. számú), a többi ellenben (a 2., 3., 4. számú), bár nem enged kivételt a jogszabály alól, a körülmények okán a törvény *végrehajtása* tekintetében *szubjektíve* tágít a fölhatalmazáson (*leges latae*), és engedményeket tartalmaz arra nézvést, hogy végrehajtásuk *elhalasztassék*,³ nem szem elől tévesztve persze a célt, azaz korántsem azért engedvén meg a halasztást, hogy, példának okáért, mint a 2. pontban áll, az államoktól elvett szabadság *helyreállítása* sohanapjára odáztassék el (amint azt AUGUSTUS szokta volt ígérni, *ad calendas graecas*⁴),

³ Ernst Cassirer javítását követve a mondat e része így hangoznék : „... a törvény *végrehajtása* tekintetében, *szubjektíve* tágítva a fölhatalmazáson, engedményeket tartalmaz...”

⁴ Szó szerint: a görög kalendákig, kalendák napjáig, vagyis sohanapjáig, mert a görög naptárban nem voltak kalendák, mint a rómaiban, ahol a hónap első napja ünnepszámba ment; Augustus a hanyag adósokra utalva használta a kifejezést, a hónap első napja tudniillik a törlesztések napja is volt.

következőleg ne állíttassék helyre,⁵ hanem csak a késedelmeskedést engedvén meg, hogy el ne hamarkodják a dolgot, s így az ne történjék a cél érdeke ellen. Mert itt a tilalom csak a *szerzésmódra* vonatkozik, mely a jövőben érvénytelen lesz, a *birtokállapotra* azonban nem; ez, noha nincs meg a kívánt jogcíme, a maga (a vélelmezett szerzés) idején, az akkori közfelfogás szerint, minden államtól jogszerűnek tartatott.*

⁵ A fordításban itt az Akademie-Ausgabe javítását követtük.

* Hogy vajon a parancsolatokon (*leges praeceptivae*) és tilalmakon (*leges prohibitivae*) kívül ismer-e a tiszta ész *megengedő törvényeket* is (*leges permissivae*), nem ok nélkül vonták kétségbe eleddig. Mert a törvények objektív gyakorlati szükségszerűségeken alapulnak, míg a megengedés bizonyos cselekvések gyakorlati esetlegességén; következőleg a *megengedő törvény* oly cselekvésre kényszerítene, amelyre az ember nem kényszeríthető, ez pedig ellentmondás volna, ha a törvény tárgya mindkét vonatkozásban egyfélét jelentene. – Ám itt a megengedő törvény tartalmazta tilalom csak arra vonatkozik, mi módon nem juthatni a jövőben egy jognak birtokába (például örökség útján), az e tilalom alól adott mentesség, tehát az engedmény ellenben a tényleges birtokállapotra, s ez utóbbi a természeti állapotból a polgáriba való átmenet alatt mint bár nem jogszerű, mégis *jóhiszemű birtoklás* (*possessio putativa*) tovább is fennmaradhat a természeti jog egy megengedő törvénye értelmében, ámbar a vélelmezett birtoklás tilos a természeti állapotban is, mihelyt ebbéli jellege fölsimertetett, amint tilos az ily szerzési mód is (az átmenet után) a polgári állapotban, és a folytatólagos birtoklásnak e jogosultsága sem volna lehetséges, ha az effajta szerzés polgári állapotban történnék, mert itt a birtoklásnak mint jogsérelemnek azonnal meg kellene szűnnie, mihelyt kiderült, hogy jogosulatlan.

Ezzel csak mintegy mellesleg föl akartam hívni a természeti jog tanárainak figyelmét a *lex permissiva* fogalmára, amely a rendszeresen osztályozó elmének önként kínálkozik. Főleg, mert a polgári (elrendelő) törvényben gyakran élnek vele, bár azzal a különbséggel, hogy a tiltó törvény önállóan szerepel, az engedményezést azonban nem foglalják belé a törvény korlátozó föltétele gyanánt (pedig így kellene), hanem a kivételek közé vetik – ilyenformán: ez vagy amaz tilos, *hacsak* nem először, másodszor, harmadszor stb. a végtelenségig, hisz az engedmények [Ernst Cassirer olvasata szerint: „s ezek mint engedmények”] nem elvi okokból, hanem csak esetlegesen kerülnek a törvénybe, úgy, ahogy az előforduló esetek között tapogatódzván rájuk akadunk. Persze, hisz különben a föltételeket is a tiltó törvény formulájába kellene foglalni, s ezáltal az legott engedő törvénnyé válnék. – Ezért sajnálatos, hogy a bölcs és éleselméjű gróf WINDISCHGRÄTZ úr e tárgyra vonatkozó pályatétele eredménytelen maradt. Mert egy ily (a matematikaihoz hasonló) formulának a lehetsége egyetlen próbaköve

MÁSODIK SZAKASZ

AMELY AZ ÁLLAMOK ÖRÖK BÉKÉJÉNEK VÉGLEGES CIKKELYEIT TARTALMAZZA

A békeállapot nem természetes állapota (*status naturalis*) az együtt élő embereknek, a természeti állapot hadiállapot inkább, azaz ha nem is mindjárt föllobbanása az ellenségeskedésnek, de legalábbis ennek örökös fenyegetése. Így hát a békeállapot *szერzésre* vár; mert az ellenségeskedések elmaradása még nem állhat jót a békeállapotért, és ha egyik szomszéd nem ad biztosítékot a másának (ami azonban csak *törvényes* állapotban lehet meg), akkor ez utóbbi amazzal, kit erre pedig fölszólított, ellenségeként bánhatik.*

a következetes törvényhozásnak; nélküle az úgynevezett *ius certum* örökké jámbor óhaj marad. – Enélkül csupán (*általánosságban* érvényes) *generális* törvényeink lesznek, de nem (*általánosan* érvényes) *egyetemes* törvényeink, pedig a törvény fogalma, úgy tetszik, ezt követelné. – [A Joseph Niklas Windisch-Graetz (1744-1802) által fölített kérdés így szólt: miként volnának oly kontraktus-formulák szerkeszthetők, melyeket lehetetlen különféleképp értelmezni, s amelyek kizárnak minden, a tulajdont érintő vitát, hogy ilyenképp az e formulák nyomán fogalmazott okirat ne válhassék pereskedés tárgyává? – Az Akademie-Ausgabe jegyzete.]

* Általánosan fölteszik, hogy csak akkor járhatok el bárkivel szemben is ellenségesen, ha már tetteleg *megsértett* engem. Ez tökéletesen helyes is, ha mindketten *polgári-törvényes* állapotban leledzünk. Mert azzal, hogy valaki e kötelékbe lép, megadja másnak (a mindkettőjük fölött hatalommal bíró felsőbbbség útján) a szükséges biztosítékot. – A pusztá természeti állapotban élő ember (vagy nép) azonban megfoszt engem e biztonságtól, és ha a közelemben van, már csupán ennek az állapotnak az okán is sért, ha nem is tetteleg (*facto*), de állapota törvénynélküliségével (*statu iniusto*), mely szüntelenül fenyeget engem, én pedig kényszeríthetem rá, hogy vagy lépjen velem közös törvényes állapotba, vagy távozzék szomszédságomból. – A következő pontok tehát mind e posztulátumon alapulnak: mindazoknak, akik egymásra kölcsönösen befolyással lehetnek, valamely polgári alkotmány kötelékébe kell tartozniuk.

Mármost valamennyi jogi alkotmány, ami a kötelékébe tartozó személyeket illeti, vagy:

1. az emberek *állampolgári* jogait rögzítő alkotmány valamely nép körében (*ius civitatis*); vagy

AZ ÖRÖK BÉKE ELSŐ VÉGLEGES CIKKELYE

A polgári alkotmány minden államban köztársasági alkotmány kell, hogy legyen.

Az az alkotmány, amelyet először is a társadalom tagjait (embereként) megillető *szabadság* elvei szerint szerkesztettek; másodszor ama *függőség* alaptételei nyomán, amely (alattvalóként) mindenkit az egyedüli közös törvényhozásnak rendel alá, s amelyet, harmadszor, amazok (mint *állampolgárok*) *egyenlőségének* törvénye alapján alkottak meg – mondom, az az alkotmány *köztársasági* alkotmány; az egyetlen olyan alkotmány, amely az eredeti szerződés eszméjéből fakad, s amelyen a nép minden jogszerű törvényhozásának alapulnia kell.* Ami a jogot illeti, éppenséggel ezen az alkotmányon nyugszik tehát eredetileg mindenfajta polgári alkotmány; most már csak az a kérdés, vajon az egyetlen-é, amely örök békére vezethet?

2. az államok egymással szemben élvezett *nemzetközi* jogait rögzítő alkotmány (*ius gentium*); vagy

3. a *világpolgári* jogokat rögzítő alkotmány, amennyiben az emberek és az államok, egymással kapcsolatban állván és egymásra befolyással bírván, egy egyetemleges emberállam polgárainak tekinthetők (*ius cosmopolitanum*). Ez a fölosztás nem önkényes, de egyenesen szükségszerű az örök béke eszméjének szemszögéből nézve. Mert ha az előbbieik közül csak egy is a másikra fizikai befolyással lehetne, s mégis természeti állapotban leledzenék, akkor már csupán ezzel vele járna a hadiállapot, melytől hogy megszabaduljunk, épp az áll szándékunkban itt.

* A *jogi* (következőleg külső) *szabadságot* nem határozhatjuk meg, pedig így szokták, ama jogosultsággal, hogy ugyanis „mindent megtehetünk, amit akarunk, csak senki jogát meg ne sértjük”. Mert hát mi is az, hogy *jogosultság*? Valamely cselekvés lehetősége, ha vele senki jogát meg nem sértjük. A magyarázat így hangoznék tehát: „a *szabadság* ama *cselekedetek* lehetséges volta, melyek által *nem követünk el senkivel szemben sem jogtalanságot*”. Jogtalanságot pedig akkor nem követünk el senkivel szemben sem (bármit tegyünk is), ha nem követünk el jogtalanságot senkivel szemben sem – ami következképp üres tautológia. – Külső (jogi) *szabadságom* akként magyarázandó inkább, hogy általa jogomban áll nem engedelmeskedni semmiféle más külső törvénynek, csak amelyhez hozzájárulásomat adhattam. – Ugyanígy, a külső (jogi) *egyenlőség* valamely államban az állampolgárok olyasfajta viszonya, amelyben senki nem kötelezhet valaki mást bármire is anélkül, hogy tüstént alá ne vetné magát a törvénynek,

Nos, a köztársasági alkotmány, túl eredetének makulátlanságán, mit is annak köszönhet, hogy a jog fogalmának tiszta forrásából fakadt, igenis remélnünk engedi a kívánt folyományt, az örök békét; s ennek oka a következő. – Ha annak eldöntéséhez, legyen-e háború, avagy sem, megkívántatik az állampolgárok hozzájárulása (s e szerint az alkotmány szerint ez másként nem is történhetik), igen természetes, hogy ők, midőn arról kell dönteniök, fejükre zúdítsák-e a háború minden nyomorúságát (úgymint: hogy maguk víjanak, a

amely viszont őt ugyanolyan módon kötelezheti. (A jogi függőség elve, minthogy az már az alkotmány fogalmában benne foglaltatik, nem szorul magyarázatra.) – E velünk született, emberi voltunkhoz szükségképpen hozzátartozó, elidegeníthetetlen jogoknak az érvényességét alátámasztja és elismerteti az embereket a magasabb lényekhez fűző jogviszony elve is, az tudniillik, hogy (midőn magasabb lényeket gondol el magában) az ember ugyanezekre az elvekre hallgatva képzei magát egy érzékfölötti világ állampolgárának is. – Mert ami szabadságomat illeti, maguk az isteni, csupán az eszem útján megismerhető törvények is csak akkor köteleznek, ha azokhoz hozzájárulásomat adhattam (hisz az isteni akaratról is csupán saját eszem szabadságtörvénye révén alkothatok magamnak egyáltalában fogalmat). Ami az egyenlőség elvét illeti, mármint ama legfelségesebb világlényt illetőleg, akit, Istentől eltekintve most, talán (mint nagy aión) elképzelhetek magamnak, semmi sem indokolja, hogy bár én a magam körében éppen úgy elvégzem dolgomat, amint az aión is végzi a maga körében, engem csupán az engedelmesség kötelessége illessen, őt ellenben a parancsolás joga. – Hogy az *egyenlőségnek* ez az elve (ellentétben a szabadságéval) nem illik Istenhez való viszonyunkra is, annak az az oka, hogy ő az egyetlen lény, akinél a kötelesség fogalma megszűnik.

Am ami minden állampolgár mint alattvaló egyenlőségének jogát illeti, az *örökös nemesség* elfogadhatóságának kérdésére a felelet csakis ezen fordul meg: vajon az állam adta rang (amely az egyik alattvalót a másiknak fölébe emeli) előbbre való-e az *érdemnél*, avagy ez előbbre való amannál? – Mármost nyilvánvaló, hogy ha születéshez kötjük a rangot, teljesen bizonytalan, fogja-e követni az érdem (hivatalbeli ügyesség, hűség); következőleg ez annyit tesz, mintha a kiváltságosokat minden érdem nélkül is megilletné a rang (hogy parancsolhatnak), így pedig az eredeti szerződésben (noha az elve minden jognak) soha nem határozhatna az általános népakarat. Mert a nemes nem mindjárt *nemes* ember is egyúttal. – A *hivatali nemességnél* (így nevezhetnők a magasabb tisztséggel járó rangot, melyet érdemek által kell megszerezni) a rang nem a személyhez tapad, mintha csak tulajdona volna, hanem az álláshoz, és az egyenlőségen nem esik sérelem általa, mert ha az illető elhagyja tisztségét, vele együtt rangját is leteszi, és visszatér a nép közé.

sajátjukból fedezzék a háború költségeit, keservesen javítgassák, amit a háború elpusztított, s a sok rossz tetejébe magukra vállalják még a békét magát is megkeserítő és – az újabb háborúk miatt – soha meg nem szűnő adóterheket is), nagyon is meggondolják majd, belefogjanak-e ily gonosz játékba. Ellenben az olyan alkotmány keretei közt, ahol az alattvaló nem állampolgár, s amely alkotmány nem is köztársasági alkotmány tehát, ez a legkevésbé aggasztó kérdés a világon, hisz az uralkodó nem polgártárs, hanem az állam tulajdonosa, és asztala, vadászatai, kéjlakai, udvari ünnepei legkevésbé sem szenvedik meg a háborút, ő tehát, mintha csak mulatságból tenné, a legjelentéktelenebb okból is háborút indíthat, jogi indoklását az illendőség kedvéért egykedvűen rábízván az ilyesmire bármikor kész diplomata testületre.

* * *

Hogy a köztársasági alkotmány (mint az rendesen történni szokott) össze ne tévesztessék a demokratikussal, a következőket kell megjegyeznünk. Az állam (*civitas*) felöltötte formákat osztályozhatjuk ama különbségek szerint, hogy kié is benne a főhatalom, s osztályozhatjuk a *kormányzat módoszata* szerint is, hogy tudniillik miként kormányozza a népet uralkodója, bárki légyen is az. Az első az *uralkodás* formája (*forma imperii*) tulajdonképpen, és csak háromfajta lehet, aszerint, hogy az uralkodói hatalmat csupán *egy ember* birtokolja-e, vagy *egyesek* szövetkezve birtokolják, avagy pedig a polgári társadalmat alkotók birtokolják mind *együttesen* (*autokrácia*, *arisztokrácia* és *demokrácia*; fejedelmi, rendi és népuralom). A másik a kormányzati forma (*forma regiminis*), és azt érinti, mint is gyakorolja az állam, éspedig a konstitúcióra (a közakaratnak a tömeget néppé tevő aktusára) támaszkodva, a maga teljhatalmát; s e tekintetben vagy *köztársasági*, vagy *kényuralmi*. A *republikanizmus* oly államely, amely a végrehajtó hatalmat (a kormányzat hatalmát) elkülöníti a törvényhozóitól; míg a kényuralom elve megengedi, hogy az állam önhatalmúlag hajtsa végre a törvényeket, melyeket ő maga alkotott, a kényuralom következőleg oly közakarat, melyet az uralkodó személyes akaratként

érvényesít. – A három államforma közt a szó eredeti értelmében vett *demokrácia* szükségképp *kényuralom*, mert olyan végrehajtó hatalmat teremt, melynél mindnyájan határoznak egy fölött, és alkolomadtán egy ellenére is (aki tehát nem adta beleegyezését), következőleg mindnyájan, de mégsem mindnyájan határoznak, miáltal a közakarat ellentmondásba kerül önmagával, és ellentmondásba kerül a szabadsággal is.

Tudniillik ha nem *képviselési*, akkor tulajdonképpen *torz* minden kormányzati forma, mert a törvényhozó egy személyben mindjárt végrehajtója is lehet akaratának (mi is éppúgy lehetetlen, ahogy az észkövetkeztetés általános főtétele sem foglalhatja a különöst az általános alá az altételben), s ha a két másik államalkotmánynak meg is van az a hibája, hogy az ilyesfajta kormányzatot megengedik, de legalább lehetővé teszik azt is, hogy a képviselési rendszer *szellemének* megfelelő kormányzati mód alkalmaztassék, amint hisz példának okáért II. FRIGYES is legalább *mondogatni* találta, hogy ő csak az állam első szolgája;* míg ellenben a demokratikus alkotmány ezt lehetetlenné teszi, mert ott mindenki uralkodni akar. – Így hát azt mondhatni, minél kisebb az államhatalom személyzete (az uralkodók száma), és minél teljesebb benne a képviselés, annál inkább megfér az államalkotmány a republikanizmus lehetőségével, s annál inkább remélhető, hogy fokozatos reformok által azt végre be is válthatja majd. Ez okból az arisztokrácia uralma alatt az egyedül teljesen jogszerű alkotmányhoz már nehezebb eljutni, mint a monarchiában, a demokráciában pedig lehetetlen is másként, mint erőszakos forradalommal. A nép szempontjából nézvést azonban

* Gyakran hitvány és megszedítő hízelgésnek ócsárolják az uralkodók magasztos címeit (Isten fölcentje, az isteni akarat földi letéteményese, helytartója s i. t.); azt hiszem azonban, alaptalanul. – Ezek nem elbizakodottá, hanem, ha józan értelme van (ezt pedig már csak föl kell tételezni), alázatos lelkűvé teszik az uralkodót, ha meggondolja, hogy embernek nagyon is nehéz feladatot vállalt, a legszentebbet, amit csak Isten az emberre bízhat: hogy igazságot tegyen az emberek között, s hogy Isten e szeme fénye ellen véthet, az mindenkor aggályokat kell ébresszen benne.

összehasonlíthatatlanul több fordul meg a kormányzati módon,* mint az államformán (habár sok múlik emennek a mondott célokat illető alkalmatosságán is). Ám ha meg akar felelni a jog fogalmának, a kormányzati módhoz hozzá kell tartozzék a képviseleti rendszer; hisz csak általa lehetséges köztársasági kormányzat, nélküle ellenben a kormányzat (legyen bármilyen is az alkotmány) kényuralmi és erőszakos. A régiek úgynevezett köztársaságai közül ezt egyik sem ismerte, amiért is óhatatlanul kényuralommá kellett zülteniök, mely még a legtűrhetőbb valamennyi közt egy ember főhatalma alatt.

AZ ÖRÖK BÉKE MÁSODIK VÉGLEGES CIKKELYE

A nemzetközi jognak a szabad államok *föderalizmusán* kell nyugodnia.

A népekről mint államokról akként ítélnünk, ahogy az egyes emberek felől is ítélnünk, akik természeti állapotukban (azaz külső törvényektől való függetlenségükben) már csak hogy egymás közelében

* MALLETT DU PAN dicsekszik el vele a maga harsány, de üres és tartalmatlan nyelvezetén: végre, sok évi tapasztalat után, meggyőződött POPE ez ismert mondasának igazságáról: „ám cívódjanak a bolondok azon, melyik a legjobb kormányzat; a legjobban vitt kormány a legjobb”. Ha ez azt akarja jelenteni, hogy a legjobban vitt kormányt viszik a legjobban, akkor oly mogyorót tör fel, amely, SWIFT szavával élve, kukaccal fizet; ha ellenben azt akarja mondani, hogy az egyszersmind a legjobb kormányzati mód, azaz alkotmány, akkor teljesen hamis; mert jó kormányokról vett példák a kormányzati módra nézvést semmit sem bizonyítanak. Ugyan ki kormányzott jobban TITUSNÁL vagy MARCUS AURELIUSNÁL, és lám, az egyik egy DOMINIANUST, a másik egy COMMIDIUST hagyott utódul maga után. Ez jó alkotmány mellett nem történhetett volna meg, minthogy alkalmatlan voltuk e posztra idejekorán ismeretes volt, s kirekesztésükre is elegendő az uralkodó hatalma. – [Jacques Mallet du Pan svájci író (1749-1800) *Über die französische Revolution und die Ursache ihrer Dauer* című munkájáról van szó, amely 1794-ben jelent meg Berlinben Friedrich Gentz fordításában; ennek végén idézi a szerző POPE *Essay on Man*-jét (ep. III. v. 303-304.): „For forms of government let fools contest, / Whatever is best administer’d, is best” – az Akadémia-Ausgabe jegyzete.]

élnék, egymásnak azzal is sérelmet okoznak, s akiknek mindegyike saját biztonságáért megkövetelheti, és meg is kell, hogy követelje más-tól, hogy vele valamilyen, a polgárihoz hasonló alkotmány köteléké-be lépjen, mely képes mindegyikük jogaiért szavatolni. Valamiféle *népszövetség* volna ez, ám nem kellene egyszersmind a népek államá-nak lennie. Ez utóbbiban hisz ellentmondás rejlenék; mert minden állam valamiféle *felsőbbség* (törvényhozó) viszonya az *alantashoz* (az engedelmeskedőhöz, a néphez), egyetlen államban azonban a sok nép egyetlen népet alkotna csak, s ez (minthogy itt a népek egymással szemben bírt jogát kell fontolóra vennünk, amennyiben különböző államokat alkotnak, s nem hajlandók egyetlen állammá összeolvadni) ellentmond előfeltevésünknek.

Hogy milyen mély megvetéssel nézzük, s hogy durvaságnak, bárdolatlanságnak, az emberiesség állati lealacsonyításának tekintjük a vademberek ragaszkodását törvény nélkül való szabadságukhoz, azt, hogy folyvást dulakodnak inkább, semhogy alá vessék magukat valamely önmaguk alkotta törvényes kényszernek, s hogy ilyesformán az esztelen szabadságot az ésszerűnél többre becsülik, abból azt kellene hinnünk, hogy a művelt népek (mindegyikük a maga államában egye-sülten) bizonyára sietnek mentől előbb szabadulni ebből az elvetemült állapotból. Ám ehelyett minden *állam* épp abban látja megnyilatkozni a maga felségét (mert a népfelség képtelen kifejezés), hogy semmi külső törvényes kényszernek alávetve nincsen; államfőinek dicsősége pedig abban áll, hogy míg ők ki sem tehetik magukat veszedelemnek, sok ezren állanak rendelkezésükre, hogy számukra teljesen közönyös érdekekért fölfáldozni engedjék maguk,* és az európai s az amerikai vadak között csupán annyi csak a különbség, hogy míg az utóbbiak közül némelyeket teljesen fölfaltak ellenségeik, addig az előbbiek jobban ki tudják aknázni a legyőzötteket, mintha csupán elköltenék őket, s inkább alattvalóik számát gyarapítják velük, következésképp esz-közeik tömegét még nagyobb szabású háborúk viselésére.

* Egy bolgár fejedelem azt válaszolta a görög császárnak, midőn az egyszer jólelkűségében párviadallal kívánta viszályukat elintézni: „a kovács, akinek fogó-vasa van, nem fogja kezével kivenni az izzó vasat a parázsából”.

Tekintetbe véve az emberi természet gonoszságát, mely a népek szabad viszonyában leplezetlenül megmutatkozik (míg a polgári-törvényes állapotban a kormányzat kényszere alatt nagyon is elrepleződik), mégiscsak csodálatos, hogy a *jog* szó mint afféle pedáns kifejezés még nem száműzetett egészen a hadi politikából, s hogy egy állam sem mert még ez utóbbi fölfogásnak nyíltan a pártjára kelni. Mert HUGO GROTIUST, PUFENDORFOT, VATTELT⁶ és a többieket (megannyi szánalmas vigasztalót), noha bölcséleti vagy diplomáciai szemszögből fogalmazott törvénykönyvük a legcsekélyebb törvényi erővel sem bír, s nem is bírhat (hiszen az államokra mint államokra nem nehezől semmi közös kényszerűség), még mindig hűségesen fősorakoztatják a hadüzenet *igazolására*, habár arra nem találni példát, hogy az ily tekintélyes férfiak tanúságával fölfegyverzett érvek valaha is rábírtak volna akár csak egyetlen államot is, hogy szándékától elálljon. – De hogy (legalább szavakban) minden állam így hódol a jog fogalma előtt, az mégiscsak azt bizonyítja, van az emberben valami erősebb, bár ez idő tájt épp szunnyadó erkölcsi hajlam [Anlage], amely a benne rejlő (és letagadhatatlan) gonosz elven egyszer mégiscsak úrrá lesz, és amely ezt másoktól is remélni engedi; hisz különben a *jog* szót ki sem ejtenék az egymásra haddal támadó államok, még csak azért sem, hogy gúnyt űzenek belőle, mint az egyszeri gall fejedelem, aki azt találta mondani: „a természet azt az előjogot adományozta az erősebbnek a gyengébb ellenében, hogy az köteles legyen engedelmeskedni néki”.⁷

Minthogy az államok nem kereshetnek peres úton jogorvoslatot, mondjuk, valamiféle külső törvényszék előtt, hanem csak háború-

⁶ Hugo Grotius (1583-1645), holland jogfilozófus, a modern természetjog és a nemzetközi jog megalapítója; *Mare liberum*, 1609, *De jure belli et pacis*, 1625. – Samuel Freiherr von Pufendorf (1632-1694), jogász és történetíró, a természet- és nemzetközi jog professzora Heidelbergben és Lundban, utóbb Stockholmban, illetve Berlinben udvari történetíró; *De jure naturae et gentium*, 1672, *De officio hominis et civis juxta legem naturalem*, 1673. – Emmerich von Vattel (1714-1767), svájci diplomata és író; *Le droit des gens*, 1758.

⁷ Az 1501. észrevétel (Akademie-Ausgabe, XV., 791.) jegyzete szerint Kant utalása Julius Caesar *De bello Gallicó*jára (I. 36.) támaszkodik.

val, ámde sem az, sem kedvező kimenetele, a *győzelem*, nem dönt a jog felől, a *békeszerződés* pedig csak az épp folyó háborúnak vet véget, s nem egyúttal a hadiállapotnak is (annak, hogy a háborúra bármikor ürügyet találjanak) – s ez még csak nem is nyilvánítható jogtalannak, mert hadiállapotban mindegyik fél bíró a maga ügyében⁸ –, az államokra a nemzetközi jog nem róhatja ki azt, amit a természetjog az emberekre törvény nélküli állapotukban kiróhat, hogy tudniillik „ez állapotukból kötelesek kilépni” (mert mint államoknak van már belső jogszerű alkotmányuk, s így kinőttek abból, hogy mások a maguk jogfogalma nyomán egy tágabb jogi alkotmány elfogadására kényszerítsék őket) – mégis, mivel az ész a legfőbb erkölcsi törvényhozó hatalom trónusáról gyökeresen elveti a háborút mint jogfolyamot, míg a békeállapotot közvetlen kötelességgé teszi, a népek egymással kötött szerződése híján pedig a békeállapot sem meg nem teremthető, sem nem biztosítható: lennie kell tehát egy különösfajta szövetségnek, melyet *békeszövetségnek* (*foedus pacis*) nevezhetnénk, s amely a békeszerződéstől (*pactum pacis*) abban különböznék, hogy míg ez csupán *egy*, amaz *minden* háborúnak mindörökké végét kívánná szakasztani. Ez a szövetség nem valamiféle államhatalom szerzését célozza, csupán valamely állam *szabadságának* a megtartását és biztosítását önmaga, s egy-szersmind más vele szövetséges államok számára, anélkül, hogy emiatt ezek (miként az emberek a természeti állapotban) közjogi törvényeknek, és így kényszernek vethetnék alá maguk. – A lassanként minden államra kiterjesztendő s így örök békére vezető *szövetkezés* ez eszméjének kivihetősége (objektív realitása) igenis föl-vázolható. Mert ha úgy hozná a szerencse, s egy hatalmas és felvilágosodott nép képes volna köztársasággá alakulni (melynek hisz

⁸ Hogy az eredetiben külön zárójelben szereplő mondat mire is vonatkozik – azaz hogy mi az, ami „még csak jogtalannak sem nyilvánítható” –, az nem minden további nélkül világos: Hildenstab György fordítása a békeszerződéshez, Székács György a *háborúhoz* társította, míg Babits a *véghez*; magunk (varietas delectat) a *Vorwand* szót találtuk alkalmas jelöltnek, illetve, kicsit elmozdítva a szerkezetet, úgy találtuk, maga hogy háborús ürügyet keresnek, volna az, ami még csak jogtalannak sem mondható.

természete szerint hajlania kell az örök békére), akkor ez a föderatív egyesülés központja lehetne más államok számára, hogy csatlakozzanak, s hogy ekképp, amint azt a nemzetközi jog eszméje megköveteli, jótálljanak az államok közt a szabadság állapotáért, s mind több ilyesfajta kötelék révén egyre tágítsák föderációjuk határait.

Ha egy nép így szól: „ne legyen köztünk háború; állammá akarunk hát alakulni, azaz legfelsőbb törvényhozó, kormányzó és bírászkodó hatalmat akarunk teremteni, hogy az viszályainkat békésen kiegyenlítsel!” – ez érthető. – Ám ha ez az állam maga szól így: „ne legyen többé háború köztem és más államok között, ámbár nem ismerek el semmiféle legfőbb törvényhozó hatalmat, mely jogomért szavatolna, s amelynek én jogáért jótállanék!” – akkor alig is érthető, mire akarom hát alapozni a jogaimba vetett bizodalmat, ha csak nem a polgári társadalmi kötelék szurrogátumára, a szabad szövetekezésre tudniillik, melyet az észnek okvetlenül társtania kell a nemzetközi jog fogalmával, már ha ezen egyáltalában érteni szándékozunk bármit is.

A nemzetközi jog fogalma, ha az a *háborúra* való jog, tulajdonképpen el sem gondolható (mert az valami olyasfajta jog volna, amelyik nem általános érvényű, külső, minden egyesnek a szabadságát korlátozó törvények szerint, hanem egyoldalú maximák alapján, erőszakkal határozná meg, mi jogos), ha csak nem úgy kellene e jogot értenünk, hogy amiért így gondolkodnak, joggal jut osztályrészül az embereknek, ha lemeszárolják egymást, s az örök békét abban a hatalmas sírban lelik meg, amely az erőszak minden borzalmát az erőszakoskodókkal együtt nyeli el. – Ha az államok az ész szavára hallgatnak egymáshoz való viszonyukat illetően, csakis úgy lábolhatnak ki e számukra csupáncsak háborúkat tartogató törvénynélküliségből, ha az egyes emberek példájára maguk is föláldozzák vad (a törvénynek híjával lévő) szabadságukat, s kényszerítő közjogi törvényeknek engedve megalkotják a népek valamiféle (persze folyton bővülő) államát (*civitas gentium*), mely végtére fölöleli majd a Föld minden népét. Minthogy azonban a nemzetközi jogról alkotott eszméjük okán erre egyáltalán nem hajlandóak az államok, *in hypothesi* elvetik tehát, ami *in thesi* helyes – ha nem akarjuk, hogy minden elvessen –, a *világ-*

köztársaság pozitív eszméje helyett a háborút elhárító, állandó és egyre terjeszkedő *szövetség negatív* szurrogátumának kell föltartóztatnia az ellenségeskedés jogtól irtózó hajlamának árját, igaz, állandóan kockáztatva, hogy az mégis előtör. (*Furor impius intus – fremit horridus ore cruento*⁹ – VERGILIUS.)*

AZ ÖRÖK BÉKE HARMADIK VÉGLEGES CIKKELYE

A *világpolgári jog* az általános *hospitalitás* föltételeire kell, hogy korlátozódjék.

Amint az előző fejezetekben sem, itt sem az emberszeretetről esik szó, hanem a *jogról*, s e szemszögből a *hospitalitás* (látogathatás)¹⁰ az idegennek az a joga, hogy ha másnak a földjére lép, ezért még ne bánjanak vele ellenségesen. A másik elutasíthatja őt, ha nem dönti ezzel pusztulásba, ám míg békességben marad, nem bánhatik vele ellenségesen. Nem *vendégjog*, amire igényt tarthat az idegen (ehhez megkívántatnék, hogy külön jótékony egyezség őt egy időre a háznéphez tartozóvá tegye), hanem a *látogatás joga*, amely minden embert

⁹ „...ott bent tombol az örület, örül a fegyvereken, de/ csörgő láncát rázza csak, el nem tépheti többé”, *Aeneis* I. 294-296., Kartal Zsuzsa fordítása.

* Háború után, a békekötéskor illenék alkalmasint, hogy a nép vezeklőnapot is tartson a hálaünnep után, s az állam nevében az ég bocsánatát kérje a nagy vétekért, melyben az emberi nem mindmáig elmarasztalható, hogy tudniillik a többi néphez való viszonyában semmi törvényes alkotmányt el nem akar fogadni, és függetlenségére büszkén inkább a háború barbár eszközével él (bár azzal amit kerestek, az egyes államok joga, nem megállapítható). – A háborúban a kivívott *győzelmet* követő hálaünnep, meg (rég jó zsidó szokás szerint) a *seregek urához* fohászzkodó himnuszok ugyancsak éles ellentétben állnak az emberek atyjának erkölcsi eszméjével: mert túl a közönyön aziránt, mint is keresnek a népek jogorvoslatot (s már ez is eléggé szomorú dolog), még valamiféle örvendezésről is tanúskodnak azon, hogy oly sok ember és oly soknak a boldogsága lett semmivé.

¹⁰ A *hospitalitás* (vendégszeretet) szó magyarázataként Kant a német *Wirthbarkeit* kifejezést adja meg, amely szintén fordítható *vendégszeretethez*, azt azonban, ami értelmet Kant tulajdonít neki, valóban jobban érzékelteti a nem egészen magától értetődő *látogathatás* (Hildenstab György), vagy Székács György körülírása: *vendéglátó kötelezettség*.

megillet, és fölhatalmaz rá, hogy magát társaságként fölkínálja, pusztán annak jogán, hogy a Föld felszíne közös birtok, s rajta mint gömbfelületen nem szóródhatnak szét a végtelenségig az emberek, hanem végül is meg kell tűrniök egymást, és senkinek sincs eredendően több joga, hogy a Föld valamely helyén legyen, mint bárki másnak. – E fölszín lakhatatlan részei, a tenger meg a homoksivatag megszakítják ugyan e közösséget, ám a *hajó* vagy a *teve* (a sivatag *hajója*) lehetővé teszik, hogy e gazdátlan területeken át egymáshoz mégis közel kerüljünk, és a *föld színéhez* való jogot, mely az emberi nemet közösen megilleti, szolgálatába állítsuk a lehetséges érintkezésnek. A tengerpartok barátságtalan volta (a berberék barátságtalansága például), hogy ugyanis arrafelé kirabolják a tengeren közel merészkedő hajókat, és rabszolgává teszik a partra vetődött hajósokat, vagy a homoksivatagok barátságtalansága (az arab beduinoké), ahol is jogosnak számít a fölbukkanó nomád törzsek kifosztása, ellenkezik tehát a természeti joggal, ám a hospitalitás joga, vagyis a jövevény idegen jogosultsága nem terjed túl annak lehetőségfeltételein, hogy az őslakókkal *megkössérelhesse* az érintkezést. – Ekképp békésen kapcsolatba kerülhetnek egymással távoli világrészek is, és kapcsolataikat utóbb majd közjogi törvények szentesítik, így azok az emberi nemet mind közelebb vihetik a világpolgári alkotmányhoz.

Ha ezzel mérjük össze világrészünk művelt államainak, kivált a kereskedő államoknak *barátságtalan* magaviseletét, valóban elrémitő az a jogtalanság,¹¹ melyről idegen földeket és népeket *meqlátogatván* (ami náluk egyértelmű azok *meghódításával*) tanúságot tesznek. Amerika, a néger országok, a Fűszer-szigetek, Fokföld s í. t., fölfedeztetésük idején a szemükben senkiföldje voltak, merthogy semmibe vették őslakóikat. Kelet-Indiára (Hindusztánra) annak ürügyén, hogy kereskedelmi telepeket szándékoznak életre hívni, idegen hadinépet szabadítottak rá, s ezzel rászabadították a bennszülöttek elnyomását, államaik messze elharapódzó háborúkra való fölbujtását, az éhínséget, a lázadást, a hitszegést, s amit csak fölsorolhat az emberi nemet sújtó nyomorúságok litániája.

¹¹ *Ungerechtigtheit: igazságtalanság, méltatlanság* is lehet.

Kínának* s Japánnak (*Nippon*) is volt dolga ily vendégekkel, s ezért, mit is bölcsen cselekedtek, amaz megengedte ugyan az odalátogatást, ám a bevándorlást nem, míg emez az odalátogatást is csak egyetlen európai népnek, a hollandusnak engedte meg, a bennszülöttek társadalmából azonban, mint a rabokat, őket is kirekesztvén. A legrosszabb a dologban (avagy az erkölcsbíró szemében a

* Hogy miért is illetjük e hatalmas birodalmat azzal a névvel, melyet az maga használ (tudniillik, hogy *Kína*, s nem a *Szína* szóval, vagy valami hasonló hangzású névvel), annak elég csupán GEORGIUS *Alphabetum Tibetanum*-ában utánanézni (651-654., kivált a *b* jegyzet alatt). – A petersburgi FISCHER professzor szerint Kína voltaképp nem visel semmiféle különös nevet, mellyel a kínaiak maguk illetnék; legközségesebben a *kin* szót használják e célra, az *aranyat* (amit a tibetiek *szernek* mondanak), ezért is nevezik a császárt az *arany királyának* (azaz a világ legpompásabb országáénak), s e szót a birodalomban magában vélhetőleg *chinnek* ejtik, ám (a torokhang okán) az itáliai hittérítők *kinnek* mondták. – Ebből látható, hogy amit a rómaiak a *serek* birodalmának hívtak, Kína volt, a selymet pedig *Nagy-Tibeten* át (véltetőleg *Kis-Tibeten* és Bokharán keresztül Perzsián át, s onnan tovább) szállították Európába, mi is alkalmat ad eltűnődnünk e csodálatos állam ódonága fölött, egybevetve Hindusztnával, s kapcsolatba hozva *Tibettel*, s azon keresztül Japánnal; ezzel szemben a *Szína* vagy *Csína* név, melyet szomszédai adtak neki, értelmetlen. – Talán Európa és Tibet ősrégi, habár eléggé soha föl nem tárt közösségét is magyarázza, amit HÉSZÜKHIOSZ jegyzett föl, tudniillik a hierophantész ΚΟΝΞ ΟΜΠΑΞ (konx ompax) kiáltása az eleusiszi misztériumokban (lásd az ifjabbik Anakharsisz utazását, 5. rész, 447. és következő oldalak). – Mert GEORGIUS *Alphabetum Tibetanum*a szerint a *concioa* szó *istent* jelent, s hisz föltűnő a hasonlatossága a *konxszal*. A *pah-ció* (uo. 520.), amit a görögök alkalmasint *paxnak* ejthettek, *promulgator legis* [a törvény kinyilvánítója], az egész természetben szétáradt istenség (*cenresinek* is nevezik, 177.). – Az *om* pedig, amit LA CROZE *benedictusnak*, *áldottnak* fordít, az istenségről szólván aligha jelenthet mást, mint *boldognak magasztaltat* (507.). Minthogy mármost FRANC. HORATIUS atya a tibeti lámáktól, akiket gyakorta faggatott róla, mit is értenek istenen (*concioa*), mindig azt választ kapta: „*ő minden szentek összessége*” (azaz összessége a boldog, hosszú, számtalan testen át vezető vándorlás után a lámai újjászületésben végre az istenséghez megért, *burchanokká*, vagyis imádásra méltó lényekké változott lelkeknek, 233.), akkor e titokzatos szavak, hogy *konx ompax*, a *szent* (konx), *boldog* (om) és *bölcs* (pax), az egész világon szétáradt legfelsőbb lényt (a megszemélyesített természetet) jelentik vélhetőleg, s a görög *misztériumokban* az epoptészeknek szóló *monoteizmusra* céloztak alkalmasint, ellenkezésben a nép *politeizmusával*; noha HORATIUS atya (i. h.) ateizmust szimatolt bennük. – Hogy pedig mint érkeztek

legjobb), hogy nincs áldás a hatalmaskodáson, és a kereskedelmi társaságok mind az összeomlás küszöbén állnak, a cukornádtermelő szigetek pedig, a legborzalmasabb és legkörmönfontabban kiagyalt rabszolgatartás e fészkei, valójában nem jövedelmeznek, csak közvetve hajtanak hasznot, amennyiben nem valami dicső célra, tudniillik a hadiflották matrózokkal való ellátására szolgálnak, s így megintcsak háborúk viselésére Európában, és pedig oly hatalmak zsoldjában, melyek nagyra vannak jámborságukkal, s miközben úgy jogtalankodnak, ahogy más vizet iszik, azt szeretnék, ha az igazhitűség kiválasztottjának tekintenék őket.

Ha majd annyira jut a Föld népei között egyetemlegesen gyökeret vert (szűkebb vagy tágabb) közösség ügye, hogy a jog *bárhol* is esett sérelmét a Föld *minden* pontján megérzik, a világpolgári jog eszméje akkor megszűnik majd fellengzős és túlhajtott jogi gondolkodásmódról árulkodni, de a megíratlan törvénykönyv szükséges kiegészítője lesz, egyetemes emberi közjoggá kiterjesztője az állam- és nemzetközi jognak, bennünket ekképp az örök béke felé terelgetvén, amelyhez hogy egyre közelebb jutunk, csak e föltétellel remélhetjük.

e titokzatos szavak Tibeten át a görögökhöz, az a fönti módon magyarázható, s megfordítva: ezáltal valószínűvé tehető Európa korai érintkezése Kínával Tibeten át (talán még korábbi érintkezése is, mint Hinduszttánnal). – [Az *Alphabetum Tibetanum* teljes címe *Alphabetum Tibetanum missionum apostolicarum commodum editum. Praemissa est disquisitio qua de vario literarum ac regionis nomine, gentis origine, moribus, superstitione ac manichaeismo fuse disseritur, Beansobrii calumniae in S. Augustinum aliosque ecclesiae patres refutantur. Studio et labore Fr. Augustini Antonii Georgii eremita Augustinui. Romae 1762.* – A jegyzetben hivatkozott Fischer professzor Johann Eberhard Fischer történész (1697-1771), a pétervári akadémia tagja, idézett megjegyzése a *Questiones Petropolitanae*ből való (Göttingen és Gotha 1770., III. De variis nominibus imperii Sinarum § 2., 81.) – „Anakharszisz utazásai”: *Reise des jüngeren Anacharsis durch Griechenland. Aus dem Französischen des Herrn Abbé Barthélemy übersetzt von Biester, 5. Teil, Berlin 1793.* – La Croze: Mathurin Veyssière de Lacroze (1661-1739), a porosz királyi tudományos társaság tagja; rá is, Franciscus Horatius atyára is Fischer nyomán hivatkozik Kant – Az Akadémie-Ausgabe jegyzete.]

ELSŐ¹² TOLDALÉK: AZ ÖRÖK BÉKE GARANCIÁJÁRÓL

Ami e *biztosítékkal* (garanciával) szolgál, nem csekélyebb valami, mint a nagy művész, a *természet* maga (*natura daedala rerum*),¹³ melynek mechanizmusából szemmel láthatóan kiviláglik a célszerűség, az, hogy az emberek meghasonlása által akár önnön akaratuk ellenére is egyetértést szándékszik teremteni köztük, amiért is, minthogy egy működése törvényeit illetően előttünk ismeretlen ok kényszerének mutatkozik, *sorsnak* mondjuk, ám mérlegre téve a világ folyásában megnyilatkozó célszerűségét, mely mintha valami, az emberi nem objektív végcélját megszabó és a világ e folyását előre kijelölő ok mély bölcsességéről vallana, *Gondviselésnek** hívjuk, noha e Gondviselést a természet művészi berendezéséből [Kunstanstalten] *meg nem ismerhetjük* voltaképp, még csak

¹² A második kiadásban.

¹³ A természet a dolgok művésze – Székács György jegyzete.

* A természet mechanizmusában, melynek körébe (mint érzéki lény) az ember is tartozik, megmutatkozik valamiféle, már a természet létének is alapjául szolgáló forma, melyet csak úgy tehetünk a magunk számára fölfoghatóvá, ha föltételezzük, mögötte e világ azt előre meghatározó szerzőjének szándéka [Zweck] húzódik meg, a világ szerzőjéé, akinek eleve elhatározott végzését általában (isteni) *Gondviselésnek* nevezzük, melyet is ha a világ *kezdetére* helyezünk, akkor *teremtő gondviselésnek* mondunk (*providentia conditrix; semel iussit, semper parent* [egykor megparancsolta, és örökkön engedelmeskednek neki], AUGUSTINUS), a természet folyamatában pedig, mely azt a célszerűség általános törvényei szerint fönntartja [a nyomdának szánt kéziratban: „mely azt általános törvények szerint célszerűnek megtartja”], *kormányzó gondviselésnek* (*providentia gubernatrix*), továbbá bizonyos, az emberek számára előre nem látható, csak a sikerből megsejtett célok tekintetében vezérlő gondviselésnek (*providentia directrix*), sőt, végre egyes eseményekről mint isteni célokról szólván már nem is Gondviselésnek, hanem *rendelésnek* (*directio extraordinaria*), habár ha bennük a rendelést akar-nánk fölismerni (minthogy valóban csodára utal, ha e fejleményeket nem is nevez-zük így), az balga emberi elbizakodottságra vallana; mert egyetlen fejleményből a ható ok elvére következtetni (arra következtetni tudniillik, hogy a szóban forgó fejlemény cél, nem pedig csak egy másik, előttünk teljesen ismeretlen cél mellékes következménye a természet mechanizmusának megfelelően) képtelenség és merő

nem is *következtethetünk rá* belőle, csak (mint a dolgok formájának célokkal való kapcsolatát illetően általában is) *hozzágondolnunk* lehet és kell, hogy az emberi műalkotások analógiájára lehetsé-

őnhittség, bármily jámbor és alázatos hangon szoktak is beszélni róla. – A (*materialiter* szemlélt) Gondviselésnek, illetve annak, mint is vonatkozik a világ *tárgyaira, általános és különös* gondviselésre való fölosztása hasonlóképpen hamis és önmagának ellentmondó (példának okáért, hogy az a teremtmények fajait fönntartó gondoskodás volna, az egyedeket azonban a véletlenre bízna); hisz épp azért mondjuk egyetemesnek a Gondviselést, nehogy egyetlen dolog felől is úgy gondolkodhassunk, mintha kivételtet volna alóla. – Itt hihetőleg a (*formaliter* értett) Gondviselésnek arra a fölosztására gondoltak voltaképp, amely a szándék kivételének módján alapszik: nevezetesen fölosztására *rendes* (amilyen például a természetnek az évszakok váltakozását követő elhalása és újjáéledése) és *rendkívüli* gondviselésre (amilyen például a fa eljuttatása a tengeráram által a terméktelenül jeges partok lakóihoz, kik enélkül nem élhetnének meg), mikor is bár e jelenségek fizikai-mechanikai okát jól megmagyarázhatjuk magunknak (azzal példának okáért, hogy a mérsékelt égövi tájak folyóinak erdős partjairól a fák a vízbe hullanak, és, mondjuk, a Golf-áram hurcolja őket tova), mégsem szükséges szemet hűnyunk a teleologikus ok fölött, amely a természetben uralkodó bölcsesség gondviselésére utal. – Csak épp az érzéki világhoz tartozó okozatot illető isteni *segédletnek* vagy együttműködésnek (*conkursus*) az iskolákban használatos fogalma olyasmi, amit jobb elejtenünk. Mert azt képzelünk, hogy különmű dolgokat párosíthatunk (*gryphes iungere equis* [griffmadarakat és lovakat foghatunk be egymás mellé]), s őt, aki pedig kimerítő oka a világ változásainak, a világ folyásában rábírhadjuk arra, hogy a világot eleve meghatározó gondoskodást (melynek eszerint tökéletlennek kellett lennie) *kitoldja*, az *először is* ellentmondó már magában véve is; önmagának mond ellent, példának okáért, ha azt mondjuk, az orvos *Isten segítségével* gyógyította meg a beteget, mintha a Gondviselés támogatólag közbelépett volna. Hisz *causa solitaria non iuvat* [a magányos ok nem használ]. Isten a szerzője az orvosnak, és minden patikaszerének is, ha tehát vissza akarunk menni a legmagasabb, számunkra elméletileg megfoghatatlan ősohig, *teljes egészében* neki kell az okozatot tulajdonítanunk. Avagy tulajdoníthatjuk azt *teljes egészében* az orvosnak is, ha a gyógyulást mint a természet rendje szerint magyarázható fejleményt a világokok láncolatában kutatjuk. *Másodszor* pedig az effajta gondolkodásmód az effektusok megítélésének minden biztos elvét semmivé teszi. *Morális-gyakorlati* szemszögből ellenben (mikor teljességgel az érzékfelettire figyelmeztünk) az isteni *conkursus* fogalma egészen helyénvaló, sőt, szükséges is; abbéli hitünk kapcsán példának okáért, hogy Isten a saját igazságosságunk hiányait akár számunkra fölfoghatatlan eszközökkel is, de, ha egyébként érzületünk jó, ki fogja pótolni, tehát a jóra való törekvésünkben mit sem szabad elmulasztanunk. Magától

géről fogalmat alkossunk magunknak, s ha elképzeljük egybekapcsolódását és összehangzását a tiszta ész által számunkra közvetlenül kitűzött (erkölcsi) céllal, akkor oly eszmére leltünk, amely *elméleti* tekintetben ugyan szertelen, gyakorlati tekintetben ellenben dogmatikus, valóságát [Realitát] illetően pedig szilárdan megalapozott (mint példának okáért az *örök béke* szabta kötelesség fogalma tekintetében, hogy érdekében fölhasználjuk a természet említett mechanizmusát). – Ha, mint itt is, pusztán az elmélettel akadt dolgunk (nem pedig a vallással), az emberi ész korlátaival jobban illik a *természet* szó (hisz eszünk az okozatok és okok viszonyát illetően a tapasztalat lehetőségének határai közt kell, hogy maradjon), meg *szerényebb* is, mint az általunk megismerhető *Gondviselést* fölemlegetni, hisz ezzel, közelebb akarván férkőzni kifürkészhetetlen szándéka titkához, nagyratörően ikaroszi szárnyakat kötnénk.

Mielőtt¹⁴ közelebből meghatároznók e kezességet, elébb föl kell tárnunk azt az állapotot, melyet a természet a színpadán föllépő személyek számára teremtett, s amely végre szükségessé teszi, hogy a békét ő maga biztosítsa; s csak utóbb tárhatjuk föl, mi módon is szavatól érte.

Előrelátó intézkedésképpen a természet 1. gondoskodott fölöle, hogy az emberek a Föld minden tájékán megélhessenek; 2. a *háború*

értetődik azonban, hogy senkinek sem szabad ezzel *magyaráznia* valamely jócselekedetet (mint a világban végbement fejleményt), mert ez az érzékfelettinek csak színleg volna elméleti megismerése, tehát képtelenség. – [A „semel iussit, semper parent” tétele, ha Kant egyáltalában idézetként írta le, az Akademie-Ausgabe jegyzete szerint Ágostonnál nem föllelhető, maga a megfogalmazás inkább Senecára emlékeztet (*de provid.* c. 5) – a „gryphes iungere equis” ellenben valóban Vergiliustól való, *Eclog.* VIII. 27: „jungentur jam gryphes equis”, azaz, Lakatos István fordításában: „Párja a lónak eként griff lesz”, Magyar Helikon, Budapest 1973, 36.]

¹⁴ A tisztazat-töredékekben a bekezdés ezzel a mondattal kezdődik: „Úgy szeretnénk itt előtárni a természetet, ahogy valóban előtálalható, azaz szeretnénk bemutatni, mint valósulnak meg maguktól ama dolgok, melyeket, ha eszünkre hallgatunk, akár meg is tehattünk volna, ám amelyeket mégis elmulasztottunk megtenni.”

segedelmével szét is szórta őket mindenfelé, még a legzordabb tájakon is, hogy benépesítse a Földet; 3. s ugyanezzel rászorította őket, hogy többé-kevésbé törvényes viszonyok közepett éljenek.¹⁵ – Már az is csodálatos, hogy a Jeges-tenger partjának hideg pusztáim mohát talál még a hó alatt keresgélő *rénszarvas*, hogy néki tápláléka, az osztjáknak és a szamojédnak meg fogata legyen; vagy hogy a sós homokpuszták eltartják még a *tevét*, mely mintha csak arra volna teremtvé, hogy a sivatagot rója, az se maradjon használatlanul. A szándék [Zweck] még szembeszökőbb, ha számba vesszük, hogy a Jeges-tenger partján a prémes állatokon kívül még fókák, rozmárok és cetek is kínálnak hússal eledelt, zsírukkal tüzelőt az ottlakóknak. A legjobban mégis azzal ejt ámulatba a természet gondoskodása, hogy (nem tudni, honnan) még hordalékfát is juttat a növényzet nélküli tájakra, ami nélkül az ott lakóknak sem járműveik, sem fegyvereik nem lehetnének, és kunyhóik sem, hogy bennük meghúzódjanak; s itt aztán eleget harcolhatnak az állatokkal ahhoz, hogy egymással békén megférjenek. – Ami *ideúzta* őket, az hihetőleg nem más volt, mint éppenséggel a háború. Az első *hadi-szerszám* pedig mind az állatok közül, melyeket az ember, mióta csak a Földön él, háziállattá szelídített, a *ló* volt (hisz az elefánt egy későbbi kor, a már megszületett államok fényűző korának tartozéka), és amint az eredeti mivoltukban ma már ismeretlen, *gabonának* nevezett fűfélék termesztésének művészete, vagy a *gyümölcsfajták* (Európában talán csak két nem, a vadalma és a vadkörte) művelés és oltás útján való nemesítése és megsokszorozása is csak már a megszületett államok korszakában verhetett gyökeret, ott, ahol szilárd volt a földtulajdon – azután, hogy az emberek a törvény nélküli szabadság állapotában a *vadász*-, * *halász*- és *pász*-

¹⁵ A tisztázat-töredékekben kihúзва: „rászorította őket, hogy egymással többé-kevésbé törvényes kapcsolatra lépjenek, békeállapotot teremendő maguk és szomszédaik között”, helyette: „többé-kevésbé törvényes viszonyok közé juttatta őket”.

* Valamennyi foglalkozás közül kétségkívül a vadászélet áll a legélesebb ellentétben a polgárosult alkotmánnyal, mert annál a családoknak el kell különülniök, s így nemcsak, hogy elidegenülnek egymástól, de a rengetegben szétszó-

torélettől eljutottak a *földműveléshez*, és fölfedezték a *sót* meg a *vasat*, talán az első széltében keresett cikkeit a különböző népek kereskedelmi érintkezésének, mely először teremtett közöttük *békés kapcsolatokat*, s így még a távol lakók közt is megegyezést, közösséget és békét.

Gondoskodván róla, hogy az emberek *képesek* legyenek a Föld bármely táján megélni, a természet most már azt is zsarnokian megkövetelte, hogy *szükségét is érezzék* ennek, ha mindjárt hajlamuk ellenére is, sőt, anélkül, hogy e szükség [Sollen] egyszersmind föltételezné a kötelesség valamiféle fogalmát, mely őket erre a morális törvény erejével kötelezte volna – épp ellenkezőleg, hogy e célját elérje, a természet a háborút választotta. – Látunk tudniillik népeket, melyeknek közös származása nyelvük rokonságról fölismerhető, amilyenek a szamojédok is a Jeges-tenger partján, és egy hasonló nyelvű nép tőlük kétszáz mértföldnyire, az *Altaj*-hegységben, akik közé más nép nyomult, egy harcias mongol lovasnép, s így a néptörzs egy részét a többiektől messze, a zord jégvidékre szorította, ahová bizonyára nem jókedvükben vetődtek; * ahogy Európa legészakibb *finn* népét, a *lappokat* is a közéjük nyomult gót és szarmata népek választják el a ma éppoly távoli, de nyelvükben rokon *magyaroktól*; s vajon az *eszkimóknak* az amerikaiaktól oly elütő nemzetiségét (e talán őseurópai kalandorokat) mi más is űzhette északra,

ródva szinte ellenségekkel is lesznek, minthogy tápláléka és ruházata megszerzéséhez minden egyes családnak nagy területre van szüksége. – Úgy látszik, hogy Noénak a *vérre* vonatkozó tilalma, 1. Móz. 9,4-6. (melyet többször megújítottak, s bár más szempontból, de még az újonnan megtért pogány származású keresztényektől is megköveteltek a zsidókeresztények, Csel. 15,20., 21,25.) kezdetben nem volt más, mint a *vadászlet* tilalma, minthogy annak során gyakran előfordul, hogy a húst nyersen kell megenni, és ezzel együtt amaz is tiltatik.

* Kérdezhetnénk: ha a természet akarta, hogy e jégvidék ne maradjon lakatlan, mi lesz lakóival, ha majd (mint az előre látható) megszűnik nekik fát szállítani? Mert hihető, hogy a kultúra előrehaladtával a mérsékelt égöv lakói a fát, mely folyóik partján nő, jobban föl tudják használni majd, hogysem hagynák az árba esni és a tengerbe sodródni. Amire azt felelem: az Ob-, Jenyiszej- és Léna-menti népek kereskedői szállítják el majd nekik a Jeges-tenger oly gazdag állatvilágának kincseiért – ha majd a természet a békére rászorította őket.

avagy a *peseréket*¹⁶ a déli Amerikában mi más űzhette egész a Tűzföldre, ha nem a háború, melyet a természet eszközül használ az egész Föld benépesítésére? A háborúnak magának ellenben nincsen szüksége semmi külön indokra, mintha csak bele volna oltva az emberi természetbe, sőt, még valami magasztos dolognak is tartatik, melyre az embert becsvágya lelkesíti önzetlenül; olyanira, hogy a *harci kedvet* igen nagy becsben tartják önmagában is (az amerikai vadak csakúgy, mint tartották az európaiak is a lovagkorban), nemcsak, ha háború van (ami természetes), de hogy legyen háború, és háborúba kezdenek, csupán hogy ezt kimutassák, következésképp a háborúnak magában véve is *érdemet* tulajdonítanak, de sőt, még filozófusok is akadnak, akik dicsőítik, amiért megnevesíti az emberiséget, nem gondolván az egyszeri görög mondására: „az a rossz a háborúban, hogy több embert ront meg, mint ahány gonosztól megszabadít”.¹⁷ – Ennyit arról, mit is cselekszik a természet az emberi nemmel mint állatfajjal a *maga céljára*.

A kérdés mármost, mely az örök békét célzó szándék lényegét firtatja, így szól: „vajon mit tesz e szándéktól indítva a természet ama cél szolgálatában, melyre az embert saját esze kötelezi, mit tesz következésképp az ember *erkölcsi céljának* [Absicht] előmozdítására, és miként szavatol azért, hogy arról, amit az embernek a szabadság törvénye szerint meg *kellene* tennie, ám nem tesz meg, e szabadság¹⁸ sérelme nélkül is gondoskodjék valamiféle természeti kényszer, intézkedvén felőle, hogy azt az ember *mégiscsak* megcselekedje, és pedig mindhárom közjogi tekintetben, mind az *állam*-, mind a *nemzetközi*, mind a *világpolgári jog* tekintetében intézkedvén felőle?” – Ha a természetről azt mondom: azt *akarja*, hogy ez vagy amaz történjék, az nem annyit tesz, mintha *kötelességgént*

¹⁶ Bougainville téves elnevezése az alkaluf indiánokra, utóbb az összes tűzföldi néptörzset e néven említették.

¹⁷ Az utalás talán egy Anakreon-fragmentumra vonatkozik („Árész nem a jókat, hanem a rosszakat kíméli meg”, 101 Diehl, *Ant. Pal.* VII. 150.), talán Thuküdidész *Peloponnészosi háborújára* (III. 82. ff) – Gerhard Lehmann jegyzete.

¹⁸ A tisztázat-törödékekben: „e morális szabadság”.

róná ki ránk ennek vagy amannak a megtételét (mert ezt csak a kényszerszert nem ismerő gyakorlati ész tehetné), hanem hogy ezt ő maga *cselekszi meg*, akár akarjuk, akár sem (*fata volentem ducunt, nolentem trahunt*).

1. Ha a belső viszály nem szorítaná rá a népeket, hogy a közjog törvényeinek vessék alá maguk, akkor megtenné azt a kívülről fenyegető háború, minthogy a természet említett intézkedése okán minden nép talál valami őt szorongató népet a szomszédságában, s hogy ellene mint *hatalom* fölvertezhesse magát, szükséges, hogy belsőleg *állammá* szervezkedjék. Mármost a *köztársasági* alkotmány az egyetlen, amelyik az ember jogaival egészen egybevág, csak hogy ezt a legnehezebb megteremteni, s megtartani még ennél is jóval nehezebb, miért is sokan úgy tartják, hogy az csak az *angyalok* állama lehetne, mert az emberek önző hajlamaikkal alkalmatlanok rá, hogy ily fölséges alkotmánnyal megférjenek. Ám itt a természet siet az észben gyökeredző és oly szent, de a gyakorlatban tehetetlen egyetemes akarat segedelmére, és pedig épp amaz önző hajlamokkal, olyképp, hogy¹⁹ már csupán az állam jó szervezetén múlik (ez pedig hatalmukban áll az embereknek) azok erőit úgy fordítani egymás ellen, hogy az egyik a többit romboló hatásában megakassza, vagy meg is szüntesse, hogy tehát az eredmény az ész javára akképp üssön ki, mintha még csak nem is léteznének ilyesfajta erők, s így az ember ha nem is mindjárt erkölcsileg jó emberré, de legalább jó polgárrá kényszerüljön lenni. Az államalkotás föladványa, ha ez bántóan hangzik is, még az ördögök népe számára is megoldható föladvány (hacsak értelemmel bírnak), s ekképp szól: „mint lehet egy seregnyi eszes lényt, akik együtt általános törvények után kiáltanak fönmaradásuk érdekében, ám akiknek mindegyike alattomban hajlandó volna alóluk kivonni magát, úgy szervezni meg, és mint lehetne úgy formálni alkotmányukat, hogy noha egyéni hajlamaik mind a többiek ellen irányulnak, azok mégis kiegyensúlyozzák egymást, s ekként, ami nyilvános viselkedésüket illeti, úgy fessen az eredmény, mintha semmi gonosz érzület sem volna bennük?” E föladvány *megoldható* kell, hogy legyen. Mert nem az emberek

¹⁹ A tisztázat-töredékekben *olyképp*, *hogy* helyett „mert”.

erkölcsi jobbulását, csupán a természet mechanizmusát illetően igényli a föladat, hogy tudjuk, mint is kellene az emberekre alkalmaznunk, úgy irányítandó a nép körében az ellenséges indulatok küzdelmét, hogy azok maguk hajlítsák egymást a kényszerítő törvények igájába, s teremtsék meg a békeállapotot, melyben a törvények uralkodnak. A mostani, még igen tökéletlenül szervezett államoknál is látható, hogy külső magatartásukban mégiscsak meglehetősen közel kerültek már ahhoz, amit a jog eszméje előír, noha ennek bizonyára nem a moralitás veleje az oka (aminthogy a jó államalkotmány nem is ettől remélhető, inkább fordítva, az utóbbitól várhatni csak a nép helyes erkölcsi nevelését), következőleg hogy az ész a természetszerűen külsőleg is egymás ellen ható önző hajlamok révén eszközül használhatja a természet mechanizmusát arra, hogy az a saját céljának, a jog érvényesülésének teret nyisson, s így, legalább amennyire az államtól függ a dolog, a belső és külső békét előmozdítsa, és jótálljon érte. – Amiről szó van tehát:²⁰ a természet ellenállhatatlanul azt *akarja*, hogy a jog végül uralomra jusson. Amit az ember ez ügyben elmulasztott megtenni, az végül magától esik meg, ámbátor sok vesződséggel. –, Túlhajtva eltörik a bot: Ha sokat akarsz, a semmit kapod” (BOUTERWEK).²¹

2. A nemzetközi jog eszméje sok, egymástól független szomszédos állam *különállását* föltételezi, és noha ez az állapot már magában véve is hadiállapot (ha föderatív egyesülésük útját nem állja a vizsály kitörésének), ám az ész eszméjén mérve még ez is jobb, mintha egy, a többiek fejére nőtt és egyetemes monarchiává dagadó hatalom olvasztaná össze őket; mert a kormányzat növekvő súlyát mindinkább megsínyli a törvények ereje, és a lélektelen önkényuralom, miután a jognak a csíráját is kiölte, végül anarchiává fajul. Mégis minden állam (vagy államfő) azzal óhajtana magának tartós békét szerezni, hogy ha lehetne, az egész világ fölött uralkodnék. Ám a *természet* másként akarja. – Két eszközzel él, hogy a népeket megakadályozza az összeolvadásban, s hogy elválassza őket egymástól: a *nyelvek* külön-

²⁰ A tisztázat-töredékekben: „Mert ami az előbbit illeti, itt is arról van szó”.

²¹ Babits Mihály fordítása.

bőzőségével és a *vallásokéval*,* s bár mindkettő hajlamossá tesz a kölcsönös gyűlölségre, és ürügy a háborúra, a kultúra haladásával és az emberek fokozatos közeledésével egymáshoz mégis az elvekben való nagyobb egyetértésre és a békében való megegyezésre vezetnek, s e békét nem az erők végső ellankadása szüli és biztosítja, mint amaz önkényuralmat (a szabadság temetőjében), hanem épp az erők egyensúlya és legélénkebb versenye.

3. A természet, míg bölcsen elkülöníti a népeket, melyeket csellel vagy erőszakkal oly örömetst egyesítene minden állam akarata, és pedig éppenséggel a nemzetközi jog elveit hozva föl, a kölcsönös haszonlesés által egyesíti is őket, kiket pedig a világpolgári jog fogalma nem óvhatna meg az erőszaktól és a háborútól. A *kalmárszellem* az, ami sehogysem férhet meg a háborúval, s ez előbb-utóbb úrrá lesz minden népen. Tudniillik az államhatalomnak alárendelt minden erő (eszköz) között alkalmasint a *pénzhatalom* a legmegbízhatóbb, s ezért az államok (persze nem éppen erkölcsi hajtórugóktól indítatva) úgy találják, hogy a nemes békét támogatniok kell, s ha a világon valahol háború van kitörőben, közvetítések útján el kell azt hárítaniok, akárha állandó szövetségben volnának e célból; hisz nagy hadi szövetekezések a dolog természetéből fakadóan igen ritkán születnek, s még ritkábban kíséri őket siker. – Ekképp áll jót a természet épp az emberi hajlamokba rejtett mechanizmus²² segedelmével az örök békéért; persze olyasfajta bizonyosságot nyújtva csak, mely nem elegendő (elméletileg) *megjósolnunk* annak jövőjét, de amely gyakorlati szemszögből mégiscsak megfelel, és kötelességünké teszi e (nem merőben kiméraszerű) célért munkálkodnunk.

* A *vallások különbözősége* – micsoda kifejezés! Akárha különféle *erkölcsökről* beszélénk. Lehetnek ugyan különböző *hitmódoszatok*, már ha a történeti, nem a vallásra, csak előmozdításának történetére, a tudományosság körébe tartozó eszközökről beszélünk [a tisztázat-töredékekben: „lehetnek a morált taglaló különféle könyvek”], s ugyanígy lehetnek különböző *vallási könyvek* is (mint a Zend-Aveszta, a Védák, a Korán s í. t.), de csak egyetleneg, mindenkire mindenkor érvényes *vallás* lehet. Emezek ilyenformán a vallás vehikulumai, esetlegések csak, és a korok és helyek különbsége szerint különbözők lehetnek.

²² A tisztázat-töredékekben: „épp az emberi hajlamok mechanizmusa”.

MÁSODIK TOLDALÉK: AZ ÖRÖK BÉKE TITKOS CIKKELYE²³

Közjogi alkukban a titkos cikkely objektíve, azaz ha a tartalmát nézzük, ellentmondás; ám szubjektíve, ama személyre való tekintettel ugyanis, aki a cikkelyt tollba mondja, akár helyénvaló is lehet a titkolódzás, ha tudniillik az méltóságára nézvést aggályosnak találja magát nyilvánosan is a cikkely szerzőjéül vallani.

Az egyetlen ilyesfajta cikkelyt e mondat tartalmazza: *a háborúra kész államok fontolóra kell, hogy vegyék a filozófusoknak a közbéke lehetőségfeltételeiről alkotott maximáit.*

Úgy tetszhet, az állam törvényhozói tekintélyét, noha róla természetesen a legnagyobb bölcsességet kell föltennünk, kibebíti, ha *alattvalóktól* (a filozófusoktól) vesz leckét más államokkal szemben tanúsítandó magatartásának alapelveiből; bár igen ajánlatos ekként cselekednie. Az állam tehát *hallgatólag fogja kikérni véleményüket* (azaz titkot csinálva a dologból), vagyis: hagyni fogja, *hadd beszéljenek* szabadon és nyíltan a hadviselés és békekötés általános elveiről (hisz ezt maguktól is megteszik, hacsak meg nem tiltják nekik), és az államok egyetértése e pontban még csak nem is kíván semmi külön tárgyalást közöttük, hisz hogy beszélni hagyják őket, arra már az általános (erkölcsi törvényalkotó) emberi ész is kötelez. – Amivel azonban nem azt akarjuk mondani, hogy az állam adjon elsőbbséget a filozófus sarktételeinek a jogász (az államhatalom képviselője) ítéleteivel szemben, csak, hogy *hallgattassék meg* a filozófus. A másik, aki a jog *mérlegét* s mellé az igazság *kardját* tette jelvényévé, rendesen az utóbbival él, és nem is csak azért, hogy az előbbitől minden idegen befolyást távol tartson, de hogy, ha az egyik serpenyő nem akar sülyyedni, a kardját vesse belé (*vae victis*);²⁴ s erre a jogászt, ha nem

²³ A második kiadásban.

²⁴ „Jaj a legyőzöttnek!” Így kiáltott föl Brennus gall vezér egy győzelme után, amikor a mérlegre dobta a saját kardját is, hogy a legyőzöttnek a mérleg másik serpenyőjébe még több hadisarcot kelljen tennie – Székács György jegyzete.

filozófus is egyszersmind (moralitását illetően is), a legnagyobb kísértés csábítja, hisz az ő tiszte csupán alkalmazni a kész törvényeket, nem pedig azt vizsgálni, vajon nem szorulnak-e ezek maguk is javításra, s ez okból fakultásának valójában alacsonyabb rangját, minthogy hatalom társul hozzá (amint a másik kettőhöz is), többre tartja. – A filozófiai fakultás e szövetkezett hatalmak szemében igen alacsony polcon áll. Úgy tartják a filozófiáról példának okáért, hogy a teológia szolgálóleánya (és szintúgy a másik kettő). – Ám azt csak homályosan látják, „vajon a fáklyát hordozza-e úrnője előtt, avagy az uszályát mögötte”.

Hogy a királyok bölcselkedjenek, vagy hogy a filozófusok királyokká legyenek, az nem remélhető, de nem is kívánatos; mert a hatalom bírása elkerülhetetlenül megrontja az elme szabad ítéletét. Ellenben hogy a királyok vagy a királyi (önmagukon az egyenlőség törvényei szerint uralkodó) népek ne hagyják elveszni vagy elnémulni a filozófusok osztályát, de engedjék nyíltan beszélni őket, az ügyködésüket megvilágítandó mindkét fél számára nélkülözhetetlen, s minthogy a filozófusok osztálya természeténél fogva képtelen a cimborálásra és a klub-életre, ha rágalmazzák is őket azzal, hogy *téritek*, mégis fölötte állnak a gyanúnak.²⁵

FÜGGELÉK

I.

ERKÖLC S POLITIKA MEGFÉRHETETLENSÉGÉRŐL AZ ÖRÖK BÉKE SZEMSZÖGÉBŐL

A morál már önmagában is objektív értelemben vett gyakorlat, foglalatla tudniillik ama kötelező törvényeknek, melyek szerint

²⁵ A záró fordulat az eredetiben így hangzik: „sind wegen der Nachrede einer *Propagande* verdachtlos”; Hildenstab György fordításában: „ha ócsárolnak, sem gyanúsíthatók azzal, hogy propagandát űznek”; Babitsnál: „és így egy propa-

cselekednünk *kell*, s ha valaki e kötelességfogalom tekintélyét elismerte, azt mondaná akkor, hogy mégsem *képes* eszerint cselekedni, nyilvánvaló képtelenség. Hisz ekkor önként elesnék az erkölcsből a kötelesség fogalma (*ultra posse nemo obligatur*);²⁶ következőleg az alkalmazott jogtudomány, a politika nem keveredhetik vitába a morállal, mely maga is a jog tana, csak épp elméleti (vagyis nem lehet vita gyakorlat és elmélet között): hisz az utóbbin akkor valamiféle általános *fortélytant* [Klugheitslehre] kellene értenünk, vagyis azoknak a maximáknak az elméletét, melyek bennünket az önnön előnyünket mérlegelő szándékok szemszögéből legalkalmasabb eszközök kiválasztásában vezetnek,²⁷ más szóval: tagadnunk kellene, hogy egyáltalában van olyan, hogy erkölcs.

A politika azt mondja: „*legyetek okosak*, mint a kígyók”; az erkölcs (megszorító feltételül) hozzáteszi: „*és szelídek*,²⁸ *mint a galambok*”. Ha nem állhat meg mindkettő egy parancsban, akkor valóban vitában állnak egymással politika és erkölcs; ám ha éppenséggel össze is egyezhetik a kettő, akkor ellentétük fogalma képtelen, és a kérdés, mint volna elsimítható vitájuk, föladványként meg sem fogalmazható. Noha a tétel, hogy *a becsületesség a legjobb politika*, oly elméletet foglal magában, melyet – sajnos! – igen gyakran megcáfol a gyakorlat, mégis, a szintúgy elméleti mondas, hogy tudniillik *a becsületesség jobb minden politikánál*, föltötte áll minden ellenvetésnek, mi több, a politikának megkerülhetetlen föltétele. Az erkölcs határnok-istene nem hátrál meg Jupiter (a hatalom határnok-istene) előtt; mert emez a sors kezében van még, vagyis az ész nem elég megvilágosult ahhoz, hogy áttekinthetné a meghatározó okok sorát, melyek a természet mechanizmusa alapján előre bizonyossággal megjelentenünk engednék az emberi csele-

ganda rágalmának gyanúja nem éri”; Székács Györgynél: „rágalmazó propaganda folytatásával nem gyanúsítható”.

²⁶ Senki nem kötelezhető többre, mint amennyi a tehetségéből telik.

²⁷ A tisztázat-töredékekben, kihúzva: „amely szubjektív alaptételek azonban mindenkor föltételhez kötöttek, következőleg nem is morális alaptételek”.

²⁸ „Ohne Falsch”, hamisság nélkül valók.

kedetek és mulasztások sikerét vagy balsikerét (bár kedvünk szerint hagynak a sikerben reménykedni minket).²⁹ Ám hogy mit is kell tennünk, ha (a bölcsesség szabályának engedelmességgel) a kötelesség szabta pályán szeretnénk maradni, arra az ész mindenütt épp elég világosan rámutat, s ezzel világosan rámutat a végcélra is.

Mármost a gyakorlat embere (akinek a szemében az erkölcs pusztá elmélet csupán) azért gondol vigasztalanul megfoszthatni bennünket jámbor reményüinktől (még ha elismeri is, hogy *kellene* és *lehetne*), mert színleli, mintha előre látná az emberi természetből,

²⁹ A kézirat-töredékekben e mondat után, új bekezdésként, a következők állnak: „A látszatot, hogy a két elv vitában áll, az kelti kivált, hogy a kötelességet, mely hogy ama morális eszmét, a célt a gyakorlatban megvalósítsuk, nem engedi szem elől téveszteni, összetévesztjük annak csupán csak vélt kötelezettségével, hogy mindezt tüstént (erőszakkal) tegyük; hogy, példának okáért, egy helytelenül és jogsértő módon berendezkedett államot forradalommal formáljunk át, amely erőszakos művelet azzal fenyeget, hogy az állam teljességgel alámerül az anarchiában, noha, mert még a bár önkényes erő megnyomorította jog is jobb, mintha semmiféle jog nem uralkodik, az alattvaló kötelessége az, hogy engedje mégis fennmaradni, míg csak az uralkodó hatalmat magát nem indítják reformokra a dolgok természete meg az alattvalók vélekedése, illetőleg még <az alattvalónak> az uralkodónak is kötelessége az állammal szemben az örök nagyobb fokú egységét akárha törvénysértő önkényuralom árán is mindaddig fönntartani, míg csak alább nem hagy a külső veszély. – Ha ellenben valaki, hogy meg hasonlást szítson gyakorlat és elmélet között, azt találná mondani: bármiféle »kell«-t [Sollen] meg »lehet«-et [Können] föltételezzünk is felőlük, sem aki az uralmat birtokolja, sem pedig aki engedelmisséggel tartozik, nem *akarja* majd önös érdekét fölládozni a jog fogalmának oltárán, vagyis, ha úgy vesszük az embereket, amint vannak (*cereus in vitium flecti, monitoribus asper* [„Bűnre, akár a viasz, hajlik, nem tűri az intést” – Horatius, *Ars poetica* (Pisóhoz és fiaihoz, 163.), Novák József fordítása]) ők, maguk is igazságtalanok lévén, aligha engedik majd magukat a jog törvényei által bilincsbe verni, s e lények romlottságához mérten még a kormányzati mód jogtalan volta is jogosulttá leend – ha tehát ezt találná valaki mondani, többet állítana, mint amennyit bizonyítani is tud, többet állítana példának okáért ama tétellel, mely szerint az uralkodó fejedelmek soha nem is fognak másként jogorvoslatot keresni, mint háborúval. Mert hogy a háború a nyers emberi természetbe (a kultúra kedvéért) ideiglenesen beléplántáltatott, nem bizonyítja még, hogy mint a végcéltól elválaszthatatlan eszközt megfellebbezhetetlen végzés róttá volna rá, és hogy így volna, az a gyakorlat embereinek cselfogása pusztán, mellyel csupán mechanikus állam- és jogismeretüket ipar-

hogy az ember sohasem is *fogja azt akarni*, ami pedig az örök békéhez vezető cél megvalósulásához szükségeltetik. – Persze, e célra nem elég csak annyi, hogy *minden egyes* ember törvényes alkotmány keretei közt, a szabadság törvényei szerint akarjon élni (nem elegendő *mindenki* akaratának *disztributív* egybehangzása), de egy nehéz föladvány megoldásaként az is szükségeltetik, hogy *mind együtt* kívánják ez állapotot (az egyesült akarat *kollektív* egyseége az, ami szükségeltetik), megteremtendő a polgári társadalom egészét, és mert mindenki részleges akaratának e különbözőségén fölül még valamiféle, azt egyesítő oknak a hozzájárulása is kell tehát ahhoz, hogy közakarat szülessék, ami pedig senkinek sem áll hatalmában – ezért a szóban forgó eszme (gyakorlati) *kivitelénél* a jogállapot más kezdetére nem számíthatunk, mint amely abból a *hatalomból* fakad, melynek kényszerén³⁰ fog utóbb a közjog alapulni; aminek okán persze (hisz a törvényhozó³¹ erkölcsi érzületére e tárgyban kevéssé számíthatunk, ő, miután a vad tömeg néppé egyesült, ennek engedi át, hogy a közakarat által jogalkotmányt létesítsen) már jó előre nagy eltérésekre számíthatunk amaz (elméleti) eszmétől a való tapasztalásban.

És azt is mondogatják: akinek egyszer kezében a hatalom, nem tűri, hogy a nép szabjon törvényt neki. Az az állam, amelyik egyszer már kivívta, hogy ne tartozzék semmi külső törvény fennhatósága alá, nem fog más államok ítélőszéke elé állni, mint is keressen ellenükben jogorvoslatot, s ha a másiknál, aki különben nincs útjában, hatalmasabbnak érzi magát, még ha már világrésznyi is, akkor sem hagyja majd rozsdásodni hatalma növelésének eszközét, s nem mond le arról, hogy megrabolja vagy leigázza a másikat; ekként az elméletnek az állam-, a nemzetközi és világpolgári jogról szőtt minden terve üres, kivihetetlen eszménnyé foszlik, és csakis

kodnak leplezni és megszüpíteni. – Bármennyire általánosan elfogadott maximává vált is alkalmasint, hogy a gyakorlat megsérti az elméletet, legalább ez utóbbit magát, az eszmét, mely kötelességét tárja elébe az embernek, nem szabad meg-hamisítanunk, vagy éppenséggel, mintha csak üres volna, félrehajítanunk.”

³⁰ A tisztázat-töredékekben, kihúzva: „önkényén”.

³¹ A tisztázat-töredékekben, kihúzva: „az emberek”.

az emberi természet tapasztalati elvein épülő gyakorlat remélheti, hogy³² az államügyekben tanúsított okosság épületéhez biztos alapot kerít, az a gyakorlat tudniillik, mely nem tartja rangján alulinak, hogy maximáit illetően a világ folyásának mikéntjéből okuljon.³³

Persze, ha nincsen sem szabadság, sem a szabadságon nyugvó erkölcsi törvény, és ami történik vagy történhetik, csupán a természet puszta mechanizmusának folyománya, akkor a gyakorlati bölcsesség egésze kimerül a politikában (annak művészetében, mint

³² A tisztázat-töredékekben, kihúзва: „... hogy az ember történetében, ahogy tudniillik az eddig zajlott, *biztos* alapot talál a következtetéshez, miként zajlik majd a továbbiakban is, mi az tehát, ami benne rejlik az emberi természetben”.

³³ A tisztázat-töredékekben itt a következők állnak, új bekezdésként: „Mínhogy bár arra megtanítanak, miként is zajlanak a világ dolgai, s mint zajlottak alkalmasint mindig is, ám azt nem állíthatják, hogy *sükszükszerűen* így is kellett <történniük> lezajlaniok, empirikus <elvek> tételek nem alapozhatnak meg a sükszükszerűség erejével ható morális elveket, és, mondjon bár ellent a morális törvényeknek, a tényleges emberi magatartás semmiféle természeti sükszükszerűsége sem szolgálhat alapul valami olyan maximának, mely jogsértő módon rendelve cselekedni, azzal az ürüggyel, hogy úgy kell vennünk az embert, amint van (amilyen mindig is volt), először is, nehogy utóbb azt az elméleti tételt vonjuk le következtetésként, hogy bár az embereknek a jobbra *kell* törekedniök [sollen], s bár a jobbat is *akarják* [wollen], náluk hatalmasabb belső természetük okán mégsem képesek [können] a jobbra, következőleg, *másodsor*, nehogy az erőszakos politikából meg az engedékeny morálból valamiféle szörnyszülöttként (melyből tetszésünk szerint bármit formálhatunk) egyfajta *közjogot* megalkotandó egy állítólagos államtudomány maximáit eszközáljuk össze, hanem éppenséggel az előbbi, a politikát kell, hisz az amúgyis a körülményekhez igazodva változtatható, minden engedékenységet félredobva alárendelnünk az utóbbinak, a morálnak, mely magában is megáll, és szent. – Jól el tudom képzelni a morális politikust (aki a morálhoz szabja a politikát), ám sehogysem tudok valamiféle politikus moralistát elgondolni (aki a morált igazítaná a politikához), és bár van okunk remélni, hogy a legfőbb ítélőszék előtt botlásaink majd a megbocsájtás kegyében részesülnek, ha egyebekben a jogosnak tudotthon alapuló, bár olykor-olykor hajlamainknak kelleetlenül kivételt engedő maximáinknak tisztelettel adózunk, ám az olyasfajta maxima, amely szántszándékkal magát a kötelesség eszméjét hamisítja meg, vagy azt mint pedantériát megvetés tárgyává teszi, oly hallatlan megsértése (*iniuria atrox*) a bennünk magunkban törvényt szabó legfőbb hatalomnak, hogy, már persze amennyire e dolog felől ítéelhetünk, nemigen tartjuk megbocsájtathónak sem e világon, sem pedig az eljövendő világban.”

kell a természet mechanizmusát az emberek kormányzására alkalmazni), és a jogfogalom üres gondolat. Ám ha mulhatatlanul szükségesnek találjuk, hogy ez utóbbit összekapcsoljuk a politikával, sőt, hogy korlátozó föltételül szabjuk, akkor el kell fogadnunk egyesíthető voltukat. Mármost *morális politikust* el tudok képzelni ugyan, azaz el tudok képzelni olyan politikust, aki úgy bánt az államügyekben mutatott okosság alapelveivel, hogy azok megférhetnek a morállal, ám nem tudok elképzelni valamiféle *politikus moralistát*, aki az államférfúi érdek szolgálatában fabrikálna valamely erkölcsöt magának.

A morális politikus alapelvéné fogja tenni: ha az államok kapcsolatában vagy alkotmányukban oly hiba találtatnék, mely nem volt elhárítható, akkor kötelességünk, s kivált az államfők kötelessége megfontolni, mint volna az mielőbb helyrehozható, és hozzáigazítható a természetjoghoz, amint azt az ész eszméje szemünk elé tárta mintaként – még ha ez önérdekük fölládozását kívánná is. Minthogy minden államügyekben tanúsított okossággal, így tehát az ebben a morállal egyező okossággal is ellenkeznék, ha széttépénénk az állam- vagy világpolgári egyesülés kötelékét, mielőtt jobb alkotmány léphetne a helyébe, dőreség volna azt követelni, hogy ama hiba rögvess és akár erőszakkal is javíttassék ki; ám hogy a javítás szükségszerűségének legalább a gondolatát mélyen átérezze, aki hatalmon van, az – állhatatosan közelítendő a célhoz (a jogelvek szerint legjobb alkotmányhoz) – megkívánható. Az állam már akkor köztársaságilag *kormányozhatja* magát, ha fönnálló alkotmánya szerint kényuralmi még az *uralkodói hatalom* – míg csak a nép képessé nem lesz meghajolni a törvény tekintélyének pusztá eszméje előtt (mintha csak fizikai hatalma volna a törvénynek), s így alkalmasnak nem találta az önálló törvényhozásra (mely eredendően a jogon nyugszik). Ha a rossz alkotmány szülte *forradalom* erőszaka jogtalanul vívná is ki a törvényszerűbb alkotmányt, még akkor sem volna többé megengedhető a népet a régire szorítani vissza, habár eközben mindenki, aki erőszakkal vagy ármánnyal belekeveredik, méltán büntethető lázadó gyanánt. Ellenben ami az államok külkapcsolatait illeti, egy államtól sem megkövetelhető, hogy elvesse a maga akár kényuralmi alkotmányát (amelyiknél

nincs ugyanis erősebb a külső ellenséggel szemben), míg az a veszély fenyegeti, hogy más államok azonnal elnyelnék; következőleg ily meggondolásból megengedhető a megvalósítás halasztása is, míg az idő kedvezőbb alkalommal nem szolgál.*

Mindig megeshetik hát, hogy az önkényeskedő (a kivitelben hibázó) moralisták³⁴ (elhamarkodott vagy túlbecsült rendszabályokkal),³⁵ így vagy amúgy, de vétenek az államügyekben tanúsítandó okosság ellen, ám a tapasztalat, hisz a természet ellen vétettek, szükségképp újra meg újra a helyes kerékvágásba zökkenti őket; a moralizáló politikusok ellenben azzal, hogy jogsértő államelveiket szépítgetik, arra hivatkozván ürügyként, hogy az emberi természet *alkalmatlan* az ész előírta eszmét követve a jóra, amennyire rajtuk áll, a javulást *lehetetlenné*, a jogsérelmet pedig örökössé teszik.

Ezek az államügyekben kiokosult férfiak a praxis helyett, melyre oly rátartiak, *praktikákkal* élnek, hisz csak az jár fejükben, mint vethetnék martalékul a népet, s ha kell, az egész világot az épp uralkodó hatalomnak, csak hogy annak szája íze szerint szólhassanak (nehogy önnön javukat kockára tegyék); ahogy azt a vérbeli jogászok is szokták (a mesteremberek, nem a *törvényhozók*), ha felkapaszkodtak a politikáig. S mert nem az a dolguk, hogy a törvényalkotással bajlódjanak, hanem hogy az ország törvényeinek

* Az ész engedő törvényei diktálják, hogy az igazságtalan közjogi állapot mindaddig fönnyomadjon, míg vagy magától meg nem érett minden a teljes átalakulásra, vagy békés eszközökkel meg nem érleltetett; mert még mindig jobb valamely *jogi*, noha csak kevésbé jogszerű alkotmány, mint semmilyen, s az *elhamarkodott* reformok e sorsra (az anarchia sorsára) jutnak. – A dolgok mostani állapotában tehát az állambölcsesség [Staatsweisheit] a közjog eszményének megfelelni igyekezvén a reformálást kötelességének fogja tartani, a forradalmakat pedig, ha a természet maga szüli őket, nem arra használja majd, hogy a még nagyobb elnyomást cicomázza velük, hanem a természet intelmeként, mely az egyetlen maradandó, tudniillik a szabadság elvein nyugvó törvényes alkotmány alapos reformok útján való megteremtésére szólít.

³⁴ A tisztázat-töredékekben: „a politizáló moralisták”.

³⁵ A tisztázat-töredékekben: „a jogfogalom megvalósításának elhamarkodott vagy túlbecsült rendszabályaival”.

épp előadódott parancsolatait végrehajtsák, számukra bármiféle épp hatályos törvényes alkotmány a legjobb alkotmány is egyben, s ha azon felsőbb helyről változtatnak, akkor ez újabb a legjobb; s benne minden, úgy, ahogy van, a maga illő mechanikus rendje szerint van. Ám ha ez a minden nyeret megülő ügyesség azt a balhitet ültetné el a fejükben, hogy a jog fogalmai nyomán netán az *államalkotmány* alapelveiről általában is ítékezhetnének (*a priori* tehát, nem pedig tapasztalatilag), ha azzal hencegnek, hogy ismerik az embereket (amit persze el is várhatunk tőlük, hisz sok emberrel akad dolguk), noha az *embert* nem ismerik, s azt sem, mit lehet belőle faragni (ehhez az antropológiai szemlélődés magasabb álláspontja szükségeltetnék), és ily fogalmakkal a tarsolyukban mégis az állam- és nemzetközi joghoz nyúlnak, melyet pedig az ész diktál – akkor e túlkapaszkodás csupán a törvénycsavarás szellemében ejt-hetik szerét, ott is szokott eljárásukat követvén (az önkényesen szabott kényszertörvények mechanizmusáét), ahol az észfogalmak csak a szabadság elvein nyugvó törvényes kényszerről akarnak tudni, melynek híján joggal megálló államalkotmány lehetetlen; amely feladatot a gyakorlat állítólagos embere a szóban forgó eszmét mellőzve, empirikusan vél megoldhatónak, az eddig még legjobban bevált, ám jobbára jogsértő alkotmányok berendezkedéséből merített tapasztalatok nyomán. – A vezérelveknél, melyekkel evégből él (noha nem hangoztatja őket), körülbelül a következő szofisztikus maximák alkotják velejét:

1. *Fac et excusa*.³⁶ Ragadd meg a kedvező alkalmat a jog önhatalmú kisajátítására (legyen szó akár ama jogokról, melyeket az állam a népe fölött élvez, akár egy másik, szomszédos nép fölött gyakoroltakról); sokkal könnyebb és jobb hangzású az igazolás, és könnyebben és választékosabban megszépíthető az erőszak a *tett után* (kivált az előbbi esetben, midőn a belső főhatalom törvényhozó felsőbbbség is egyúttal, melynek akadékoskodás nélkül engedelmeskedni kell); könnyebb, és jobb hangzású is, mintha elő-

³⁶ Cselekedj, és igazold!

zetesen akarnánk meggyőző okokat kiötleni, s kívárnánk az ellenérveket. Már maga e vakmerőség is a tett jogszerűségének belső meggyőződéséről látszik majd vallani, s *bonus eventus* isten³⁷ utólag a legjobb ügyvéd.

2. *Sifecisti, nega.*³⁸ Ami vétket magad követtél el, például, hogy néped kétségbe ejtsd és így felkelésre bírjad, arról tagadd, hogy a te bűnöd volna, mondd, hogy az alattvalók nyakassága, vagy ha egy szomszédos népet igáztál le, hogy az emberi természet a bűnös, hisz, ha a másikat meg nem előzi az erőszakban, biztosra veheti az ember, hogy az fogja őt megelőzni és leigázni!³⁹

3. *Divide et impera.*⁴⁰ Azaz, ha akadnak kiváltságos fők népedben, kik téged csupán a maguk urává (*primus inter pares*) választottak, vessejtsd össze őket, és támassz meghasonlást köztük s a nép közt; aztán állj ez utóbbiak mellé nagyobb szabadsággal kecsegtetve őket, és minden a te akaratodtól fog függeni! Avagy ha más államokról van szó, vizályt szítani köztük meglehetősen biztos eszköze annak, hogy a gyengébb támogatásának színe alatt egyiket a másik után leigázhasd.

E politikai elvek senkit rá nem szednek ugyan, hisz már közismertek mind; szégyenkezni sem kell miattok, mintha csak túlon túl nyilvánvalóan szembeszöknék jogtalanságuk. És mert a hatalmaságok sohasem a köznép ítéletétől tartva szégyenlik el maguk, csak egymás előtt, ami pedig a mondott alaptételeket illeti, nem nyilvánosságra kerülésük, csupán *kudaruk* hozhat rájuk szégyent (mert a maximák *moralitása* tekintetében mind egy követ fűjnek ők),⁴¹

³⁷ Eredetileg a jó termés, utóbb bármiféle ügy szerencsés kimenetelének istene a rómaiaknál.

³⁸ Ha megtetted, tagadd!

³⁹ A tisztázat-töredékekben: „hogy az emberi természet a bűnös, mert az a törvénytől, ha nem fegyverkezik önkénnyel, megtagad minden engedelmisséget”.

⁴⁰ Oszd meg és uralkodj!

⁴¹ A tisztázat-töredékekben, kihúzza: „ezért legalábbis a módszeresség okán, s hogy a politikai morál valamiféle tudományba foglaltassék, szükségesnek tetszik, hogy elvégeztessék a morál és politika egyesítésének föladata”.

politikai becsületük, amelyre hatalmuk növelése okán bizton számíthatnak, bármily úton-módon ejtették is szerét, mindenkor érintetlen marad.^{*42}

* * *

Az erkölcstelen fortélyosság [Klugheitslehre] mind e csűrés-csavarásából, hogy a háborús természeti állapotból békeállapotot fabrikáljon az emberek között, annyi mégiscsak kítűnik: magánvi-

* Ha még kételkedhetnék valaki az államban együttélő *embereknek* az emberi természetben gyökerező rosszindulatában, s helyette műveltségük hiányos voltát (nyerseségüket) állítaná oda gondolkozásuk törvényellenes nyilvánulásainak némileg valószínű oka gyanánt, tekintsen az egymással szemben álló *államok* viszonyára, melyben a rosszindulat egész leplezetlenül és elvitathatatlanul szembetűnik. A belügyekben eltakarja azt a polgári törvények kényszere, mert a polgárok kölcsönös erőszakoskodásra való hajlandóságát hatalmasan ellensúlyozza egy nagyobb erő, a kormányzaté, és így nemcsak, hogy az egész valamiféle erkölcsi *színezetet* kap (*causae non causae*), de azáltal, hogy a törvényellenes hajlamok kitörésének útjába akadályt gördít, valóban jelentékenyen meg is könnyítheti, hogy az erkölcsi adottság közvetlen jogtiszteletté fejlődjék. – Mert minden ember azt hiszi magáról, hogy ő bizony szentnek tartaná és tisztelné a jogfogalmat, ha maga is hasonlót várhatna mindenki mástól; ez utóbbit a kormányzat részben biztosítja is számára; ami nagy lépés a moralitás *felé* (noha még nem morális lépés), hogy utóbb az ember kötelességfogalmához magamagáért ragaszkodjék majd, tekintet nélkül a viszonzásra. – Minthogy azonban önmagáról alkotott jó véleménye dacára mindenki mindenki másról rosszakaratot föltételez, egymásról kölcsönösen úgy ítélnék, hogy ami a *tényeket* illeti, keveset érnek mindannyian (hogy ez miből is fakad, ha az embereknek mint szabad lényeknek a *természete* nem hibáztatható, arra nem szükséges kitérni). Minthogy azonban a jog fogalma iránt tanúsított tisztelet, mely alól az ember sehogysem vonhatja ki magát, már maga is a legünnepélyesebb jóváhagyása annak az elméletnek, hogy az ember igenis képes e fogalomhoz föllérni, mindenki beláthatja, hogy mások bárhogyan is gondolkodjanak, önégi eszerint kell cselekednie.⁴² A tisztázat-töredékekben, kihúzva: „A legokosabb, ha föltételezzük, hogy az emberben rejlő természet ugyanannak a célnak az érdekében munkálkodik, mint amely felé a moralitás terel bennünket, okosabb legalábbis, mintha a hatalommal fölrüházottaknak hízelegve megrágalmaznánk az emberiséget, megrágalmaznánk lényegi adottságait illetően is, és mintha, hogy bocsánatot eszközöljünk ki a magásra kerültek jogtalanságaiért, az emberi nemre [Geschlecht] mind előre-

szonyaikban az emberek éppoly kevésbé szabadulhatnak a jog fogalmától, mint közviszonyaikban, s nem merészelik nyíltan pusztán az okosság műfogásaira alapozni a politikát, következőleg nem merészelnek minden engedelmességet megtagadni a közjog fogalmától (ami főleg a nemzetközi jog fogalmában szembeötlő), hanem minden illendő tiszteletet megadnak neki, ha száz kibúvót és mentességet eszelnek is ki, hogy a gyakorlatban kibújhassanak alóla, s a körmönfont erőszaknak tekintélyt kölcsönözzenek, mintha csak minden jog forrása és köteléke volna. – E szofisztikának (ha nem is mindjárt az általa megszépített jogtalanságnak) véget vetendő, és rábírandó a földi hatalmak hamis *képviselőit* annak bevallására, hogy nem a jog, hanem a hatalom ügyét támogatják, mintha bizony maguk bármit is megparancsolhatnának, jó lesz lelepleznünk a szemfényvesztést, mellyel magukat és másokat rászednek, és kipuhatólnunk ama legfőbb elvet, melyből az örök béke szándéka kiindul, továbbá kimutatnunk: minden rossz, ami útját állja, onnan ered, hogy a politikus moralista ott kezd, ahol a morális politikus okkal bevégezte, és ekképp az alapelveket alárendelvén a célnak (a kocsi *mögé* fogván a lovakat) maga hiúsítja meg tulajdon célját, hogy tudniillik politika és erkölcs közt egyetértést teremtsen.

Hogy a gyakorlati filozófiában összhangot teremtsünk, mindekelőtt azt a kérdést szükséges eldöntenünk: vajon a gyakorlati ész föladataiban annak *materiális elvével*, a céllal (mint az önkény tárgyával) kell-e kezdenünk, avagy a *formális elvvel* inkább, azaz azzal a (külső dolgokban csak a szabadságra támaszkodó) princípiummal, mely ekként szól: cselekedj úgy (bármilyen legyen is a cél), hogy akarhasd maximád általános törvénné emelkedését!

Kétségkívül az utóbbi elvnek kell előbbrevalónak lennie: hisz jogelvként föltétlen szükségszerűséggel bír, míg az előbbi csak ak-

haladottabb jobbulása fókán rásütnénk: ez a legmagasabb fok, ameddig fölkapaszkodhatnia kimerített.” – Ugyanott: „Ha a természeti politika hajtórugói kiegyenlítik és megszüntetik egymást, akkor kezdik majd hatásukat kifejteni a morális politika hajtórugói, s fogják valóra váltani az örök béke <reményét> eszméjét”.

kor kényszeríthet, ha előfeltételezzük a kitűzött cél, illetőleg a kiviteli tapasztalati föltételeit, és még ha a cél (példának okáért az örök béke) egyszersmind kötelesség volna is, e kötelezettséget magát akkor is előbb a külső cselekvés maximáinak formális elvéből kellett levezetnünk. – Mármint az előbbi elv, a *politikus moralistáié* (az állam-, nemzetközi és világpolgári jog problémája) pusztán *mesterségbeli föladatot*⁴³ (*problema technicum*) kínál, ellenben a második a *morális politikus* elveként erkölcsi föladatot (*problema morale*) szab, az eljárást illetően mint é a földtől, a másiktól oly távol állót, megteremtendő az örök békét, melyre hisz nemcsak mint fizikai jóra áhítozunk, de mint a kötelességtudatból sarjadt állapotra is.

Az elsőhöz, az államügyekben tanúsított okosság problémájának megoldásához tudniillik, a természet mechanizmusát a kigondolt célra fölhasználendő, alapos természetismeret szükségeltetik, és mégis mind e természetismeret oly bizonytalan, ha az eredményt, az örök békét tekintjük, vegyük bármelyikét is a közjog három szakaszának. Hogy vajon a népet szigorral lehet-e inkább engedelmességre szorítani s egyúttal belsőleg is tartósan fölvirágoztatni, vagy hiúsága csalétkével, egy ember fő hatalmával-e, vagy többeket egyesítve, esetleg csak a hivatali nemesség segedelmével, avagy néphatalommal, az bizonytalan. A történelem tanúsága szerint minden kormányzatfajta példát nyújt mindenre és mindennek az ellenkezőjére is (az egyetlen valóban köztársasági kormányzati formát kivéve, amely azonban csak a morális politikus elméjében ötlhetik föl). – Még bizonytalanabb az a *nemzetközi jog*, melyet miniszteriális tervezetekhez igazodó rendelkezések eszközöltak össze színleg, és amely tényleg pusztá szó csupán, és oly szerződéseken alapszik, melyek a végzésbe mindjárt a kijátszásukra szerzett titkos fönttartást is belefoglalják. Ezzel szemben a második problémának, az *államügyekben tanúsítandó bölcsesség* [Staatsweisheit] *problémájának* megoldása úgyszólván magától kínál-

⁴³ *Kunstaufgabe*; Székács György *mechanikai feladatnak* fordította.

kozik, mindenki előtt világos, és csúffá tesz minden mesterkedést, mégis egyenest célra vezet; ám megemlékezvén róla, hogy okosabb nem sietős erőszakkal törni a célra, inkább csak a körülmények kedvezésére ügyelve szüntelenül közelíteni hozzá.

Itt elmondható: „keressétek először a tiszta gyakorlati ész országát, az ő igazságát, és célotok (az örök béke jótéteménye) magától megadatik néktek”. Mert sajátsága az a morálnak, mégpedig közjogot érintő alapelvei (következőleg az *a priori* megismerhető politika) tekintetében, hogy minél kevésbé teszi a szándékolt céltól, a kívánt fizikai avagy erkölcsi haszontól függővé az ember magatartását, általában mégis annál inkább összhangban áll a mondott céllal: mi is abból fakad, hogy (egy nép körében vagy több népnek egymáshoz való viszonyában) épp az *a priori* adott közakarat az, ami, hogy mi jogos az emberek között, arról egyedül határoz; ám mindenki akaratának ez az egyesülése, ha következetesek vagyunk a kivitelben, és tekintettel vagyunk a természet mechanizmusára is, egyszersmind az az ok is lehet, mely a kívánt okozatot kiváltja, és a jog fogalmának érvényt szerez. – Így például alapelve a morális politikának, hogy a népnek egyedül a szabadság és egyenlőség jogfogalmait követve szabad állammá egyesülnie, és ez az elv nem az okosságon, hanem a kötelességen nyugszik. Mármint ha ellenében mégoly sokat okoskodnak is a politikus moralisták a társadalomba tömörülő embertömeg természeti mechanizmusáról, mely állítólag cáfolná a morális politika alapelveit, és megghiúsítaná szándékát, avagy ha régi és újabb korok rosszul szervezett alkotmányaiból (mondjuk, a képviselő nélküli demokráciákból) vett példáikkal megpróbálják is támogatni ellenvéleményüket, nem érdemlik meg, hogy meghallgassuk őket – kivált, mert a rosszat, melyet megjósol, alkalmasint épp maga idézi elő az a gonosz elmélet, amelyik az embert egy sorba helyezi a többi eleven gépezettel, melyeket, ha nem hibáztatunk náluk annak tudata, hogy nem szabad lények, önnön ítéletük a legnyomorultabbaknak mondana a világ minden lénye közt.

A kissé ugyan pökhendien hangzó és közkeletű szólássá lett, ám igaz mondás: *fiat iustitia, pereat mundus*, mely lefordítva így hangzik: uralkodjék az igazság, még ha belépusztul is a világ minden csalója – merész és minden csalárdság vagy erőszak szülte görbe utat

elrekesztő jogi alapelv; csak nem szabad félreértenünk, s mondjuk, annak engedelmeiként vennünk, hogy tulajdon jogunkkal a legnagyobb szigorral éljünk (ami ellenkezne az erkölcsi kötelességgel); úgy kell értelmeznünk tudniillik, mint elvet, amely a hatalmasok kötelességéről szól, arról, hogy ellenszenvből vagy mások iránt való könyörületből senki jogát meg ne tagadják, ne is csorbítsák; amihez kivált az állam tiszta jogelvek nyomán alkotott belső alkotmánya szükségeltetik, ám ezen túl szükségeltetik a szomszédos, sőt, akár távoli államokkal való egyesülésének alkotmánya is, hogy az (valamiféle egyetemes állammal hasonlsabályú módon) törvényesen elsimítsa viszályait. – E tétel csak annyit tesz: a politikai maximáknak nem az államok e maximák követésétől remélt jólétéből és boldogságából kell kiindulniok, nem a célból tehát, melyet mindegyikük tárgyául tűz (nem az akarásból), nem az állambölcsességnek e legfőbb (de empirikus) elvéből, hanem a jogi kötelesség tiszta fogalmából (a kellésből, amelynek elvét a tiszta ész *a priori* adja meg), bármilyenek legyenek is a fizikai következmények. Azért még nem dől össze a világ, mert kevesebb lesz a rossz ember. Az erkölcsi rossznak természetétől elválaszthatatlan sajátossága, hogy szándékai (főleg más hasonérzelműekhez való viszonyában) magamagával sodorják pusztító ellenkezésbe, s így, ha mindjárt lassan haladva is, de a jó (morális) elvének nyit teret.

* * *

Objektíve tehát (az elméletben) nincsen vita politika és morál között. *Alanyilag* ellenben (az emberek önző hajlamában, ám ezt, minthogy nem ész-maximákon nyugszik, nem kell okvetlenül gyakorlatnak neveznünk) vitában állnak még, és meglehet, ez így is marad örökké, minthogy e vita fenőköve az erénynek, melynek igazi bátorságát (a *tu ne cede malis, set contra audentior ito* elvéhez igazodva)⁴⁴ a jelen esetben nem pusztán az teszi, ha keményen ellene szegülünk a bajoknak és áldozatoknak, melyeket e tárgyban

⁴⁴ „Ám te ne fuss meg a bajoktól, sőt, szállj szembe merészen”, Vergilius, *Aeneis* VI. 95., Kartal Zsuzsa fordítása.

el kell viselnünk, hanem ha álnokságát legyőzve a szeme közé nézünk az önmagunkban rejtőzködő rossznak, mely jóval veszedelmesebb, hazug és áruló, de még okoskodó is, és minden visszaélésre kész az emberi természet gyöngeségében mentséget találni.

A politikus moralista okkal mondhatja: sem az uralkodó vagy népe, sem a népek nem bánnak jogtalanul *egymással*, ha erőszakkal vagy csellel egymásra rontanak, azzal ellenben jogtalanságot művelnek, ha megtagadnak minden tiszteletet a jog fogalmától, mely pedig egyedül alapozhatná meg a békét örök időkre. Az egyik áthágja kötelességét a másik iránt, aki vele szemben éppoly ellenséges érzületű, s így egyikőjükkel sem esik jogtalanul, ha lemészárolják egymást, bár úgy, hogy a fajtából még mindig elegen maradjanak, félbe ne szakadjon e játék messzi korokig, hadd szolgáljanak egykor intő példának a késő utódoknak. A világ folyásában megnyilatkozó Gondviselést ennyivel már igazoltuk is: hisz az emberből sosem hal ki az erkölcsi elv, az ész pedig, mely képes az erkölcsi elven nyugvó jogi eszméket kivinni, még edződik is a kultúra folytonos haladásával, habár azzal együtt növekszik az említett kihágások súlya is. Csak a teremtetést: azt, hogy a romlott lények e fajának egyáltalában meg kellett teremnie a Földön, azt nem igazolhatja semmiféle theodicaea (ha föltesszük, hogy az emberi nem sorsa jobb sohasem lesz, és nem is lehet); ám hogy így ítéljünk, ahhoz magasabb nézőpont szükségeltetnék, mint amelyre fölkapaszkodhatunk, magasabb annál, hogysem elméleti célzattal a magunk (bölcsségről alkotott) fogalmaihoz bátorzkodhatnánk mérni. – Okvetlenül ily kétségbeesett következtetésekre ragadtatunk, ha föl nem tételezzük, hogy a jogelveknek objektív valóságuk van, azaz megvalósíthatók; s eszerint kellene cselekedniök a népeknek az államban és egymás között, bármit vessen is ez ellen a tapasztalati politika. Az igazi politika tehát egy lépést sem tehet anélkül, hogy előbb ne hódolna az erkölcsnek, és bár a politika magában véve nehéz mesterség, az erkölccsel egyesítve már nem az, mert ez kettévágja a csomót, melyet a politika mindjárt nem oldhat meg, mihelyt egymással ellenkezésbe kerülnek. – Az ember joga szent kell, hogy legyen,⁴⁵ ha ez mégoly nagy áldozatot kíván is az uralkodó hata-

lomtól. Itt nem lehet alkudni, s valamiféle középutat kiszelni (a jog és haszon között), egyfajta pragmatikus föltételekhez kötött jogot, de minden politikának térdet kell hajtania a jog előtt, ám ennek fejében remélhető, hogy ha lassan is, a politika mégis föl fog emelkedni a polcra, ahol majd maradandó léssen ragyogása.

II.

A POLITIKÁNAK AZ ERKÖLCCSEL VALÓ EGYEZÉSÉRŐL A KÖZJOG TRANZSCENDENTÁLIS FOGALMA ALAPJÁN

Ha elvonatkoztatok a közjog mindennemű *matériájától* (az államban élő embereknek és egymás közt az államoknak különböző, tapasztalatilag adott viszonyaitól), attól, ahogy a jogtudósok közönségesen gondolkodnak felőle, még mindig hátramarad számomra a *nyilvánosság formája*, a nyilvánosságé, melynek lehetősége minden jogigényben benne foglaltatik, mert nélküle nem lehetséges igazságosság (melyet csak úgy gondolhatunk el, ha *köztudomásra hozhatónak* gondoljuk), s következőleg nem gondolható el jog sem, amelyet hisz csak az igazságosság szolgáltathat.

A nyilvánosság elé lépés e képességével minden jogigénynek bírnia kell; az tehát, minthogy igen könnyen megítélhető, adott esetben megvan-e, azaz hogy megfér-e a cselekvő alapelveivel a nyilvánosság, avagy sem, könnyen alkalmazható és az észben *a priori* föllelhető kritérium, melynek a segedelmével az utóbbi esetben mintegy a tiszta ész kísérlete révén tüstént fölismerhetjük a vélt igény (*praetensio iuris*) hamis (jogsértő) voltát.

Ekként elvonatkoztatván az állam- és nemzetközi jog fogalmának minden tapasztalati tartalmától (amilyen az emberi természetnek a kényszerű szükségessé tévő gonoszsága is), a következő tétel a közjog *transzcendentális formulájának* nevezhető:

⁴⁵ Az Akademie-Ausgabe javítását követtük.

Jogtalan a mások jogait érintő minden cselekedet, ha maximája nem túri a nyilvánosságot.

Ez az elv nem pusztán *etikai* (az erkölcsen körébe tartozó) elvnek tekintendő, de *jogi* (az ember jogát illető) elvnek is. Mert az a maxima, amelyet nem szabad mások fölébe jutni engednem, nehogy ezzel tüstént megghiúsítsam tulajdon célomat, amelyet teljességgel *titkolnom kell*, ha azt akarom, hogy sikerrel járjon, s amelyet *nem vallhatok be nyilvánosan* anélkül, hogy ezáltal elkerülhetetlenül szándékom ellen ne zúdítanám mindenki ellenszegülését, mondom, az a maxima csakis mindenkit fenyegető igazságtalansága okán támaszthat ellenem ily szükségszerű és általános, következőleg *a priori* belátható tiltakozást. – Továbbá *negatív* elv csupán, azaz arra szolgál csak, hogy fölismerjük általa, mi *nem jogos* másokkal szemben. – Axióma módjára bizonyíthatatlanul is bizonyos és könnyen is alkalmazható, amint az az itt következő közjogi példából is kiténik.

1. Ami az *államjogot* (*ius civitatis*), nevezetesen a belső államjogot *illeti*, ebben fölmerül a kérdés, melyre sokak szerint nehéz válaszolni, de amelyet a nyilvánosság transzcendentális elve könnyedén megold: „Jogos eszköze-e a népnek a fölkelés, hogy általa lerázza egy úgynevezett tirannus (*non titulo, sed exercitio talis*)⁴⁶ nyomasztó hatalmát?” A nép jogait sérelem érte, s a zsarnokot nem éri jogtalanság, ha megfosztják trónjától; ez kétségtelen. Ám ha az alattvalók ily úton keresnek jogorvoslatot, a legnagyobb mértékben jogtalanul cselekszenek, és ha e harcban leveretnek, s a legkeményebb büntetést kell kiállaniok, hogy jogtalanság érte volna őket, azt maguk sem panaszolhatják föl.

Persze, soká okoskodhatunk pro és contra, ha a jogalapok dogmatikus levezetésével akarunk megoldásra akadni; ellenben a közjog nyilvánosságának transzcendentális elve e hosszadalmasság nélkül is boldogul. Rá hallgatva a nép, mielőtt polgári szerződésre lépne, magamagától megkérdi, vajon bátorzkodhatik-e nyilvános-

⁴⁶ Nem címében, hanem gyakorlatában ilyen – Székács György jegyzete.

ságra hozni a maximát, hogy alkalomadtán fellázadni szándékozik. Könnyen belátható, ha az alkotmány megteremtésekor föltételül akarnánk szabni, hogy bizonyos előadódható esetekben erőszakot tehetni az uralkodón, akkor ezzel a nép jogszerű hatalmat tulajdonítana magának uralkodója fölt. Csakhogy az akkor nem volna uralkodó, avagy ha mindkettő az államalapítás föltételül állíttatnék, nem volna lehetséges semmiféle államalapítás, holott a nép épp ezt óhajtotta volna. A fölkelés jogosulatlan volta kitűnik tehát abból, hogy maximája, *ha nyíltan bevallják*, önnön célját lehetetleníti el. Szükségképpen titkolni kellene. – Amire az államfőnek ellenben nincsen szüksége. Ő nyíltan kimondhatja, hogy minden lázadást a főkolomposok halálával fog büntetni, ha azok azt hiszik is, ő a maga részéről előbb áthágta már az alaptörvényt; mert tudatában van annak, hogy főhatalma *ellenállhatatlan* (ezt így kell elfogadnunk a polgári alkotmányban is, hisz akinek nincs elég hatalma, hogy valakit a nép közül mással szemben megoltalmazzon, annak joga sincs, hogy parancsoljon neki), és nem szabad azon aggódnia, hogy maximáinak ismeretessé válta megghiúsíthatná netán tulajdon szándékát, amivel azonban igen szépen megfér az, hogy ha sikerrel járna a nép fölkelése, az uralkodónak vissza kellene süllyednie az alattvalók sorába, és trónja visszaszerzésére nem támaszthatna semmiféle ellenforradalmat, bár attól sem volna félnivalója, hogy korábbi országlásáról számot kell adnia.

2. *A nemzetközi jogot illetőleg* – csak valamiféle jogállapotot föltételezve (azaz oly külső föltételt szabva, melynek teljesültével az embert valóban megillethetik jogok) lehet szó nemzetközi jogról; mert ennek mint egyfajta közjognak már fogalmában benne rejlik a minden egyesnek a magáét biztosító általános akarat kinyilvánítása, és e *status iuridicusnak* valami szerződésből kell következnie, mely (mint amelyiken az állam nyugszik) nem nyugodhatik ugyan kényszertörvényeken, ám lehet a *mindenkor szabad* társulás szerződése, amilyen a különböző államok szövetségének fönt említett szerződése is. Mert híján minden *jogállapotnak*, amely a különböző (fizikai vagy erkölcsi) személyeket hathatósan egymáshoz fűzné, következőleg természeti állapotban csakis magánjog lehetséges. – Mármost emitt is belebotlunk politika és (a jogtanként

értett) morál vitájába, ám e pontban a maximák nyilvánosságának ismérve hasonlóképp könnyedén alkalmazható, bár csak amennyiben a szerződés az államokat csupán azzal a szándékkal egyesíti, hogy egymás közt, valamint más államok ellenében együttesen a békét fönntartsák, ám nem, hogy hódításokat tegyenek. – Itt a politika és erkölcs között az antinómia következő esetei állanak elő, melyekhez is csatolom mindjárt föloldásukat.

a) „Föltehető a kérdés: ha az államok egyike ígért valamit a másiknak, segítséget vagy bizonyos tartományokról való lemondást, anyagi támogatást vagy más effélét, vajon ha az állam üdve forog kockán, szabadulhat-e adott szavától azzal, hogy kettős személynek akar tekintetni, *uralkodónak* tudniillik, aki saját államában senkinek sem felelős, majd pedig az állam legfőbb *hivatalnokának*, aki az államnak számot adni tartozik; mert ekkor a következtetés úgy szól, hogy amire előbbi minőségében kötelezte magát, az alól a másodikban fölmentetik.” – Ám ha egy állam (vagy fejedelme) nyíltan hirdetné e maximáját, akkor persze vagy kerülné őt minden más állam, vagy egyesülne másokkal, hogy orcátlanságának ellenszegüljön, mi is bizonyítja, hogy e politika minden ravaszsága ellenére is ez utat (a nyíltságot) járván óhatatlanul tulajdon szándékát fogja megghiúsítani, következésképp a maxima szükségképp jogtalan.

b) „Ha egy szomszédos hatalom félelmetessé növekvő nagysága (*potentia tremenda*) aggodalmat kelt, olybá vehetjük-e, hogy mert *képes reá*, le is *akar* majd igázni, s hogy ez a gyöngébbet följosítja annak (szövetkezett) megtámadására, ha még nem is szenvedett tőle sérelmet?” – Az az állam, mely igenlőleg akarná *hangoztatni* e maximát, csak annál biztosabban és gyorsabban idézné magára a bajt. Mert a nagyobbik hatalom megelőzné a kisebbiket, ami pedig ez utóbbi szövetkezéseit illeti, biz azok csak gyenge szalmaszálak azzal szemben, aki érti a *divide et impera* használatát. – Az államügyekben mutatott okosság e maximája, nyíltan hirdetve, szükségképpen megghiúsítja önnön szándékát, következésképp jogellenes.

c) „Ha valamely kisebb állam fekvésénél fogva megszakítja egy nagyobb államnak ama kapcsolatait, melyekre pedig ennek a maga fönntartására szüksége van, nem jogosult-e az utóbbi rá, hogy amaszt leigazza és bekebelezze?” – Könnyű belátni, hogy a nagyobbik

államnak nem szabad e maximát elfecsegnie, mert akkor vagy a kis államok fognak idejekorán egyesülni, vagy más hatalmak versenyre kelni vele a zsákmányért, következőleg nyíltságával önmaga tenné szándékát kivihetatlenné; jelölül annak, hogy az jogosulatlan, s úgy lehet, igen nagy mértékben az, mert attól, hogy akit igazságtalanság ért, kicsiny, az elkövetett igazságtalanság maga még igencsak nagy lehet.

3. Ami a *világpolgári* jogot illeti, róla itt hallgathatok, hisz a nemzetközi joggal való analógiája okán könnyű megszabni és méltatni maximáit.

* * *

A nemzetközi jog maximái s a nyilvánosság összeférhetetlenségének elvében jó ismervre lertünk politika és (jogelméletként értett) erkölcs *meg nem egyezését* illetően. Ám meg kellene tudnunk azt is mondani, mily föltétellel egyeznek hát a politika maximái a népek jogával. Mert nem következethetünk ellenkezőleg is, hogy tudniillik amely maximák eltúrik a nyilvánosságot, azok ettől már jogosak is, hisz aki a döntő hatalmat bírja, annak nem is szabad titkolnia a maximáit. – A nemzetközi jog általános lehetőségfeltevétele, hogy legelőbb is *jogállapot* létezzék. Hisz enélkül nincsen közjog, s amit annak híján (a természeti állapotban) elgondolhatunk, magánjog csupán. Mármost főntebb láthattuk, az egyetlen *szabadságukkal* összeegyeztethető *jogállapot* az államoknak az a szövetsége, mely csakis a háború eltávoztatását célozza. Politika és erkölcs megegyezése tehát csak föderatív egyesülésben lehetséges (amely egyesülés tehát jogelvek alapján *a priori* adott és szükségszerű), és emennek a lehető legszélesebb körben való megteremtése a jogi alapzata minden állambölcseletnek [Staatsklugheit], melynek, ha nem erre törekszik, összes okoskodása oktalanság és leplezett jogtiprás csak. – Amely álpolitikának azonban sajátos, a legjobb jezsuita iskolákkal vetélkedő *kazuisztikája* van – a *reservatio mentalis*: oly kifejezésekkel megfogalmazni közszerződéseket, melyeket alkalomadtán az ember tetszése szerint értelmezhet a maga előnyére (ilyen példának okáért a *status quo de fait* és *de droit*

különbsége); a probabilizmus: másokról gonosz szándékot gyanítani, vagy esetleges túlsúlyuk valószínűségét jogalapul használni békés államok tönkretételére; végre a *peccatum philosophicum* (*peccatillum, bagatelle*):⁴⁷ valamely *kis* állam elnyelését könnyen megbocsájtható csekélységnek tekinteni, ha, állítólag a világ javára, egy sokkal *nagyobb* állam nyer általa.*

Ami az előbbieknél a kezére játszik, az a politika kétkulacsossága az erkölcsöt illetően, az, hogy annak hol egyik, hol másik ágát használja saját érdekében. – Mindkettő kötelesség, az az emberszeretet, és az az ember *jogának* tisztelete is; de az előbbi csak *feltételes*, míg emez *föltétlen*, minden körülmények közt parancsoló kötelesség, és aki a jócselekedet édes érzését élvezni akarja, annak mindenekelőtt afelől kell tökéletesen biztosnak lennie, hogy e kötelességet nem hágtá át. Az első értelemben vett morállal (mint etikával) könnyen megegyezik a politika, hogy az emberek jogát felsőbbbségüknek vesse martalékul; ám a másik értelemben vett (a morállal mint jogtannal), mely előtt térdet kellene hajtania, a politika jobbnak látja tárgyalásba sem bocsájtkozni, inkább elvitat tőle minden realitást, és minden kötelességet merő jóakaratra magyaráz; mely csalárdságát a fénytől irtózó politikának, maximáit a nyilvánosság eltűrésén lemérve, könnyedén megghiúsítaná a filozófia, ha amaz be merné avatni a filozófust saját maximáiba.

E célból a közjog egy második transzcendentális, és ezúttal állító elvére teszek javaslatot, melynek ez volna a formulája:

⁴⁷ Filozófiai hiba, oly értelemben használva, hogy: a csekélység semmibevétele – Székács György jegyzete.

* E maximákhoz példák találhatók GARVE udvari tanácsos úrnak *Az erkölcs és a politika kapcsolatáról* című értekezésében (1788). Ez érdemes tudós mindjárt kezdetben bevallja, hogy nem képes e kérdésre kielégítő választ adni. Ám elismerve bár, hogy nem cáfolhatjuk meg teljesen az ellenük fölmerülő kifogásokat, ez elveket jóváhagyni mégis, ez a tanácsosnál nagyobb engedékenységgel tetszik azok iránt, akik fölöttébb hajlamosak velük visszaélni. – [„E kérdésre” – a könyv teljes címe tudniillik így szól: *Abhandlung über die Verbindung der Moral mit der Politik oder einige Betrachtungen über die Frage, inwiefern es möglich sei, die Moral des Privatlebens bei der Regierung der Staaten zu beobachten.*]

Minden maxima, amely (hogy el ne vétse célját) rászorul a nyilvánosságra, összhangban áll mind a joggal, mind a politikával.

Mert ha csak a nyilvánosság útján érhetik el céljukat, a közönség egyetemes céljával (a boldogsággal) is meg kell, hogy egyezzenek, s hogy azzal összhangban legyen (hogy a közönséget állapotával elégedetté tegye), az minden politika voltaképpeni főadata. Ha pedig e cél *csak* a nyilvánosság útján, vagyis a politika maximái iránt érzett minden bizalmatlanságot eloszlatván érhető el, akkor e maximáknak a közönség jogával is egybe kell csengeniök; mert csak benne találkozhatnak mindnyájunk céljai. – A mondott elv további taglalását és kifejtését más alkalomra kell halasztanom; hogy azonban ez transzcendentális formula, az már csak abból is látható, hogy hiányzik belőle minden (a boldogságtanra tartozó) tapasztalati föltétel, a törvény matériája, valamint abból, hogy csak az általános törvényszerűség formájára voltunk tekintettel.

* * *

Ha kötelesség, s ha ugyanakkor alapos reménység is a közjog állapotát megvalósítanunk, bár ha csak a végtelenbe tartó közeledésként is, akkor az *örök béke*, mely az eddig tévesen békekötésnek mondott fegyverszünetekre következik, nem üres eszme, hanem oly főadat, amely ahogy fokról fokra megoldódik (mert remélhetőleg mind rövidebb időközökre esik majd ugyanakkora előrehaladás), állhatatosan mind közelebb jut céljához.

FOGALMAZVÁNYOK

L B I F 13

[I. oldal:] Az örök békéről. Hozzá az eszközök: 1. Nem dédelgetni régi követeléseket. 2. Nem meghódítani független országokat. 3. Nem tartani állandó hadsereget (*perpetuus miles*). 4. Nem gyűjteni kincseket. 5. Nem csinálni államadósságokat. – Ezek negatív eszközök. Pozitív 5.⁴⁸ hagyni, hadd reformálja meg minden állam maga önmagát.

Mivel a gyakorlat emberei, akik [amúgy is úgy tartják], hogy egyedül a tapasztalat okosíthat ki bennünket, és egyedül azt vélik valóságosnak és megcselekedhetőnek, amit az emberek már mindig is megcselekedtek, s akik számára a metafizika hiú elmélet és üres álmodozás – mivel tehát a gyakorlat emberei úgy hiszik, egyedül birtokosai a világ szemében az örök békét kieszközölni alkalmatosnak tetsző eszközöknek, ez álmodozásokat békés szívvel is fogadhatják akár, olyasmiként, ami egyáltalában nem kell, hogy a hivatalnokokra befolyással legyen, s az egészet az iskola falai közé utasíthatják – játék az eszmékkel [– – –]

A metafizikusokra, akik vérmes reményükben, hogy képesek megjavítani a világot, folyvást tíz kuglibábut akarnak ledönteni (azaz a lehetetlent megcselekedni), vállvonogatva néznek – HARRINGTON *Oceanája*⁴⁹ – [– – –]

L B I A 12

[I. oldal:] Vélhetőleg itt a gondviselés szón csupán azt értették, ami benne formális, a *kormányzást* (*directio*), <ám ezt nem általános és különös [gondviselésre] kell fölosztanunk, hanem rendes és rendkívüli gondviselésre (*directio*), ahol is az elsőnek példájául az hozható föl,

⁴⁸ Vélhetőleg tollhiba, „6.” helyett.

⁴⁹ James Harrington (1611-1677), angol politikai bölcsele, *Oceana* című államelméleti utópiája 1656-ben jelent meg Londonban.

ahogy a magvak évenként megújuló termése szolgálja a fajok fennmaradását, míg ellenben az, ahogy a jégmezők lakóiról a partra sodort hordalékfa gondoskodik, rendkívüli kormányzásnak – *directio extraordinaria* – nevezetik, mert nem lelünk semmiféle általános szabályra, melyen nyugodnánk, vagyis azt a módot, ahogy a természet szántszándékkal eljár, tudniillik e tekintetben nem csupán az általános és általunk is fölfogható törvényekre (példának okáért az évszakok rendje szerint szabályszerűen mindig megújuló természet törvényeire) hallgatva, de oly törvényekre is, melyeket fizikai törvényszerűségükben ugyan magunk is fölismerhetünk, ám amelyek teleologikus okukat illetően számunkra mégis fölfoghatatlanok.

L B I F 20

[I. oldal:] Objektív gyakorlati szükségszerűség bizonyos módon cselekedni (megtenni valamit, avagy elmulasztani) <ami csupáncsak nem mond ellent a törvényeknek, vagyis, tekintetbe véve a törvényeket, lehetségesként gondoltatik el, nem szükségszerűként; következésképp a megengedő törvény a véletlen törvénybe foglalt szükségszerűsége, és ha ezek ész törvények, és a megengedett cselekvés>. Ha azonban csupán nem tiltó (megengedő), következésképp nem is kényszerítő [törvényekként] gondoljuk el őket, akkor a cselekedetre pusztán úgy gondolhatunk, hogy tudniillik az nem engedelmeskedik ama gyakorlati szükségszerűségnek, és a *tiszta ész megengedő törvényének* fogalma ellentmondást tartalmaz, hisz a szabadságot, melyet az egyik esetben nem korlátoz törvény, ugyanakkor mégis úgy képzeljük el, mint ami mégis a törvény korlátozására szorul. – De itt (N. 2., 3., 4.) csak egyfajta szerzősmódról van szó, melyet az ész általánosan tilt, míg a jogtalan *birtokállapot* fennmaradását egy időre ugyanennek az észnek az engedélye jóváhagyja, mert nem ugyanaz az objektum (ugyanaz a jog) kerül szóba itt, hanem egy másik, amelyhez különös megengedő törvény [tartozik].⁵⁰

A megengedő törvény így szólna: valamely dolog (vagy jog) jogtalan birtoklása a törvénynélküliség állapotában (*statu naturali*)

⁵⁰ Az Akademie-Ausgabe kiegészítése.

vélelmezett birtoklásként mindaddig fennmaradhat, amíg a mondott állapot tart (mert az híján van annak a jogi tekintélynek is, amely jogtalan birtoklásként való elítéléséhez szükségeltetnék), az ilyesfajta *birtokbavétel* azonban (a népek) előbbi állapotából az uralkodó nemzetközi jog állapotába kerülván (ez pedig az *exeundum esse e statu naturali*⁵¹ észtvénye szerint éppoly szükségszerű az államok számára egymáshoz való viszonyukban, miként az az egyes emberek számára is) meg kell, hogy szűnjék a továbbiakban. – Egyebekben sehol nem szükségeltetik törvény ahhoz, hogy megmondhassuk, valami megengedett-e, de ha polgári alkotmányunkban a tilalom alól tett kivételekként mégiscsak fölbukkan ilyesmi, akkor ez a törvényhozás súlyos jogi tökéletlenségének bizonyítéka, annak bizonyítéka tudniillik, hogy az képtelen volt a tilalom formulájába rögvest ama föltételeket is belefoglalni, melyek mellett az egyedül érvényes (ahogy azt a matematikai formulákban látjuk), s így arra kényszerült, hogy a pozitív törvényekhez még különös megengedő törvényeket is hozzábiggyessen, őket terjedelmükben korlátozandó, minek folytán nem egészen belátható, a korlátozások hol is érhetnének véget. – Ezért igen sajnálatos, hogy oly hamar elejtették az érdemes és éleselméjű gróf WINDISCHGRÄTZ úr eszméjét, ki is az ilyesfajta formulák kiötlésére pályadíjat tűzött ki, hisz egyedül ez lehetne igazi próbaköve a szilárdan meghatározott törvényhozásnak (és a *ius certum*nak, mi is mindmáig jámbor óhaj számba megy).

A törvények valamiféle objektív gyakorlati *szükségszerűségnek* vetnek alapot, a megengedés ellenben a cselekvések valamiféle éppily objektív gyakorlati véletlenszerűségének, következőleg egy megengedő törvény kényszerítés volna olyasmire, amire senkit nem kényszeríthet valaki más, mi is, ha a törvény objektumának mind a két vonatkozásban ugyanaz a jelentése volna, ellentmondást foglalna magában. Ám a megengedő törvény tilalma csupán valamely jog jövőendő *szerzősmódjára* céloz (például, hogy az örökléssel volna megszerezhető), a tilalom alól adott fölmentés ellenben a jelen birtokállapotra, mely utóbbi a természeti állapotból a polgári állapotba tartván

⁵¹ A természeti állapotból való kilépés szükségszerűségének.

jogtalan bár, az ész megengedő törvénye értelmében jóhiszemű birtoklásként (*posseßio bonae fidei*) mégis továbbra is fennmaradhat, noha a *szerezés* ily módja, átlépve a későbbi polgári állapotba, tilos már, és a továbbiakban is fennmaradó birtoklást megengedő fölhatalmazásnak nem volna helye, ha a szerzés polgári állapotban esett volna, hisz ott a jogtalan birtoklásnak, amint fölfedezik, sérelemként azonnal meg kellene szűnnie. E megjegyzést itt csak mellesleg teszem, újból fölhívandó a természetjog tanárainak figyelmét a *lex permissiva* fogalmára, melyet a szisztematikus osztályozásban jártas ész magamagától ajánl vizsgálódásra, kivált, hogy gyakorta használtatnak a polgári törvényekben (melyek persze csak rendeletszerűek); példának okáért, amikor a törvény úgy szól, ez meg ez tilos, majd erre az következik: föltéve, hogy nem áll fönn no. 1. ez, vagy no. 2. az a körülmény, s így tovább, ahol is beláthatatlan, mi is vethetne véget a kivételeknek, s könnyű észrevenni, hogy azokat nem is valami elv nyomán [határozták meg],⁵² hisz különben nem úgy festenek, mintha pusztán találomra csatolták volna őket a törvényhez, hanem annak formulájába vétettek volna föl. – Ezért kell sajnálkoznunk azon, hogy oly hamar odahagyták az igen bölcs és nem kevésbé éleselméjű gróf von WINDISCHGRÄTZ úr pályadíjra kitűzött kérdését, mely így megoldatlanul maradt, és amely épp ez utóbbit ügyet szolgálta volna. Mert egy ilyesfajta (a matematikaiakhoz hasonlatos) formula lehetősége egyedüli próbaköve a határozott és következetes törvényhozásnak, s amely a jámbor óhajt, hogy valaha valamiféle *ius certum* szülessék, egyedül képes kielégíteni.

[II. oldal:] Általánosságban a megengedő törvény így volna meghatározható: törvény annak jogtalan birtoklásáról,⁵³ ami szerezhető.

L B I F 15

[I. oldal:] A kormányzati forma mindhárom államformában lehet republikánus. Ez az a kormányzati forma, ahol is a terhet, melyet a népnek

⁵² Az Akademie-Ausgabe kiegészítése.

⁵³ Az Akademie-Ausgabe szerint *birtoklás* [Besitz] helyett talán *birtokbavétel* [Besitznahme] volna olvasandó.

hordoznia kell, annak szavazata (a *iustitia distributiva* szerint) maga osztja el, példának okáért a hadi nép állításában, az eleségvámok és adók, személyes szolgálat, illetékek dolgában. Hogy rójanak-e rá ilyesfajta terheket, például, hogy legyen-e háború, az, mint törvényhozóra, az uralkodóra tartozik, – kényuralmi (*titulo*) a kormányzat, ha nem szolgálja az államnak, és nem őre az állam ügyeinek, hanem önhatalmú (*Souverain*), mert hisz ilyenként igenis követhet el jogtalanságokat, és lehetetlen is törvényes eszközzel (*remedium iuris*)⁵⁴ élni ellene, minthogy az uralkodó *egzekutoraként* nála minden *egzekutív* hatalom. A republikanizmus tehát a nép joga, hogy ha úgy találja, nem törvényesen jártak el vele, a minisztertől avagy magisztrátustól az engedelmességet megtagadja, mindaddig, míg csak az ellenkezőjéről meg nem győzik.⁵⁵ Sem rang, sem méltóság nem állhat fölötte ennek, oly fölhatalmazást adván a kényszerítésre, melyet nem ellensúlyoz az alattvaló joga.

Vajon az ember csak akkor jogosult-e biztosítékot követelni rá, hogy őt a másik nem fogja megsérteni, ha az meg is sértette már, avagy szabad már előbb effajta biztosítékot követelnie[?] Világos, hogy az utóbbi. (Hisz különben soha nem volnék biztonságban, nem tudván, nem épp ez alkalommal fog-e megsérteni) hisz különben kötelezve volnék rá, hogy abban bízam, soha nem is áll majd szándékában megsérteni engem, ám erre nem vagyok köteles. Ezért megengedett előbb biztosítékot követelnem arra nézvést, hogy szentként tiszteli majd jogaimat, mielőtt még a magam kárán győződtem volna meg ennek ellenkezőjéről. [*A lap szélén:*] {Az eszmék szentként tisztelendőek. Nem föltétlen kötelesség más embe-

⁵⁴ Jogi orvoslat.

⁵⁵ A „ha úgy találja”, illetve a „míg csak az ellenkezőjéről meg nem győzik” fordulat alanyaként, illetve tárgyaként az *er fihn*] névmás szerepel, noha a *nép* semlegesnemű – ha azonban a névmás valóban a mondatban szereplő hímnemű főnevek (republikanizmus, miniszter, magisztrátus) valamelyikére utalna, a mondatnak nemigen volna – követhető – értelme; Kantnak talán a következő mondatban felbukkanó, és a *néppel* az adott összefüggésben akár föl is cserélhető alattvaló [der Unterthan] járt a fejében az egyeztetéskor.

reket jónak tartani} <A természeti állapotban, amely efféle biztosítékkal nem szolgálhat számomra>⁺

⁺{s hogy ily módon bátorságosítsanak, azt a szabadság velem született jogára hivatkozva követelhetem}.

Nem gondolható el semmiféle jog, vegyük bárhogy is a dolgot, amely velem szemben megilletné a másikat (s amelyet megsérthetnék talán), ha nem tehetem föl *okkal*, ő sem⁵⁶ kívánja respektálni az enyémet. Ám hogy biztonságban tudjam magam afelől, nem akar sérteni, arra aligha ad okot, ha eddig nem sértett meg, hisz miért is kellene ily kedvező véleményt alkotnom róla, miért is kellene, példának okáért, valamit kölcsönadnom neki, és pusztá szóra elhinnem, vissza is adja majd, ha erre nem ad biztosítékot. A pusztán természeti embernek sérelmes már csak a szomszédsága is, és rákényszeríthető, hogy tánguljon onnan, mert léte veszélyeztet másokat (ez az oka az emberek szétszórásának a természeti állapotban). Ha ki akarnám is várni előbb, megsért-e vajon, ez mit sem segítene, hisz ha föltesszük is, hogy kárpótól a sérelemért, még mindig bizonytalanságban maradnánk afelől, nem teszi-e meg másodszor is. Ígéretében nem bízhatni meg. – Előbb tehát valamiféle közjog, utána a magánjog. – Ami azonban az előbbi illeti, minden az erőszakkal kezdődik, habár nem volna szabad azzal kezdődnie, vagy legalábbis ennek nem volna szabad ennyiben maradnia.

Ám ahol nincs rá biztosíték is {avagy ahol a másik nem szolgál ilyennel}, hogy nem *sért meg* engem, ott nem lehet szó annak kötelezettségéről sem, hogy békén megtűrjem magam mellett a másikat. Mert ehhez már valamiféle közjognak kellene előtaláltatnia, mely erre kötelezne engem, hisz nem megkövetelhető tőlem minden további nélkül, hogy veszélynek tegyem ki magam. – A külső jog fölosztása a természeti állapotban, illetve a polgári állapotban uralkodó külső jogra egészen tarthatatlan. Az előbbiben nem lelünk semmiféle jogállapotra (az nem *status iuridicus*), itt pusztán annak módjából

⁵⁶ A „sem” vélhetőleg tollhiba; ha jól értjük a mondatot, itt annak kellene állnia: „ő is respektálni kívánja az enyémet”.

vonatkoztatunk el, mint volna a jogi törvényeknek a végrehajtáshoz szükséges erő egyáltalában kölcsönözhető, amit a polgári jog már tekintetbe vesz, s ami ezért csak a polgári alkotmányt illetően lesz az *uralom* (*forma imperii*), illetve a *kormányzat* (*forma regiminis*) formája szerint osztályozható.⁵⁷ Az államfőt és a népet mindkét esetben egymáshoz fűződő törvényes viszonyuk szemszögéből vesszük szemügyre, mert hisz az előbbi⁵⁸ vagy egyvalaki a nép fölött, vagy némelyek a népből, vagy pedig akik a népet teszik, mind együtt birtokolják az uralkodói hatalmat (monokrácia, arisztokrácia és demokrácia), amely különbség a törvényes alkotmány céljának tekintetében nem lényeges, mert azt mindegyik elérheti, habár az egyik könnyebben a többinél, lényeges ellenben a kormányzati mód formája, hogy tudniillik az *köztársasági*-e, avagy *kényuralmi*, azaz hogy az általános népakarat szellemén nyugszik-e, vagy valami magánakarat. Az előbbi az államalkotmány *képviselési* rendszerében köztársasági alkotmányról tanúskodik, s az egyetlen, ami a jog fogalmával teljesen összeillik, mert hisz egyedül abból van levezetve. A demokrácia (a szó voltaképpeni jelentésében) mint nem-képviselési néphatalom éppenséggel ellentétben áll a szabadsággal, s így a jog fogalmával is, lévén szükségképp ochlokrácia,⁵⁹ mert az uralkodó és a nép uralkodóként soha nem lehetnek egy s ugyanaz a személy, amennyiben az utóbbi pusztán *engedelmeskedik*, az előbbi azonban csakis *parancsol* (s ezért kettejük között szövetség, unió elgondolható, de nem gondolható el közösség, *superior et subjectus*), következőleg a nép nem uralkodhatik önmaga, csak úgy uralkodhatik, ha szavazatát adja bizonyos képviselőkre saját köréből.

A legtöbbben nem szívesen ismerik el, hogy a megszokott rend egyszer akár meg is javulhat, hisz akkor találtatnék egy jobb *kódex* is.

Amikor a politikusok azt mondják, a háborúnak nem a győzelem vet véget, hanem a szerződés (a békekötés), akkor, amennyiben a

⁵⁷ A mondat szerkezete sérült, értelmét illetően a fordítás csak tapogatózhatott.

⁵⁸ *Der erstere*, tehát: az uralkodó.

⁵⁹ Tömeguralom, póruralom.

formaságokon múlik a dolog, egész helyesen ítélnék, hisz az utóbbi híján maradhatna még fönn tartás, mely okot szolgáltat a jövőendő háborúkra. De azt hinni, hogy az alakszerűségben lelhetni biztosítékokra, ez annyit tenne, hogy oly nagy bizodalommal vagyunk az emberi becsületesség iránt, amekkorára ha föltehetnénk róla, hogy okot ad, nem volnának egyáltalán háborúk.

[*A lap szélén:*] {A birtoklás 1. a jog analitikus elve szerint magában a szabadság fogalmában van megalapozva, eredendően *a priori* 2. a jog szintetikus elve szerint, mert nemcsak hogy más nem kényszeríthet valamit igénybe vennem, de nekem magamnak van jogom mások igénybevételére.}⁶⁰

[*III. oldal – a lap felső szélén:*] {Az évről, hogy az emberek nem angyalok. A háború ugyanaz a fajtája a nyerseségnek, pallérozatlanságnak és barbarizmusnak, mint a vadaké, érvek helyett ütések.}

Az államalkotmány legvégül a nép moralitására támaszkodik, emez viszont jó államalkotmány hiányában aligha verhet kellőleg gyökeret, ám mert a háború erőszakkal fölborít minden szabályt, így:⁶¹

Ha valaki eltérül a szabadság és egyenlőség elvétől, szeretném tudni, hol is húzná meg törvényekkel a kettő határát. Csak azt választhatja, hogy egyáltalában nem állít föl elveket, és abból farag elvet, már ha ez megérdemli e címet, mint vélekednek az emberek az ártalmasságról, a körülményektől függően (melyek megítélése kinek-kinek a vélekedésére van bízva).

Elvekre támaszkodván reformálni, az több, mint csupáncsak foltoztatni az államot.

⁶⁰ Az egészében talányos szövegű bekezdés vége értelmezhetetlen, a fordításban az Akademie-Ausgabe föltevését követtük.

⁶¹ A következő bekezdést két ferde vonal fogja közre, vélhetőleg nem e bekezdés folytatásaként íródtak.

A tilalomról, hogy az állam jobbítására juristák tegyenek javaslatot.⁶² – Hogy mily kevésbé értenek a politikai törvényhozáshoz.

Vajon a háborúra való hajlam gonoszságról és embergyűlöletről tanúskodik-e, avagy inkább hiúságról és uralomvágyról[?]

[*Pótlások a lapszélén:*] {Nem az erkölcsiség előmozdításáról esik itt szó, még csak nem is a boldogságeről, csupán arról, hogy száműzzük a háborút.

Hogy mint állnak majd a dolgok a jövőben, arra a politika gyakorlati emberei abból következtetnek, mint álltak eleddig, anélkül, hogy meggondolnák, épp ez az előfeltevés lesz oka, ha soha nem is lesz jobb. Ám ha vigasztalan állításuknak mégsem ez volna igazi oka, akkor rosszul teszik, hogy titkot csinálnak az emberi természetről szerzett mély fölismerésükből. Ismerik az *embereket* (mondják). – Ami el is várható, hisz sokakkal akad dolguk, de hogy az *embert* ismernék, az okkal kétségbe vonható. Tudásuk olyan alkatú lehet, mint amilyen tudással LA METTRIE hízelgett magának és anatómus kollégáinak. Akár a gyaloghintók cipelői, minden házat ismerünk az utcában, mondta ő, de még egyikben sem jártunk.

A nagy uraknak szánt intelmek nem jutnak el a hivatalukig.

Ahol állam és nép különböző személyek, ott despotizmus van.}

L Bl F 23

[I. oldal:] Valamit elmélet és gyakorlat viszonyáról
jogi kérdésekben (*questiones iuridicae*)

Fura, hogy a gyakorlati ész *a priori* elveit mégis az elmélethez számítják, és megkülönböztetik a gyakorlat elveitől. Az előbbieket mindenestől *morális-gyakorlati* elvek, míg az alattuk következők,

⁶² Lehet: „a juristák hozta tilalomról, hogy ne tétessenek az államot jobbító javaslatok”, bár a folytatás a fönti megoldás mellett szól.

amelyek tudniillik (az ügyesség) valamely imperatívuszának *kivitelét* illetik, *technikai-gyakorlatiak*, ha pedig e kivitel az ember tulajdon boldogságát érinti, *pragmatikus* elvek. Tehát az erkölcsiség, az ügyesség és okosság imperatívuszai.

A technikai-gyakorlati imperatívuszok vagy tisztán racionális elvek, vagy empirikus föltételekhez kötöttek[: az előbbi fajtából valók a mérés tiszta művészetének (*geometria*), az utóbbiból a földmérés mesterségének (*agrimensoria*) elvei, példának okáért, hogy vajon földmérő asztallal avagy szögmérővel lehet-e jobban kimérni valami földet.

Hogy a legjobb államalkotmány köztársasági alkotmány-e, az, noha a gyakorlati ész, tudniillik a jog elvein nyugszik, épp ezért mégiscsak az elmélet körébe tartozik; ám hogy ha az nem ilyen volna még, akkor az alkotmányt, hogy azt fokozatosan e formához igazítsuk hozzá, és pedig az örök béke reményében, *a priori* elvek szerint kellene értelmeznünk (reformálnunk) tehát – az az államjog gyakorlatához tartozik. Híján az elveknek, melyeket a tiszta köztársaság ez eszméje vezérel, ez az állam toldozgatása-foldozgatása volna csak, amint az szokása is azoknak, akik magukat a gyakorlat embereinek mondják. – A jogtant taglalhatjuk jogászai szempontból, de taglalhatjuk filozófiaiilag is. Az előbbi empirikus elveken nyugszik (az országos jogon), az utóbbi fogalmakból levezetett tiszta észelveken. Pozitív törvények alapján a jogról csak jogászok, tapasztalati tudósok ítélnének, arról ellenben, ami annak *a priori* elveit foglalja magában, miként is kell festenie az országos jognak, és mint kell festenie az alkotmánynak, mely fogékony volna a legjobb országos jog iránt, csak filozófusok ítélnézhetnek. A jogász épp jogászként (*purus putus*) a dolog természetének megfelelően erős indíttatást fog érezni rá, hogy a filozófusnak egyenesen megtiltsa működését – ez az, amit elmélet és gyakorlat vitájának neveznek, és ami félreértésen alapszik. Az elébbi hallani sem akar róla, hogy a fönnálló alkotmány törvényeinek való engedelmeségen csorbát ejtsen bármi is, hogy csorbát ejtsen rajtuk akár csak az, hogy nem szívesen engedelmeskednek nekik, és tiltakozik a filozófusnak a legjobb alkotmányról szőtt tervezetei ellen. A másik, ha hí kötelességéhez, az országos törvények tiszteletének dolgában

nem ellenkezik amazzal, ám megköveteli annak szabadságát, hogy nyilvánosan elmondhassa véleményét a lehetséges legjobb alkotmányról, melyhez a mostani törvényhozókat az eszme vezérli el.

Az államforma különbségein, már ami az uralkodó személyét illeti, hogy vajon egyvalaki rendelkezik-e a törvényhozói hatalommal az államban, avagy többen is rendelkeznek vele, vagy éppenséggel mindenki, nem sok múlik. Mert a törvényt, ha az a kötelességek jogi alapzatául kíván szolgálni, az említett formákban mind olybá kell vennünk, mintha forrása az általános népakarat volna. Annál több múlik a kormányzati módon, amely ettől csak még több aggályt ébreszthet, mármint a tekintetben, hogy akire a hatalom gyakorlása rábízott, mint volna a törvény betartására szorítható, hisz először is ehhez csiszolt ítélőerő szükségeltetik, és mert hisz övé a legfőbb végrehajtó hatalom, fölötte pedig nem áll semmi magasabb. A bírói tekintély, amely az adott esetet a törvényhozás általános szabályaiból a kormányzat számára levezeti, a legszövevényesebb.

A köztársasági *alkotmányt* a többivel összevetve bemutatandó szükséges megjegyezni, hogy az állam (*civitas*) alkotmányának (*constitutio*), ha az emberiség jogához mért kívánna lenni, mindennütt ugyanazokon az elveken kell nyugodnia (a szabadság és egyenlőség elvein), azaz szellemében *republikánusnak* kell lennie, aminek ellentéte, az az alkotmány, melyet tudniillik nem ezeknek az elveknek a nyomán szerkesztettek, *kényuralminak* mondatik.

A polgári alkotmányt (*constitutio civitatis*) szemügyre vehetjük abból a szempontból is, ki az a *személy* (mármint hogy egyvalaki-e, vagy többek, avagy mindenki), aki a kezében tartja a legfőbb hatalmat (azaz autokrácia, arisztokrácia, demokrácia), és aki a népen *uralkodik*, s e tárgyban majdhogynem mindegy is talán, egyvalaki teszi-e ezt, vagy többek szövetségre lépve, avagy mindenki a népből – ám a fölosztás igazodhat annak módjához is, ahogy *kormányoznak*, min is a leginkább múlnak a dolgok, s ekként a polgári alkotmány kettős formáját kapjuk, az *uralmi* formát tudniillik (*forma*

imperii), illetve a *kormányzatit* (*forma regiminis*), és bár az előbbin sem kevésbé múlik, hogy az utóbbi jó lehessen,⁺ mégis, mivel az előbbi inkább eszköznek tekinthető, míg az utóbbi célnak inkább, legyen bár fejedelmi, nemesi avagy néphatalmi a legfőbb hatalom, a fő kérdés úgy szól: az adott törvények keretei közt miféle is lehet a kormányzati forma, melyben az uralom gyakoroltatik, s innen nézve az vagy köztársasági, ha a törvényhozó nem végrehajtója is egyben [— — —]

⁺ [*a lapszálen:*] {háború (a nemzetközi jog szemszögéből).

A bolgár fejedelem: a kovács, akinek fogóvása van stb.}

[*II. oldal:*] Az első fölosztás az állam szubsztanciájára néz, a második a formára. — Ha egyszer lennie kell valamiféle államalkotmánynak, azaz egy megállapított főhatalom szabja ki és biztosítja kinek-kinek a jogait (*iustitia distributiva*), akkor kézenfekvő, hogy előbb csupán a személyt vegyük tekintetbe, akinél e hatalom lehet, hisz a természet rendje szerint ez megelőzi a jogi szerződést, merthogy az békét előfeltételez, mely nélkül, ha tudniillik nem állanának kényszer alatt, hogy kinyilvánítsák akaratukat, a szavazatukat adókat ahhoz is lehetetlen volna együtt tartani. A legfőbb hatalom szubsztanciája (az uralkodó) lehet egy vagy lehet néhány személy, vagy együtt mindazok, akik e szempontból nézvést együtt találtatnak (autokrácia, arisztokrácia, demokrácia), ám ezzel nincs meghatározva még annak módozata, mint is kormányozzák a népet, azaz hogy közös akaratuk általános törvényén mérve a jogszolgáltatás tekintetében mi is fakad számukra⁶³ abból, hogy alávették maguk egy legfőbb hatalomnak. Ha tehát elfogadtatott is annak a három módozatnak valamelyike, ahogy államhatalmat alkothatni, elfogadtatott a fejedelmi, a nemesi avagy a néphatalom, melyek mindegyike egy-egy sajátos államforma (*forma imperii*), akkor is szükségeltetik még valamiféle sajátos, az államalkotmányból következő kormányzati forma (*forma regiminis*). Amely ugyan a többinél a jog fogalmaihoz illendőbben alapozható a három államforma

⁶³ Mármint vélhetőleg: az alattvalók számára.

egyikére, ám egyáltalában nem köthető ilyesfajta empirikus okokhoz, hanem az államforma lehet oly rosszul megválasztva bár, amilyen rosszul államformát választani csak lehet, a kormányzati formát mindenképp *a priori* észokokból kell méríteni, míg ellenben az államforma túlságosan is függ azoktól az empirikus föltételektől (körülményektől), melyek közepett létrejön, s nem áll a nép önkényének hatalmában. A harmadik jogi hatalom mármost az, amelyik a kormányzat és törvényhozás megegyezése nyomán kinekkinnek megszabja, mi az övé (*iustitia distributiva*), vagyis a jogszolgáltatást végző bíróság (*potestas iudiciaria*), amely tekintély mintegy utolsó tagja egy észkövetkeztetésnek, ahol is a *maior* az értelem, a *minor* az ítélőerő, a *conclusio* pedig az ész. A kormányzati forma ellenben, mint a törvényt végrehajtó hatalom, két fajtára fölosztható: vagy köztársasági tudniillik, azaz a szabadsághoz és egyenlőséghez szabott, vagy kényuralmi, egy magát az előbbiekhez tartani nem hajlandó akarat [hatalma]. Az előbbi demokratikus alkotmány egy képviseleti rendszerben, ellenben a pusztá demokrácia, ha a kormányzat módját tekintjük, kényuralmi, ahogy kényuralmi a másik kettő is, ha e kormányzatok, a nép szava által korlátozandó az államhatalmat, nem vérteték föl magukat eltökélten a köztársasági kormányzásmód elveivel.

A két előbb említett államformában az uralkodó⁶⁴ egyben a népet is képviseli, a harmadik magában véve egyáltalán nem képviseleti, s uralkodóként [a nép] kezében tartja egyben a kormányzatot is, ez pedig önkényuralom.

A király a legjobb minden despoták közt, ha jogszerűen, azaz a dologhoz hozzátartozó hatalmakat egyesítve képviseli a népet, a nemesi hatalom rosszabb már, mert igencsak eltérnek önnön érdekei a nép érdekeitől, a legrosszabb pedig a demokrácia, amely maga a nép.

⁶⁴ Tulajdonképpen: „a két előbb említett államforma *mint* uralkodó...”

L Bl F12

[I. oldal:] Keményen ostromozni szokták, merthogy bűnös, a királyi főket megszedítő hízelkedésnek tartják az uralkodókra aggatott magas címeket, példának okáért, hogy ők Isten felkentjei, az isteni jogok földi helytartói és képviselői vagy hasonlók volnának, ám nekem olybá tűnik, okatlanul. Mert e címek a nép abszolút uralkodóját éppenséggel nem gőgössé teszik, hanem, ha értelem lakozik benne, alázatos lelkűvé, azt a hivatalt tulajdonítván neki, hogy a legszentebbről gondoskodjék, ami a földön csak előtalálható, az emberek jogáról, miközben ő maga is ember csupán.

Végtelenül több múlik a kormányzati módon, azon, hogy az jó legyen, mint az államformán, amely csak a tekintetben jobb vagy rosszabb, hogy amannak jobb vagy rosszabb alapot vet. – A görögök nem ismerték a képviseleti rendszert.

[III. oldal:] Ám mielőtt e jótállás mikéntjét közelebbről meghatároznók, szükséges föltárnunk azt az állapotot, melyet a természet a hatalmas színpadán ágáló szereplők számára előzőleg teremtett, s amely állapot végül szükségszerűvé tette a béke biztosítását. S csak utóbb tárhatjuk föl, mi módon is szolgált e biztosítékkal.

L Bl F 16

[I. oldal:] Minthogy ahol az államok jogorvoslatot keresnek (*modus ius suum persequendi*),⁶⁵ soha nem lehet valami külső ítélőszék, mely előtt pereskedhetnének, csak a háború, annak kimenetele, a győzelem azonban a jog dolgában nem dönt, a háborút követő békeszerződés (*pactum pacis*) pedig jogilag véget vet ugyan *ennek*, mármint az épp imént viselt háborúnak, ám nem vet véget a hadiállapotnak, melyben mindig találtatik valami ok új ürügyet keresni, és az új ürügy szükségképp mindig alapos oknak is számít, hisz a természeti állapotban mindenki bíró a maga ügyében, és a nem-

⁶⁵ Saját joguk érvényesítésének módozatát.

zetközi jog eszméje szerint az államokra nem állhat, ami áll az egyes emberekre, hogy tudniillik ki kell lépniök a természeti állapotból, mely hisz az elvként közelfogadottá lett jogtalanság állapota, alávétendő magukat egy külső törvényhozó hatalomnak, és mégis, a legfőbb morális-törvényhozó hatalom trónusáról az ész teljességgel elveti a háborút mint jogfolyamot, a békeállapotot pedig köteleességgé teszi, továbbá szerződés híján semmi jogi megegyezésnek nincs kötelező ereje az emberek között – ilyenformán kell, hogy az államok közt valamiféle szövetség teremjen, csak hogy a békét fönntartsa közöttük. <E szövetség közösségét csupáncsak annak negatív kötelezettsége fűzi össze, hogy sem egymás közt ne viseljenek háborút, sem együtt ne más államok ellen, és a maguk részéről elkötelezettjei maradjanak az örök békének (melynek fogalma negatív maga is). Nem arra szövetkeznek, hogy segítséget nyújtsanak egymásnak valamely állam ellen (legyen ez belül avagy kívül szövetségük körén).> – Valamiféle jog ez a népek között még a természeti állapotban is, mert amire az emberek már csupáncsak mint emberek is kötelesek, ahhoz joguk is van. Ez a jog azonban az államok ama joga, hogy ellentálljanak az összes többi államnak, ha azok őket e természeti állapotból kilépni, és nekik behódolni kényszerítenék, következésképp arra kényszerítenék, hogy velük egyazon polgári állapotba kerüljenek, minek is az államok valóban ellentállhatnak, hisz kereteik közt már megszületett valaminő közjog, míg az egyes emberek körében természeti állapotban semmi ilyesmi nem föllelhető. A béke fönntartása sem foglal a pusztán negatív szerződésnél többet magában, nem rejt magában olyasfajta pozitív köteleket, amelyet a polgári alkotmány követel. – E szerződés alkatát a következő mozzanatok határozzák meg:

1. Nincs külső jog anélkül, hogy a másik fél biztosítékot ne kapna tulajdon jogait illetően. 2. A nemzetközi jog alapján <szabad államok közt> e biztosíték nem várható valamiféle polgári törvényeken nyugvó egyesüléstől, nem várható következőleg egy, az államokon uralkodó felsőbb hatalomtól (egy nagyobb államtest legfőbb hatalmától) sem, hisz ez ellenkeznék a nemzetközi jog fogalmával <szabad egyesülésnek kell lennie tehát>, s e jog szellemében előföltételezi mindenek akarátának egyesülését e célra,

csak hogy a mondott egyesülésnek szabad egyesülésnek kell lennie, s meg is kell maradnia annak. Az ilyesfajta kötelék valamiféle szövetség (föderalizmus). 3. Az ilyen föderalizmus éppenséggel szabad államokat előfeltételez, és negatív csupán, az a szándék ölt benne testet tudniillik, hogy eltávoztassák maguktól a háborút, s eltávoztassák egyben az egyik államnak a másikkal való összeolvadását is.⁺

⁺ [Pótlás a lapszélen:] {és eltávoztassék a kényszer is, mellyel más államok ezt vagy amazt az államot velük közös civil alkotmány keretei közé erőltetnék. A szövetség tehát a békét célozza csupán.}

[III. oldal:] 4. Oly nemzetközi jog, melynek foganata is van, csakis a szabad államok föderalizmusának keretei közt teremhet, amin pedig olyan hatalmaknak a köteléke értendő, melyek kényszerítő törvények híján is szavatolják egymás számára az örök békének alapzatul szolgáló szabadságot.

Az államok olyasfajta szövetsége ez, melynek csupán annyi a célja, hogy megőrizvén valamely állam szabadságát, szavatoljon a többiek szabadságáért is, anélkül, hogy külső közjogi törvényeknek kellene alávetniök maguk. Egy ilyenfajta szövetség <egyesülés, az emberi jog tiszta, az ész parancsolta föderalizmusa> szintetikus elve az államok külső szabadságának, mely nem ismer törvényi kényszert (míg ellenben önkényük másoktól való függetlenségének fogalma analitikus). – Ha szeretnénk, hogy a nemzetközi jog fogalma jelentsen is valamit, és ne legyen teljességgel üres, akkor nem gondolhatjuk másképpen el, csak *foedus pacificum*ként vagy *(foedus) pacisként*,⁶⁶ mely is a csak egyetlen háború berekesztését elhózó békeszerződéstől (*pactum pacis*) abban különbözik, hogy minden háborút eltávoztatandó szólít társulásra.

A természet rendje úgy kívánja, hogy az erőszak s kényszer járjanak a jog előtt, hisz nélkülük az emberek még csak arra sem volnának rávehetők, hogy törvénykezés céljából egybegyűljenek.

⁶⁶ *Béketeremtő szövetséggént, illetve békeszövetséggént.*

– Ám az ész rendje úgy kívánja, hogy utóbb törvény szabályozza, s öntse formába a szabadságot.

A háborúra való jogként értett nemzetközi jog fogalma ellenben aligha is elgondolható (mert e jog nem a szabadság általános érvényű törvényei szerint határozná meg, mi jogos, hanem az erőszak egyoldalú maximáinak engedve, s úgy volna értendő tehát, hogy tudniillik ily lelkületű emberekkel nem jogtalanul esik meg, ha le-mészárolják egymást, és az örök békét abban a mély sírveremben lelik meg, amely az erőszak minden rémségét okozóikkal egyetemben nyeli el). – Az államok, ami egymáshoz való viszonyukat illeti, az ész szavára hallgatva aligha találhatják más módját annak, hogy a háborúkkal terhes törvénytelen állapotból kiveckölődjenek, mint ha, akárcsak az egyes emberek, ők is föladják vad (törvénytelen) szabadságukat, és alávetik maguk a közjog kényszerítő törvényeinek, ekképp megalkotván a népek, persze, egyre bővülő államát (*civitas gentium*), mely végül fölölelné a Föld minden népét. Minthogy azonban az államokat ettől visszariasztják nemcsak a kivitel nehézségei, de visszariasztja őket egy csupán vélt népjognak az előbbivel ellenlábás eszméje is, a jog, hogy meglegyenek közjogi alkotmány híján is, és önhatalmúlag döntsének afelől, mi számít körükben jogosnak – így hát (mert ami *in thesi* teljességgel helyes bár, *in hypothesi* kivihetetlen) a *világköztársaság* pozitív eszméje helyett egy pusztán a háborút a maga köréből eltávoztató szövetség szurrogátuma az, ami a háború *gonosz* és bármikor kitöréssel fenyegető hajlamával szembeszögezhető (*furor impius intus – fremit horridus ore cruento*. VERGILIUS), [*pótlás a lapszámon:*] {ám ez képes valamiféle tiszta köztársasággá átalakulni, melynek természete hajlik az örök békére, s így afféle középpontul szolgálhatna más államoknak, melyek még nem öltötték föl teljességgel e formát, hogy a béke szándékával csatlakozzanak hozzá.}

L Bl F 9

[I. oldal:] Nincsenek különböző vallások, ha valláson istenfélelmet (*pietas erga deum*) értünk, ha a gyöngéd félelmet értjük rajta attól, hogy bármit is tegyünk, ami Isten nemtetszését kihívná, a félelmet, amely következőképp arra ösztökél, hogy az emberi jogok tekin-

tetében úgy viseljük magunk, mintha magaviseletünkért valamikor a legfőbb bíró előtt kellene felelnünk.

Istent azonban többféleképp is lehet imádni (*modi adorationis*), vagy az istentisztelet alkalmából, vagy kegyelmét elnyerendő. – Innen a kegy elnyerésének, illetve a jó életvitelnek a vallása. Az előbbihez tartozik a hit, és a sok különböző vallás voltaképp a hit megannyi módozata csak, mármint a hité abban, amit nem tudhatnánk, ha természetfölötti módon ki nem nyilatkoztatott volna nekünk, vagy abban, ami ugyan teljesen természetes úton hagyományozódott ránk szóban avagy írásos híradásokban, ám ami nem támaszthat oly bizonyosságot bennünk, hogy minden kétely nélkül megvallanunk és ezt lelkiismereti teherként magunkra vállalnunk készítené minket.

Amit az ész sugall, az apodiktikusan bizonyos, és ha isteni parancsolatnak tekintjük, akkor ez: vallás. – Ami pusztán történetileg hagyományozódott ránk, annak elbeszéléseként, amit mások tapasztaltak meg, az az abbéli hit módozatainak körébe tartozik, hogy mit tesz, vagy mit tett Isten, hogy belőlünk jó (az üdvösségre fogékony) embert faragjon, amiben ha általánosságban hisznek, az a természetes vallás, ha ellenben empirikusan meghatározott formában és kötelességként kiróva, hogy lelkiismeretünkre igaznak tartjuk, akkor az rendeleti vallás.

A rasszok, nyelvek és vallások különböző volta megannyi választóvonal, s az utóbbi miatt akár még támadóháborúkat is viselnek.

A nyelvek, vallások és kormányzati módok egysége meg hamarost kivándorlásokhoz és a népek összeolvadásához vezetne, következésképp egyetemes monarchiához, mely pedig káros. Ezért is rendelkezett a természet akképp, hogy az államok viszonya a nemzetközi jog szemszögéből a hadiáll [– – –]

Isten imádása [– – –]

Az államok különállása szükségszerűvé teszi a föderalizmust mint a nemzetközi jog eszközét a népek természeti állapotából fakadó háborúban.

A nemzetközi jog eszméje fölteszi, hogy különböző szomszédos államok vannak, melyek, minthogy különállók, jogaikért egymással vitába keveredhetnek, mert még a meg hasonlításnak ez az állapota is jobb, mint az az egyetértés, melyet az államoknak egyetlen egyetemes monarchiává való összeolvadása [szül], mire pedig többször kísérletet tettek, de aminek nem lehet maradása, mert a törvényekhez szabott kormányzás tehetsége annál inkább fogyatkozik, minél inkább nő a kormányzandó tömeg, s így a kényuralom önmagát lerontó anarchiává fajul. – Minden, akár mégoly kicsinyke állam is hajlamos önmagát tekintetni ama középpontnak, melynek hatalma másokra kiterjed, ám a természet úgy akarja, hogy ez mégis csak elegyedés nélkül történjék, mint amikor egy marék kavicsot vetve a víztükörre mindegyik a maga helyéről indít útnak a beláthatatlan messziségbe körforma hullámokat (vagy egyet), s azok bár rendszeresen metszik egymást, ám keveredni nem keverednek. Hogy e különválást kieszközölje, e végből nyúlt a természet a nyelvek és vallások különbözőségének eszközához.

A nyelvi és vallási különbségek nem engedik összemosódni az államokat. – Ki tudja, miféle hatalom rejtezik még a háttérben. Lovas nomádok művelt népeket űzték el lakhelyükről. A vér tilalma a vadászelet ellen (pásztor-, földműves- és halásznépek). – A közibük nyomulókról, akik a szamojédeket és finneket egymástól elválasztották.

Hogy a természet magamagától olyannyira összhangban áll a végső céllal, mintha csak morális jogi törvények határozták volna meg azt. – Hisz a kultúra, ha a természet az embereket már egymás mellé kényszerítette, természetszerűleg előrehalad majd. – Haladtában azonban elkerülhetetlenül kihívja az emberi szándékok meg hasonlítását, mert nincs olyan általános elv, melynek hatalma egymáshoz hangolná a törekvéseket (mármint ha a morális törvénnyel nem egyeznek), s az egyik a másik szándékát lerontja, azaz mert a gonosz [das Böse] örökösen útját állja saját magának. A természet tehát negatíve illeszkedik hozzá ahhoz, amit a törvény előír, azaz rákényszerít a morális törvények valamiféle analogonjára, példának okáért az állampolgári társadalom megteremtésének dolgában, vagy a nemzetközi jogban. – Harmadszor olyan is előadódik a termé-

szetben, hogy az önnön meghatározásainak célszerűségéről pozitíve rendelkezik, bár csak véletlenszerűen, mint a rénszarvasok és a moha esetében, hogy az előbbiekre a legtávolibb vidékeken is gond viseltessék.

A dolog azon fordul meg tudniillik, mint válaszolunk a kérdésre, hogy vajon az állam által valaki alattvalónak ítélt rang, mely őt más alattvalók fölé emeli, előtte járjon-e az érdemnek, avagy fordítva, s vajon lehet-e, hogy a nép az előbbi mellett döntsön. Mármost nyilvánvaló, hogy ha valakinek a rangja a születéséhez kötődik, akkor teljességgel bizonytalan, vajon emberünk birtokában lesz-e majd az erényeknek (ügyességnek, jóakaratnak és szorgalomnak), melyek betöltendő posztjához megkívántatnak, ami is annyit tesz következőleg, mintha csak minden érdem híján is néki ítélték volna posztját (hogy alattvalótársainak, akik engedelmeskedni kötelesek, parancsolhasson is), márpedig nincs oly általános akarat, mely így határozhatja a társadalmi szerződésben. – A hivatali nemesség (így nevezhetnénk azt a magisztrátusi rangot, melyhez emberünk érdemei révén jutott) nem ellenkezik az egyenlőséggel, hisz ekként a rang nem a személyhez tapad, mintha csak tulajdona volna, hanem a poszthoz, s ha emberünk letette hivatali ügyeit, visszalép a nép általános rendjébe, s így váltakozva, aki az egyik évben állampolgár volt csak és engedelmeskedni tartozott, a következőben államhivatalnok lehet, aki az állampolgárnak parancsol.

Mint mozdítja elő a kereskedelem a szabadságot, a csempészet a vámok szigorúságát, a házasság meg csupán az emberek teljes létszámban való megtartását.

[II. oldal:] E cikkelyben, akárcsak a két előzőben, csupán a jog az, amiről szó esik, s nem valamiféle filantrópia, s így nézvést a *hospitalitás* (látogathatás) valaki idegennek a joga a föld tulajdonosával szemben arra, hogy csupáncsak földjére érkezte okán ne fogadtassék *ellenségesen*. – E jog az egész emberi nem abbéli jogának folyamánya, hogy nem szóródhatván szét a végtelenségig a Földön (lévén annak mint gömbfelületnek a nagysága meghatározott), mások szomszédságában helyet foglalhasson magának, noha

amúgy a többiek is jogosultak őt, ha ez módjában áll, szomszédságukból újfent távozásra bírni (bár békésen csupán). A látogathatás kötelességét ismeri el a beduin arab is, midőn a sátrához érkezett idegent békés fogadtatás után útjára küldi. E látogathatásra igényt formálhat az idegen (ám a *vendégjogra* nem, mert ahhoz vendéglátójának meg is kellene őt hívnia), igényt formálhat mint *látogatási jogra*, mely a számára a természettől rendelt tér szabadsága okán minden embert megillet.

A föld színének sok lakatlan vidéke, a tengerek és homoksivatagok senkiföldje szétválasztja az emberi közösséget, ám olyanformán, hogy a hajó az egyik, a teve (a sivatag hajója) a másik esetben mégis lehetővé teszik, hogy egyik nép a másikánál látogatást tegyen. Aki ezt a maga akaratából teszi, azt a bennszülöttek persze el is utasíthatják akár, bár nem fordulhatnak haddal ellene, ám aki akaratlan vetődik oda (a viharban szükségkikötőt kereső hajó vagy a partra sodort hajósnép) nem úzhető vissza a fenyegető veszedelemből a partról vagy oázisból, ahová menekült, még kevésbé hódítható meg, s míg csak kedvező alkalom nem nyílik, hogy távozhassék, menedékre kell, hogy találhasson. – A nyájasság [Geselligkeit] e fokára jogigényt támaszthat az idegen, ám csupán az ország lakóinak hospitalitására korlátozottan, csupán annyit remélve, hogy nem fogadtatik ellenségesen.

Ha összevetjük ezzel a művelt népek, különösképp a tengerpartiak valóságos magaviseletét, úgy találjuk majd, hogy önhittségükben nem ismernek más korlátot, csak melyet önnön tehetetlenségük emel, s az idegen minden tulajdonában, sőt, személyében is csupán a természet által a kezükre játszott zsákmányt látnak. – Ha pedig rátéved a szemünk a barátságtalan barbár partokra is, melyek lakói egy oly elemen, amely pedig senkinek sem tulajdona, mégis minden nemzet hajóira ráteszik a kezük, legfőljebb azokéra nem, akik pénzzel megváltották maguk, vagy éppenséggel rabszolgasorba vetik, aki közülük partjaikra vetődik, következőleg szűnhetetlené teszik a háborúskodást, akkor iszonyodva ismerhetjük föl, mi-féle bajt is szabadított rá a hospitalitás határainak megszegése <holott ha engedelmeskednek neki, az elejét vehette volna a távoli népek oly sok belháborújának és erőszakátételének> az emberi

nemre és Európára, a Föld népeinek érintkezésében leginkább érdekelt földrészre is a háborúkkal, melyeket ez utóbbi nem csupán a többiekre uszított rá, de végül önmagára is, és amelyek csak mind gyakoribbakká lesznek az érintkezés bővültével, s csak mind sűrűbben hágnak egymás sarkára.

A négerekkel való kereskedés, mely már önmagában megsérti a feketék népének hospitalitását, következéseiben majd még sérelmesebb lesz Európára nézvést. Hisz a számítgatások tárgya most már a tengeri hatalom növelése lesz, amiből a matrózok tömegének a cukorszigetekkel való kereskedelem kedvéért történő földuzzasztása fakad, valamint a háborúság, vagy hogy emberek tömegét temessék a tengerfenék homokjába, vagy hogy az élelmiszerek forgalmát megakasztván elnéptelensség a partokat, sőt éhhalálra ítéljenek egész népeket. – Alig fedezték föl Amerika országait, s máris meghódították őket,⁶⁷ s nemcsak azzal, hogy kicsikarták vagy kicsalták a letelepedés jogát, de gazdátlan jószágként rabszolgasorba taszítván vagy lakhelyükről elűzván és belháborúkban lemészárolván a bennszülötteket, miáltal utóbb a kereskedelmet űző bennszülöttek hatalomra tettek szert, és sokfajta ürügyre is, hogy belső irigységből, vagy az egyik oldal túlsúlya fölött érzett aggodalom okán hosszú háborúskodásokkal tegyék szerencsétlenné magukat. Ama látogatások is, melyeket földrészünk Kelet-Indiában tett, legyen szó akár a kontinensről, akár a szigetekről, békésnek tűnő települések létrehozatalával kezdődtek, s az őslakók egy részének leigázásába torkollottak, vagy ami még iszonytatóbb, belháborúkba, melyeket Európa hatalmai eleinte a távolból támasztottak, ám végül mégis önmaguk ellen és saját területükön folytattak tovább, s amelyektől csak Kína és Japán menekedett meg, mert elég eltökéltnek mutatkozott rá, hogy földjeinket ne engedje megtelepedni.

Azok az alaptételek, amelyek nyomán tévesen jogszerűnek hiszik, ha az újonnan fölfedezett és barbárnak vagy hitetlennek tartott országokat gazdátlan jószágként lakóik engedelme nélkül, sőt, őket leigázva akár, de birtokba veszik, teljességgel ellenkeznek a pusztá hospitalitásra szorítkozó világpolgári joggal, s minthogy

⁶⁷ Az Akadémié-Ausgabe javítását követtük.

Európa az a földrész, amely ez országok közt érintkezést teremt, a veszteségek és nyereségek, bármely részén keletkezzenek is a világnak, Európában mindig, és gyakorta igen fájdalmasan érezkelhetők, s a béke helyett e földrészen a háború jut új és soha nem fogyatkozó táplálékhoz, hogy tovaterjedjen és szűnhetetlenné váljék.

Az emberi természetben, s különösképp az uralkodók természetében rejlő uralomvágy anyagának gyúlékonyságát tekintetbe véve elegendő az emberi jogok sérelmének csak egyetlen szikrája is, hogy a háború tüzét egészen azokig a vidékekig sodorja, ahonnan az eredt.

Ily szükséges az emberi jog fogalmát az egyes népek államalkotmányának belső jogán és a népek egymáshoz való viszonyát magába foglaló nemzetközi jogon túllépve végül a világpolgári jogra is kiterjeszteni, mert mind az állam-, mind a nemzetközi jog az általában vett külső emberi jogok alá [tartozik], s ennek híján az örök békéhez való közeledés reménye egészen el volna torlaszolva.

Ha majd a Föld népei körében egyszer egyetemesen eluralkodó szorosabb vagy tágabb közösség ügye odáig jut, hogy a Föld egyik pontján esett jogsértés fokról fokra mindenütt érezhető lesz, a világpolgári jog eszméje a *codex* szükségszerű kiegészítésének mutatkozik.

A FAKULTÁSOK VITÁJA

HÁROM SZAKASZBAN

(1794-98)

A FAKULTÁSOK VITÁJA

HÁROM SZAKASZBAN

Carl Friedrich Stäudlin
göttingai doktor s professzor úrnak
ajánlja –
a szerző

ELŐSZÓ

A szerző remélheti talán, hogy a jelen sorok, melyeket egy fölvilágosult, az emberi szellem béklyóit leverő, s épp a gondolkodásnak e szabadsága által csak még készségesebb engedelmességet kieszközölni képes kormányzat most útjukra bocsájtania enged, felelnek azért is, amiért előljáróban elbeszélni bátorodik annak rövid történetét, ami a dolgok e fordulatából őt magát érintette.

II. FRIGYES VILMOS király, e bátor, nyílt, emberszerető és – bizonyos vérmérsékleti tulajdonságaitól eltekintve – igencsak kiváló uralkodó, ki is engem személyesen ismert, s időről-időre éreznem engedte kegyének megnyilatkozását, egy, utóbb az egyházi ügyosztály miniszterévé emelt papi személy¹ sugalmazására – kinek, ha méltányosak vagyunk, más, mint belső meggyőződésből fakadó s

¹ Johann Christoph Wöllner (1732–1800), eredetileg a Berlin melletti Gross-Benitz prédikátora, gazdaságtani írások szerzője, kamarai tanácsos, 1788-tól 1797-ig a vallási ügyek államminisztere, inspirálója az 1788. július 9-én kibocsájtott vallási, illetve az 1788. december 19-i cenzúraediktumnak, melyekre hivatkozva *A vallás a pusztaság határain belül* közlését – az első rész megjelenése után – a cenzúra megakadályozta. Kant eredetileg ugyanis a barátja, Biester kiadta *Berlinische Monatsschriften*ben szerette volna – négy folytatásban – megjelentetni a művet, és az első rész (*Az emberi természetben rejlő gyökeres rosszról*) még meg is kapta az egyházi és oktatási ügyekben illetékes cenzúrahivatalként működő

jószándékú nézeteket tulajdonítanunk nincsen ok – az 1788. évben kibocsájtott egy *vallási ediktumot*, kevéssel rá pedig a cenzúra tárgyában egy másodikat is, amelyik igencsak korlátozott mindenemű irodalmi tevékenységet, s következésképp az előbbit csak súlyosbította még. El nem vitatható, hogy az utóbb elkövetkezett robbanás bizonyos előjelei óhatatlanul ama szak reformjának szükséges voltára intették a kormányzatot; mi is a jövőendő nyilvános néptanítók egyetemi oktatásának segédelmével volt tapintatosan végbevihető: mert ifjú lelkeszekként a szószéken oly hangot ütöttek meg ők, hogy aki csak érti a tréfát, *ily* tanárok által éppenséggel nem hagyhatja megtéríteni magát.

Mármint *A vallás a pusztaság ész határain belül* címmel az én értekezésem is épp az idő tájt látott napvilágot,* hogy a mondott vallási ediktum a honi s a külföldi írók körében kifejtette élnék befolyását, s mert, hogy ne érhesse a rejtekutak használatának vádja, magam minden írásom elé odabiggyesztem a nevem, az 1794. évben a következő királyi leirat intéztetett hozzám – melyről

hármass bizottság – pontosabban Hillmer szentszéki főtanácsos – jóváhagyását, az *A jó és rossz princípiumnak az ember fölötti uralomért folytatott harcáról* címet viselő második rész azonban már nem: Hillmer, és teológus kollégája, Herms, 1792 júniusában úgy találták, Kant túlságosan is mélyen avatkozik a biblikus teológia dolgába, és megtagadták közlésének engedélyezését, és pedig a Wöllner-féle vallási ediktumra hivatkozva, különösebb indoklás nélkül. Miután Biester hiába folyamodott jogorvoslatért, Kant, aki pedig nem szívesen hozta volna kínos helyzetbe königsbergi professzortársait, végül mégis a königsbergi teológiai fakultástól kapott rá engedélyt, hogy a közlésről ne a teológiai, hanem a filozófiai fakultás dönhessen, s a könyv végül a jénai filozófiai fakultás dékánjának, Justus Christian Henningsnek köszönhetően kapott szabad utat. Ugyanennek a hivatalnak a cenzúráján akadt fönn 1794-ben *A fakultások vitája* – mármint az e címet viselő, a teológiai és filozófiai fakultás vitáját taglaló későbbi első szakasz – is. II. Frigyes Vilmos halála után a Wöllner-féle ediktumok érvénye megszűnt, bár őt magát csak 1798-ban mentették föl tisztsége alól.

* Szándékosan adtam e címet: nehogy a tanulmány akképp értessék, mintha a vallást a pusztaság ész *alapján* (kinyilatkoztatás nélkül) kívánna értelmezni. Mert ez túlságosan is magas igényt támasztott volna; hisz meglehet, a vallás tanai mégiscsak természetfölötti sugalmazásnak engedő férfiaktól erednek – magam ellenben csupán azt akartam összefüggően bemutatni, ami a kinyilatkoztatottnak hitt vallás szövegéből, a Bibliából, csupán a *pusztaság észre hagyatkozva* is fölismerhető.

megjegyzendő még, hogy mert csupán legbizalmasabb barátom² előtt szoltam létezéséről, mind ez idáig nem vált ismeretessé a közönség előtt:

*Frigyes Vilmos, Isten kegyelméből
Poroszország királya etc. etc.*

Legelőbb is kegyes üdvözetünk. Tiszteletre méltó és Nagytudományú Kedves Hívünk! Legmagasabb személyünk már jó ideje szemléli nemtetszéssel, miként használja Ön méltatlan módon a Szentírás és a kereszténység némely főbb s alapvetőbb tanának elferdítésére és meggyalázására filozófiáját, amint azt nevezetesen *A vallás a puszta ész határain belül* című könyvében, hasonlóképp azonban más, kisebb írásaiban is cselekedte volt. Mi ennél jobbra hivatottnak reméltük Önt; be kell hisz Önnnek is látnia, mily felelőtlenül vétett ezzel kötelessége ellen, mely Önre mint az ifjúság tanítójára háramlik, s mily felelőtlenül vétett atyai szándékaink ellen is, melyek pedig ismertek Ön előtt. A legsürgetőbben követeljük Öntől a leglelküismertesebb számadást, s elvárjuk, kegyünk maradéktalan elvesztésének terhe mellett, hogy a jövőben semmi hasonlót Önnnek fölróhatni alkalmat ne adjon, de tekintélyét és tehetségét kötelességéhez illőn annak szolgálatába állítsa, hogy atyai szándékaink mindinkább beteljesüljenek; ellenkező esetben, továbbra is engedetlenkedvén, óhatatlanul kínos rendelkezésekkel kell számolnia.

Kegyes hajlandósággal Ön iránt,
Berlinben, 1794. október 1-én,
Ökirályi Felségének legkegyelmesebb külön rendeletére,
Wöllner

² Talán Wasianskiról, Kant későbbi életrajzírójáról (*Immanuel Kant in seinen letzten Lebensjahren*, Königsberg 1804) van szó – az Akademie-Ausgabe jegyzete.

*ab extra*³ – Nagybecsű és Nagytudományú Professzorunknak,
Kedves Hívünknek, Kantnak, a poroszországi Königsbergben,
*praesentat.*⁴ 1794. október 12-én

Amire részemről a következő legalattvalóibb válasz született:

Legkegyelmesebb etc., etc.

Királyi Felségtek legmagasabb, c.⁵ október 1-én hozzám intézett és *eiusd.*⁶ 12-én kézhez kapott parancsa legalázatosabb kötelességemmé teszi: hogy *először is* „lelkiismeretesen számot adjak róla, miért használtam filozófiámat méltatlan módon a Szentírás és a kereszténység némely főbb és alapvetőbb tanainak elferdítésére és meggyalázására, amint azt *A vallás a puszta ész határain belül* című könyvemben, és hasonlóképpen más kisebb írásaimban is cselekedtem volt, számot adjak továbbá az ifjúság nevelőjeként viselt kötelességem megszegésének, valamint a legmagasabb és előttem is ismeretes atyai szándékok csorbításának ezáltal reám háramlott bűnéről”. *Másodszor* kötelességemmé teszi azt is, hogy „a jövőben semmi hasonlót fölrohadni alkalmat ne adjak”. – E két tétel tekintetében nem késlekedem legalattvalóibb engedelmességem bizonyítékát a következő nyilatkozat formájában Királyi Felségtek lábához helyezni:

Ami az *előbbi*t, tudniillik az ellenem emelt vádat illeti, lelkiismereti számadásom a következőképp hangzik:

Hogy az *ifjúság tanítójaként*, mármint – ahogy én értem a dolgot – egyetemi előadásaim során soha nem bocsájtkoztam

³ A kiadványozótól.

⁴ Bemutatva.

⁵ *Computatio annorum*, folyó év vagy ez év.

⁶ *Eiusdem*, e hó.

bele a Szentírás és a kereszténység megítélésébe, s nem is bocsájtkozhattam, azt már BAUMGARTEN általam alapul vett kézikönyvei is bizonyíthatják, egyedül ezek állhatván az effajta előadásokkal némi kapcsolatban: hisz egyetlen, a Bibliára és a kereszténységre utaló címet sem tartalmaznak, s mint merőben filozófiai művek, nem is tartalmazhatnak; ama hiba pedig, hogy áthágtam vagy összekuszáltam volna valamely megállapodott tudomány határait, aligha róható föl épp nekem, aki az ilyesmit mindenkor a leginkább dorgáltam, s tőle mindenkor óva intettem.

Írásaimban, nevezetesen *A vallás a pusztá ész határain belül* című könyvemben, *néptanítóként* sem vétettem a legfelsőbb s előttem is ismeretes *atyai* szándékok ellen, azaz nem sértettem meg az uralkodó *államvallást*; ami már abból is kitűnhet, hogy az a könyv ilyesmire egyáltalában nem is alkalmas, jobbra érthetetlen, csukott könyv a közönség előtt, s a fakultások tudósainak oly egyezkedését érinti csupán, melyről a nép tudomást sem vesz, ám amelynek tekintetében a fakultásoknak szabadságukban áll legjobb tudásuk és lelkiismeretük szerint nyilvánosan ítélniök, s csak a beiktatott néptanítókat köti (az iskolákban s a szószéken) a szóban forgó egyezkedésnek az ország felsőbbsége által számukra nyilvános előadásra engedélyezett végeredménye; éspedig azért, mert ez utóbbi sem *maga* gondolta ki saját vallási hitét, hanem csakis épp ez úton tehetett rá szert, tudniillik az erre hivatott fakultások (a teológiai és jogi fakultás) vizsgálódásaira és helyesbítéseire hagyatkozva, következőleg az ország felsőbbségének a vitát s helyesbítést számukra nemcsak megengednie áll jogában, de jogában áll tőlük megkövetelni is, hogy amit az uralkodó államvallás dolgában üdvösnek találnak, írásaikban arról a kormányzatot tudassák.

A mondott könyv okán, mert abban a kereszténységnek semmiféle *méltatása* föl nem lelhető, annak *méltatlan* megítélésével sem vádoltathatom – hisz a könyv voltaképp csupán a természetes vallást méltatja. Alkalmat a félreértésre egyedül némely bibliai helyeknek bizonyos tiszta észtanok igazolására

való fölvonultatása adhatott. Ám már a boldogult MICHAËLIS⁷ is azt találta nyilatkozni erről – morálfilozófiájában maga is épp így járván el –, hogy sem filozófiájába valami bibliait bevenni, sem a Bibliából valami filozófiát kivonni ezáltal nem kívánt, hanem csupán saját észtételeinek akart a mások (akár költők vagy szónokok) ítéletével való vélt vagy valódi egybehangzás révén igazolást és nagyobb világosságot szerezni. – Ám ha ezenközben az ész úgy szólal meg, mintha önmagában elegendő volna, a kinyilatkoztatott tan tehát fölösleges (amit ha objektíve így kellene értenünk, azt valóban a kereszténység lealacsonyításának tarthatnánk), az önnön méltánylása csak, nem ugyan elméleti⁸ tehetsége okán, hanem azért, amit tennünk előír, mert csakis belőle fakad *általánossága, egysége és szükségyszerűsége* ama hitbéli tanoknak, melyek egy vallás lényegét voltaképp teszik: lényegét, mely morális-gyakorlati (azt illeti, amit tennünk *kell*); míg amit történeti bizonyítékok alapján van hinni okunk (mert ebben a *kellés* mit sem ér), azaz a kinyilatkoztatást mint önmagában véletlenszerű hitbéli tanítást olybá vesszük, mint ami a lényegestől elválk, bár ettől nem szükségtelen vagy fölösleges még – mert alkalmas segíteni a tiszta észhit *elméleti* gyöngéin, melyeket az nem tagad, a rossz eredetének és jóra fordulásának kérdésében példának okáért, vagy hogy miként szerezhetne bizonyosságot az ember arról, vajon az utóbbinak állapotában van-e s í. t., s az ész valamiféle szükségletét kielégítve a kor körülményei és a személyek különbözősége szerint többé avagy kevésbé, ám alkalmas az észhitet támogatni.

Továbbá a keresztény hit bibliai tanításai iránt érzett mély tiszteletemet a fent említett könyvben egyebek közt annak a kinyil-

⁷ Johann David Michaëlis (1717-1791), teológus, 1745-től a göttingai egyetem teológiaprofesszora, az ótestamentumi bibliakritika megalapítója. *Moral* című munkáját 1792-ben jelentette meg kollégája, az a Stäudlin, akinek Kant *A fakultások vitáját* ajánlotta – Karl Vorländer jegyzete.

⁸ Az *elméleti* az Akademie-Ausgabe beszúrása.

vánításával is bizonyítottam, hogy a Bibliát a vallási közoktatás föllelhető legjobb, s egy valóban léleknevelítő államvallásnak alapot vetni s a mondott vallást megtartani beláthatatlan időkre alkalmas útmutatójaként méltattam, s ez okból kárhoztattam és ostobaságnak nyilvánítottam ama szerénységet, hogy elméleti, titkokat rejtő tanaival szemben az iskolában, a szószeren vagy röpiratokban ellenvetéseket és kételyeket támasztanak (míg a fakultásokon ez megengedett dolog kell, hogy legyen) – ez azonban még csak nem is a legmélyebb tisztelgés volt a kereszténység előtt. Mert a kereszténység legszebb és legmaradandóbb magasztalása tanainak a legtisztább morális észhittel való s könyvemben ábrázolt egybehangzásából hallható ki; mert éppen ez, s nem a történeti tudományosság állította az oly gyakran elfajzott kereszténységet újból és újból helyre, s ha – ami aligha lesz elkerülhető a jövőben is – hasonló sorsra jutna, egyedül ez állíthatja helyre majd megint.

Végül, ahogy más hitvallóknak is mindenkor és mindenekelőtt a lelkiismeretes őszinteséget ajánlottam, azt, hogy a hitcikkelyek dolgában ne színleljenek s ne tukmáljanak rá másokra egyebet, csak amiben maguk bizonyosak, írásaim szerzésekor – távol tartandó nemcsak a lelket megrontó tévedéseket, de még a kifejezőmód botrányoztató óvatlanságát is – magam is e bíró elé képzeltem magam; amiért is a tanításom okán tőlem követelt jelen mentséget, hisz maradéktalan *lelkiismeretességgel* vettem papírra, tartózkodás nélkül nyújthatom át, még most, 71. életévemben is, mikor pedig elmém könnyen téved ama gondolatra, hogy meglehet, minderről hamarost a világ bírāja, a szívek ismerője előtt kell számot adnom.

Ami a második pontot illeti – hogy a jövőben a kereszténységnek elferdítését és lealacsonyítását (mivel vádolnak) a szememre hányhatni ne engedjem –, e tárgyban, elébe vágandó a legcsekélyebb gyanúnak is, a legbiztosabbnak tartom ünnepélyesen kijelenteni: *Királyi Felségtek leghívebb alattvalójaként** ma-

* E kifejezést is nagy körültekintéssel választottam meg, nehogy e vallási pörben ítéletem szabadságáról *örökre* lemondjak, hanem arra az időre csak, míg

gam a jövőben a vallás mindennemű nyilvános taglalásától, legyen szó akár a természetes, akár a kinyilatkoztatott vallásról, mind írásban, mind előadásaim során megtartóztatom.

Mindhalálíg legalázatosb s í.t.

Az észttől mind jobban elrugaszkodó hit szüntelen hajszolásának további története ismeretes.

Az egyházi hivatalok jelöltjeinek vizsgáztatása egy *vallásügyi bizottságra* ruházott, s ez utóbbi ténykedésének alapjául oly pietista szabású *schema examinationis*⁹ szolgált, mely seregestül rémítette el a teológia lelkiismeretes jelöltjeit, s túlnépesítette a jogi fakultást; egyfajta népvándorlás volt ez, mely alkalmasint némi haszonnal is járt. – Hogy valamilyen fogalmat adjunk e bizottság szelleméről: túl a kegyelemhez okvetlen szükséges töredelem követelményén még valami mély bűnbánó *szomorúságra* (*maeror animi*)¹⁰ is igényt támasztottak, erről pedig megkérdezték, vajon hozzá az ember a maga erejéből eljuthat-e. *Quod negandum ac pernegandum*,¹¹ ez volt a válasz: a tetteit megbánó bűnösnek e bűnbánatot az égtől külön kell kérnie. –

őfelsége életben marad. – [Kant jegyzete kapcsán a Karl Vorländer-féle kiadás a következő, Kant hagyatékában fennmaradt följegyzést idézi (Schubert, *Raumers historisches Taschenbuch für 1838*, 625. és Reicke, *Briefwechsel*, III. 406.f. nyomán): „Belső meggyőződésünk visszavonása vagy megtagadása alávaló dolog, és senkiről nem föltételezhető, ám a hallgatás oly esetben, mint ez is, alattvalói kötelesség; s ha mindannak igaznak is kell lennie, amit az ember mond, nem kötelességünk minden igazságot nyilvánosan kimondani. Amaz írásomból (*A vallás a pusztá ész határain belül*ből) nem is töröltem egyetlen szót sem, sem hozzá nem toldottam, bár persze kiadómat, akinek tulajdona, nem akadályozhattam meg abban, hogy belőle második kiadást ne csináljon. – Védekezésemben ama fordulatot is nagy gonddal fogalmaztam meg, hogy tudniillik őfelsége leg-hűségesebb alattvalójaként a bibliai vallásról sem írásban, sem előadásaim során szóban nem nyilatkozom, avégből, hogy ha az uralkodó netán előttem hűnyra el, lévén akkor már a következőnek alattvalója, *szabadságomat a gondolkodásra ismét visszanyerjem*.”]

⁹ Vizsgaeljárás.

¹⁰ A lélek bűbánata.

¹¹ Amit tagadni kell, azt egészen meg kell tagadni.

Szembeötlök mármost, hogy akinek (kihágása miatt) bűnbánatért kell fohászkodnia, az tettét valójában még nem bánta meg; mi is éppoly ellentmondónak tetszik, mintha az *imáról* azt hallanánk: ha meghallgatásra akar találni, hitben kell fogannia. Hiszen ha aki imádkozik, annak hite van, nem kell érte fohászkodnia, ha nincs, nem fohászkodhat érte úgy, hogy kérése meghallgatásra találjon.

* * *

E garázdálkodásnak immár gátat vetettek. Mert nemrégiben – és pedig hasznára nem csupán általában a polgári közjólétnek, melyet illetően a valláshoz fölötte fontos államérek fűződik, hanem (egy, a támogatásukra rendelt főiskolai kollégium révén) hasznára különösképp a tudományoknak – az a szerencsés esemény történt, hogy a bölcs kormányzat választása oly férfiúra esett,¹² kiben megvan az elhivatottság, tehetség és akarat, hogy ne a tudományok egy különös szaka (a teológia) iránt érzett előszeretettől vezéreltetvén, hanem az egész tanítói rend tág érdekét tekintve legyen ez utóbbinak gyámolítója, s aki ekképp megvédelmezi majd a kultúrának a tudomány terén való előrehaladtát a homályfiak minden újabb támadása ellen.

* * *

Ez összefoglaló címmel: *A fakultások vitája*, három olyan tanulmány jelenik meg most, melyet más-más szándékkal s más-más időpontban vetettem papírra, ám amely tanulmányok mégis alkalmasak voltak arra, hogy őket egyetlen mű rendszeres egységébe fűzzék; magam csak utóbb ébredtem rá, hogy az *alsóbb* fakultásnak a három *magasabbal* folytatott vitájaként (az elaprózódást elkerülendő) csinosan megférnének egymással egy kötetben.

¹² Valószínűleg Eberhard Julius Wilhelm Ernst von Massow (–1816) valóságos titkos államminiszter az, akiről szó van, és aki 1798-ban az igazságügyminisztériummal együtt átvette az egyházi és oktatási ügyosztályt, valamint az egyetemek főkuratóriumát is – a Karl Vorländer-féle kiadás jegyzete.

ELSŐ SZAKASZ

A FILOZÓFIAI ÉS TEOLÓGIAI FAKULTÁS VITÁJA

BEVEZETÉS

Korántsem volt ostoba ötlet attól, akiben először fogamzott meg a gondolat – s azt nyilvánosan kivitelre ajánlotta –, hogy a tudományosság egész foglalatja (voltaképp a tudományosságnak szentelt elmék összessége) a munkákat megosztva, mintegy *gyárszerűleg* volna kezelendő, ahol is ahány tudományszak, azok letéteményese-ként annyi nyilvános tanár, *professzor* alkalmaztatnék, akik egy-fajta, egyetemnek (vagy akár főiskolának) nevezett tudós közössé- get alkotnának, melynek autonómiája volna (mert a tudósok mint tudósok felől csak tudósok ítéelhetnek); s amely egyetemnek ennélfogva jogában állna, hogy *fakultásai* útján* (ama kis társaságok útján, melyekben a tudományosság fő szakainak elkülönüléséhez alkalmazkodva az egyetemi tudósok is egymástól elkülönülnek) az alsóbb iskolákból magasabba lépni törekvő tanítványokat vegyen

* Ezek mindegyikének megvan a maga *dékánja*, aki a fakultás ura. Ezt az asztrológiától kölcsönvett címet, mely eredetileg ama 3 asztrálszellem egyikét jelentette, melyek az állatöv egyik (30°-os) jegyét előzik, s mindegyikük 10 fokot vezényel, a csillagokról elébb a katonai táborokra vitték át (*ab astris ad castra*. vid. SALMASIUS *De annis climacteriis*, pag. 561.), majd végül még az egyetemekre is; habár anélkül, hogy a 10-re (a professzorok számára) ügyeltek volna. Aligha rosszallhatja bárki is, hogy a tudósok, akik csaknem az összes oly tiszteleti címet, melyekkel ma államférfiak ékesítik magukat, először kiöltölték, magukról sem feledkeztek meg. – [A hivatkozott Claudius Salmasius vagy Claude de Saumaise (1588-1655) francia jogász, polihisztor, akinek neve az angol I. Károly érdekében szerzett védőbeszéd révén vált ismertté; e védőbeszéd miatt meg kellett válnia leydeni professzúrájától. *De annis climacteriis et de antiqua astrologia* című munkája Leydenben jelent meg, 1648-ban – a Karl Vorländer-féle kiadás jegyzete, mely még hozzáfűzi, hogy a „dékán” szó fenti, asztrológiai eredeztetése „nem nagyon valószínű”, azt kézenfekvőbb a tíz katonát, esetleg tíz szerzetest felügyelő *decanusból* származtatni.]

föl, valamint előzetes vizsga nyomán, önhatalmúlag mindenki által elismert rangot ruházzon *szabad* tanárookra, akik nem tagjai az egyetemnek, és akiket *doktoroknak* neveznek (nekik fokozatot adományozzon), azaz *kinevezze* őket.

E *céhbeli* tudósok mellett volnának még *céhen kívüliek* is, akik nem tartoznak az *egyetemhez*, hanem a tudományosság tág foglalatának csupán valamely részén munkálkodván vagy – mint megannyi műhelyt – szabad testületeket (*tudományos társaságoknak* is nevezett *akadémiákat*) alkotnak, vagy mintegy a tudományosság természeti állapotában leledzenek, s mindegyikük a maga szakállára s a nyilvános előírásokat és szabályokat nélkülözve a tudomány *kedvelőjeként* foglalatосkodik annak gyarapításával vagy terjesztésével.

A voltaképpeni tudósoktól megkülönböztetendők továbbá a *literátorok* (a tanult emberek), akik, bár tanulmányaikat az egyetemen kellett befejezniök, a kormányzat instrumentumaiként, annak céljaira (s nem mint az előbbiek, a tudomány javára) hivatallal fölruháztatván, a tanultakból alkalmasint sok mindent bátran elfeledhettek (az elméletet illetően), ha annyi megragadt fejükben, amennyi egy alapszabályai szerint csak tudós férfiú által betölthető polgári hivatal ellátásához szükségeltetik, ha megragadt bennük tudniillik hivataluk státútumainak empirikus ismerete (ami a gyakorlatra tartozik tehát); akiket tehát a tudományosság *hivatalnokainak* vagy iparosainak nevezhetnénk. Merthogy a kormány eszközeiként (egyházi személyekként, igazságügyi hivatalnokokként és orvosokként) törvény biztosította befolyásuk van a közönségre, és sajátos osztályát teszik ama literátoroknak, akiknek nem áll szabadságukban, hogy a nyilvánosság előtt saját belátásuk szerint gyakorolják tudományukat, hanem ezt csak a tudós fakultások cenzúrája alatt cselekedhetik, s akiket a kormányzatnak igencsak kordában kell tartania, ki ne bűjjanak a fakultásokat megillető bírói hatalom alól – hisz (akár a klérus a laikusokhoz) közvetlenül fordulnak a néphez, mely is idiótákból áll –, ám saját szakukban törvényhozói hatalmuk nincsen, csak részleges végrehajtói hatalmuk.

A FAKULTÁSOK ÁLTALÁNOS FÖLOSZTÁSA

Bevett szokás szerint a fakultásokat két osztályba foglalják, a *három magasabb s egyetlen alsóbb* fakultáséba. E fölosztás és elnevezés felől láthatólag nem a tudósi rendet, hanem a kormányzatot kérdezték. Mert a magasabb fakultásokhoz azokat számítják csupán, melyek tanai iránt, hogy tudniillik így vagy amúgy festenek-e, s vajon előadhatók-e nyilvánosan, maga a kormányzat is érdeklődik; ellenben amelyiknek csak a tudomány érdekét kell szolgálnia, alsóbb fakultásnak neveztetik, mert oly tanokhoz szíthat, amilyenekhez csak kedve tartja. A leginkább azonban aziránt érdeklődik a kormányzat, aminek segélyével a nép fölött a legerősebb és legtartósabb befolyásra tehet szert, s a magasabb fakultásoknak ilyesfajta tárgyai. Ezért főntartja magának a jogot, hogy saját kezűleg *sentesítse* a magasabb fakultások tanait; az alsóbb fakultás tanait a tudós gyülekezetre önnön eszére bízza. – Ám ha mindjárt *sentesíti* is a tanokat, azokat mégsem ő (a kormányzat) *tanítja*; annyit akar csupán, hogy az érintett fakultások bizonyos tanokat *nyilvános előadásban* hirdessenek, míg az azokkal ellenkezőket a nyilvános előadásból kirekesszék. Hisz a kormányzat nem tanít, csupán parancsol azoknak, akik tanítanak (álljon bármiképp is a dolog az igazsággal), mert az utóbbiak hivataluk* elfoglalásakor a kormányzattal szerződve erre ráállottak. – Az a kormányzat, amelyik a tanokkal, tehát a tudomány gyarapításával és előbbrevite-

* El kell ismerni, Nagy-Britannia parlamentjének alaptétele, hogy tudniillik királyuk trónbeszédét miniszterei művének kell tekinteni (hisz egy uralkodó méltóságával összeférhetetlen, hogy a tévedés, tudatlanság vagy hazugság vádjának kitégye magát, ám ugyanakkor a Háznak jogában kell, hogy álljon a beszéd tartalmáról ítélni, azt megvizsgálni, és vele vitába szállni) – mondom, ez az alaptétel igen finoman és helyesen kigondolt. Éppígy a tudósok vizsgálódásának kiszolgáltatott kell, hogy maradjon a válogatás is ama tételek között, melyek nyilvános előadását a kormányzat kizárólagosan jóvá hagyta, mert az nem az uralkodó tetteinek tekintendő, hanem valamelyik erre utasított államhivatalnokénak, akiről föltehető, akár félre is érthette vagy értelméből ki is forgathatta ura akaratát.

lével foglalatostkodnék, következésképp magas személyében maga szeretné a tudóst játszani, e pedantériával csak elveszítené a néki kijáró tiszteletet, s méltatlan is hozzá, hogy elvegyüljön a néppel (annak tudósi rendjével), hisz az nem érti a tréfát, és egy kalap alá vesz mindenkit, aki csak a tudományba ártja magát.

Igencsak kíváncsi, hogy az egyetem tudós közösségéhez egy oly fakultás is hozzátartozzék, melynek – tanaiban a kormányzat parancsolataitól független lévén* – szabadságában áll nem ugyan a parancsolás, ám hogy mindent megítéljen, aminek csak a tudomány, azaz az igazság érdekéhez köze van; mert ily fakultás híján az igazság (kárára a kormányzatnak is) soha nem kerülne napvilágra, ám az ész természete szerint szabad, s hogy mit tartson igaznak, abban nem fogad el parancsokat (nem fogad el semmiféle *credét* szabad *credo*¹³ helyett). – Hogy azonban e fakultást, feledvén (a szabadság) fölényét, mégis alsóbbnak mondják, annak oka az emberi természetben föllelhető: hogy tudniillik aki parancsol, még ha valaki másnak alázasos szolgálja is, előkelőbbnek képzei magát annál, aki, bár szabad, nem parancsolhat senkinek.

* Egy francia miniszter magához rendelt néhányat a legtekintélyesebb kereskedők közül, s javaslatokat kért tőlük, miként volna a kereskedelem föllendíthető – mintha csak értett volna hozzá, hogy közülük a legjobbat kiválassza. Miután egyikük ezt, másikuk amazt javasolta, egy öreg kereskedő, ki odáig hallgatott csak, így szólt: építsetek jó utakat, verjete jó pénzt, adjatok pénzváltói jogot s í. t., egyebekben pedig „bizzátok ránk”. Ez volna körülbelül a válasz, melyet a filozófiai fakultás [-nak adnia kellene – az Akademie-Ausgabe kiegészítése], ha a kormányzat a tudósoknak előírandó tanokról kérdené: hogy legalább ne akadályozza a belátás és tudomány haladását. – [Az Akademie-Ausgabe jegyzete szerint e történet volna a *laissez faire et laissez passer*-elv forrása, a történetben szereplő miniszter Colbert, az öreg kereskedőt pedig Legendre-nak hívták.]

¹³ *Higgy, illetve hiszek.*

I.

A FAKULTÁSOK VISZONYÁRÓL

Első szakasz

A magasabb fakultások fogalma és fölosztása

Mindama művi berendezkedésekről, melyeknek – miként a kormányzatról alkotott eszme is – valami észeszme szolgál alapul, az ész oly eszméje tudniillik, melynek a tapasztalat valaminő tárgyában (amilyen a tudományosság egész itt érintett köre is) gyakorlatilag kell igazolódnia, mondom, mind e berendezkedésekről föltehetjük: az emberek nem pusztán az előadódott esetek véletlen halmozódására és önkényes összeillesztésére támaszkodva tettek próbát velük, hanem valamilyen, talán homályos, ám mégiscsak az észben föllelhető elvhez és a reá alapozott tervhez igazodván, az efféle terv pedig szükségessé tesz bizonyosfajta fölosztást.

Ez okból föltehetjük: az egyetem osztályainak és fakultásainak szervezete sem volt teljességgel a véletlen műve, hanem – anélkül, hogy elhamarkodottan a bölcsesség és tudományosság hírébe hoznánk ezzel – a kormányzat, már csak kényszerítő szükséglete miatt is (hogy bizonyos tanok által a népre hatást gyakoroljon), a különben empirikus eredetűnek látszó fölosztás olyasféle *a priori* elvére bukkanhatott, mely a most elfogadottal szerencsésen találkozik – még ha ezzel nem szeretnénk is hibátlannak föltüntetni ez utóbbit.

Ama hajtórugók, melyeket a kormányzat céljának érdekében (hogy a nép fölött befolyásra tegyen szert) fölhasználhat, az ész szerint (azaz *objektíve*) ekképp következnének egymásra: először is hajtórugónak ott van mindenki tulajdon *örök üdvössége*, azután a *polgári* jólét, a társadalom tagjaié, végül a *testi jólét* (hogy sokáig és egészségben éljünk). Ami az *első*t illeti, a nyilvánosan hirdetett tanokkal a kormányzat az alattvalók legbensőbb gondolataira és legtitkosabb óhajaira is a legnagyobb befolyással lehet, föltárandó az előbbieket és az utóbbiakat elkormányozandó; a *másodikat* illető

tanokkal a külső magatartásformákat tarthatja meg a közjog törvényeinek kordájában; a harmadik segélyével oly erős és nagyszámú népet biztosíthat magának, amelyet csak szándékaihoz illőnek talál. – Az észre hallgatva tehát alkalmasint a magasabb fakultások szokásosan bevett rangsora kínálkoznék: a *teológiaira* következnek a *jogi*, végül az *orvosi* fakultás. A *természeti ösztönt* követve ellenben az orvost vélnénk a legfontosabb férfiúnak, hisz ő ad haladékokot az ember *életének*, csak utóbb következnek a jogtudós, aki bennünket azzal kecsegtet, hogy megtarthatjuk, ami véletlenül *miénk*, s bár üdvösségünkről van szó, csak utoljára (majdhogynem csak mikor a halál közeleg) kapnánk a lelkész után; hisz bármint dicséri is az eljövendő világot, mivel belőle mit sem lát maga körül, ő maga is forrón kívánja, marasztaná még orvosa egy darab ideig e siralomvölgyben.

* * *

A kormányzat által gondjára bízott tanokat mindhárom magasabb fakultás valamilyen *írásra* alapozza, s ez másként nem is lehet oly állapotban, amikor is a népet a tudományosság kormányozza, hisz írás híján nem volna maradandó, mindenki számára hozzáférhető szabvány [Norm], melyhez a nép igazodhatnék. Hogy¹⁴ az ilyesfajta írásnak (vagy könyvnek) *rendeléseket* kell tartalmaznia, azaz valamely fölsőbb hatalom önkényéből fakadt (magukban véve nem az észből eredő) tanokat, az magától értetődik; különben az írás, melyet pedig a kormányzat szentesített, nem követelhetne általános engedelmisséget magának; és ugyanez áll a törvénykönyvre, még ama nyilvánosan hirdetendő tanok tekintetében is, melyek ugyanakkor az *észből* is levezethetők, noha annak tekintélyével a törvénykönyv nem számol, hanem alapul valamely külső törvényhozó parancsát veszi. – A törvénykönyvtől mint kánontól teljesség-

¹⁴ Ennek és az előző mondatnak az elválasztásában az Akademie-Ausgabe javítását követtük.

gel különböznek azok a könyvek – amilyenek, mondjuk, a *szimbolikus könyvek* is –, melyeket a törvénykönyv szellemének (állítólag) hiánytalan kivonataként szerkesztenek meg a fakultások, hogy a (tanult és tanulatlan) közönségbe [gemeines Wesen] megfoghatóbb elképzelést plántáljanak a törvényekről, és pontosabb alkalmazásukat szorgalmazzák. Emezek csak arra tarthatnak igényt, hogy a törvénykönyvhöz való hozzáférkőzést megkönnyítők *organonként* fogadják el őket, és egyáltalában nincs semmi tekintélyük; tekintélyt még az sem kölcsönözhet nekik, ha egy szak legtiszteltebb méltóbb tudósai egyeztek is meg abban, hogy fakultásukon a szabvány helyett valami effajta könyvet léptetnek hatályba; amire nincs semmi fölhatalmazásuk, legföljebb arra van, hogy azt tanmódszerként ideiglenesen bevezessék,¹⁵ tanmódszerként, amely a kor körülményeihez igazodva mindenkor változhatik, és amúgy is csupán az előadás formai részét illetheti, a törvénykezés anyaga tekintetében azonban nem oszt és nem szoroz.

A biblikus teológus (magasabb fakultáshoz tartozván) ilyenformán tanait nem az észből, hanem a *Bibliából* meríti, a jogtanár nem a természetjogból, hanem az *országos jogból*, az orvostudor pedig *közhasznú gyógymetódusát* nem az emberi természet fizikájából, hanem a *gyógytani rendtartásból*. – Amint e fakultások valamelyike a dolgába bármi az észről kölcsönzöttet vegyítene, az általa rendelkező kormányzat tekintélyét csorbítaná ezzel, s a filozófiai kormányzat tilosába tévedne, e kormányzat pedig, az egyenlőség és igazság léptéke szerint bánván vele, kíméletlenül megtépázná az előbbi tekintélyétől kölcsönzött csillogó tollazatát. – Ezért a magasabb fakultásoknak kiváltképp ügyelniök kell rá, nehogy az alsóbbal törvénytelen házasságra lépjenek, hanem azt megtartsák maguktól a méltóság megkívánta tisztes távolságban, hogy rendeleseik tekintélyén csorbát ne ejtsen annak szabad okoskodása.

¹⁵ A Karl Vorländer-féle kiadás javasolta beszurást követtük.

A. A teológiai fakultás sajátossága

Hogy van Isten, a biblikus teológus azzal bizonyítja, hogy megszólalt a Bibliában, s az¹⁶ természetéről is mesél (hármasszemélyiségének fölmérhetetlen rejtélyéről, példának okáért, oly messzire elmerészkedvén, hová az ész képtelen az Írást követni). Ám hogy a Biblián keresztül Isten maga szólna hozzánk, azt – épp, mert biblikus teológus – be nem bizonyíthatja, s bizonyításával próbálkoznia sem szabad, minthogy ez történeti ügy; s mert ez már a filozófiai fakultásra tartozik. Hitbéli ügyként tehát, a teológus ezt – még a tudósok színe előtt is – a Biblia isteni voltának egyfajta (persze bebizonyíthatatlan és megmagyarázhatatlan) *érzésére* alapozza majd; (a szó szoros értelmében vett) isteni eredetének kérdését azonban a nép körében tartott nyilvános előadásban még csak föl sem kell vetnie, hisz, mint afféle, a tudományosságra tartozó üggyhez, a nép mit sem konyít hozzá, s csak kandi szörszálhasogatásokba és kételyekbe bonyolódnék; ellenben bátran hagyatkozhatunk e tárgyban ama bizalomra, mellyel a nép tanítói iránt viseltetik. – A biblikus teológusnak arra sincs fölhatalmazása, hogy az Írás fordulatainak valamiféle nem szó szerint vett, hanem, mondjuk, morális értelmet tulajdonítson, és – minthogy nincs az Írásnak oly emberi magyarázója, kit erre Isten jogosított volna föl – inkább kell arra hagyatkoznia, hogy egy minden igazságot feltáró szellem értelmünket természetfölötti úton megnyitja majd, hogysem megengedje az ész közbeavatkozását és (minden magasabb tekintélyt nélkülöző) értelmezésének érvényesülését. – Végül, ami azt illeti, mennyiben teljesülnek be akaratainkban az isteni parancsolatok, e tekintetben a biblikus teológus a természetre, azaz az ember saját morális tehetségére (az erényre) éppen nem, csakis a kegyelemre hagyatkozhatik (e természetfölötti, mégis morális befolyásra), melyben az embernek azonban másképp, mint a szívét mélyen átható hit által, része nem lehet, noha e hitet ismétcsak egyedül a kegyelemtől remélheti. – Ha a biblikus teológus e tételek bármelyike tárgyában is az ésszel találna társulni –

¹⁶Az Akademic-Ausgabe az „és benne amaz” változatot is lehetségesnek tartja.

föltéve akár, hogy amúgy az ész a legnagyobb őszinteséggel és komolysággal iparkodik ugyanazon cél felé –, akkor mint ROMULUS öccse, ő is átugraná az egyedül üdvözítő egyházi hit falát, és az önálló ítélkezés és a filozófia szabad terepére tévedne, ahol, kikerülvén az egyházi kormányzat fennhatósága alól, kitenné magát az anarchia minden veszedelmének. – Ám föltétlenül megjegyzendőnek tartom, hogy emitt a *tiszta* (*purus, putus*)¹⁷ biblikus teológusról szóltam, aki az ész és a filozófia hírhedt szabadszelleműségétől fertezetlen maradt. Mert amint összevegytünk s elegyülni hagyunk két különmemű ügyletet, már egyikük sajátosságáról sem alkothatunk magunknak határozott fogalmat.

B. A jogi fakultás sajátossága

A tanult *jurista* (ha a kormány hivatalnokaként jár el, amint köteles is) az Enyém s Tied biztosítására szolgáló törvényeket nem eszében, hanem a nyilvános és a legmagasabb helyről szentesített törvénykönyvben fogja keresni. Azok igazságának és jogszerűségének bizonyítását aligha várhatjuk el tőle, ahogy azt sem, hogy az ész ellenvetéseivel szemben védelmükre keljen. Mert a rendelkezések tesznek bármit is egyáltalában jogossá, s afelől kérdezősködni, mármost vajon jogosak-e maguk a rendelkezések, olyasmi, amit a jogász képtelenségként hárít el magától. Nevetséges volna, ha a külső s legfőbb akaratnak való engedelmesség kötelméből magunkat csupán azért kivonni akarnánk, mert az állítólag nem egyezik az ésszel. Hisz a kormányzat tekintélyét épp az teszi, hogy alattvalóit jog s jogtalanság felől saját elképzeléseik szerint nem, csupán a törvényhozó hatalom előírása szerint engedi ítélni.

Ám a gyakorlatot illetően a jogi fakultás a teológiaiánál egy dologban jobban fölvertezett; merthogy a törvényeknek emitt látható magyarázójuk van, valamely bíró személyében tudniillik, vagy – ellene

¹⁷ Igazi, hamisztatlan.

föllebbezván – valamely törvénybizottság, illetve (legfőlü) a törvényhozó alakjában, míg a teológiai fakultás a szent könyv magyarázandó helyeinek tekintetében nem ily szerencsés. Ám ez előnyt másfelől nem csekélyebb hátrány egyenlíti ki: a világi törvénykönyvek tudniillik, minthogy a tapasztalat további vagy mélyebb belátásokkal szolgálhat, szükségképp ki vannak téve a változásnak, a szent könyv ellenben nem enged változtatást (rövidítést vagy bővítést), és egyszer s mindenkorra befejezettnek hirdeti magát. És nem hangzik föl a biblikus teológus szájából a jogásznak az a panasza sem, hogy ugyanis csaknem hiábavaló a jogszolgáltatás valamiféle pontosan meghatározott szabványában (*ius certum*) reménykednie. Mert hogy dogmatikája világos és minden esetre meghatározott normaként szolgál, annak igényétől a teológus eltántoríthatatlan. Túl ezen, ha a joggyakorlók (ügyvédek és törvénykezési biztosok) védencüknek rossz tanácsot adván s őt ekképp megkárosítván a felelősséget ezért mégsem akarják vállalni (*ob consilium nemo tenetur*),¹⁸ a teológia hivatalnokai (a prédikátorok és lelkészek) fönn tartás nélkül készek magukra vállalni azt, s – hangvételükből ítélve – jót is állanak érte, hogy amint ezen a világon határoztak, azonképp hangzik majd az ítélet az eljövendő világon is; bár ha fölszólítanánk őket, nyilatkozzanak róla formálisan is, vajon az üdvösségükkel szavatolnak-e mindannak igazságáért, amiről szeretnék azt gondolni, hogy a Bibliából fakadó tekintély okán hiszik, szabadkoznának valószínűleg. Mindazonáltal e néptanítók alaptételeinek természetéből fakad, hogy nem engedhetnek kételyeket támasztani bizonykodásuk helyessége fölül, amit persze bátran megtehetnek, hisz hogy a tapasztalat rájuk cáfolna, attól ebben az életben nem kell tartaniok.

C. Az orvosi fakultás sajátossága

Az orvos művész, aki – minthogy művészetét közvetlenül a természetből meríti, s ennek okán a természet valamely tudományából kell

¹⁸ A tanács senkit sem kötelez.

levezetnie – tudósként mégis alárendeltje ama fakultásnak, melyen tanulmányait folytatnia kellett, és amely kar ítéletének magát azon túl is alá kell vetnie. – Ám mert a kormányzat szükségképp komolyan érdekelt abban, hogy az orvos a nép egészségét miként vigyázza, jogában áll, hogy e fakultás kiválasztott hivatalnokainak (a gyakorló orvosoknak) egyesületén keresztül, valamiféle *egészségügyi főintézet* vagy gyógytani rendelkezések révén, az orvosok közegészségügyi ténykedése fölött felügyeletet gyakoroljon. E fakultás sajátos alkatánál fogva, tudniillik hogy viselkedésének szabályait, eltérőleg a két korábban tárgyalt magasabb kartól, nem valamely felsőbb hely parancsolataiból meríti, hanem maguknak a dolgoknak a természetéből kell elvonnia – amiért is tanai eredetileg a tágabban vett filozófiai fakultáshoz tartoztak vélhetőleg –, az említett gyógytani rendelkezések kevésbé azt illetik, amit az orvosoknak tenniök kell, mint inkább, amit kerülniök: hogy tudniillik a közönségnek *először is* egyáltalában legyenek orvosai, *másodszor*, hogy kuruzslói viszont ne (hogy ne létezzék semmiféle *ius impune occidendi*, alkalmazkodva amaz alaptételhez, mely úgy szól: *fiat experimentum in corpore vili*).¹⁹ Minthogy mármost a kormányzat az első elv alapján a *közjólétről*, a második elvvel a (népegészségügyben élvezett) *közbiztonságról* gondoskodik, e két rész pedig együttesen egyfajta *közrendtartást* alkot, valamennyi gyógytani rendszabály voltaképpen pusztán a *gyógytani közrendtartást* érinti.

Így hát e fakultás jóval szabadabb, mint a magasabb fakultások közül a két korábban említett, s rokon a filozófiai karral; sőt, ami a tanokat illeti, melyekre az orvosokat *okítják*, e fakultás teljes szabadságot élvez, mert számára nem létezhetnek a legfőbb hatalom szentesítette, csakis a természetből merített könyvek, s nem lehetnek voltaképpen törvényei sem (ha törvényen a törvényhozó változtathatatlan akaratát értjük), csakis rendelkezései (ediktumai), s ezek ismerete nem olyasfajta tudomány, melynek műveléséhez a tanok valamiféle rendszeres foglalata szükségeltetnék, mert noha

¹⁹ ... hogy ne létezzék a büntetlen gyilkolás semmiféle joga, alkalmazkodva amaz alaptételhez, mely úgy szól: kísérleteket alacsonyabbrendű testeken kell végezni.

a fakultás rendelkezik ilyennel, arra, hogy azt jóváhagyja, a kormányzatnak (mert semmiféle *törvénykönyvben* nem található) nincs fölhatalmazása, ezt tudniillik a fakultásnak kell átengednie, miközben ő maga csakis azon szorgoskodhatik, hogy a fakultás képviselőit közhasznú gyakorlatukban – gyógyszerkönyvekkel és kórházakkal – segítse. – A fakultás említett képviselői (az orvosok) azokban az ügyekben is fakultásuk ítéletét tartoznak elfogadni, melyek, az egészségügyi közrendtartásra tartozván, a kormányzat érdeklődésére is számot tarthatnak.

Második szakasz

Az alsóbb fakultás fogalma és fölosztása

Alsóbb fakultásnak azt az egyetemi kart nevezhetjük, amelyiknek tanai, melyekkel foglalatoskodik, nem használtatnak zsinórmértékül valamely felsőbbség parancsára (s csak amíg nem használtatnak, nevezhetjük alsóbb fakultásnak). Az előfordulhat éppenséggel, hogy valamilyen gyakorlati tanítást az engedelmesség okán követnek, ám hogy csak mert megparancsolták (*de par le Roi*),²⁰ igaznak is fogadjunk el egy tant, az nemcsak objektíve teljességgel lehetetlen (oly ítéletként, melynek *nem volna szabad* léteznie), hanem szubjektíve is (ítéletként, melyet senki sem hozhat). Mert aki, úgymond, akarattal téved, az valójában nem leledzik tévedésben, hisz a hamis ítéletet igazából nem fogadja el, csak tettet, aminek lelkében nyoma sincs, hogy tudniillik igaznak tartja. – Sem a tanár nem hivatkozhatik tehát a legfelsőbb parancsra, sem a tanítvány arra, hogy parancsra hitt, ha bizonyos nyilvános előadásban hirdetendő tanok *igazságáról* van szó; legfőljebb, ha *cselekvésről*. Ám azt még ekkor is *szabadon* ítélve kell fölismerniök, vajon ily parancs valóban kibocsájtott-e, s kötelességük-e, vagy legalábbis joguk

²⁰ A király nevében.

engedelmeskedni neki, ellenkező esetben, ha elfogadják, az csak színlelés és hazugság. – Mármint az ész ama tehetségünk, hogy autonóm mód, azaz szabadon (az egyáltalában vett gondolkodás elvei szerint) ítélnünk. A filozófiai fakultást tehát, merthogy jót kell állnia a tanok igazságáért, melyeket elfogadni vagy legalábbis elismerni gondol, szabadnak és csupán az ész, nem pedig a kormányzat törvényhozása alá tartozónak kell elgondolnunk.

Ám az egyetemen ilyen ügyosztályt is kell alapítani, azaz kell lennie filozófiai fakultásnak is. A három magasabb fakultás tekintetében ő az ellenőrzésükre szolgál, s épp azért lehet hasznukra, mert az *igazságon* múlik minden (az egyáltalában vett tudományosságunknak e lényegi és legelső föltételén);²¹ míg a *hasznosság*, mellyel a magasabb fakultások a kormányzat szolgálatában állva kecsegtetnek, csak másodrendű mozzanat. – S akár el is ismerhetjük a teológiai fakultás büszke igényét rá, hogy a filozófiai kar a szolgálóleánya legyen (így is kérdéses maradván tudniillik, e szolgálóleány vajon *a fátklyát hordozza-e úrnője előtt*, vagy *uszályát hordozva jár a nyomában*); csak elkergetni ne kergessék el, avagy a száját be ne tapasszák; mert épp igénytelenségének kellene őt a kormányzat szemében gyanú fölött állónak, sőt, nélkülözhetetlennek föltüntetnie – annak, hogy csupán szabad akar lenni, s mások szabadságát nem akarja sérteni, hogy csak az igazságot kutatja minden tudomány javára, s azt a felsőbb fakultásoknak azzal nyújtja át, használják tetszésük szerint.

A filozófiai fakultásnak mármint két osztálya van, az egyik a *történeti ismereteké* (hová a történelem, a földrajz; a tudós nyelvismeret és a humaniőrak tartoznak mindazzal egyetemben, amit a természetrajz tapasztalati tudományai nyújtanak), a másik a *tiszta észismereteké* (a tiszta matematikáé és tiszta filozófiáé, a természet és az erkölcsök metafizikájáé), s rá tartozik a tudományosság két felének kölcsönös egymásra vonatkoztatottsága is. E fakultás

²¹ Az Akademie-Ausgabe olvasata szerint; az eredetileg megjelent és a Weischedel-féle kiadásban is szereplő formában: „mert az *igazságon* (az egyáltalában vett tudományosság lényegi és legelső föltételének igazsága) múlik minden”.

ennélfogva átfogja az emberi tudás minden részét (történetileg a magasabb fakultásokat is következőképp), csak épp nem úgy bánik velük mind, mintha vizsgálódásának és kritikájának tartalmát alkotnák (nem ekként tekint tudniillik a magasabb fakultások tanaira és parancsolataira), hanem, a tudományok javát tartva szem előtt, vizsgálódásának és kritikájának tárgyává teszi őket.

A filozófiai fakultás tehát bármely tan igazságát vizsgálatnak vetheti alá. A kormányzat nem sújthatja tilalommal anélkül, hogy saját igazi, lényegi célzata ellen ne vétene ezzel, a magasabb fakultásoknak pedig el kell tűrniök nyilvánosan előtárt ellenvetéseit és kételyeit, tartsák ezt bár mégoly terhesnek is, mert ily kritikus híján zavartalan tespednének el egyszer – bármi címen is – megszerzett birtokukon, s még zsarnoki módon parancsolgatni találnának. – Mindenesetre csupán ama magasabb fakultások²² hivatalnokainak (papoknak, jogi tisztségviselőknak és orvosoknak) tiltható meg, hogy érintett hivataluk gyakorlása során a kormányzat által előadás céljára rájuk bízott tanoknak nyilvánosan ellentmondjanak, s a filozófust merészeli játszani; mert ez csak a fakultásoknak megengedhető, a kormány kirendelte hivatalnokoknak nem, hisz ők tudásukat amazoktól származtatják. Ők tudniillik, a prédikátorok és jogi tisztségviselők példának okáért, a kormányzat ellen bujtoznak a népet, ha az egyházi vagy világi törvényhozást illető ellenvetéseikkel és kételyeikkel hozzá kívánnának fordulni; míg ellenben a fakultások, tudósokról lévén szó, ellenvetéseiket és kételyeiket egymásnak címzik csupán, miről a nép gyakorlatilag tudomást sem vesz, még akkor sem, ha az ellenvetések és kételyek amúgy tudomására jutnának is, belátván, hogy nem az ő dolga az okoskodás, s ekkép kötelességének érezvén magát ahhoz tartani, amit a kormányzat erre rendelt hivatalnokai értésére adnak. – A szabadság mármost, melynek élvezetében az alsóbb fakultás meg nem rövidíthető, azzal az eredménnyel jár, hogy a magasabb fakultások (maguk is okulván) egyre inkább az igazság kerékvágásába zökentik hivatalnokaikat, azok pedig, kötelességükről alaposabban

²² Az Akademie-Ausgabe javítása alapján, *fakultás* helyett.

fölvilágosíttatván, maguk sem ütköznek meg az előadottak változásán, merthogy az csupán ugyanazon cél eszközeinek jobb megértéséről tanúskodik, s e jobb megértésre a mindaddig használatos tanításmóddal vitába szálló és csak nyugtalanságot keltő támadások nélkül, az addigiak anyagát teljességgel megtartva is bátran sor keríthető.

Harmadik szakasz

A magasabb fakultásoknak az alsóbbal folytatott törvénytelen vitájáról

A vélemények nyilvános vitája, következőleg a tudós vita is vagy *anyaga* okán *törvénytelen* – ha, mondjuk, valamely közközén forgó tételt egyáltalában nem megengedett *vitatni*, mert nem megengedett sem róla, sem az ellenkezőjéről a nyilvános ítélkezés –, vagy törvénytelen lehet csupán a *forma* okán is, ha a vitában nem az ellenfél észére ható objektív érveket hívják segítségül, hanem szubjektív, az ellenfél ítéletét tudniillik a *hajlam* által meghatározó mozgatóokokat, hogy őt csellel (megvesztegetéssel akár) vagy erőszakkal (fenyegetéssel) beleegyezésre bírják.

Mármost a tét, melyért a fakultások vitája dúl, a nép fölött gyakorolt befolyás, s rá szert a fakultások bármelyike is úgy tehet csak, ha képes a néppel elhitetni, hogy leginkább ő alkalmas üdvét előmozdítani; csak épp, hogy miként is gondolják ezt végbevinni, a tekintetben a fakultások éppenséggel ellenlábasai egymásnak.

De legfőbb üdvét a nép nem a szabadságban látja, hanem természetes céljaiban, e három dologban tehát: hogy halála után *üdvözüljön*, embertársai közt élve a *magáét* közjogi törvények révén biztonságban tudja, s végül, hogy a puszta *életet* fizikailag élvezni remélhesse (hogy jó egészségre és hosszú életre számíthasson tehát).

A filozófiai fakultás azonban, amelyik mindeme kívánságokkal az észtól kölcsönzött előírásaira támaszkodva foglalkozhatik csu-

pán, és a szabadság elvéhez szít következőleg, egyedül ahhoz tartja magát, ami mindezekben az ember saját hozzájárulása lehet, s az is kell, hogy legyen: hogy *feddhetetlenül* éljen, *jogtalanul* senkivel ne bánjon, az élvezetekben *mértékletes* legyen, a betegséget pedig türelemmel s főképp a természet segédelmében bizakodva viselje; mindehhez persze nem szükségeltetik éppenséggel nagy tudomány, s a tudományosság akár bátran nélkülözhető is volna emitt, ha csak hajlandóak volnánk megfékezni hajlamainkat, és az eszünkre bízni a kormányzást, ami azonban, fáradtságos lévén, nincs éppen ínyére a népnek.

Mármost a nép (*élvezetek* iránti hajlandóságában, s irtózásában attól, hogy értük *fáradozzék*, a fönti tanokat rosszfajta komolykodásnak²³ találván) arra szólítja föl a magasabb fakultásokat, tegyenek kedvezőbb ajánlatot; s a tudósokkal szemben támasztott igények ilyenformán a következőképp hangzanak: amit ti, *filozófusok*, fecsegték, azt régtől fogva magamtól is tudom; ám amit tőletek, akik hisz tudósok vagytok, megtudni szeretnék, az ez: miként szerezhethnék most, épp kapuzárás előtt, belépőjegyet a mennybe, ha *istentelen* életet éltem is, hogyan nyerhetnék pört, noha *nincs igazam*, s hogyan maradhatnék egészséges és hosszú életű, ha testi erőimmal kényem-kedvem szerint bántam s *éltem vissza*, akkor is. Azért tanultatok, hogy okosabbak legyetek a magamfajtánál (akit idiótának neveztek, s aki nem is henceg azzal, hogy többnek volna birtokában pusztá józan eszénél). – Ilyenformán a nép valahogy úgy járul a tudós elé, mintha jóshoz vagy varázslóhoz folyamodnék, aki magát természetfölötti dolgokban kiismeri; mert a tanulatlanok a tanult embert, akitől remélnek valamit, szívesen képzelik életnagyságúnál nagyobbbnak. Így persze jó előre tudható: ha valaki elég pimasz, hogy csodatévőnek adja ki magát, a nép hódolattal adózik majd neki, s a filozófiai fakultástól megvetéssel pártol el.

A három magasabb fakultás hivatalnokai azonban épp ilyen csodatévökké lesznek, amint a filozófiai fakultásnak nem engedtetik

²³ Az Akademie-Ausgabe az eredeti *Ernstet Ersatzra* javítja; eszerint a szóban forgó rész így szólna: „a fönti tanokat rosszfajta pótléknak találván”.

meg velük nyilvánosan szembeszállni, nem ugyan azért, hogy megdöntse tanaikat, csak hogy kétségbe vonja ama mágikus erőt, melyet nekik s a dologhoz kapcsolódó szokásoknak a babonás közönség tulajdonít, mintha magát ily nagy ügyességgel megáldott pásztorokra bízván megszabadult volna minden fáradságtól, s ama szívének kedves célokat bátran remélhetné elérni általuk.

Ha a magasabb fakultások efféle alapelveket fogadnának el (ami persze éppen nem rendeltetésük), az alsóbbal örök vitába keverednének; ám e vita *törvénysértő* is volna egyben, mert a törvények áthágását a magasabb fakultások így nemcsak, hogy akadálynak nem tekintenék, hanem egyenesen örvendetes alkalomnak tartanák, mely megmutatniok engedi tudásukat és ügyességüket abban, miként lehet jóvátenni mindent, sőt jobbá, mint amilyen művésztük nélkül lehetne.

A nép arra vágyik, hogy *vezessék*, azaz (ahogy a demagógok értik a dolgot) hogy *becsapják*. Ám nem a fakultások tudósainak vezetését óhajtja (mert bölcsességük túl magas neki), hanem ha a fakultások hivatalnokai vezetnék, azt szeretné, azok, akik tudják mesterségüket (*savoir faire*), a lelkeszek, igazságügyi hivatalnokok, orvosok, akikről, mint afféle gyakorlati emberekről, a legjobbakat véli föltehetni; miáltal is a kormányzat, mely csak rajtuk keresztül hathat a népre, maga is arra *csábul*, hogy oly elméletet tukmáljon a fakultásokra, mely nem tudásaik tiszta belátásából fakadt, hanem ama számításból, hogy a fakultások hivatalnokai miként is gyakorolhatnának befolyást a népre, hisz az persze annak hódol a leginkább, ami őt a legkevésbé kényszeríti erőfeszítésre és saját eszének használatára, és kötelességeit hajlamaival a leginkább megférti engedi; a teológia dolgában, példának okáért, annak, hogy a pusztá betűben „hinni” – nem vizsgálván (még csak jól meg sem értvén), mi az, amit hinni kell – magában üdvös már, és hogy csupán bizonyos előírással formaságok elvégzésével lemoshatja magáról akár a bünteteket is; vagy jogi dolgokban, hogy a törvény betűjének követése fölment a törvényhozói szándék vizsgálata alól.

E pontban mármost lényegbevágó és soha nem csillapítható törvénytelen vitába bonyolódnának a magasabb fakultások és az alsóbb: mert ez esetben a magasabb fakultások törvényhozásának

a kormányzat elé terjesztendő elve maga volna a kormányzat által szentesített törvénytelenség. – Hisz, mert sem a *hajlam*, sem az, amit valaki *magánszándékait* illetően üdvösnek talál, nem alkalmas rá, hogy törvénynek tekintsék, következésképp a magasabb fakultások törvénynek nem is hirdethetik; az a kormányzat, amelyik az ilyesmit szentesítené – egyenesen az ész ellen vétvén –, oly vitába keverné a magasabb fakultásokat a filozófiai karral, mely eltérhetetlen, hisz az utóbbit teljességgel megsemmisítené – mi is a vita berekesztésének ugyan a leggyorsabban ható, ám (orvosi kifejezést használva) halálos veszéllyel fenyegető *heroikus* szerepe volna.

Negyedik szakasz

A magasabb fakultásoknak az alsóbbal folytatott törvényes vitájáról

Bárminők legyenek is tartalmuk szerint a tanok, melyek nyilvános hirdetését a fakultásokra rendeletileg kiróni a kormányzatnak föltehetőleg jogában áll, csak rendelkezéseknek tekinthetők, s ekként tisztelhetők – rendelkezéseknek, amelyek forrása a magasabb fakultások önkénye, és amelyek a nem épp tévedhetetlen emberi bölcseségből fakadnak. Ám mert ugyanakkor igazságuk nem lehet közömbös a kormányzat előtt, s e tekintetben az ész alárendeltjei kell, hogy maradjanak (az ész érdekéről pedig a filozófiai fakultásnak kell gondoskodnia), ez pedig a nyilvános vizsgálódás teljes szabadságát megengedvén lehetséges csak, a magasabb fakultások és az alsóbb közt a vita először is elkerülhetetlen – hisz az önkényes, habár legfelsőbb helyről jóváhagyott határozatok nem vághatnak mindig minden további nélkül szükségképp egybe az ész által szükségyszerűnek tartott tanokkal –, másodszor azonban, ha elkerülhetetlen is, ám *törvényes*, mert az alsóbb fakultásnak nem csupán joga, de kötelessége is azon lennie, hogy – ha a *teljes* igazságot nyilvánosan nem is mondja ki, mégis – minden, ami alaptételként fölállítatik, igaz legyen.

Ha bizonyos tanok jóváhagyott *történeti* forrásból fakadnak is, ajánltassanak bár szent tanokként a fenntartásokat nem ismerő hitbéli engedelmesség kegyébe – a filozófiai fakultásnak jogában áll, sőt, kötelessége is eredetüket kritikus fenntartásokkal nyomozni. Ha ellenben *racionális* forrásból fakadnak, noha egyfajta történeti megismerés hangján (kinyilatkoztatásként) hirdették meg őket, az alsóbb fakultástól nem tagadható meg, hogy a történeti előadásból ki ne szemezze a törvényalkotás szokait, s meg ne ítélje, vajon technikai-gyakorlati, avagy morális-gyakorlati okok-e. Ha végül a magát törvénynek hirdető tan forrása csupán *esztétikainak* bizonyulna, azaz a tannal összekapcsolt érzésen alapulónak (mely, mondjuk, valami természetfölötti befolyás jámbor érzete, s mint-hogy nem szolgál objektív elvvel, csupán szubjektíve érvényesen alkalmatlan rá, hogy belőle általános törvényt faragjunk), a filozófiai fakultásnak szabadságában kell, hogy álljon a tanítás ez állítólagos alapzatának eredetét és tartalmát hűvös ésszel nyilvános vizsgának alávetnie és megítélnie, eltökélten rá, hogy e vélelmezett érzést fogalmilag megragadja, anélkül, hogy tárgyának szent volta – melyről, hogy érzik, azt állítják – visszarettené. – Az alábbiak az ilyen viták lefolytatásának formai alaptételeit tartalmazzák, és a belőlük adódó következtetéseket:

1.) Az efféle vita nem érhet véget békés megegyezéssel (*amicabilis compositio*), s nem is szabad így véget érnie, hanem (mint afféle per) *ítéletet* követel, azaz a bíró (az ész) jogerős határozatát igényli; mert csak a hamisság, a cívódás okának elhallgatása és az ámitás szülhetnének kiegyezést, az efféle maximák azonban teljességgel ellenkeznek a *filozófiai* fakultás szellemével, hisz az az igazság nyilvános bemutatására törekszik.

2.) E vita nem szűnhet meg soha, és éppenséggel a filozófiai fakultásnak kell mindenkor fölvértezten fogadnia. Hisz szükségképp mindenkor lesznek a kormányzatnak a nyilvánosan hirdetendő tanokat illető rendeleti előírásai, mert annak korlátlan szabadsága, hogy bárki a közönség fülébe kiabálja véleményét, veszélyessé válhatik alkalmasint nemcsak a kormányzatra, de magára a közönségre nézvést is. Ám a kormányzat bármely határozata, minthogy emberek hozták, vagy legalábbis emberek hagyták jóvá, mindenkor

ki van téve a tévedés vagy célttévesztettség veszedelmének; következésképp ki vannak téve e veszedelemnek ama rendelkezések is, melyeket a kormányzat a magasabb fakultásokat illetőleg hozott. S ekként a filozófiai fakultás soha nem teheti le a fegyvert, mellyel, mint megbízatása szól, az igazságot védelmezi a fenyegető veszedelemtől, hisz nem vetkezik le a magasabb fakultások sem vágynak, hogy uralkodjanak.

3.) E vita soha nem csorbíthatja a kormányzat tekintélyét. Hisz nem a fakultásoknak a kormányzattal folytatott vitája, hanem az egyik fakultásé a másikkal, s azt a kormányzat ölbe tett kézzel szemlélheti: mert bár a magasabb fakultások némely tételét különösen pártfogásába vette, azokat tudniillik e fakultások hivatalnokainak nyilvános hirdetésre előírván, a fakultásokat mint tudós társaságokat mégsem effajta nyilvános előadásra szánt tanaik, vélekedéseik és állításaik igazsága okán vette pártfogásába, hanem csakis a maga (a kormányzat) javának a kedvéért, hisz méltóságával nem is férne össze, hogy e tanok belső igazsága felől határozzon, s ekképp a tudós szerepében tetszelegjen. – A magasabb fakultások tudniillik semmi másért nem felelnek a kormányzat előtt, csak ami okítást és instrukciót *hivatalnokaiknak* a nyilvános előadásokat illetően adnak; mert ezek a közönséget mint *polgári* közösséget érintik, s így – hiszen csorbíthatják befolyását e közönség fölött – alá vannak vetve a kormányzat jóváhagyásának. Azok a tanok és vélemények ellenben, melyekről a fakultásoknak az elmélet embelei segélyével egymás közt kell megállapodniuk, egészen másfajta közönség körében forognak, nevezetesen a tudománnyal foglalkozkodók tanult közösségének körében; e tárgyban a nép maga is elismeri, hogy mit sem ért hozzá, a kormányzat pedig nem tartja illőnek magához, hogy tudós alkudozásokkal foglalkozkodjék.* – A magasabb fakultások osztálya (a tudományosság parlamentjének afféle jobboldalaként) védelmezi a kormányzat rendelkezé-

* Ellenben ha a polgári közösség előtt folynék a vita (nyilvánosan, szószékről példának okáért), amivel szívesen is próbálkoznak a hivatalnokok (azzal az ürüggyel, hogy hiszen a gyakorlat emberei), akkor a vita a nép illetéktelen ítélő-

seit, mindazonáltal – oly szabad állapotban [Verfassung], amilyen, ha az igazságról van szó, elvárható – lennie kell egy ellenzéki pártnak (baloldálnak) is, s annak padsorában a filozófiai fakultás ül, mert szigorú vizsgálódásai és ellenvetései híján a tekintetben, mi lehet áldásos, és mi hátrányos számára, a kormányzat sem okulhatna kellőképp. – Ám ha a fakultások hivatalnokai saját szakállukra óhajtanának változtatni a nyilvános előadásokat illető rendelkezéseken, a kormányzati felügyelet – mint a számára veszélyessé válható *újítokat* – kérdőre vonhatja őket, bár nem törhet elhamarkodottan pálcát fölöttük, csak miután a felsőbb fakultás legalattvalóibb szakvéleményéért folyamodott, hisz a kormányzat e hivatalnokokat bizonyos tanok nyilvános előadására is csak a *fakultások útján* utasíthatta.

4.) E vita igen jól megfér a tudósi és polgári közösség egyetértésével a maximák tekintetében, melyek követése szükségképp a fakultások mindkét osztályának állhatatos haladását és mind nagyobb tökéletességét eszközöli ki, előkészítvén, hogy végül a nyilvános ítékezés szabadságának a kormányzat önkénye szabta minden korlátozása elessék.

Ily módon egyszer talán eljuthatunk oda, hogy az utolsókból elsők lesznek (az alsóbb fakultásból lesz a magasabb), nem a hatalom bir-

széke elé citáltatnék (holott a népet a tudományosság ügyeiben nem illeti meg az ítékezés joga), s megszűnnék a tudósok vitája lenni; minthogy ekkor beállna a törvénytelen vitának amaz állapota, melyről föntebb már említést tettünk, és amelyben a tanokat a nép hajlamainak szolgálatják ki, a zendülés és széthúzás magvait vetnék el ezáltal, a kormányzatot is veszélybe sodorván. Ez önhatalmúlag fölkinálkozott néptribunok ennyiben kívánnak a tudósok köréből, és a polgári alkotmányba (világi dolgokba) avatkoznak bele, s voltaképp ők azok a *neológok*, akiknek joggal gyűlöletes nevét azonban alaposan félreértik, ha mindenkire alkalmazzák, aki a tanokat vagy tanmódokat illető bármi újdonság szerzője. (Hisz miért volna a régi egyben mindig jobb is?) Ellenben, hogy e névvel bélyegezzék meg őket, joggal megszolgálják azok, akik valamely egészen újfajta kormányzati formát, sőt, kormányzatnélküliséget (anarchiát) vezetnek be, amikor azt, ami a tudományosságra tartozik, a nép akaratára bízzák, hadd döntsön felőle, a népére, melynek ítéletét a szokásai, érzelmei és hajlamai fölött szerzett befolyásuk révén tetszésük szerint hajlítják, s így megfoszthatják befolyásától a törvényes kormányzatot.

toklásában ugyan, de a hatalom birtokosának (a kormányzatnak) tanácsadójaként, hisz az céljai elérésének eszközét inkább lelhetné föl a filozófiai fakultás szabadságában és a szabadságból fakadó belátásban, mint tulajdon abszolút tekintélyében.

Eredmény

Ez az antagonizmus, vagyis két, egymással a közös végcél érdekében egyesült fél *vitája* (*concordia discors, discordia concors*) nem *háborúság* tehát, nem a végső szándékok szembenállásából fakadó viszály a tudósi *enyém-s-tied* fölött, mely, akárcsak a politikai, *szabadságból és tulajdonból* áll, hol amannak mint föltételnek az utóbbi szükségképp meg kell előznie; következésképp a magasabb fakultásoknak nem adható semmiféle jog, ha ugyanakkor az alsóbbnak nem engedtetik meg fönttartásait a tanult közönség elé tárnia.

II.

FÜGGELÉK

AMELYBEN A FAKULTÁSOK VITÁJA A TEOLÓGIAI ÉS FILOZÓFIAI
FAKULTÁS VITÁJÁNAK PÉLDÁJÁN MEGVILÁGÍTTATIK

I. A vita matériája

A biblikus teológus voltaképp az *egyházi hit írástudója*, a rendszabályokon, vagyis a valaki másnak önkényéből fakadt törvényeken nyugvó hité tudniillik, míg ellenben a racionális teológus a *vallási hit észismereti tudósa*, ama hité következésképp, amelyik minden ember saját észére hivatkozva kifejezhető, belső törvényeken nyugszik. Hogy ekként áll a dolog, azaz hogy rendelkezésekre (bármily előkelő legyen is származásuk) vallás soha nem alapozható, már a vallás fogalmából

kitűnik. A vallás nem bizonyos – isteni kinyilatkoztatásnak tekintett – tanítások foglalata (azt ugyanis teológiának nevezik), hanem – isteni *parancsolatként* fölfogott – kötelességeinké (és, alanyilag nézvést, a maximáé még, hogy parancsolatokként engedelmeskedjünk nekik). A vallás nem anyagában, azaz objektumában különbözik a moráltól, e tekintetben tőle éppenséggel egyetlen porcikájában sem különbözik, hisz egyáltalában vett kötelességeinkben érdekelt; különbsége a moráltól pusztán formai, mert oly törvényhozása az észnek, amely az ész Istenről alkotott eszméje révén akar – kötelességeink teljesítését elősegítendő – a morál számára befolyást szerezni az emberi akarat fölött. Amiért is vallás egyetlenegy van csupán, és nincsenek különböző vallások, noha persze az isteni kinyilatkoztatásban és az észből nem származhatott rendeltszerű tanításokban való hitnek különböző fajtái vannak, vagyis különböző formái vannak az isteni akaratról alkotott érzéki elképzelésmódnak – mely azt a célt szolgálja, hogy ez akarat befolyásra tegyen szert kedélyünk fölött –, e formák közt pedig, amennyire tudjuk, a kereszténység a legillőbb. Mellyel is a Bibliában két különemű félből összetéve találkozhatni, s e részek egyike a vallás kánonát, másika organonját avagy vehikulumát foglalja magában, ahol is az előbbi tiszta vallási hitnek nevezhető (és rendszabályok híján a pusztá észen alapszik), a másik *egyházi hitnek*, amely teljességgel rendszabályokon nyugszik, s e rendszabályok rászorulnak a kinyilatkoztatásra, hogy szent tanításoknak és életelveknek számíthassanak. – Ám hogy isteni kinyilatkoztatásként fogadhassuk el, kötelességünk ez útmutatót is a vallási hit érdekében használni, s így érthető, az utóbbit említve miért gondolunk szokásosan egyben az íráson alapuló egyházi hitre is.

A biblikus teológus azt mondja: tudakozzátok az Írást, ahol az örök életet hiszitek megtalálni.²⁴ Csakhogy azt, lévén föltétele éppen az ember morális jobbulása, senki emberfia semmiféle írásban föl nem lelheti, hacsak nem maga rejti bele, mert a hozzá szükséges fogalmakat

²⁴ Tulajdonképpen: „Tudakozzátok az írásokat, mert azt hiszitek, hogy azokban van a ti örök életetek”, Ján. 5,39.

és alaptételeket voltaképp nem valaki mástól tanuljuk el, hanem valamely előadás alkalmából ezeket a tanárnak éppenséggel saját eszére hagyatkozva kell kibontania. Ám az Írás többet is rejt magában, mint pusztán amennyi az örök élethez szükségeltetik, magában rejtí tudniillik azt is, ami a történeti hithez tartozik, s ami a vallási hitnek pusztá érzéki vehikulumként szolgálatára lehet ugyan (ennél vagy amannál a személynél, ebben vagy amabban a korszakban), ám nem tartozik szükségképpen hozzá. A biblikus-teológiai fakultás mármost isteni kinyilatkoztatásként ehhez éppoly szilárdan ragaszkodik, mintha a benne való hit a valláshoz tartoznék. Ám ez összevegyítést illetően, s abban, mennyi igazságot rejt is magában a voltaképpeni vallás tekintetében, a filozófiai kar vitába száll vele.

E vehikulumhoz (ama dolgokhoz tudniillik, melyek a vallási hithez a vallási tanításon túl társulnak) mármost hozzátartozik a *tanítás módszere* is még, s rá úgy kell tekintetnünk, mint ami az apostolokra bízott, s amit nem szabad kinyilatkoztatásnak vennünk, hanem amit csak az akkori idők gondolkodásmódját tekintetbe véve (*κατ' ἀνθρωπίνον*)²⁵ fogadhatunk érvényesnek el, nem pedig mint önmagukban vett tan-tárgyakat (*κατ' ἀλήθειαν*),²⁶ éspedig vagy tagadó értelemben, tudniillik mert pusztán eltértek bizonyos akkoriban uralkodó és magukban véve téves vélekedéseket, elkerülendő az összeütközést valamely uralkodó, ám a vallással lényegileg nem ellenkező korabeli balhiedelemmel (például az ördögösöket illetően), vagy igenlőleg akár, olyasmiként, ami az új hit bevezetésének hasznára kívánta fordítani a nép elfogultságát régi egyházi hite iránt, mely utóbbinak most végét kívánták szakasztani. (Ilyen példának okáért az ószövetségi történetnek amaz értelmezése, mely azt az újszövetségben történtek előképeként magyarázta, bár e történet mint judaizmus, ha annak részeként tévesen belefoglalják a hitbéli tanításba, alkalmasint e sóhajra fakaszthat bennünket: *nunc istae reliquiae nos exercent* – CICERO.)²⁷

²⁵ Az emberre tekintve.

²⁶ Az igazságot tekintve.

²⁷ Most meggyűllik a bajunk e relikviákkal, ad fam XII. 4.

Ezért, hogy az Írást magyarázó keresztény tudományosság az értelmezés művészetét gyakorolván némely nehézséggel találja szemközt magát, s róluk – és az értelmezés elvéről – a magasabb fakultás (a biblikus teológus) az alsóbbal szükségképp vitába bonyolódik, midőn tudniillik az előbbi, aggódván az elméleti biblikus megismerésért, az utóbbit azzal gyanúsítja, hogy az minden tanítást – noha őket voltaképp kinyilatkoztatott tanként, s ennél fogva szó szerint kellene elfogadnunk – tönkrefilozofál, és tetszés szerint tulajdonít értelmet nekik, emez pedig, azt vigyázván, ami gyakorlati, azaz a vallást inkább, mintsem az egyházi hitet, épp megfordítva, a teológust vádolja, mondván, hogy ily eszközökkel az egészen szem elől téveszti a végcélt, mely hisz belső vallásként szükségképp morális cél, és az eszen nyugszik. Ezért a filozófus, az igazságban lévén érdekelt, a magáénak gondolja annak előjogát – s következőleg a magáénak gondolja a filozófia is –, hogy az Írás valamely helyéről vitázva annak értelmét megszabja. Az alábbiak az írásmagyarázat filozófiai alaptételei – ami azonban nem úgy értendő, mintha az értelmezés volna filozófiai természetű (kiterjeszteni akarván a filozófiát), hanem csupán, hogy az értelmezés *alaptételeinek* kell ilyen természetűeknek lenniök; mert minden alaptételt, vonatkozzék bár történeti- vagy nyelvtani-kritikai magyarázatra, mindenkor az észnek kell diktálnia – emitt azonban különösképpen neki, mert ami az Írás szövegéből a *vallásra* nézvést (mely csupán az észnek lehet tárgya) kideríthető, azt szintúgy az észnek kell tollba mondania.²⁸

²⁸ A mondat grammatikai szerkezete sérült, így kiegészítésre szorult: az „észnek kell diktálnia” fordulat valójában csak egyszer fordul elő, ekkor azonban a „mert minden alaptételt” mondatkezdet befejezés nélkül marad. Az Akademie-Ausgabe javaslata: „mert az alaptételeket is az észnek kell diktálnia – és emitt különös-

II. Az írásmagyarázat filozófiai alaptételei, melyek berekeszteni hivatottak a vitát

I. Az Írás ama helyeit, melyek bizonyos, szentnek mondott, ám az ész minden felfogóerejét (még a gyakorlati észét is) *meghaladó elméleti* tanokat foglalnak magukban, *szabad* a gyakorlati ész javára magyaráznunk, ellenben nemcsak szabad, de így is *kell* magyaráznunk azokat a helyeket, ahol a gyakorlati ésszel ellenkező tételekre találunk. – Az alábbiak néhány példával szolgálhatnak.

a) A szentháromság-tanból, ha szó szerint vesszük, *gyakorlati tekintetben mi sem levonható*, még ha mindjárt érteni vélnénk is, és csak még kevesebb adódik, ha ráeszmélünk, hogy meghaladja azt, amiről magunknak egyáltalában fogalmat alkothatunk. – Hogy az istenségben három személyt kell tisztelnünk, azt bárki tanítvány éppoly könnyedséggel hiheti pusztá szóra, mint hogy tízet, mert a több személyben (hiposztázisban) rejlő egy Istenről nem alkothat fogalmat magának, s még inkább, mert a különbségből élete vitelére nézvést nemigen vonhatna el egymástól eltérő szabályokat. Ellenben ha a hittételeknek morális értelmet adnánk (mint azzal *A vallás a pusztá ész határain belül* című munkámban próbálkoztam), az nem valami következmények nélkül való hitet hirdetne, hanem olyan hitet, mely morális rendeltetésünk felől szemügyre véve jól érthető. Ugyanígy áll a dolog az istenség egyik személyének megemberesülését hirdető tannal. Mert ha az Isten-embert nem akként gondoljuk el, mint az Istennek tetsző, teljes morális tökéletességben megmutatkozó emberi-ség [Menschheit] eszméjét, mely Istenben

képp, mert ami az Írás szövegéből a vallásra nézvést kideríthető, csakis az ész tárgya lehet.” Vorländer javaslata: „Mert ami az Írás szövegéből a *vallásra nézvést* (...) kideríthető, azt csak az ész határozhatja meg.” A fordítás főszövegében javasolt változat – melynek voltaképp ugyanez az értelme – nem különösebben szemet gyönyörködtető, viszont átmenteni igyekszik a toll- vagy szedéshiba okán átláthatatlanná vált kanti mondat minden törmelékét.

öröktől fogva megvolt* (ugyanott),²⁹ hanem valaki valóságos emberben „testileg benne lakozó”, s benne második természetként megnyilatkozó istenséggént: e titokból a magunk számára semmit, mi gyakorlati volna, ki nem hámozhatunk, hisz nem követelhetjük magunktól, hogy egy istenhez hasonlatosan cselekedjünk, ő tehát számunkra példa nem lehet; s akkor még említetlenül hagytuk ama nehézséget, hogy – ha már egyszer lehetséges az efféle egyesülés – miért is nem részeltetett benne az istenség minden embert, akik ilyenképp múlthatatlanul mind tetszetősekké lettek volna előtte. – Föltámadásának és mennybemenetelének történetét illetően hasonló észrevételek volnának tehetők.

Hogy vajon az eljövendő életet pusztán lélekben éljük-e, avagy az anyag, melyből testünk itt alant állt, személyünk azonosságához e más világon is szükségeltetik, a lélek tehát nem sajátos szubsztancia, és testünknek magának is föl kell támadnia, az számunkra gyakorlati tekintetben alkalmasint teljességgel közömbös is maradhat; hisz kinek oly kedves a teste, hogy szívesen hurcolná magával az örökkévalóságba, ha meg is szabadulhat tőle akár. Az apostol következtetéséből – hogy „ha pedig KRISZTUS föl nem támadott” (nem lett testileg eleven), „nincsen halottak feltámadása” (a halál

* A XVI. századi velencei POSTELLUS rajongása e pontban eredeti, és kiváló példaként szolgál rá, miféle tévelygésekbe, és pedig az *eszes* őrjöngés miféle tévelygéseibe zuhanhatunk, ha egy tiszta észeszmé megérzékítését az érzékek valamiféle tárgyának képzetévé változtatjuk át. Mert ha ez eszmén nem az embériséget értjük mint absztraktumot, hanem valaki embert, akkor annak valamelyik nemhez kell tartoznia. Ha Isten e teremtménye hímnemű (fiú), akkor ha osztozik is az emberek esendőségében, és ha magára vette is bűnüket, lévén a másik nem gyöngéi, akárcsak kihágásai, mégis sajátlagosan eltérőek a férfinemétől, nem alaptalanul érzünk kísértést rá, hogy föltegyük, e nemnek is támadt helyettesítője, hogy (Isten Leányaként mintegy) megengesztelje az Urat – s POSTELLUS úgy tartotta, egy jámbor velencei szűz személyében rá is talált. – [Guillaume Postel (1505 vagy 1510-1581); már Bayle *Dictionnaire*-je (III. 138.) a „tudós bolondok” közt említi őt – a Karl Vorländer-kiadás jegyzete.]

²⁹ Kant maga nem utal meghatározott helyre *A vallás a puszta ész...-ben*, azonban lásd a magyar kiadás (Gondolat, Budapest 1974) 260-262. oldalát.

után egyáltalában nem fogunk élni) – hiányzik a meggyőzőerő.³⁰ Ám ha hiányzik is (hisz az érvelésben mégsem támaszkodhatunk valamiféle ihletésre), amit az apostol mondani akart, annyi csak, hogy van okunk hinni, KRISZTUS él még, s hiábavalóság volna a hitünk, ha még valaki ily tökéletes ember sem élne tovább (testi) halála után; s e hit – melyet (mint minden emberbe) az ész oltott belé – indította arra az apostolt, hogy elfogadja a történeti hitet valami olyan köz-ügyben [öffentliche Sache], melyet tiszta szívből igaznak tartott, és amelyet az eljövendő élet morális hitének bizonyítékaul használt, rá sem eszmélvén, hogy morális hite híján aligha adott volna e legendának hitelt. A morális szándék ezzel beteljesült, még ha az elképzelés módja amaz iskolás fogalmak nyomát viselte is magán, melyek középett az apostol neveltetett. – E dologban egyébként fontos ellenvetések tehetők: az emlékére szerzett úrvacsora (egy szomorú beszélgetés) kezdete valódi (nem csupán a gyors vizionlátásig szóló) búcsúra hasonlít inkább. A keresztfán elhangzott panaszszavak a kudarcba fulladt szándékról szólnak (hogy a zsidókat még életében az igaz valláshoz térítse), holott inkább a beteljesült szándékon érzett boldogságot várnánk. Végül a tanítványok e LUKÁCSNÁL szereplő fordulatából: „pedig mi azt reméltük, hogy ő az, a ki meg fogja váltani az Izráelt”,³¹ sem az vehető ki, hogy reménykedtek volna a harmadnapra várható föltámadásban, s még kevésbé, hogy a föltámadásról fülükbe jutott volna bármi hír. – De miért is bonyolódnánk ily kiterjedt tudós vizsgálódásokba és vizálykodásokba egy történeti elbeszélés miatt, melyet békén meghagyhatunk mindenkor a maga helyén (az adiaphoronok³² közt), ha a vallásról van szó, s hozzá a gyakorlati tekintetű hit, melyet az ész olt belénk, önmagában véve is elegendő.

b) Az Írás ama helyeinek magyarázatánál, hol a szavak ellenkeznek az isteni természetről és Isten akaratáról alkotott észfoglal-

³⁰ 1 Kor. 15,15-17., bár Kant nem szó szerint idézi Pál apostolt.

³¹ Luk. 24,21.

³² Morálisan közömbös dolgok.

munkkal, a biblikus teológusok régtől ahhoz a szabályhoz tartják maguk, hogy az emberre valló kifejezésmódot (*ἀνθρωποπαθῶς*) istenhez méltó értelemben (*θεοπρεπῶς*) kell *magyarázni*; amivel is félreérthetetlenül megvallották, hogy a vallás dolgában az ész a Írás legfőbb magyarázója. – Hogy azonban az ész még olyankor is följogosítva érezhetné magát rá, hogy az Írás valamely helyét a saját alaptételeihez igazodva értelmezze, ha amit a szent író a szavával mondani akart, azt lehetetlen másképp értenünk, mint hogy az eszünkkel éppenséggel ellentmondásban áll – hogy tehát nem szabad az Írás e helyét betű szerint magyaráznunk, ha nem akarjuk a szent írot a tévedés gyanújába keverni –, ez megsérteni látszik az értelmezés legfőbb elvét, eddig mégis mindenkor a legünnepeltebb hittudósok tetszésével találkozott. – Ez történt Szt. PÁLnak az örök végzet szerinti rendeltetésről szóló tanításával, melyből a legfélreérthetetlenebbül kitűnik, hogy magánvéleményként ő a szó legszorosabb értelmében vett predesztinációt vallotta, s azt ezért az egyik nagy protestáns egyház föl is vette hittételei közé, ám a következőkben ugyanennek az egyháznak nagy része újból elejtette, vagy, amennyire csak lehetett, átértelmezte, mert azt az ész a szabadságról vallott tanítással, a cselekedetek fölrohatóságával, s így az egész morállal összeegyeztethetetlennek találta. – Ha a biblikus hit bizonyos tanai még csak nem is az erkölcsi alaptételeket, csupán a fizikai jelenségek megítélésének észmaximáit sértik is, azokat – a Biblia némelyik történeti elbeszélését példának okáért, melyekben ördögösök (démonikus emberek) szerepelnek – az írásmagyarázók, éspedig általános tetszést aratva ezzel, úgy értelmezték, hogy az ész e történetektől bántatlan maradjon (nehogy szabad bejárást engedjenek minden babonának és csalásnak), anélkül, hogy ebbéli felhatalmazásukat bárki kétségbe vonta volna – noha e történetek ugyanolyan történetírói hangvétellel beszéltetnek el az Írásban, mint a szent történet egésze, és alig is kétségbe vonható, hogy szerzőik szó szerint igaznak tartották őket.

II. A hit az Írás olyasfajta tanaiban, melyeket valóban ki kellett nyilatkoztatni, ha ismeretessé válni rendeltettek, nem *érdem* önmagában, s hiánya, mi több, az irántuk támadt kétely nem *vétek*, mert a vallásban minden a *tetten* múlik, s minden biblikus hitbéli

tanításnak e végső szándékot – s következőleg a hozzá illő értelmet – kell tulajdonítanunk.

Hittételen nem olyasmit értünk, amiben hinni kell (mert a hit nem enged meg felszólító módot), hanem ami gyakorlati (morális) szemszögből elfogadható és célszerű, habár éppenséggel nem bizonyítható, következőleg hihető csupán. Ha a hitet e morális érdek híján, pusztán az elméleti igaznak-tartás értelmében fogadom el elvként, olyan dolgokat illetően példának okáért, melyek történetileg mások tanúságtételén alapulnak, vagy csak mert bizonyos adott jelenségeket másképp, mint ezt vagy amazt előfeltételezve, nem tudok megmagyarázni, akkor az efféle hit nem alkateleme a *vallásnak*, mert senkit nem tesz jobb emberré, és mit sem bizonyít; s ha csak a félelem és remény győzködésére fundáltuk ki lelkünkben, akkor ellenkezik az őszinteséggel, következőleg a vallással is. – Ha tehát a Szentírás szavai néhol első hallásra mintha azt mondanák, hogy a hit valamely kinyilatkoztatott tanban önmagában érdem már, sőt, előbbre való a morálisan jó cselekedetnél, e helyeket úgy kell magyaráznunk, mintha azok csakis a morális, a lelket az ész által jobbító és fölemelő hitre utalnának; föltéve akár, hogy a betű szerint vett értelem – példának okáért, hogy aki hisz és megkereszteltetik, üdvözülni stb. – ellene szól ez értelmezésnek. A rendeltszerű dogmáknak és a hitelességük iránt ébredt kételyeknek tehát aligha kell nyugtalanítaniuk a morálisan ép érületű lelket. – Ugyan-ezeket a tételeket mindazonáltal valamely *egyházi hit hirdetésében* lényeges követelményeknek is tekinthetjük akár, bár az effajta hiedelmek – mert csak vehikulumai a vallási hitnek, következőleg változékonyak, s alkalmasnak kell maradniuk a fokozatos megtisztulásra, míg csak a vallási hittel össze nem egyeznek – nem tehetők meg hittételnek, noha még a templomokban sem támadhatók meg nyilvánosan, s áthágásuk ép bőrrel nem megúszható, mert a közcsend és béke gondját viselő kormányzat őrizete alatt állnak, míg a tanító dolga attól óvni, nehogy csupán a maguk kedvéért szentségszámba vétessenek, úgy intézni tehát, hogy késedelmeskedés nélkül ama vallási hit felé forduljunk, melynek ők csak bevezetőül szolgálnak.

III. A cselekvésről úgy kell gondolkodnunk, mint ami abból fakad, hogy az ember maga használja morális erőit, nem pedig mint valami külső, magasabb hatóók befolyására támadt okozatról, melynek tekintetében az ember magatartása elszenvedő; az Írás ama helyei, melyek szó szerint véve az utóbbira látszanak utalni, a fenti alaptétellel való összhangba hozataluk szándékával értelmezendők.

Ha természetén az az emberben uralkodó elv értendő, mely őt tulajdon *boldogságát* előmozdítani ösztökéli, kegyelmen pedig a bennünk rejlő fölfoghatatlan morális adottság, azaz a *tiszta erkölcsiség* elve, akkor természet és kegyelem egymástól nem különböznek csupán, hanem egymással gyakorta ellenkeznek is. Ám ha (gyakorlati értelemben véve) természetén annak tehetségét értjük, hogy bizonyos szándékokat a magunk erejéből egyáltalában végbevihe-tünk, akkor nem más a kegyelem, mint az ember természete, amennyi-ben tudniillik saját benső, ám érzékfölötti elve (kötelességének képzete) rendeli őt cselekedni, noha ezt az elvet – mert magunknak meg akarjuk magyarázni, bár nem tudunk további okáról – az istenség által belénk ültetett, s a jóra ösztökélő indítéknak, következ-zőleg kegyelemnek gondoljuk, olyasminnek, aminek készségét [Anlage] nem mi plántáltuk magunkba. – A bűn tudniillik (az embe-ri természetben rejlő gonoszság) szükségessé tette a büntető tör-vényt (akárha jobbagyok volnánk), ám nála erősebbnek kell lennie bennünk (mint szabad emberekben) a kegyelemnek (azaz a jó ki-bontakozásába vetett reménynek, melyet a jóra való eredendő adott-ságunk hite éleszt bennünk, és az Isten előtt tetszésre találó emberi-ségről Isten Fia nyújtotta példa), s erősebb is lehet, csak engedjük hatni magunkban, azaz engedjük, hogy tevőlegessé váljék bennünk az érzület, mely a szent példát követő életvitelre szólít! – Az Írás ama helyeit tehát, melyek mintha a pusztá szenvedőleges odaadás-ról szólnának valami külső, bennünk szentségként megnyilatkozó hatalom iránt, úgy kell magyaráznunk, hogy abból kivilágolják: mondott morális adottságunk kibontakozásán *nekiünk magunknak kell fáradoznunk*, noha eredetének isteni voltát az maga bizonyítja meg, hisz magasabb helyről ered, mint ameddig bármiféle ész (az okot elméletileg nyomozván) elér, s ennélfogva hogy birtokunkban van, nem érdem, hanem kegyelem.

IV. Ahol önnön cselekedete saját (szigorúan ítélő) lelkiismerete előtt az embert igazolni már elégtelen, ott az észnek fölhatalmazása van rá, hogy hívó lélekkel föltenni bátorcodjék a tökéletlen emberi igazságságnak valamilyen természetfölötti kitoldását (még ha meghatározni nem is szabad, hogy miben is állna az).

E fölhatalmazás magától értetődik; mert hogy olyanná váljék az ember, amilyennek rendeltetése szerint lennie kell (tudniillik a szent törvényhez méltónak), arra képesnek is kell lennie, s ha ez saját erejéből, természetes úton nem lehet meg, akkor remélheti, hogy külső, isteni segédlettel történik majd (bárminő is legyen e segítség). – Hozzáfűzhetnénk még, hogy a hit e kitoldásában üdvözít is, mert az ember egyedül általa tehet csak szert a bátorságra és szilárd érzületre, mely az Istennek tetsző életvitelhez (az üdvösség reményének egyetlen föltételéhez) szükségeltetik, hogy végső szándékának (hogy Istennek tetszővé váljék) sikerét illetően kétségbe ne essék. – Ám az éppenséggel nem szükségeltetik, hogy tudja és pontosan meg is tudja mondani, *mi* is volna e kipótlás eszköze (hisz az végtére mégiscsak fölmérhetetlen, s bármit is áruljon el róla Isten nekünk, számunkra fölfoghatatlan), sőt, ennek ismeretére csak igényt támasztani is vakmerőség már. – Az Írás ama helyei tehát, melyek e különös kinyilatkoztatásról látszanak beszélni, akképp magyarázandók, mintha bennük csupán e morális hit vehikulumáról esnék szó, igazodván ebben ama nép odáig dívó hitbéli tanításaihoz, ám az ott mondottak nem illethetnek a (minden embernek szóló) vallási hitet, pusztán az egyházi hitet illethetnek közvetkezőleg (példának okáért a zsidó-keresztényekét), mely rászorul a nem mindenkinek megadatott történeti tanúbizonyságokra; míg ellenben a vallás (mely hisz morális fogalmakon épül) önmagában teljes és a kételyektől érinthetetlen kell, hogy legyen.

* * *

Ám hallani vélem, amint a biblikus teológusok kórusban emelik föl hangjukat a filozófiai írásmagyarázatnak már pusztán eszméje ellen is, mondván: annak elsőbbség is nem a kereszténység, hanem valamiféle naturalista vallás lebeg a szeme előtt. *A válasz:* a keresz-

ténység eszméje ama vallásnak, amely kifejezetten az észre kell, hogy épüljön, és amely ennyiben persze természetes is. Ám tartalmaz egy eszközt, e vallást az emberek közé bevezetendő: a Bibliát, melynek eredetét természetfölöttinek tartják, s amely (legyen bármilyen is eredete), ha az ész morális előírásainak a nyilvános elterjesztés és bensőséges meglevevítés tekintetében szolgálatára van, a vallás vehikulumaként számon tartható, s mint ilyen természetfölötti kinyilatkoztatásként is elfogadható. *Naturalistának* mármost valamely vallást akkor nevezhetünk, ha alaptételévé teszi, hogy ilyesfajta kinyilatkoztatásnak helyt nem ad. A kereszténység ezért nem naturalista vallás tehát, habár pusztán természetes vallás, mert azt el nem vitatjuk, hogy az előbbi bevezetésének s egy őt nyilvánosan hirdető és megvalló egyház alapításának a Biblia természetfölötti eszköze is lehet akár, csak épp, ha a vallási tanítás az, amiről szó esik, nem vagyunk tekintettel ebbéli eredetére.

III. Az írásmagyarázat alaptételeit illető ellenvetések, valamint megválaszolásuk

Hallani vélem, amint harsányan ellene szegeznek az értelmezés főnti szabályainak: *elsőben is*, hogy ez mind a filozófiai fakultás ítélete, s ezek szerint e fakultás megengedhetni véli magának, hogy a biblikus teológusok dolgába ártsa magát. *A válasz:* az egyházi hit történeti tudományosságot, a vallási hit pusztán észet kíván. Hogy az előbbit az utóbbi vehikulumaként magyarázzuk, az persze az ész követelése – ám hol lehetne jogosabb az efféle követelés, mint ott, ahol valami csupáncsak valami másnak mint végoélnak (s a vallás az) eszközeként bír valamelyes értékkel, s van-e bárhol is az észnél magasabb elve a döntésnek, ha az igazságról folyik a vita? S a teológiai fakultást sem csorbitja semmiképp, ha a filozófiai fakultás az ő rendszabályait saját szolgálatába fogadja, hogy tanait a velük való összehangzás által erősítse meg; inkább azt gondolná az ember, megtiszteltetés érte ezzel a teológiai kart. Ha az írásmagyarázatot illetően mégis vita támadna közöttük, nem tudnék más

kiegyezést ajánlani, mint emezt: *ha a biblikus teológus felhagy vele, hogy a maga szolgálatába állítsa az észet, a filozófiai teológus is fölhagy majd azzal, hogy saját tételeinek igazolására használja a Bibliát.* Igencsak kétlem azonban, hogy az előbbinek ezt az egyezséget szabad volna elfogadnia. – *Másodjára:* hogy ama magyarázatok allegorikus-misztikus magyarázatok, következőleg sem nem biblikusak, sem nem filozófiaiak. *A válasz:* épp ellenkezőleg áll a dolog, tudniillik hogy ha a biblikus teológus a vallás burkát veszi vallásnak, akkor, példának okáért, az egész ótestamentumot a még csak eljövendő vallási állapot egyetlen összefüggő (előképek és szimbolikus elképzelések alkotta) *allegóriájaként* kell magyaráznia, hacsak nem akarja föltenni, hogy az már akkor maga volt az igazi vallás (amelyik hiszen nem lehet igazabb az igaznál), miáltal is nélkülözhetővé tenné az újtestamentumot. Ami azonban az ész értelmezéseinek állítólagos misztikáját illeti, midőn a filozófia az Írás szövegében valamiféle morális értelmet tapogat ki, vagy akár kényszerít rá a szövegre, az éppenséggel az egyetlen eszköz visszariasztani a misztikát (egy SWEDENBORGÉT,³³ példának okáért). Mert a vallás dolgaiban a képzelőerő elkerülhetetlenül szertelenségekbe téved, ha az érzékfölöttit (melyről mindannak kapcsán, ami csak a vallás nevet viseli, el kell gondolkodnunk) nem köti az ész bizonyos fogalmaihoz, amilyenek a morális fogalmak is, és a benső kinyilatkoztatások illuminátizmusára vezet, oly kinyilatkoztatásokéra, melyekből kinek-kinek megvan a magáé, miközben elkallódik az igazság nyilvános próbaköve.

Ám vannak még ellenvetések, melyeket az ész maga hoz föl a Biblia ésszerű értelmezése ellen, s szegez önnönmagának, és amelyeket szeretnénk a fönt bemutatott értelmezési elvek sorrendjében röviden jelezni és kiküszöbölni. a) *Ellenvetés:* mint kinyilat-

³³ Emmanuel Swedenborg (1688-1772), XII. Károly svéd király tanácsosa, mérnök, közigazdász, matematikus, filozófus; főbb művei: *Opera philosophica et mineralia* (1734), *Oeconomia regni animalis* (1741), *Arcana coelestia* (1756). Kant egyebek közt az ő miszticizmusával vitázva írta *Träume eines Geistersehers, erläutert durch Träume der Metaphysik* (1766) című művét.

koztatást, a Bibliát önmagából kell magyarázni, nem az ész segédelmével; mert az ismeret forrása valahol másutt van, nem az észben. *Válasz:* éppen, mert ama könyv isteni kinyilatkoztatásnak fogadtatik el, kell őt nem csupán a történeti tanok alaptételei szerint (önmagával összehangoltan) elméletileg magyaráznunk, de észfogalmak nyomán gyakorlati szemszögből is; mert hogy valami isteni kinyilatkoztatás-e, azt a tapasztalat által kezünkre adott ismertetőjegyből soha föl nem ismerhetjük. Jellege (legalábbis *conditio sine qua non*ként) mindenkor arról ismerszik meg, hogy egybehangzik azzal, amit az ész Istenhez illőnek nyilvánít. – b) *Ellenvetés:* mindezt, ami gyakorlati, valamiféle elméletnek kell megelőznie, s minthogy ez kinyilatkoztatott tanként talán az isteni akarat szándékairól szól – melyeket bár nem látunk át, de amelyek bennünket mégis kötelezhetnek e szándékok szolgálatára –, az efféle elméleti tételekben való hit mintha már magában is valamiképp kötelező volna, következésképp mintha az e tételeket illető kételkedésben is volna valamifajta bűn. *Válasz:* ha az egyházi hitről van szó, ezt el is ismerhetjük akár, az ugyanis nem érint másfajta gyakorlatot, csak az elrendelt szokásokét, s azok, hogy általuk valamely egyházhoz tartozónak valljuk magunkat, az igaznak elfogadás tekintetében nem követelnek meg többet, csak hogy a tan lehetetlen ne legyen; míg a vallási hithez az igazságról való *meggyőződés* követeltetik, illet azonban rendelkezésekből nem meríthetünk (arra nézvést, vajon isteni tanítások-e), mert hogy azok, azt mindenkor megint csak egy olyasfajta történettel kellene bizonyítanunk, melynek nem áll jogában *magamagát* isteni kinyilatkoztatásnak hirdetni. Ezért a vallási hitet illetően – mely csak az életvitel moralitására, a cselekedetre figyelmez – a történeti tanok igaznak-tartása, legyenek bár bibliai tanok, nem bír morális értékkel, ahogy kétségbe vonásuk sem vétek: ez is, az is az adiaphoronok közé tartozik. – c) *Ellenvetés:* miként kiálthatnánk rá arra, akinek halott a lelke, hogy „kelj föl és járj!”, ha e kiáltás mögött nem áll ugyanakkor valamiféle természetfölötti hatalom, hogy belé életet leheljen? *Válasz:* a fölszólítást az emberhez saját esze intézi, amennyiben tudniillik benne lakozik a morális élet érzékfölötti elve. Meglehet, az ember nem kel ezáltal rögvést életre, hogy magától a lábára álljon, ám mégis moccanni

bírható, s arra buzdítható, hogy törekedjék a jó életvitelre (mintha erői szunnyadoznának csak, de nem hamvadtak volna el), és ez már oly cselekedet, melyhez külső beavatkozás nem szükségeltetik, s amely, ha folytatásra lel, a remélt változást kieszközölheti. – d) *Ellenvetés*: a hit, mellyel az emberi igazságosság tökéletlenségének számunkra ismeretlen fajtájú kitoldása, következőleg valaki másnak a jótéteménye felé fordulunk, hiábavalóan elfogadott indok (*petitio principii*), kielégítendő a bennünket kínzó szükségletet. Mert amit valaki fölöttünk állónak a kegyelmétől várunk, arról nem tehetjük föl, mintha csak magától értetődnék, hogy osztályrészünké is kell lennie, csupán ha valóban megígértetett, s ennél fogva csupán ha nekünk tett határozott ígéretnek fogadjuk el, mintha csak formális szerződésre léptünk volna vele. Ama kitoldást tehát, olybá tűnik, csak akkor remélhetjük s előfeltételezhetjük, ha isteni *kinyilatkoztatásként* valóban megígértetett. *Válasz*: a közvetlen isteni kinyilatkoztatás, mely ama vigasztaló szózatot intézné hozzánk, hogy „megbocsáttattak bűneid”, valamiféle érzékfölötti tapasztalat volna, s az ilyesmi lehetetlen. Ám abban, ami (miként a vallás) morális szokokon nyugszik, s ezáltal, legalábbis gyakorlati tekintetben, *a priori* bizonyos, nem is szükségeltetik ilyesmi. Egy szent és jószágos törvényhozó dekrétumai felől – melyeket esendő, ám mindennek, amit kötelességükként ismernek föl, összes tehetségüket latba vetve engedelmeskedni igyekvő teremtményekre nézvést hozott – nem gondolkodhatunk másképp; és az ilyesfajta kitoldásba vetett észhit és bizodalom, melyhez nem is szabad valamiféle határozott, empirikusan megadott beleegyezésnek társulnia, inkább tanúskodik igazi morális érzületről – s ezzel a fogékonyságról a kegyelem remélt megnyilatkozása iránt –, mint azt bármiféle empirikus hit tehetné.

* * *

Ily módon minden írásmagyarázat – *ha a vallást érinti* – a kinyilatkoztatás által sugallt erkölcsiség elvéhez kell, hogy igazodjék, s enélkül vagy üres gyakorlati tekintetben, vagy éppenséggel akadálya a jónak. – S *autentikusnak* is csak ez esetben gondolható

voltaképp bármely magyarázat, mert így az Írás magyarázója a bennünk lakozó Isten maga, hisz senkit meg nem értünk, csak aki tulajdon értelmünkön és tulajdon eszünkön keresztül szól hozzánk, és valamely hozzánk intézett tanítás isteni voltát másként, mint a *mi* eszünk fogalmainak – mármint tiszta-morális, és ekképp tévedhetetlen fogalmainak – segedelmével, föl sem ismerhetjük.

ÁLTALÁNOS MEGJEGYZÉS A VALLÁSI FELEKEZETEKRŐL

Ami valóban megérdemli a vallás nevet, az felekezeti különbségeket nem ismer (mert a vallás egységes, egyetemes és szükségszerű, következésképp változhatatlan), ám ily különbségek igencsak előadódhatnak abban, ami az egyházi hitre tartozik, gyökeredzzék e hit akár pusztán a Bibliában, akár a hagyományokban – már ha a hit a vallás pusztá vehikulumában vallási cikkelynek vétetik.

Herkulesi munka, s a tetejébe még hálátlan is, akár csak fölsorolni is mind a *kereszténység* felekezeteit, már tudniillik kereszténységen *messianisztikus* hitet értve; mert ha így tekintjük, a kereszténység a messianisztikus hit egyik felekezete* csak – aminek kezdetben a rómaiak is tartották –, olyannyira, hogy e formában a szó szűkebb értelmében vett *zsidósággal* szokták szembeállítani (a zsidósággal, ahogy az a népen gyakorolt osztatlan uralmának utolsó pillanatában létezett), ahol is a kérdés úgy szól: „te vagy-e, akire várunk, avagy

* A német nyelvszokás (vagy nyelvi megrögzöttség) furcsasága, hogy vallásunk hívei magukat KRISZTUSoknak [Christen] *nevezik*; mintha csak több KRISZTUS volna egyetlennél, s minden hívó egy-egy KRISZTUS. Krisztianusoknak kellene magukat nevezniök. – Ám ezt a nevet azok, akikről sok rossz volna elmondható (mint a *Peregrinus Proteus*ban történik), nyomban egy szekta nevének gondolnák – amit a *Christen* nevet viselők elkerülnek. – A *Hallische Gelehrten Zeitung* egy recenziója hasonlóképp azt követelte, hogy JEHOVA nevét *Jahwoh*nak ejtsük. Ám e változtatás után e név mintha pusztán valami nemzeti istenséget jelölne, s nem a világ urát. – [A jegyzetben Kant vélhetőleg Wieland 1791-ben megjelent, *Peregrinus Proteus* című írására utal.]

várakozzunk tovább valaki másra?” Ám e jelentésben a kereszténység egyfajta írásra és rendelkezésekre alapozott néphit volna csak, melyről nem tudható, vajon éppenséggel mindenkire nézvést érvényes-e, netán a legutolsó kinyilatkoztatás, s a továbbiakban nála kell-e megállapodnunk, vagy várhatók a jövőben még más, a célt inkább szolgáló isteni rendszabályok.

Hogy egy hitbéli tanítás felekezetekre való fölosztásának valamilyen sémájára szert tehesünk, ahhoz nem az empirikus adatoknál kell kezdenünk, hanem az ész által *a priori* elgondolható különbségeknél, hogy a hitbéli dolgokról való gondolkodás módozatainak különbségeiben kitapogathassuk ama fokot, melyen a különbözőség immár felekezeti különbség.

Hitbéli dolgokban – az *elfogadott* gondolkodásmód szerint – a fölosztás elvéül a *vallás* vagy *babona* (avagy *pogányság*)³⁴ megkülönböztetése szolgál (s ezek úgy állnak szemben egymással, mint A és non A). Az előbbi hitvallóit szokásosan *hívőknek*, az utóbbiét *hitetleneknek* nevezik. Vallás az a hit, amelyik Isten imádásának *lényegét* az ember moralitásában látja; pogányság, amelyik nem így tesz: vagy mert belőle egy természetfölötti és morális lény fogalma hibádzik (*ethnicismus brutus*), vagy mert nem az erkölcsileg helyes életvitelt szorgalmazó érzületet teszi meg a vallás fő alkatelemének, hanem valami mást, olyasmit, ami a vallásban éppen, hogy lényegtelen (*ethnicismus speciosus*).

Mármost a hittételek, melyeket ugyanakkor isteni *parancsolatoknak* kell gondolnunk, vagy *rendeletszerűek*, következőleg a számunkra véletlenszerűek és kinyilatkoztatott tanok, vagy *morális* hittételek, következőleg őket a szükségszerűség tudata kíséri, és *a priori* megismerhetők,³⁵ azaz *észtanai* a hitnek. Az előbbi tanok foglalata az *egyházi hit*, míg a tiszta *vallási hit* az utóbbiaké.*

³⁴ A Hartenstein-kiadás javítása: „vallás vagy pogányság”.

³⁵ A Hartenstein-féle kiadás az *erkennbar* helyett az *erdenkbar* (elgondolható) kifejezést ajánlja.

* Hadd használom egyelőre e fölosztást emitt, melyről nem állítom, hogy pontos volna, sem hogy igazodnék a megszokott szóhasználathoz.

Az egyházi hit számára *egyetemességet* követelni (*catholicismus hierarchicus*) ellentmondás volna, mert a föltétlen egyetemesség szükségszerűséget előfeltételez, és szükségszerűség csak ott van, ahol a hittételeket maga az ész alapozza meg kielégítően, s azok következőleg nem is pusztá rendszabályok. A tiszta vallási hit ellenben joggal támaszt igényt az egyetemességre (*catholicismus rationalis*). Felekezeti elkülönülés hitbéli dolgokban az utóbbinak körében nem is mutatkozik soha; ha ilyesmire lelünk, az mindenkor az egyházi hit hibájából fakad: abból, ha ennek rendszabályait (az isteni kinyilatkoztatásokat is akár) a vallás lényeges alkatelemének vélik, következőleg a racionalizmushoz hitbéli dolgokban empirizmust kevernek, ekképp önmagában szükségszerűnek tüntetvén föl azt, ami véletlen pusztán. Minthogy mármost a véletlenszerű tanokban sok mindent találhatunk, ami egymásnak ellentmond – részint ellentmondó rendszabályokat, részint ezek egymásnak ellentmondó értelmezéseit –, könnyen belátható, hogy a pusztá egyházi hit, ha a vallási hit meg nem tisztítja, bő forrás, melyből hitbéli dolgokban végtelen sok felekezet fakadhat.

Hogy pontosan megadhassuk, mi is a veleje a fentebbi tisztázásnak, ahhoz a legalkalmasabb próbakőnek számomra e tétel látszik: bármely egyházi hithez, amint lényeges vallási tanításként tüntet föl pusztán rendeletyszerű hitbéli tanokat, *pogányság elegyül*; mert ez utóbbi annyit tesz, mint lényegesnek tüntetni föl, ami a vallásban külsődleges (a lényegtől távol eső). Ez a hozzáelegyülés fokenként odáig juthat, hogy az egész vallás pusztá egyházi hitté alakul, szokásokat hirdetvén törvényekként, majd utóbb merő pogánysággá lesz,* s e csúfneven mit sem szépít, ha azt mondjuk,

* A *pogányság* [Heidentum] (paganizmus), ha a szót magát magyarázzuk, az erdei népek (a vadonban lakók) vallásos babonája, olyan sokaságé tehát, melynek vallási hite híján van még minden egyházi alkotmánynak, következőleg közjogi törvénynek is. Ám a zsidók, mohamedánok és indusok nem tartják törvénynek azt, ami nem törvényük nekik maguknak, s a többi népet, kiknél nem ugyanazok a bevett egyházi szokások uralkodnak, mint náluk, csúfnevekkel, tudniillik a hitetleneknek kijáró csúfnevekkel (gój, gyaur stb.) illetik.

ama tanok mégiscsak isteni kinyilatkoztatások hiszen; mert nem egyszerűen e rendeletszerű tanok s egyházi kötelességek okán ragad rajta joggal a hit e módozatán a pogányság elnevezése, hanem mert nekik föltétlen értéket tulajdonítanak (mintha nem csupán vehikulumok volnának, hanem maguk is alkatelemei a vallásnak, noha nincs belső morális tartalmuk; vagyis nem a kinyilatkoztatás anyaga teszi a pogányságot, hanem a forma, ahogy azt gyakorlati érzületünkbe befogadjuk). Az egyház jogigénye, hogy ily hit szerint ítéljen üdvözülni vagy elkárhozni bárkit is, paposkodásnak nevezhető, s e megtisztelő cím azoknak is kijár, kik magukat protestánsoknak mondják, ha azon iparkodnak, hogy hitbéli tanításuk lényegét oly tételek és hagyományok hitében lássák viszont, melyekről az észnek nincsen számunkra mondanivalója, s amelyekhez éppúgy megtérhet, illetve amelyeknek éppúgy képes engedelmeskedni a legrosszabb, legsemmirekellőbb is, mint a legderekabb – mozgósítsák bár akkora utóvédjét amaz erényeknek, melyeknek állítólag az előbb említettek csodás erejéből kellene fakadniok (melyeknek következőleg hibázik saját gyökérzetük), amekkorában csak kedvüket lelik.

Ahol az egyházi hit tulajdon tekintélye jogán szólal meg, nem ügyelve rá, hogy a *vallási hit* igazítsa ki őt, épp ama ponton üti föl a szektásság³⁶ is a fejét; mert hisz amaz (gyakorlati észhitként) a szabadság tudatával társult befolyását az emberi lélekre el nem veszítheti, miközben mégis az egyházi hit uralkodik a lelkiismereten – s így ki-ki igyekszik olyasmit az egyházi hithez hozzátoldani vagy abból kivonni, ami saját vélekedése mellett szól.

Az egyházi hitnek ez az uralma vagy az egyháztól való pusztá elkülönülésre indít (szeparatizmus),³⁷ azaz az egyházzal vallott közösség nyilvános vállalásától való tartózkodásra, vagy az egyházi

³⁶ A vallási felekezet németül *Religionssekte*, s ez aligha volna szektaként fordítható, habár a szó szűkebb értelmében vett szektát is jelent; ahol azonban Kant maga is elítélőleg vagy korlátozólag az észérvekkel nem indokolható elkülönülésre utal, jobbnak tűnt mégis a szekta szót (vagy származékait) használni, azzal, hogy mégis emlékeztetnünk kell rá az Olvasót: ugyanaz a szó fordul hol felekezetként, hol szektaként elő.

³⁷ Hartenstein ezt „szeparatisták”-ra javítja.

formát illetően másként gondolkodók nyílt elszakadására, még ha az utóbbiak az anyagot tekintve éppenséggel az egyházhoz tartozónak vallják is maguk (szizmatikusok), esetleg arra, hogy a némely hitbéli tanításokat illetően eltérőleg gondolkodók külön – nem mindig titkos, ám az állam által nem szentesített – társaságokban egyesüljenek (szektások), melyek némelyike a közös kincsestárból még sajátos, a nagyközönségre nem tartozó, titkos tanokat is merít (mintha a jámborság valamiféle zártkörű klubjának volnának tagjai); s végül ez uralom megszüli a béke hamis barátait is, akik úgy vélik, a különféle hitmódozatokat összeolvasztva mindnek eleget tehetnek (szinkretisták) – s akik rosszabbak még a szektásoknál is, mert amiben támaszt keresnek, az a vallás dolgában tanúsított általános közömbösség; s mármost hogy – mert valamiféle egyházi hitet a népnek mégiscsak vallania kell – az egyik éppúgy megteszi, mint a másik, ha magát a kormányzat céljainak szolgálatába engedi állítani, ez az alaptétel, az uralkodó szájából hangozván el, teljességgel helyes ugyan, mi több, még bölcs is, ám az alattvalók ítéleteként – hisz nekik a saját, éspedig saját morális érdekük szerint kell a dolgot mérlegelniök – a vallás legzabolátlanabb lebecsüléséről árulkodnék; mert hogy miféle alkatú is a vallás vehikuluma, melyre valaki kiterjeszti egyházi hitét, az a vallás számára nem közömbös körülmény.

Ugyan a szektásságot illetően (amely, fejét egyszer fölütvén, az egyházak sokasodását vonhatja maga után akár, miként az a protestánsoknál történt) azt szokták mondani: jó, ha sokféle vallás (voltaképp egyházi hitmódozat)³⁸ van egyetlen államban; s ez annyiban helyes is, hogy jó jel tudniillik: annak a jele, hogy a népnek engedélyezettett a vallásszabadság, ám ez voltaképp csak a kormányzatot dicséri. Önmagában véve nem jó mégsem e vallási közállapot, hisz elvének alkatából – amint azt a vallás fogalma pedig megkövetelné – nem fakad a lényeges hitbéli maximák egyetemessége és egysége, és nem nyújt fogodzót ahhoz, hogy a lényegestől távol eső dolgok kiváltotta vitát különválasszuk a vallás fogalmától. Az abbéli vélemé-

³⁸A zárójelet Ernst Cassirer javítása szerint zártuk.

nyek különbsége, hogy vajon a vallás vehikuluma alkalmas-e, avagy inkább alkalmatlan azt végső céljában (tudniillik az emberek morális javulásában) szolgálni, oka lehet talán az egyházi felekezetek különbözőségének, csupáncsak emiatt azonban nem szabad a vallásfelekezetek különbözőségét is okoznia, hisz az utóbbi a vallás (tehát a láthatatlan egyház) egységének és egyetemességének éppenséggel ellenére van. A fölvilágosult katolikusok és protestánsok tehát egymást akár hittestvéreknek is tekinthetnék, anélkül, hogy elvegyülnének egymással, mindkét részről ama reményben (s ama célért fáradozván), hogy, élvezvén a kormányzat kedvezését, az idő a hit formalitásait fokról fokra céljuk – tudniillik a vallás – méltóságához emeli majdan (bár persze hitük így aligha olyasfajta hit immár, mely Istent mással akarná felénk hajlítani vagy megengesztelni, mint a tiszta morális érzülettel). – Ami még a zsidók tekintetében is lehetséges, anélkül, hogy a kereszténységhez (mint *messianisztikus* hithez) való egyetemleges megtérítésükről álmodoznánk,* ha körükben, mint mostanság történik, megtisztult vallási fogalmak születnek, s maguk levetkezik az immáron mire sem szolgáló, s az igazi vallásos érzületet inkább

* E föltevést MOSES MENDELSSOHN oly formában hárította el, mely (*ad hominem* érvelvén) *okosságát* dicséri. Ameddig – mondta – Isten a Sínai hegyéről nem vonja vissza törvényeinket éppoly ünnepélyesen, mint ahogy (mennydörgés és villámlás közepett) adta volt őket, azaz, amíg világ a világ s még két nap, e törvények kötnek bennünket; amivel valószínűleg azt akarta mondani: vessétek el előbb ti, keresztények, a zsidóságot a *magatok* hitében, akkor majd mi is elhagyjuk a magunkét – hogy azonban saját hitsorsosait e kemény követelménnyel nem fosztotta-e meg a rájuk nehezedő terhek legcesekélyebb enyhülésének reményétől is, noha e terheket valószínűleg a legkevésbé sem tartja lényegileg hitéhez tartozóknak, hogy ez tehát *jóakarátát* is dicséri-e, efelől döntsenek hitsorsosai maguk. – [Kant Mendelssohn *Jerusalem oder über religiöse Macht und Judentum* című 1783-as munkájára utal (*Sämtliche Werke* III., 356.). „Megengedett dolog a számunkra eltűnődni a törvényen, kutatni szellemét, s az is, hogy ahol a törvényhozó nem szolgált okkal, ott föltegyünk valaminő okot, amely a korhoz, helyhez és körülményekhez igazodott talán, s a kor, a hely és a körülmények változásával meg is változtatható – ha majd a legfőbb törvényhozónak úgy tetszik, hogy ebbéli akarátát tudtunkra adja, fennhangon, nyilvánosan, minden kételyt és aggályt kizárva, ahogy a törvényt is adta. Amíg ez meg nem történik, amíg nem tudunk fölmutatni efféle hiteles mentesítést a törvény alól, addig semmi okoskodás nem szabadít meg az engedelmességtől, mellyel a törvénynek tartozunk.” – Kant emlékezetében

csak elfojtó régi kultusz köntösét. Minthogy oly soká birtokolták a *köntöst* az őt viselő *ember* híján (az egyházat vallás híján), mindazonáltal *köntös híján az ember* (egyház híján a vallás) sem örvendhetnék annak, hogy róla gondoskodnak, így hát a vallás rászorulna egy olyasfajta egyház bizonyos formáságaira, mely mostani helyzetében a végcélhoz a legjobban igazodik – minél fogva is e nemzet egy igen kiváló elméjének, BENDAVIDNAK³⁹ gondolatát, hogy JÉZUS vallását (véltetőleg annak vehikulumával, az *evangéliummal* egyetemben) nyilvánosan a magáévá tegye, nemcsak igen szerencsés gondolatnak tarthatjuk, hanem az egyetlen olyan javallatnak is, melyet megfogadva e nép, anélkül, hogy hitbéli dolgaiban másokkal elvegyülne, hamarosan tanult, jóerkölcsű és a polgári állapot minden jogával élni kész népnek mutatkoznék,⁴⁰ s vallását szentesíthetné a kormányzat is; ezenközben persze szabadságot engedvén számukra az Írás (a tóra és az evangélium) magyarázatában, megkülönböztetendő azt a módot, ahogy JÉZUS zsidóként a zsidókhoz szólott, attól, ahogy moráltanítóként szólt minden emberekhez. – A zsidóság euthanáziája a tiszta morális vallás, elhagyván mind a régi rendszabályi tanításokat, melyek némelyikét ugyan a kereszténységben (mint messianisztikus hitben) is meg kell még tartani – míg végül egykoron e felekezeti különbségnek is el kell enyésznie, s ekképp amit a megtérés nagy földi drámájának befejezéseként emlegetnek (minden dolgok helyreállítása), legalább szellemiekben elkövetkeznek, mivelhogy csak egy pásztor s egy nyáj találhatnák.

* * *

Am ha nem azt kérjük csupán, mi a kereszténység, hanem azt: mint is kellene tanítójának a dolgához látnia, hogy a kereszténység az

az előbbi fejtegetés, úgy tűnik, összekepcsolódott a mű 48. oldalán szereplő a „Sínai hegyén ama nagy napokban hallható hang” fordulattal – az Akademie-Ausgabe 23. kötetének jegyzete nyomán.]

³⁹ Lazarus Ben David (1762-1832), aki a kanti filozófia népszerűsítőjeként vált ismertté Bécsben az 1794-97-es években – A Karl Vorländer-kiadás jegyzete.

⁴⁰ Karl Vorländer javítása nyomán.

emberek szívében valóban föllelhető is legyen (ami azonos a föladvánnyal: mi a teendő, hogy a vallási hit jobb embereket is teremtsen?) – a cél akkor azonos ugyan, és nem is lehet felekezeti különbségek szülője, ám a célt szolgáló eszközök megválasztása azokat mégiscsak előidézheti, mert egy és ugyanazon okozathoz *egynél* több ok is elgondolható, s ennyiben kihívhatja a vélemények különbözősét, és vitájukat arról, vajon ez vagy amaz-e a célhoz illőbb és isteni eszköz, következőleg meg hasonlást támaszthat a vallás (szubjektív tekintetben vett) lényegét magát illető elvek tárgyában is.

Minthogy e cél eszközei empirikusak nem lehetnek – az ilyenek a tette hatnak talán, ám nem az érzületre –, ezért annak a számára, aki minden *érvérfölöttit* egyben *természetfölöttinek* is tart, a fönti föladványnak e kérdéssé kell átalakulnia: miként lehetséges közvetlen isteni beavatkozás által az újjászületés (a megtérés következeként, melytől más, új emberre lesz valaki), s mit kell az embernek tennie, hogy e beavatkozást előcsiholja? Állítom, hogy még csak segítségül sem híván a történelmet (mert az véleményeket elébünk tárhat ugyan, de nem tárhatja elének azok szükségszerű voltát), egy múlhatatlan felekezeti különbség *a priori* előre megjósolható,⁴¹ oly különbség, melyet csupán csak e feladvány eszközöl ki azok körében, akik számára csekélység természetes okozathoz természetfölötti okokat előcibálni; sőt, állítom, e meg hasonlítás az egyetlen, mely jogosulttá teszi két különböző vallási felekezetről beszélnünk; mert a többi, melyet helytelen módon annak neveznek, egyházi felekezet csak, s a vallás velejéhez nincsen köze. – Mármint minden problémát elsőbben is a föladvány *questiója* tesz ki, másodjára a *föloldás*, harmadszor annak *bizonyítása*, hogy az utóbbi eleget tesz annak, amit tőle megkövetelünk. Tehát:

1.) A föladvány (melyet a derék SPENER⁴² buzgón az egyház minden tanára elé kitűzött) ez: a vallás tanításának célja az kell legyen, hogy belőlünk *más* embereket faragjon, nem is csak jobbakat (mint-

⁴¹ Az Akademie-Ausgabe javítása nyomán.

⁴² Philip Jacob Spener (1635–1705), a pietizmus megalapítója, lelkész Frankfurt am Mainban (1666), majd a drezdai udvarnál (1686), később a berlini St. Nicolai-templom esperese (1691–); *Pia desideria*, 1675, *Freiheit der Gläubigen*, 1691.

ha már jók volnánk, csak épp jóságunk fokának tekintetében volnánk elhanyagoltak). E tétel az *ortodoxisták* mellének szegezett neki (nem rosszul kiötlött elnevezés ez), azok mellének, akik a tiszta kinyilatkoztatott tanba és az egyház előírta szokásokba (az imádkozásba, templomjárásba és szentségekbe) vetett hitben látták – a tiszteleltre méltó életvitelen túl (melyet kihágások tarkíthatnak ugyan, ám ezek a bevett szokásokat követve jóvá tehetők) – a módját, hogy Isten előtt kedvesek lehessünk. – A föladványt tehát teljességgel az ész sugallja.

2.) A föloldás azonban egészen *misztikusra* sikeredett – amint az a vallás elveit illetően tanúsított szupernaturalizmustól várható is volt, hisz az – merthogy az ember természettől bűnökben elveszett – a javulást saját erőnkől nem engedi remélnünk, nem engedi remélnünk még az ember természetében rejlő, eredendő és hamisíthatatlan morális adottságtól sem, melyet, ha *érzékfölötti* is, mégis húsnak mond, csak mert hatása nem *természetfölötti* egyben, mely utóbbi esetben közvetlen oka egyedül a szellem (Isten szelleme) volna. – A föladvány misztikus föloldása mármost a hívőket a természetfölötti beavatkozások ébresztette érzelmek tekintetében két felekezetre osztja: egy olyanra, amelyik szerint a természetfölötti befolyás keltette érzelemnek *szívettpőnek* (szívzaggatónak) kell lennie, s egy másikra, amelyik szerint a *szívet meglágyítónak* (az Istennel való üdvözült közösségben föloldónak), úgyhogy a probléma megoldása (hogyan is tehető a gonosz ember jóvá) két ellentétes álláspontból indul ki („ahol bár jó a szándék, ám botor a kivitel”). Az egyik felekezetben tudniillik azon múlik a dolog, hogy magunkban a gonosz uralmától *megszabaduljunk*, utóbb a jó elv elér hozzánk majd magától is; míg a másik felekezetben azon, hogy a jó elvet érzületünkbe befogadjuk, minekutána valami természetfölötti beavatkozás okán a gonosz magának ott helyet már nem talál, s a jó egyeduralkodóvá lesz.

Az ember morális, ám csupán természetfölötti beavatkozás segedelmével lehetséges átváltozásának eszméje alkalmasint régtől fogva *ott moco*rog a hívők fejében; ám az újabb korokban jutott csak igazán szóhoz, s lett szülője a megtérés-tanban a SPENER-

FRANCKE-*féle*⁴³ és a *morva-zinzendorfi*⁴⁴ felekezetek különbségének (a pietizmusnak és moravianizmusnak).⁴⁵

Az *előbbi* hipotézis szerint (az emberi természetben elegyült) jót s rosszat természetfölötti közbeavatkozás választja egymástól el, a szív széttépetése és szétszaggatása a *töredelemben*, a csaknem a kétségbeeséssel határos, ám a szükséges fokon mégis csak valami égi szellem beavatkozása folytán megszerezhető bűbánatban (*maeror animi*), melyért magáért is könyörögnie kell az embernek, azon busongván, hogy képtelen eléggé busongani (következőleg megbánása mégsem fakad olyannyira szívéből). „Az önismeretnek ez a pokoljárása nyit utat a megistenüléshez”, mint a boldogult HAMANN mondja. Tudniillik midőn a töredelem e parazsa a leghevesebben izzik, mondják, megtörténik az *áttörés*, és az *újjászületett* tiszta érce⁴⁶ átragyog a sáron, mely bár körülveszi, ám be nem piszkíthatja, immár alkalmasan rá, hogy helyes életvitellel Istennek tetsző módon használtassék. – E radikális átváltozás *csodával* kezdődik tehát, s olyasmivel végződik – a morálisan helyes életvitellel tudniillik –, amit máskülönben természetesnek szoktunk tekintetni, mert hisz az *ész* írja nekünk elő. Ám mert még a misztikusan hangolt képzelőerő legmagasabb szárnyalása közepett sem menthető föl az ember minden öntevékenység alól anélkül, hogy belőle teljességgel gépet ne csinálnánk, a folytonos, bensőséges *imádkozás* lesz az, ami teendőként még reá hárulhat (már ha ezt teendőnek venni elfogadjuk), s amitől ama természetfölötti hatást egyedül remélheti; ahol is azonban fölötlik a bökkenő: hogy tudniillik, mert – mint tartják – az ima csak akkor nyer meghallgatást, ha hitben fogant, ám az utóbbi maga a kegyelem folyománya,

⁴³ August Hermann Francke (1663-1727), a hallei pietizmus vezéralakja, a keleti nyelvek professzora.

⁴⁴ Nicolaus Ludwig Zinzendorf gróf (1700-1760), a Brüdergemeine, az egyetlen máig fennmaradt korai pietista közösség megalapítója („herrnhutiak”), prédikátor és költő.

⁴⁵ A név a Morva Testvérek szektájára utal.

⁴⁶ „Der Regulus der Wiedergeborenen” – a Vorländer gondozta kiadás jegyzete szerint a „Regulus” kifejezés itt az Oroszlán-csillagkép egyik állócsillagára utal.

olyasmi hát, amire az ember a maga erejéből szert nem tehet, a kegyelem elnyerésének eszközét illetőleg itt mintha körben forogni készítenék az embert, míg végül nem tudja már, mint is kellene a dologhoz fognia.

A *második* szekta vélekedése szerint a bűnös alkatára ráébredt ember első lépése a jobbulás útján egészen természetes módon esik, az *ész* segedelmével, mely is – a morális törvény tükrét tartván elé, ahol megpillanthatja elvetendő mivoltát – az ember jóra szóló morális adottságát használja föl, őt ama döntésre rábírandó, hogy ekkortól fogva magának a morális törvényt szabja maximául – ám ez eltökélés kivitele *csoda*. Hogy az ember elpártoljon tudniillik a rossznak zászlajától, és a jóé alá szegődjék, annál mi sem könnyebb. Ám hogy kitartson mellette, s vissza ne essék a rosszba, hanem a jóban mind előbb haladjon, ez olyasmi, amire természetes úton képtelen, amihez nem kevesebb igényeltetik, mint egy természetfölötti közösség érzése, sőt, az állandó érintkezés tudata valami égi szellemmel; ahol is az ember s ez égi szellem közt nem hiányozhatik a dorgálás az egyikük, a megkövetés a másikuk részén – ám mégsem kell meghasonlástól avagy a (kegyelemből való) kihullástól tartanunk, ha csak arról megemlékezünk, hogy e társalkodást az égi szellemmel – voltaképp folyamatos imát – szakadatlanul mívelnünk kell.

Emitt hát valamiféle kettős misztikus érzelem-elméletet kínálnak nekünk kulcsként a föladványhoz, miként válhatnánk új emberré – ahol is nem minden vallás *objektuma* és célja az, amiről szó van (az Istennek tetsző életvitel, mert e tekintetben a két fél egyetért), hanem ahol ama *szubjektív* föltételekkel van dolgunk, melyek teljesültével erőt gyűjthetünk (s csak teljesültükkel gyűjthetünk hozzá erőt), hogy ez elméletet valóra váltsuk magunkban; mely esetben erényről aligha beszélhetünk (mert az csak pusztá szó), csupán *kegyelemről*, hisz abban mindkét párt megegyezik, hogy e dolog természetes módon meg nem eshetik, bár abban ismétcsak elválnak útjaik, hogy az egyik félnek ki kell állnia a gonosz szellemmel való *irtózat*os harc próbáját, megszabadulandó uralma alól, míg a másiknak erre semmi szüksége sincs, sőt, álszentségként elvetendőnek is találhatja akár, hanem egyenest a jó szellemmel

köthet szövetséget, mert a gonosszal kötött korábbi szövetsége okán (*pactum turpeként*)⁴⁷ ez ellen semmiféle kifogás nem támasztható – s ekképp aztán az újjászületés, a lelkiállapot egyszer s mindenkorra végbement és gyökeres fordulata a felekezetek különbözőségét – a két párt egymástól oly elütő érzelmeiből fakadván – alkalmasint külsőleg is fölismerhetővé teheti akár.*

3.) Ami a *bizonyítékot* illeti, hogy ha teljesül, amit a 2. pont megkövetel, az 1. pont föladványa föloldásra lel – ilyenrel lehetetlen szolgálunk. Mert azt kellene bizonyítanunk, hogy valami természetfölöttit tapasztaltunk meg belül, ami ellentmondás már magában véve is. Annyit elismerhetünk talán, hogy valaki olyasfajta változást tapasztalt önmagában (példának okáért akarátának új és jobb meghatározásait), melyet másképp, mint hogy csoda történt, megmagyarázni nem *tud*; hogy olyasmit tapasztalt, ami valami természetfölöttire *utal*. Ám az olyasféle tapasztalat, melynek kapcsán hogy valóban tapasztalat-e egyáltalán, az ember még arról sem tudja meggyőzni magát, mert (lévén természetfölötti) értelmünk természetének semmiféle szabályára vissza nem vezethető, s így alá sem támasztható, az ilyesfajta tapasztalat tehát bizonyos érzetek értelmezése csak, érzeteké, melyekről nem tudhatni, mire is véljük őket, s van-e – a megismerés körébe tartozván – valamiféle tárgyuk, avagy pusztá álmok netán. Hogy az istenség közvetlen

⁴⁷ Turpe: erkölcsileg rút, a rossz.

* Miféle nemzeti fiziognómiája volna a népnek, mely (ha ilyesmi lehetséges volna egyáltalán) e felekezetek valamelyikében nevelkednék? Mert hogy ez megmutatkoznék, aligha kétségbe vonható: a kedély gyakran ismétlődő benyomásai, különösképp, ha természetellenesek, megnyilatkoznak a taglejtésben és hanghordozásban, s a fintor végül arcvonássá rögzül. *Idvezült*, vagy ahogy NICOLAI úr nevezi, *áldott* arc különböztetné meg őket más jóerkölcsű s virgonc népektől (s nem épp előnyükre), mivel a jámborság karikatúrájának vonásait viselnék arcukon. Nem a jámborság megvetése csinált ám a pietisták nevéből szekta-nevet (melyhez mindenkor némi megvetés tapad), hanem a fantasztikus, és az alázat minden látszata ellenére is gőgös önhittség, mellyel magukat az ég természetfölötti kegyel kintüntetett gyermekeinek hirdetik, noha életük vitele, már amennyi abból látható, moralitás tekintetében a legcsekélyebb mértékben sem mutatkozik előbbrevalónak azokénál, akiket ők a világ gyermekeinek hívnak.

közbeavatkozását ilyenként bárki is *megérezhetné*, az önhittségre valló és önmagának ellentmondó remény, hisz az istenség eszméje az észben lakozik csupán. – Oly föladvánnyal van dolgunk tehát, melynek föloldásával egyetemben a bizonyítás lehetőségéről is le kell mondania; s a dologból ilyenformán semmi értelmet nem tudunk kifacsarni.

Amit megtennünk még módunkban áll, annyi, hogy utánanézzünk, vajon nem kínál-e a Biblia SPENER problémájának föloldására valami más elvet is, mint a bemutatott két felekezeti elv, olyat, mely megszabadítana a pusztá ortodoxia egyházi alaptételének termék-lenségétől. És valóban: nemcsak, hogy szembeötlő, a Bibliában igenis föllelhető ilyen elv, ám az is meggyőzően bizonyosnak látszik, hogy csak neki, és csak a benne foglalt kereszténységnek köszönhetően tehetett szert e könyv széles körű hatásra s tartós befolyásra a világban – olyan hatásra, melyet semmiféle kinyilatkoztatott tan (mint ilyen), semmiféle csodahit, s a számtalan hitvalló hangjának kórusa sem kelthetett volna, mert akkor e könyv nem az ember lelkéből merítettetett volna, s így örökre idegen maradt volna tőle.

Van ugyanis bennünk valami, amitől soha nem fogjuk megtagadhatni a csodálatot, ha már egyszer a szemünkbe ötlött, s ugyanakkor ez a valami az, ami az *emberi-ségnek* eszmeileg oly méltóságot kölcsönöz, amelyet az *emberről* a tapasztalat tárgyaként nemigen föltételeznénk. Hogy morális törvényeknek alávetett lények vagyunk, akiket eszünk arra rendelt, hogy a törvényeket akár az élet nekik ellenszegülő kellemetességeit fölládozva is megtartsuk, azon nincs miért csodálkoznunk, mert hogy e törvényeknek engedelmeskedünk, az, ha e rendet a tiszta ész objektumaként értjük, a dolgok természetes rendjéből tárgyszerűleg fakad⁴⁸ – olyannyira, hogy az egészséges józan értelemben még csak föl sem ötlük a

⁴⁸ A kanti szövegben eredetileg „a tiszta ész objektumaként” – „als Objekt der reinen Vernunft” – állt, egyes számban, a fordítás ehhez igazodva próbálta meg értelmezni a mondatot; az Akademie-Ausgabe többes számra javított, eszerint: „a tiszta ész objektumaiként vett dolgok természetes rendjéből... fakad”.

kérdés, honnan származhatnak e törvények vajon, s hogy ilyenformán akár föl is függeszthetnénk a nekik való engedelmességet, míg csak eredetüket meg nem tudjuk, avagy akár kétségbe is vonhatnánk igazságukat.⁴⁹ – Ám, hogy megvan bennünk a *tehetség* [Vermögen], érzéki természetünk ellenére is ily nagy áldozatot hozni a morálnak, meg *tudván* cselekedni, amiről egészen könnyen és világosan felfogjuk, hogy meg *kell* cselekednünk, az *érzékfölötti* embernek e fölénye, melyet bennünk az érzéki ember ellenében élvez, a fölény, mellyel szemben az utóbbi (ha megütköznek) *semmi csak*, még ha saját szemében *minden* is, ez az emberi-ségtől elszakíthatatlan morális adottság bennünk – a legnagyobb *csodálat* tárgya, s minél tovább szemléljük e valóságos (nem csak kigondolt) eszményt, bennünk e csodálat csak annál magasabb fokra hág; olyanmire, hogy alkalmasint megbocsájthatunk azoknak, kik e bennünk rejlő *érzékfölöttit*, merthogy gyakorlati, *természetfölöttinek* tartják, olyasminnek, ami nem áll hatalmunkban, s nem is tulajdonunk, hanem egy más, magasabb szellem közbeavatkozása inkább; amiben azonban igen csalódnak: mert úgy a tehetség okozta nem volna saját tettünk, következésképp nem is volna nekünk tulajdonítható, a tehetség hozzá nem is a mi tehetségünk volna tehát. – E fölfoghatatlan módon bennünk lakozó tehetség eszméjének kamatoztatása s lelkünkre kötése kora ifjúságunktól s nyilvános előadásban is: ebben rejlik a probléma igazi föloldása (az új ember problémájáé), s olybá tűnik, a Biblia előtt sem lebegett más; nem természetfölötti tapasztalatokra vagy rajongó érzelmekre célzott, hogy – az ész helyett – ők eszközölnék ki e fordulatot, hanem KRISZTUS szellemére, hogy azt, amint tanításával s példájával ő megbizonyította, tulajdon szellemünkbe tegye, vagy – mert a mondott eredendő morális adottság képében az már bennünk lakozik – csupán csak teret nyisson a számára. S így a lelketlen *ortodoxizmus* és az ész halálát okozó *miszticizmus* közt harmadikként, ahogy azt saját magunkban az észre hagyatkozván fölfejlthetjük, épp a Biblia hitbéli tanítása az igazi, a gyakorlati ész *kriticizmusán*

⁴⁹ Hartenstein javítása.

fölépült vallási tanítás, mely minden ember szívében isteni erővel hat az alapos javulás érdekében, s az embereket egyetlen egyetemes (habár láthatatlan) egyházban egyesíti.

* * *

Am amiről e megjegyzés voltaképpen szólni kívánt, az az, miként is válaszolható meg a kérdés: vajon a kormányzat részesítheti-e a kegyben az érzületi hit valamely felekezetét, hogy egyházként szentesíti őt, avagy bár túrnie és védelmeznie kell, ez előjoggal meg nem tisztelheti, hacsak nem akarja önnön szándékát lerontani?

Ha föltehetjük (s nem alaptalanul tehetjük föl), hogy nem a kormányzat dolga az alattvalók eljövendő üdvösségének gondját viselni s számukra hozzá az utat kijelölni (mert ezt alkalmasint rá kell bízni magukra az alattvalókra, aminthogy szokásosan maga az uralkodó is a nép s annak tanítói kezéből tett szert vallására), szándéka így csak abban állhat, hogy ez eszköznek (az egyházi hitnek) köszönhetően is kormányozható és morálisan jó alattvalói legyenek.

E célt szem előtt tartva először is nem szentesíthet semmiféle *naturalizmust* (a Bibliának híjával lévő egyházi hitet), mert annak nincs semmilyen, a kormányzat befolyásának alávetett formája, mi is ellentmond a fönti előfeltevésnek. – A biblikus ortodoxia volna hát az, amire a kormányzat a néptanítókat kötelezhetné, s ennek tekintetében az utóbbiak megintcsak azoknak a fakultásoknak ítélkezése alá tartoznának, melyeket a dolog illet, hisz különben valamiféle papuralom, vagyis az egyházi hit hivatalnokainak uralma születnék, hogy a népen saját szándékaik szerint uralkodjanak. Ám az *ortodoxizmust*, vagyis az egyházi hit vallási tekintetben kielégítő voltáról alkotott vélekedést aligha kívánhatná a tekintélyével támogatni, mert az az erkölcsiség fő tételeit mellékesnek veszi, noha épp az erkölcsiség a fő támaszték, melyre a kormányzatnak számítania kell, ha népét bizalmával megajándékozni szándékozik.* Végül a kormányzat a legke-

* Ami az államot a vallás dolgaiban egyedül érdekelheti, az az: mit kell a kormányzatnak a vallás tanítóitól megkövetelnie, hogy hasznos polgárookra, jó kato-

vésbé a *miszticizmust* emelheti az egyetemes egyházi hit rangjára, a nép ama vélekedését tudniillik, hogy természetfölötti ihletet nyerhet maga is, mert a miszticizmusban semmi nincs, ami nyilvános volna, s így a kormányzat befolyása alól egészen kibúvik.

BÉKEKÖTÉS, VALAMINT A FAKULTÁSOK VITÁJÁNAK BEREKESZTÉSE

A csupán a tiszta észre, és pedig a tiszta gyakorlati észre tartozó viszályokban kétségbevonhatatlanul a filozófiai fakultásé a jog, hogy előterjesztést tegyen, és – a formális részt illetően – *lefolytassa* a pert; ám az anyagi részben a teológiai fakultás jussa a rangelsőséget hirdető karosszék, nem mintha igényt tarthatna rá, hogy a többi karoknál mélyebben lát bele az ész dolgaiba, hanem mert amaz anyagi rész a legfontosabb emberi ügyet érinti, s ez az, amiért e fakultás (noha csak mint *prima inter pares*) a *legfelsőbb* fakultás címet viseli. – Ám e fakultás nem a tiszta és *a priori* megismerhető észvallás törvényei szerint szól (hisz akkor önmagát

nákra és egyáltalában, hű alattvalókra tegyen szert? Ha e célból a rendeltszerű hitbéli tanításokba és hasonszórú kegyelmi eszközökbe vetett jámbor hitnek a fejekbe való beleverését választja, ezzel ugyancsak pórul járhat. Mert az efféle szabályokat könnyű megfogadni, s a legalantasabb gondolkodású ember számára még könnyebb is, mint a jóknak, míg az érzület morális jobbítása sok fáradsággal jár és hosszadalmas, ám ha valaki úgy tanulta, üdvösségét az előbbbitől remélheti, aligha haboznék soká, hogy (óvatosan bár, de) áthágja köteleességét, hisz csalhatatlan eszköznek van birtokában – a titokba vetett jámbor hitnek, s a kegyelmi eszközök hathatós alkalmazásának tudniillik –, mellyel a büntető isteni igazságosságot elkerülheti (csak elkésznie nem szabad vele); míg ha az egyház tanítása egyenesen a moralitással foglalatoskodnék, lelkiismeretének ítélete egészen más-ként szólna: úgy, hogy amit az elkövetett rosszból jóvá tenni nem tud, azért eljövendő bírāja előtt kell majd felelnie, s a sorsot elhárítani semmiféle egyházi eszköz, semmi félelem szülte hit nem képes, sem félelemből született ima (*desine fata deum flecti sperare precando* [hagyj föl a reménnyel, hogy isten kijelölte sorsodon változtathatnak kéréseid]). – Melyik hit szilárdítja meg hát inkább az államot?

alacsonyítaná le, s a filozófia padjába kucorodnék), hanem *rendelet-szerű* hitbéli előírások szerint, melyeket tudniillik az előszeretettel Bibliaként említett könyv foglal magában, vagyis az emberek és Isten közt sok évszázada megkötött szövetség kinyilatkoztatásának törvénykönyve, melynek hitelességét hogy alátámasztja, azt – hiszen a történeti hit tartozéka (nem pedig a morális hité, mert azt a filozófiából is meríthetnénk) – mégis attól remélhetjük inkább, ahogy olvasgatása az emberi szívre hat, mintsem a benne foglalt tanok és elbeszélések kritikai vizsgálatából szerzett bizonyítékoktól; hisz azok *értelmezése* amúgy sem a laikusok természetes eszére van bízva, hanem csakis az Írás tudorainak élelméljűségére.*

A biblikus hit *messianisztikus* történeti hit, mely is egy, az Istennek ÁBRAHÁMMAL kötött szövetségéről szóló könyvön nyugszik, s egy *mózesi-messianisztikus*, valamint egy *evangéliumi-messianisztikus* hitből tevődik össze, s igen kimerítően meséli el Isten népének történetét, ott kezdvén (a *Genezis*ben), ami a világtörténelemben a legfőbb – s aminél senki emberfia nem volt jelen –, tudniillik a világ kezdeténél, s azt innen egészen minden dolgok végéig elkísérvén (az *Apokalipszis*ban) – ami persze mástól, mint isteni ihletettségű szerzőtől, el nem várható; ám mindezenközben a szent

* E pontban (a Biblia-olvasást illetően) a római katolikus hitrendszerben több következetességre lelhetünk, mint a protestánsban. – LA COSTE, a református prédikátor, ekképp szól hitsorsosaihoz: „Isten szavát magából a (bibliai) forrásból merítsétek, ahonnan tisztán és hamisítatlanul szól hozzátok, ám nem szabad másra lelnetek a Bibliában, mint amire magunk is lelünk.” – „Kedves barátaim, inkább mondjátok meg nekünk, mire találtok a Bibliában, nehogy szükségtelenül magunk kutakodjunk, csak hogy a végén helytelen értelmezésnek mondjátok, amit benne föllelhetni gondoltunk.” – A katolikus egyház ama tétele is, hogy „a (katolikus) egyházon kívül nincsen üdvözülés”, következetesebben szól, mint a protestáns egyház, midőn azt mondja, akár katolikusként is üdvözülhet az ember. Mert ha ez így van (mondja BOSSUET), a legbiztosabb az előbbiekhöz csatlakozunk. Hisz hogy az üdvözülteknél is inkább üdvözüljön, azt senki emberfia nem kívánhatja. – [A Kant jegyzetében említett La Coste a lipcsei francia közösség prédikátora volt; a jegyzet 1755-ben német fordításban megjelent prédikációira utal, melyeket Peter Costensként – ez vélhetőleg a Kant által használt francia név németesített változata – bocsájtott közre – Karl Vorländer jegyzete.]

kronológia legfontosabb korszakait illetően egyfajta gyanakvást keltő szám-kabballára bukkanunk, amely a bibliai *történeti elbeszélés* hitelességébe vetett hitet némiképp megingathatja alkalmasint.*

* A 70 apokaliptikus hónap (melyből 4 jut e ciklusra), egyenként 29 és fél évvel számolva 2065 esztendő-t tesz ki. Ebből minden 49. évet mint nagy szombatévet levonva (az idők e sorában 42 van belőlük) éppen 2023 marad, így jön ki amaz esztendő, melyben ÁBRAHÁM Kánaánból, az Isten nekiajándékozta országból Egyiptomba ment. – Ettől addig az évig, mikor is Izráel gyermekei elfoglalták amaz országot, hetven apokaliptikus hét (490 év) telik el – és négyszer számolva az ilyen év-heteket (1960), majd hozzáadva a 2023-hoz, PETAU atya számítása szerint, oly pontosan megkapjuk KRISZTUS születési évét (a 3983-at), hogy abból egyetlen egy sem hibádzik. – Hetven évvel utóbb pedig elkövetkezik Jeruzsálem lerombolása (szintúgy misztikus korszak). – Hogy BENDEL, *in ordine temporum*, pag. 9 it. p. 218. seqq. a 3939-et hozza ki KRISZTUS születési éveként...? – Ez mit sem változtat a *numerus septenarius* szentségén. Hisz az esztendők száma attól, hogy Isten ÁBRAHÁMOT szólította, KRISZTUS születéséig 1960, mi is 4 apokaliptikus időkört tesz ki, egyenként 490 évet, vagy 40 apokaliptikus időkört, mindben 7x7, azaz 49 évvel. Ha levonjuk minden 49-diket, a nagy szombatéveket, és levonunk egyet-egyet *legnagyobb* szombatévenként (azaz levonunk minden 490. évet – ez együtt 44), akkor éppen 3939 marad. A 3983-as és a 3939-es esztendő, KRISZTUS születésének különbözőképp megadott évei, csak abban térnek el egymástól tehát, hogy az utóbbi akkor adódik, ha ami az előbbi korából a 4 nagy korszakhoz tartozik, a szombatévek számával csökkentjük. BENDEL nyomán a szent történelem táblázata így fest:

2023. Az ÁBRAHÁMNAK tett ígéret, hogy Kánaán földje a birtokává lesz.

2502. Annak birtokbavétele.

2981. Az első templom fölszentelése.

3460. Parancs a második templom fölépítésére.

3939. KRISZTUS születése.

Így az özönvíz éve is *a priori* kiszámítható. A 4 korszak, mindegyik 490 (70x7) év, 1960-at tesz ki. Ebből minden 7-diket (280) levonva 1680 marad. Levonva az 1680-ból minden 70. esztendőt (24), 1656 marad, s ez az özönvíz esztendeje. Ettől az évtől addig, amikor Isten ÁBRAHÁMHOZ szólt, épp teljes 366 telt el, köztük egy szököév.

Mit szóljunk mindehhez? Talán a szent számok határozták volna meg a világ folyását? FRANK *Cyclus iobilaesus* szintén a misztikus kronológia körül forog. – [Denis Petau (1583–1652), francia teológus, utóbb jezsuita páter, több kronológiai munka szerzője, egyebek közt az 1627-ben írt *Opus de doctrina temporum*. – Joseph Albrecht Bengel (1687–1762), württembergi teológus, az *Ordo temporum* 1741-ben jelent meg Tübingenben. – Johann Georg Frank (1705–1784) 1774-ben Göttingenben jelentetett meg egy misztikus kronológiát, melynek fő fölfedezése volt a *Cyclus Jobeleus biblicus* – Karl Vorländer jegyzeti.]

A nem az emberészből levont, ám azzal – mármint a morális-gyakorlati ésszel – a végső célban mégis tökéletesen egybehangzó *rendeletszerű* (következőleg kinyilatkoztatott) isteni akarat törvény-könyve, a Biblia, a leghatalmasabb eszköz lehetne rá, hogy az ember s polgár akár mulandó, akár örök üdve felé tereltesse, már ha megbizonyítható volna, hogy valóban Isten ígéje, s okadatolható volna hitelessége. – Ám e tárgyban számtalan nehézségbe ütközünk.

Mert ha Isten valóban szólna is az emberhez, az mégsem *tudhatná* soha, ő szól-e hozzá. Teljességgel lehetetlen, hogy az ember érzékei útján megragadja a végtelent, s az érzéki lényektől meg is különböztethesse, hogy *fölismerje* valamiről. – Ám hogy akinek hangját hallani véli, *aligha* lehet Isten, arról némely esetekben meggyőződhet az ember: mert ha amit a hang parancsol, ellenkezik a morális törvénnyel, akkor, legyen bár mégoly fenséges is a jelenés, tűnjék föl bár mégannyira a természet fölött állónak – mégis káprázatnak kell őt tartanunk.*

Mármost nem gondolhatjuk, hogy a Biblia hitelességének bizonyítványa, annak bizonyítványa, hogy tanai és példázatai szabványul szolgáló evangéliumi-messianisztikus hitet hirdetnek, szerzőinek hit-tudományi járatosságában volna föllelhető (hisz a tévedés lehetőségének mindenkor kitett emberek voltak ők); e tárgyban inkább abból kell ítélnünk, ahogy tartalma a nép moralítására hatott, a népből – s így (a tudomány dolgában) idióták közül – való tanítók száján, önmagában; következőleg mintha csak a bármely közönséges emberben benne lakozó észvallás tiszta forrásából fakadt volna, mely észvallásnak épp ez egyszerűsége okán a nép szívére vélhetőleg a legszélesebb körű és legerősebb hatást kellett gyakorolnia. – A Biblia bizonyos előírásai révén ennek az észvallásnak volt vehikuluma, s a polgári társadalomban a vallásgyakorlatnak egyfajta *formát* adott, mintegy a kormányzatát

* Példaként szolgálhat amaz áldozat mítosza, melyet ÁBRAHÁM akart hozni isteni parancsra, levágni és elégetni akarván egyetlen fiát (szegény gyermeket, aki gyanútlanágában maga gyújtotta hozzá a fát). Az állítólagos isteni hangnak ÁBRAHÁM ekként kellett volna hogy feleljen: „hogy szerelmes fiamat nem szabad megölnöm, az egészen bizonyos, ám hogy Te, aki megjelentél nekem, Isten vagy-e, abban biztos nem vagyok, s felőle meg sem bizonyosodhatnám, még ha hangod a (látható) égből dörög is le rám.”

tudniillik, s így, már ami szellemét (morális részét) illeti, e törvénykönyv (mint isteni parancsolatként értett kötelességeink foglalata) hitelességét maga bizonyítja meg s okadatulja; ám ami betűjét illeti (azt, ami benne rendeletszerű), az e könyvben foglalt rendelkezések nem igénylik hitelességük megbizonyítását – merthogy nem ahhoz tartoznak, ami benne lényegi (*principiale*), hanem csak ahhoz, ami hozzácsapódott (*accessorium*).⁵⁰ Ha e könyv eredetét szerzőinek ihletettségre (*deus ex machina*) akarnánk alapozni, hogy szentté avassuk lényegtelen rendszabályait is, azzal megingatnánk inkább, mintsem erősítenénk a bizalmat morális értéke iránt.

Az efféle írásnak isteni iratként való igazolása semmiféle történeti elbeszélésből nem levezethető, csakis az Írás kipróbált erejéből, hogy az ember szívében vallást alapítson, s annak tisztaságát a maga egyszerűsége által helyreállítsa, ha elkorcsosult volna némely (régi vagy új) rendelkezés miatt; s e munka ezért más nem is lehet, csak a *természetnek* műve, s vívmánya a mind előbbre haladó morális kultúrának a *Gondviselés* egyetemes menetében, és így is szükséges magyaráznunk, hacsak nem akarjuk e könyv létezését *hitetlenül* a pusztá véletlennek, vagy *babonás hittel* valamiféle *csodának* tulajdonítani, mindkét esetben zátonyra futtatván az észet.

A következtetés mármost mindebből ez:

A Biblia maga szolgál gyakorlati szemszögből elégséges alappal (morálisan értett) isteni voltáról megbizonyosodnunk, éspedig hatása révén, melyet egy rendszeres hitbéli tanítás szövegeként – mind hit-elemző, mind hitszónoki előadásban – az emberek szívére gyakorolt, megtartván a könyvet nem is csupán az egyetemes és benső észvallás eszközeként, de egy rendeletszerű, beláthatatlan időkig vezérfonálul szolgáló hitbéli tanítás örökhagyásaként (új testámentumként) is – mutatkozzanak bár az eredetét kutató tudósok szemében kisebb-nagyobb fogyatkozásai elméleti tekintetben, avagy a bizonyító okok dolgában történetének kritikai vizsgálata előtt. – Morális tartalmának *isteni volta* elegendőképp kárpótolja az észet emberi voltaért a történeti elbeszélésnek, melyet – imitt-amott olvashatatlanná válván, mint

⁵⁰ Járulék.

valami régi pergamen – kiigazítások és hozzátvetőleges olvasásmód útján az egészzel összefüggésbe hozván kell érthetővé tennünk; s mégiscsak följogosít azt állítanunk: a Biblia érdemes rá, hogy megőrizzük, morális tekintetben hasznát vegyük és vezérfonálként a vallás szolgálatába állítsuk, épp, *mintha csak isteni kinyilatkoztatás volna*.

Azoknak a lángelméknek a pimaszsága láttán, kik úgy képzelik, már most kinőtték az egyházi hit járszalagját – rajongjanak bár e célra emelt templomaikban, mint a teofilantrópok, vagy, mint a misztikusok, a belső kinyilatkoztatás lámpavilágánál –, a kormányzat hamar megbánná gyengeségét, hogy a polgári rendnek és békének e nagyszerű teremítő- és vezérlőeszközét elhanyagolta, s könnyelmű kezekre bízta. – Az sem remélhető, hogy ha meglévő Bibliánk hitelét vesztené, helyébe új kerülne; hisz ugyanabban a tárgyban csodák kétszer nem esnek közönség előtt: mert az előbbi időtállósága tekintetében ért kudarc a rákövetkezőben sem engedne hinnünk – ahogy másfelől az *alarmisták* kiáltozását is („a birodalom forog veszélyben!”) bátran elereszthetjük a fülünk mellett, midőn a Biblia bizonyos, inkább csak az Írás formáságait, semmint benső hitbéli tartalmát illető rendelkezései, vagy akár azok szerzői marasztaltatnak el egyben-másban; hisz a vallásszabadsággal ellenkeznék a tanok vizsgálatának tilalma. – Hogy azonban valamely történeti tan a kötelességek közé tartoznék, s az üdvösség felől döntene, az babonáság.*

A Biblia-magyarázat művészetétől (*hermeneutica sacra*), az nem lévén laikusokra rábízható (hisz egy tudományos rendszert érint), azt illetően, ami a vallásban rendeltszerű, pusztán annyit követelhetünk meg, hogy az írásmagyarázó nyilvánítsa ki, ítéletét vajon

* A babonáság ama hajlandóságunk, hogy inkább vetjük bizodalmunkat abba, miről úgy véljük, természetes úton nem eshetett meg, mint amit természettörvények alapján megmagyarázhatunk – akár fizikai, akár morális téren. Föltehető tehát a kérdés: vajon inkább a bibliás hitnek (mint empirikus hitnek) kell-e a tanár számára vezérfonálul szolgálnia, vagy éppenséggel a morálnak (mint tiszta ész- és vallási hitnek), másszóval: vajon azért isteni tanítás-e valami, mert a Bibliában áll, avagy mert isteni tanítás, áll a Bibliában? – Az előbbi tétel szemmel láthatóan következtelen; hisz ez esetben már előfeltételeznünk kell a könyv isteni tekintélyét, hogy a benne foglalt tan isteni voltát bizonyíthassuk. Csak a második

autentikus avagy *doktrinális* ítéletként kell-e értenünk. – Az előbbi esetben a szerző szándékához betű szerint (filológiaiilag) hozzászabottnak kell lennie az értelmezésnek; míg az utóbbiban az írónak⁵¹ szabadságában áll, hogy az Írás valamely szöveghelyének (filozófiaiilag) azt az értelmet tulajdonítsa, melyet az morális-gyakorlati szemszögből (a diákok épülésére) kap az egzegézis során, mert a pusztán történeti tételekbe kapaszkodó hit önmagában halott. – Bár az előbbi az Írást magyarázó tudósoknak, s valamiféle pragmatikus szempontból közvetve a népnek is épp eléggé fontos lehet, a vallási tanítás voltaképpeni célját – hogy morális értelemben jobb embereket neveljen – nemcsak elhibázhatja, de éppenséggel keresztül is húzhatja akár. – Mert a szent írók tévedhettek is, hisz emberek voltak (hacsak nem tételezünk föl valamiféle, a teljes Bibliát elejétől a végéig elkísérő csodát), ahogy Szt. PÁL is tévedett példának okáért abban, amit az örök végzet szerinti rendeltetésről tanított, hűségesen átmentvén azt az Írás mózesi-messianisztikus tanításából az evangéliumi tanításba, noha annak fölfoghatatlansága, hogy némely embe-

tételnek adhatunk helyt tehát, ám az alkalmatlan rá, hogy bizonyíthassuk is (*supernaturalium non datur scientia* [a természetfölöttiről nem szól tudomány]). – Egy példa erre: A mózesi-messianisztikus tan követői JÉZUS halála után szertefoszlani látták Istennek ÁBRAHÁMMAL kötött szövetségéből fakadt reményeiket („reméltük, megváltja Izráelt”); mert Bibliájukban csak ÁBRAHÁM gyermekeinek ígértetett meg az üdvösség. Mármost úgy esett, hogy pünkösdi ünnepére egybegyűlvén a tanítványok, valamelyikükben felöltött a szerencsés és a tan magyarázatának kifinomult zsidó művészetéhez méltó ötlet, hogy akár a pogányok (görögök és rómaiak) is e szövetségbe fölvetteknek volnának tekinthetők, ha hisznek amaz áldozatban, melyet ÁBRAHÁM, egy szem fiát fölkinálva, Istennek följajlanlani akart (jelképeként amaz önfeláldozásnak, melyet a világ megváltója tanúsított), mert úgy ÁBRAHÁM gyermekei volnának a hitben (előbb körülmetélkezvén, utóbb nélkül is). – Nem csoda, ha e fölfedezést, ily fölmérhetetlen távlatot nyitván meg a népes gyűlés előtt, mintha csak a Szentlélek közvetlen megnyilatkozása lett volna, a legnagyobb örvendezés fogadta, és csodának tartották, ekképpen pedig bekerült az (apostolok) bibliai történetébe; mindazonáltal nem tartozéka a vallásnak, hogy tényként higgyük is, és e hitet természetes emberi értelemre rákényszerítsük. A félelem kikényszerítette engedelmesség az egyházi hit efféle hiedelmét illetőleg, mintha az szükséges volna az üdvösséghez, babonáság tehát.

⁵¹ Az Akademie-Ausgabe az *író* helyett az *írásmagyarázót* ajánlja.

rek, mielőtt megszülettek volna még, máris elvették, zavarba ejtette őt magát is – s ennél fogva ha az Írást magyarázó tudósok hermeneutikáját olybá vesszük, mintha munkájukban az értelmezőket folyamatos kinyilatkoztatás segítette volna, szüntelen csorbítanunk kell a vallás isteni voltát. – Csupán a *doktrinális* értelmezés szolgálhat tehát az igazi belső és egyetemes – a részleges egyházi hittől mint történeti hittől különböző – vallás tárgyában a nép okításának egyedüli evangéliumi-biblikus eszközéül, nem követelvén meg annak (empirikus) ismeretét, miféle értelmet tulajdoníthattak a szent szerzők saját szavaiknak, csak annyit, hogy tudjuk, mi az, amit egy mondat okán valamely tan alapjául szolgáló bibliai szöveghelyként morális szemszögből (*a priori*) elfogadhat az ész; mely esetben is minden becsületesen és nyíltan, bármifajta csalárd-ság nélkül zajlik, míg ellenben okkal perbe foghatja tanítóit az a nép, amelyiket az (egyedül üdvözítő) morális hit helyett valamiféle történeti hittel *csalnak meg* szándékaiban (ama szándékban, mellyel pedig rendelkeznie kell), olyan hittel, melyet közülük senki fia magának megbizonyítani nem bírhat.

Egy a Szentírás tiszteletére kiokított nép vallásának szemszö-géből mármost az Írás doktrinális értelmezése, mely tudniillik annak (a népnek) morális érdekére – épülésére, erkölcsi javulására, s így üdvözülésére – tekint, egyben autentikus értelmezés is – azaz, hogy a Bibliában kinyilatkoztatott tanait így értsék, Isten azt kívánja. Mert nem valamiféle polgári, a népet a fegyelem igájában megtartó (politikai) kormányzatról szoltunk itt, hanem a morális érzület legbensejéről gondoskodni hivatott (következőleg isteni) kormányzatról. Az az Isten, aki saját (morális-gyakorlati) eszünkön keresztül szól hozzánk, tévedhetetlen és egyetemlegesen érthető magyarázója saját igéjének, és más hites (mondjuk, történetileg hitelesített) értelmezője igéjének nem is lehet; mert a vallás tisztán az ész ügye.

* * *

Ekképp a fakultás teológusaira az a kötelesség nehezedik – s erre szól következőleg fölhatalmazásuk is –, hogy a bibliai hitet épségben

megtartásák. – Ám nem a filozófusok abbéli szabadságának kárára, hogy e hitet bármikor az ész bírálatának vessék alá; míg a filozófusok diktatúra idején (a vallási ediktum diktatúrája alatt), mely is ama magasabb fakultásnak rövid időre talán engedélyezhető, e szertartásos formulával védekezhetnek a legalkalmasabban: *provideant consules, ne quid Respublica detrimenti capiat*.⁵²

A SZENT KÖNYV GYAKORLATI HASZNÁLATÁT ÉS
FÖNNMARADÁSÁNAK FÖLTEHETŐ IDEJÉT ÉRINTŐ BIBLIAI-
TÖRTÉNETI KÉRDÉSEK FÜGGELÉKE

Hogy e könyv a vélemények minden változásával dacolva még sokáig tekintélynek örvendjen, azért a kormányzat bölcsessége szavatol, hisz ez az állam népének békéje és nyugalma okán nagyon is érdekében áll. Ám hogy örökkévalóságáért kezessédjünk, avagy a chiliaszták modorában azért, hogy a szent könyv megéri-e Isten új földi birodalmának eljövételét, az meghaladja minden jóstehetségünket. – Mi történnék hát, ha az egyházi hitnek egyszerre csak nélkülöznie kellene a nép kormányzásának e nagyszerű eszközét?

Ki a bibliai könyvek (az ó- és újtestamentum) szerkesztője, és mely korban keletkezett a kánon?

Vajon mindenkor szükségeltetni fognak-e filológiai-ókortörténeti ismeretek az egyszer már elfogadott hitbéli normák fönn tartásához, avagy valaha képes lesz majd az ész a maga erejéből és egyetemes egyetértésre találva elrendelni azok vallási használatát?

Elegendő okiratunk van-e az úgynevezett 70 fordító szerinti Biblia hitelességéről, s mely korból keltezhetjük azt bizonyossággal? S í. t.

* * *

⁵² Tegyenek róla a konzulok, hogy az állam kárt ne szenvedjen.

Kétségtelenül e könyvnek a prédikáció céljaira való gyakorlati, kivált nyilvános használata az, ami az emberek jobbulását és morális hajtórugóik munkájának élénkülését (épülésükre) elősegíti. Minden egyéb szándéknak, ha ezzel összeütközésbe kerülne, mögéje kell szorulnia. – Ezért kell csodálkozásra késztetnie bennünket, hogy e maximában valaha is kételkedhettek, és a szövegek *paraphrasztikus*⁵³ használatát ha nem is részesítették előnyben a *parainétikus*⁵⁴ használattal szemben, ám hagyták, hogy az az utóbbit legalábbis árnyékba borítsa. – Hogy hogyan is kell a nép elé tární, a tekintetben nem az Írásban való tudós járatosságnak kell irányt szabnia, nem annak, amit a segedelmével filológiai ismeretek révén – melyek gyakorta csak balvégzetű vélelmeken alapulnak – a Bibliából *kihámoznak*, hanem annak, amit a morális gondolkodásmódra hallgatva (Isten szellemében tehát) *hozzáfűznek*; és olyan tanoknak, melyek meg nem csálnak, és amelyek üdvös hatása soha el nem maradhat: a szöveget tudniillik *csakis* (vagy legalábbis *főképpen*) alkalomnak kell tekintenünk bármire, ami csak az erkölcsök nemesítése céljából elképzelhető, nem firtatván eközben, vajon alkalmasint mi is járhatott a szent írók fejében. – A végső célként az épülést szolgáló prédikációnak (amilyennek hiszen minden prédikációnak lennie kell) a tanítást a hallgatóság *szívéből* kell kibontania, természetes morális adottságunkból tudniillik, akár a legtanulatlanabb ember szívéből is – már ha azt szeretnénk, hogy az így kiváltott érzület tiszta legyen. Az Írás idevágó *tanúságtételeinek* nem is e tanok igazságát *alátámasztó* történeti bizonyítékoknak kell lenniök (mert az erkölcsi-tevékeny ész nem szorul ilyenekre, és empirikus ismeret nem is alkalmas a bizonyításra), csupán példának, melyek, igazságukat érzékletesebbé teendő a gyakorlati észelveknek a szent történet faktumaira való alkalmazását szemléltetik; mi is azonban igen drága nyereség a népek s államok számára szerte a Földön.

⁵³ Magyarázó, körülíró.

⁵⁴ Intő, intelemszerű, figyelmeztető.

FÜGGELÉK A TISZTA VALLÁSI MISZTIKÁRÓL *

A tiszta ész kritikájából azt tanultam, hogy a filozófia nem a képzeteknek, fogalmaknak és eszméknek valamiféle tudománya, s nem is minden tudományok tudománya, vagy más efféle; hanem az emberről, az ő képzeletéről, gondolkodásáról és cselekvéséről szóló tudomány – melynek az embert minden alkotórészében ábrázolnia kell, a tekintetben is, amilyen, s ama tekintetben is, amilyennek lennie kell, vagyis ábrázolnia kell mind természeti meghatározottságait, mind a moralitáshoz és szabadsághoz fűződő viszonyát. A régi filozófia e részben egészen elhibázottan jelölte ki az ember helyét, tudniillik géppé tette őt a világban, géppé, mely ilyenformán szükségképp egészen a világtól vagy külsődleges dolgoktól és körülményektől függ; az embert a világnak csaknem merőben *szenvedőleges* részévé tette hát. – Az ész most föllépett kritikája az embernek egészen *cselekvő* egzisztenciát juttatott a világban. Eredendően maga az ember az alkotója minden képzetének és fogalmának, s ő kell, hogy szerzője legyen minden cselekedetének is. Ez a „van” és ez a „legyen” az ember két teljességgel különböző meghatározottságáról árulkodik. Ilyenképp az emberben két teljesen különböző fajtájú részt észlelhetünk, az egyik oldalon az érzéket és az értelmet tudniillik, a másikon az ést és a szabad akaratot, s ezek igen lényegesen különböznek egymástól. A természetben minden csak *van*, benne nincsen szó semmiféle *legyen*.

* Amit alább, engedelmenek a birtokában, s elhagyva az udvariasság diktálta bevezető és záró fordulatokat, közlendő vagyok, egy fiatalembernek a disszertációjához – *De similitudine inter Mysticismum purum et Kantianam religionis doctrinam*, auctore CAROL. ARNOLD. WILLMANS, Bielefelda-Guestphalo, Halis Saxonum 1797 [A tiszta miszticizmusnak és Kant vallási tanainak hasonló voltáról, szerzette Carl Arnold Willmanns] – mellékelt leveléből való, mely a magát ma az orvosi tudományoknak szentelő ifjút olyasvalakinek mutatja, kitől a tudomány más szakáiban is sokat várhatni még. Amúgy evvel a szóban forgó hasonlóságot a magam elgondolása és az övé között még nem föltétlenül szándékozom megvallani. – [Carl Arnold Wilmans (Willmans) (1772-1848) utóbb gyakorló orvos volt Bielefeldben.]

ről; és az érzékiség és értelem mindenkor csak abban érdekelt, hogy meghatározza, mi *van*, s hogyan; ők a természet számára, e földi világ számára rendeltettek, s hozzá is tartoznak következőleg. Az ész állhatatosan az érzékfölöttibe vágyakozik, azt kérdvén, vajon milyen alkatú is *volna* az, ami az érzéki természetén túl fekszik: bár elméleti tehetség, úgy tetszhet, mintha az ész nem is az érzékiség számára rendeltetett volna; a szabad akaratot azonban épp a külső dolgoktól való függetlenség teszi; nem szabad, hogy az ember számára az utóbbiak legyenek a cselekvés hajtórugói; a szabad akarat tehát még annyira sem tartozhat a természethez, mint az ész. Akkor hová való? Az ember rendeltetése két egészen különböző világra szól, az érzékek és az értelem birodalmára, e földi világra tehát, ám még egy másik világra is, melyet nem ismerünk – az erkölcsök birodalmára.

Ami az értelmet illeti, az már csak formája okán is a földi világra korlátozott; mert pusztán kategóriák teszik, azaz a nyilatkozás fajtái, melyek csak érzéki dolgokra vonatkozhatnak. Az értelem határai szigorúan kicövekeltek tehát. Ahol a kategóriák határa van, megáll az értelem is; hisz épp amazok alkotják s illesztik egybe. (Szemben az értelem merőben földi avagy természeti meghatározottságát látszik bizonyítani az is, hogy az értelmi erő tekintetében a természetben egyfajta fokozatosságra lelünk, a legokosabb embertől le a legostobább állatig – hisz az ösztönt is egyfajta értelemnek tekinthetjük talán, ha a pusztá értelemhez a szabad akarat hozzá nem tartozik.) Nem így áll a dolog a moralitás tekintetében, mely is ott szűnik meg, ahol az emberi-ség is megszűnik, s amely minden emberben eredendően ugyanaz. Az értelemnek tehát merőben a természethez kell tartoznia, és ha csak értelem volna az embernek, szabad akarat vagy moralitás híján, akkor miben sem különböznék az állatoktól, s talán csak azok lépcsőzetének legtetetjén állana, míg ellenben így, birtokában a moralitásnak, szabad lényként, teljességgel és lényegileg különbözik tőlük, még a legokosabb állattól is (melynek ösztöne pedig gyakorta érthetőbben és határozottabban nyilatkozik meg, mint az emberi értelem). – Az értelem azonban egészen aktív képessége az embernek; minden képzete és fogalma csupáncsak az *ő* teremtménye, s az

ember eredendően értelmével gondolkodván a *maga* világát teremti meg magának tehát. A külső dolgok csak alkalmi okai az értelem okozatának, ők indítják cselekvésre, s e cselekedet eredményei képzetek és fogalmak. A dolgokat tehát, melyekre a képzetek és fogalmak vonatkoznak, értelmünk nem mutathatja be, mert az értelem csak képzeteket teremthet, s a *maga* tárgyait, valódi dolgokat azonban nem, azaz lehetetlen, hogy az értelem a dolgokat e képzetek és fogalmak által úgy ismerje meg, ahogyan önmagukban lehetnek alkalmasint: a dolgok, ahogyan érzékeink és értelmünk ábrázolják őket, önmagukban csak jelenségek inkább, azaz érzékeink és értelmünk tárgyai, az alkalmi okok és az értelem hatásának összetetalálkozásából született produktumok, bár pusztán ezért még nem látszatok csupán, hanem olyasvalamik, miket a magunk számára a gyakorlati életben valóságos dolgoknak s képzeteink tárgyának tekinthetünk; éppen, mert valóságos dolgokat ama bizonyos alkalmi okokként kell föltételeznünk. Példával a természettudomány szolgál. Egy cselekvőképes testre külső dolgok hatnak, s ezáltal cselekvésre ingerlik; ennek terméke az élet. – Ám mi is az élet? A test világon való létezésének és a külső dolgokhoz való viszonyának fizikai elismerése; azáltal él, hogy külső dolgokra reagál, azokat a maga világának tekinti, és a maga szándéka szerint használja föl, anélkül, hogy a továbbiakban lényegükkel törődne. Külső dolgok híján a szóban forgó test nem volna eleven test, és a test cselekvőképessége híján a külső dolgok nem alkotnák az ő világát. Csak a külső dolgokkal való összetetalálkozása által keletkezik ez az ő saját világa; külső dolgok híján halott volna – értelem híján azonban nem volnának képzetek, azok híján pedig nem volna ez a világ, az ő világa; ahogy más értelemmel egy más világ volna a helyén, amint azt az eszelősök példája mutatja. Az értelem tehát teremtője tárgyainak, és teremtője annak a világnak, melyet e tárgyak alkotnak; ám úgy, hogy cselekvésének – és képzeteinek is tehát – a valóságos dolgok alkalmi okai.

Mármost ez az, amiben az ember e természeti erői az észtől s szabad akarattól lényegileg különbözőek. Bár emezek is aktív képességek, ám cselekvésük alkalmi okainak nem szabad erről az érzéki világról vétetniük. Az észnek mint elméleti tehetségnek emitt

nem lehet semmiféle tárgya, hatása csak eszmékben nyilatkozhatik meg, az ész olyan képzeteiben tehát, melyeknek nem felel meg semmiféle tárgy, mert az ész cselekedeteinek alkalmi okai nem valóságos dolgok, csak az értelem afféle játéka. Az észt tehát, e spekulatív elméleti tehetséget az érzéki világban mire sem használhatjuk (következésképp, minthogy hiszen van, és épp ilyen, vélhetőleg egy más világ számára rendeltetett), csupán gyakorlati tehetségként, a szabad akarat segédletére. Az utóbbi csakis gyakorlati, s csakis ő gyakorlati; lényege, hogy cselekedete [Aktion] nem lehet viszontcselekvés [Reaktion], hanem csak tiszta objektív cselekvés lehet, avagy hogy cselekedetének hajtórugói nem eshetnek annak tárgyával egybe; hogy tehát az értelem képzeteitől függetlenül kell cselekednie, mert ha nem, akkor az az akaratnak valamifajta magából kifordult és romlott fajtájú okozatát váltaná ki, ahogy másfelől cselekednie a spekulatív ész eszméitől is függetlenül kell, mert azok, semmi valóságos nem felelvén meg nekik, könnyen valami hamis és alaptalan akaratmeghatározás okaivá lehetnek. A szabad akarat cselekedetének hajtórugója olyasvalami kell tehát legyen, ami az ember benső lényegéből magából fakad, és elválaszthatatlan az akarat szabadságától. Ez pedig a morális törvény, mely bennünket a természetből tövestül kitép, és magasan fölébe emel, olyannyira, hogy morális lényekként a természet dolgaira az akarat cselekedetéhez sem mint okokra, sem mint hajtórugókra rá nem szorulunk, sem pedig akarásunk tárgyának nem tekinthetjük őket, hisz ezt a szerepet csakis az emberiség morális személye töltheti be. E törvény szolgál tehát számunkra ama tulajdonsággal, mely csupán az embernek sajátja, s őt a természet minden más részétől megkülönbözteti: a moralitással, melynek köszönhetően független és szabad lények vagyunk, s amely maga megintcsak szabadságunkon alapszik. – Nem az értelem, egyedül e moralitás teszi az embert emberré. Bármennyire is egészen aktív, s ennyiben önálló képesség is az értelem, cselekvésében mégis külső dolgokra szorul, s egyben rájuk is korlátozódik; míg ellenben a szabad akarat teljességgel független, és egyedül a belső törvény határozhatja meg: azaz csupán az ember maga, ha hajlandó fölszárnyalni eredendő méltóságához és függetlenségéhez mindattól, ami nem a törvény. Ha tehát a külső

dolgok híján értelmünk nem volna semmi sem, vagy legalábbis nem ez az értelem volna, az ész és szabad akarat ugyanazok maradnának akkor is, legyen bármekkora is hatókörük. (Levonható volna e helyt ama – persze hiperfizikai – következtetés tehát, hogy „az emberi test halálával érteleme is elhal, s vele minden földi képzet, fogalom és ismeret; mert ez értelem mindenkor csak földi, érzéki dolgokra alkalmazható, s amint az érzékfölöttihez kívánna megtérni az ember, mindenfajta értelemhasználat megszűnik, és az észhasználat lép a helyébe”?) Olyan eszme ez, melyre utóbb a misztikusoknál is rábukkantam, habár csak homályos sejtésként, nem állításként, s amely eszme bizonyára sokakat segítene morális megnyugváshoz, és talán morális javuláshoz is. Az értelem éppoly kevéssé függ az embertől, mint a test. A hibás testalkatban megnyugszunk, tudván, nem lényeges – a jó testi fölépítésnek csak itt, a földön élvezhetni előnyeit. Föltéve, hogy általánossá válna amaz eszme, tudniillik, hogy az értelemmel hasonlóképpen vagyunk – nem volna-e gyümölcöző ez az ember moralitására nézvést? Az emberről szóló újabb természettan igencsak összhangban áll ez eszmével, mint-hogy az értelmet pusztán a testtől függő valaminek, az agyműködés termékének tekinti – lásd REIL⁵⁵ fiziológiai írásait. Ezáltal a lélek anyagiságáról vallott régebbi tanok is valami realitásra volnának visszavezethetők.)

Az ember lelki képességeinek kritikai vizsgálata a továbbiakban a következő, magától értetődő kérdést sugallta: van-e az ész megkerülhetetlen és elfojthatatlan eszméjének, melyet az a világmindenség szerzőjéről alkotott – arról, aki tehát szerzőnk nekünk magunknak is, és szerzője a morális törvényeknek –, érvényes fundamentuma, ha egyszer minden elméleti fundamentum természete szerint alkalmatlan ennek az eszmének a bizonyítására és alátámasztására? Ebből fakad Isten létének szép morális bizonyítéka,

⁵⁵ Johann Christian Reil (1755-1813), 1788-ban hallei orvosprofesszor volt, utóbb – 1804-ben – az újonnan alapított berlini egyetemre került; 1796-ban megalapította a később egyebek közt Johannes Müller és Du Bois-Reymond irányította *Archiv für Physiologie* – Karl Vorländer jegyzete.

melynek, még ha ellene szegülnének is, fokonként mindenkit félreérthetetlenül és kielégítően meg kell győznie. Végül pedig a világ teremtetőjének e morális bizonyíték által megalapozott eszméjéből származik minden morális kötelességeink egyetemes morális törvényhozójának, a bennünk lakozó morális törvény szerzőjének gyakorlati eszméje. Ez az eszme új világot tár föl az ember előtt, ki is úgy érezheti, egy más világra rendeltetett, nem az érzetek és értelem világára: egy morális birodalom, Isten birodalma számára tudniillik. Kötelességeiben egyúttal fölismeri hát az isteni parancsolatot, s új tudás, új érzés támad benne, nevezetesen a vallás. – Idáig jutottam, tiszteletre méltó Atyám, írásainak tanulmányozásában, midőn megismerkedtem azoknak az embereknek az osztályával, kiket szeparatistáknak hívnak, kik azonban önmagukat *misztikusoknak* nevezik, s akiknek körében csaknem szó szerint az Ön tanainak gyakorlatára leltem. Eleinte persze bajos volt misztikus nyelvezetükön tanaira ismernem, ám kitartó vizsgálódással mégiscsak sikerült. Föltűnt, hogy ezek az emberek teljességgel istentisztelet híján élnek; mindent elvetettek, ami az isten*tisztelet* nevet viseli, s nem kötelességeik teljesítése ugyanakkor. Hogy vallásosnak, mi több, kereszténynek tartják maguk, mégsem a Bibliát tekintik törvénykönyvnek, hanem valamiféle benső, örökkévalóságtól fogva bennük lakozó kereszténységről beszélnek. – Utánajártam életük vitelének, és tiszta morális érzületre leltem a körülükben, valamint csaknem sztoikus következetességre cselekedeteiket illetően (az önhasznuk kergetésében megrühesedett bárányokat kivéve, amelyeneket minden nyájban találhatni). Megvizsgáltam tanaikat és alapelveiket, s lényegében teljességgel az Ön moráljára és vallástanára találtam, habár mindenkor ama különbséggel, hogy ők a belső törvényt – mint Ön nevezi – belső kinyilatkoztatásnak tartják, s tehát határozottan Istent tartják törvényük szerzőjének. Igaz, a Bibliát valamiképpen isteni könyvnek tekintik, bár hogy mi módon az, abba nem bocsájtkoznak bele, ám jobban utána járván azt találjuk, hogy éppenséggel az Írásnak s a benne foglalt tanoknak tulajdon belső törvényeikkel való egybehangzásából következtetnek ilyes eredetére: mert ha – példának okáért – megkérdik őket, miért is, válaszuk úgy szól: jogszerűségét az bensőmben igazolja,

s magatok is így fogtok érezni, ha engedelmeskedtek benső törvényetek útmutatásának és a Biblia tanainak. Épp ezért a Bibliát nem is törvénykönyvüknek tartják, inkább csak történeti támasztéknak, melyben ami bennük eredendően gyökeret vert, azt látják viszont. Egyszóval, ezek az emberek, ha filozófusok volnának – bocsássa meg a kifejezést –, igaz kantiánusok volnának. Jobbára azonban kereskedők, vagy a kéz- és földművesek osztályából valók, bár imitt-amott a magasabb rendekben és tanult emberek közt is ráakadtam néhányukra; ám teológusra sehol nem leltem közöttük, azok szemében szálkák ők, mert úgy találják, abban, ahogy ők tisztelik Istent, amazoktól nemigen kapnak bátorítást, ha ártalmukra – példás életvitelük miatt, s mert példásan alávetik maguk minden polgári rendnek – nem is lehetnek. A kvékerektől e szeparatisták nem vallási *alapelveikben* ütnek el, csak azoknak a közönséges életre való alkalmazásában. Mert öltözetük, példának okáért, követi a szokást, s mind az állami, mind az egyházi adókat megfizetik. Akik műveltebbek közülük, azok körében rajongással sehol nem találkoztam, csak szabad, előítéletektől ment okoskodással és ítélettel a vallás dolgaiban.

MÁSODIK SZAKASZ A FILOZÓFIAI ÉS JOGI FAKULTÁS VITÁJA

Az újólag föltett kérdés:
vajon állhatatosan a jobb iránt halad-e előre
az emberi nem?

1. MI AZ, AMIT E TÁRGYBAN MEGTUDNI SZERETNÉNK?

Amire itt szert tenni remélünk, az egy darabka emberi történelem – éspedig nem az elmúlt korokról, hanem az eljövendő időkről szóló, következőleg *előre jósló* történetírás,⁵⁶ melyet is, ha nem ismert természeti törvényekhez (mint a nap- s holdfogyatkozások) igazodván művelik, *jövendölő*, s mégis természetes történetírásnak mondanak, míg *látnokinak* (prófétikusnak), ha másképp nem juthatunk birtokába, mint természetfölötti sugalmazás és látkörünknek eljövendő korokra való természetfölötti kiterjesztése révén.* – Egyébként nem is az ember természettörténete az (hogy vajon támadhatnak-e jövendő új emberfajták), ami szóba kerül, hanem *erkölcsének története* – éspedig nem a *nem-fogalmat* (*singulorum*) tekintve, hanem a Földön társadalmilag egyesült, népcsoportokra osztott emberek *egészét* (*universorum*) –, midőn megkérdik: vajon (nagyban szemlélve) állhatatosan a jobb iránt halad-e előre az emberi *nem*?

⁵⁶ Mind a (darabka emberi) *történelem*, mind a *történetírás*: *Geschichte*.

* Aki a jövendőmondásban kontárkodik (tudatlanul és tisztességtelenül művelve azt), arról azt mondják, vajákol, legyen szó PYTHIÁRÓL bár, vagy holmi cigány-asszonyról.

2. S MIKÉNT TUDHATNÓK MEG?

Az eljövendő korokban előttünk álló dolgok jövendölő történeti elbeszéléseként tudniillik: következőleg a majd csak akkoron elkövetkezendő fejlemények egyfajta *a priori* lehetséges ábrázolásként. – Ám hogyan lehetséges valamifajta *a priori* történetírás? – A válasz: úgy, ha aki jövendöl, maga *csinálja* és eszközli ki a fejleményeket, melyeknek eljövételét hirdeti.

A zsidó próféták igazán látnoki módon jövendölték meg, hogy előbb vagy utóbb államuknak nem is csak pusztá hanyatlása, hanem teljes pusztulása fenyeget; mert maguk voltak sorsuk e fordulatának szerzői. – A nép vezetőiként oly sok egyházi s az egyháziakból következő polgári terhet róttak alkotmányukra, hogy államuk már magában is teljességgel alkalmatlanná vált a fönntmaradásra, arra meg kivált alkalmatlanná, hogy a szomszédos népek közt fönntmaradjon, amiért is papjaik jeremiádái természetszerűleg meghallatlanul kellett, hogy elenyésszenek: hisz tarthatatlan, maguk csinálta alkotmányukat illetően épp ők ragaszkodtak makacsul eltökélésükhöz, s ilyenképp a dolgok kimenetelét valóban tévedhetetlenül láthatták előre.

Amennyire befolyásuk terjed, politikusaink épp így csinálják, és épp ily szerencsések a jövendölésben is. – Olyannak kell elfogadni az embereket, amilyenek – mondják –, s nem aszerint tekinteni rájuk, amit a világban járatlan pedánsok és jószándékú fantaszták megálmodnak arról, milyenek is kellene lenniök az embereknek. Ám *amilyenek* helyett voltaképpen azt kellene mondaniuk: amilyen né ők maguk *tették* az embereket jogtalan kényszerrel, a kormányzás megtűrt, áruló merényeivel, nyakassá és lázadásra hajlóvá tudniillik; így persze, amint a kormányzat kissé megeresztené a kantárszárat, abból súlyos következtetések fakadnának, beteljesítvén ez állítólag bölcs államférfiak próféciait.

Egyházi férfiak is szokták némelykor látnoki módon a vallás teljes hanyatlását és az Antikrisztus közelgő eljövételét jövendölni, miközben éppen azt cselekszik, ami mindezek bekövetkeztét szolgálja: nem abban fáradoznak tudniillik, hogy közösségüknek meg-

szívlelni ajánlják az erkölcs alapelveit, melyek a jobbulást közvetlenül szolgálnák, hanem a bevett szokásokat és a történeti hitet teszik meg fő kötelességnek, úgy gondolván, általuk a jobbulást közvetve előidézhetik – noha ebből legfőljebb a polgári alkotmányban honos mechanikus összhang támadhat, ám nem támadhat egyezés a morális érzületben; majd utóbb felpanaszolja a vallástalanságot, melyet, hiszen maguk csinálták, különösebb jóstehetség nélkül is beharangozhattak.

3. A JÖVŐRŐL ELŐRE TUDNI KÍVÁNTAK FOGALMÁNAK FÖLOSZTÁSA

Három esete van annak, ahogy előrejelzésekkel dolgunk akadhat. Az emberi nem vagy a mind gonoszabb iránt tartó folytonos *hát-rálás* állapotában találhatik, vagy, morális rendeltetését tekintve, a mind jobb iránt tartó állhatatos *előrehaladásában*, avagy pedig örökösön a teremtés tagjainak sorában őt megillető erkölcsi érték mai fokán *vesztegel* (amivel az örök körforgás e pont körül egyre megy).

Az *első* állítást morális *terrorizmusnak* nevezhetnénk, a *másodikat* *eudémonizmusnak* (melyet, a haladás célját illetően messzebbre tekintve, *chiliazmusnak* mondhatnánk), a *harmadikat* pedig *abderitizmusnak*.⁵⁷ mert minthogy morális téren igazi veszteglés lehetetlen, a szüntelen váltakozó emelkedés és az éppoly gyakori és mély visszahullás (mintegy örökös ingamozgásként) nem jut többre, mintha az alany állító helyében megállapodva vesztegelt volna.

⁵⁷ Ostobaság, bárgyúság; a Ballagi-szótár „rátótíság”-ot ír, találóan, minthogy a szó a kis-ázsiai görög Abdera városának nevéből származik: a várost a hagyomány szerint Héraklész építette a Diomedész lovaitól széttépett Abderosz emlékére; kezdetben szabad volt, majd makedóniai Fülöp, végül a rómaiak uralma alá került; romjai a mai Bulustra-fokon még láthatók. Lakói buták hírében állottak, s így az *abderita* gúnynév lett, ámbar innen származott Démokritosz és Prótagorász is.

a) Az emberi történelmet illető terrorisztikus
gondolkodásmódról⁵⁸

Az emberi nem mind gonoszabb állapotok iránt tartó hanyatlása nem lehet makacsul szüntelen; hisz a romlás bizonyos fokán fölörlődnek nemünk. Szaporodván a nagy, hegyként tornyosuló szörnyettek s a velük arányos bajok, ezért mondják: feneketlenebb már nem lehet a gonoszság – fölvirradt az utolsó ítélet napja, s a jámbor rajongók minden dolgok újjá teremtetéséről és egy, a tűzben alámerülvén megújhodott világról álmodnak máris.

b) Az emberi történelmet illető eudémonisztikus
gondolkodásmódról

Hogy a természetünkhöz tartozó jó és rossz tömege adottságainkban állandó marad, és egyazon egyénben sem nem növelhető, sem nem csökkenthető, azt alkalmasint mindenkor elismerni kényszerülünk; s hogyan is szaporodhatnék a jónak e mennyisége adottságainkban, mikor hisz ennek az alany szabadsága által kellene megesnie, amihez azonban éppenséggel a jónak nagyobb alaptőkéjével kellene, hogy rendelkezék, mint amekkorával amúgy rendelkezik? – Az okozatok nem haladhatják meg a hatóók tehetségét; s így az emberben a rosszal keveredett jónak mennyisége sem léphet át egy bizonyos mértéket, melyig az ember fölüzdvén magát majd a még jobbra s egyre jobbra törekedhetnék. Tarthatatlannak tetszenek hát az eudémonizmus és vérmes reményei, s ami a jó pályáján örökkön tartó előrehaladásról szőtt látnoki történetírás érdekét illeti, kevésbé ígéretesnek.

⁵⁸ Vorstellungsart – *elképzelés*- vagy *megjelenítésmódnak* fordítva megőrizhetjük volna a *Vorstellung* szokott kanti értelmét, a szövegösszefüggés azonban ezt aligha engedte volna meg.

c) A nem történetének előzetes meghatározását szolgáló ama hipotézisről, amely az emberi nem abderitizmusát állítja⁵⁹

Alkalmasint e vélekedés tudhatja magáénak a szótöbbséget. Nemünknek karakterjegye a buzgó balgaság: hogy gyorsan rátérünk a jó útjára, ám rajta meg nem maradunk, nehogy – akár csak a változatosság kedvéért pusztán – gúzsba kössön bennünket egyetlen cél is; hogy építünk, csak hogy lerombolhassuk, és SZISZÜPHOSZ követ hegynék fölgörgetvén, majd visszahullani hagyván, magunk rójunk magunkra reménytelen fáradságot. – A rossz elve a jóéval tehát nem keveredni (összeolvadni) látszik az emberi nem természeti adottságaiban, inkább semlegesíteni tűnik egyik a másikát, s ennek tétlenség volna következése (aminek is ez összefüggésben vesztglés a neve): üres buzgólkodás, melyben jó és rossz a haladás és hátrálás folytán úgy váltakoznak, hogy nemünk önmagával való elfoglaltságának egész játékát e glóbuszon merő bohózatnak kellene tartanunk, mely az ész szemében nemünket mivel sem teszi becsebbé más állatfajoknál, melyek e játékot kevesebb költséggel űzik, s anélkül, hogy észet pazarolnának rá.

4. A HALADÁS FÖLADVÁNYA KÖZVETLENÜL TAPASZTALATI ÚTON NEM MEGOLDHATÓ

Ha az egészében vett emberi nem fölemelkedőben és előrehaladóban találtatnék akár mégoly hosszú időn keresztül is, akkor sem szavatolhatna senki azért, hogy nemünk fizikai adottságának folyo-

⁵⁹ Bár a szövegösszefüggés – szerintünk – ezt a fordítást teszi kézenfekvőbbé, a „Von der Hypothese des Abderitismus des Menschengeschlechts zur Vorherbestimmung seiner Geschichte” alcím talán így is érthető: Az emberi nem abderitizmusát a nem történetének *eleve elrendeltségére* vonatkozólag kimondó hipotézisről – minthogy a *Vorherbestimmung* teológiai műszóként (Ballagi: [theol.] *elővégtet, előrendeltetés, isteni előre-elrendelés*) használatos.

mányaként nem épp most köszönt-e be hanyatlásának korszaka; s megfordítva, ha hátrálni s gyorsuló mozgással mind gonoszabb állapotba zuhanni látnánk, elcsüggednünk akkor sem volna szabad, nem tudhatván, nem épp ekkor lelünk-e rá a fordulópontra (*punctum flexus contrarii*), mikor is nemünket morális adottsága újra a jobb irányt vezérli. Mert szabadon cselekvő lényekkel van dolgunk, kiknek ugyan előre *megszabható*, mit *kell* tenniük, ám kikenél *előre meg nem mondható*, mit *fognak* tenni, s akik képesek rá, hogy az önmaguknak okozott baj érzetéből, ha a dolgok igazán rosszra fordulnak, erősebb hajtórugót szerezzenek a dolgokat mégis jobbra fordítandó, mint amilyennek annak előtte birtokában voltak. – Ám (így COYER apát),⁶⁰ „szegény halandók, körötökben semmi nincs, mi állandó volna, csupán az állhatatlanság”.

Habár talán ama nézőpontnak, honnan tudniillik az emberi dolgokat szemléljük, ügyetlen megválasztásán is múlhat, hogy e dolgok alakulása oly értelmetlennek tetszik előttünk. A Földről nézvést a planéták hol előrehaladnak, hol megtorpannak s visszafordulnak. Ám álláspontunkat a Napban választva meg, amit csak az ész tehet, a kopernikuszi hipotézis szerint róják állhatatosan szabályos pályájukat. Egyebekben nem ostoba emberek mégis tetszésüket lelik benne, hogy mereven ragaszkodjanak a saját magyarázatukhoz, s amaz állásponthoz, melyet hajdan elfoglaltak, még ha emiatt kibogozhatatlanul belegabalyodnak is a tychói ciklusokba és epiciklusokba. – Csak hát épp az a bökkenő, hogy ha szabad cselekedetek előrelátására fordul a szó, amaz álláspontra helyezkedni nem telik tehetségünkéből. Mert az a *Gondviselés* álláspontja volna, s messze túl fekszik minden emberi bölcsesség határán, oly álláspont, ahonnan az emberek *szabad* cselekedetei is beláthatók, míg őket az ember *láthatja* ugyan, ám nem láthatja őket bizonyossággal *előre* (az isteni szem ebben nem talál különbséget), mert az

⁶⁰ Gabriel François Coyer (1707–1782), jezsuita páter, a nancy-i akadémia és a Royal Society tagja; a fordulat föltehetőleg 1761-ben, Berlinben megjelent *Moralische Kleinigkeiten*-jéből származik. Összegyűjtött művei 1782–83-ban jelentek meg, hét kötetben.

előrelátáshoz az ember természettörvények szerint való összefüggésekre szorul, az eljövendő *szabad cselekedetek* tekintetében azonban e vezérfonalat vagy útmutatást nélkülözni kénytelen.

Ha az embernek⁶¹ veleszületett és változatlanul jó, habár korlátozott akaratot tulajdoníthatnánk, akkor biztonsággal jósolhatnánk előre nemünknek a jobb iránt haladtát: mert oly fejleményről szólna a jóslat, melyet magunk csinálhatunk. Rossznak és jónak adottságainkban való ismeretlen mértékű keveredése folytán azonban magunk sem tudjuk, miféle okozatot is remélhetnénk tőle voltaképp.

5. AZ EMBERI NEM JÖVENDŐLŐ TÖRTÉNETÍRÁSÁT MÉGISCSAK KAPCSOLNUNK KELL VALÁMIFÉLE TAPASZTALATHOZ

Valamiféle tapasztalatnak kellene előadódnia az emberi nemet illetően, oly fejleménynek, mely arra utalna, hogy alkata s tehetsége szerint a mind jobb iránt tartó mozdulásának nemünk maga *oka* és (minthogy ennek egy szabadsággal fölruházott lény tettének kell lennie) *szerezője*; adott okból azonban annak okozataként akkor jósolható meg valamely fejlemény, ha föllépnek ama körülmények is, melyek benne együtthatnak. Ám hogy ez utóbbiaknak valaha is föl kell-e lépniök, az, mint a játékbeli valószínűségek számításakor, általánosságban előre jósolható ugyan, ám hogy vajon még életben sor kerül-e erre, s vajon szerezhettek-e róla oly tapasztalatot, mely ez előrejelzést igazolhatná, az meg nem határozható. – Oly fejlemény után kell hát kutatnunk, amely egy ilyesfajta oknak léteire utalna, és kauzalitásának megnyilvánulására az emberi nemben, bár az idő tekintetében meghatározatlanul, s amely a mind jobb iránt tartó haladásunkra mint elmaradhatatlan folyományra engedne következtetnünk, s e következtetést kiterjeszthetnénk utóbb az elmúlt korok történetére is (hogy tudniillik az már mindig is e haladáshoz igazodott), ám úgy, hogy ama fejleményt mégse

⁶¹ Johann Heinrich Tieftrunk javítása „embereknek” helyett.

kelljen az utóbbi okának gondolnunk, csak utalásnak, *történeti jelnek* (*signum rememorativum, demonstrativum, prognostikon*), s az ilyenformán az *egészében vett* emberi nem *irányzatosságát* [Tendenz] bizonyíthatná, nem tekintve az egyénekre (mert az soha be nem végezhető elősorolást és számolgatást kívánna), hanem ahogy nemünk népekre és államokra váltan a Földön föllelhető.

6. KORUNK EGY FEJLEMÉNYÉRŐL, MELY IS BIZONYÍTJA AZ EMBERISÉG MONDOTT MORÁLIS IRÁNYZATOSSÁGÁT

E fejlemény nem valamilyen súlyos, emberkézre valló tett vagy gaztett, nem olyasmi, ami azt, mi nagy volt, megkisebbitné az emberek között, vagy nagyvá tehetné, ami kicsiny volt, nem is olyasmi, ami régi, ragyogó álladalmakat tüntet el mintegy varázsűtésre, s helyűkbe, mintha a föld mélyéből teremtené elő, másokat emel. Nem, szó sincs ilyesmiről. Amiről szó van, pusztán a nézők gondolkodás-módja, mely a nagy változások e játékában *nyilvánosan* föltárulkozik, s feledtetvén a nézőkkel a veszélyt – hogy pártosságuk talán igencsak ártalmukra lehet –, igen általános és önzetlen részvételről árulkodik az egyik oldalon a túloldaliak ellenében játszó személyek iránt, bizonyítékot szolgáltatván ily módon (az általánosság okán) az emberi nemnek mint egésznek egy oly karaktervonásáról – és pedig, legalábbis mi neműnk adottságát illeti (az önzetlenség okán) oly morális karaktervonásáról –, mely a mind jobb iránt való előrehaladást nem csupán remélni engedi, hanem haladás már önmagában is, már amennyire ma ebbéli lehetőségűnkéből futja.

Egy szellemes népnek ama forradalma, melyet napjainkban látunk zajlani, tán győz, tán elbukik; meglehet, oly sok nyomorúság s szörnyett borítja el, hogy ily áron érett gondolkodású ember, ha másodjára vállalkozva rá sikerrel bevégezni remélhetné is, nem döntene e kísérlet kockáztatása mellett – mondom, e forradalom mégis minden nézőjének (kik maguk e játékba nem folytak bele) kedélyében a *részvételnek* oly vágyára lel, mely majdhogynem az elragadtatottsággal határos, s amelynek, minthogy kinyilvánítása

veszéllyel jár, más oka, mint az emberi nemnek valami morális adottsága, nem lehet.

E morális hatóok kettős: először is ama *jogból* fakad, mely szerint egy népet más hatalmak nem akadályozhatnak abban, hogy magának az előtte legjobbnak tetsző polgári alkotmányt adományozza; másodjára a *célből* (mely kötelesség is egyben), amennyiben tudniillik egyedül az az alkotmány *jogszerű* és morálisan is jó, amelyik természetét tekintve akképp szerkesztett, hogy alapelveinél fogva a támadó háború kerülésére szorít – s ez más nem lehet, legalábbis eszméjét tekintve, mint a köztársasági alkotmány* –, következőleg oly föltételek elfogadására készlet, melyek a háborút (minden bajnak és az erkölcsök minden romlásának forrását) távol tartják, s így negatív értelemben az emberi nem számára minden esendősége ellenére is biztosítják a mind jobb iránt tartó előrehaladást, biztosítván ugyanis, hogy haladtában legalább meg nem zavartatik.

Ez tehát, s a *szenvedélyes* együttérzés a jóval, az *elragadtatottság* – bár jóvá nem mindenestül hagyható, hisz minden szenvedély, már csak mert szenvedély, feddést érdemel – e történet által okot ad amaz antropológiai tekintetben fontos észrevételre, hogy valódi elragadtatottság csakis valami *eszményinek* szólhat, éspedig a tisztán morálisnak, amilyen a jogfogalom is, s az önös haszonnal nem társítható. A

* Amivel nem azt akartuk mondani, hogy egy monarchikus konstitúció alatt élő nép ennél fogva jogot is formálhatna már alkotmányának változtatására, vagy titkon ennek vágyát dédelgethetné akárcsak magában is; mert meglehet, széleskörűnek mondható elterjedtsége Európában ez alkotmányt ajánlja a számára egyetlen olyan alkotmányként, mely hatalmas szomszédai közt őt megtarthatná. Az alattvalók morgása, ha nem a belső kormányzatnak szól, hanem a kormány külügyekben viselt dolgainak, tudniillik ha az másokat a republikánizálódásban gátolni akarna, semmiképpen sem a nép saját alkotmányát érintő elégedetlenségét bizonyítja, inkább éppenséggel iránta érzett szeretetét, amiért az az őt fenyegető veszedelmek ellen annál jobban védelmezheti, minél inkább republikánizálódnak más népek. – Mégis, a főntebbi gyermeteg politikai elmélkedést alávaló rágalmazók az újítások rögeszmés hajhászásának, jakobinuskodásnak és az államot veszélyeztető bujtogatásnak próbálták föltüntetni, holott erre a legcsekélyebb alapjuk sem volt, s kivált nem egy olyan országban, amelyik a forradalom színhelyétől több mint száz mértföldnyire fekszik.

pénzjutalom nem bírhatta oly buzgalomra és lelki nagyságra a forradalmárok ellenfeleit, melyet amazokban a jog pusztá fogalma előidézett, s még a régi kardforgató nemesség becsület-fogalma (az elragadtatottság analogonja) is semmivé foszlott azok fegyverei előtt, akik a népnek, melynek körébe maguk is tartoztak, *jogát* tartották szem előtt, s magukat e jogok védelmezőinek vélték;* s e lelkesültség kivívta a kívülálló nézőközönség rokonszenvét, anélkül, hogy az akár a legcsekélyebb mértékben is közbeavatkozni szándékozott volna.

* Az emberi nem jogainak oltalmazásában mutatott effajta elragadtatottságról elmondható: *postquam ad arma Vulcania ventum est, mortalis mucro glacies ceu futilis ictu dissiluit* [„ám most Vulcanusnak az isteni fegyvere ellen / földi halandó műve ütéstől mint törékeny / jég pattan el”, Vergilius, *Aeneis* XII. 739–741., Kartal Zsuzsa fordítása.]. – Miért is nem merészelte mindeddig egyetlen uralkodó sem kendőzetlenül kimondani, hogy nem ismeri el a nép semmiféle jogát sem önmagával szemben; hogy az boldogságát csupáncsak a kormányzat reá záporozó *jótekonyságának* köszönheti, s az alattvalók pimasz képzelgése arról, hogy jogok illetnék meg őket kormányzatukkal szemben (minthogy ez a megengedett ellenállás fogalmát tartalmazná), helytelen, sőt, büntethető? – Az ok, hogy bármely ilyesféle nyilatkozat lázadásra bírja minden alattvalót, még ha különben jóságos és megértő uralkodójuk alatt engedelmes birkákként, jól-tápláltan s biztos védelemben élve jólétük tekintetében nem is volna semmi panaszkodni valójuk. – Mert szabadsággal fölruházott lény nem érheti be pusztán az élet olyan kellemetességeinek élvezetével, melyekben akár mások segítségével (emitt a kormányzatával) is részesülhet; számára az *elv* a fontos, melynek alapján azokat megszerezheti. A jólétnek azonban nincsen elve, sem annak a számára, aki elnyeri, sem annak, aki osztogatja (hisz az egyiknek ez, a másiknak az számít): mert itt az dönt, ami az akaratban *anyagi*, ez pedig empirikus, és alkalmatlan rá, hogy egy szabály általánossága alá foglaljuk. Egy szabadsággal fölruházott lénynak ilyenformán, épp annak tudatában, ami őt az oktan állattól előnyére megkülönbözteti, akaratának *formális* elve alapján szabad és kell a nép számára, melyhez tartozik, épp azt a kormányzatot megkövetelnie, melyben a nép maga is törvényhozó: azaz a törvényeknek engedelmességgel tartozó emberek joga előbbre való a jólétet illető tekintetknél, oly szentség, mely (a hasznosságot illetően érte áldozott) minden árat megérően magasztos, és amelyhez egyetlen – mégoly jótekonny – kormányzat sem nyúlhat. – E jog azonban mindenkor eszme csupán, s kivitelét *eszközeinek* a moralitással való összhangja korlátozza föltételként, melyet egyetlen nép sem hághat át; nem hozhatja el forradalom, mely mindenkor jogtalan. – Az autokratikus *uralom*, s mégis köztársasági, azaz a republikanizmus szellemében fogant és azzal hasoniszabályú *kormányzás* az, mi a népet állapotával megbékélttá teszi.

7. AZ EMBERISÉG JÖVENDŐLŐ TÖRTÉNETÍRÁSA

Valamiképp alapvetően *morálisnak* kell lennie annak, amit az ész tisztán állít a szemünk elé, ám nagy, korszakot nyitó hatása miatt egyben olyasvalamiként, ami az emberi léleknek iránta elismert kötelességére int, s ami az egyesült emberi nemet egészében (*non singulorum, sed universorum*) érinti, remélt sikerén s az azt célzó próbálkozásokon pedig nemünk oly általánosan és önzetlenül ujjong.⁶² – E fejlemény nem a forradalom jelensége, hanem (mint ERHARD úr⁶³ fogalmazott) egy *természetjogi* alkotmány *evolúciójáé*, s bár ez alkotmány csupán vad harcokban ki nem vívható – amennyiben a külső s belső háború minden eddig fennállt *rendeleti* alkotmányt leront –, ám a mondott evolúció odáig mégiscsak elvezet, hogy oly alkotmányra törekedjünk, mely nem szomjazhatja a háborút, hogy köztársasági alkotmányra törekedjünk tehát; mely alkotmány lehet köztársasági már az *államformát* tekintve is, vagy lehet csak *kormányzati módja* szerint, fönntartva a fejedelem (a monarcha) egyeduralkodó voltát, az államigazgatásban azonban ama törvényekkel hason szabályúan, melyeket általános jogelvek alapján maga a nép is adományozna magának.

Mármost állítom, hogy napjaink jelenései és előjelei alapján minden látnoki tehetség nélkül is e cél elérését, s ezzel egyben a mind jobb iránt tartó, s az említett cél elérésétől fogva többé semmissé teljesen soha nem válható előrehaladást jövendölhetem az emberi nemnek. Mert ily jelenség *nem merülhet feledésbe többé* az emberi történelemben, hisz a jobbra törekvés oly adottságát és tehetségét tárta föl az emberi természetben, melyet a dolgok eddigi menetéből senki politikus ki nem okoskodhatott volna, s egyedül e jelenség ígérhette a természetnek és a szabadságnak belső jog-

⁶² A mondat nyelvtani szerkezete sérült, a fordításban adott értelmezés egybevág az Akademie-Ausgabe megköszöntött korrekcióval.

⁶³ Johann Benjamin Erhard (1766-1827) orvos és író; *Vom Recht des Volkes auf Revolution*, 1795, *Apologie des Teufels*, 1795.

elvek szerint való egyesítését az emberi nemből, noha ami az időt illeti, meghatározatlanul, s csupán a véletlenből fakadt fejleményként.

Ám ha a cél, mely után e fejlemény során áhítoztak, nem volna most sem elérhető, ha végül elbuknék ama nép forradalma vagy alkotmányának változtatása, avagy ha némi idő múltán mégiscsak visszazökkenne minden a korábbi kerékvágásba (amint azt a politikusok mostanság jövendőlik), e filozófiai előrejelzés a hatályából mit sem veszítene. – Mert ama fejlemény túl súlyos volt, az emberiség érdekével túl szorosan összefonódott, s hatása túlságosan is szétáradt a világ minden szegletében, hogysem kedvező körülmények okán ne idéződnék föl a népek emlékezetében, s ne indítaná őket hasonló próbálkozásokra, hiszen az emberi nem számára ily fontos ügyben az áhított állapotnak⁶⁴ utoljára valamikor mégiscsak szert kell tennie ama szilárdságra, melyet a gyakori tapasztalásból szerzett okulás mindenek kedélyében előidézni aligha is mulasztana el.

Nem csupán jóindulatra valló és gyakorlati tekintetben ajánlásra érdemes, hanem minden hitetlenkedők ellenére a legszigorúbb elmélet számára is tartható tétel tehát, hogy az emberi nem már mindenkor a mind jobb iránt haladt előre, s arra visz útja továbbra is – ami, ha nem arra figyelmeztünk csupán, ami valamely nép körében megtörténhetik, hanem arra is, mint terjed el a haladás a Föld minden népének körében, ahogy, egyikük a másika után, hozzá talán majd sorban csatlakoznak, beláthatatlan korokra nyit távlatot; már ha a természet első forradalmának korszakát, mely (CAMPER és BLUMENBACH szerint),⁶⁵ emberek nem létezvén még, csupán a növény- s állatvilágot temette maga alá, egy második is nem követi még, hasonló játékot űzve az emberi nemmel, hogy helyébe más teremtményeket engedjen színre lépni s í. t. Mert a természetnek –

⁶⁴ *Verfassung*, lehet: *alkotmány*.

⁶⁵ Pieter Camper (1722-1789), holland orvos, egyetemi tanár Fraanekenben, Amszterdamban, majd Groningenben; *De claudicatione*, 1763, *Dis. de callo ossium*, 1765. – Johann Friedrich Blumenbach (1752-1840), göttingeni orvos-professzor, neves fiziológus; *Über den Bildungstrieb*, 1781, *Beiträge zur Naturgeschichte*, 1790.

vagy inkább a természet számunkra elérhetetlen legfőbb okának – korlátlan hatalma előtt az ember bizony kicsinység csupán. Hogy azonban saját neméből való urai is annak véljék, s úgy is kezeljék, részint mint az állatot, szándékaik pusztá eszközét robotoltatván, részint civakodásaik kedvéért egymás ellen vonultatván és lemészároltatván az emberek – az nem kicsinység, az a teremtes vég-céljának kifordítása épp.

8. ARRÓL A NEHÉZSÉGRŐL, MELYET A VILÁGON LEHETŐ
LEGJOBB ÁLLAPOTHOZ TARTÓ ELŐREHALADÁS MAXIMÁI
NYILVÁNOS HIRDETÉSÜKET ILLETŐEN MAGUKBAN REJTENEK

A *nép fölvilágosítása* nem más, mint nyilvános kiokítása afelől, mely kötelességek és jogok kötik az államhoz, melyhez tartozik. S minthogy csupán a közönséges emberi értelemből következő természetes jogokra tér ki, ezeknek hirdetői és értelmezői természetesen nem az állam rendelte hivatalos jogtudósok, hanem a jog szabad tudorai, azaz a filozófusok, kik, épp a maguknak megengedett szabadság miatt, jobbára botránkoztatóknak számítanak az állam előtt, és akiket, *felvilágosítóknak* csúfolva őket, az államra nézve veszélyes embereknek szoktak kikiáltani; holott szavukat nem a néphez intézik *bizalmasan* (hisz az alig vagy egyáltalán nem vesz tudomást az írásaikról), hanem az államhoz, éspedig *hódolattal*, azt kérelmezve, vegye pártfogásába a nép jogigényét; mi is másként, mint a nyilvánosság előtt, lehetetlen, midőn egy egész nép kívánja panaszát (*gravamen*)⁶⁶ előadni. Így a nyilvánosságra hozatal *tilalma* megakadályozza a nép haladását a mind jobb iránt, még abban is, mi legcsekélyebb követelését illeti, pusztá természetes jogában tudniillik.

Másfajta, és bár könnyen átlátható, mégis törvények parancsolta titkolódzás az, midőn konstitúciójának valódi alkatát titkolják el

⁶⁶ Sérelem.

egy nép előtt. Nagy-Britannia népét alkalmasint méltóságában sértené, ha azt mondanánk, országa *korlátozatlan monarchia*: inkább szeretnék alkotmányukat az uralkodó akaratát a parlament két házának népképviselője által *korlátozó* alkotmánynak hinni, noha mindenki tudja jól, oly nagy és oly ellenállhatatlan az uralkodó befolyása a képviselőkre, hogy a mondott Házakban másképp nem határoznak, csak amint ő akarja, s amint miniszterei által határozniuk indítványozza; hogy néhanap aztán oly határozatokat javasoljon, melyekről tudja, ügyükben ellent fognak mondani neki, s *tesz is róla*, hogy ellentmondjanak (a rabszolgakereskedelemmel kapcsolatban, példának okáért), ekképp a látszat szerint bizonyítékát adván a parlament szabadságának. – A dolog alkatáról vallott illetén elképzelésben az a csalárd, hogy ekképp a valódi, joggal marandónak tekintett alkotmány után már nem is kutatnak tovább: mert képzelik, meglették azt már a meglévőben, s egy hazudott nyilvánosság a népet a tőle eredő törvények által *korlátozott monarchia** színjátékával csalja, miközben megvesztegetett képviselői titokban alávetették őt egy *abszolút uralkodónak*.

* * *

Minden államforma alapját egy az ember természetes jogával összhangban álló konstitúció eszméje képezi – hogy tudniillik azok is hozzák meg egyesülten a törvényeket, akik engedelmeskednek nekik; s ama közállapot, melyet ennek az eszmének a nyomán és

* Oly ok, melynek alkata közvetlenül be nem látható, a hozzá elmaradhatatlanul társuló okozatból ismerjük meg. – Ki *abszolút* uralkodó? Az, akinek parancsára, ha úgy szól, legyen háború, azonnal háború támad. Ki *korlátozott* uralkodó ezzel szemben? Az, akinek elébb meg kell kérdenie a népet, legyen-e háború, avagy sem, s ha a nép az mondja, ne legyen, nem lesz. – Mert oly állapot a háború, mikor is az állam fejének az állam *minden* eszköze a szolgálatára kell, hogy álljon. Mármint Nagy-Britannia uralkodója igencsak sok háborút viselt anélkül, hogy népe belegyezését kérte volna. E király abszolút uralkodó tehát, kinek pedig az alkotmány szerint nem volna szabad lennie; ez alkotmányt azonban mindenkor megkerülheti, mert éppen az állam eszközeivel – tudniillik azáltal,

tiszta észfogalmakban gondolkodván felőle platonikus *eszménynek* (*respublica noumenonnak*) nevezhetünk, nem üres agyrém, hanem egyáltalában minden polgári alkotmány örök normája, s távol tartja a háborút. Egy hozzáillőn szerveződött polgári társadalom ez eszménynek a szabadság törvényeihez igazodó megjelenítése egy példa által a tapasztalatban (*respublica phaenomenon*), s csak sokféle megpróbáltatás és háborúskodás után, fáradságosan kivívható; alkotmánya azonban, ha egyszer többé-kevésbé már kivívták, a legalkalmasabbnak bizonyul majd mind közt a háborúnak, minden jó lerontójának távoltartására; ez állapotba [Verfassung] eljutni úgyszólván kötelességünk, egyelőre azonban (mert nem fog hamarost beköszönteni) az uralkodók kötelessége, hogy, ha mindjárt *autokratikusan* uralkodnak is, mégis *köztársasági módra* (bár nem demokratikusan) kormányozzanak, azaz a néppel a szabadság törvényeinek megfelelő elvek szerint bánjanak (ahogy e törvényeket érett ésszel bármely nép maga is előírná magának), még ha szó szerint véve a dolgot, beleegyezéséért nem folyamodnak is.

9. MILYEN HASZNOT HOZ MAJD A MIND JOBB IRÁNT TARTÓ ELŐREHALADÁS AZ EMBERI NEMNEK?

E haszon nem a *moralitás* növekvő mennyisége az érületben, hanem az érületbeli *legalitás* szüleményeinek szaporodása a kötelességszerű cselekedetekben, bármely hajtórugók szolgáljanak is nekik indítékul; szóval, az emberek egyre szaporodó és egyre jobbra sikeredő *jótetteiben*, tehát az emberi nem erkölcsi alkatának jelenségeiben lesz majd az emberi nem jobbulásának haszna (eredménye) megfogható. – Mert hogy velük mondott előrejelzésünket

hogy az ő hatalmában áll minden tisztség és méltóság adományozása – mindenkor biztosíthatja magának a népképviselők támogatását. A korrupció e rendszere, hogy sikerrel működjék, persze nem mutogatandó a nyilvánosság előtt. Ezért borítja fölöttébb átlátszó fátyla a titoknak.

megalapozzuk, ahhoz pusztán *empirikus* adatok (tapasztalatok) vannak a kezünkben: azt tudniillik csak cselekedeteink fizikai okára alapozhatjuk, ha e cselekedetekre sor kerül, s e cselekedetek jelenségek maguk is tehát, s nem a morális okra, mely magában foglalja a kötelesség fogalmát, azt a fogalmat, mely is megszabja, minek kellene történnie, s amely egyedül tisztán, *a priori* megadható.

Fokozatosan alábbhagy a hatalmasok erőszakoskodása, és erősödik a törvény követésének hajlama. Több jótékonykodás és kevesebb perlekedés, az adott szót illetően nagyobb megbízhatóság s í. t. fakad majd részint a becsület szeretetéből, részint a köz körében élvezett önös haszon helyes fölfogásából, s mindez végül áterjed a népeket egymáshoz fűző külső kapcsolatokra, míg világpolgári társadalmat nem alkotnak, anélkül, hogy olybá vehetnők, eközben a legcsekélyebb mértékben is izmosodnak az emberi nem alapvető morális adottságai [Grundlage]; hisz ez utóbbihoz alkalmazint egy új teremtés (természetfölötti befolyás) is szükségeltetnék. – Mert nem szabad túl sok reményt táplálnunk az embereknek a mind jobb iránt tett lépései felől, nehogy okkal váljunk a politikus gúnyolódásának céltábláivá, ki is az előbbi reményt forrófejú álmodásnak szeretné gondolni.*

* Hisz *édes* elfoglaltság az ész követelményeinek (kivált jogi tekintetben) megfelelni tudó alkotmányokat készelni, ám javallani az ilyeneket *elbizakodottság*, és *büntetendő* a népet az éppen fönnálló ellen bujtogatni.

PLATÓN *Atlantisza*, MORUS *Utópiája*, HARRINGTON *Oceanája* és ALLAIS *Severambiája* időről időre színre kerültek ugyan, ám (leszámítva CROMWELL despotikus köztársaságának balszerencsés szörnyszülöttjét) soha nem próbálkoztak meg velük. – Az állam-teremtésekkel hasonlóképp áll a dolog, mint a világ teremtésével: senki emberfia nem volt akkor jelen, s nem is lehetett, különben saját teremtetőjének kellett volna lennie. Az remélni, hogy egy állam-szülemény valaha, akár mégoly sokára is, tökéletessé lesz, ahogy az előbbieket gondolkodtak erről, édes álom csupán; ám örökön közelíteni a tökéletességhez, az nemcsak *elgondolható*, hanem, ameddig a morális törvényekkel együtt megállhat, *kötelesség* is – nem az állampolgárok, hanem az államfő kötelessége.

10. MIFÉLE REND AZ, MELYBEN A MIND JOBB IRÁNT TARTÓ ELŐREHALADÁS EGYEDÜL VÁRHATÓ?

A válasz: nem a dolgok *lentől fölfelé*, hanem *fönről lefelé* haladó menete. – Ama várakozás, hogy otthon tanítgatván, majd az alsóbb, utóbb a magasabb iskolákban kiművelvén a fiatalságot a szellemi és morális, a hittantól is támogatott kultúra tekintetében végül odáig jutnánk, hogy immár nem pusztán jó állampolgárokat nevelünk majd, hanem a mind elébb haladni képes és múlhatatlan jóra nevelünk immáron – e várakozás oly terven alapszik, mely a kívánt eredményt aligha engedi remélnünk. Mert túl azon, hogy a nép úgy tartja, a fiataljainak nevelése által elemésztett költségeknek nem órá, hanem az államra kell hárulniok, az államnak ellenben (mint BÜSCHING panaszolja) nem jut pénze a derék és tisztüknek kedvvel eleget tévő hivatalnokok fizetségre, mert mindent a háborúra költ, a képzés egész gépezetében sincs semmiféle összefüggés, ha azt nem a legfőbb államhatalom átgondolt terve szerint és e hatalom szándékaihoz igazodva indítják meg, s tartják egyenletes működésben; amihez alkalmasint hozzátartoznék az is, hogy időről időre magamagán is javítson az állam, s a revolúció helyett az evolúcióval próbálkozáván állhatatosan a mind jobb iránt haladjon. Ám minthogy kik e nevelődést elősegíteni volnának hivatottak, maguk is *emberek*, akiket e célból szintűgy nevelni kellett – tekintetbe véve az ily sikerre nézvést kedvező körülmények véletlenszerűségének kitett emberi természet törekenységét, előrehaladásuknak reményével pozitív előföltételként csupán egy a magasból aláereszkedő bölcsesség kecsegtethetne (mely is, ha számunkra beláthatatlan, Gondviselésnek neveztetik); a tekintetben pedig, ami ez ügyben az *emberektől* elvárható és megkövetelhető, e célt illetően csupán egyfajta negatív bölcsességre számíthatunk: arra tudniillik, hogy az emberek magukat az erkölcsinek legnagyobb akadályát, a céltól bennünket mindenkor visszavető *háborút* ugyanis, elébb fokról fokra emberségesebbé, utóbb ritkává tenni, végül támadó háborúként végképp föladni kényszerülve érzik, s oly alkotmány mellett döntenek, mely természete szerint valódi jogelvekre épül, s anélkül, hogy gyöngülne általa, állhatatosan haladhat a mind jobb iránt.

LEZÁRÁS

Egy orvoshoz, ki is betegeit a közeli gyógyulás ígéretével vigasztalta nap nap után – az egyiket, hogy pulzusa immár szebben ver, a másikat, hogy köpete, a harmadikat, hogy izzadmánya állapotának javulásával kecsegtet s í. t. – látogatóba jött egyik barátja. Hogy s mint viseled betegségedet, barátom? – hangzott az első kérdés. Hogy is viselném? *Belepusztulok a szüntelen jobbulásba!* – Rossz néven senkitől nem venném, ha az állam romlását látván az emberi nem üdvét s a mind jobb iránt tett haladását illetően csüggedni hajlanék; ám magam ama heroikus orvosságba vetem bizalmamat, melyet HUME említett föl, s amely gyorsan kúrál alkalmasint. – „Amikor a nemzeteket háborúskodni látom (mondja ő), olyan, mintha két részeg fickót látnék, amint ütlegelik egymást egy porcelánboltban. Mert nem elég, hogy jó ideig kúrálgathatják az egymásra mért csapások nyomán támadt púpokat, de utóbb még a kárt is meg kell fizetniök, melyet okoztak.”⁶⁷ *Sero sapiunt Phryges*.⁶⁸ Mégis, a jelenlegi háború utófájásai rákényszeríthetik a politikai jövőndőmondót, hogy az emberi nem állapotának közelgő, már most mutatkozó jobbra fordultát ígérje.

⁶⁷ A fordításban használt egyetlen Kant-kiadás sem utal rá, mely Hume-írásból idéz itt Kant; magunk egyetlen szöveghelyet találtunk (*A közhitekről*, in: *David Hume összes esszéi* II., Atlantisz, Budapest, 1994, 125.), ahol e hasonlat fölbukkan, ám ha Kant erre az esszére utalt, akkor legalábbis továbbfejlesztette a Hume használta metaforát.

⁶⁸ A frígiaiak későn okulnak.

HARMADIK SZAKASZ A FILOZÓFIAI ÉS ORVOSI FAKULTÁS VITÁJA

A kedély hatalmáról, hogy pusztá eltökéléssel úrrá
legyen beteges érzetein⁶⁹

Válaszirat HUFELAND⁷⁰ udvari tanácsos és professzor úrnak

Hogy köszönetemet 1796. december 12-én nékem megküldött ajándékáért, tanulságos és kellemes könyvéért *Az emberi élet meghosszabbításáról*, mondom, hogy köszönetemet magam is mintha hosszú életre számítva szándékoztam volna leróni, válaszom ez év⁷¹ januári keltéből Ön alkalmasint okkal arra következtethetett; de

⁶⁹ Gefühl; ismeretelméleti összefüggésben inkább az *Empfindungot* szokás érzetnek fordítani, a *Gefühl* érzésnek vagy érzelemnek volna tehát fordítandó, azonban, ha nem kifejezetten valami „érzéklétszerű”-ről van szó, az *Empfindung* akár érzelmet is jelenthet; Kant a szövegben maga is némelykor *Empfindungot* ír *Gefühl* helyett, és néhány többször is előforduló szókapcsolat okán még leginkább az *érzet* tűnt – egy-két helytől eltekintve – a *Gefühl* leghasználatosabb fordításának.

⁷⁰ Christoph Wilhelm Hufeland (1762-1836) jénai orvosprofesszor és udvari tanácsos, utóbb a Tudományos Akadémia tagja, királyi háziorvos, aki 1796. december 10-én elküldte Kantnak később igen elhíresült, kínaira is lefordított könyvét (*Makrobiotik oder die Kunst, das menschliche Leben zu verlängern*), amely azonban csak 1797 márciusában jutott el Kanthoz, ki is postafordultával megköszönte a küldeményt, nagyra tartván „morális készségünknek a fizikai embert is átlelkesítő erejéről alkotott lélekemelő eszméjét”, és jelezte, „reméli, abban a megtiszteltetésben részesülhet, hogy e tárgyban önmagán diétikai szempontból végzett megfigyeléseiről rövid időn belül nyilvánosság előtt is beszámolhat” a könyv szerzőjének. Hufeland örömmel fogadta az ajánlatot, igényt tartva az ígért írás közlési jogára, és az elkészült válasziratot 1798-ban, a *Journal der practischen Arzneykunde und Wundarzneykunst* 5. kötetének 4. számában, saját jegyzetei kíséretében meg is jelentette.

⁷¹ 1798.

hát az aggkor amúgy is mind gyakoribb elnapolását (*procrastinatio*) hozza a fontos döntéseknek, amilyen alkalmasint a halál is, mely számunkra mindig túl korán kopogtat, s hogy megvárakoztassuk, a kifogásokból kifogyhatatlanok vagyunk.

Arra kér, mondjak „ítéletet törekvéséről, hogy morálisan taglalja, ami az emberben fizikai; hogy az egész embert, a fizikai embert is moralításra szánt lényként ábrázolja, és megmutassa a morális kultúra nélkülözhetetlen voltát a mindenütt csak csírájában [in Anlage] föllelhető emberi természet fizikai beteljesítését illetően”, s hozzáfűzi: „arról legalábbis biztosíthat, mindezek nem az Ön már előzőleg eltökélt vélekedései voltak, hanem a munka s kutatás sodorták Önt ellenállhatatlanul e tárgyalásmód felé”. – A dolog ilyesfajta szemlélete elárulja a filozófust, s hogy Ön több pusztán észművésznél; hogy olyan férfiú, aki orvosi tudományához a kivitel *eszközeire* nem egyszerűen ügyességére hagyatkozva tesz szert, úgy véve őket (technikailag), ahogy a tapasztalatban kínálkoznak (hasonlatosan a francia konvent valami direktorához), hanem – az orvosok testületének törvényhozó tagjaként – a tiszta észből meríti őket, mely is túl azon, ami – ügyességre vallón – *segít*, bölcsességre vallón azt is elrendelni képes, ami magában vett *kötelesség*, s eképp a morális-gyakorlati filozófia egyben olyan egyetemes orvosudományul is szolgál, mely ugyan nem segít bárki minden baján, ám mégsem hibázhatnak az orvosi rendelvényből.

Am a mondott egyetemes szer csakis a *diétika*⁷² körébe tartozik, azaz pusztán *negatív*e hat, annak művészeteként, mint *tarthatnánk távol* magunktól a betegségeket. S az effajta művészet oly képességet föltételez, mellyel csak a filozófia ruházhat föl bennünket, vagy annak szelleme, melyet is általánosan előföltételeznünk kell. E szellemre utal ama legfőbb diétikus föladat, melyik is az alábbi témában foglaltatik: *az emberi kedély hatalmáról, hogy beteges érzetein pusztán szilárd eltökéléssel úrrá legyen*.

A példákat, melyek a föntebbi szentencia állította lehetőséget alátámasztának, nem meríthetem *mások* tapasztalatából, csakis

⁷² Éptan, életrendtan.

abból, amire magam tettem szert; mert a mondott lehetőségről az öntudat tanúskodik, s csak utóbb faggathatunk másokat: vajon nem észlelik-e éppígy önmagukban ők is? – Úgy tetszik, rákényszerülök, hogy *énemet engedjem szóhoz jutni*; mi is dogmatikus előadásban* szerénytelenségről árulkodnék, ám megbocsájtást érdemel, ha amiről szó van, nem közönséges tapasztalat, hanem belső kísérlet vagy megfigyelés, melyet előbb magamon kellett elvégezni, hogy utóbb a mások ítéletére bízhasak valamit, amit nem mindenki fogad el, vagy nem fogad el anélkül, hogy arra rávezetnék. – Feddést érdemlő elbizakodottság volna, ha gondolati játékom belső történetével kívánnék szórakoztatni bárkit is, hisz annak bár megvan a maga szubjektív fontossága (számomra), ám nélkülözi az objektív (mindenkire nézvést érvényes) fontosságot. Ha azonban ez önmagunkra figyelmeztést és a nyomában fakadó észlelést nem ily közönséges szándék mozgatja, hanem hogy ugyanerre mindenki fölszólíttassék, az oly ügy, mely a magunkra figyelmeztést megérdemli és igényli is, akkor legalábbis megbocsájtható ama visszásság, hogy csak ránk tartozó érzetekkel [Privatempfindungen] szórakoztatunk másokat.

Mielőtt előállni bátorkodnék a diétika tárgyában eszközölt önmegfigyelésem eredményével, meg kell valamit jegyezni arról a módról, ahogy HUFELAND úr a *diétika* főadatát megszabja, a betegségek *megelőzésének* művészetét tudniillik, ellentétben a *terapeutikával*, *gyógyításuk* művészetével.

A diétika HUFELAND úr szemében „az emberi élet meghosszabbításának művészete”.

Ez elnevezést onnan kölcsönözte, ami után az emberek a leginkább áhítoznak, noha nem is oly kíváncsok talán. Amúgy az emberek szívesen kívánnának két dolgot is egyszerre: hogy *soká éljenek*, s

* Dogmatikus-gyakorlati előadásban, példának okáért valami olyasfajta önmegfigyelés előtárásában, melynek tárgyát a mindenkire tartozó kötelességek teszik, a szónok a szószéken nem az „én”-t, hanem a „mi”-t fogja használni. A csak rá tartozó érzelmek előadásakor (a gyónásban, melyet a páciens orvosa előtt tesz), avagy saját belső tapasztalatának elbeszélésében ellenben egyes szám első személyben kell megszólalnia.

hogy azalatt *egészségesek is maradjanak*; ám az első kívánságnak az utóbbi nem szükségszerű föltétele: amaz föltétlen. Szenvedjen s kínlódjék bár a kórházi beteg évekig fekhelyéhez kötve, s halld bár gyakorta, amint azt kívánja, bárcsak minél előbb megszabadítatná nyomorúságából a halál, ne higgy neki, nem gondolja komolyan! Esze ezt súgja ugyan, de természetes ösztöne másként akarja. Ha megszabadítójaként (*Jovi liberatori*) hívogatja is a halált, mégis újabb és újabb röpke haladékot szeretne, s mindig talál ürügyet peremtorikus⁷³ végzésének elnapolására (*procrastinatio*). Az öngyilkos vad fölindulásban fogant elhatározása, hogy véget vet életének, nem kivétel: mert az örületig fokozott indulat hatása. A gyermeki kötelességeknek való engedelmességre csábító két ígért közül („hogy jó sorod és hosszú életed legyen e földön”) az utóbbi szolgál erősebb hajtórugóul, még az ész ítélete szerint is, kötelességként tudniillik, melynek engedelmeskedni egyben *érdem is*.

A kötelesség ugyanis, hogy *tiszteljük a kort*, voltaképp nem az illő kíméleten alapszik, melyet az öregek gyöngeségét tekintve várunk el az ifjabbtól: mert a gyöngeség nem ok az öregeknek kijáró *tiszteletre*. A kor, túl az előbbin, valamiképp *érdemesnek* is kíván látszani; hisz *megbecsüléssel* adózunk neki. És nem, mert a nesztori kor tapasztalatok érlelte s az ifjúságot útbaigazítani hivatott *bölcsességgel* jár, hanem csakis mert – ha nem mocskolta szégyen – a férfiú, ki ily magas kort ért meg, ilyen soká kitérhetett halandósága elől – a legmegalázóbb ítélet elől, amely eszes lény fölött csak kimondható (hogy „porból vétettél, és porrá leszel”) –, s mintegy halhatatlanságra tett szert, szóval csakis mert e férfiú ily soká életben maradt, s példává magasztosult.

Második természetes kívánságunk, az egészség dolgában már nyomorúságosabban állunk. Az ember egészségesnek *érezheti* magát (annak jóleső érzése alapján ítélve, hogy él), ám soha nem *tudhatja*, egészséges-e. – Bármilyen is a természetes halál oka: az betegség, akár érezzük, akár sem. – Sokakról mondják minden gúnyolódó szándék nélkül is, hogy örökké csak *betegeskednek*,

⁷³ Döntő, végső, elhatározó.

noha nem *betegek* igazán; sokak életrendjét teszi életmódjuknak állandó fölbillenése és helyrezökkenése, akik mégis sokra viszik az életben, legalábbis ami éltük hosszát illeti, ha erejüket nemigen fitogtathatják is. Hány barátomat és ismerősömet éltem túl, akik, beleszokván valaha kialakított életvitelükbe, tökéletes egészséggel véltek dicsekedhetni, miközben a halál csírája (a betegség) észrevétlenül ott lapult már bennük (közel a kifejlődéshez), s aki csak közülük egészségesnek *érezte* magát, egy sem *tudta*, hogy beteg – hisz a természetes halál okát mégsem nevezhetjük másnak, mint betegségnek. Ám az *okságot* nem érezhetni, ahhoz értelem szükségeltetik, az pedig ítéletében tévedhet is; a betegség névvel pedig az érzést [Gefühl] illetjük, mely ellenben csalhatatlan, ám csak ha betegnek *érezzük* magunkat; míg ha nem érezzük is, rejtetten s a közeli kifejlődésre várva a betegség akkor is ott bujkálhat bennünk; ezért a betegség érzetének hiánya nem engedélyez az embernek más kifejezést jóllétére, csupán, hogy *látszólag* egészséges. A hosszú élet tehát, visszatekintvén rá, csak az *élvezett* egészségről tanúskodhatik, és a diétikának mindenekelőtt az élet *meghosszabbításának* (s nem *élvezetének*) művészetében kell ügyességét és tudományát megbizonyítania – amint azt alkalmasint HUFELAND úr is mondani kívánta volt.

A DIÉTIKA ALAPTÉTELE

Kényelemszeretetűnkre a diétikának nem kell ügyelnie; mert erőink és érzékeink [Gefühle] óvása kényeztetés, azaz gyöngeség és ernyedés a következése, valamint az életerő elapadása a gyakorlás hiánya okán, ahogy elapaszthatja azt a túl gyakori és túl erős igénybevétel is. A *sztoicizmus* tehát nem csupán az *erénytan* értelmében vett gyakorlati *filozófia* tartozéka, de diétikai elvként (*sustine et abstine*)⁷⁴ tartozéka a gyakorlati filozófiának mint gyógygy-

⁷⁴ Tűrj, és légy önmegtartóztató!

tudománynak is. – Ez utóbbi *filozofikus*, ha egyedül az ész hatalma határoz bennünk életmódunk felől, az ész hatalma, mely rávesz, hogy érzéki érzületeink [Gefühle] fölött egy önmagunknak szabott elv segítségével úrrá legyünk. Ellenben csupán empirikus vagy mechanikus az a gyógytudomány, mely a mondott érzeteket [Empfindungen] fölkeltendő vagy csillapítandó *önmagunkon kívül*, testi szerekben (a patikus vagy a sebész szereiben) keres segédelmet.

A *meleg*, az *alvás*, a gondos *gyámoltás*, melyben az részesül, aki nem is beteg: ezek kényelemszeretetünk afféle *kényeztetései*.

1. Annak alapján, amit magamon tapasztaltam, nem érthetek egyet amaz előírással, hogy „tartsuk melegen lábunk és fejünk”. Ellenkezőleg, én ajánlatosabbnak tartom mindkettőt hűvösen tartani (az oroszok így bánnak a mellkassal is), épp afölötti aggodalmamban, *meg ne fázzak*. Persze, kellemesebb langy vízben lábat mosnunk, mint jéghidegben télvíz idején; cserében azonban megmenekedünk a véredények elernyedésétől a szívtől ily távol eső testrészekben, mi is idős korban gyakorta a láb már orvosolhatatlan betegségét vonja maga után. – Hogy a hasat melegen tartsuk, különösen hideg időben, ez már inkább számíthat a diétika, mintsem a kényelemszeretet előírásának; merthogy a has foglalja magában a beleket, s azoknak egy nem folyékony anyag hosszú útját kell biztosítaniok; mihez is idős embereknel a haskötő (egy széles, az altestet körülölelő, és annak izmait megtámasztó öv) kelléke járul, bár voltaképp nem a melegen tartást célozván.

2. A *hosszas* vagy (a délutáni nyugalommal kitoldva) *gyakori alvás* persze az ébrenléttel elkerülhetetlenül együtt járó megannyi vesződésget is megtakarítja nekünk, habár elég különös magunknak hosszú életet kívánunk, csak hogy azt nagyobb részt átaludjuk. Ám amiről itt valójában szó van, tudniillik a kényelemszeretet, az élet meghosszabbításának e képzelt eszköze, e szándékot illetően önmagának mond ellent. Hisz a folytonos fölébredés és újabb elszenderedés a hosszú téli éjszakákon bénítólag, fölörlőleg, s bár pihenéssel ámit, kimerítőleg hat az egész idegrendszerre: következőképp a kényelemszeretet megkurtítja életünket. – Betegségek tömegének tanyája az ágy.

3. Idős korunkban magunkat *ápolgatni*, vagy engedni, hogy bennünket gyámolítsanak, csak hogy erőnket *óvjuk*, kerülve a kényelmetlenségeket (hogy zord időben kimozduljunk, példának okáért), vagy másokra hárítva a munkát, melyet magunk is elvégezhetnénk, így akarván éltünket meghosszabbítani, mind e gondoskodás épp az ellenkezőjét eszközli ki, a korai öregséget tudniillik, s az élet megrövidültét. – Alkalmasint az is nehezen volna bizonyítható, hogy akik igen magas kort értek meg, *jobbára házasság* emberek lettek volna.* – Némely családban öröklődik a hosszú öregkor, s a párosodás ezt afféle családi vonássá teheti. Nem is rossz politikai elv a házasságok előmozdítására hosszú életként magasztalni a páros életet; habár a tapasztalat mindenkor csak viszonylag kevés példájával szolgált annak, hogy egymás mellett élvén bárkik is kivált magas kort értek volna meg; ám emitt csak az öregedés fiziológiai oka foglalkoztat bennünket, az, ahogy róla a természet rendelkezik, s nem politikai háttere, hogy tudniillik az állam előírta illendőség a kormányzat szándékaihoz igazodva a közvélemény miféle hangulatát is követeli meg. Egyébiránt a *filozofálás*, anélkül, hogy ettől bárki filozófussá válnék még, eszköz is, hogy némely kellemetlen érzetet elhárítsunk magunktól, ám egyben *föl is csigázza* kedélyünket, oly érdekeltséget csempészvén foglalatosságába, mely független a külső véletlenektől, s épp ezért, bár csak játékként, erőteljes és bensőséges, és nem engedi pangani életerőnket. Ellenben a *filozófia*, mely az ész végcéljának egészében érdekelt (s e végcél abszolút egység), az erő oly érzetét ébreszti bennünk, mely az aggkor testi gyöngeségeért az élet értékének ésszerű mérlegelésével bizonyos mértékig kárpótol alkalmasint. – Ám ugyanezt nyújtja,

* Hisz ez ellen fölhozhatnám ama megfigyelést, hogy a nőtlen (avagy korán megözvegyült) férfiak többnyire tovább megőrzik *fiatalos kinézetüket*, mint a házasság, mi mégiscsak hosszabb élettartamra látszik utalni. – Vajon az utóbbiak keményebb arcvonásai nem az *igába* hajtottság állapotáról árulkodnak-e (innen a *coniugium* [házasság]), a korai öregedésről tudniillik, mi is talán az élet közelebbi végét sejteti? – [Kant e jegyzete a *Journal der practischen Arzneykunde*-beli változatban olvasható.]

vagy valami ehhez hasonló, tudásunk új ismeretekkel való bővítésének bármely ígérete, ha ez ismeretek nem tartoznak is éppen-séggel a filozófia körébe; ha egy matematikusban találna effajta *közvetlen* (nem a más célra szolgáló szerszámnak szóló) *érdeklődés* támadni, ennyiben filozófus volna maga is, s egy megifjodott és az ellankadást nem ismerően meghosszabbodott élet során élvezhetné jótéteményét erői ilyesfajta fölgerjedésének.

De korlátolt elmék számára⁷⁵ – szurrogátumként – közel ugyanezt nyújthatja a pusztá gondtalan bívelődés is, s akik a semmittevésbe szakadnak csaknem bele, rendszerint azok is megérik az öregkort. – Egy igen koros férfiú érdeklődését az csigázta föl, hogy szobájában az állóórák valamiért mind egymás után ütötték el az időt, sohasem egyszerre; mi is neki magának, s az órásmesternek is, álló napnyi foglalatosságot szerzett, s az utóbbinak némi kérészetet is. Egy másik énekesmadarainak etetésében és gyógyításában lelt kielégítő elfoglaltságra, kitöltendő vele étkezései és alvása között az időt. Egy jómódú idős asszony a rokka mellett lelt effajta időtöltésre, és a közbeszótt jelentéktelen beszélgetésekben, s ezért magas kort megérvén utóbb arról panaszkodott – mintha csak egy jobb társaság elvesztését panasználja föl –, hogy, ujjaiával nem tudván már a szálat sodorni, félő, az unalom fogja sírba vinni.

Ám nehogy a hosszú életnek szentelt értekezésem túl hosszadalmasra sikeredvén eluntassa Önt, veszedelmessé válván ekképp, bőbeszédűségemnek – mit is az idős kor hibájaként szoktak megmosolyogni, ha ugyan nem szidalmazni éppenséggel – ezennel gátat vetek.

1. A hipochondriáról

A gyöngeség, mellyel beteges érzeteinknek, legyenek bár tárgytalanok, gyáván átadjuk magunk (meg sem kísérelve következőleg, hogy az ész segedelmével rajtuk úrrá legyünk): a *képzelt betegség*

⁷⁵ A fordítás itt a Tiefftrunk és Hartenstein javasolta korrekcióhoz igazodik.

(*hypochondria vaga*),* melynek a testben nincs meghatározott székhelye, és a képzelőerő teremtménye, miért is akár *képzelgő* betegségnek is hívhatnánk – mikor is a páciens az összes, könyvekben olvasott betegséget fölfedezni véli magán; e gyöngesség tehát épp ellentéte a kedély ama hatalmának, hogy beteges érzetein úrrá legyen, csüggeteg hajlandóság tudniillik, hogy koteljunk a bajon, mely megtörténhet velünk, anélkül, hogy, ha megesnék, ellentállhatnánk neki; egyfajta örület, melyet talán valami kóroanyag okoz (fölfúvódás vagy dugulás), melyet azonban nem közvetlenül érzékelünk, nem úgy, ahogy érzékeinket afficiálja, hanem amelyet találékony képzelőerőnk küszöbön álló rosszként tüntet föl előttünk; mire, aki önkínzásra hajlik (*heautontimorumenosz*),⁷⁶ ahelyett, hogy férfias viselkedésre buzdítaná magát, orvosi segedelem után kiált hiába; mert – gondolatai csapongásának diétikájával – csak maga oszlatná el a nyomasztó képzeteket, melyek önkéntelenül tolnak föl benne, s oly szenvedésről adnak hírt, mely ellen mit sem rendelhetnénk, ha elkövetkeznék valóban. – Attól, akit e betegség sújt, s amíg sújtja, nem követelhető meg, hogy beteges érzetein pusztá eltökéléssel úrrá legyen. Mert ha képes volna rá, nem volna hipochonder. Ésszel élő ember *nem engedi*, hogy elhatalmasodjék rajta a *hypochondria*; hanem ha félelmek törnek rá, s ezek lidércnyomássá, azaz maga kitalálta szenvedéssé látszanak dagadni, megkérdi magát, van-e tárgyuk félelmeinek. Ha ilyet nem lel, ha nem leli félelmeinek alapos okát, vagy ha belátja, hogy ha volna is valóban ilyesféle ok, hatását elhárítandó tenni mit sem lehetne, napirendre tér belső érzetének e követelése fölött, azaz (mintha nem is tartoznék reá) tudomást sem vesz szorultságáról (mely ez esetben pusztán topikus), s figyelmét olyan ügyleteknek szenteli, melyekben teendője akad.

* Mely megkülönböztetendő a *topikus* hipochondriától (*hypochondria intestinalis*). – [Az előbbi „általános, az egész testre kiterjedő hipochondria”, szemben a helyi, a zsigerektől függő hipochondriával.]

⁷⁶ A görög terminus célzás-féle Terentius e címet viselő komédiájára – Karl Vorländer jegyzete.

Beesett és szűk mellkasom okán, az kevés teret engedvén a szív és tüdő mozgásának, természetes hajlamom van a hipochondriára, mely ifjúkoromban az élettől való csömörrel volt határos. Ám a megfontolás, hogy e szívszorongás oka talán csak mechanikus, és hogy meg sem szüntethető, hamarost odajuttatott, hogy rá már nem is ügyeltem, s miközben éreztem a mellkasomban a szorítást, koponyámban nyugalom és derű honolt, mely társaságban sem szűnt meg akaratom szerint és természetes módon megnyilatkozni, nem pedig (ahogy az hipochondrikus emberektől megszokott) változó hangulataimhoz igazodva. És mert az életnek inkább örülünk annak okán, amit életerőnket szabadon használva *teszünk*, mint amit csak *élveznünk* lehet, a szellemi munka a felfokozott életérzés egy más fajtáját is szembeszögezheti a pusztán a testre tartozó gátlásokkal. Szorongásom megmaradt, hisz oka a testfölpépítemsem. Ám gondolataimra és cselekedeteimre gyakorolt befolyásán úrrá lettem azáltal, hogy figyelmemet ez érzésről elfordítottam, mintha nem is tartoznék reám.

2. Az alvásról

Amit a törökök a predesztinációt illető alapelveikből fakadóan a mértékletességről mondanak – hogy tudniillik a világ kezdetén mindenkinek kiméretett a porciója, mennyit is ehet majd életében, és ha szerény osztályrészét nagy adagokban habzsolja föl, számolhat vele, hogy annál rövidebb ideig *ehet*, s következőleg annál rövidebb ideig *lehet* csak –, az akár a *gyermeknek szóló* diétikában is szabályul szolgálhat (mert élvezetek dolgában az orvosoknak gyakorta a férfiakat is gyermekként kell kezelniök): tudniillik hogy a végzet minden embernek kimérte az *alvásból* is a maga porcióját, és aki férfiként életéből túl sok időt pazarolt az alvásra (több, mint egy harmadot), nem áltathatja azzal magát, hogy túl sok ideje maradt volna még aludni, azaz élni és megöregedni. – Aki az alvásra a szenderegés édes élvezeteként (amilyen a spanyolok *sziesztája*), avagy az időt mulatandó (hosszú téli éjszakákon) életéből egy har-

madnyi időnél jóval többet pazarol, vagy magának az alvást (szünetekkel) részletekben is kiméri, s nem naponta egy darabban, igen csak elszámolja magát *életmennyisége* tekintetében, mind annak fokát, mind pedig hosszát illetőleg. – Minthogy aligha akad ember, aki azt kívánná, hogy az alvás egyáltalán ne is legyen szükséglete (amiből alkalmasint kiviláglik, hogy a hosszú életet hosszas kínnak érezzük, amely kínokból amennyit átaludtunk, épp annyi keserv elviselésétől meg is kíméltük magunkat), mind az érzés [Gefühl], mind az ész számára ajánlatosabb ez élvezet s tett nélkül leélt harmadot ennyiben meghagyni, és egészében átengedni nélkülözhetetlen természeti restaurációknak – ám pontosan kimérve az időt, mettől meddig kell tartania.

* * *

A beteges érzetek közé tartozik, ha nem tudunk a meghatározott és megszokott időben aludni, vagy ha nem tudjuk magunkat ébren tartani; kiváltképp az első azonban: e célból ágyba feküdni, s mégis álomtalanul heverni. – Hogy kiverjünk a fejünkől minden *gondolatot*, ez ugyan az orvos szokásos tanácsa, ám azok visszatérnek, vagy újabbak lépnek a helyükre, és ébren tartanak. Nincs más diétikus tanács, mint hogy belsőleg észlelvén a moccani készülő gondolatot, vagy ráébredvén, hogy moccan, figyelmünket róla azonnal fordítsuk el (mintha csak csukott szemmel hátat fordítanánk neki): mikor is ama gondolat megszakadását, melyre ráeszméltünk volt, a képzetek fokozatos összezavarodása követi, miáltal testi (külső) állapotunk tudata megszűnik, és egy egészen másfajta rend köszönt be, a képzelőerő önkéntelen játéka tudniillik (mi is egészséges állapotban az *álom*), melyben – az állati szervezet csodálatra méltó mutatóványa révén – a test az animális mozgások tekintetében *eler nyed*, a vitális mozgásokat illetően azonban mélységesen *fölbundul*, és pedig oly *álmok* hatása alatt, melyek mintha el sem kerülhettek volna bennünket, még akkor sem, ha fölbundulván még csak nem is emlékszünk rájuk: mert egyébként, ha teljességgel hiányt szenvednénk álmokban, ha az idegi erő, amely az agyban, a képzetek székhelyén ered, nem hatna egyesülten a zsigerek izomerejével,

az élet egyetlen pillanatig sem maradhatna fönn. Ezért föltehetőleg minden állat álmodik, ha alszik.

Ám az alvás szándékával ágyba feküdven, ha latba vetjük is gondolataink elterelésének fönti módozatait, meglehet, akkor sem tudunk majd elaludni. Ilyenkor agyunkban valami *spasztikus* (görccszerűt) érzünk, mi is jól összevág a megfigyeléssel, hogy közvetlenül ébredés után az ember úgy fél collal hosszabb, mintha akár az ágyban feküdt volna, ám virrasztva. – Minthogy az álmatlanság az erőtlen aggkor hibája, s a bal oldal gyöngébb általában is,* vagy egy éve magam is éreztem e görcsös rohamokat és ilyesfajta igen keserves ingereket (bár nem éreztem görcsöket, az afficiált tagok valóságos és látható rándulását tudniillik), s ezeket mások leírása alapján *köszvényes* bajoknak kellett tartanom, és orvos után kellett nézmem. Mármost azonban türelmetlenségemben, amiért az alvásban akadályoztatva éreztem magam, hamarosan sztoikus szeremhez nyúltam, ahhoz, hogy gondolataimat erővel valamilyen általam választott közömbös tárggyal kényszerítsem foglalatoskodni (példának okáért a CICERO névvel, melyhez számos mellékképzet társul), következőleg hogy figyelmemet amaz érzésről [Empfindung] eltereljem; miáltal az, és pedig gyorsan, *eltompult*, s így fölébe kerekedett az álmodás, s ezt, ha ismétlődőnének az

* Egészen helytelen állítás, hogy annak tekintetében, vajon a végtagok használatában mutatkozó erőt illetőleg a test két oldala közül melyik is a gyöngébb vagy erősebb, minden a gyakorláson múlna csak, és azon, miként szoktattak bennünket fiatalon; hogy vívás közben a jobb avagy a bal kézben van-e a kard, hogy a lovas a lábát a kengyelbe helyezve jobbról balra pattan-e a lóra, avagy megfordítva, és hasonlók. Ám a tapasztalat arra tanít, hogy aki a bal lábáról vétet méretet a cipésznél, az, ha a cipő bal lábára pontosan illik, a párját túl szűknek érzi majd, s aligha hibáztathatjuk ezért a szülőköt, hogy gyermeküket rosszul okították; ahogy a jobb oldal fölénye a bal ellenében abból is látható, hogy aki mély árkot akar átlépni, a bal lábára nehezedik, és az árkot a jobbal lépi át, ellenkező esetben azt kockáztatva, hogy az árokba esik. Hogy a porosz gyalogost a ballal *kilépni* idomítják, nem cáfolja e tételt, még meg is erősíti inkább; mert azért helyezi emezt előre, mintegy gyámpontként támaszkodva rá, hogy jobb oldalával adjon lendületet a támadásnak, melyben is, ellentétben az előbbiekkal, jobb lábának veszi hasznát.

efféle rohamok, bármikor képes vagyok az éjszakai alvás kis szüneteiben szép sikerrel megismételni. Hogy azonban ezek nem csupán képzelt fájdalmak voltak, arról a bal lábam ujjain másnap reggel mutatkozó izzó pír meggyőzhetett. – Bizonyos vagyok benne, hogy – hacsak az élvezetek kedvében járó életrend nem áll túlságosan is útjában ennek – az eltökélés ilyesfajta szilárdságának segédelmével (hogy tudniillik figyelmünket e fájdalomtól elfordítsuk) a *köszvényes bajok*, sőt, a *görcsök*, de még az *epilepsziás* rohamok is csitíthatók, s idővel akár meg is szüntethetők (bár nem az asszonyoknál és gyermekeknél, kikben nem lelhető föl az eltökélés ily ereje), s hogy csitíthatók alkalmasint a gyógyíthatatlannak kikiáltott *podagra* megújuló rohamai is.

3. Az evés-ivásról

Élvezet dolgában, már ami az időt és mennyiséget illeti, egészségesen és fiatalon a legtanácsosabb csupán az étvágyat (az éhséget és szomjúságot) kérdeni; ám utolérvén bennünket az aggkor gyöngéi, a hosszú életet leginkább előmozdító diétikai alaptétellé az lesz, hogy *szokásunkká* tegyünk valamely kipróbált és üdvösnek talált életmódot, hogy napjaink tudniillik egyforma rendben peregenek; ama föltétellel azonban, hogy vonakodó étvágyunk kedvében járva táplálkozásunkban megengedjük magunknak a szükséges kivételeket. – Étvágyunk tudniillik a korral, kivált a férfinemnél, tartózkodik a nagy mennyiségű folyadéktól (a levesektől, vagy attól, hogy sok vizet igyunk); ellenben durvább étket és izgatóbb italokat kíván (példának okáért bort), hogy a belek *féregforma* mozgását elősegítse (s úgy tetszik, minden zsigeri szervünk közt a belekbe szorult a legtöbb a *vita propriából*,⁷⁷ mert ha még melegen tépik ki az állatból és szétvagdoszák őket, férgeként tekergődznek, s munkálkodásukat nem csupán érezni, de még hallani is lehet), s egyben

⁷⁷ Saját életből.

oly részecskéket juttasson a vérkeringésbe, melyeknek ingerei segítenek a vér áramlásának gépezetét működésben tartani.

Ám idős embereknél, ha italuk nem tartalmaz (miként a bor) a vérhez hasonló s a véredényeket a vért továbbítani ingerlő részecskéket, hosszabb idő szükségeltetik, hogy a víz, a vérrel elvegyülven, megtegye a vér anyagából való kiválasztódásának hosszú útját a veséken át a húgyhólyagig; a bor egyebekben medicinaként is alkalmaztatik, ám efféle művi alkalmazása voltaképp nem tartozik a diétikához. Ha testi vágyunk vízivásra buzdulásának (a szomjúságnak) – mi is nagyobbrészt megszokás csak – nem engedünk azonnal, az ebben tanúsított *szilárd eltökélés* ez ingert a szilárd étkekhez kíséretként társuló folyadékok természetes szükségletének mértékéhez igazítja, s hogy ez utóbbiakat nagy mennyiségben élvezzük, attól idős korban már csak természeti ösztönünk is eltilt. Ha tobzódunk a vízivásban, nem is alszunk jól, vagy legalábbis nem alszunk mélyen, mert az csökkenti vérünk melegét.

Gyakran fölítették a kérdést: vajon, ahogy huszonnég óráként csak egyszeri alvást engedélyeznek a diétika szabályai, nem kellene-e ugyanez időre egyetlen étkezést engedélyeznünk csak, avagy nem *jobb-e* (egészségesebb-e) mégis étvágyunkat az ebédlőasztalnál megtartóztatni valamicskét, hogy ennek fejében este is ehessünk. Az időt mulatóbbnak persze az utóbbi mondható. – Az előbbit úgynevezett legjobb éveinkben (középkorúan) is üdvösebbnek tartom; az utóbbit ellenben idősebb korban.⁷⁸ Hisz minthogy ama stádium, melyben a belek az emésztés műveletével foglalatosskodnak, idősebb korban kétségkívül hosszabb időt igényel, mint fiatalabb éveinkben, azt kell hinnünk, egészségünknek kárát kell látnia, ha a természetre (az estebéddel) újabb penzumot rovonk, mielőtt az emésztés korábbi stádiuma lezárult volna még. – Ily módon az indíttatást, hogy megvacsorázzunk, ha kielégítően jóllak-

⁷⁸ Az Akademic-Ausgabe az *előbbit* illetve *utóbbit* fölcseréli, a mondat értelme azonban így sem világos, hisz második részének inkább úgy kellene hangzania, hogy „idősebb korban ezt tartom egyedül üdvösnek”.

tunk ebédnél, *beteges* érzetnek tarthatjuk, melyen szilárd elhatározással úrrá lehetünk, olyképp, hogy idővel meg is szűnünk majd érezni gerjedelmét.

4. Az alkalmatlan időben eszközölt gondolkodás keltette beteges érzetekről

A tudós számára a *gondolkodás* – legyen szó akár *tanulásról* (könyvolvasásról), akár valaminek a *kigondolásáról* (elmélkedésről) avagy valami kiötléséről) – táplálék, s ha *ébren* és *egyedül* van, nem élhet nélküle. Ám ha evés vagy séta közben erőnket megfeszítve foglalatoskodunk valamely meghatározott gondolattal, a fejet és gyomrot, avagy a fejet s a lábat a két föladattal egyszerre terhelve meg, az egyikőnknél hipochondriát, másikunknál szédülékenységet szül. Hogy e beteges állapotokon diétikával úrrá legyünk, ahhoz nem szükségeltetik más, mint hogy a gyomor vagy a láb mechanikus foglalatosságát váltogassuk a gondolkodással, s az előbbi (a restaurációnak szentelt) ideje alatt gátat vessünk a szándékolt gondolkodásnak, hosszú pórázra eresztvén a képzelőerő szabad (s a mechanikus elfoglaltsághoz hasonló) játékát; amihez azonban a tudós esetében az szükségeltetik, hogy állhatatosan és szilárdan eltökélje magát a *gondolkodás diétájára*.

Beteges érzeteink támadnak akkor is, ha étkezés közben, társaság híján, könyvolvasással vagy elmélkedéssel foglalatoskodunk, mert a szellemi munka elvonja az életerőt a megterhelt gyomortól. Hasonlóképp áll a dolog azzal, ha az elmélkedést (séta közben)* a láb kimerítő munkájával kötjük össze. (Főlemlíthetnénk az éjszakai munkát is, ha

* A tudós embereket nehéz attól eltéríteni, hogy séta közben elelmélkedvén magukban s önmagukkal ne társalkodjanak. Magamon is azt tapasztaltam, s másoktól is, kiket erről megkérdeztem, azt hallottam, hogy *járkálva* gyorsan kifáraszt a feszült gondolkodás, míg a képzelőerő szabad játékának átengedvén magunk a mozgás frissítő. Még inkább így áll a dolog, ha ez elmélkedéssel egybekötött mozgás közben valaki mással beszélgetünk, olyannyira, hogy hamarosan

a virrasztás valakinek szokatlan.) Egyébiránt a rossz időben (*invita Minerva*) foganatosított szellemi munka keltette beteges érzetek nem oly jellegűek, hogy rögvest megszüntethetők volnának csupán a pusztá eltökéléssel; csakis az ellenkező elvre támaszkodó leszoktatás mulaszt-hatja el őket fokról fokra, ám itt pusztán az előbbiről kell szót ejtenünk.

5. A beteges rohamok elmulasztása és föltartóztatása a légvételt illető eltökélés segédelmével

Pár éve is még sűrűn gyötört a nátha és a köhögés, s e nyavalyák csak még kényelmetlenebbül érintettek, ha némelykor épp aludni térvén törtek reám. Éjszakai nyugodalmamnak e háborgatásán fölmérgelődván az előbbi bajt illetően elhatároztam, ajkamat összeszorítva csakis az orromon keresztül fogok levegőt venni, mit is eleinte csak gyöngén szipákolva sikerült megejtenem, ám végül, minthogy tántoríthatatlannak mutatkoztam, és nem engedtem szándékomból, mély és szabad lélegzetet vehettem orrlyikamon keresztül, mire föl rögvest elszenderedtem. – Ami a rángató és időről időre belégzés által megszakított (azaz, szemben a nevetéssel, nem folyamatos) kilégzést, a *köhögést* illeti, kivált ama fajtát, melyet Angliában közönségesen öregemberes köhögésnek (az ágyhoz kötöttek köhögésének) neveznek, igen kellemetlenül érintett, mert némelykor rögtön az ágy átmelegedése után hírt adott magáról, és késleltette elalvásomat. Mármost, hogy elmulasszam a köhögést, melyet a nyitott szájjal belélegzett levegőnek a gégefőre gyakorolt ingere kiváltott,* ahhoz nem valamiféle mechanikus (gyógyszer-

kénytelenítve érezzük majd magunk ültünkben folytatni gondolataink játszi foglalatosságát. – A szabadban való sétának épp az a célja, hogy a tárgyak váltogatása *elernyessze* figyelmünket, mellyel különben azok egyike vagy másika felé fordulnánk.

* Vajon nem ébreszti-e bennünk a légkör levegője az EUSTACH-kürtben kerengvén (zárt ajakkal lélegezván tehát) – azáltal, hogy az oxigént az agyhoz ily közel fekvő kerülőúton adja le – annak üdítő érzetét, hogy létfontosságú szerveink ebből erőt merítenek – mintha csak *kortyolnánk* a levegőből? Bizonyos időjárás

szeti) beavatkozás szükségeltetett, csupán a kedély közvetlen közbeavatkozása: tudniillik, hogy *figyelmemet* (mint a fõntebb említett görcsös rohamoknál is) valami más tárgyra kényszerítve ez ingerrõl teljességgel elvonjam, s ezzel megakadályozzam a levegõ kilõködését, mi is, mint félreérthetetlenül éreznem kellett, arcomba kergette a vért, ám eközben az említett inger keltette folyékony köpedék (*saliva*) az inger hatásának, a levegõ kilõködésének tudniillik, gátat vetett, és az említett nedv lenyelését okozta. – A

viszonyok nem szolgálhatnak a levegõ nyújtotta ilyesfajta üdítõ élvezettel; máskor ellenben igazi kellemetesség séta közben mélyet szippantva kortyolgatunk a levegõt – mely kellemetességben a szájon át történõ belégzés nem részesíthet. – Annak azonban a legnagyobb diétikai fontosságot kell tulajdonítanunk, hogy az orron keresztül, zárt ajakkal megejtett belégzés *megszokásunkká* váljék, olyannyira, hogy legmélyebb álmunkban is így eszközöljük, s amint nyitott szájjal esik, mintegy fölriasztván általa, fölébredjünk – ahogy ezt magamon is tapasztaltam, míg csak szokásommá nem vált ily módon lélegeznem. – Ha kénytelenek vagyunk szaporázni vagy hegynek venni lépteinket, erõsebb eltökélés szükségeltetik, hogy a mondott szabálytól el ne térjünk, s inkább léptünket lassítsuk, mintsem hogy kivételt tegyünk; amint ahhoz is, hogy ha a nevelõ akarja heves mozgásra bírni növendékeit, õk inkább összeszorított szájjal végezzék gyakorlatukat, mintsem hogy szájon át vegyenek szaporán levegõt. Ifjú barátaim (volt hallgatóim) e maximát próbált és üdvös szabályként magasztalták, s nem tartották kicsinységnek, csupán mert az orvost nélkülözhetõvé tévõ háziszser. – Érdemes megjegyezni még, hogy bár úgy tetszhet, a hosszas *beszéd* során a belégzés is az ilyenkor sűrûn kitátott szájon át történik, s következõleg ama szabály ez esetben mégiscsak baj nélkül megszeghetõ, a dolog nem így áll. Mert a belégzés ekkor is az *orron* át történik. Mert ha közben a beszélõ orra el van dugulva, azt szoktuk róla mondani, az orrán át beszél (igen visszataszító hangokat hallatva), holott valójában nem az orrán át teszi, míg ellenkező esetben úgy tartanánk, nem az orrán át beszél, holott valójában így tesz, miként azt LICHTEMBERG udvari tanácsos úr enyelegve, ám helyesen megjegyezni találta. – Ez az oka, hogy aki hosszasan és hangosan beszél (az elõadó vagy a prédikátor), akár egy óráig is bírja torka kiszáradása nélkül: tudniillik mert a *légvételt* az orrán át ejti meg, és nem száján, melyen át csak a *kilégzés* vitetik véghez. – Az állhatatosan összezárt ajakkal végzett légvétel szokásának járulékos elõnye, ha egyedül vagyunk, vagy legalábbis nem beszélgetünk épp, hogy az állandóan kiválasztódó és a géget megnedvesítõ *saliva* így egyben az emésztést segítő szerként (*stomachale*), sõt, (lenyeletvén) talán hashajtóként is hat, hacsak elég eltökéltek vagyunk, hogy rossz szokásunknak nem engedve el ne pazaroljuk.

kedély olyasfajta közbeavatkozása ez, melyhez az eltökélés nagyfokú szilárdsága szükségeltetik, ám amely ettől csak még jótékonyabbnak mutatkozik.

6. A zárt ajakkal való légvétel e szokásának következéseiről

Közvetlen következése e szokásnak, hogy elkísér álmomban is, és azonnal fölébredek, ha véletlenül szétnyílnak ajkaim, s egy lélegzetvétel is számon át esik. Amiből látható, hogy az alvás, s vele az álom nem áll oly távol az ébrenlét állapotától, hogy ne avatkozhatnék közbe a helyzetünkre vigyázó figyelem – miként ez abból is kivehető, hogy akik előzőleg este elhátározzák, reggel a szokásosnál korábban kelnek (mondjuk, egy sétaút kedvéért), korábban is *ébrednek* valóban; vélhetőleg a város órái ébresztik föl őket, melyek hangját tehát alvás közben is hallaniok, s arra figyelmeznük kell. – E dicséretes szokás *közvetett* következése, hogy – mind ébren, mind álmunkban – megóv az akaratlanul föltörő köhögéstől – mely is megkülönböztetendő a nyák fölköhögésétől, a szándékos harákolástól –, s így módon pusztán az eltökélés hatalma által védelmet nyújt egy betegséggel szemben. – Mi több, magam úgy találtam, midőn lámpát oltván (s épp ágyba kerülván) hirtelen megrohant a szomjúság – melyet hogy vízivással csillapíthassak, sötétben kellett volna átmennem egy másik szobába, s ott vizeskancsó és pohár után tapogatóznom –, hogy eszembe ötölvén kidüllesztett mellkassal mind mélyebb lélegzetet venni, s mintegy *inni* orromon keresztül a levegőt, néhány pillanat múltán elcsitult szomjúságom. Beteges inger volt csak, melyet az elleninger elmulasztott.

BEFEJEZÉS

Ama beteges rohamok, melyek tekintetében a kedély rendelkezik a képességgel, hogy érzetükön pusztán állhatatos emberi akarattal, az eszes állat túlerejével úrrá legyen, mind spasztikus (görcsös) jellegűek; ám fordítva nem mondható el, hogy minden ily jellegű nyavalya pusztán szilárd eltökéléssel föltartóztatható vagy elmulasztható volna. – Mert némelyikük oly alkatú, hogy ha az eltökélés erejének akarnánk alávetni, görcsös fájdalmaink csak erősbödnének, amint az velem is megesett, hisz a betegség, melyet úgy egy éve a *Koppenhágai Újság* „járványos, fejfájással járó hurutként” írt le* (bár én úgy egy évvel régebb óta szenvedek hasonló fájdalmaktól), az önálló szellemi munkához majdhogynem túl szorakozottá, ám legalábbis túl gyöngévé s eltompulttá tett, és mint-hogy e szorító fájdalom a korral járó gyöngeséget súlyosbította csak, másképp, mint életemmel együtt, aligha szakadhat vége.

A páciens beteges alkata, melytől gondolkodásában sem szabadulhat, s amely gondolkodására – amennyiben tudniillik azt a fogalmak megragadása (az egymással társított képzetek tudatának egysége) teszi – ránehezül, valamiféle, a gondolkodás szervének (az agynak) spasztikus állapotára utaló érzetet vált ki, egyfajta nyomás érzetét, s bár a gondolkodást és elmélkedést nem csorbítja voltaképp, s nem csorbítja a korábban gondoltakra való visszaemlékezést sem, a (szó- vagy írásbeli) előadásban, ahol is⁷⁹ a képzetek időrendjéhez való szoros igazodásnak kell

* Én egyfajta köszvénynek tartom, mely részben ráhúzódott az agyra.

⁷⁹ Az „ahol is” fordítói betoldás. A mondat toll- vagy nyomdahiba okán mindenképpen javításra szorul; a fordítás javasolta értelmezés az előadásbeli elakadás okává a „paciens beteges alkatát” teszi meg, bár egészen híven ragaszkodva a Kant használta vonatkozó névmáshoz, inkább a nyomás maga volna ok (némi bizonytalanságot teremtve az okok és okozatok rendjében). A Weischedel-kiadás jegyzetében közölt, Grasstól származó javítás szerint a mondat így szól: „... s nem csorbítja a korábban gondoltakra való visszaemlékezést sem; ám a (szó- vagy írásbeli) előadásban a képzetek szoros időrendben való megtartása, melynek

megóvnia a fonal elvesztésétől, mégis az agy önkéntelen spasztikus állapotát okozza, képtelenné tesz rá tudniillik, hogy az egymásra következő képzetek váltakozásában tudatuk egységét megőrizzük. Ezért fordul elő velem, hogy midőn – amint az minden előadásban szokás – mondandómra a hallgatót vagy az olvasót előbb fölkészíttem, bemutatván a tárgyat, *melyhez* eljutni akarok; s rámutatván arra is, *miből* indulok ki (s e két utalás nélkül lehetetlen az előadásban összefüggést teremteni), s épp rátérnék, hogy az utóbbit összekapcsoljam az előbbivel, egyszer csak meg kell kérdenem hallgatóimat (vagy önmagammat, észrevétlenül): hol is tartottam? Miből is indultam ki? S e hiba nem a szellem hibája, még csak nem is csupán az emlékezeté, hanem a szellem *lélekjelenlétéé* (összekapcsolások dolgában), vagyis akaratlan *szórakozottság*, s igen gyötrelmes hiba, melyet írásban fáradságos munkával többé-kevésbé megelőzhetni (fáradságos munkával legalábbis a filozófiai írásokban, ahol nem mindig könnyű ellátni odáig, ahonnan kiindultunk), ám amelytől teljesen semmiféle igyekezet *meg nem óvhat*.

A matematikus, aki fogalmait vagy azok képviselőit (a mennyiségi jeleket vagy számjegyeket) szemléletileg maga elé idézheti, s megbizonyosodhatik róla, hogy ameddig eljutott, helyes-e számítása, másképp áll e dologgal, mint a filozófia, s kivált a tiszta filozófia (a logika és metafizika) tudományának munkása, akinek szeme előtt tárgya mindvégig ott kell, hogy lebegjen, s aki róla mindenkor csak (a tiszta ész) rendszerének egészében, egyidejűleg gondolkodhatik, s nem vizsgálódhatik pusztán a részre tekintve. Így éppenséggel semmi csodálkoznivaló nincs azon, hogy a metafizikus hamarébb *megrokkon* más szakok tudósainál, még a szakfilozófusoknál is; mégis, kell hogy legyenek, akik magukat teljességgel e szaknak szentelik, mert metafizika híján lehetetlen volna bármiféle filozófia.

a fonal elvesztésétől kell megóvnia, maga lesz oka az agy spasztikus állapotának...” E javítás is a mondat meglehetősen átalakítását igényli, mégis, meglehet, Kant épp erre gondolt.

Így magyarázható, miért is dicsekedhetik valaki azzal, hogy *korához képest* jó egészségnek örvend, bár némely ráháramló ügyletet illetően föl kellett iratkoznia a maródiak közé. Hisz minthogy a *tehetetlenség* nemcsak életerőnk használatában akadályoz bennünket, de ezáltal megakadályozza annak elhasználódását és kimerülését is – mintegy valamely alacsonyabb fokon (vegetáló lényekként) engedvén meg élnünk csupán, annyit engedélyezvén csak, hogy együnk, járkaljunk és aludjunk, ami animális létezésünket tekintve akár egészséges állapotnak is mondható, ám polgári (közügyekre kötelezett) létezésünk szemszögéből beteges állapot, *rokkantság* tudniillik –, így hát a halál e kiválasztottja nem bonyolódott ellentmondásba.

Ez hát az emberi élet meghosszabbításán buzgólkodó művészet gyümölcse: hogy végül az élők még épp csak megtűrik maguk között az embert, mi is nem épp a leggyönyörködtetőbb állapot.

Ám érte engem terhel a felelősség. Hisz miért is nem engedem át a teret a sarkamra hágó ifjúságnak, miért is mondok le az élet eddigelé megszokott élvezetéről csupán annak fejében, hogy éljek? Mire való a gyöngécske életet lemondások árán szokatlanul hosszúra nyújtani, mire való példámmal összekuszálnom a halálozási jegyzéket,⁸⁰ mely hisz a természettől gyöngébbekhez szabottan s várható élettartamuk szerint számolva készült, mire való mindazt, amit korábban az emberek sorsnak neveztek (s aminek alázatosan és áhítattal vetették alá maguk), saját szilárd eltökélésünknek alávetni – mikor ez eltökélés aligha vétetik fel valaha is ama diétikai szabályok közé, melyekkel az ész közvetlen gyógyhatást gyakorolhat, s aligha léphet valaha is az officína terapeutikus szabályainak helyébe?

⁸⁰ Kant talán az elsőként egy kortársa, a tábori lelkész Süssmilch által könyvében, a *Göttliche Ordnung in den Veränderungen des menschlichen Geschlechts*-ben (1. kiad. 1761, negyedik kiadás 1794) fölállított halandósági táblázatokra utal; a *Berlinische Monatsschrift* is – melynek Kant munkatársa volt – rendszeresen közölte Berlin városának „születési és halálozási jegyzékét” – a Vorländer-kiadás jegyzete.

UTÓIRAT

Megengedtetik talán a magát az emberi (s különösképp a literátori) élet meghosszabbításában gyakorló szerzőt arra biztatnom, ne feledkezzék meg az olvasók *szemének* is jóakarátulag a védelmére kelni (kivált a mostanság nagyszámú hölgyolvasó szemének védelmére, akik a szemüvegviselés keserves állapotától még inkább szenvednek talán): szemünkre minden irányból rárontott tudniillik a könyvnyomtatók alávaló cirkalmazókedve (hisz festészetként tekintve a betűkben szemernyi sincs a magában vett szépségből); s nehogy ez okból nálunk is fölüsse fejét a baj, mint Marokkóban, ahol a házak fehér meszelése a városlakók többségét megvakította, a könyvnyomtatókat jobb volna közrendtartási törvények hatálya alá rendelni. – Ám a *divat* ma másképp kívánja, éspedig hogy

1. ne fekete, hanem szürke festékekkel nyomtassanak (mert lágyabban és behízelgőbben mutat a szép fehér papíron);

2. keskeny DIDOT-féle betűvel, s nem a BREITKOPF-félével,⁸¹ mely jobban megérdemli a *betű nevet* (mintegy könyvbeli támasztékot kínálva);⁸²

3. *latin* betűkkel (mi több, kurzívval) nyomják a német műveket, pedig BREITKOPF okkal állította, hogy senki szeme nem visel el mást oly sokáig, mint a német betűk olvasását;

4. s oly apró betűkkel, hogy a szöveghez esetleg hozzáfűzött jegyzet (a szemnek még alkalmatlanabb) betűi a lap alján még épp olvashatók maradjanak.

Megzabolázandó e garázdálkodást, azt javaslom: vétessék mintának (szövegben s jegyzetekben) a *Berliner Monatsschrift* sze-

⁸¹ Kant föltehetőleg Johann Gottlieb Imanuel Breitkopf (1719-1794) híres lipcsei nyomdájára utal, ahol finom metszéssel és díszítéssel fejlesztették tovább a fraktúr-betűket, míg az 1713-ban alapított Didot-cég az igen apró antiquát kedvelte – a Vorländer-kiadás jegyzete.

⁸² Lefordíthatatlan szójáték a Buchstabe [betű] és a bücherne Stäbe [könyvbeli mankók, támasztékok] szavakkal.

dése, mert vegyük bármelyik példányát is kezünkbe, láttán érezhetően fölüdül a fentebbiek okozta sillabizálásban elgyötört szemünk.*

* A szem beteges rohamainak (bár nem a voltaképpen szembajoknak) egyikét magam is megtapasztaltam; először valamikor negyvenes éveimben adott hírt magáról, egyetlen alkalommal, később néhány éves szünetekkel időről időre rámtört, az utóbbi évben pedig többször is. A jelenség a következőképp fest: olvasás közben a lapon táncolni kezdenek a betűk, s olvashatatlanra mosódnak valami rájuk terülő világosságban; ez állapot nem tart 6 percnél tovább, s bár egy prédikátor számára, aki megszokta, hogy prédikációját papírról olvassa föl, igen veszedelmes lehet, bennem azonban a teremben, ahol logikát és metafizikát adok elő, s ahol illően fölkészülve szabadon (fejből) beszélhetek, csupán afőlött kelt aggodalom, vajon e roham nem a megvakulás hírnöke-e, ami felől azonban mára már megnyugodtam, mert egyetlen ép szememen (a bal látását tudniillik úgy 5 éve már, hogy elveszítettem) a korábbinál sűrűbben jelentkező rohamok ellenére sem érzékelem látásom élességének legcsekélyebb hanyatlását sem. – A véletlen sugallta, hogy e jelenség mutatkozván lehunyjam a szemem, sőt, még jobban elzárandó a kinti fénytől, kezemet rátapasszam, s ekkor élénk fehér alakot pillantottam meg, melyet mintha foszforral vetettek volna papírra a sötétben, s amely hasonlatos volt ahhoz, ahogy az utolsó negyedek ábrázolják a kalendáriumokban, bár konvex oldalán kicsipkézett szegéllyel; az alak lassanként veszített fényéből, s a fent mondott idő letelvéen eltűnt. – Szeretném tudni, vajon mások is megfigyeltek-e magukon ilyesmit, s hogy miképp is magyarázható e jelenség, melynek székhelye alkalmasint nem is a szem – minthogy annak mozdulásával nem mozgult együtt e kép, de ugyanott maradni látszott –, hanem vélhetőleg a *sensorium commune*. – Különös dolog ugyanakkor, hogy egyik szeme világát az ember (úgy becsülöm, vagy 3 év alatt) *elveszítheti* anélkül, hogy *hiányát érezné*.

FOGALMAZVÁNYOK

LEVÉL II. FRIGYES VILMOSHOZ

Királyi Felségtek legmagasabb, c. október 12-én kézhez kapott parancsa legalázatosabb kötelességemmé teszi: *először is*, hogy lelkiismeretesen számot adjak arról, miért használtam filozófiámat méltatlan módon a Szentírás és a kereszténység némely főbb s alapvetőbb tanainak elferdítésére és meggyalázására, amint azt *A vallás a pusztaság határain belül* című könyvemben, és hasonlóképpen más kisebb írásaimban cselekedtem volt, számot adjak továbbá az ifjúság nevelőjeként viselt kötelességem megszegésének, valamint a legmagasabb és előttem is ismeretes atyai szándékok csorbításának ezáltal reám háramló bűnéről; *másodszor* kötelességemmé teszi azt is, hogy a jövőben semmi hasonlót fölróhatni alkalmat ne szolgáltatassak. E két tétel tekintetében, íme, alattvalói alázattal Királyi Felségtek lába elé helyezni remélem érveimet, amelyek meggyőző tanúságot tesznek már megbizonyított s a jövőben is bizonyítani gondolt alázatos engedmességemről:

Ami az előbbit illeti, mármint a nekem szegzett vádat, hogy filozófiámat a kereszténységet meggyalázván rosszra használnám, lelkiismereti számadásom a következőképp hangzik:

1. Az *ifjúság tanítójaként*, következőleg egyetemi előadásaim során, ilyesfajta vétek soha nem terhelt, mit is, hallgatóim tanúságtételén túl, melyre pedig hivatkozhatom, kielégítően bizonyít előadásaim karaktere, az tudniillik, hogy tisztán és merőben filozófiai útmutatással szolgálnak, és pedig A. G. BAUMGARTEN kézikönyvei nyomán, melyekben a kereszténységre utaló cím elő sem fordul, s nem is fordulhat elő. Hogy áthágtam volna a szóban forgó tudomány határait, oly szemrehányás, amely rám a legkevésbé sem talál.

2. *Íróként* sem vétettem az előttem is ismeretes legfelsőbb atyai szándékok ellen, így nem vétettem példának okáért *A vallás a pusztaság és s í. t.* című könyvemben sem; mert ehhez, hisz e szándékok az

államvallást illetik, az kellett volna, hogy könyvemben néptanítóként kívánjak föllépni, amire pedig e könyv teljességgel alkalmatlan, ahogy alkalmatlanok más, kisebb tanulmányaim is. Bennük a teológiai és filozófiai fakultások tudósainak egyezkedéséről írtam, meghatározandó, mi módon volna egyáltalában elérhető, hogy a vallás teljes tisztaságában és erejével férközhessék az emberek szívéhez – oly tan ez, amelyről a nép tudomást sem vesz, és hogy az iskolai és egyházi tanítók számára útmutatásul szolgálhasson, ahhoz előbb a kormányzat szentesítésre szorul, az uralkodó bölcsességgel és tekintéllyel pedig már csak azért sem ellenkezik, mert hisz tulajdon vallási hitét a többség sem maga gondolta ki, de csakis épp ez úton tehetett rá szert, s ezért hogy a fakultások⁸³ e hitet megvizsgálják és helyesbítsék, azt joggal megkövetelheti tőlük, de azt illetően mit sem írhat elő nekik.

3. A mondott könyv okán nem találtathatok vétkesnek a kereszténység meggyalázásában, mert a könyvben semmiféle adott kinyilatkoztatott tant méltatni nem állt szándékomban, csupán az észvallásról emlékeztem meg, amelynek elsőbbségét, teljességét és gyakorlati érdekét (azt tudniillik, mit is rendel cselekednünk) nem is palástoltam, amint nem palástoltam tökéletlenségét sem elméleti tekintetben (honnan ered a rossz, mint lehetséges tőle átpártolnunk a jóhoz, avagy mint bizonyosodhatunk meg felőle, hogy már a jó pártján vagyunk s í. t.), nem hallgatván következőleg a kinyilatkoztatott tan szükségletéről sem, az észvallást pedig csak általánosságban hoztam kapcsolatba ez utóbbival, meghatározatlanul hagyva, melyik kinyilatkoztatott tannak is kellene szóba kerülnie (ezenközben csupán példaként, egy elgondolható kinyilatkoztatás pusztá eszméjeként hivatkozván a kereszténységre), merthogy, mondom, kötelességem az volt, hogy az észvallás értékét megvilágítsam. Vádlómnak lett volna tiszte föltárni akár csak egyetlen esetet is, midőn vétkesnek mutatkoztam a kereszténység meggyalázásában, vagy kinyilatkoztatásként való elfogadását vitatván, vagy a kinyilatkoztatást magát is szükségtelennek nyilvánítván; mert hogy e kinyilatkoztatott tant gyakorlati használatának tekintetében (ez lévén minden vallásnak a lényege) a tiszta észhit alaptételeire tá-

⁸³ A szövegben itt egyesszám szerepel, a „nekik” miatt vélhetőleg tévesen.

maszkodva kell magyarázni s a közönség szívébe csempészni, ezt nem meggyalázásának tartom, ez, úgy gondolom, éppenséggel morálisan gyümölcsöző tartalmának elismerése, míg pusztán elméleti hitbéli tanokat vélvén belsőleg kivált fontosnak, e tartalmat éppenséggel le-
rontanánk.

4. Sőt, épp a kereszténység iránt érzett igaz nagybecsülésemről tettem tanúbizonyságot kinyilvánítván, hogy a Biblia igenis méltány-
lást érdemel, lévén a föllelhető legjobb s az igazán morális állam-
vallás beláthatatlan időkre szóló megalapítására és megóvására al-
kalmatos vezérfonala a nyilvános vallásoktatásnak, s ezért a vallás-
oktatásban magában e pusztán elméleti hittételek ellen sem engedhető
meg semmiféle támadás vagy ellenvetés (bár a fakultások számára ez
utóbbiak engedélyezendő), noha szent gyakorlati tartalma az, ami
hangsúlyozandó, s ami a vallás legbensejét és lényegét az elméleti
hitbéli vélekedések minden változékonysága ellenére is – mely hisz a
pusztán kinyilatkoztatott tanok véletlenszerűsége okán kiküszöböl-
hetetlen – mindenkor meg fogja tartani, és ami némely korokban, mint
a papi uralom sötét évszázadaiban is tette, az elfajzott kereszténység
tisztaságát visszaadni képes.

5. S végül, amiképp egyebütt is mindig a kinyilatkoztatott hit meg-
vallóinak lelkiismeretessége volt, amit számon kértem, tudniillik hogy
ne mutassanak színleg többet annál, mint amennyit valóban tudnak, s
hitként ne tukmáljanak másokra olyasmit, amit tiszta lelkiismerettel
elismerni hisz maguk is haboznának, lelkiismeretéről, mely mintegy
az isteni bíró énbenem, a vallást érintő írásaimat papírra vetvén magam
sem feledkeztem meg soha, s nem mulasztottam volna el önként törölni
nemcsak a lélekre ne adj' Isten kárhozatos tévedéseket, de nem mu-
lasztottam volna el önként törölni minden, számomra akár csak bot-
ránkoztatónak is tetsző kifejezést sem, kivált nem 71. életévemben,
mikor hisz önként fölötlik a gondolat, meglehet, hamarosan a világ
szívébe látó bírāja előtt kell értük felelnem; amiért is most nem
habozom e számadást tiszta lelkiismerettel tett változhatatlan és ön-
kéntes vallomásként elébe tární legfőbb uralkodómnak.

6. Ami a *második pontot* illeti, hogy a jövőben a kereszténység
ilyesfajta eltorzításával és meggyalázásával (mint a szememre hányták)
magam megvádoltatni alkalmat ne adjak, a gyanút is elkerülendő, Fel-

ségtek hű alattvalójaként azt vélem a legbiztosabbnak, ha, legyen szó akár a természetes, akár a kinyilatkoztatott vallásról, a vallás dolgainak mindennemű nyilvános taglalásától mind előadásaimban, mind írásaimban egészen megtartóztatom, s erre ezennel kötelezem is magam.

Maradok Királyi Felségtek mindhalálig
az alázatos engedelmességben legodaadóbb jobbágya

FOGALMAZVÁNY AZ ELŐSZÓHOZ

L B I E 73

[I oldal:] A hihető, hitelt érdemlő és valószínű különbségéről
probabilitas-verisimilitudo

BENDAVID

Írásom nem népszerű.

1. Arról, hogy a kritikai filozófia túl sok igaztalan váddal illeti a régebbi morális rendszereket, s az olyan kétértelmű kifejezéseket, amilyen a boldogság is, egyetlen lehetséges jelentésükként épp gyűlöletes jelentésük okán fogja perbe.

2. Oly követelményeket támasztott az emberi akarattal szemben, amelyek mintha ellentétben állnának az ember természetével, s mint-ha hasonlatosak volnának a misztikusok rendszerében hirdetett *tiszta szeretethez Isten iránt*, noha ez minden aggály nélkül rajongásnak ítéltetett.

3. Ami az elméleti tanok és a mesterséges írásmagyarázat ki-egyenlítése voltaképp, és ami a könyvnek helyenként teozófiai színezetet kölcsönöz, azt képtelen vagyok hasznosnak tartani.

– Az éleselméjűség játékai, melyek az Isten fia, a megengesztelés, a szentháromság, a kegyelem, az igazolás s í. t. bibliai és dogmatikai fogalmainak ésszel fölfogható értelmet próbálnak adni – vajon kin gondolnak ezzel segíteni?

4. A szószékről bűnbánatot prédikálók intelmeiről s í. t.

5. Visszatérés az allegóriákhoz és genealógiákhoz.

[II. oldal:] 6. Mídön a szent iratok magyarázata alacsony fokon állt még, és a szerzők hely- és kormeghatározta vonásainak szentelt fontos fejezet mindenütt föllelhető volt, csak épp a bibliai hermeneutikában nem, a dogmatizmus pedig mindenkor a Szentírás szó szerint vett értelmére támaszkodott, szükségesnek mutatkozott, s így jó szolgálatot is tett, ha helyes filozófiai eszmékhez igazították a Szentírás szavait. – Belátván, hogy KRISZTUS és az apostolok aligha beszélhették a mi filozófiai rendszereink nyelvét, inkább beszéltek saját országukét tudniillik, s fölismervén, mi lokális és nemzeti ezekben az írásokban, rájöttünk, hogy nincs mindenkinek mindenre szüksége a Bibliából, ellenkezőleg, a képzetek szétválogatása megengedett, és a keresztény igazság gyarapodását szolgáló szükséges is. És most vissza akar-nánk térni az allegóriákhoz és a végetérhetetlen genealógiákhoz, melyek csak haszontalan, iskolás cívdásokra vezetnek, s nem arra, hogy jobbak legyünk a kereszténység által. 1 Tim. 1,4., 5.⁸⁴

De miként érhetné föl ésszel a Bibia olvasója, avagy a nép e tudós hermeneutikát, éspedig oly szilárd meggyőződés birtokában jutván, hogy se a miszticizmusba, se a betűkbe kapaszkodó hitbe ne süllyedjen vissza? – A Biblia hisz mindig is az ésszel bárki számára fölrható értelemre támaszkodott.

Könyvem nem akar népszerű lenni.

A keresztény vallás és NIEMEYER professzor népszerű teológiája.⁸⁵

Egy dolog az egyházakról és iskolákról, valamint azok nyilvánosan hirdetett tanairól rendelkező legfelsőbb országos döntés, ahol is az utóbbiaknak föltételek szabhatók, s más dolog, hogy mire is szól a filozófiai fakultás fölhatalmazása ott, ahol tudósok társalkodnak egymással, s ahol nem a polgároknak az uralkodó szándékával össz-

⁸⁴ „Se mesékkel és vége-hossza nélkül való nemzetségi táblázatokkal ne foglalkozzanak, a melyek inkább versengéseket támasztanak, mint Istenben való épülést a hit által. – A parancsolatnak vége pedig a tiszta szívből, jó lelkiismeretből és igaz hitből való szeretet.”

⁸⁵ August Hermann Niemeyer *Populäre und praktische Theologie der Methodik und Materialien des christlichen Volksunterrichts* című munkájáról van szó, melynek negyedik kiadásában (Halle 1799. – Kant utalása a 3. kiadásra vonat-

hangban való kormányzásáról van szó, hanem arról, mint lehetne teret nyitni a szabad gondolkodásnak.

Lelkiismeretesség: nyilvánosan visszavontam volna minden szót, minden merészebb fordulatot, melyben netán valami lélekromboló találtathatnék, ha tudatában volnék bármi ilyennek.

Utasítás az egyházak és iskolák biblikus teológusainak
Egészen más közönség

Nem hiszem, hogy az észteológiában, s amennyiben a morálról esik szó benne, az ész vallását illetően bármit is mondtam volna, ami méltatlannak találtathatnék, s minthogy a biblikus teológus is él észeszméssel, meg kellett néznem, mire juthatni csupáncsak velük, s miként is hozhatók összhangba amazokkal. Mindezt hipotézisként.

A dolgot úgy mutattam be, ahogy a filozófiai és teológiai fakultás közt lefolyt, nem pedig az előbbi és a papok közt, s nem is a nép, hanem a tudós *publicum* színe előtt.

Könyvem nem a néphez intézett szózat, ahhoz túlságosan is tudósra vall és érthetetlen, hanem a fakultások színe előtt tartott beszéd, kitudandó, mennyi jogot is élvez a biblikus teológia fakultása a filozófiai teológiáé fölött, mert kettejük között összhangot kell teremteni. A legfőbb törvényszéket itt, nem úgy, mint a politika dolgaiban, csupán a tudós közösségben [*gemeines Wesen*] kell látnunk. A népnek szánt tanítás a köz [*gemeines Wesen*] politikai fejének fennhatósága alá tartozik – a néphez intézett szózat a politikai közösség rendelkezéseinek engedelmeskedik, a tudósokhoz intézett szózat ellenben a fakultásoknak.

KRISZTUS, iskola, apostol, gyülekezet, püspökök, egyház.

kozik) a szerző óva intett attól, hogy a szószékről bárki is filozofáljon, akár Wolff, akár Kant modorában. A Wöllner-féle vallási ediktum egyébként Niemeyer könyvének használatát is tiltotta – az Akademie-Ausgabe jegyzete nyomán.

FOGALMAZVÁNYOK AZ ELSŐ SZAKASZHOZ

L Bl F 5

Államalkotmány

Magában foglalja 1) mint föltételt a törvényhozói hatalmat; 2) mint föltételhez kötöttet a kormányzó hatalmat, tudniillik hogy a *gouvernement* és a magisztrátusok által törvények szerint kinek-kinek megszabja kötelességét; 3) és magában foglal valamiféle bírói hatalmat is, amely a föltételből a föltételezettre háramló konzekvenciák meghatározásában érdekelt, abban, hogy meghatározza *sum cuique*.⁸⁶

Megjegyzés a magasabb fakultásokról

Hogy a kormányzat kivált az alattvalók üdvösségéért aggódván látná el utasításokkal a teológiai fakultást, az képtelenség – hogy az alattvalókat a szegénytől és büntetéstől megóvandó tartson törvénykezési biztosokat, az éppoly kevésbé áll szándékában, mint az, hogy az alattvalók élvezzék az életet.

{Analógia annak a nehézsége közt, hogy *valami külsőt az enyémmnek tekintsek*, vagyis az *idealismus iuridicus*, és annak nehéz volta közt, hogy *képzeink belső tudatát külső dolgok és valóságuk tudatának* tekintsük. *Idealismus transcendentalis*, alkalmasint pszichológiai [idealizmus] is.

Hogy *pactum sociale* köttessék a köztársaság érdekében, ahhoz léteznie kell már valamiféle köztársaságnak. Következésképp az egyetértéssel nem, csak erőszakkal megalapítható.}

L Bl G 26

[I. oldal, a lap tetején:] {Előbb a diákok elméjének gyári megmunkálása, hogy tudós váljék belőlük. – Nem így az orvos-tudományban (a munkák megosztása okán).}

⁸⁶ Kinek-kinek a magáét.

A fakultások vitája

Háromféle lényeges ügyletük van az embereknek. 1) Hogy testben (s ami attól független, lélekben) egészségesek legyenek, 2) hogy életükben jogokkal fölruházott [rechtlich], s ezzel boldog tagjai legyenek a köznek, 3) hogy annak vége szakadván az örök üdvösség legyen osztályrészük. – Mire is azt mondhatnánk alkalmasint, e célokhoz a legrövidebb út: a) légy mértékletes az élvezetekben, s ahol bajaid természeteden gyökeredznek, bízd magad türelemmel annak öngyógyító erejére! b) Senki ellen ne kövess el jogtalanságot! c) Életed kormányozd oly lelkiismeretesen, mintha róla számot kellene adnod jövődő bírád előtt! – a) A teológiai, b) a jogi, c) a filozófiai fakultás. Ha az ész előtt legfontosabbnak számító ügyleten kezdjük, a fentiek épp megfordított sorrendben következnek egymásra, mint az szívünk szerint való, a magasabb fakultások pedig a maguk rendjében így jönnek egymás után: 1. a teológiai, 2. a jogi, 3. az orvosi fakultás. – Ám minthogy mindegyik fakultás állig fölvertezi magát tudományossággal, az *első* tömérdek történelemre tart igényt, és az ókori nyelvek ismeretére, a *második* a római birodalmi és belső országos törvényekére meg értelmezésükére, a harmadik pedig a testek és elemek⁸⁷ alapos fizikai ismeretét igényli, s túl ezen a levegőben és az egész természetben lejátszódó változásokét is, az előbbi előírások persze aligha számíthatnak elégségesnek, hisz rá sem szorulnak egyik fakultásra sem. Úgyhogy aki e három aforizmára hivatkoznék, az vélhetőleg tudatlannak kiáltatnék ki. – A föladatok, melyek a fakultások, a tudósok egyetemének tagjai [Theile] elé állítatnak – – – itt mármost egy negyediknek is színre kell lépnie, amelyik, tekintettel az emberiségnek az emberi nem előrehaladtát érintő lényegi céljaira, e sok tudományt alapos tudományossággal nélkülözhetővé teszi, ez pedig a filozófia. – Mely is a voltaképpeni filozófián túl magában foglalja ama művészeteket vagy tudományokat is, melyekre saját szerszámaiként tart igényt, a matematikát, a természetrajzot, az ész céljainak s a használatában szerzendő ügyességnek szolgálatára. – Amazokat a legjobb célok birodalmát fölmérendő, ezeket meg, hogy gátat vessen

⁸⁷ Voltaképpen: „des Körpers der Elemente”, az „elemek testének” ismeretét.

a barbárság betörésének. A célok rendjében, már ahogy ezt az alany saját hajlandóságaira hallgatva tételezi, a sorrend ez: az orvosinak kell az egészségről, a joginak a társadalmi állapotban (a közös-ségben) uralkodó jogszerűségről gondoskodnia, végül pedig a teológiai fakultásnak a jövőendő üdvösségről (hisz erre gondolunk utoljára, ha egyebekben jól megy életünk sora, és pedig azért, mert a halál, márpedig a jövőendő üdvösség csak erre következhet, kellemetlen kilátás). – Ám a célok rendjében, ha azok kötelességek is egyben, a fokok fordítva következnek egymásra.

Még aki e földi éltet fölötte vesződésesnek és méltatlannak festi le, a más világ örömeit ellenben igen magasztalja, az is csak abban reménykedik, hogy orvos, ameddig csak telik tőle, e siralomvölgyben marasztalja őt (*aliud lingua promptum aliud pectore*).⁸⁸

A teológus, ahelyett, hogy, mint kellene, azt mutatná meg, miként válhat az üdvösségre méltóvá az ember, azt tanítja, miként lehet része benne anélkül, hogy akárcsak ügyet is vetne önnön üdvösségre méltó voltára (azaz híján a morálnak). – A fil [– – –]

A 3 magasabb mind azon igyekszik, hogy az alsóbbnak rossz hírét költse, az első azzal, hogy a szent tanok megcsúfolójának hazudja, a második azzal, hogy a felségjogok ellen intézett támadások vádjával illeti, vagy azzal, hogy az államok megteremtésének és megítélésének tárgyában többre becsüli a racionalizmusnál az empirizmust, a harmadik pedig, hogy az orvos tapogatózó tapasztalatát többre tartja a természet ismerőjének tudásánál. A filozófust pedig elméleti embernek mondják, magukat ellenben gyakorlati tudósoknak.

Holott inkább az összhangot kellene keresniök a filozófiával, mert mindannyiuknak szükségük van rá, s befolyását nélkülözve a szilárdságukat veszítik. – A vitában e fakultásoknak meg kell maradniök a filozófia mellett, hisz azok az empirikus felé hajlanak, ez a racionalishoz szít; csak a filozófiának kell mindenkor szabadnak megmaradnia,

⁸⁸ „Más van a szívünk mélyére zárva, más a nyelvünk hegyén” (... *aliud clausum in pectore, aliud in lingua promptum habere*), Sallustius, *Catalina* összeskivése, Kurcz Ágnes fordításában, Magyar Helikon, Budapest 1978, 15. 10,5.

s végül egyedül ő ítélezhetik, mert általa lelhetünk rá a gyakorlati észhasználat legfőbb föltételére.

A magasabb fakultások azért mondatnak magasabbnak, mert a közjogi törvényhozás felügyelete alatt állnak, s mert tárgyuk a közönség, illetve annak java. Tárgyuk a közönség, 1. hisz minden egyes ember önmagának szab törvényeket, melyeknek, ha *a priori* szükségszerű törvények óhajtanának lenni, morális-gyakorlati törvényeknek kell lenniök. 2. Tárgyuk a közönség, amelyik tudniillik a szabadság külső használatából folyó közjogi törvények fennhatósága alá tartozik, olyan törvények fennhatósága alá következőleg, melyeket a közös emberi ész *a priori* hozott, azaz jogi-gyakorlati törvények alá; 3. valamint a természettől a közönséget alkotó személyek egészségét megóvandó eltanult empirikus, következőképp technikai-gyakorlati törvények fennhatósága alá. – Mindhárom hatalommal fölruházott fakultás [maga is] felügyelet [unter Leitenen] alatt [áll], nehogy némelyeket mások félrevezethessenek annak tekintetében, miben is kellene a fakultásoknak önnön lényegi szükségletüket látniok. Egyikőjük sem támaszkodhatik tulajdon tekintélyére, mert ez mindegyiküknek saját, csupán önmaguknak alávetett ügye.⁸⁹ Emez⁹⁰ csupáncsak egyfajta közintézmény, mely-

⁸⁹ A fordítás kényszerűen hozzátvetőleges, a mondat németül így hangzik: „Keine von allen kan[n] sich auf eigene Autorität stützen[,] weil es jedem ihr unterworfen eigene Angelegenheit ist.” A névmások labirintusából nemigen található ki; ha föltesszük, hogy a három magasabb fakultásról van szó (ami nem egészen magától értetődő), a mondat talán arra céloz, hogy a három magasabb fakultás *rangját* a kormányzatnak köszönheti, vagy arra, hogy a fakultások falain kívül is érvényes tekintélyt (az ész tekintélyét) számukra a filozófiának kell biztosítania – mert ami autoritásra a fakultások „belügyeikben” hivatkoznak (a Biblia, a pozitív jog vagy a természeti ismeretek autoritása, mely ügyek „nekik maguknak vannak alávetve”), az közintézményekként való működésükhöz kevés – de nem lehetetlen, hogy e „magunk beleolvasta értelem” még csak távoli rokonságban sem áll azzal, amit a mondat állítani akart.

⁹⁰ Az előző nem egészen világos mondat nem egészen világos folytatásaként a mondat alanyát pusztán egy „sie” képviseli; minthogy a következő mondatban a jog intézményéről, alább pedig (utalásszerűen) az orvosi fakultás ügyéről esik szó, ez a „sie” talán a teológiai fakultásra utal.

nek ki-ki oly mértékben veti alá magát, amennyire azt saját szempontjából a legjobbnak ítéli – *beneficia offeruntur non obruduntur*.⁹¹ – A jog intézményéhez csak egy közös-ség létezése tekintetében társul kényszer, ám amennyiben e közös-ségben valaki nem nyúl hozzá a máséhoz, magáncselekedeteiben ment minden külső kényszertől. – Egyáltalában, a közintézmények azért találtattak ki csak, hogy mindenkinek a kezében legyen az eszköz is, mellyel tulajdon, önmaga szabta céljainak megvalósításához láthat. – Nem lehet senki beteg embert arra kényszeríteni, hogy gyógyíttassa magát.

[III. oldal:] Habár fontossága arányában, mégis, hisz tudományok[kal foglalatostokodik], ténykedése fő feltételévé mindegyik magasabb fakultásnak egyfajta liberális gondolkodásmódot kellene tennie, csakhogy e fakultások fokról fokra mind nagyobb kísértést éreznek arra, hogy pusztá bérművességgként [Lohnkunst] végezzék dolgukat, mégpedig azzal, hogy azt a merő empiriába fojtják, s az észnek csak annyit engedélyeznek, amennyi rendeleteik igazolására és védelmezésére szemükben alkalmasnak tetszik.

Az, amiből mi sem adódik a jobb életvitelre nézvést, nem tartozik a voltaképpeni vallási tanítások közé, pusztán a hitbéli tanításhoz.

Hivatalnokok nem szabhatnak törvényt a fakultásoknak, nem szabhatnak példának okáért a papok, csak a kormányzat, nem a bírák, csakis a törvényhozók, nem a gyakorló orvosok, csak a doktorok.

A vallás melyik értelmezése farag *jobb polgárokat*? Céhbeli és céhen kívüli tudósok. – A kormányzat mindig is őrizkedett tőle, hogy a tudósok az államberendezkedés dolgaiba avatkozzanak.

Bár a tudományosság [Gelehrsamkeit] voltaképp a történeti ismeretek foglalata, mármint a tudományok értelmében [als Wissenchaften] vett (vagyis rendszerbe foglalt) történeti ismereteké, ez elnevezést nagyobb általánosságban is használják, s így az magában foglalja az észtudományokat is, ilyenformán pedig foglalata minden

⁹¹ Önkéntes jószolgálatukat ajánlják, de nem tukmálják.

tudománynak, ha könyvekben fektették le őket, mert csak e vehikumnak köszönhetően juthat bármifajta megismerés a rendszerek kiegyensúlyozottságához és teljességéhez, csak így ábrázolható részleteiben, s hagyományozható rá az utódokra, hogy tovább terjedélyesedjék.

Ha a teológusok netán úgy óhajtanák, hogy dolguk akadjon észokokkal is, következőleg hogy ne pusztán biblikus teológusként szólaljanak meg, akkor filozófiai vallástanommal filozófiailag kell foglalkozniok, nem pedig fakultásuk hatalmi szavát hallatva. Ha erről lemondanak, az esetben nincs vitám velük, hisz nem kívánnék vitázni a biblikus teológiával, arra szeretnék rámutatni csak, hogy ha elismerjük, akár az ész is lehet értelmezője a Bibliának, a teológiai fakultás pedig összhangba kíván és remél vele kerülni (amit az előbbi esetben a biblikus teológus maga óhajt), akkor kísérleteim, melyek hisz javallatok csupán, aligha találhatók elvetendőnek.

Előbb tudósoknak kell lenniök, s lennie kell a tudósok egy rendjének is (nem csupán literátoroknak, akik nem lehetnek tanárok).

[*A lapszélén:*] {Tudósok és tanultak, *docti et literati*. Az előbbieket mint tanárok, az utóbbiak mint hivatalnokok, hogy a tanultak alapján ügyeket intézzenek.}

A kormányzat parancsba adhatja, mit, vagyis miféle anyagokat kell a professzoroknak tanítaniok, de tanítani maga nem taníthat. Elrendelheti, hogy az ismereteknek ezen vagy amazon az osztályán kelljen munkálkodni, ám azt nem parancsolhatja meg, hogy igaznak is tartsák, amit diktál.

Nehéz *a priori* megmondani, miként is kell a dolgoknak állaniok a polgári alkotmány keretei közt ahhoz, hogy egy olyasfajta tudós társaságnak, mint az egyetem, akárcsak az eszméje is körületekintően megfogalmazható és meghatározható legyen. Vélhetőleg töménytelen tudományosság szükségeltetik hozzá, és a kormányzat nagyfokú bölcsessége, hogy egyáltalában érdeklődjék a tudományok iránt, és főbb szakaiának is ismereteseznek kell lenniök, birodalmuknak pedig föltérképezettnek – ami mind föltételezi már a kormányzatot –, ismeretesnek kell lennie minden főbb szaknak, hogy

a tudomány fölvázolhassa a maga enciklopédiáját (*orbis scientiarum*). Hogy ezt az egészet elvekre támaszkodva fölossza, ahhoz átfogó elme szükségeltetett, oly elme, amely nemcsak azt [volt képes számba venni], hogy objektíve szemlélve mennyiben rokonai vagy alárendeltjei egymásnak [a szakok], de azt is, hogy, alanyilag nézvést, azok tanárai mint alkothatnának tudós közös-séget, mely célból kiötlendő volt a tanári rend valamifajta, a tudományok osztályaihoz, nemeihez és fajaihoz szabott organizációja is, éspedig épp e rend szolgálatára, azaz a tudományok javára, a tanárok mindegyikének saját különös ügykört juttatandó. – A föladványt, miként is volna kivihető az egyetem általános eszméje, még ha egyetlen egy sem léteznék, bátran átengedhetem másoknak. Emitt csupán az e néven ténylegesen létező intézményeket szeretném mérlegre tenni, valamint tervrajzukat, s az okokat, miért is rendezték úgy be, amilyennek ma látjuk őket (még ha e berendezkedés nem a legjobb is talán), s fölrajzolni, az egyetem eszméje okán miféle rang, milyen jogok s milyen kötelezettségek illetik is meg a fakultásokat statútumaik természetéből adódóan, milyen rang, jogok és kötelezettségek, hogy őket (s csak őket) a kormányzat (az egyetemek alapítója) önnön szándékaival összhangban szentesíteni szükségképp hajlandónak mutatkozzék.

L Bl G 20

[I. oldal:] Vitathatatlan, hogy bár ma a kereszténység csak mint tisztán morális vallás róhat ránk kötelezettségeket, mégis a szent történeti tanok burka, a zsidóságtól az evangélistákig és apostolokig, igenis érdemes arra, hogy vallási tárgyú nyilvános előadásban textusként rá támaszkodjunk, habár nem hittel fogadva, hogy a történeti elbeszélésként értett hitcikkelyek, mind a 39,⁹² helyesek is. – Hisz e történet lehetséges volta aligha tagadható – persze csak

⁹² Az anglikán egyház 39 hitcikkelyéről van szó, melyekre Moses Mendelssohn is kitért a *Jerusalem*-ben, és amelyekről ezt követően vita alakult ki Mendelssohn és Michaëlis között.

ha azt mutatjuk föl az Írás szellemeként, ami az észhitben, minden vallás lényegében, morális.

A hívők gyülekezete egyetlen egyház, egyetlen egyház szolgálja épülésüket (s így okulásukat is). S ezt nem gyötrik sem a *szakadárrok*, sem a *szeptaratiszták*: csak egyetlen vallás van. – De hogy szokásaikban és obszervanciáikban osztozzék (egyházi formák), arra senki nem kötelezhető; hogy, példának okáért, maguk is oly imákat mondjanak, és oly dicshimnuszokat zengjenek, melyek Istennek kijáró tisztelettel adóznak valaki emberi személynek, az sértheti a tagok lelkiismeretét, s e szeptaratiszták még nem *szeptások*, csak mert hogy ennek vagy amannak a hitcikkelynek a megvallói közé tartozónak mondják maguk, annak még a látszatát is kerülni szeretnék. (A *communio*⁹³ nem a kegyelmet érintő ügylet.)

A vallásnak ez a vehikuluma, mármint a hit története, mely a messianisztikus hiten kezdi, s az evangéliumi hiten át (mely is odahagyja az előbbi) a tiszta-morális hitre utal, a dolog mai állása szerint nem hátrébb sorolható, s még kevésbé kikezdhető nyilvános előadásban (katekizmusokban és prédikációkban). És nemcsak, mert hisz lehetséges, hogy e hit a csodában mégsem apodiktikusan megcáfolható, hanem mert erőszakos forradalomnak kellene lejártsódnia, s ennek aggályos a kimenetele, úgyhogy az ész inkább a reformmal kell, hogy próbálkozzék: azt emelve ki csupán, ami morális üzenetre az Írás valamely helye alkalmat ad, és érintetlenül hagyva, ami történeti.

[III. oldal:] 1. A vallásról mint belső avagy külső törvényhozásról. Isten bennünk élő és belőlünk magunkból fakadó fogalomként mint egy morális vallás objektuma. – 2. Hit. Morális vagy történeti. A szabad vagy a félelem ránk kényszerítette hit. Az utóbbi hitvallás hit nélkül. 3. A belső és a külső törvény *betűje* – és *szelleme*. Csodahit, amelyet Isten belsőleg eszközöl ki, vagy amelyik kívül tesz csodát. 4. Magán- vagy néphit. – A hit, melyet valamiféle közte-

⁹³ Itt vélhetőleg: a közösség, illetve az egyház tagjait egybefűző, hitük által rájuk háramló jogok és kötelességek összessége.

kintély szentesített, és amelyen egyben a nép polgári konstitúciója is nyugszik. Az írástudók hite és a nép természeti hite, a *polgár* vagy a *csőcselék* hite (*fides vel civica vel rustica {urbica paganorum urbaniter et rusticiter}*),⁹⁴ a kiválasztottaké és a pogányoké (erdőlakóké). A hagyományozott és a könyvhit. – Az utóbbiról úgy tartják, hogy (természetfölötti módon és rendeltszerű formában) Isten mondta tollba, mert a nép érthetetlennek tartja ama lehetőséget, hogy ugyanazokhoz az ábrákhoz, tudniillik mint írásjelekhez, egy egész nép körében egy és ugyanaz a nyelv társuljon, mármint lehetetlennek, ha e jelekbe Isten nem lehelt valamiféle minden embert megszólító szellemet is. Innen az írásmagyarázók misztikája és megvetése a nép iránt, hisz az mit sem tud Istenről, innen a paposkodás, az, hogy az írástudók önkényurakként bántak mindenfajta népséggel, s innen, hogy az elveszett Írást megtalálván a nép rendes állapotába kétszer is visszazökkenhetett.

Isten szövetségéről ÁBRAHÁMMAL, s arról, hogy vajon egy morális vallást kellett-e megalapítania. – Az újtestamentum misztikája szűkebb volt, hogy a szent történet a zsidók kedvéért egységes hitként ábrázolhassa az evangéliumot és a törvényt.

L Bl G 23

[I. oldal:] A nép autonómiája nem autokrácia.

Azt óhajtván és remélvén, hogy a kormányzat ügye egyszer talán mégiscsak jobbra talál fordulni, és a konstitúciót illetően közelebb kerülünk az igazi republikanizmushoz, ráébredünk, hogy minél kisebb az a személyzet, amelyik a – persze a főhatalom önhatalmú birtokbavételével megteremtett – hatalom fölött rendelkezik, minél nagyobb ellenben a képviselő a kormányzatban, annál könnyebben érhető el a szóban forgó cél, s annál inkább lehetséges, hogy a fokozatos reform a kormányzat tulajdon akaratából fakad majd. Ilyenformán erre leginkább a monarchia képes, már ha az uralkodó önmagát csupán az állam valamiféle képviselőjének tekinti (ahogy mondani magáról II.

⁹⁴ Polgári vagy „mezei”, faragatlan hit.

FRIGYES is azt mondta, ő pusztán szolgája csak az államnak). Az arisztokrácia kevésbé hajlik erre, mert nehezebb akarátát egyesíteni, a voltaképpen demokrácia esetében pedig éppenséggel lehetetlen, hisz ott a nép nem képviselheti az államot, lévén ő maga az állam. – Ám ha, legalábbis ami az eszmét illeti, a republikanizmusra támaszkodnak, akkor egészében véve mindezek a formák közelebb juttathatók annak egységéhez.

{A babonáság hit abban, hogy egy gyógyszer hatni fog, csupán mert hisznek benne, habár ennek ellentmond a természet. – Ilyenformán babona az a tévképzet is, hogy az evangéliumi történetbe vetett hit, a hit egy könyvben, legyen bármilyen jó is az, üdvözítő erővel bír majdan.}

A keresztény vallás két különmemű részből áll, melyeknek mindegyike magában véve akár nélkülözhetné is a másikat. Az egyik a tiszta morál, már ha azt tanításnak tekintjük arról, miként is kell Istent szolgálnunk, a másik a biblikus vallás, mely a KRISZTUSBA, ember és Isten közt betöltött közvetítői hivatalába, csodáiba és megdicsőülésébe vetett hitet [tudja be] érdemül, s állítólag e hitből kellene, csodatétel gyanánt, az erkölcsiségnek is fakadnia. – A kettő összekegyítéséből valamiféle kevertvérű teremtmény születik (*religio hybrida*). Mert valójában két vallás ez. Ám ha az egyiket a másik vehikulumává tesszük, anélkül, hogy a hitet az utóbbiban ki-kényszerítenénk, akkor az egység sértetlen marad.

[*A lapszálen:*] {Ha Istent eszmeként tiszteljük, az vallás, ám ha bálványként, a *cultus* révén, amely nem felénk, de feléje fordul, babonáság.}

[*A lapszálen:*] {A Bibliát törvénykönyvként is, történeti könyvként is olvashatjuk (vagy egyszerre így is, úgy is), és ezt is, amazzt is olvashatjuk annak a kinyilatkoztatásaként, mit kell tenniök az embereknek, illetve annak a kinyilatkoztatásaként, hogy Isten mint is cselekedet ami pedig a vallást illeti, vagy olyan hittételek [gyűjteményének] vesszük, melyek alkatelemei a vallás-

nak, s alkateleme a beléjük vetett hit is, vagy eszköznek, mely bennünket a moralitás felé terel. – Az előbbi vélekedés elméleti írásmagyarázat után kiált, az utóbbi csak morális írásmagyarázat után. Az előbbi esetében föl kell tennünk, hogy a Biblia szerzői sohasem tévedtek, s a könyvet fölülmúlhatatlan tekintéllyel kell fölruháznunk, a másodikban elismerhetjük ez utóbbi lehetőséget.}

[II. oldal:]

A mérsékelt alkotmányról

Ha valamely államban az egyik hatalom ellentállhat a másiknak, nehogy az despotikusan találjon uralkodni, akkor azt meg is döntheti akár. Hisz hogy akarátának engedni kényszerítse, ahhoz a másiknál nagyobb erővel kell bírnia. Nem marad hátra más tehát, mint hogy az az erő, amelynél a legfőbb hatalom, szükségképp még csak *ne is akarhassa* a másikat alávetni magának. Csakhogy egyedül a nép nem akarhatja gyöngíteni, vagy megdönteni akár, a maga beiktatta kormányzatot. Habár ez mégiscsak megeshetnék, ha a népet nem képviselők kormányoznák, vagy időről időre le nem váltanák.⁹⁵

Amit KRISZTUS hirdetett, az a keresztény vallás, s minthogy minden vallás a *kötelességek tana*, arra kell ügyelnünk, amit KRISZTUS *cselekedniünk* rendelt, nem pedig arra, ami beszédeiből a teológiára tartozik, vagyis az Istenről és az ő (KRISZTUS) küldetéséről szóló elméletre, melyhez zsidó fogalmak is keveredhettek, vagy amely azokkal legalábbis összefonódott.

A keresztény vallás lényegét fölismerendő azt kell kitudnunk, mi is volt KRISZTUS szándéka tanításával. Hogy önmagát szántsándékkal áldozatul kínálva törölje el az emberek bűnét, Istent saját

⁹⁵ A mondat szerkezete azt diktálná, hogy a „népet” kellene időről időre leváltani (az „es” névmás nemigen vonatkozhat másra), de persze nem nagyon valószínű, hogy a mondat ezt akarta állítani; vélhetőleg inkább a kormányzat vagy a delegáltak koronkénti leváltása ajánlott, ám a szövegben a dolog e részét mindazonáltal kénytelenek voltunk homályban hagyni.

halálával megbékítendő, ez nem állhatott a szándékában, hisz akkor készakarva választotta volna a halált, s a zsidóságot azért fedtte volna csak, hogy őt megölni ingerelje e népet. Tilos hiszen a jót így kieszközölni. Nem lehetett más szándéka tehát, mint hogy a zsidó vallás reformjaként azt mozdítsa elő, ami a vallásban morális, és erről prédikáltában el sem kerülhetett, hogy föl ne keltse a zsidók haragját, amivel kockáztatta ugyan, de nem idézte szántszándékkal elő a halált. Az volt a szándéka tehát, hogy elérje, a zsidók a jó életvitelben lássák az igazi vallást, s valóban, „ha valamely egyház azt tanítaná, hogy Isten tetszésének elnyeréséhez a jó életvitelen túl még valami más is szükségeltetik, semmi nem szabhat már határt a babonáknak”.

Ám a vallás keresztény tanítóinak sem szabad más végső szándékot dédelgetniök, mint a jó életvitelt szolgáló lelkiület terjesztésének szándékát, s nem lehet végső céljuk sem a csodahit, sem más-fajta érdem. Ha valaminek nem ez a végső célja, nem tartozhat abszolúte a keresztény valláshoz.

[*A lapszálen:*] {A kérdés úgy szól: az-e a keresztény vallás, amit a KRISZTUSTól kapott híradásból a Biblia írói csináltak, vagy amit a morál fogalmaira hallgatva magunk csinálhatunk vagy használhatunk belőle. (Hisz egyikükről sem tudjuk biztosan, szemtanú volt-e.) Az előbbi esetben a Bibliát tévedhetetlennek kell tartanunk, mi több, annak kell tartanunk magyarázóit is, mert kétséges, vajon ez az irat hamisítatlanul maradt-e ránk. – Ha az utóbbi eset állna fenn, akkor morális célzattal bármit fölhasználhatunk belőle anélkül, hogy kezeskednünk kellene a történetért. KRISZTUS nem szándékosan rohant a halálba, csak kockáztatta azt. Azt sem állíthatjuk, hogy a *synedrium* polgári tekintetben jogtalanságot művelt volna vele, hisz a zsidó alkotmány polgári alkotmány volt, ő pedig zendülést szított.}

L B I E 71

[*I. oldal:*] A teológusok vagy morálteológusok, vagy klerikusok. Az erények közt a jámborság rossz hírnévnek örved.

Hogy vajon vallás-e minden, ami a zsidóságból a kereszténységhez való átmenet tartozéka, *nunc hae reliquiae* s. í. t. – Ha kihajítanák[.] Foltok egy új ruhán.

Arról, hogy az erényt a pogányok nem a kötelesség elvéből, hanem a puszta öuraloméből, következőleg tulajdon szabadságuk elvéből vezették le.

Ha nem volna Biblia, megmaradna a morál vallásnak. De ha morál nem léteznék, ha hinnénk is a Bibliában, vallás akkor sem volna.

Az egyházi hit akár abszurd is lehet (politeizmus), a vallás lehet mégis jó.

Naturalista vagy misztikus. – Aki a leveleket írta.

Az egyházi hit számára a szentháromság titka az isteni természetről alkotott képzet, az elméleti megismerőtehetség oly szertelen fogalma, melyet képtelenek vagyunk fölfogni, s amely holt betű csupán. Ha föl akarnánk venni azt a vallási hit tárgyai közé, az isteni akarat valami fogalmára kellene lefordítanunk, és az Írást, ahol erről ejt szót, így is kellene magyaráznunk, úgy tudniillik, mintha a moralitás nekünk szóló elveként beszélne róla, különben nem állna semmiféle kapcsolatban az ember jobbulásával, mármint amennyiben az emberi kötelességet isteni parancsnak tekintjük. Ezt az Írás használta fordulat taglalása is alátámasztja. Hisz ha Isten fiát valaki embernek gondolnánk, akkor vagy hím- vagy nő-nemű volna, s minthogy az egyik nem kísértései és szenvedései (kísértései és gyöngéi) a másik nemétől sokban lényegesen elütnek, a mindkettejükre rászabott kiengesztelés és példa kedvéért két különböző, Istentől leszármazott személyt (egy fiút s egy lányt) kellene kigondolnunk. De mert az emberek, kivált, ha alkalmat találnak a szertelenkedésre, ha tehát tér nyílik költői hajlamaik előtt, aligha mulasztanak el próbát tenni minden bolondsággal, a XVI. század derekán POSTELLUS ki is ötlött valaki, a női nemet megváltó szüzet. Isten fián tehát nem más értendő, mint az Isten előtt tetszésre találó emberi-ség eszméje, nem pedig valaki különös ember (mint KRISZTUS is volt), oly eszme, amelynek ő, minthogy megjelent a földön, jelensége, morális képmása és példája.

[II. oldal:] A polgári közállapot [das bürgerliche Wesen] belülről:

1. *ökonómia*, melynek körébe minden beletartozik, amivel az alattvalók a kenyerüket keresik, földművelés, kereskedelem, művészetek (tudományok);

2. *pénzügy*, az, amire az államnak a néptől kell szert tennie, részint a folyó kiadások, részint a kincs[képzés kedvéért], az egész fölemelkedésére;

3. *közrendtartás*, melynek körébe beletartoznak a vallás, a közerkölcsök, a közbiztonság, a közjólét, a közszükségletek, beletartozik tehát a gondoskodás arról, hogy minden, amire csak nélkülözhetetlenül szükség van, a piacokon föllelhető legyen, és pedig egy fölvirágoztatni óhajtott nép vagyoni állapotának megfelelő áron. Továbbá a szegényházak és kórházak.

4. *Igazságügy*

<5. *Vallás*>

A közrendtartás körébe tartozik a *közcsend*, következőleg a vallás is, mármint negatív tekintetben, vagyis a védelem a népbolondító rajongás és a babonák, valamint mindennemű erkölcsi közbotrányokozás ellen.

A probabilitizmusról az elméletben és a gyakorlatban. Dráma.⁹⁶ Ami igényt tart rá, hogy a valláshoz számítódjék, annak egészen bizonyosnak kell lennie, következőleg csakis morális alaptétel lehet, hisz lelkiismeretem előtt felelek érte. Az egyházi vélelmeket elfogadhatók valószínű vélelmeknek, de nem az objektív vallási tanítás, csupán a történet tekintetében, melyet akár kétségbe is vonhatok.

A sztoikus kötelességekről beszélt, ám ennek okán mégsem kötelességektől gúzsba kötöttnek képzelte az embert, hanem fenségesnek és méltósággal fölruházottnak – innen az erényes ember fogalma, a bölcsé, aki minden kötelemtől menten is, magától is a jót cselekszi. Innen, hogy kegyelemből, nem kötelességből cselekedhetni jót másokkal – merthogy szemükben az ember (természetől) nyers volt csupán, a bölcs pedig nem a rossz jobbitásán kezdte, hanem a jó kiművelésén.

⁹⁶ Két +-jel között.

Az alázat fogalmára nincs szó a latinban, s valami olyasmit jelent, ami nem csorbítja a személyünkben képviselt emberi-ség méltóságát, csak háttérbe szorítja az emberi méltóságot.

L Bl G 19

[I. oldal:] Minden *titkok* legnagyobbika, az egyedül gyakorlati titok az újjászületés, melyben az ember leveti a halálé lett testét, és új életre kel. Nincs főpap, aki ezt a misztériumot föltárhathná előttünk, nem tárhatja föl más, csak az emberi szellem, amely feledve a törvény betűjét annak isteni értelmét ragadja meg, ez átváltozást mégis képtelen megmagyarázni magának.

A vallási tanítás mint *leleplezés (revelatio)* valamiféle *elleplezést* (misztériumot) előfeltételez, valami hitbéli tanítást tudniillik, vagyis előfeltételezi a történeti hitet valami csodás történetben. Amelyben Isten szól a fián keresztül, aki az isteni morális akaratot betöltendő mindhalálíg engedelmes, és aki képmása Istennek. Aki meghal a tanításáért, de épp ezáltal elnyeri a halhatatlanságot. Mely osztályrészül jut mindazoknak, akik hisznek benne.

Hogy ismerje a történetet, mely erről a valakiről és földi cselekedetéről szól, és hogy higgyen is benne, az nem várható el mindenkitől, az emberből az üdvösség ígéretével kicsalt, vagy a kárhosszal fenyegetődve kicsikart hit pedig ellentmondást tartalmaz; hisz minden hit szabad. – Hogyan nyúljon hát a tanító az Íráshoz? Úgy, hogy előzőleg a tisztán morális észvallást tanulmányozván annak életszabályait a Biblia történeti hitével a leginkább összeegyeztethető formában adja elő, nem kérve, vajon a Biblia szerzői is épp erre gondoltak-e, hisz minden vallást *a priori* kell az emberi eszből kifejtetni, s ami történeti, az csupán illusztrációul szolgál, nem demonstrációul.

[II. oldal:] 1. *Isten lényege* (merthogy merő szükségszerűségek teszik ki, lévén még létezését illetően is teljességgel *a priori* megismerendő) pusztán tiszta eszünk szülötte. 2. *Természete* számunkra teljességgel kifürkészhetetlen. Csak eszünk gyakorlati fogalmai nyomán alkothattunk róla mint valaminő viszonylagosan és önmagában véve is legfőbb lényről magunknak eszmét. 3. Az isteni akarat. Morális-szükszerű céljainkat egyben az ő céljaiként gondolni el.

Babona minden hit az üdvösség megszerzésének bármely eszközében, ha az nem tiszta eszünk jóváhagyta eszköz már magában véve is, mely belőlünk jobb embert képes faragni.

A vallás történeti vallásra (nem vallástörténetre) és észvallásra föl-osztható. Az előbbi alapja a hit oly *faktumokban*, melyek állítólag üdvözítenek, az utóbbi Istennek, a vallás tárgyának morális, azaz a lelket jobbító fogalmán nyugszik. Az utóbbi az, ami Jézusnak is vallása volt, az előbbi ennek a Jézusnak az imádata, másodkézből való vallás tehát. – Az a vallás, amelyben Isten valamilyen *proprium*⁹⁷ nevet visel, sok istent föltételez, mert a nevek egyazon nem különböző lényeknek a megkülönböztetésére szolgálnak.

Nincs egyszerűbb a tiszta morális vallási hitnél.

L B I G 11

[I. oldal:] Amikor szembeállítják egymással a zsidóságot és a kereszténységet, olyankor csupán egyfajta felekezeti különbségről van szó azok közt, akik ugyanahhoz az egyházhoz tartozónak vallják magukat, oly hitet vallanak tudniillik, amelyik rendszabályokon és bevett szokásokon nyugszik <ha bennük látják a vallás lényegét, és semmi vallási különbség>, ezekben pedig a kereszténységtől nem csupán a zsidóság tér el, de eltérhetni másképpen is (ahogy a mohamedanizmus), és [az eltérések] tömege beláthatatlan. Ám ha a keresztény hiten a voltaképpeni (tiszt) vallás értendő, akkor <ami nem kereszténység ugyan, de mégiscsak Istenbe vetett hit> csak az a hitbéli tanítás állítható szembe vele, amelyik is nem vallás, vagyis magában véve nincs morálisan jobbító hatalma, hanem olyasvalami, ami egy ilyen vagy amolyan *cultust* tesz meg vallásnak, márpedig ez pogányságnak neveztetik, habár e címet szokásosan csak azokra a népekre aggatjuk rá, amelyek semmilyen formális hitbéli tanítást nem tisztelnek (s kivált nem írott hitbéli tanítást), és (mint a vadak) nem tisztelnek semmiféle szellemi felsőbbiséget sem, ám hogy pogányok, ezt helyesebb min-

⁹⁷ Saját, tulajdon.

denkiről elmondanunk, akinek hite – merthogy belső, morális tekintetben hiányzik belőle a voltaképpeni vallás – pont annyit ér, mintha csak hitetlen volna; úgyhogy az igazi vallás esetében a pusztá egyházi hit bizonyos cikkelyeinek fölvétele a vallási cikkelyek közé tartható olyasfajta kereszténységnek is akár, mely nem egészen mentes a hozzáelegyült pogányságtól. – Ha feledjük ezt az észrevételt, és a kereszténység fogalmát nem valamiféle eszmére alapozzuk, hanem a Biblia hitbéli tanításának empirikus fogalmára, melyet előzőleg nem tett mérlegre az ész, a véletlen rendelkezések lényegtelenégeiről ekképp lefejtve, ami a vallásban lényeges, akkor (az írásmagyarázatbeli különbségek okán) kikerülhetetlenek a felekezesi különbségek, amit hiszen igazol is a tapasztalat. – Bármifajta tanításban megtűrhetünk ingatag, felületes, meghatározatlan fogalmakat, a vallásról szóló tanítás kivételével.

Amiből is látható, hogy a jó MOSES MENDELSSOHN nagyon is túlbecsüli nemzete hitének a monoteizmusban rejlő érdemét, midőn úgy véli, valamiféle különös gondviselésnek tulajdonítható, hogy az, egy ily fontos cikkely letéteményeseként, mindmáig megmaradt: hisz e cikkelyhez, már ha annak szemszögéből nézzük, ami a valláshoz valóban hozzátartozik, oly sok pogányság elegyülhet, hogy az a hit alig is érdemelné meg a vallás nevet. A politeizmus ezzel szemben durva hiba ugyan a tárgyban, mint is kellene az egyházi formáknak a vallás bevezetőjéül szolgálniok, mégsem szükségképp szembeállítandó a vallással, már ami annak lényegét illeti. Mert ha mindegyik istenről úgy tartanak, hogy bár saját tartományukban, melynek kormányzói a világon, különböző a természetük, abban azonban mind megegyeznek, hogy kegyeiket a lélek derekasságával és az erénnyel nyerhetni el, akkor e vallás nem is volna éppenséggel oly elborzasztó, legalábbis jobb volna annál a monoteizmusnál, melynek az szolgál alaptételül, hogy az istenség a hit megvallásával és bevett szokásokkal megnyerhető, s velük jóvátehető a természetes kötelességek áthágása is.

A vallásból Istennek és az ő egységének fogalmát alkotni meg magunknak.

ANAXAGÓRÁSZ nem pogány.

[II. oldal, pótíás a lap tetején] {Keresztény *in potentia*, azaz amennyire rajta múlt.

Az igazi vallást, ha kinyilatkoztatás, kereszténységnek mondják; ha nem az, természetes vallásnak. A kinyilatkoztatott hit, ha nem vallás, pogányság}

Habár úgy tetszik, Isten előzetesen *meghatározott* fogalma híján egyáltalában nem létezhetik vallás, de épp megfordítva áll a dolog, a vallás az előbbre való, és az Istenről alkotott, meghatározott fogalomnak ebből kell fakadnia. A morál az ész szükséglete által elvezet önnön legfőbb céljához (a legfőbb jóhoz), és elkerülhetetlen a beteljesülést is hozzá nem gondolnunk, nem föltételeznünk egy legfőbb, mégpedig teljességgel morális lényt, ez pedig meghatározott fogalom, s e fogalomból minden voltaképpeni vallási kötelesség levezethető; ellenben a legfőbb lénynek mint a világ teremőjének fogalma egészen meghatározatlanul hagyja, miként is alakul akarata, mert ismernünk kellene hozzá természetét, hogy ezt belőle kihámozhassuk. Ez az az út, amelyen ANAXAGÓRÁSZ, PLATÓN és a filozófáló rómaiak a morálisan meghatározott monoteizmushoz eljutottak, és magam SZÓKRATÉSZT nem jámbor pogánynak mondanám, hanem, ha ezzel kockáztatok is, hogy kinevetnek, jó kereszténynek *in potentia*, mert, amennyire meg tudjuk ítélni, megvolt benne e vallásosság, és kinyilatkoztatott tanként is elfogadta volna, ha nyilvános kihirdetésének korában él. – Az *igazi* vallás neve, ha kinyilatkoztatásként is megismerjük, *kereszténység*, ha nem, akkor ez a *természetes vallás*. Az a kinyilatkoztatott hit, melyből hiányoznék a vallás, pogányság volna. Ha tehát a zsidók a Sínai hegyén történt kinyilatkoztatáson túl, mely őket egy sajátos politikai (tudniillik teokratikus) alkotmánnyal fölruházni rendeltetett, nem kaptak még valami sajátos, de nyilvános és tisztán morális vallásos útmutatást is (aminek nem vettük hírért, de amit a keresztényi szeretet okán mégiscsak szeretnénk föltételezni), akkor hitük még csak természetes vallás sem volt, csupán pogányság, habár az eljövendő valláshoz talán inkább illő pogányság, mint a szomszédságukban élő népeké. – Nem szo-

rul rá tehát,⁹⁸ hogy a zsidóság újból összehívassék a Sínai hegyén, levetkezendő emezt, és áttérendő a valódi, pusztán természetes vallásra, amely bár nem volna keresztény (*actu*), ám <fogékony volna a kereszténység iránt> attól csak az egyházi formában különböznek, hisz akkor a zsidóságnak a kereszténységtől való különbsége éppoly kevésbé volna a vallást érintő felekezeti különbség (mert egyik párt sem számítaná a valláshoz, ami az egyház dolga [das Kirchliche]), mint a fölvilágosult katolikusoké és protestánsoké, akik egészében véve akár hittestvéreknek is nevezhetnék egymást, s ekként a zsidóság eutanáziája a természetes vallásra való áttérésében rejlenék. Minthogy azonban ez nyilvánosan hirdetett tanításként egyházi forma és rendszabályok híján nemigen maradhatna fenn, a kereszténységgel való testvéri egyesülés következne, már ha az utóbbi <a vallás vehikulumaként értve, az előbbit nem csorbítaná azzal, hogy egyetlen lenni> egyházi alkotmányát megtisztította a terhes szokásoktól, és meghatározta annak valódi értékét.

E föladvány morális megoldása

Valamiféle kettős misztikus *érzelem-elmélet* az, amit itt az új emberré válás föladványának megoldásaként kínálnak nekünk, érzelem-elmélet, melyben nem a vallás objektumáról (a jó életvitel szabályairól) van szó (hisz ebben a két fél közt összhang uralkodik), hanem azokról az alanyi föltételekről, melyeknek egyedül köszönhető, ha mégis fölruháztatunk a kivitelhez szükséges *erővel*, ami pedig e tárgyat illeti, a két párt abban egyetértésre jutott, hogy ez nem eshetik természetes módon, ám e ponton az egyik fél a gonosz szellemmel való félelmetes *harcot* választja elvéül, míg a másik fél – hogy a mondott szellem hatalmából megszabaduljunk – a hallást, mely érzékeny a jó szellem barátságos és pártjára áttérni

⁹⁸ „Er”, azaz vélhetőleg Mendelssohn, mármint hogy föltételezze annak szükségességét ...

szólító invitációjára, következőleg az egyik az üdvözítő *fájdalmat*, a másik a *lelket üdítő* nyugalmat és vigasztalódást annak tudatában, hogy oltalmat találtunk a gonosz minden nemétől.

Az embernek magának kellene önmaga előtt megbizonyítania, hogy valamiféle *természetfölötti tapasztalatra* tett szert legbelül (nem pusztán azt tehát, hogy történt vele valami, amit nem tud másként, csak valami csodával megmagyarázni magának, mert ez a tapasztalatból adódó következtetés volna, ez pedig meg is csalhat akár). Az ilyen tapasztalat azonban maga az ellentmondás; mert empirikus képzeim összekapcsolása, ha nem az ész természet-törvényének engedelmeskedik, álmodozás, nem pedig tapasztalat. Ha a jócselekedetekkel a lélekben lejátszódott változás természet-fölötti eredetét kívánnánk megbizonyítani, az, ha közben ily eszmékre támaszkodunk, egészen visszás volna, hisz a mondott eszmék épp azt az alaptételt rejtik magukban, hogy csupán a kegyelem eszközei által természetfölötti módon kieszközölt emberi akaratmeghatározások szülhetnek jó cselekedetet. A megoldás helyessége tehát sem észkokokkal, sem tapasztalati úton nem bizonyítható, de e művelet isteni voltának közvetlen érzete [tanúskodik mellette], noha az voltaképp észfogalom, és nem érezhető, ám állítólag épp az hirdeti győzelmét, hogy csúfot űz az ésből.

L Bl G 25

[I. oldal:] Hogy a Bibliáról föl kell tennünk, hogy noha a legjobb, és üdvös morális hatását illetőleg kipróbált törvénykönyve a vallásnak, mégis *természetes eredetű*, az már az észhasználat elvében bennerejlik. Ám hogy néhány évszázada oly fejlemények találtak lejátszódni, melyek anyagul szolgáltak e könyvhöz, az egyáltalában vett vallás e mértékadó iratának a megfogalmazásához, s benne rendeltszerűleg előírva áll minden (még a természetes vallás is), azt mint az emberi nem javát szolgáló szerencsés eseményt az *egyetemes gondviselésnek* kell betudnunk, mert a morális *cultura* dolgában tett emberi előrehaladás még a fölvilágosult népek körében sem lehetett képes ekkortájt egymagában megteremteni a vallás ily orgánumát. Éspedig azért,

[II. oldal:] nehogy e könyv léte, feledve célszerű voltát, a *véletlen* számlájára irassék, vagy megfeledkezve eredetének megmagyarázhatatlanságáról, valami *csoda* számlájára, mikor hisz az ész *mindkét* esetben hajótörést szenved.

Az Írás isteni voltának megbizonyítását szolgáló érvelés maga is csupán morális, azaz morális alkalmazásra szól, hogy mint isteni kinyilatkoztatást használjuk.

A célból, hogy [— —]

L Bl G 24

[II. oldal:] A kinyilatkoztatott tant magát, merthogy vehikulum csupán, véleletlenszerűnek kell tekintenünk.

Mondják, jó dolog, hogy sokféle vallás vagy nyilvánosan hirdetett hitbéli vélekedés létezik. Ez így is van persze, mert a szóban forgó országban uralkodó szabadság mellett tanúskodik. Ám e sokféleség azt is bizonyítja, hogy mind valami olyan elven nyugszik, mely belső okokból fönntarthatatlan, vagy legalábbis egyik sem ment attól, hogy e principium hozzá ne vegyüljön, ez pedig nem jó.

A végkövetkeztetés úgy szól, hogy ha az egyházi hit vallási ügyekben a vallás lényegét a kinyilatkoztatott rendeletszerű tanokban vagy ilyen természetű szokásokban jelöli meg, a felekezeti sokféleség a végtelenségig szaporítható; hogy azonban ha mindezek mint a lényegtől idegen javak a vallás bevezetésének vagy vehikulumának számítanak, fokról fokra eltűnnek a mindegyre szaporodó felekezetek, s maga a vallás fog szárba szökkenni, a változékony formáknak pedig végül új, maradandó formákká kell átalakulniuk.

A zsidóság eutanáziája a természetes vallás. Ám minthogy minden vallásnak meg kell, hogy legyen a maga vehikuluma, mely nélkül soha nem lehetne egyházzá (ami pedig szükséges előmozdítása és megtartása érdekében), az összes lehetséges javaslat közül, mint volna e cél elérhető, nekem úgy tetszik, e nemzet egyik kiváló elméjének, BENDAVIDNAK a gondolata az egyetlen [alkalmas gondolat] [*pótlás a lap tetején:*] {Egy pásztor és egy nyáj, ez a végcél}, hogy tudniillik a zsidóság azt a nyilvánosan hirdetett vallást, fogadja el és vallja meg, amelyik anélkül, hogy ezért a kereszténységgel elvegyülne, e népet a

polgári állapottal járó minden jog gyakorlására képessé, s egyben általában jóerkölcsűvé is teszi, nevezetesen JÉZUS *vallásának* hitét, mint tisztán morális vallást, ahogy az az evangéliumokban található, amivel egyetemben is hitük akár tudós hit lehet, [hisz ennek szükségét láthatják,] régi hitük történeti forrásaiból megmagyarázandó a módot, ahogy JÉZUS zsidóként a zsidókhoz szólt, s megkülönböztetendő attól, ahogy mint az észtanok bölcs tanítója szólt az emberekhez, és így a zsidóság egy mozdulattal megszabaduljon az avult rendszabályok és szokások minden terhétől – az új hitbéli tanítást pedig egy bölcs kormányzat akár az egyházként való szentesítés kegyében is részesíthetné, s nem szükségeltetné azon aggódnia, hogy a (messianisztikus hitként értett) kereszténység útjába a botránkozásnak nagyobb követ gördíti, mint amekkora máris fekszik ott, a kereszténység és a rendelkezésekről szóló zsidó tanítás összegyeztethetetlenségének formájában tudniillik, amennyiben ez utóbbit kinyilatkoztatott isteni törvényként a keresztények maguk is elfogadják. Az okos MOSES MENDELSSOHN értett hozzá, hogy ezt a fontos hibát ügyesen ellene szegezze a zsidók minden megtérítési kísérletének. Amíg Isten vissza nem vonja a törvényt, mondta, és pedig éppoly ünnepélyesen és nyilvánosan, ahogy a Sínairól mennydörgés és villámlás közepett kihirdette volt (azaz sohanapjáig), addig egyetlen zsidónak sem áll szabadságában eltérni tőle. Ez voltaképp csupán válaszlépés volt alkalmasint, s azt akarta vele mondani: vetkezzétek le ti előbb a zsidóságot, melyet a jézusi valláshoz kevertetek, s akkor majd a magunk részéről levetkezzük mi is, s ekképp mind a világi, mind a lelki állam veletek egyenlő polgáraivá lehetünk.

[I. oldal:] Az általában vett vallási hit alapvető fölosztása, a hité egy természetfölötti hatalomban, melynek tiszteletétől jó- vagy balsorsunk függ, racionális fölosztás kell, hogy legyen, azaz e fölosztást *a priori* (nem empirikus) fogalmak szerint kell megejtenünk, s lehetetlen is empirikusan, mert a vallás fogalma gyakorlati észfogalom, amely tehát egyben annak szükségyszerűségét is maga után vonja, hogy más tagjai a fölosztásnak nem lehetségesek.

A mondott alaptétel szerint e hit vagy *vallás*, vagy pedig *po-gányság*. Vallás, ha e hitben lényegesnek a moralitás vétetik, s ami

e hitben még föllelhető, annak mint végcélt mind a moralitást kell szolgálnia. Pogánysággal van ellenben dolgunk ott, ahol a hitet ettől a céltól függetlenül, már önmagában vallásnak tekintik <Ám mert e véték a vallást úgy eltörli, mintha még csak nyomát sem lelhetnénk a természetfölötti hatalmakba vetett hitnek, a pogánysághoz még az istentelenkedés is>, ha sem ama hitnek, sem pedig ama végcélnak nem leljük nyomát.

A vallási hit mármost vagy *tiszta* vallási hit, vagy pedig hozzá rendeleetszerű hitbéli tanok és kötelességek keverednek (e két dolog egyike sem *a priori* megismerhető számunkra). Az előbbi egyetemes, az utóbbi egyházi hit (a kifejezés, hogy *egyetemes egyházi hit*, ellentmondásos, merthogy empirikus okokon kellene nyugodnia, s mégis mindenki szemében szükségszerűnek kellene számítania; következésképp csupán a tiszta vallási hit lehet egyetemes). Az egyházi hithez, amely a rendeleetszerű hitbéli tanokat és kötelességeket isteni kinyilatkoztatásként a vallás tartozékának tünteti föl, egyfajta pogányság keveredik tehát, s e hit egészen pogánysággá válik, amint pusztán ezekben föllelhetni véli a vallást. – Nincs a világon oly egyházi hit, amely teljesen ment volna e hozzáelegyült pogányságtól, hisz mind a vallás belső tartalmát gondolják megtalálni bizonyos rendeleetszerű tanokban és a hasonló természetű kötelességek gyakorlásában (e kettőt nevezik együtt *cultusnak*), noha ezek tekintetében az emberek akár moralitás és erény híján is bátran igazhitűnek mutatkozhatnak. Ugyan a sokistenűség a pogányság tartozéka persze; hisz a sokistenűség morális karakterének egysége, melynek folytán minden morális törvény egyben az istenek parancsolatának volna gondolható, csak igen természetellenes kiagymányok segédelmével föltehető. Mégsem oly sajátlagos jellegzetessége a pogányságnak, mint föltenni szokták; a monoteizmuson éppúgy foltot ejthet a pogányság. Hisz ha az egyetlen Istent imádjuk bálványként, ha őt imádjuk úgy, hogy ami a vallásban lényeges, azt az egyházi hitben véljük megelni (formális bálványimádásként), az csupán módozatában különbözik a sok isten szolgálatától, merthogy rendelkezékből végtelenül sok lehetséges, <és ezek mindegyike alapul szolgálhat valamely különös egyházi hitnek (zsidónak, párszinak, mohamedánnak, indiainak, sőt, még a kereszténynek is), és ezek> és mindegyikük lehet valamely különös egyházi hit

sajátos különbségének oka, és mindegyik egyházi hitnek a szerzője lehet egy-egy különös isten, és mindnek egy-egy különös isten tehető meg urául.

L B I B 3

Az érzékfölöttit (valamiféle égi szellem befolyását, példának okáért) nem érzékítheti meg semmiféle közvetlen tapasztalat, azt csakis *okozatai* érzékíthetik meg, amikor is az érzékfölöttit ez utóbbiak számunkra kifürkészhetetlen (kauzalitásában fölfoghatatlan) okának tekintjük, következésképp valóságát csakis az életvitel szentsége, a szóban forgó ok okozata bizonyíthatja meg. – Az államot érdeklő kérdés (hisz az nem az alattvalók boldogságáról hivatott gondoskodni az eljövendő, hanem önnön boldogságáról a jelenvaló világban) így szól tehát: melyik hittől remélhet vajon hívebb katonákat és jobb, önként szót fogadni hajlandóbb polgárokat magának, attól a hittől-e vajon, amelyik rendeletszerű dolgokban látja a vallás lényegét és üdvözítő erejét, avagy amelyik állhatatosan arra unszol bennünket, hogy mindezeket abban fedezzük föl, ami tisztán morális, habár ez utóbbi tiszteletet érdemlő vehikulumaként mégis megőrzi az előbbieket. – Világos, hogy az említett hibbant tévhit az állam előtt szikrányit sem kezeskedik azért, aki úgy tartja, egész életében sem hagyott kívánnivalót maga után az egyházas igazhitűség és jámbor szokások dolgában, s akiben ezért nem lobban ki a remény, hogy élete végén fölmentésre lel minden, a moralitást sértő gonosztettének terhe alól, csupán nagy lelki erőfeszítéssel össze kell kaparnia összes hitét, és maga köré kell gyűjtenie minden hozzá tartozó bevett szokást, és mindezeket valamiféle kicsikart bűnbánattal kell társítania – mondom, az állam szemernyit sem bízhat abban a népben, melyet így neveltek hívőnek. Ellenben az az egyházi rendelkezés, amely nem engedné, hogy a kinyilatkoztatott tanok nyilvános előadását elmulasszuk, ám amely mégis belénk vésné, hogy e rendeletszerű hit magában véve elégtelen még az üdvösséghez, sőt, éppenséggel semmit sem ér, ha a végső cél nem a tisztán morális, a jó életvitelben megnyilatkozó hit, s az előbbi ehhez csupán mint annak vehikuluma járul (nem pedig mint a vallás sajátos vegyrése) – mondom, egy bölcs kormányzat egyedül az egyház valami ilyesfajta rendelkezését találhatja hasznosnak abbéli

szándékát illetően, hogy a hittől jó és hű [alattvalókat] remélhessen. Hogyan is akarnánk megmagyarázni magunknak különben rettenetes gonosztettét annak, aki megcsömörlött az életétől, jövőendő üdvösségéről lemondani mégsem szándékozik, s aki valaki ártatlant meggyilkolt, most pedig, miután a pap elvégezte vele teendőjét, fölkészülten gondolja fogadni a halált, hisz a pap ilyenformán remélnie engedte az üdvösséget, ahelyett hogy egyenest kiátkozta volna az öngyilkost. Valaki fölvilágosult egyházi személynek ellenben azt kellene mondania neki, hogy majdan (e bűn terhével) bírása elé kell állnia, és – nehogy bűnét még súlyosbítsa is – csupán annyit tehet, hogy amennyire ez módjában áll, a kárt, melyet okozott, még itt megpróbálja enyhíteni.

L Bl E 10

[I. oldal:] A különbségről aközt, ami az egyházi tanításhoz tartozik, és aközt, ami a *disciplina ecclesiastica*-hoz, és ami a tanítóknak szólhat ugyan, de (kivált a katolicizmusban) nem szól a gyülekezetnek. Emez következetesebb a protestantizmusnál, amelyik szabadságra ösztökél, mégis alárendeli magát a tekintélynek. A Szentírás minden magyarázata, mely nem a morális észfogalmak segítségére támaszkodik, skolasztikus és doktrinális magyarázat, míg ez autentikus. Amannak szüksége van egy legfőbb, önkényesen konstituált szerzőre. Mindenkitől elvitatja az üdvösséget, aki nincs vele egy egyházi hiten. Az egyház hierarchikus egységét óhajtja, s minden különös hitbéli vélekedést szakadár hitnek és eretnekségnek tart. Vallja, hogy KRISZTUS testét élvezzük az átváltozásban, a lutheránusok KRISZTUS halott testét, hisz ő mégiscsak él. A Biblia olvasása tilalmas. A *compellite intrare – Extra Ecclesiam*.⁹⁹ A reformátusok a szimbólumból mégiscsak kegyelmi eszközt faragnak, anélkül, hogy meg tudnák mondani, miként is lehetséges ez.

⁹⁹ „Kényszeríts(etek) bejöni mindenkit” (hogy megteljék az én házam), Luk. 14, 23. – az utalás az eretnekekkel szemben, de persze saját érdekükben – hisz az egyház falain kívül nincs üdvözülés – alkalmazott erőszak ágostoni eredetű igazolására vonatkozik.

Ha az eredendő bűn mint *factum* kell, hogy a gonosz elve legyen, akkor szubsztancia [az], ördög, és az a jó szellem is – dráma –, a megismerés különös szubsztanciája.

A római katolikus egyház tulajdon egységét hirdeti, és mindenkitől elvitatja az üdvösséget – a protestáns elismeri amannak üdvözítő erejét, [a protestánsok] mégis a más vallásoktól elkülönült egyházzá egyesülnek, vélhetőleg azt hiszik hát, saját egyházukban még üdvözültebbé lesznek.

A római katolikus egyház tiltja a Biblia olvasását a közembereknek, tiltja tehát az ország nyelvére való lefordítását is. A protestánsok azt mondják, bűvárljátok magatok az Írást, de nem szabad semmi mást föllelnetek benne, mint amire mi lelünk. Kedves barátaim, mondjátok meg akkor, mit is találtatok, így mintha nem is volna szabad a Bibliát olvasnom.

A római katolikus egyház azt mondja, vitás esetekben akadnia kell valaki Isten rendelte bibliamagyarázónak – a protestánsok úgy hiszik, a Szentlélek majd rávezeti őket az igaz értelemre, ám mindkinek más sugallata támad.

A katolikusok, merthogy dönthetnek az elkárhozás felől, azt mondják, valakit megmentendő *compellite intrare extra ecclesiam* s i. t., a protestánsok a szabadságukkal hencegnek, mégis alávetik magukat holmi vallási dekrétumoknak.

A római katolikus egyház a miséből engesztelő áldozatot csinál, a protestánsok kegyelmi eszközt, a reformátusok külön erre szóló kegyelem folytan.

*Protestatio facto contraria*¹⁰⁰ tehát, amivel a katolikus egyháztól elpártolók tőle tulajdon igényeiket őrizgetik, s ezért híján is van minden jogi következésnek. Bármikor vissza is térhetnének a nyájhoz akár, melytől elbitangoltak, s annak pásztorához. Ezenfölül a gondolkodásmód következtelensége a hittételek elkerülhetetlen változékonyságának és a szektákra hasadásnak okozója lesz.

A szentek érdemei sem elvethetők, ha elfogadjuk, hogy KRISZTUS érdemében, az idegen bűnök magára vállalásában és a mások helyett

¹⁰⁰ Ellentétes tettben (vagy tényben) megnyilatkozó protestálás.

való bűnhődésben mások is osztozhatnak. Innen a remeték és szerzetesek vezeklései, meg a jócselekedetek kincse, melyből a jótettekben szűkölködőkről gondoskodhatni.

[II. oldal:] A katolicizmus ellenlábasa a protestantizmusnak. A pápisták, a lutheránusok, a kálvinisták, vagy hívják bárhogy is őket, egyaránt gondolkodhatnak katolikus vagy protestáns módjára, és függetlenül egyházaik különböző voltától hitet vallhatnak szolgai módon, de szabadon is a kinyilatkoztatott hitbeli tanítások mellett. Ez utóbbit az teszi, ha e tanokat üdvösnek tartjuk, de nem üdvöztőnek, olyan tanoknak, amelyek kiművelni kiművelhetnek bár, de nem moralizálhatnak bennünket.

L Bl E 2

1. a tisztán mózesi hit, 2. a mózesi keresztény hit, 3. a tiszta keresztény hit. Ha tehát a középső hitből a mózesit elhagyjuk, észhitként az utolsó marad.

1. Zsidó-messianisztikus – 2. evangéliumi-messianisztikus – 3. tisztán evangéliumi; a) KRISZTUS iskolát alapított, és a templomban meg a piactereken tanított, b) az apostolok gyülekezetet [alapítottak], c) a püspökök egyházat.

Mózesi-messianisztikus hit, 2. messianisztikus-evangéliumi, 3. tisztán evangéliumi, avagy keresztény[.] Csak most kezdődik.

Az evangéliumi hit úgy szólt, hogy az áldozatok nem voltak hiába, és mi megszabadultunk az iga alól.

L Bl G 18

[I. oldal:] Hogy miként is születhetett meg e könyv, mely ily nagy befolyással volt a világesemények morális menetére – e jelenségnek a sugallat (*Deus ex machina*) igencsak kétséges magyarázóoka, merthogy akár vissza is élhetni vele, oly dolgoknak kölcsönözvén általa a kinyilatkoztatás hitelességét, melyek sértik a vallást. – Ahogy mindama célszerű és üdvös dolgokat illetően, melyek a világ folyásában a magunk hozzájárulása híján is megestek, s amelyek nem tekinthetők merő véletleneknek, mondom, őket illetően sem

fölhozható [okként] más, mint a Gondviselés, amely, ha egészében tekintjük, kiterjed az emberi nem ténykedésére is.

Arról, hogy¹⁰¹ egy nagy, az emberi nem legfőbb javára általunk (elegendőképp) ki nem fürkészhető okokból lezajló forradalom eseménye oly esemény, melyet az egyetemes gondviselésnek kell tulajdonítanunk.

Azt az ember üdvét szolgáló, csak észrevett, avagy óhajtott fejleményt, melyet egészen természetes eseménynek gondolhatunk, bárha hatóoka rejtve van előlünk, a hálás ember az egyetemes gondviselés számlájára írja, nehogy azt célszerűsége miatt a véletlennek, megmagyarázhatatlansága okán pedig a sugallat csodájának kelljen betudnia, hisz az ész mindkét esetben hajótörést szenved.¹⁰² Hogy mint is születhetett meg a Biblia, ez a szent (az életvitel szentségét fölgerjesztő), az emberi nem testére szabott könyv, annak voltaképp ilyesfajta magyarázata van.

Hogy szabad a Bibliáról annak az előrehaladásnak a fényében gondolkodnunk, melyet az emberiség a sok száz éve kialakult morális fogalmak kiművelése terén tett, következőleg szabad úgy gondolkodnunk róla, mint aminek természetes eredete van, s hogy így is kell gondolkodnunk felőle, az már az észhasználat általános törvényéből kiviláglik.

Arról, hogy ez az írás isteni írat, más nem tehet tanúbizonyságot, csak megbizonyított ereje, az, hogy képes volt vallást alapítani az emberi szívben, s hogy ha netán némely régi és új rendelkezések elkorcsosítanak, képes megtisztulni, s ezt az eseményt végtelen és a legnagyobb egyszerűségből fakadó hatékonysága okán – melyet tudniillik az ember megjobbítását illetően tanúsít – szabad a Gondviselés művének tartanunk, ami azonban nem ok rá, hogy ne tartassuk a kibontakozó kultúra *természetes* folyamányának is akár.

¹⁰¹ A bevezető frázis az Akademie-Ausgabe kiegészítése.

¹⁰² A fordításban az Akademie-Ausgabe javítására támaszkodtunk.

[II. oldal:] Az Írás egy szöveghelyének, vagy valamely bibliai szólásnak célirányos és mind hitoktatói, mind hitszónoki előadásban követendő értelmezése épületes értelmezés kell, hogy legyen, és népszerű is, azaz a nép körében használatos fogalmakhoz kell idomulnia, nem pedig a tudományosság kíváncsiához. És ezért nem a szerző szándékai szerint értelmezendő, hiszen tévedhet ő is, és nem is az alapvető bibliai tanításokat és azok értelmét követve, hanem a nép számára hasznos és épületes értelmet hámozva ki belőle, azt az értelmet, amelyet az Igének magunk adhatunk.

A fennsőbbiségnek e pusztán tudósi vitába, már ha az, nincs miért beavatkoznia. Az evangéliumi messianisztikus tanításban, épp messianizmus okán, mely is a zsidóságnak részben megfelelt, sok olyasmi volt, ami a tiszta vallást magában rejtő tiszta evangéliz-mushoz nem tartozik hozzá, és amit az utóbbinak szellemében kell magyarázni, a prédikációknak pedig mindent, ami az Írás tárgyába vág, e szellemben kell értelmezniök.

A Biblia, ahogy a kereszténység is támaszkodik rá, mindmáig valamifajta messianisztikus (nem tiszta ész-) vallást hirdet. De evangéliumi-messianisztikus vallásként, melyben hisz nem vára-koznak a Megváltóra, mert az rég eljött már, nem rendeltszerű vallás immár, de egyetemes, az ész megalapozta és a lelket jobbító vallás, és ennek az eszmének a jegyében kommentálandó minden tanítás a Bibliában, amely hisz a megváltás művét és történetét beszéli el; nem a messianisztikus törvény betűjét, hanem a moralitás szellemét követve, melynek amaz a burka csupán.

E dolgokban minden teljességgel becsületesen a csodák mind-egyre bővülő tradíciója által történt. A számmisztikának ebben nagy része van. – Ki lehet vajon a bibliai írások szerzője? Valaki zsidó-kereszténynek kellett lennie.

A történeti hit [– – –]

L Bl G 1

[I. oldal:] A keresztény vallás igazságának bizonyítéka mármost magától adódik, és pedig a Bibliából, noha éppenséggel annak hitelességéről, szent irat voltáról szoktak bizonytságot követelni. –

Benne tudniillik az üdv oly szisztematikus rendjét találjuk, kezdve az eredendő gonoszon s annak bukásán, valamint azon, hogy az ember a valódi jóra formáltatott, miáltal is méltóvá és képessé is tétetett az üdvösségre, és pedig mert oly sokszor vívott csatát a még mindig ellenszegülő gonosszal, hogy javulni iparkodásában e viszály az ember számára tapasztalati tanulságul szolgál, mely, összhangban állván az ésszel, inkább lehet támasza az istentisztelet textusának, mint bármifajta merőben tiszta észtan.

Amíg csak létezik a világon felvilágosodás, vallási dolgokban aligha lesz föllelhető nála a nép számára alkalmasabb és hatásosabb könyv, hisz bármely más könyvről hiányoznék a történelem kenete, s egy másik történet, épp e fölvilágosodás okán, merthogy csodákról kellene szólnia, aligha tehetne tekintélyre szert. – A mózesi és evangéliumi keresztény vallás mindaddig nem szűnik meg, míg a világ e tárgyban végleg rá nem talál a morális-gyakorlati ész fogalmainak és a hozzájuk szabott alapelveknek az egységére, mikor is beköszönt Isten földi birodalma.

Amit épülésnek mondanak – az érzés, hogy egy jobb belső és külső életvitel szükséglete ébred bennünk –, arra benne a legtökéletesebben rálelhetünk, a Biblia tehát a legjobb orgánus a jobb életvitelhez.

A pünkösti ünnep példázata, hogy az emberi nem ÁBRAHÁM messianisztikus hite révén az isteni szó új egyetemes hitéig emeltessek. – Magam szívesen olvasgatom a Bibliát, s csodálom újtestamentumi tanításainak elragadtatottságát.

Vallás a pusztaság ész határai közt, nem a pusztaságból. – Hisz ha egyszer létezik már, összhangba hozhatjuk az ésszel.

[III. oldal:] E vitát, melyet a legmagasabbal folytat, az alsóbb fakultás soha sem rekesztheti be. Hisz a magasabb fakultás a Bibliára, tehát történeti, habár szent érvekre hagyatkozva dönt, vagyis a moralitásnak a tiszta gyakorlati észből merített érveire hagyatkozva, ahogy őket a Biblia maga tette meg zsinórmértékül, és annak hatásnak a révén, melyet az az emberi szívekre gyakorol.

[*A lapszálen:*] {*E vita mégsem ellentmondás*, hisz benne az észnek a hit mellett fölhozott történeti érvei [Erkenntnisgründe] tárják elő, hitet ébresztendő, azt, ami¹⁰³ a zsidókban bosszúságot szül, amit a tiszta ész parancsol, és ami a görögök szemében bolondság, egyesítve őket a vitában,¹⁰⁴ melyet a Biblia mindkettejükön győzedelmeskedve dönt el. *Antagonizmus.*}

A vita abból fakad, hogy a legmagasabbik, a teológiai fakultás kötelességszerűen a hit történetét teszi meg tanai elvéül, s ennyiben (merthogy történeti jártasságra szorul) maga is az alsóbb (a filozófiai) fakultáshoz tartozik, ám [tanításait], ahogy őket az ész a morálra hallgatva elgondolja, mégiscsak isteni parancsolatokként kell előadnia, tanítványait pedig, akiknek a nép okításában kell gyakorolniuk maguk, el kell igazítania e tárgyban (a gyakorlatot illetően), s így mégiscsak a magasabb fakultások közé számítandó; – habár másfelől a vallásnak a tiszta ész eszméivel akad dolga, azaz *a priori* gyakorlati ismereti alapokkal, és így a magasabb fakultásokhoz kellene számítani, mert egyetemlegesen parancsol, mégis történeti megismerésként a filozófiai fakultáshoz tartozik, oda tartozik azoknak az eszközöknek az okán is tudniillik, melyekkel abból, amit a tapasztalat a bibliai történetben eddig a leginkább beigazolódottnak talál, amaz erkölcsileg jó (Istennek tetsző) állapot

¹⁰³ A szövegben *und* áll, az *ami* az Akademie-Ausgabe javítási javaslata; a mondat azonban a továbbiakban sem áttekinthető, a fordításban alig támaszkodhattunk egyébre a sejtésnél.

¹⁰⁴ Hogy mit is egyesítve a vitában, az nem kivehető, ahogy a *den* névmás („*melyet a Biblia ...*”) utalása sem egyértelmű; lehet: „egységesítve (feloldva?) a vitában azt az *antagonizmust*, melyet a Biblia ...”. Minthogy az „a vitában” fordulat kétszer is szerepel (először „in ihm”-ként), vélhetőleg *legalább* két, egymásba-csúszott mondat van dolgunk, azzal, amelyikbe Kant belekezdett, és azzal, amelyikre a mondat leírásának végéfelé emlékezni vélt. Mindenesetre hadd álljon itt a német eredeti: „Dieser Streit ist doch kein Widerspruch denn in ihm wird durch historische Erkenntnisgründe der Vernunft zum Glauben vorgelegt und den Juden ein Ärgernis ist von der Andern was die bloße Vernunft befiehlt und den Griechen eine Thorheit ist im Streite vereinigt den die Bibel mit dem Siege über beide beschließt.”

[Verfassung] kihüvelyezhető és ábrázolható. A teológiai és filozófiai fakultás, ha a vallásról van szó, mindig is vitában állnak majd, és vitában is kell állniuk, nem azért ugyan, hogy parancsokat osztogassanak egymásnak, hanem hogy korlátozzák egymást, s ezzel a csak a maguk szabta törvényekre hallgató szabadságot kieszközöljék.

[III. oldal:] A Biblia, e népkönyv megszületése az emberiséget valaha is ért legnagyobb jótétemény. Minden kísérlet, mely értékét csorbítani vagy, miként a teofilantrópok¹⁰⁵ is, teljességgel kétségbe vonni próbálná, vétek az emberiség ellen, s ha vannak csodák, akkor ez a könyv a legnagyobb csoda, pedig benne csak mellesleg fordulnak elő csodás elbeszélések, és csupáncsak történeti igazolásul szolgálnak annak, amit a vallás az ész által parancsol, csoda, hisz a vallási és hitbéli tanoknak minden görög bölcsesség híján, laikusok által összehordott rendszere, és mégis minden másnál nagyobb hatást gyakorolt az emberi szívre jobbulásának szolgálatában.

Ha valaha is megfakulna és feledésbe merülne, akkor, tekintve az emberi nem előrehaladó kultúráját, aligha találna elfogadtatásra valami újabb, isteni kinyilatkoztatásnak tekintendő könyv, hisz másodjára nemigen akadna oly, az Írás és hit egyesítette nép, mely hitegetni hagyná magát az ígérettel, hogy egy újabb rendszer majd üdvösebb hatással lesz a moralításra, mint volt a Bibliáé.

Mindazonáltal, minthogy nem tudható biztosan, miként is végeztetett az emberi nem kultúrájának haladása felől, hogy vajon nem a barbár nyersség vagy épp az elbágyasztó és elsietett kifinomultság hozza-e el egykor majd a morális világvégét, az Isten leírt szaváról kimondott tétel, mármint hogy az örökre fennmarad, akként értendő, hogy tudniillik az embereknek, s kivált a tanítóknak úgy kell megszívlelniök és tanítaniok, mintha csak örökké fennmaradni rendeltetett volna, hisz esetleges megváltoztathatóságának

¹⁰⁵ 1802-ben Napóleon által betiltott deisztikus vallási közösség a francia forradalom idején.

gondolata maga után vonná hibás alkatának, mi több, a hitbéli tanítás hibás voltának gondolatát, s ekként a Biblia elveszteni hatalmát.

[IV. oldal, a lapszélen:] {A fakultások vitája alkalmasint örökké tart majd a teológiai és filozófia fakultás között, és bátran tarthat is, bár nem viszálykodásként, inkább antagonizmusként, mely abból fakad, hogy mindegyikük korlátozza a másikat.}

E könyv (a Biblia) <e tan apostolainak és a tanítványoknak a története, mely nem hasonlatos semmilyen költeményhez>, eredetisége okán, és mert azzal, amit az ész a vallásról (minden kötelességek isteni parancsolatokként való elismeréséről) mond, tanításaiban mégiscsak olyannyira egybevág, s évszázadok óta mindmáig oly erősen és állhatatosan ténykedik a parancsolatoknak engedelmeskedni sarkalló morális hajtórugók megacélozásának érdekében, hogy, bármennyire változtak is az emberi meghagyások, mindig visszakanyarodni kényszerültünk hozzá, a hit e kánonához,¹⁰⁶ alkalmasnak bizonyult rá, hogy mint a vallás megsegítésének és megóvásának a tapasztalat [szerint] bevált eszközét az egyetlen szent könyvnek mondjuk, s hogy beláthatatlan ideig meg is maradjon annak.

A tanúbizonyság, mely a Biblia mellett szól, s hogy ily szilárd kánon lehet, nem valamiféle isteni kinyilatkoztatáson {(kinyilatkoztatott isteni akarat)} nyugszik, mely egyedüli szent kódexként rendelné elfogadni őt, hanem azon, hogy mert alkalmasint egyetlen egyház sem lehet meg ilyesfajta könyv híján, e könyv, amely hiszen már a kezünkben, és a vallási tanítás célját betölti, megérdemli, hogy ilyenként elfogadjuk. Semmiféle teofilantróp közösség [vagy] teológiai misztika nem pótolhatja a hiányát, nem csak, mert a tapasztalat amellettszól, hogy szent könyvek híján a vallási fogalmak tekintetében barbár korszak köszönt be, de mert a tapasztalat

¹⁰⁶ Az eredetiben itt szerepel egy „miáltal” is („wodurch sie ... geeignet ist”), vélhetőleg tollhiba okán, hisz nem egyeztethető össze a mondat elejével; a magyar fordításban a mondat szerkezetét a kettős megokoláshoz igazítottuk.

szerint a jelen rendszer morális dolgokban mutatott használhatósága okán maga emeli kánonná önmagát, s ezt tiszteletteljesen elismerni még a kormányzat sem mulaszthatja el.

[*A lapszálen:*] {Tanításának története és taglalása révén a Biblia, mind ami a megismerést, mind pedig ami a cselekvést illeti, az összes morális adottság kibontakoztatásához bőségesen elegendő indítékkal szolgál.}

L B I G 4

[*I. oldal:*] Mondhatjuk-e vajon, hogy valami *valószínűleg* csoda? Nem, mert a valószínűség szabályai vezetnek a legmesszebb a csodahittől (a *fides gratuita*¹⁰⁷ szabad elfogadása valami természetfölöttinek, híján az elégséges bizonyítóokoknak, hogy magunkat beízelegjük).

*Redemptor*¹⁰⁸ az, aki a reá váró büntetést így váltja meg. *Talio, vel poena redimi potest.*¹⁰⁹ A büntetést másvalaki nem válthatja meg, hisz előbb a büntetett kellene magára vennie (ami lehetetlen), s aztán kellene lerónia a bírságot, hogy ezáltal szenvedjen maga is.

Figyelemre méltó, hogy mikor valami jogsérelemre emlékezünk, {amelyet annak idején elmulasztottunk jóvátenni} az mintha a saját személyünkben képviselt emberi-ség jogát sértené.

A következtetés így szól: a Biblia önmagában hordja isteni voltának gyakorlati szemszögből elégséges hitelesítő okát [Begläubigungsgrund], annak a befolyásnak a formájában, melyet a rendszeres hitbéli tanítás textusaként mind hittanítói, mind hitszónoki alkalmazása során az emberek szívére gyakorolt, [amiért is] megtartandó nem csupán az igazi és belső észvallásnak, de annak a

¹⁰⁷ Ingyen hit.

¹⁰⁸ Redemptor: megváltó.

¹⁰⁹ A hasonló módon való meglakolás vagy büntetés válthat meg.

rendeletszerű vallásnak az orgánusaként is, amely a nép számára beláthatatlan ideig az egyházi hit vezérfonalául szolgálhat. – Még ha elméleti taglalásakor, eredetét nyomozva, történetének kritikai vizsgálata a bizonyosságoknak több-kevesebb híját leli is. Mert morális tartalmának isteni volta bőségesen kárpótolja az észet a történeti elbeszélés emberi voltaért, s azt, ha a legcsekélyebb mértékben is valószínű, átigazítással és értelmezéssel győzedelmesen amannak¹¹⁰ érdekkörébe vonja.

[II. oldal:] Amiből is következik, hogy ha hitelemzői vagy hitszónoki előadásban valamely bibliai szöveghely szerepel textusként, az egyházi tanítónak nem azzal kell bíbelődnie, miféle föltételezett történeti-filozófiai ismereteket is olvashatnánk bele a szövegbe, avagy olvashatnánk ki belőle (mert az efféle okításba mindig keveredhet valami a kétségeknek kitett tudományosságból), hanem azzal kell foglalkoznia, ami az Írás adott helyének ürügyén hallgatóinak lelkébe erkölcsileg fölvilágosító és emberjavító kedélyt segíthet plántálni, s következőleg a szent szerző szavait, akinek hiszen épp az igazi épületesség állt szándékában, ekként kell értelmeznie <mert az Írás hitelességét, azt tudniillik, hogy isteni, mivel sem lehet inkább megbizonyítani, mint hogy éppenséggel az emberben rejtőző morális adottságból bontjuk ki, melynek isteni eredete hisz minden gyanú fölött áll>. – Ebben áll az írásmagyarázat tévedhetetlen morális hitelessége.

A magyarázat hitelességeért épp az kezeskedik, ha a bibliatanító csak azt bontja ki az Írásból, amit tiszta erkölcsi elvekre hallgatván maga vitt bele, hisz a textus csupán azzal a kiválósággal rendelkezik, hogy az önálló vallásfogalom példázataként és vehikulumaként illeszkedhetik az Írás betűjéhez.¹¹¹

¹¹⁰ „... in ihr Interesse”: érthető úgy is, hogy „tulajdon érdekkörébe”, de úgy is, hogy „az ész az érdekkörébe vonja”.

¹¹¹ A mondat második fele („hisz ...”) németül így szól: „so fern der Text nur die Schicklichkeit hat dem Buchstaben als Beyspiel und Vehikel des selbstständigen Religionsberiffs angepaßt zu werden” – s nemigen fordítható nagyon eltérően

FOGALMAZVÁNYOK A MÁSODIK SZAKASZHOZ

L Bl Kullmann 1914

Miben is áll az emberi nem jobb iránt tartó haladása?

Reményünket vagy abba vetjük, hogy mind jobb emberek akadnak majd, vagy abba, hogy az emberek (bármit tesznek is) mind jobban teszik a dolguk. <Az előbbi olyasmi, mintha az alaptőke lassú gyarapodását remélnénk, mármint az emberi nemből rejlő (eredendő) morális adottság alaptőkéjét, a második annak reménye, hogy a készség kiművelése és fölélesztése mindinkább kifejleszti ez adottságot, olyan kötelesség diktálta jócselekedetek révén, melyek előbb ezt, majd azt a kort dicsérik, előbb ezt, majd amazt a népet, s amelyek mintegy az emberi nem említett alaptőkéjének kamataként vagy gyümölcseként hullanak a korok és népek ölébe.>

[*Pótlás a lap szélén:*] {Az előbbi előrehaladás tekintetében, melynek során a természetnek új rasszokat kellene kifejlesztetnie, vagy két rassz összeolvasztásával kellene kiformálnia őket, alkalmasint nincs mit remélnünk, mert a természet rég kimerítette már a talajhoz és éghajlathoz idomult formák készletét, és a korcsszülöttekben, példának okáért az amerikai rassznak az európaival, avagy emennek a feketével keveredett leszármazottaiban a jó hanyatlásnak indult, anélkül, hogy ez a rosszabbat arányosan fölemelte volna; ezért is tért ki Mexikó kormányzója bölcsen a spanyol udvar e keveredést pártolni rendelő parancsa elől. – Mivel tehát nem várható, hogy mind jobb emberek szü-

attól, ahogy fent fordítottuk; ám hogy bármi is, s különösképp, hogy ami a vallásfogalom példázata, az Írás *betűjéhez* volna hozzászabandó, az ellentmondani látszik a mondat első felében leírtaknak. Hogy a – nyelvtanilag korrekt – mondatban tollhibával van dolgunk, arra tűnik utalni az is, hogy hisz ebben az összefüggésben *textus* és *betű* szinonimák, aligha lehet bármelyiküket is a másikhoz igazítani; meg lehet, a *betű* egyszerűen csak bitorolja a *szellem* vagy *értelem* helyét, bár lehetséges az is, hogy több megfogalmazásbeli változat csúszott össze, és maradt a nyelvtani csiszoltság okán korrigálatlanul – már persze, ha nem a fordító értett félre alaposan valamit.

letnének, s hogy következőleg a természet maga halad majd a mind jobb iránt, a kérdés csakis morális lehet: tudniillik hogy mennyiben is látható előre, mit farag magából az emberi nem az idők során, avagy mit farag magából a térben, egyik nép a másik szomszédságában, ami is a még fejlődőben lévő és az ember szabad magaviseletében megnyilatkozó morális adottságot érintő jóslat, olyasminek a megjóslása, ami szabadnak mutatkozik. }¹¹²

Bármikor elismerhetjük, hogy az emberi nem által útravalóul kapott morális jó és rossz *tömege* mindenkor változatlanul ugyanakkora marad, hisz hogyan is változhatnék e mennyiség, amikor ez csak a szubjektum szabadsága által eshetnék meg, ám ehhez nagyobb tőkével kellene rendelkeznie annál, amekkorával történetesen rendelkezik. <Azt is elismerhetjük, hogy a rasszkülönbségek, amint az egyéni különbözőségek is, a jó és rossz más-más arányú keverékét rejthetik magukban adottságként, csak hogy emitt az a kérdés adódik, hogy, mert hisz emberek, s mert következőképp sajátjuk a perfektibilitás, vajon nem egyetemlegesen rendeltettek-e arra, hogy mint emberi nem a mind jobb iránt haladjanak előre. – Ám a velünk született adottság e tömegében mégis a minden jó előmozdításának szóló *tetszés* [Wohlgefallen] a nagyobb, még ha a jónak ebben az előmozdításában nem volt is részünk, s az érzékiség vonzásában hozzájárulni gyöngék is vagyunk, s még ha hogy bennünk e *tetszés* ¹¹³ a nagyobb, csak hő óhajokban és az egyetemes részvételben nyilvánkozik is meg. Az ész törvényére hallgató akarattal jó, csak az önkény kivételéből hibázik valami, azaz akkor gyöngé az ember (a hús), amikor a hajlamok kínálata és az észé közt kell választani.> – *Állati érzékeink* [Thiersinn] örökké ostromolnak bennünket, és a bennünk élő morális törvény áthágására csábítanak, s ezzel arra, hogy nemesbülésünk már meghódított fokról visszahulljunk. Minthogy azonban állati érzékei mind önnön

¹¹² „...der ... moralischen Anlage in seinem freyen Verhalten.”

¹¹³ Kant a *sie* vonatkozó névmást használja, ami alighanem tollhiba.

céljait, mind a másokét illetően meghasonlást hoznak az emberre, s azt csak a morális elvek elfogadása orvosolhatja, a művi képességek [Kunstfähigkeiten] múlhatatlanul mindegyre gyarapodó kultúrája arra kényszerül majd, hogy a morális adottság kiművelését¹¹⁴ is a mondott céloknak állítsa szolgálatába, s az előbbi haladása múlhatatlanul maga után vonja majd a haladást az utóbbi tekintetében is. Ha tehát az emberek nem kecsegtetnek is az erkölcsiség beltartalmának örökös gyarapodásával, annyi már ma is látható, vagy bizonyossággal megjósolható, hogy kultúrájuk előrehaladta során az emberek a morális adottságoknak legalábbis mint jólétük eszközének hasznát veszik majd, s ezenközben mind belsőleg, mind kívül becsületet szereznek neki, amivel is, akaratlanul bár, de előmozdítják a jobb iránt teendő előrehaladást, s így sikerrel szolgáltatnak anyagot az emberiség jövődőlő történetírásához, melyről tanúbizonyságot az államok fokozatosan a jobbra törekvő és valóban a jog fogalmára építő jobbítása tesz, a leginkább pedig az egyetemes vallás kiötlése, noha kezdetben pusztán önös célok *eszközéül* gondolták ki őket, ám végül mint önmagukban vett *célok* és kötelességek örvendhetnek majd tiszteletnek, s ekként a morálisan jobb iránt tett haladásnak máris szolgálatot tettek.

* * *

Az eljövendő morális sikernek az a jóslata, mely az emberi nemben adott részint erkölcsi, belső, részint fizikai, külső alkalmi okokra támaszkodik (mely okok el sem kerülhetik életbe lépésüket), a következőképp adódik a gyakorlati ész eszméjéből a modalitás kategóriájának rendjében:

Az emberi nem állhatatos előrehaladta a jobb iránt *lehetséges*; hisz kötelessége nemünknek, hogy minden nemzedékek beláthatatlan során át, és a glóbuszunkon uralkodó társadalmi viszonyok egész körét átfogva ezt törekedjék előmozdítani.

¹¹⁴ *Die*, és ez nemigen vonatkozhat másra, mint a „Cultur”-ra.

A kívánt fejlemény sikerét (az eljövendő korok történetírása) részint morálisan előmozdító, részint pedig fizikailag kikényszerítő külső okok *valóságosak*; részben, mert hisz minden észhasználatra képes emberben ott szunnyad az ennek a kibontakozóban lévő világ-fejleménynek a sikere fölött érzett öröm eleven érzése, ott szunnyad következőleg annak szubjektív oka is, részint pedig mert az emberi természetben gyökerező hajlam a háborúra, mely azzal fenyeget, hogy az ember minden jó célját semmivé teszi, oly világpolgári alkotmányt készítenek kieszközölni és megtartani, amely a morális haladás útját egyengeti.

Az előbbi okok okozata *szükségszerű*, és az emberi nem afféle jövőre szóló történetírásaként megjósolható.

A politikus persze, aki az emberi nem morális adottságát a merő álmodozás szüleményeként kikacagja, és mindent az önös hajlamoktól remél, aligha érzi majd meggyőzőnek ezt az érvet, s kíváltként a felső tételben koldus elvekre vél akadni. Ám az ő látókörét az erényt s a tisztán morális hajtórugók erejét illető hitetlenség korlátozza, s ez készteti őt azt mondani: a világon minden a régiben marad, s úgy folyik továbbra is, amint eddig folyt. A nagy reménységében hegyként vajdúdó és egeret szülő abderitizmus az, aminek modorában a képzelte államtudor az emberi nemről a leghelyesebben gondolkodhatni vél; nem csoda, ha ekképp megelőlegezve az ítéletet éppen hogy ő az, aki jövőre szól, s az sem, hogy midőn az előre-majd visszalépések örök körforgását hirdeti az emberi nemnek, amennyire tapasztalatunk terjed, be is válik jövőre szólása. Mert épp, hogy hirdeti, az segíti ideig-óráig beteljesedni kijelentését, hisz ekképp szántszándékkal mulasztatik el minden, ami csak szavaltathatna a jobb irányú mozgulását.

L B I F 1

Miért is nem merte soha uralkodó nyíltan kimondani, hogy fityüül a jog merő pedantériáról árulkodó fogalmára, <s hogy a népnek ezzel meg kell békélnie, és meg is békél majd, s kormányzata alatt egészen tétlenné mutatkozik, birkanyájként tűrve, hogy terelgessek és táplálják, s közben valóban jól és kellemesen érzi magát>

népe mégis valóban egész jól érzi magát uralma alatt, ami gyakori eset – miért véli úgy, hogy legalább rendeleteiben színlelni kénytelen a tiszteletet a nép jogai iránt (noha semmi ilyesmit nem érez), s miért tart joggal attól, hogy csupán naiv nyilatkozata is a népet tőle elfordítaná? – Az ok nem abban keresendő, hogy a jog fogalma, s annak elve is, a nép minden természetes szándékát és összes *érdekét* egyesíti, s ilyenképp a nép önnön jólétét teszi engedelmességének mozgató okává, hisz a nép szemében a jog éppenséggel önmagában rendelkezik föltétlen és fölülmúlhatatlan beccsel, mely előtt meghódol, akarata ellenére arra kényszerítve a politikust, hogy, mint ARKHMÉDÉSZ, bár az érzéki világon túli, mégis egyedül szilárd pontként a jog fogalmán támassza meg emeltyűjét, s úgy mozdítsa ki a helyéből a népet, tetszése szerint. S mire sem megy a pusztán ígért haszonnal, s ama boldogsággal, melyet valóban inkább lehetünk föl az ugyan korlátlan uralkodók által, ám bölcsen kormányzott, habár merő tétlenségbe süppedt államokban, mint azokban a mozgalmas országokban, ahol a szótöbbségre hallgatnak.

L B I E 77

[I. oldal:] A szabadság kifürkészhetetlen, ám ettől nem kevésbé ellenállhatatlan fogalma révén az ember tudatára ébred önmagának, tudatára ébred annak, hogy intelligibilis lény, aki, már ami a természet mechanizmusát illeti, független annak akaratára gyakorolt befolyásától. Noha korlátok közé szorított, mégsem érzéki lényként a legfőbb szabad okkal tart korlátlan kapcsolatot, s egyben a szabadság okozatával is, egy a véget nem ismerő léttel [Daseyn], melyet illetően elvonatkoztatunk az időföltételektől (minélfogva is kezdet és vég elesnek) s í. t.

Hogy vajon csupán a pusztá ész segíthet kitudni, összhangban áll-e valami az isteni parancsolattal, avagy ez a tapasztalati tanításból (a bibliai tanokból) is kihüvelyezhető.

A hitmódozatok morális értékének egyenlő voltáról az összes egyházban. <Katolikusok. 1. Az úrvacsora tekintetében (hogy vajon megemlékezésképp, avagy a testi élvezet révén és alatt, avagy a kenyér átváltozásával).> Katolikusok és protestánsok. 1. A pro-

testáns is az egyház egységét követeli, de pápát mégsem szeretne, itt azonban egyházszakadás keletkezik. 2. Hogy kárhozott mindenki, aki nem katolikus. 3. Hogy laikus ne olvassa a Bibliát.

Következetlenség. Hogy KRISZTUS vallást tanított, s hogy volt vallása, az világos, ám az nem, hogy maga is a vallás tárgyává szeretett volna lenni. Ez a megemberesülés csodája.

A *communio* természetfölötti hatásának közömbös eszméjéről. Átváltozás; *concomitantia* a testtel.¹¹⁵ Kegyelmi hatás eszmékből.

Minden pragmatikus ügylet (az okosság) legfőbb elvéről. Az embernek tudnia kell, mit akar és mit képes magából faragni. Ez nem eshet töredékesen, csak szisztematikusan. A szülők nem tudhatják ezt a gyermek helyett, ők azt faragnak belőle, amit maguk akarnak, s nem, amit az akart volna, ha felnőtt lett volna. Ha stúdi-umokra szánja el magát, legelőbb is minden tudományok prelimináriáival kell meg ismerkednie, és ez a filozófiai fakultáson történik. Itt kell alkalmasint egyetemi tanulmányainak fele idejét eltöltenie, hogy azt kifürkészhesse.

[II. oldal:] Hogy valaki, aki természettől kárhozatra szánt, csupán attól, hogy bizonyos formulákat elfogad és megvall, mindjárt az üdvösség gyermekévé válik, ez nyilvánvalóan csoda, hisz senki nem képes erre magától. E csodát bizonyos egyházak viszik végbe, azok tudniillik, melyeket az állam ortodoxnak nyilvánít, s ha ebben a papokat akadályoznák, arra azt mondják:

De par le Roi défense à Dieu

De faire miracles en ce lieu¹¹⁶

Ekként szólt az a fölirat, melyet egy párizsi kópé szerzett, midőn királyi parancsra befalazták annak a temetőnek a kapuját, ahol PARIS apátúr csodatételének megvallói odáig táncot lejtettek az apátúr sírján, merthogy bénák voltak annakelőtte.

¹¹⁵ El nem választhatóság a testtől.

¹¹⁶ Ekként segit az Urístenen / a király, nehogy csodát tegyen.

Az első, amire a természet egy korlátozott földdarabon egybegyűlt embertömeg kapcsán törekszik: mindannyian szabadok szeretnének lenni, azaz mindegyikük a maga feje szerint akar élni a másika mellett – *consensus singulorum* –, miáltal is a tömegből nép lesz, és itt egy olyan összeegyeztethetőséggel akad dolgunk, melyet a mindenki mindenki ellen folytatott vitája szül; [ez] a kiegészítés logikai egysége, mely is analitikus. – A második ama cél szintetikus egysége, amely mindenki egyetértésével találkozik, a kormány, melynek mindenki aláveti magát azzal, hogy tulajdon szabadságát a mások szabadsága által korlátozza. – Íme, az együttlét formaelve, és pedig *a priori* elve, amennyiben vagy egyvalaki uralkodik mindenkin, vagy együtt uralkodnak minden egyesén (hiszen ha egyesek uralkodnának a többiek, példának okáért a nemesség a nép fölött, abból *status in statu*¹¹⁷ adódnék, abból pedig ismét az egyik tömegnek a másikkal való vitája). – Előbb tehát csak még pocsekábbá kell lenniök a dolgoknak, mint amilyenek *in statu naturali* voltak, mert ha amúgy mind jóindulatúak volnának is az emberek, a vélemények eltérése körükben szükségképp erőszakot szülne mégis. És akkor azt mondanák: látjátok, ez az eredménye szabadságotoknak és egyenlőségeteknek! – Az egyesülés empirikus elvei mind kudarcot vallanak tehát. Ám valahol, talán éppenséggel egy nagyvárosban, ahol mintegy minden osztályból összegyűltek a fölvilágosítók tömegeinek képviselői, elgondolható, hogy valamiféle *deputáció* alakul a körükből, s elgondolható, hogy e *conventből* megszületik a *départements* valamiféle egyesülése, hogy kieszközölje a szükség igényelte egyesülést, mely nyers még ugyan, mégis a végcélra tekint,¹¹⁸ a szabadságra és egyenlőségre tudniillik – nem ugyan a tulajdon egyenlőségére, csupán az akaratéra, és az akaratok egyenlőségének szabadságára¹¹⁹ –, s *directoriumként*, néhány személy képében, akiknek száma páratlan kell, hogy legyen, a magáénak

¹¹⁷ Állam az államban.

¹¹⁸ Az állítmány hiányozni tűnik, a fordításban ezt a „doch in Ansehung des Endzwecks” fordulatból kreáltuk meg abban a reményben, hogy nem tévedtünk túl nagyot a fejtegetés mondanivalóját illetően.

¹¹⁹ „Freyheit und Gleichkeit nicht des Eigenthums sondern des Willens und der Einheit desselben ...”

mondhatja a végrehajtó hatalmat is, melyből az (*a priori*) transzcendentális egységnek meg kell születnie. – A legfőbb hatalmat soha nem gondolhatjuk korlátozott hatalomnak (*inferior*); de [– – –]

[III. oldal:] Csak a morális törvény révén tesz szert Isten és a halhatatlanság elméleti eszméje (gyakorlati) realitásra.

[IV. oldal:] Egyszer be kell következnie, hogy senki, akit a jog embernek tekint,¹²⁰ ne lehessen másnak az alattvalója, csupán az uralkodónak, ne lehessen olyasvalakinek az alattvalója, aki csak előjogoknak a birtokosa, és alattvaló maga is. Jobbágy senki nem lehet (akinek jogai vannak), még az uralkodó jobbágya sem, szolgálatra kötelezett azonban igen, habár csak bizonyos dolgok megtételére és bizonyos ideig, melynek leteltével ismét szabad. Annak a földnek az alárendelt ura (nemes), melyet amaz nem tud szabad cselédségével maga megművelni, birtokosaként mint állampolgár annak tulajdonosa is kell, hogy legyen (paraszt), csak épp az úr szolgalmi jogot bírálhat fölötte.¹²¹

FOGALMAZVÁNYOK A HARMADIK SZAKASZHOZ

L Bl Buck-Liebmann

Idejekorán szabályokat alkottam magamnak.

Mindenkinek meg kell halnia; gyermeteg dolog minden betegség alkalmával, amint aggályok ébrednek bennünk, oly félénknek mutatkoznunk, mintha ki tudja, miféle csudálatosság volna, hogy meg kell halnunk, s mármost e félénkséget – mely maga is sajátos betegség – nevezzük hipochondriának. Mert hipochondernek, akin nem

¹²⁰ Az eredetiben: *kein rechtlicher Mensch*.

¹²¹ A nyelvtanilag is, jogilag is talányos mondat eredetije: „Der Unterherr eines Bodens (Adlicher) den er durch sein freyes Gesinde nicht selbst bearbeiten kann muß als Inhaber auch zugleich Besitzer desselben seyn (Bauer) als Staatsbürger nur daß der Herr eine Servitut in denselben haben kann.”

segíthet orvos, voltaképp nem az tekinthető, aki talán egy egész életen át szenved, hanem aki minden szenvedésben riadtan a halált látja közelegni, a halált, mely hisz végét szakítja minden szenvedésnek. –

Mindazonáltal az is valamifajta érdem, hogy ily soká megmaradtunk, tovább megmaradtunk másoknál, kivált, ha ez jó egészségben eshetett, vagyis ha öregem halunk meg, s anélkül, hogy betegek lettünk volna, s ha nagyra lehetünk vele, hogy túléljük oly sok ismerősünk; olyannyira, hogy saját öregségét ki-ki hajlamos jutalomra méltónak ítélni, mi több, erre mások is hajlanak; még ha közelegvén a halál, annak az ilyen ember is rettegve néz elébe, rettegve, nem is annyira attól, hogy meghal, inkább attól, mint MONTAIGNE fogalmazott, hogy akkor halott lesz.¹²²

Mindazonáltal, hisz megöregedtem (nagy bűn ez, minélfogva is az elkerülhetetlen halál a büntetése) – mert nem is lehet másképp, meg fogok halni, bár nem voltam beteg, s többé-kevésbé még most sem vagyok, mert félretéve most a gyermekkort, melyre már nem emlékszem, azt az állapotot nevezem egészségnek, midőn nem kell a szokásosnál két óránival többet az ágyban feküdnöm, s tudok aludni, enni és járni; habár gyöngye testalkatom okán – (oly állapot, melyért rég elhunyt barátaim gyakorta magasztaltak) – soha nem éreztem kicsattanóan egészségesnek (*vegetus*) magam. –

¹²² Az Akademie-Ausgabe jegyzete szerint Kant a következő Montaigne-fejtetésre utal: „Hitem szerint ijesztőbb a sok rémült ábrázat és komor pompa, mellyel körül vesszük, mint a halál maga: merőben új életrend, anyák, hitvesek és gyermekek jajveszékélése, megdöbbent és kővé dermedt emberek látogatása, sápadt arcú és kisírt szemű szolgák jövése-menése, lefüggönyözött szoba, pislálkozó gyertyák, a betegágyunkat ostromló orvosok és papok, egyszóval minden irtózat-rémület körülöttünk. Mintha máris szemfedőbe göngyöltek és eltemettek volna. A kisgyermek még a játszótársától is megijed, ha álarcban látja; mi, felnőttek, úgyszintén. Le kell szedni az álarcot mind a dolgokról, mind a személyekről: ha már nincs rajtuk, mögötte csak ama halál jelenlétét konstatáljuk, amit nemrég egy lakáj vagy cseléd félelem nélkül elviselt.” *Hogy bölcselkedni annyi, mint készülni a halálra*, Oláh Tibor fordításában, in: Michel Eyquem de Montaigne, *Esszék*, Kriterion, Bukarest 1983, 61.

L Bl Kuffner

Híres könyve a diétikáról [szól], a betegségek megelőzésének művészetéről, mely is kétségkívül sokkal inkább szívügye kell, hogy legyen az értelmes embereknek, mint *gyógyításuk* művészete: a terapeutika, melynek sorsát inkább az élvhajhászok viselik szívükön, azok, akik, mint mondogatják, nem csupán élni akarnak, de az életet élvezni is akarják, és akik igencsak földadják a leckét az orvosnak, hogy ugyanis javítsa meg, amit ők naponta elrontanak, amihez persze oly művészet szükségeltetik, mely céhbeli mesterekre tart igényt, míg a diétika szabad művészet, melyet bárki kitanulhat, aki csak ügyel magára, és engedelmeskedik a természet szavának. Könnyű belátni, hogy ez utóbbi voltaképp *filozófia*, azaz fogalmakból és az e fogalmakon nyugvó sztoikus elvekből (*sustine et abstine*) építkező észismeret, éspedig egyfajta (technikai) *gyakorlati* filozófia, következőleg anyagát, mármint az érzeteket [Empfindungen] tekintve empirikus megismerés, ám ami a formát illeti, amazok használatát és elrendezését az egészség megóvása érdekében, *a priori* ismeret mégis (nem valami empiristáé) s í. t., s í. t.

HÁTRAHAGYOTT
TÖRTÉNETFILOZÓFIAI
ÉSZREVÉTELEK

HÁTRAHAGYOTT TÖRTÉNETFILOZÓFIAI ÉSZREVÉTELEK

1355.

Kérkedve emlegetik föl, hogy a szépművészetek terén kicsiszolódott Németország ízlése. Ám hol találhatik <történetíró> író, aki oly bölcsen s mélyenszántóan, mégis oly szépen értekeznék a történelemről, vagy a legszárazabb filozófiai tárgyról is akár, mint HUME, avagy az ember morális tudományáról [Kenntnis], mint SMITH. Rajtuk kellene kezdeni, hisz bennük a játszi szellem mintájára lelünk. Akik minduntalan a képzelőerő rezdülései, a képszerű kifejezések és a dús érzelmek után kapdosnak, gyöngítik az értelem befolyását, s a napkeleti országok fantáziadús, ám csupán sejtelmesen derengő gondolkodásmódjához térítenének vissza bennünket. [1773–75., talán 1776., esetleg 1773 előtt.]

1400.

Hogy hőseit HOMÉROSZ még oly keményszívűnek és irgalmatlannak ábrázolta – de persze bátornak is –, azért a nyers és félvad kort szokás okolni. Csak a mersz és harcra természettség számított. De vajon korunkat nem fertőzte-e meg éppígy a barbárság? Fejedelmi erényként a vitézi szellemet dicsőítik, s a történetírók mindenkor szívesebben időznek a táborban, mint a dolgozószerobában. Ha éppenséggel alkalmat talál a terjeszkedésre, az államnak az igazságtalanságot senki nem rója föl gyalázatul. Úgy hiszik, aki maga hoz törvényeket, azt nem köti törvény. *Sunt superis sua iura*.¹ A feje-

¹ Ovidius, *Átváltozások*, IX. 499., Devecseri Gábor fordításában: *Megvannak jogaik! – tudniillik az isteneknek, akár ahhoz is, hogy „hugaikkal nászbavegyüljenek”*.

delmeknek fogalmuk sincs a kezüket megkötni hivatott jogokról, legföljebb is csak, ha kegyről beszélnek. Ha majd az uralkodók oly fölvilágosultak leendének, hogy az efféle vállalkozásra morális viszolygással fognak tekinteni (mihez igazán nem szükségeltetik nagy erőfeszítés), ha a hízelkedőknek, kik őket az efféle tettekért magasztalják, még tehetségük okán sem jár majd tisztelet – akkor amazok nem akadnak csatlósra majd, emezek pedig tetszésre nem találhatnak. Ellenük fordul a köz ítélete. Csak az ember joga dönt majd a köteles tisztelet felől. [1772–73.]

1404.

A kereskedelem befolyása a belső és külső szabadságra és biztonságra.

A földrajzban van valami állandó – tudniillik az égövekre, szárazföldre és tengerekre osztott földfelszín –, melynek fogalma arra szolgál, hogy a megfigyelés sokféléjét hozzá igazodva rendezzük el. A történetben nincs más maradandó, mi a változhatónak valamiféle eszméjével szolgálhatna nekünk, csupán az emberiség fejlődésének eszméje, mármint fejlődésnek annak tekintetében, ami erőinek legnagyobb fokú egyesítéséről tanúskodik, a polgári összhang s a népek összhangja tekintetében tudniillik, számba véve, mint izmosodik az emberiség maga, s mint gyarapodnak segédeszközei és alkotásai (a tudományok, a vallás, mi több, a népek története maga), miáltal az emberek fokról fokra mind fölvilágosultabbakká lesznek.

Az emberek jogain több múlik, mint a renden {és nyugalmon}. Nagy nyugalmat és rendet teremthetni akár egyetemes elnyomás közepett is, <de> a köz jogigények szülte forrongásai pedig elülnek. A tudományoknak Görögországban nem volt közintézetük. A szabadság élte őket. A keresztény vallás – mivelhogy ókori nyelveken alapszik – a tudományosság őrizője lett, s ezáltal nagy tekintélyre tett szert a történelemben. [1772–77.]

A befejezéshez:² 1. Az emberiség karaktere (hogyan határozhatnánk meg, mikor hisz nem tehetünk összehasonlítást? Nem tehetünk más lényekkel, de összemérhetjük az eszmével). 2. A karakter kialakulásáról. Ehhez: a) az emberiség története (az egész nem fokozatos előrehaladása rendeltetéséhez), nem az emberiség leírása; lásd előbb; b) az egyetemes história módszeréről {eszméjéről}. [1772–75.]

² Talán az *Anthropologie in pragmatischer Hinsicht* befejezéséhez, vagy legalábbis e mű gondolatmenetének befejezéséhez: a könyv utolsó előtti fejezete (a második rész „A nem karakteréről” címet viselő E pontja) tudniillik az itt vázolt gondolatmenettel indul: „Hogy megadhassek bizonyos lények nemének karakterét, ahhoz az szükségeltetik, hogy más, előttünk ismert lényekkel egyetemben egyetlen fogalom alá foglalhassuk őket, míg amiben egymástól különböznek, azt sajátyszerűségüként (*proprietas*) megadni tudván a megkülönböztetés alapjául vehessük. – Ha azonban általunk ismert lényeknek egy faja (A) olyfajta lényekkel vettetik össze (non-A), kiket nem ismerünk, hogyan is volna akkor elvárható vagy megkövetelhető, hogy megadjuk az előbbi valamiféle karakterét, híján az összevetés középfogalmának (*tertium comparationis*)? – Ha a legmagasabb nemfogalom, mondjuk, a földi eszes lény fogalma, nem tudjuk ennek karakterét néven nevezni, mert eszes nem földi lényekről nincs tudomásunk, hogy megadhatnánk azok sajátyszerűségeit, s így jellemezni tudnánk az eszes lények közt a földieket. – Úgy tűnik, a probléma, miként is volna megadható az emberi nem karaktere, teljességgel megoldhatatlan; mert megoldásához az eszes lények két speciesének tapasztalati összevetését kellene megejtenünk, s egyikükről tapasztalat számunkra nem kínálkozik. – Ha az eleven természet rendszerében kijelölni akarnánk az embernek kijáró osztályt, s ezáltal jellemezni is kívánnánk őt, nem maradna hátra más, mint hogy: olyan karaktere van, amelyet maga alakít ki magának...” – Kifejezetten az emberi történelemre – az 1405. észrevétel második felében foglaltakra – azonban csak a mondott fejezethez az antropológiai előadások ún. rostocki kéziratában fűzött kanti széljegyzetek térnek ki: „A nem karakterére csak a történelemből következtethetünk. – Hogy az emberi nemben, kollektíve tekintve, ott rejtezik a művi ügyességnek [Kunstgeschicklichkeit] törekvése, hogy tudniillik a nem az egyes ember (*singulorum*) önzése révén morális készségének [Anlage] köszönhetően mégis az egész (*universorum*) boldogságán munkálkodik. – A nem karakterét az teszi, hogy az emberi nemben megvan a természetes törekvés [Tendenz] rá, hogy mind jobba váljék. – A nemet tekinthetjük kollektíve egészként, vagy disztributíve az ember fogalmának logikai egységeként. – A

1420.

Mindenben, ami csak fönn akar maradni, meg kell lennie a törekvések [Richtungen] valamiféle közösségének, s a különböző célokat egy eszmének kell összefűznie, oly eszmének, amely, ha nem is állt szándékában senkinek sem, mégis mintegy a kimenetele az egymással ellenkező törekvéseknek [Bestrebungen], s benne azok mind egyesülnek. A történelem egysége, amelyet egy ilyesfajta eszme szül <rendszeres>, a történelemből rendszert formál. A világ különféle változásai átrajzolódnak [delineirt] az egészben. A rendszeres történelem a trójai háborúval kezdődik. Mellette ott vannak még más népek epizodikus történelmei is, s ott a legendás idők propedeutikus története. A kérdés az, vajon az emberi cselekedetek történetében mindenütt előtalálható-e valami rendszerszerű. Mind-egyiküket egy eszme vezérli, éspedig jogaik eszméje.

A történelem foglalatja vagy világrajzolat, vagy életrajzi, vagy világpolgári. [1773–78., esetleg 1772–73.]

1436.

Úgy hiszem, a művelt világ van immár annyira kifinomult, hogy a hadi dicsőségnek ne adózzék többé tisztelettel, s a történelemben ne tulajdonítson fontosságot neki. {Iszonyat.} Ha csak hozzá nem járultak valamiképp az emberi nem haladásához. Még a jó uralkodók, egy TITUS vagy MARCUS AURELIUS története is életrajzi történelem pusztán, mert nem jobbítottak az államon. CAESAR hely-

nem karaktere a történelemből csupán historikusan nem kitudható. – Ez csak az emberi nemre mint állatfajra értendő. – A karakterre az észből következtethetünk, amennyiben az önmagát szubjektíve is és a másokhoz való viszonyában is ismeri és modifikálja” – Immanuel Kant, *Werkausgabe*, hrsg. von Wilhelm Weischedel, Bd. XII., Suhrkamp, Fr. a. M. 1977, 672–673., illetve 685. Az *Anthropologie in pragmatischer Hinsicht* (1798) szövegét az alábbiakban ebből a kiadásból idézzük; a keresztutalásokat, kéziratokból idézett helyeket stb. illetően az Akademie-Ausgabe megfelelő köteteinek Erich Adickes, illetve Friedrich Berger készítette kommentárjaira támaszkodtunk.

telenül gondolkodó fejedelem, nem amiért a hatalmat magához ragadta, hanem mert mikor a kezében volt már, nem maga sietett átadni az ésszerűen berendezkedett köznek. A történelem akár a legendás korokkal is kezdődhetnék, ha volna bármi is a költött történetekben, ami az emberek egyetemes javát a polgári állapotban előmozdítaná. A Kelet semmi ilyesfélével nem szolgált nekünk. Eljött a legfontosabb pillanat, hisz az államok minden erejüket latba vetik, bent a jólét, kifelé a lerohanás és védekezés szolgálatában, a hadakat pedig – a legnagyobb létszámra duzzasztva – a legnagyobb készütségben tartják. Nem hozhat más gyógyulást, csak ha az államok más alakot öltenek. A bölcsességnek a dolgozószobákból kell az udvarokba jönnie; a történetírók mind bűnösök. [1776–78., talán 1773–77.]

1437.

Az ószövetségből e tárgyban mi sem tanulható {sem a kormányzat, sem a morál tárgyában}. A vallástörténet és életrajzok teszik ki. JÓZSEF gyalázatos miniszter volt. A vallástörténet külön tárgyalandó, mert a másvilágra, és csak az erkölcsök bensőnkben való kiművelésére tekint. [1776–78., esetleg már 1773–77.]

1438.

Az államok történetét úgy kell megírni, hogy kitessek, mi haszna volt a világnak valamely kormányzathól. Az újabb korban Svájc, Hollandia, Anglia forradalmi a legfontosabbak. Oroszország változása alig járult hozzá a világ javához, vagy igen közvetve csak. A történelemnek magának kell a világ jobbításának tervét tartalmaznia, és pedig nem a részek felől haladva az egészhez, hanem megfordítva. Mit ér a filozófia, ha az emberek okításának eszközeit nem állítja valódi javuk szolgálatába? A polgárok egymástól való védelme nem pusztán törvények, hanem valami művi berendezkedés által, melyben a törvény mindenkit mindenkitől megóv. Semmi más alárendeltség, csak a törvényeknek való. Semmi más haszon, csak ami mellett a jog szól. Egyszerű hoz-

záférhetőség és ügyintézés az igazságszolgáltatásban. Belátás a törvénykezésben, és bölcsesség a kormányzásban.

Külön taglalva életrajzilag vagy publicisztikusan is lehet még történelmet írni. [1776–78., bár esetleg már 1773–77.]

1439.

Egyetlen uralkodó sem hagy maga után nyomot a világegészen, ha mivel sem járult hozzá annak rendszeréhez; vagy nyoma gyűlöletes csökevény pusztán, amely ama rendszer haladásának útjában áll.

Az eredendő és levezetett jog publicisztikus módszere. *Methodus publicistica originaria vel derivativa.*

Csak az alacsony szellemek büszkéek rá, ha a kortársaik iránt érzett féltékenységtől ösztökélten fényes szerepben tündökölhetnek. E módszer a kormányzó szellemét a magasba röpteti, s úgy tereli, hogy dicsvágyának kielégültét a világegészről és az emberi nem emlékezetétől remélje. Még a vallások közt is csak amelyik világpolgári, az érdemes a tiszteletre.

E keretben a vallástörténet csak annyiban tárgyalandó, amennyiben az embereknek megvolt a szabadságuk, s megvoltak segéd-eszközeik is, hogy e történet során³ jobbakká váljanak, jobbakká tehát eredendő jogaik tekintetében is. [1776–78.]

1440.

A publicisztikus módszer vagy egyetemes és világpolgári, vagy rendeltszerű. Az egyetemes történet módszere fokozatosan beszívárog a különös történetírásba. [1776–78.]

³ A mondat elején szereplő *e keretben* és *az e történet során* az eredetiben egyaránt *darin*, vagyis: *benne*, hogy azonban ezek mire utalnak, az pusztán a grammatikából nem kideríthető; a fordítás kénytelen volt ugyan valamiképp eldönteni, mire is célozhatott velük Kant, az interpretáció e ponton mégis teljességgel az Olvasó privilégiuma kell, hogy maradjon.

1441.

A publicisztikus módszer az egész eszméjéhez mér mindent, s vagy világpolgári, vagy statisztikai érdekű. Ha még csak nem is az utóbbi szémszögből művelik, életrajzi csupán. [1776–78.]

1442.

A világtörténet világpolgári rendszere. Sem a műveltség története, sem a vallástörténet nem a polgári állapot története, nem világpolgári történetírás tehát, hanem – talán – emberbaráti. Az utóbbi⁴ világpolgáriasság nélkül is ellehet, mint CAESAR vagy az antoninuszok alatt.⁵ [1776–78.]

1443.

Az egyetemes történelem tervét illetően: 1. a polgári állapot s államalkotmány természete; az eszme – bár ha teljességgel meg soha nem is valósul –, éspedig a jog eszméje, nem a boldogságé. [1776–78.]

1454.

[I. oldal:] Az egyén természeti rendeltetéséről, és a neméről – a kettő az embernél eltér egymástól. Az utóbbi ellenkezik az előbbivel, abban tudniillik, hogy a nem az ész segédelmével mindegyre tökéletesedik, míg a természet megmarad mindig ugyanolyannak. <Ám a tökéletes> A vizsály mindenkor a természeti szükségletektől

⁴ Erich Adickes szerint az *utóbbin* „emberbaráti rezsim” értendő.

⁵ Erdmann kiegészítését követtük; az „antoninusok kora” Nerva, Traianus, Hadrianus, Antonius Pius, Marcus Aurelius, Lucius Verus és Commodus uralkodásának időszaka (96–192.).

<az észberendezkedéshez> a fényűzésen keresztül az észberendezkedéshez vezető átmenet idején a legélesebb, ebből fakad az állatiság és emberi-ség [Menschheit] vitája során minden véték. Ám a mesterségesből, ha tökéletes, természet lesz újból. ROUSSEAU: teljesen igaza van abban, amit a tudományok és az emberi egyenlőtlenség káráról mond, de nem annak követeléseként, hogy a természethez visszatérjünk, hanem mert emlékezetünkbe idézte a természetet, hogy a tökéletesedés útján a természeti célokat szem elől ne tévesszük, s hogy a mesterséges elrendeződés a természet rendjével mindinkább összhangba kerüljön. Nehéz kitudni, vajon a művelődés és civilizálódás több bajt hoz-e ránk, mint a nyers természet. Iszonyú vétkeket követnek el, ahogy az elmélkedésből is új hibák fakadnak, ám a vétkeket, még a fájdalmas vétkeket is, jóvá teszik új erényekkel.

A nyersség harca a kultúrával, az ösztöné az ésszel, az állatiságé az emberi-séggel.

Az ember {természeti} rendeltetése minden tehetségének kibontakoztatása, valamint a legnagyobb fokú kiműveltségen alapuló boldogság és jóindulat. Ehhez a természet a fájdalmat és a bajt fogadja szolgálatába, ama fájdalmat és bajt, melyet ő szabadít ránk, de még inkább azt, melyet magunk vonunk fejünkre. Az emberi nem e rendeltetésének engedelmességgel tartozunk. A moralitás kiműveltség dolga, nem a természet velejárója. A nyers korok kegyetlenek, erőszakosak. [1778–89.]

1460.

Mi, emberek xxx⁶ a tökéletességhez tartó haladás második fokán állunk, kiműveltek vagyunk ugyan és civilizáltak, de nem moralizálódottak. A kultúrának ama legmagasabb fokán állunk, melyet moralitás híján egyáltalán birtokolhatunk; civilitásunk is elérte maximumát. A kettejük ébresztette szükséglet kikényszeríti végül

⁶ A lap, melyre ez az észrevétel íródott, sérült; a *mi* Erich Adickes betoldása.

a moralizálódást, mégpedig a nevelés, az államrend és a vallás révén. Ma a vallás csupán diszciplína a civilizálás szolgálatában.

A társaságban uralkodó⁷ ízlés civilizálódása a moralitást teljességgel kioltja. A vétkek, ha társasági csín⁸ leplezi őket, mentségre {sőt, védelemre} lelnek.

A fényűzés hozzátartozik a kultúrához. A civilizálódás valamelyes erkölcsi pallérozottságot kölcsönöz neki, és ízlést {tehát}.

Ha az emberek a legmagasabb fokon kiművelődnek, akkor a xxx háború művészetét gyakorolják, miáltal xxx nyújtanak.⁹ [1783–4 tájt.]

1466.¹⁰

Az emberi nem története

Bármiképp festett is a kezdetek kezdete <az emberi nem> az ember történetében, igen valószínűnek tartható, hogy a világot, a dolgok használatát, hasznukat és kárukat nem ismerhette meg előbb az ember, hogysem a tapasztalat, s értelmi tehetségének apránként megszerzett gyakorlata abban, hogy elelmélkedjék a tapasztaltakon, kitanították volna mindezek felől. Ám ehhez idő szükségeltetik, s az emberi fajnak mint állatfajnak mindenekelőtt hogy fönntartsa {magát}, arra kellett képesnek lennie, s nincs más mód ezt elképzelhetnünk, csak hogy valami <beleszül> veseszületett ösztön állt minden okoskodás helyén, s vezérelte útján ez állatfajt. Kezdetben tehát teljességgel ettől az ösztöntől függött az ember, s be is érte

⁷ A kifejezés érthető akár *társadalmilag elterjednek* is, a *Gesellschaft* szó ugyanis *társaságot* és *társadalmat* egyaránt jelent; Kant korában mindenesetre a *társadalom* jelentés volt a kevésbé kézenfekvő.

⁸ Az eredetiben *gesellschaftliche Verschneidung* áll, és az általunk adott fordítás a *Verschneidung* szótári jelentésétől (elmetszés, kiherélés; ép.: gerinckapcsolás) kényszerűen, bár nem oktanul el kellett, hogy rugaszkodjék; magának a szónak a kiolvasása fölöttébb bizonytalan, Adickes további tíz lehetséges változatot érez szükségesnek jelezni.

⁹ A sérült lapon kiolvashatatlan a szöveg.

¹⁰ Az 1466. és 1467. számú észrevételt Adickes a következőkkel kommentálja: „Mindkét tétel erősen emlékeztet Kant *Az emberi történelem feltehető kezdete*

ennyivel. Apránként, talán évek, talán csak nemzedékek múltán esze oly mértékben kifejlődött, hogy ez ösztönrel egy másik hajtórugó {is társulhatott, vagy akár} szembe is szegülhetett, tudniillik <eszének> még ingatag eszének megfontolása. Amaz Isten hangjaként – mely alkalmasan terelget minden esztelen állatot – <talán> megtiltotta neki, hogy megízleljen bizonyos gyümölcsöket, <ám most> legalábbis nem ajánlotta megízlelni őket is, mint más gyümölcsöket, ám az ember ármánykodni kezdett ez ösztön ellen. Tán a látvány {vagy az illat} tűnt valamiképp kedvesnek; s hisz csak okosabb és tapasztaltabb lesz tőle az ember, ha kipróbál valamit, s ekképp az első szakítás [– – –] [1783–88.]

1467.

[I. oldal:] 1. Az emberi nem pragmatikus története, a természetében rejlő adottságból kibontva. Az ember természeti rendeltetése arra, hogy célját egészen betöltse (nem az egyénben magát képviseltető emberi-ségét, hanem a nemét). E történet egyben arra tanít, hogyan kell a természet végső céljával összhangban munkálkodnunk önmagunkon. Kitágítva látókörünket tehát, hogy az a csak bennünket illető rendelkezés túl befogja a *species* célját [Absicht] is.

2. A fizikai történelem – amely a természetnek az egymást követő nemzedékekben lejátszódott önkéntelen, s a mondott fő céllal vetélkedő fejlődését ábrázolja, s amely megtaníthat bennünket e fejlődést amazzal a céllal egyesíteni.

{A nem története, nem pedig az embereké. Amaz egy eszmét előföltételez.}

* * *

című tanulmányára. Nem hiányoznak a szó szerinti egybehangzások sem. (...) A két észrevétel talán előmunkálat az említett tanulmányhoz; ám éppígy lehetséges, hogy az emberiség történetét illető – az évenkénti antropológiai kollégiumok inspirálta – gondolatokkal való alkalmi foglalatosság során született, és csak utóbb keletkezett az így összeálló anyagból a mondott tanulmány.”

Táplálék dolgában, akár az állatokat, kezdetekben az embert is az ösztönnek kellett útbaigazítania. <Talán> A gyümölcscsel élő állatokat jórészt szaglásuk vezérli, voltaképp a dolgok előérzetével szolgálván, s ilyenképp az állat mintegy belekóstol a gyümölcsbe, vajon javára válik-e, anélkül, hogy élvezetébe merülne. Az ember egy sor oly dologra lelt, melyek csábítóan hatottak erre az érzékére. Ám ő

[II. oldal:] más dolgokra is rávetette a szemét, olyasmikre, miket amaz érzéke nem ajánlott, sőt, amik annak éppenséggel ellenére voltak. E dolgokat mégis elbűvölő volt szemügyre venni, s <rájuk pillantva> látványuk oly tulajdonságokat egyesített, melyekben az ember addig csak külön-külön lelhetett élvezetét, mi is alkalmat adott neki az okoskodásra, s hogy az ész egy következtetését az ösztön útmutatásával szemben előnyben részesítse. Van valami csábító már pusztán abban is, hogy valamit saját <meggondolásunk alapján> ötletünket követve tegyük meg; mert ez igencsak kiterjeszti a célok körét. Ilyesfajta alkalmakból orrontotta meg az ember, mi is az okosság s a maga kiöltötte terv szülte boldogság; a tanácstalanság és félős meggondolás közbeavatkoztak, ám a próbának kellett döntenie. Az első vélhetőleg szerencsétlenül sikeredett, ám kárán okulva az ember a tárgytól eltántorodhatott ugyan, a reflexiótól azonban többé soha.

[Pótlás az I. oldal alján:] {Ahogy a test anatómiája nem lelhet a romlás nyomára, éppúgy nem lelhet a lélek anatómiája sem.}

[Pótlás a II. oldalon:] {ÁDÁM a Rubicon partján állt.} [1785–88.]

1468.

[I. oldal:] *Az emberi nem történetének folytatása*

Mín alapszik mindama tökéletességnek a megteremtése, melyben a filozófiai chíliasza hisz, s amelyet elő is mozdít tehetsége szerint?

A polgári alkotmány tökéletességén {az önmagában örökre fönnmaradna}. Csak ennek keretei közt bontakozik ki minden tehetség,

csak itt születhetik meg a külső törvényektől is támogatott, legnagyobb fokú egység a közcélok szolgálatában, s a legemelkedettebb személyes gondolkodásmód révén ez adja ennek az állapotnak a legnagyobb fokú időtállóságot is.

Szabadság, törvény és erőszak.

A polgár önmaga hozta törvényeknek kell, hogy engedelmeskedjék {szabadság, egyenlőség}, s e törvényeknek valamilyen ellenállhatatlan erő kell, hogy súlyt és időtállóságot kölcsönözzön.

{Az ember okításra és fegyelmezésre szoruló állapot, 2. nemében halad előre rendeltetése felé, 3. és társadalomban élven nem lehet meg úr híján.} ¹¹

1. Törvény és szabadság erőszak híján: anarchia.
2. Törvény és erőszak szabadság híján: despotizmus.
 - a) A törvényt és erőszakot nélkülöző szabadság a vadak állapota.
 - b) Az erőszak szabadság <vagy> és törvény híján: barbár kormányzat.¹²

* * *

Miféle mozgatórugókat fogad szolgálatába a természet, megteremtendő a polgári társadalmat? A féltékenységek, a bizalmatlanság és az erőszakoskodás mozgatórugóit, melyek az embert arra kénytelenítik, hogy törvényeknek vesse alá magát, s a vad szabadságot földadja. Innen ered minden jó természeti adottság kibontakozása.

{Minden egyes nép története akár a természet valamiféle erőfeszítésének is tekinthető arra, hogy tökéletes polgári alkot-

¹¹ Az 1. pontot Kant nem jelzi; ilyen apróbb, jelölésbeli következtetlenség többször is előfordul az *Észrevételek*ben, de nem láttuk szükségesnek egyenként is jelezni őket.

¹² Mint Erich Adickes utal rá, az 1468. észrevétel e része az *Anthropologie in pragmatischer Hinsicht* (1798) utolsó lapjain (a „Vázlat az emberi nem karakterének ábrázolásához” című fejezetben) tér vissza: „II. *Szabadság és törvény* (mely az előbbi korlátozza), ez az a két sarokvas, melyen a polgári törvényhozás meg-

mányt teremtsen. Az államok története pedig nemzetközi jogi kísérletnek.}

Csakhog

[II. oldal:] államként, a külügyek tekintetében a polgári társadalom mindmostanáig vad természeti állapotban leledzik: szabadság és erőszak, törvény híján.¹³

A természet itt is azon munkálkodik, hogy bennünket valamiféle népszövetség felé tereljen. Csak az egyetemes béke (templomkert)¹⁴ révén vergődhet tökéletességre a belső polgári alkotmány is.

<Honnan> Milyen rendben kell a tökéletesedésnek előrehaladnia?

A világpolgári történetírás módszere.

Az emberiség karakterét az az adottsága teszi, hogy a természetes ügyesség minimumától útnak indulván az állatiasság egymásnak ellenszegülő hajtórugóit igénybe véve szabadsága okán képes tökéletességre vergődni.

{A boldogságot, melyet leginkább még a vadság állapotában élvezhetett (negatív), az egészében tekintett emberiség többé nem éri el; ám nem is erre vértette föl a Gondviselés az embert, hanem hogy a boldogságra méltóvá legyen.} [1785–89.]

fordul. – Ám hogy az utóbbinak hatása is legyen, s ne maradjon pusztá kalaplengetés: ahhoz valami *középtag* szükségeltetik, nevezetesen *erőszak*, mely hozzájuk társulva a fenti elvek számára a sikert biztosítja. – Mármost azonban ez utóbbinak a két előbbivel négyféle kombinációját gondolhatni el:

- a) Törvény és szabadság, erőszak híján (anarchia).
- b) Törvény és erőszak, szabadság híján (despotizmus).
- c) Erőszak, szabadság és törvény híján (barbárság).
- d) Erőszak, szabadsággal és törvénnyel társulva (köztársaság).

Látható, csak az utolsó érdemi meg, hogy valódi polgári alkotmánynak nevezzük...” – *Werkausgabe*, Bd. XII., 686.

¹³ Erich Adickes utal rá: az I. oldal alapján voltaképp „szabadság, törvény és erőszak híján”-t várnánk.

¹⁴ Utalás arra a templomkertre, vagyis *temetőre*, amely „Az örök békéhez” címzett holland fogadó cégérét díszítette, és amelyre utalva Kant *Az örök békéről* bevezető sorait fogalmazta.

1469.

A nem definíciója vagy <analitikus> pusztán logikai: a fogalom taglalása, leválasztva róla mindent, amit nem gondolunk el az objektum fogalmában, <vagy> következőleg analitikus, <vagy metafizikai> nominális definíció; vagy metafizikai: ha tudniillik mindent hozzáveszünk, ami a fogalom meghatározásához szükségképp megkívántatik. [1790–1804., esetleg 1776–78.]

1471.

Antropológia

Az emberi természet morális sajátosságai

1. Van valamiféle eszménk arról az ész szabta lehetőségről és rendelésről, hogy mások boldogságán örvendezve boldognak érezzük magunk – és mégis él bennünk valami legyűrhetetlen hajlam rá, hogy mások boldogságára csupán a magunk boldogsága kedvéért törekedjünk (szolipszizmus).

2. Magunkat másokhoz hasonlítva tartjuk boldognak; ezért, hogy a baj <vagy a>, mely másokat sújt, a magunk bajának épp akkora könnyebbülése is, és legjobb barátaink szenvedésében is van valami, ami nincs egészen ellenünkre.¹⁵

3. Ezért a vetélkedés és a tartózkodás, nehogy saját hibáink elővillanjanak, ám másokéi figyelmünket el ne kerülhessék.

4. A tiszteletre inkább tartunk igényt, mintsem arra, hogy szeressenek bennünket, s mégis rászorulunk, hogy szerethessünk valamit, amivel nem kell vetélkednünk. Szeretet egy madár, egy kutya, egy fiatal, könnyed és vidám ember iránt. Még az asszonyok szerelme is azon alapszik részben, hogy a másneműség okán elesik az elsőbbségért folytatott vita.

¹⁵ Erich Adickes az *Anthropologie in pragmatischer Hinsicht* 63. §-ára utal e sorok kapcsán: „Nem épp hízelgő észrevétel az emberről, hogy gyönyöre nő, ha mások fájdalmával méri össze, fájdalma pedig enyhül mások hasonló vagy még

5. A jótettek – a megvetéstől való effajta félelem miatt – hálátlanokká tesznek bennünket. [1790–94.]

1471.a¹⁶

Ez a filozófusokhoz <intézett kérdés> címzett fontos megkeresés (a kategóriák négy osztályához igazodva) négyrétű föladványt rejt magában: 1. Az emberi nemet *egészében* tekintve [érinti] (mennyeség), nem [úgy értve a kérdést], mondjuk, hogy vajon egy bizonyos fajhoz tartozó emberek, példának okáért a fehérek, részesei-e ennek a sikernek, kizárva a négereket vagy az amerikaiakat, <hanem> következőleg nem is úgy értve, hogy vajon minden ember előbbre lép-e, hanem hogy előbb halad-e az emberek összessége, ha egyesek lemaradnak is. 2. A jobb, mely iránt haladunk, *morális* (minőség), nem akármifajta tökéletesség, melyben az embereknek előbbre jutniuk kellene, nem a művészet, tudomány vagy ízlés példának okáért – bármennyire <előgyakorlatai> elősegítői vagy akár következései lehetnek is ez utóbbiak ama tökéletesedésnek. 3. Hogy

nagyobb fájdalmát látván. Ez a hatás azonban csupán pszichológiai (az ellentét tételéhez igazodva: *opposita iuxta se posita magis elucescunt* [egymással összehelyezve az ellentétek inkább megmutatkoznak]), és nincs morális vonatkozása – nem úgy, mintha mások szenvedését kívánnánk, csak hogy saját állapotunk kellemetes voltát még bensőségesebben élvezhessük. Képzelőerőnk révén együtt szenvedünk a másikkal (mint amikor ha valakit egyensúlyából kibillenni, csaknem elesni látunk, magunk is önkéntelenül és hiábavalóan az ellenkező irányba hajlunk, mintegy helyrebillenteni akarván őt), s csak annak örülünk, hogy nem osztozunk sorsában. Ezért lohol a nép lelkesen, hogy megtekintse, mint valami színjátékot, a kivégzések előkészületeit és az elítéltek kivégzését. Mert az elítélt arcából és magaviseletéből kiolvasható kedélyhullámmás és érzelem együttérzést váltanak ki a nézőből, és – miután saját képzelőerejének segítségével megfélemlítették őt (s a képzelőerőt az ünnepélyesség csak még inkább fölszítja) – a feszültség oldódásának lágy, mégis komoly érzését hagyják maguk után, mely az élet élvezetét csak még átérezhetőbbé teszi...” – *Werkausgabe*, Bd. XII., 561–562.

¹⁶ Ez az észrevétel csak Reicke másolatában állt Adickes rendelkezésére (eredetijét Reicke 1886-ban odaajándékozta M. A. de Barentonnak), és vagy az *Ama közönséges szölséről...* harmadik részéhez, vagy *A fakultások vitája* második

itt nem minden egyes önmagában tekintett ember belső megjavulásáról van szó, hanem, mivel az *emberi nem* előbbre mozdulásával foglalatoskodunk, ama haladásról a jobb iránt, amely az embereknek a társadalom egészében alkotott *viszonyában* mutatkozik (reláció). 4. Mivel itt az eljövendő megjósága a föladat, ám ez nem lehet meg, ha nem *a priori* megítélhető, mi is fog történni, ha nem *a priori* megítélhető következőleg, hogy <a haladásnak> a jobbnak szükségképpen kell-e következnie a már jelenvaló okoknak <láncolatából> az okozatokkal való összekapcsolódásából, számbaveendő a jobb iránt tartó állhatatos haladás *szükségyszerűségének* (a modalitásnak) kérdése is. – Voltaképp tehát a föladat: hogy *a priori* fölvázoljuk az emberi nem történetét, a <fejlemények> változások ama részét tekintve, melynek még el kell következnie, ami, ha az emberi nem *természettörténete* kívánna lenni, alkalmasint lehetséges is volna: mert az okokból <a tapasztalat segedelmével meghatározni> – még mielőtt bekövetkeztek volna – tapasztalati szabályok szerint adódnak a még csak bekövetkezendő okozatok, következésképp <ahhoz képest, ami megismerendő> *a priori* megismerhetők (*secundum quid, non simpliciter*).¹⁷ Ám itt az ember eljövendő morális magaviseletéről <van szó> van szó, egy, a természet mechanizmusától eloldott lény magaviseletéről, s e téren ugyan ismereteseek amaz a priorikus törvények, melyek megszabják, miként kellene az embereknek cselekedniök, de nem ismereteseek olyanok, melyek azt szabnák meg, miképp is fognak cselekedni. – Mégis <igen> érdekel a föladvány, nemcsak gyakorlati szemszögből, hogy – hipotézisként jóhiszeműleg föltéve a dolgok ily <menetét> folyását – legalábbis a magam részéről eszerint cselekedjem; hanem {az} elméleti <tekintetben> érdeklődés okán is: hogy vajon az em-

réséhez készült följegyzésnek tűnt; minthogy azonban kézirat híján a kérdés eldönthetetlen maradt, nem az előmunkákat tartalmazó kötetbe, hanem az észrevételek közé került. Egy utóbb Brode-Königsberg professzor által Adickeshez eljuttatott Kant-lap tanúsága szerint alkalmasint *A fakultások vitája* második szakaszának elejéhez készült fogalmazványról van szó.

¹⁷ Bizonyos tekintetben, nem mint olyanok.

ber eredendő adottságai közt¹⁸ a jó avagy a rossz a túlnyomó-e, s vajon miféle fogalmat is kellene magunknak az ember rendeltetéséről alkotnunk? – Mivel amúgy e vizsgálódást a teológusok kaptartották markukba, a filozófus <számára így nem marad> pedig visszariad attól, hogy bepillantani próbáljon abba, ami elméletileg tekintve érzékfölkötti, a fönti föladat vélhetőleg annak megmondására korlátozódik, *min is fordul meg*, hogy kitudjuk, vajon az emberi nem a jobb íránt tartó állhatatos haladás állapotában leledzik-e, avagy sem; s ezenközben homályban hagyhatjuk, van-e ilyesfajta haladás. [1790–1804.]

1498.¹⁹

[I. oldal:] Testalkat. Testtartás. Taglejtés. {Arc}

{Az arcok eredetisége.}

Az emberi alkat. Olybá tűnik nekünk, az egyetlen, amelyik <emberhez> eszes lényhez illő.

Csinos és szabályos alkat, avagy torz. Aránytalanság. {Alaktalanság.}

{Az összes arc átlagában megtalálni a szépet.}

{HEIDEGGER.²⁰ Gyűlöletesség.}

Szépség <jó arc>, csúfság az egész test tekintetében.

¹⁸ Az eredetiben *in der Anlage*, egyes számban.

¹⁹ Ez, valamint az 1499. észrevétel és az 1501. II. oldala Erich Adickes szerint azoknak az előadásoknak az alkalmával szolgált Kant számára vezérfonalként, amelyekre a Berliini Királyi Könyvtárban őrzött antropológia-füzet 630-738., illetve 823-840. lapján kifejtettek támaszkodnak. Az említett antropológia-füzet egyike a Kant által vázlatos följegyzések alapján szabadon tartott előadásokból készült egyetemi jegyzeteknek; a szó szerinti egyezésekből Adickes arra következtetett, hogy ezek egy része korábbi jegyzetek fölhatalásával készült, és föltehetőleg hivatásos lejegyzők munkája. A szóban forgó, mintegy 840 oldalnyi terjedelmű jegyzetet a Berliini Királyi Könyvtár őrizte, Ms. germ. Quart. 400.

²⁰ A név egy anekdotára utal, amelyet Kant az *Anthropologie in pragmatischer Hinsicht*ben mesél el (Második rész, A III., C alfejezet, „Az arcjáték jellegzetes

{Lehetetlen egy csúf arc csupán egyetlen részletén változtatni.}²¹

Az arc alkata. Arcvonások. {Arc kifejezések.} Mimika (az arcvonások játéka). Profilban vagy *en face*.

voltáról”): „HEIDEGGER, a Londonban élő német muzsikusz, bizarr testfölepítési, de virgonc és elmés ember volt, akinek társaságát, hogy elbeszélgethessenek vele, előkelőségek is keresték. – Egy alkalommal valamilyen, a puncs kedvéért összeverődött társaságban az talált benne fölötlent, hogy egy lord előtt határozottan kijelentsen, tulajdon arca a legcsúfabb arc Londonban. A lord eltűnődött, majd fogadást ajánlott azzal, hogy egy még csúfabbat mutat neki, és legott el is küldetett valami iszákos némbert, akit meglátván az egész társaság harsány kacajra fakadt, s mindenki azt kiabálta: HEIDEGGER, Ön elvesztette a fogadást! – Azért az nem megy olyan könnyen – válaszolta amaz –, mert húzzátok csak az asszonyok fejébe az én parókámat, én meg hadd veszem föl a kalapját; s nézzük meg, így hogyan is festünk. Amint ez megtörtént, mindenki oly nevetgetni kezdett, hogy majd megfulladt a társaság; merthogy az asszonyok egész csinos férfiu formázott, a mondott úr azonban valami boszorkát. Mi is bizonyítja, hogy abban, szépnak, vagy legalábbis elviselhetően csinosnak mondhatunk-e bárkit is, nem ítékelhetünk általánosságban, csak viszonylagosan, s hogy nem mondhatunk bárkit is csúf férfiu-nak, csak mert éppenséggel nem csinos. – Csak az arc visszataszító fizikai sérülései jogosíthatnak föl ily ítéletre” – *Werkausgabe*, Bd. XII., 644., jegyzet. Adickes az anekdota forrásaként a *The Tatler* jelöl meg (1786. No.18., 195.), illetve az ott hivatkozott *The Biographical Anecdotes of Hogarth*-t (1782., 136.).

²¹ Az 1237. észrevétel (Akademie-Ausgabe, Bd., XV. 547.) így szól: „Vajon akinek bámulatos, de természetesnek ható orra van, annak arcába beilleszthető volna-e valami jobb fajta orr, avagy ha valamin változtatunk, mindent meg kell változtatnunk, és pedig úgy, hogy minden a lehető legarányosabb legyen, ahogy a természet is teremti dolgait, szóval, úgy áll-e a dolog, hogy a részek valamiképp jobb arányait alkalmasint föllelhetjük ugyan, de nem találunk jobb arányú részt a többihez?” – Az idézett észrevételhez fűzött jegyzetben Adickes utal rá, a kérdésre Kant a Berlini Királyi Könyvtárban őrzött antropológia-füzetben is visszatér (642-3.): „Ha valakinek az orra túl nagynak találtatik, abban a hitben, hogy az arcának valamiféle aránytalanságát okozza, fölteendő a kérdés: mint festene vajon kisebb orral az illető? Kijelenthetjük: nincs arcához illőbb orr, mint amelyet visel. A véletlen úgy hozta, hogy valaki, akinek nagy orra volt, elvesztette azt, s amikor helyébe kisebbet csináltatott, egyáltalán nem állt jól neki, amiért is végül egy pont akkora orrot csináltatott magának, amekkora az elveszett volt. Az arány-

{Piaci ár. Vonzalmi becs. Belső érték. Ügyesség. A boldogság képessége. Méltónak lennünk a boldogságra, és másokat boldoggá tenni akarnunk.}²²

{Mert (az arányok tekintetében) a középérték adja ki a jól-formáltságot, a közepszerű számít jól formáltnak a szellemet illetően is.}

Fiziognómia: a külsőből a belsőre következtetni. {A <kedély> lélek átragyogása.} Az arc árulkodik a bensőről, vagy fölfedi azt, amikor a kedély hullámszik. És akkor is, ha nyugalom árad szét benne. <Sőt, a szellem> Az arcjáték ki is válthatja a kedély hullámszását. A testtartás ugyancsak. Ülve nem lehet izgágáskodni. A kövér emberek büszkék. Az egyenes {feszes} tartás büszkévé tesz. A kedélyt és az arcot oly okok formálják, melyek hol az egyikben, hol a másikon éreztetik a hatásukat. Az erőszakos gonosztevők darabos alkatúak és arcvonásúak. Barnák. A rafinált csalók mások.

{Arány – arcél}

talán arcban is oly arány találtatik tehát, hogy az aránytalanság egyetlen tag megváltoztatásával ki nem küszöbölhető, ahhoz tudniillik az egész arcot kellene megváltoztatnunk.” – Hasonlóképp nyilatkozik a Danzigi Városi Könyvtár antropológia-füzete is (Die Anthropologie von Herrn Professor Immanuel Kant (1785), Ms 2217.), ahol is a 106. lapon egy tábornok szerepel, akinek a csatában odavesztett az orra, s Párizsból hozatott magának viasz-orrot.

²² „Ha valakiről általában is elmondható, hogy az illetőnek van *jelleme*, akkor ezzel nem egyszerűen csak *mondunk* róla valamit, hanem éppenséggel nagyon is *földicsértük* őt; mert tiszteletet és csodálatot keltő ritkaság az ilyen... E pontban nem azon múlik a dolog, miként formálta a természet az embert, hanem hogy ő maga *mit faragott magából*; az előbbi a vérmérsékletre tartozik (s e dologban az ember jobbra szenvedőlegességre kárhoztatott), és csak az utóbbiból derül ki, van-e bárkinnek is jelleme. – Az ember minden más jó és hasznos tulajdonságának *ára* van, melyen azt másokkal, akik épp annyi hasznót ígérnek, elcserélheti; a tehetségnek *piaci ára* van, mert az uralkodó vagy földesúr a tehetséges embert mindenféle fölháználhatja; – a vérmérsékletnek *vonzalmi becsé*; jól el lehet az illetővel csevegni, kellemes társasági lény; – ám a jellemnek *belső értéke* van, s magasztosabb, semhogy bármily magas ár volna szabható neki” – *Anthropologie in pragmatischer Hinsicht*, in: *Werkausgabe*, Bd. XII., 633.

Az arc alkata a tehetségéről árulkodik. Az állatokkal való hasonlatosság {PORTA}.²³

A vonások: a vérmérsékletéről {és szívről} [árulkodnak] – hogy vidám-e, vagy bánatos.

A tekintet: a jellemről. Van tekintet, amely elviselhetetlen. A nyugodt tekintet.

{Az ítélőerőt a gyakorlat és a kritika alakítgatják, az értelmet szabályok igazítják útba.}

A fiziognómia az ítélőerő egyfajta csiszoltságán alapszik, nincsenek alapelvei és előírásai. Mert semmiféle értelem nem eszelhet ki semmilyen kapcsolatot sem az érzületek és a vonások között. Van, hogy emberek első pillantásra nem szívelhetik egymást. Soha nem lesz szabályokra visszavezethető.

Szép arc, {s mégis} gyanús jellem. BRINVILLIERS.²⁴

²³ Giambattista della Porta (1538?-1615), olasz természettudós, aki mind a *De humana physiognomiá*ban (1583), mind a *Haus-, Kunst- und Wunderbuch*ban (*Magiae naturalis sive de miraculis rerum naturalium libri IV.*, 1585) elemelkedik arról, hogy különböző szögben tartva a tükröt mi minden állatára emlékeztet az emberi arc.

²⁴ A „Danzigi antropológia-füzet” 109. lapján ez áll: „Gyakori, hogy a szép női arc mégis gonosz jellemről tanúskodik, mint az elmúlt évszázad végefelé élt BRENGVILLE márkinőé, ezé a legveszélyesebb fajtából való méregkeverőé. Méreggel eltette láb alól apját, nagybátyját, testvéreit, és még a kórházban szétosztandó levesbe is mérget tett, hogy kipróbálja erejét. Amikor mindegyre fény derült, megszökött, ám elfogták és megégették. Mármint egy brandenburgi, aki Párizsba érkezvén látogatást tett valamelyik parlamenti tanácsosnál – meséli PERNELLE –, meglátta nála a [márkinő – Erich Adickes kiegészítése] portréját. A személyt, akit ábrázolt, nem ismerte. A tanácsos közben elment, majd hazatért, és még mindig a kép előtt találta őt. Megkérdezte, mi különöset talál rajta. Nem lehet eltagadni, mondta amaz, hogy a hölgy szép, de ha a kép hasonlít az eredetijére, akkor abban az ördög lakozott.” – A történet megtalálható a „Berlini antropológia-füzet”-ben is (659-660.), bár az író, aki Kantnak forrásul szolgál, itt Bernettinek hívják, a hölgyet pedig Brevillge-nek. Kant az anekdotát Ant.-Jos. Pernety-től veszi át: *La connaissance de l'homme moral par celle de l'homme physique*,

Valakire arcban, s egyben lélekben is hajazni. {Az arcok és lelkek hasonulása a házasságban.} ²⁵ {Elmésség. Héj: mag.} ²⁶

Hamisság és gonoszság {fondorlatosság, alávalóság és káröröm} az arcvonásokon.

Az arcjáték megrögzöttségei, mint az, hogy valaki alkalmanként saját orrát nézi. Szemölcs az orron: tulajdonosa gúnyoros természet; az orrtőnél ívelt: büszke.

Születés után. Előkelő és közönséges arc. ²⁷

Életmód. Vidékie és városias. A tudós és a kézműves.

1766. I. 77–8. (németül *Des Abbts Ant. Jos. Pernety Versuch einer Physiognomik, oder Erklärung des moralischen Menschen durch die Kenntniss des Physischen*, 1784, I. 59-60.).

²⁵ „Általános megfigyelés állítólag, hogy az egymással jól megférő házastársak arcvonásai fokról fokra hasonlatossá válnak, s ezt szokás szerint úgy értelmezik, hogy hisz épp e hasonlatosság okán házasodtak össze (*similis simili gaudet*), s ebben rejlik az előbbiek oka; ami azonban hamis (...), a meghittség és vonzalom, mellyel bensőséges beszélgetéseik során, egymáshoz közel kerülve, gyakorta és hosszasán egymás szemébe néznek, az váltja ki arcuk szimpatetikus, hasonló rándulását, s ha ezek rögzülnek, végül állandó arcvonásokká lesznek” – *Anthropologie in pragmatischer Hinsicht*, in: *Werkausgabe*, Bd. XII., 482-483.

²⁶ Az eredetiben: „Mutterwitz. Schale: Kern.” A „Berlini antropológia-füzet” 657. oldalán a következők olvashatók: „LINNÉ azt mondja, az ember a héjt illetően az anyjára, a magban azonban az atyjára üt, mely esetben vérmérséklet és elmésség dolgában anyánkra hasonlítanánk, tehetségben és jellemben azonban apánkra. Ám e tárgyban semmi sem biztos.”

²⁷ E pont visszatér az *Anthropologie in pragmatischer Hinsicht* második részének a fiziognómiáról szóló alfejezetében, illetve a hozzáfűzött „Elegyes megjegyzések”-ben, és a „Berlini antropológia-füzetben” is, mely utóbbiban a következők olvashatók (660-662.): „A közönséges arc mögött a rossz ízlés és durvaság tulajdonságai rejtőznek, és ilyen arcokkal előkelőségek körében is gyakorta találkozhatunk. Ahogy alacsonyabb személyeknél is lelhetünk előkelő arcvonásokra, habár tekintetük kifejezésében nincs előkelőség, ahhoz tudniillik hiányzik a kellő megszokás. Sok múlik a szokáson és a fölveti módon. Ezért viselkednek egészen másképp a nemesi és a polgári származású asszonyszemélyek, ezért merész a nemesek, és félénk a polgárasszonyok tekintete. Akik valóban előkelők, azok viselkedésében tehát akkor is megmutatkozik valamiféle előkelőség, ha arcuk szabása közönséges. Ám az is meglehet, hogy akik valamely tiszta nemesi nemzetségből származnak, melynek maga a természet adományozott nemességét,

A semmitmondó arc. A sokatmondó. HOGARTH.²⁸

Ha ez nem csirkefogó, akkor a teremő írása kibetűzhetetlen.²⁹

A szemtelen pillantás nyers emberre utal, a rebbenő tekintet⁺ csalóra.³⁰

⁺ {Az utcakölykök rebbenő tekintete.}

Az arcjáték sokatmondóbb, mint a szavak.

A nők nem ügyelnek a jellemről árulkodó jegyekre, csak az alak szépségére.

A népek fiziognómiájáról: törökök és tatárok. Szlávok. Németek. Franciák. Olaszok.

[II. oldal:] Az emberiség karakteréről általában

{1. Nyelv. 2. <vadászat> Háziállatok. 3. Vas. 4. Földművelés. 5. Polgári alkotmány, rendi különbségek {a mesterségek elkülö-

azok arcvonásain a fennkölttség csupán az egykori nobilis gondolkodásmód folyománya. A helyes gondolkodásúak ilyesfajta nemzetsége tiszta formában fönntartható volna, ha sarjai közül a rosszat kímetszenénk, akkor tudniillik min-denképp maradna arcvonásaikban valami előkelő.”

²⁸ A Berlii Királyi Könyvtárban őrzött antropológia-füzetben (655-656.) a következőket mondja Kant: „HOGARTH, aki az emberi cselekedetek és erkölcsök ábrázolására törekedett, igen értett a jellem kifejezéséhez, olyannyira, hogy a jellemek felől már pusztán a szeme elé tárt látvány alapján bárki megbizonyosodhat, anélkül, hogy előbb el kellene olvasnia a magyarázatot. Társaságban forogván megpróbálta híven lemásolni a cselekedeteket, és azok arcát is, akik cselekedtek, s amikor utóbb valamilyen cselekményt kellett ábrázolnia, előkereste a hozzá legillőbb arcot, és képzeletével meg is tódította” – Erich Adickes jegyzete a 893. antropológiai tárgyú észrevételhez, Bd. XV. 390.

²⁹ E mondatot Kant a színész Quinnek tulajdonítja, és éppenséggel nem helyeslőleg idézi, ezt ugyanis senkiről nem mondhatni el – legalábbis az *Anthropologie in pragmatischer Hinsicht* szerint (647.): „mert hogy ily élesen ítéljünk valakiről, ahhoz nagyobb megkülönböztetőképesség szükségeltetnék, mint amekkorát bárki halandó magának tulajdonítani bátorkodhatik, megkülönböztetendő tudniillik ama játékot, melyet a természet saját alakzataival űz, csupán hogy számtalanféle temperamentumot teremtsen, attól, amit e tekintetben a morál érdekében tesz vagy mulaszt el”.

³⁰ A „Berlii antropológia-füzet” 658. oldalán olvasható: „Akik hazudnak, azok pillantásából hiányzik a megállapodottság. Arcvonásaik követik gondolataik cikázását.”

nülése}. 6. Pénz. 7. Írás. 8. Nyomtatás. 9. Iránytű. 10. Az európai hadtudomány [Kriegsdisziplin]. Állandó hadsereg, ágyúk. 12. A kereskedelem rendszere {közlekedés, postaállomások, váltó}. 13. Az államok rendszere. 14. A gondolkodás szabadsága.}

1. Az állatok körében. LINNAEUS nem lát különbséget a testi karaktergyekekben.³¹ Ha teljességgel elvonnánk az eszét – miféle állat volna? Szép-e avagy csúf? (Szakáll, csupaszság stb.)³² Négy vagy két lábon járó? (Vadon föllelt emberek, Madagaszkár hegylakói.)³³ Társas lény, mégis harcias, mint a hangyák.³⁴

³¹ Linné *Systema naturae per regna tria naturae*, 1766, I. 33.; Erich Adickes megemlíti továbbá a *Fauna Suecica* előszavát is mint olyan szöveghelyet, melyre a vázlat célozhatott.

³² A „Berlini antropológia-füzet” 669. oldalán ez áll: „Képzeljük el az embert vad állapotban, meztelenül, talán szakállasan, amihez azonban, meglehet, hiába szeretnénk ragaszkodni, képzeljük el tehát csupaszon, amikor is a nedvek, melyeket most a ruha tartóztat föl, és amelyek a szakáll serkenését is okozzák, erősebben párolognának ki, s az ember ezen túlmenően is jóval nyersebb volna: igen rusnya állatot formázna. A szépségről tehát egy ideig igencsak elvitatkozhathatnánk még.”

³³ A „Berlini antropológia-füzet” 673. oldalán olvasható a következő: „Madagaszkár szigetén vannak négy lábon járó emberek, akiknek a karja is olyan hosszú [mint a majmoké].” Kant itt Commerson akkoriban nagy föltűnést keltett beszámolóira támaszkodik, melyek a *Journal encyclopédique*-ben jelentek meg 1772-ben (*Lettre de M. de Commerson à M. de la Lande*, in: *Supplément au voyage de M. de Bougainville, ou Journal d'un voyage autour du monde, fait par M. M. Banks et Solander*, angol eredetiből ford. Fréville, 1772), majd 1777-ben, a Buffon *Histoire naturelle*-jéhez fűzött IV. függelékben.

³⁴ Az *Anthropologie in pragmatischer Hinsicht* második részének E pontjában („A nem karaktere”, *Werkausgabe*, Bd. XII., 647.) Kant így fogalmazza meg az észrevétel kérdéseit: „Hogy vajon az ember eredetileg négy lábon járni rendeltetett-e (mint azt MOSCATI, bár talán csak egy majdani értekezés téziséül ajánlván, megfogalmazta), vagy két lábon járni; hogy egyebek közt a gibbon, az orángután és a csimpánz is nem két lábon járni rendeltetett-é (e tárgyban LINNAEUS és CAMPER egymással vitában állnak); hogy gyümölcs-, vagy (mert redős gyomra van) húsevésre rendelt állat-e inkább; hogy vajon, nem lévén sem karma, sem tépőfog, természetből ragadozó, vagy inkább békében élő állat-e – mindeme kérdések megválaszolásában nincs semmi aggályos. Mindenesetre hozzáfűzhetnénk az előbbiekhöz még e kérdést is: vajon természettől társias állat-e, vagy magányos és a fajtáját kerülő; mely lehetőségek közül az utóbbi alkalmasint valószínűbb.”

{Bármely éghajlat alatt megél; úszni nem tud, de mászni igen. Húsevő. Veszélyes az állatokra nézvést.}

{ROUSSEAU: vajon jobb-e a vadság állapota a kifinomultságnál; az utóbbi, ha a kör bezárul, jobb.}³⁵

³⁵ Az eredetiben: „der letzte ist, wenn der Zirkel geschlossen ist, besser.” Erich Adickes, a fordulat értelmezését elősegítendő, az *Anthropologie in pragmatischer Hinsicht* két szöveghelyére is utal; az utalások azonban nem teszik egyértelművé, hogyan is volna az előbbi fordulat fordítandó. A második rész E alfejezetének II. pontjában (*Werkausgabe*, Bd. XII., 676.) a következők olvashatók: „Itt mármost (ROUSSEAU nyomán, vagy ROUSSEAU ellenében) föltehető volna a kérdés: vajon a nem karakterében rejtőző természeti adottsággal a természet *nyersége* egyezik-e, vagy inkább egyeznek vele a *kultúra mesterséges dolgai*, melyeknek nem láthatni végét? – Mindenekelőtt meg kell jegyeznünk, hogy míg más önállóságra ítélte állatok esetében minden *egyed* teljességgel betölti rendeltetését, addig az ember esetében csak a nem töltheti be azt; hogy tehát az emberi *nem* csak a nemzedékek beláthatatlanul egymásra következő során keresztül küzdheti föl magát odáig, hogy rendeltetését betöltse, odáig tudniillik, ahol a cél még mindig távoli lesz, ám a törekvés [Tendenz] e végcél felé immár nem lesz egészen semmivé tehető, noha sűrűn állnak majd akadályok az útjában.” Az idézetek alapján a „wenn der Zirkel geschlossen ist” úgy értendő, „ha az ember bejárta fejlődésének ívét”. A másik hivatkozott szöveghely pár lappal később (680–681.) olvasható az *Anthropologie*-ben: Rousseau „három írása a kárról, melyet 1. nemünknek a természetből a *kultúrába* való kilépése okozott, erőnket csökkentve; 2. melyet a *civilizálódás* okozott, egyenlőtlenséget és kölcsönös elnyomást teremtvé, és 3. amelyet a vélt *moralizálódás* okozott azáltal, hogy bennünket természetellenes és torz gondolkodásmódra nevelt – mondom, e három írás, amely a természet állapotát az *ártatlanság* állapotaként festette le (hová visszatérnünk a paradicsom kapujának lángpallosú őrizője nem enged), *Társadalmi szerződés*-ben, *Émiljében* és *Savoyai vikáriusában* csupán vezérfonalul szolgált, melynek mentén nemünk kikecmereghet a bajok amaz útvesztőjéből, hová önhibájából tévedt. – Alapjában véve ROUSSEAU nem akarta, hogy az ember természeti állapotába ismét visszatérjen, azt akarta csak, hogy ama fokról, melyen most áll, *visszatekintsen* oda. Föltetelezte: az ember *természettől* jó (örökletes természetétől), de negatív módon, tudniillik hogy magától és szándékosan nem gonosz, csak ha ki van téve ama veszedelemnek, hogy gonosz vagy ügyetlen vezérei és példaképei megfertőzik és megrontják. Minthogy azonban ehhez megintcsak jó emberek szükségeltetnének, akiket hisz erre kellett, hogy neveljenek, és akik közt aligha lesz egy is, aki ment volna a (veleszületett vagy utóbb fölzedett) romlottságtól – így *nemünk* számára a morális neveltetés problémája föloldatlan marad, éspedig nemcsak, ami a fokot illeti, hanem az elv minőségét tekintve is, hisz a nemünkkel született gonosz hajlandóságot az általános emberész megfedd-

A bennünket állati létre rendelő adottságok³⁶ szembeszegülnek a formával, melyet az ész teremt, és amely adottságainkat megzabolázni hivatott. MOSCATI.³⁷ Korai nagykorúság.

{Az embernek önmagából kell mindennemű tökéletességét kibontakoztatnia. Nevelésre és okításra szorul, a nem tehát gyorszik tökéletességek tekintetében. A kezdeti állapot a legrosszabb. Aranykor. Ártatlanság.}

Természetes ösztönök *provisorie*-ja³⁸ az ész helyett. {Kímélet időskorban.}

Amit az ész gonosznak ítél, az állatiság szempontjából valamiképpen jó. A szülők jobban szeretik gyermekeiket, mint azok őket, és mint a házastársak egymást.

Idegen emberek bizalmatlansága, az ismerősök összetömörülése. Háború: hogy az emberek benépesítsék a Földet. A helytállás övéik védelmében a vadak legnagyobb erénye.

heti ugyan alkalmasint, meg is zabolázhatja talán, eltörölni azonban nem törölheti el ezáltal." Ez utóbbi bekezdés alapján a „wenn der Zirkel geschlossen ist” talán inkább a hibás körre utal, melyet Kant Rousseau-nak az emberi nem neveltetését illető javaslatában föllelni vél, illetve arra, hogy miután Rousseau nem tudta föloldani a rejtvényt, a jobbulást okosabb a csiszolódás állapotától várunk.

³⁶ *Anlage*, egyes számban.

³⁷ Az Erich Adickes által az *Anthropologie in pragmatischer Hinsicht* „A nem karaktere” című fejezetéhez rendelt 1260. észrevétel így szól: „Ha az állatiasságot akarnánk tanulmányozni, a vad állapotot kell vizsgálatnak alávetnünk; ha az emberi-ség sajátos vonásainak egészét, akkor a kifinomultság állapotához kell fordulnunk, melyben minden csíra kifejlődött már. A történelem különbségei hiszen fölismerhetőbbek. MOSCATI négy lábon járó embere az eredeti állati alkat mellett tanúskodik, az ellenben, hogy a kifinomultság állapotával társult tehetségekkel nehezen fér meg a nagykorúság, amellet szól, hogy a természet főbb céljai közé a mondott állapot nem tartozott. Mert a vadaknál nem támad veszély a nemi vonzalomból.” – Kant az anatómus Peter Moscati 1771-ben, Johann Beckmann fordításában megjelent *Von dem körperlichen wesentlichen Unterschiede zwischen der Structur der Thiere und Menschen* című könyvére utal, melyet recenzált is, in: *Werkausgabe*, XII. Bd., 768-9.

³⁸ Gyámkodása.

{Minden jó, az embereknek a tökéletesedés tárgyában tett haladása is a polgári alkotmányból kell, hogy fakadjon. Az utóbbi előfeltételezi a szükséglet és a munka kényszerét (széthúzás). ÁDÁM.} ³⁹

A tulajdon szükségyszerűsége. Belháború. A felsőbbség gyakorolta kényszer szükségyszerűsége. Eleinte a legöregebbek tekintélye, nem az apáké, mert azt a felnőtt gyermekek nem fogadják el. Törvény. Polgári alkotmány. Minden tehetség és morális csíra kibontakoztatása. A jó tehát a rosszból.

{A gyávaságnak emelt templom ⁴⁰ (a lustaságnak, irigységnek, fukarságnak), a kétszínűségnek, meg a bizalmatlanságnak.}

{A tökéletlen államalkotmányt illetően ROUSSEAU-nak igaza van; ellenszégül a természetnek, de csírja a jónak.}

A pusztta természet, mely a jobb célt szolgáló eszközként jól illik a vadság állapotához, emebben az állapotban gonosz. {A hajtórugók, melyek a természeti állapotot elhagyni indítanak.} A bizalmatlanság megmarad; mások ítélete <gyakorol erőszakot> tesz szert befolyásra, mert az erőszak érvényét veszíti; ezért a kedvező látszat keltése, a türtőztetés. Az ízlés csiszolódása, az érzület finomulása. A mindenkiben föllelhető morális érzület az egyetlen jó, a többi erre épül. Az erény fegyelem dolga, megtanulandó, s nem föllelhető a nyers állapotban.

A természetten erőszak tétetik. A nő hatalmat szerez. A gyermekek alárendelődnek szüleiknek.

Az emberek egymás iránt táplált bizalmatlansága tartja fenn a polgári társadalmat {s lehetővé teszi, hogy mindenki a többiek révén

³⁹ Kant vélhetőleg 1 Móz. 3,19-re utal – Erich Adickes jegyzete.

⁴⁰ Erről az 1448. észrevételhez fűzött jegyzetben Adickes a következőket írja: Kant vélhetőleg Polübiosz (XVIII. 54.) elbeszélésére céloz, amely szerint Dikéarkhosz macedón hadvezér hadjáratai kezdetén oltárt emelt az istentelenségnek és az igazságtalanságnak; Polübiosz története visszatér Bayle *Dictionnaire historique et critique*-jének Dicearque címszávaiban, és Hume is utal rá az *Inquiry concerning the principles of morals*ban.

gyakoroljon erőszakot}, hisz különben mind a megdöntésére szövetkeznének. Önmaga számára mindenki a természetes szabadságot szeretné, a többieknek meg polgári kényszert kíván. Az ember a tisztesség, a mások véleménye és a kölcsönös féltékenység kényszerének uralma alá kerül. Ezért a vágyakozás a barátság után, egyfajta természetes szabadság után tudniillik, melyet bár helyreállítunk, ám amelyhez mégis mindenkor fönttartás és önszeretet társul.

Az emberek 1. fegyelmezettek – vadak; 2. kiműveltek – nyersék; 3. civilizáltak {az erkölcsösség látszata, jómodor, tisztesség} – durvák; 4. moralizálódottak {erkölcsös gondolkodásmód és jellem. Nevelés} – gonoszok.

Ha a {nyers} természetet az ész céljaihoz mérjük {morális szemszögből}, az ember természettől fogva, {tehát} hajlama szerint gonosz, habár *potentialiter*, morális érzülete okán, eredendően a jóra szánt.

A természet fizikai szándékát tekintve jó, s jó arra is, hogy életre keltse a morális tökéletességet.

{A civilizálódáshoz számtalan kölcsönös igény, fényűzés és a munka megosztása szükségeltetik. Polgári egyetértés és állam. A világpolgárilag értett legjobb.}

[I. oldal:] ⁴¹ A rossz [Böse] az állatiségből ered {miért nem ered a jó is?}, amennyiben tudniillik állati lényünk csak kényszer {és fegyelem} alatt ölti fel az emberi-ség vonásait. Minthogy az emberi-ség tökéletességei szerzett birtokok csupán, folytonos harcban állnak a nyers természeti hajlandósággal, <az ember rendeltetése> s a vadembernek nem róható föl a gonosz, csak a kifinomultnak.

Ha az állatok erőszakoskodnak a maguk fajtájával – vagy azért, hogy kiirtsák egymást, mint a pókok, vagy, mint a szarvasok, hogy jobban elterjedjenek a Földön –, az magában véve jó. Ebből a rossz-ból [Übel] kell a jónak kikerekednie. 1. A törvény kényszere. A te-

⁴¹ A fejtegetés itt következő folytatása az I. oldal 12. sora után áll.

hetségek kibontakozása, egyben a kötelezettségeké is. 2. Az ízlés kényszere, az erkölcsök nemesbülése. 3. A lelkiismeretesség kényszere.

* * *

Fegyelmet ugyan magára kényszeríthet némely nemzet, ám az magától {nem terem meg, és} nem marad fönn. Mindenkor hajlandóságot éreznek majd a barbárságra és anarchiára. Törvény diktálta fegyelem, vagy szolóni. [1775–77.]

1499.

[I. oldal:] {Rendeltetését minden állat maga tölti be. Az ember esetében csak a nem töltheti be nemzedékek során át az emberre mint eszes teremtményre szabott rendeltetést.⁴² Minden adottság, a tehetségek és a gondolkodásmód végső kibontakozása. A kezdet: fizikai egyenlőség; a vég: morális egyenlőség és a közösség összhangja.

Sok nép képtelen magától előbbre lépni. Grönlandiak. Ázsiaiak. Európából kell érkeznie. Az amerikaiakat kiirtották. A görögökkel kezdődő haladás.}

{Minden teremtménynek van rendeltetése, és azt be is tölti mindegyik.}

{Az emberiség története különbözik az emberek történetétől. Az emberiség nyer, avagy veszít.}

{1. Természetes kifejlődés. 2. Szabad.}

Az {egyes} ember rendeltetése: 1. az állatiság tekintetében; 2. az emberiség {emberi nem} tekintetében.

⁴² Az eredetiben tulajdonképpen *ihre Bestimmung* áll, vagyis a *nem rendeltetését*.

Állatfajként az embernek nem szabotott előfeltételül, hogy magát az ész kormányzatának vesse alá; az emberi-ség, azaz az ész törvényeire hallgató tökéletesség tekintetében állati voltunk teljességgel az ész kényére-kedvére bízott.

Az ember oly állat, amelyik az ész fegyelmezésére nemcsak rászorul, de képes is annak alávetni magát. <Következésképp pusztán természet szerint gonosz.> Nyers az az ember, akit nem szoktattak <az ész> fegyelemhez, gonosz, aki nem fogadja el az ész fegyelmét.

{Egy családból valók mind. A rákövetkező nemzedék a korábbi jobbítására szolgál. Az emberi nem előrehalad.

Az állatiság kezdetben vesztésre áll, ám végül mindennek összhangba kell kerülnie vele. A törzsfaj ismeretlen. MOSCATI. Fajok. Amerikaiak. Fehérek. Különbség. Görögök. Haladás.}

{A szellem fejlődésének eredete. Korszak. Az ázsiai népek megtorpanása.}

Az állatiság rendeltetése a szaporodás⁺ és sokasodás, merthogy az ember minden égtáját benépesíteni rendeltetett. Az emberi-ségé: tehetségeinek kibontakoztatása, az egész természet használata, és az <egység> összhang és szabályok iránt tanúsított legmélyebb tisztelet.

⁺{A polgári kényszer <törvények> szükségszerűsége az emberekben rejlő rossz okán. Az egymás iránt érzett bizalmatlanság teszi lehetővé (és tartóssá) a többség gyakorolta kényszert. (Az erőszakosság teszi szükségszerűvé a polgári kényszert.) A társadalmi kényszer. A lelkiismeretesség kényszere: morális. (A polgári állapot fő következménye a tevékenységre szorító kényszer.)}

Kifinomultság. Az állatiság gyöngülése. Nő. Fényűzés. Ízlés. Rangkórság.

A művészetek szükségszerűsége.

A rendek egyenlőtlensége. Polgári kényszer.

Harc a természettel {erőszak tétetik rajta}: 1. a <természetes> természet meghatározta és a polgári életkor tekintetében; 2. a tudomány és az emberi <életkor> élet között mutatkozó aránytalanság tekintetében.

{Az ember oly állat, amelyiknek szüksége van az útbaigazításra (a kultúrára), szüksége van az idomításra, és szüksége van úrra és erkölcsiségre.}

A gyermekkor. Ifjúkor. Férfikor. ROUSSEAU: a természeti állapotról.

{Vajon szükséges-e visszatérnünk az erdőbe? A természeti ember fizikailag tökéletesebb – állatként boldogabb is, szabadabb; a polgári ember ellenben, ha az általában vett emberi-séget tekintjük, morális.⁺ Vének és nyomor.}

⁺{Úton van ama tökéletesség felé, amely az egésztől annak minden részére átháramlik.}

A tudományok nem az egyes ember, hanem az emberi nem rendeltetésének tartozékai, hogy csiszolják őt, s hogy a fényűzés okán felülkerekedő rosszat [Übel] jobbítani segítsenek.

{Az állatíságot illető természeti rendeltetés áll harcban ROUSSEAU szerint az emberiség rendeltetésével; ebből fakad minden rossz [Böse].}

[III. oldal:] A Gondviselés akarata az volt, hogy bár teremjenek népek, de egymással össze ne olvadjanak. Ezért a nemzeti büszkeség, a nemzeti gyűlölet és a honfíúi buzgalom. Annak lehetetlen volta, hogy nagy államok soká fönmaradjanak.

A zsidók és törökök vallási rátartiságból. Az indiánok vallási kötelességből. A franciák <a téboly okán> és a spanyolok a jellem és szokások okán. Az ösztönökön alapuló mechanizmus ez, s az észnek kell megzaboláznia. Háborúk.

A végső tökéletesség: népszövetség.

{Az államtest. Az egyes ember veszít, ám nyer az egész tagjaként, s a tökéletesség felé tart.}

A <törvényes> felsőbbtség gyakorolta kényszer kifejleszti a tehetséget {és erényeket}, és csiszolja az erkölcsöket. Amiből továbbá 2. a tisztesség valamiféle kényszere is fakad (esztétikailag) {erkölcsök}. Az ember <utolsó> harmadik meghatározottsága, hogy másoknak a valódi tisztességről alkotott s letisztult véleményéből egyfajta morális {külső} kényszer születik, merthogy sem hivatalhoz, sem asszonyhoz nem juthatni, sőt, még a többiek társaságát sem élvezhetni derekasság

híján. A papság jó neveltetése és helyes fogalmai. Csupán ama szokás eluralkodása szükségeltetik, hogy csakis az erénynek adózzunk nyilvános tisztelettel, a prédikátornak, példának okáért. Nem a szívnek kell jobbá lennie, hanem a *sentiment*-nak. A felsőbbség nem firtatja az erényeket. Róluk a *publikum* ítél. Megtagadhatjuk valakitől a tiszteletet, anélkül, hogy megsértenénk. Szívesen ítélkezünk mások fölött. A moralitás most elszigetelt. A fák egymást szorítják rá az egyenes növényre. A legjobb a lelkiismeret kényszere.

A köztes állapotok.

Hol veszi kezdetét a jobbulás? 1. Népszövetség. 2. Társadalmi szerződés. 3. Nevelés.

* * *

Meddig kell a nevelésnek mechanikusnak lennie? Fegyelem. Kultúra.

Szilárdan hiszem, hogy a jó csírái még várják kibontakozásukat. Ott vannak bennünk; az ember a társadalmi egész számára rendeltetett. Annak egykor a legnagyobb tökéletességre kell jutnia, s benne minden egyes embernek is. Attól fogva örökkön örökké tart majd.

* * *

Bármint festett is az ember kezdeti állapota, ma úgy hozza a természet rendje, hogy a jó a rosszból fakad, avagy helyesebben szólva, a rossz szolgál ama <rejtező> hajtóerővel, mely a jó rejtező csírát kibomlani készíti, s ösztökeje híján e csírák örökre rejtve maradnának. Ekként állnak a dolgok az emberrel mint állati fajjal.

* * *

1. Különös vonása az emberiségnek, hogy <nevelésre szorul> minden jót neki magának kell kiötlenie, s a szabadság által birtokba vennie. (A művi ösztönök [Kunstinstinkte] hiánya.)

2. Hogy társadalomban létezni született, és abban alakítja ki önmagát.

3. Hogy az egész faj a tökéletesség felé halad.

4. Hogy az ember mindennemű kiskorúságából a nagykorúság felé tart.

5. Minden természeti adottság végső kibomlása. Elégedetlenség önmagunkkal: eszmény. [1775–77., talán 1773–75.]

1500.

[I. oldal:] {Az emberben olyannyira erős saját tökéletesítésének hajlama,⁴³ hogy akár egész népeket is fölöslegesnek gondol, ha azok fejlődésüket lezárták, s csupán az élvezetnek élnek – úgy tartván tudniillik, a világ mit sem vesztené, ha Otaheite⁴⁴ alámerülne a tengerbe.}

Az ember (még ha szabad is) oly teremtmény, akinek úrra van szüksége. Ebben alábbvaló minden állatoknál, hisz azok, hogy közösségükben megmaradjanak, nem szorulnak úrra. Az ok szabadságában rejlik, hisz őt nem a természeti ösztönök hajtják, melyek valamely nem minden tagját a másikkal megférni késztetik, hanem hangulatok és ötletek űzik {vagy akár alaptételek}, melyek nem tűrik az egyetértést körükben. Ám nemcsak e szabadság a ludas egyedül, hanem a hajlam is, hogy eltérjen az ész előírta rend zsinórmértékétől, és ötleteinek és vonzalmainak kedvében járva kivonja magát ama rend fennhatósága alól. Képes igazságtalanul cselekedni, mert megvannak hozzá a hajtórugói, s az a valami, ami benne magában rejlik, s aminek vissza

⁴³ Az eredetiben *Trieb*, vagyis *ösztön* inkább, ám ebben a szövegben az *ösztön* inkább az *Instinct*, a szorosan vett (állati) ösztön fordítása, bár Kant egybeült az *ösztön* kifejezést tágabb vagy lazább értelemben is használja: „A hajlandóság és a kívánság tárgyának ismeretét feltételező hajlam között helyezkedik el az *ösztön*, amely az arra érzett szükséglet, hogy olyasvalamit élvezzünk, amiről még nincs fogalmunk (mint az állatok művészeti ösztöne vagy a nemi ösztön)” – *A vallás a puszta ész határain belül*, Gondolat, Budapest 1974, 156.

⁴⁴ Az 1767 júliusában Wallis, illetve 1768 áprilisában Bougainville fölfedezte Tahitiről van szó, ahol első útján Cook is hosszabban elidőzött (1769 áprilisától júniusig); Wallis a szigetet III. Györgyről nevezte el, Bougainville a sziget lakói által használt *Taiti* nevet ragasztotta rá (*Sammlung der besten und neuesten Reisebeschreibungen* etc., Berlin, Mylius, 1773. XI. 540. ff.), ahogy Cook is,

kellene őt tartania, megbízhatatlan. Úrra van szüksége tehát, aki megtartja őt a rendben s fegyelemben, oly rendben és fegyelemben, amely nem fönntartani hivatott az embert, hanem megtartani őt a többiek körében. Kell, hogy uralkodjanak fölötte, és mit sem utál jobban, mint ha uralkodnak rajta, és korlátok közé szorítják. Saját biztonsága érdekében {szükségből és csak} színleg engedelmesen aláveti magát az uralomnak, hogy másokra lesújthasson, ő maga pedig biztonságot leljen annak védőszárnya alatt; mégis titokban mindig azon igyekszik, hogy kivonja magát az uralom alól, s kötetlen szabadságban éljen, míg ellenben az őt magát érintő ügyekben másokat szívesen vet alá a törvény kényszerének. Elismeri a törvény méltányos voltát, csak épp kivétel óhajtana maradni.

{Minden jót emberektől kapunk, hasonlóképp ők bocsájtanak ránk minden rosszat is. Ezért a többiekhez fűző szenvedély. Uralomvágy.}

Mármost honnan szerezzünk urat az emberek fölé? Ennek az úrnak nem volna szabad még csak akarnia sem igazságtalanul cselekedni, különben maga is úrra szorulna megintcsak. Nem lehet ember tehát. Ám más urat nem szerezhethünk.

Nem választhatnánk-e magunknak valaki korlátlan urat? Megtehetnénk alkalmasint; ám szándékunk ezzel is csak annyi volna, hogy kormányzása gondoskodjék arról, amiben hiányt szenvedünk, az igazságoságról tudniillik a köz dolgaiban, s hogy tegyen igazságot közöttünk. Ezért hát nem engednénk meg mindent neki, csak ami ennek eszköze. Ha mindent megengednénk, aligha is emelhetnénk panaszt ellene; ám ő maga semmiképp sem állítható oly magasra, hogy bármi, amit tesz, mindjárt jogos is legyen. Gyermekeinket nem foszthatjuk meg természetes joguktól. Vagyis nem lehet egyetlen ember.

aki azonban nem vette észre, hogy a sziget neve előtt elhangzó „o” névelő, és ezért *Otaheite*ként emlegeti. Kant tehát a sziget említésekor nem Bougainville-hez vagy a Cook második utazásáról beszámoló, és a sziget nevét illetően Cookot helyesbítő Georg Forsterhez, hanem Cookhoz csatlakozik, akinek utazásairól az említett Georg Forster *Geschichte der See-Reisen und Entdeckungen in Südmeer* etc. című könyvéből értesülhetett (Berlin, 1778., 4. kiadás I. 207. ff., II. 79. ff.).

[II. oldal:] {Háromszoros kiskorúság: a gyermeké, az alattvalóé és a bűnvallóé.}

Csak egyetlen egy olyan eset van, amikor még csak nem is történhet igazságtalanság velünk: ha, ami történik, arról a magunk akarata szerint határoztunk. Kell lennie mégis egy másik akaratnak is. Ezért összhangba kell hoznunk a magunkéval. Ez az egyesült akarat az uralkodó akarata. Az uralkodó soha nem parancsolhat csak valamely résznek, különben jogvitába bonyolódna, az egész mint egész fölött kell uralkodnia, általános törvényekhez igazodva.

* * *

Mert az erőszakos cselekedetek szükségessé teszik a polgári <társ> alkotmányt – melyből minden jónak fakadnia kell –, ám ugyanakkor támadják is, és útjába állnak: ezért a történelem akár úgy is szemügyre vehető és előadható, mint a megengedés és kényszer hatásainak és visszahatásainak folyamata, a törvényekhez alkalmazott szabadság {rendszerének} előrehaladása, illetve a hódításvágy és állam-egyensúly viszálya. Mint függtek össze evvel a vallás, az erkölcsök {szokások} és a tudományok mint okok, valamint az országos és városi ipar s kereskedelem mint okozatok.

A görögöknél sok kis állam, melyek vallása semmi hatással sem volt a filozófiára, de mindegyik államban másfajta kormányzat, s a népnek a kormányzásban mindenütt valami része volt. Viszály a nép és az uralkodó felsőbbség között. Demagógok. Jogelmélet, szónokok és szofisták. A nép mindenkor maga ítéltetett állapotáról. Itália, apró államokra tagolva kezdetekben. Nemesség és nép. Semmi hír más államokról, azok otromba kormányzatáról, ahol is a nép egészen passzív volt. Barbárok. Király, basa, vezír. Cadileskier. Mufti.⁴⁵ A történetírók sora, ahogy Görögország és Róma hatalma nőtt.

⁴⁵ D. Nerretter (*Neu eröffnete Mahometanische Moschea*, 1703., 244-245., 248-249.) szerint a legfőbb mohamedán világi pap „a mufti, a mohamedánok pápája, akinek ítéletétől függ minden, (...) mind egyházi, mind világi ügyekben. 2. A

{A hajtórugókat illetően az embert jól láthatóan az a hajlama különbözteti meg más állatoktól, hogy a neméhez tartozó többiek szemében magának megbecsülést akar szerezni, és érvényesülni akar. Ezért szeretné, ha félnék vagy tisztelnék, ha előnyök reményében mások igénybe vennék szolgálatait, vagy szeretnék őt. Ezért akar szert tenni hatalomra, érdemekre, gazdagságra és lekötelező modorra (*politesse*). Az ok alkalmasint, hogy jószerencsét vagy bajt az emberre jobbra nem a természet hoz, hanem a többi ember. Ám a mások befolyását sem oly nagy szerencsének, sem oly nagy bajnak nem tartaná, ha nem volna meg benne, okként, a hajlam, melyet a természet a társadalmi összetartozás kedvéért oltott belé. E hajlam minden tehetségünket latba vetni indít, hisz jóval több művészetet kíván akarattunkkal az emberekre, mint csupán a természetre hatnunk. E hajlam megnyilatkozik a gyermekben, a vademberben s í. t., s í. t.; és mert az ember e tárgyban másokkal minduntalan összeütközik,⁺ e hajlamból törvény születik, melynek ha szót fogad, leginkább az emelheti becsét, az tudniillik, ha mindenkor valamifajta közszellemhez igazodva cselekszik. Morálitás.}

⁺{Mindeme dolgokban akkor sikeres, ha kisebbít másokat; ellenben a morálitás oly érték, amely megfér a mások becsével.}

Az emberi természet egyetlen dísze a szabadság. Általa {lesz személy,} tehet méltóságra szert, általa lehet az élet, a szerencse vagy a természet javaira érdemes. Az állat anélkül élvezi az életet és a természetet, hogy erre méltó volna. Nem lehet végső cél tehát. Csakis az ember lehet a teremtes végső célja. [1775–77.]

chadeleser, aki a mufti után minden polgári vagy egyházi ügy bírása (...) A mufti vagy mofti a mohamedánoknál jog szerint mintegy órakulom, avagy vallásuk szócsöve, kinek is tiszte a mohamedán törvény minden vitás részletét és minden más bonyodalmat is megoldani (...) A mufti után a cadislecher (kadilesker) következik, a hadi ügyek bírása. Ily dolgokban bármely bírósági természetű ügy rá tartozik. Mert a katonának ott, szemben más alattvalókkal, megvan az a szabadságuk, hogy vitás ügyekben senki más ítéletét el ne fogadják, csak tisztjeikét.”

[I. oldal:] A keleti nemzetek a maguk erejéből soha nem lépnének a jobbulás útjára.

Az emberi nemnek a tökéletességhez tartó folyamatos haladását nyugaton kell keresnünk; onnan árad szét a Földön.

{Az emberiség természettörténete. Vadak. Csírák, adottságok.}

{Rendeltetésünk betöltésétől igen távol vagyunk még. A fél Földgolyót alig 200 éve, hogy fölfedezték, mint 900 éve a Keleti-tengert.}⁴⁶

* * *

1. Az emberi nem végül teljességgel betölti rendeltetését. Ezt csak a tökéletes polgári alkotmány, s így a tökéletes államalkotmány, vagyis a természet- s a nemzetközi jog tökélye teszi lehetővé.

2. Az emberek társadalomban élni alkottattak. Méhkas. Kölcsönös kényszer alatt kell állniok, hogy egyikük szabadsága korlátozza a másikáét, míg csak létre nem jön a legnagyobb egyetemes szabadság – mint a fák az erdőben.

{A jó, melyből az első ember kicsöppent, az ártatlanság volt, s ekképp a jó utóbb mégis a rosszból fakadt. Az ember a legnagyobb jóval kezdi, mit csak természet adhat, és a szabadság legnagyobb fokú nyersségével. Törvény}

⁴⁶ A 900-as szám bizonytalan, lehet 1900 vagy 1400 is. A „Keleti-tenger felfedezésénél” Kant talán a tengeri hajós Wulfstan Schleswig-től Trusóba vezető útjáról írt beszámolójára gondolt, melyet Nagy Alfréd király (849-899?) fölvelt Orosius-fordításába; ez utóbbit 1773-ban D. Barrington megjelentette. A beszámoló latin fordításban is megjelent ekkortájt: J. Langebek, *Scriptores rerum Danicarum medii aevi* 1773. fol. II. 106. ff. Barrington kiadványára egyebek közt a *Göttingische Anzeigen von gelehrten Sachen* 1773. I. 559. lapja hívhatta föl Kant figyelmét; ez a folyóirat egy Murray-tanulmány kapcsán már korábban (1765. II. 625-629.) is foglalkozott Alfréd király Orosius-fordításával, megemlítve Wulfstan utazását.

{A barbárság törvény nélküliség; mégis barbár minden, ami csorbát ejt azon, ami jogos.}

3. Szabadság, erőszak és törvény.

1) Szabadság törvény híján, következőleg jogszerű erőszak híján, ez a vadság {anarchia}. 2) Szabadság és törvény erőszak híján, ez a lengyel szabadság. Lehetetlen állapot. <Törvény>. 3) Erőszak törvény és szabadság híján, ez a barbárság. 4) Erőszak és törvény szabadság híján, ez a despotizmus, az önkényuralom. {Akárcsak a négy szillogisztikus alakzat.}

4. Ha egy népre elsőnek a törvényeknek engedelmeskedő szabadság köszönt és csak csekély erőszak, s az utóbbi csak a törvénnyel arányosan növekszik, a köz a legnagyobb fokú tökélyre emelkedik. Megvalósul a természetjog. Minden tehetség kibontakozása. {Görögök. Rómaiak. Germán népek. Ázsiaiak.}

5. Ha népcsoportok egymás közt törvényt hoznak, és szövetkezett erőszakot teremtenek, kialakul a külső biztonság. <Barbarizmus>. Népszövetség: ST. PIERRE.⁴⁷

A jó eredete a rosszban

{Az egyetemes történet terve}

1. Az emberekben van egyfajta képesség és <hajlam> ösztön, hogy társadalmat alkossanak; ám erőszakosságuk miatt nem bíznak meg egymásban. Ezért félelemből mindegyikük igyekszik elébe vágni a másikának; kis csoportokba verődnek, hogy elkergezzék egymást. Elterjedés a Földön.

{A szabadság és ész is jó.}

Az állatiság és ösztön jó.

Az állatiság és az szabadság (az állatiassággal társult ész) rossz. Az ész közvetítésével azonban meghozza a jót.

{A rossz a jóra indító hajtórugó.}

⁴⁷ A St. Pierre apátra történt utalást kommentálva Adickes a 488. antropológiai tárgyú reflexióra hivatkozik, mely is – a kedélybetegségekkel foglalkozó paragrafusokhoz készült följegyzésként – így szól: „Vannak fantasztái az észnek, amilyen ST. PIERRE, PLATÓN, ROUSSEAU.” (Bd. XV., 210.).

2. Gyarapodnak, de a társadalom nem maradhat fönn a nyers vadság állapotában. Ezért a törvény és erőszak. {A fák egyedül. Erdőben.} E polgári egyesülés híján lustán tengődnének, mint a birkák, és tehetségeik sohasem bontakoznának ki. Mily hamar barbárrá válnék az a művelt kis nép, melynek körében csak gyöngé főhatalom találattik.

{Fényűzés. Kereskedelem. Tudomány. Szabadság.}

3. Háborúkat indítanak, és hajlamosak rá, hogy erőszakkal egyesüljenek. A gall fejedelem. A háború haszna. Egymás fölébe akarnak kerekedni, és tanulnak egymástól. Az államok különválása.

4. Ha minden tehetség szárba szökken (nevelés), a természet javulni ösztökél. a) Színlelés. b) Féltékenységek. c) Uralomvágy. A tisztesség, a törvény, a lelkiismeret kényszere.

[III. oldal:]

A. Gyermekként

1. A természet <kiművelése> kibontakoztatása <szoktatása> és gondozása.

2. A {szabadság} negatív kormányzás {a}, fegyelem: megfőkezendő az elvadulást, a gonoszságot és tébolyt.

3. Az értelem pozitív pallérozása.⁴⁸ Az állatoknak nincs rá szükségük.

4. Az ész és jellem kiművelése. {Alapelvek segédelmével.} Kezdetől szem előtt tartva a moralitást.

Mindent a természet, a társadalom s a köz mértéke szerint. Másodszor nem elébeavágva az életkornak, mégis [megteremtve] előbb a mechanizmust abban, ami empirikus.

a) Szabadnak kell lennie, ha engedi, hogy mások szabadok legyenek.

⁴⁸ A „Berlini antropológia-füzet” 827-828. oldalán a következők olvashatók: „A pozitív okítás ügyes modorára vall, ha korán és könnyedén tanulunk nyelveket, nem sokat kínoztatván a grammatikával, hogy időnk maradjon szorgalmunkat más dolgokra fordítani. Jó módszerrel a gyermek 12 éves korára annyira elsajátíthatta a nyelveket, hogy anyanyelveként beszéli őket, amint arra példával szolgál a BASEDOW-féle Philantropia”.

b) Igénytelen s edzett. Vidám szellemű, nagyvonalú, derék, *polisson*,⁴⁹ és kedvvel szorgoskodik, inkább érzékeit, mintsem fejét használva közben.

c) Meg kell éreznie a törvények erejét, s meg kell tanulnia tisztelni tekintélyüket. Először passzív engedelmesség. A rend kedvéért. Másodjára mechanizmus, utóbb a génusz.

d) Éreznie kell gyermeki gyöngeségét, de nem zsarnoki parancsra. Ne [élvezhesse] rendje előnyeit.

e) Nem szabad alakoskodásra és affektálásra kényszeríteni, még a vallás dolgaiban sem.

f) Távol kell tartani tőle azt a balhitet, hogy a mások vélekedése már önmagában véve is fontos volna, és hatalommal bírhatna fölötte. A rend kedvéért tudomásul kell vennie e balvéleményt.

g) A mások jó véleménye, a megbecsülés nem lehet közömbös előtte, mert a mások ítélete tükör, melyet elébe tartanak. <Tiszteségtudó.> Tisztesség.

h) Igazságszeretet.

i) Emberiesség, anélkül, hogy már könnyelművé válnék {gyöngéség a természettel és az állatokkal bányán}.

k) Az emberek joga szent kell, hogy legyen előtte.

l) A saját személyében rejlő emberi-ség.

m) Tudnia kell megférti másokkal, irigység és féltékenységgel nélkül. Barátság, általános nyájasság, szolgálatkészség. BASEDOW intézete.⁵⁰

⁴⁹ Szabadszájú, vásott kölyök, utcakölyök. A „Berlini antropológia-füzet” 831-832. oldalának tanúsága szerint Kant Rousseau-ra utal itt, aki is az *Émile* II. könyvének vége felé használja e kifejezést, mondván, a közönséges elmék ilyennek látnák a 12 éves Émile-t, akinek gondos neveltetése csak a tisztánlátó embernek ötlük rögtön szemébe.

⁵⁰ A „Berlini antropológia-füzet” 823-824. oldalán a következők olvashatók: „A mai BASEDOW-féle intézetek az első oly intézmények, amelyek kész terv alapján létesültek. Századunk mindama jelenségei közt, melyek az emberiség tökéletesedésének szolgálatára születtek, ez a legjelentékenyebb, s általa az egész világon új formát ölt minden iskola, az emberi nem megszabadul az iskolai kényszersztól, miközben ezek az intézetek melegágyai számtalan tanítómester-palántának is.”

Amint képes megérteni a morális fogalmakat, rá kell vezetniük, hogy a természetből annak szerzőjére következtesen, tisztelje őt, s érezzen hálát iránta.

B. Ifjúként pozitíve

1. A nem kötelességei.
2. A polgárei. Tisztességtudás. Érdem.
3. Az ember kötelességei.
4. A keresztényei. [1775–77., vagy 1780–89.]

1521.

[I. oldal:] Az emberi nem karaktere⁵¹

{Mi az ember természet szabta rendeltetése? A legmagasabb kultúra. – Mi az az állapot, amelyben ez lehetséges? A polgári társadalom. Melyek a hajtórugók? Az összeférhetetlenség⁵² és féltékenység. Munka. Mi az ember ész szabta rendeltetése? Moralitás. A hajlam szabta? Jólét szabadságban.}

I. A természet rendszerében, állatfajként.

{Minden égövön és minden természeti környezetben megél.}

{1. Összehasonlítás az állatfajokkal. 2. Eszes lényekkel. Az utóbbiak közt az ember eszméjével, azzal, amilyennek lennie kellene.}

a) Hogy négy- vagy kétlábon járó lény-e? Moscati. Hogy a gibbon rokona-e, vagy az orangutáné? LINNAEUS, CAMPER.⁵³ A kéz és ujj a tehetség jelei.

⁵¹ A cím az *Anthropologie in pragmatischer Hinsicht* fejezetcíme (II. rész E); a jegyzet valószínűleg azokhoz az előadásokhoz készült, melyeken a „Danzigi antropológia-füzet” 124-127. lapjai is alapulnak.

⁵² Ungeselligkeit, azaz a *társiatlanság* a *társiasság* fordulatból.

⁵³ A nevek valószínűleg újra arra a kérdésre utalnak, vajon a gibbon, az orangután és a csimpánz két vagy négy lábon járni rendeltetett-e; mint Adickes jegyzetéből kitérnek, Camper több tanulmányban igyekezett kimutatni, hogy az

{Nagyság, kor, alak.}

b) Hogy gyümölcs- vagy húsevő-e? Redős gyomor. Annak sava. A dajka teje: más, mint a tehéntej.⁵⁴

A burjátok PALLAS nyomán, a norvégok FABRICIUS nyomán.⁵⁵ A grönlandiak.

c) Hogy ragadozó-e? Sem karma, sem tépőfoga. Mindazonáltal erős a karja. Fekete-erdei medve. Mászik.

d) Él benne az önfenntartás ösztöne. Nem tud úszni.

e) Hogy társas vagy magányosan élő állat-e? Vadkutyák.

II. Viszonya a világ rendszeréhez, értelemként. {Az emberi nem az eszes lények között.}

{1. A természeti cél: a faj fönntartása. 2.-szor annak tökéletesedése.}

A. Nevelni kell. Okítás és fegyelmezés. Az állatok nem kapnak okítást, kivéve a madarakat énekből. Beszélni tanul {belülről fakadóan}.⁵⁶

orángután igazi négylábú, alkalmatlan a tagolt beszédre, és semmi lényeges hasonlóság nincs közte és az ember között.

⁵⁴ A königsbergi városi könyvtárban őrzött, az *I. Kants Vorlesungen über die Anthropologie im Winter 1792* címet viselő antropológia-füzet (Ms. 1730.) szerint (123.) Kant álláspontja a kérdésben a következő: „A gyermekeket akkor táplálja leginkább a tej, ha az anya vagy dajka húst evett. Ha a dajka nem táplálkozhat rendesen, a teje összefut, mint a tehéné, és nem jó.” A „Danzigi antropológia-füzet” 125. lapján: „A hússal bőségesen táplált dajka teje nem savanyodik meg forraláskor, akkor sem, ha citrom levét csöpögtetik bele. Csupa zöltségfélével táplálkozván az anyatej a tehéntejhez hasonlatos, ezért a gyermek számára kedvezőbb, ha a dajkák gyakorta húshoz jutnak.”

⁵⁵ P. S. Pallas, *Sammlungen historischer Nachrichten über die Mongolischen Völkerschaften*, 1776, I. 131-136, 182; uő., *Reise durch verschiedene Provinzen des Russischen Reichs*, 1771, I. 315. ff., 1776, III. 404. f.; J. Chr. Fabricius, *Reise nach Norwegen mit Bemerkungen aus der Naturhistorie und Oekonomie*, 1779, 259-260.

⁵⁶ A Puttlich-féle antropológia-füzet (*Anthropologie von Herrn Professor Kant, vorgetragen nach Baumgartens empirischer Psychologie, nachgeschrieben von Christ. Friedr. Puttlich*. Königsberg, im December des 1784sten Jahres. 4°. 326 oldal, a Königsbergi Egyetemi Könyvtár tulajdonában. Ms. 2577.) 317-318.

B. Mindent magának kell, hogy köszönhessen {magát a humanitást is} {az ösztönöktől elhagyatva}. {A kezdet nyersesége.} Táplálkozás, hűján bizonyos ösztönöknek. Öltözet. Fegyverek. Ház.

C. Nemzedékről nemzedékre tökéletesedik, egészen a fényűzésig {azaz hozzátesz valamit ahhoz, amit tanult}. <Minden éghajlat alatt meg> Mesterségbeli tudása révén minden égövön megél. Természeti állapot. Aranykor.

{Tökéletességre jutását csak egy tökéletes társadalom berendezésével eszközölheti ki.}

D. Hogy vajon a nyers, avagy a kifinomult állapot illik-e inkább rendeltetéséhez. ROUSSEAU a tudományok káráról. Az emberek közötti egyenlőtlenségről. {A kultúrából fakadó egyenlőtlenségről. A természeti állapot mögöttünk. A kiteljesedett mesterségesség [Kunst] újból természetté lesz. Köztes kor.}

{D. Végső célja a *status civilis* kiteljesedése.⁺ A tehetségek kibontakozása.}

⁺{amire összeférhetlensége [Ungeselligkeit] hajtja: az embereknek a szabadság törvényeihez igazodó rendszere – melyből minden jó fakad.}

Az ember esetében az egyed természeti rendeltetése különbözik a nem rendeltetésétől. A többi állat esetében az egyed tölti be rendeltetését, az emberi természet rendeltetésének egészét azonban csak a nem. Mert nemzedékek során át a nemnek a nyers természettől oly tökéletességig kell fölküzdenie magát, melyhez az adottságok föllelhetők ugyan a természetben, a fejlődés azonban az ember saját műve, mesterséges tehát, és az egyén nem viheti végbe, csak a nem.

lapján a következők olvashatók: „Hogyan tanult meg beszélni az ember? Úgy tűnik föl, az emberi nyelv azáltal keletkezett, hogy az ember hangokkal szeretne volna kifejezni érzéseit. Ezért van, hogy a hangokat szokásosan az érzelmekkel megegyezőnek találjuk. Aligha léphetett színre a Földön már e képességgel megáldottan az ember, hisz akkor rendelkeznie kellett volna mindama fogalmakkal, melyeknek a szavak csak jelük. A nyelvet tehát fokról fokra találta ki, ahogy a madarak énekelni, a kutyák ugatni tanultak, mert ahogy az ének sem teremtséüktől fogva sajátjuk a madaraknak, különben hisz velükszületett tulajdonságuk kellene, hogy legyen, ami azonban ellenkezik a tapasztalattal, az emberi nyelvről sem mondható el ez.”

{Nem a boldogság élvezetére, hanem összes tehetségeinek kifejlesztésére teremtetett.}

[III. oldal:] Az ember egyfelől az *állatok neméhez* [Geschlecht] tartozik, s a természet nem tett kivételt a kedvéért. Érzi az éhség, a kényelem, a nem szükségletét, s meg kell fizetnie a természetnek járó adót mind életében {az állatok birodalmához tartozván}, mind halálában {táplálván a növények birodalmát}. Másfelől az *erkölcsi rendhez* tartozik, és arra rendeltetett, hogy magából az állatiságnak fölébe emelkedő morális személyiséget formáljon.

{A természet végső célja a kultúra. Ám ez nem végcélja az észnek; a legelső: az erők kibontakozása, következésképp ellenállás.}⁵⁷

Az emberállatban megvannak ama tökély adottságai, melyre, ha rendeltetését betölti, egy állatfaj egyedeiként az ember szert tehet. Egyszerűség a szükségletekben, és szerénység azok orvoslásában. Elégedettség és ártatlanság ennek gyümölcseként. A természeti állapot – eszmeileg nézve – aranykor, a nyersesség és tudatlanság kora.

Ám az ember nem maradhat meg benne, és kilép a természet rendjéből, még mielőtt szert tett volna az erkölcsi rend eszméjére, és így fejlődik ki:

A morális ember. Az ismeretek, melyekből vágyak és szükségletek fakadnak, emezekből pedig nyomorúság. Az ember kiműveltté lesz, de nem lesz civilizálttá. Beköszönt a civilizálódás, s vele a fényűzésig nő a kultúra. Most már hogy moralizálódjék, arra volna szüksége, s legott betöltené rendeltetését. A természeti ember ekkor az ész emberével egybevág. De csak a faj tölti be rendeltetését, nem az egyén.

⁵⁷ Erich Adickes jelzi, hogy a központosítás e sorokban bizonytalan; az általa javasolt értelmezés: de ez nem végcélja az észnek, mert az a *moralizálódás*; a természet legelső célja: az erők kibontakozása. A königsbergi városi könyvtárban őrzött antropológia-füzet 568. oldalán a következők olvashatók: „A végső természeti cél a kultúra. De mi végre? Minden tudásunkat [Kunst] latba vetve a legnagyobb morális tökéletességet kellene kieszközölni tudnunk, ez a végső morális cél, az erkölcsök moralizálása, mintha ez volna a végcél, rendeltetésünk teljessége.”

{Az emberi nem rendeltetése dolgában való előmenetelének legnagyobb akadálya, hogy újra és újra eltér természetű rendeltetésétől:

1. A természeti ösztönökben {1. az élvezetben}. 2. Tudomány stb., kultúra. 3. Szabadság. Két egymással szembeszegülő rendeltetés. Mindig nehézségekkel kell megküzdenie.}

A kultúra saját fizikai rendeltetésétől mindinkább eltéríti az embert, hisz e fizikai rendeltetés mindig ugyanaz marad, fönntartandó az állati fajt. {A baj eredete.}

1. A természeti korok nem vágnak egybe a polgáriakkal. Állatként úgy 9. életévéig gyermek, polgári tekintetben a 20.-ig. Az ifjú és a férfi állati voltában, úgy a 17. életévtől, egyre megy. Polgári állapotban éppoly korán serdül ifjúvá, ám jóval később érik férfivá. Bűnök és károk.

{1. Az első kérdés: mire rendeltetett vajon az emberi nem, élvezetre-e, avagy kultúrára.

2. Melyik az az állapot, amelyben a nem betölti küldetését: a természeti, avagy a polgári állapot [Civilzustand]?

Emennek nehézsége. Szüksége van valami úrra, s az maga megintcsak ember. A népek háborúja.}

[III. oldal:] {A tudományok nem tartoznak hozzá az egyes ember rendeltetéséhez, ám hozzátartoznak az emberi neméhez.}

2. A tudomány ösztöne nem alkalmazkodik az élettartamhoz, az élet élvezetéhez, s még az életnek a természetben való fenntartásához sem. Minden szembeszegül a természettel, s bár az élvezetek egyre sokrétűbbek lesznek, ám mind fáradtságosabban megszerezhetők, és útjában állnak a boldogságnak.

{3. Az ember természettől szabad (és egyenlő). A polgári társadalom szüli az egyenlőtlenséget és a kényszert. Végül a törvényeknek alárendelt szabadság.}

⁵⁸ Rousseau „paradox tétéleire” *Az emberi történelem föltehető kezdetében* és az *Anthropologie in pragmatischer Hinsichtben* is visszatér Kant, az utóbbi II. része E fejezetének C pontjában a következőképp exponálva álláspontját: „Nemünk éppoly kevésbé tűnik betölthetni rendeltetését a boldogság tekintetében, amire hogy állhatatosan törekedjék, a természet ösztökéli őt, de amit az ész ama

ROUSSEAU három paradox tétele.⁵⁸

1. A kultúra (tudományok okozta) káráról {a nyerseségből a kultúrához}.

2. A civilizálódás avagy polgári alkotmány (az egyenlőtlenség alkotmánya) káráról {az egyenlőségtől az egyenlőtlenséghez}.

3. Az oktatás és erkölcsnevelés mesterséges módszereinek káráról {nevelés}.

{1. A természetes erő és egészség elvesztése. 2. Boldogság. 3.

Ártatlanság.}

{Az ember nem élvezetre, hanem munkálkodásra teremtett.}

Az *Émile* {2. Az egyenlőtlenség eredete. 3. Társadalmi szerződés} arra az alapelvre épül, hogy az ember természettől jó, és sem az erény, sem az igazi bölcsesség nem olyasmi, amit megtanulhatnánk, csupán távol tartani akarhatjuk a szívtől és fejtől a rontást, és kifejleszteni a bölcsességet.) Negatív edukáció. ROUSSEAU végső szándéka mesterségesesség [Kunst] révén rábírní arra az embert, hogy egyesítse a kultúra és a természeti állapot minden előnyét. {ROUSSEAU nem akarja, hogy *visszatérjünk* a természeti állapotba, csak hogy *visszanézzünk* rá: a végletek egyesítése.}

Végül a polgári (állam-) és nemzetközi jog: az *előbbi* a szabadság és egyenlőség teszik a törvények uralma alatt, az *utóbbi* az államok biztonsága és jogai, melyekért nem önnön erejük szavatol, hanem törvények.

A. *A rossz*, a véték és a nyomor *eredete a jóból*. Az ember kiválik a természeti állapotból, és odahagyja az ösztönöket, átadja magát a

föltétellel – nevezetesen az erkölcsiség föltételével – korlátoz, hogy boldogságára méltónak kell lennie. – Azt a hipochonder (rosszkedvű) ábrázolást, melyet ROUSSEAU nyújt a természeti állapotból kimerészkedő nemünkről, nem szabad a természeti állapotba, az erdőbe való visszatérés dicséreteként értenünk, mintha ez lett volna valódi véleménye, midőn hangot adott a nehézségnek, mellyel nemünk küzd, hogy a rendeltetéséhez való folytonos közeledés kerékvágásába zökkenjen; e kérdésről nem alkothatunk könnyelműen véleményt: a régi s újabb korok tapasztalatai minden gondolkodó embert zavarba ejtenek, s kételyekkel töltönek el azt illetően, vajon nemünk dolgai valaha is jobban állnak-e majd” – *Werkausgabe*, Bd. XII., 680. A fejtegetések folytatását az 1498. reflexió kapcsán idéztük már.

boldogságról való okoskodásnak. Felhagy vele, hogy ösztöncire hallgatva táplálkozzék, és új táplálék után néz, még ha az ártalmára van is. Felejtí az egyszerű nemi ösztönt, és a test elfedésével fölcsigázza a képzelőerőt. Megtanul a jövőbe nézni, és először érzi az eljövendő bajok <vagy>, fájdalmak, a fáradságos munka {a vadember lusta volt} és a halál gondját. Lehúzza bundájukat az állatokról, és abba próbál beburkolódzni, és tetejébe e gorombaságnak azzal hízeleg magának, hogy az isteni gondviselés az ő kedvéért adott bundát az állatoknak. Föltalálja a magvak elültetését. {Aranykor} A megszelídített állatok. Társas tulajdonába keríti a földet.

{Nem az élvezet, hanem erőinek kifejlesztése volt a természet célja. A jónak a nyerseségből kell kifejlődnie: ez volt a természet terve. Az ember az oka, hogy a jónak a rosszból kell kifejlődnie. A rossz kényszerít a jóra – jámbor birkák.}

[IV oldal:] Föltalálja a tüzet, a fémeket {a rezet előbb a vasnál}, a polgári kormányzatot {Pénz. Írás. Számok.}, ahol a fensőbbség magának tartja fönn a gyilkosságért vett bosszú jogát, maga azonban Istennek tartozik engedelmességgel {ám mindez csak a káiniták alatt}.⁵⁹ A női nem bájaival csigázza föl a természetes ösztönt, s a nyers állapot férfiuralmának megdöntésébe fog.⁶⁰ A gazdagság és jólét ráveszik a szabad vadembert, hogy elfogadja a polgári alávetettséget is. A fényűzés elárad mindenben, és a dúskálás megrontja az egész emberi nemet.

⁵⁹ Amennyiben tudniillik 1 Móz. 4,2. szerint „és Ábel juhok pásztora lőn, Kain pedig földművelő” – és, mint azt Kant *Az emberi történelem feltehető kezdetében* kifejti, „a földművelés (...) fölöttébb fáradságos, függ az időjárás viszontagságaitól, tehát bizonytalan, állandó letelepedést és földtulajdont kíván, továbbá kellő hatalmat ennek megvédelmezéséhez”.

⁶⁰ Az *Anthropologie in pragmatischer Hinsicht* II. részének B fejezetében („A nem karaktere”, *Werkausgabe*, Bd. XII., 650.) olvashatók a következők: „Polgári állapotban az asszony csak házasságban kínálja föl magát a férfi élvetegségének, és pedig *monogám* házasságban, ahol is a férfi megbünteti asszonyát, ha az vetélytársának csap föl, már persze ott, ahol a civilizáció még nem érkezett el a *galantéria* formájában élvezett női szabadsáig (hogy tudniillik azon az egyen kívül más férfiakat is szeretőjének mondhat nyilvánosan). Ha azonban ez már divat lett, a féltékenység pedig nevetség tárgya (ami a fényűzés korában nemigen

{Azelőtt az ember alkalmasint csak a jelen baját érezte. A fáradozásra pihenés következik, ám azt most megkeseríti a holnap nap fáradtsága. A halál nem átértzett, csupán rettegett baj.}

A természet szándéka, hogy kibontakozzék minden tehetség, s a kifejtett kultúrának köszönhetően végtére kibontakozzék és tartósan megszilárduljon a moralitás is, és ekképp megteremtődjék a boldogság és tökéletesség egyfajta, az emberi szabadságon alapuló rendszere, ám éppenséggel a szükségletek ösztökéjének segítségével teremtetődjék meg.

E szándék okán nem fordul a természet a bajok ellen, amelyeket az embernek elszenvednie kell; még az állatiságnak az eszes emberiséggel folytatott harcából eredt vétkeknek is, melyekben a régi nyereség maradék ereje mutatkozik meg, még nekik is a jóhoz való előmenetelt kell segíteniök és meggyorsítaniok. A nemzedékek hosszú sorának a világ folyásában csak annyi értéke van, amennyi az eljövendő teljes kibontakozás előmozdításából e nemzedékekre háramlik.

{Ha az emberek mindjárt kezdetben jóindulatúak és jámborak lettek volna, úgy éltünk volna, mint az ostoba birkák.}

Miért, hogy eszes és boldog lények létének oly csekély értéket tulajdonítunk, ha nem haladnak előbbre a kultúrában? Mintha pusztán valami úrt töltenének ki a teremtsében, Amerika.⁶¹

B. *A jó eredete a rosszból* azon alapszik, hogy az állatiság állapotában szükséges tulajdonságok és (belső) ösztönök a kultúra kezdetén arra készítették az embert, hogy szerzett ügyességét a többiek ellen fordítsa, mert szándékainak és önfenntartásának útjában állhattak. Hisz egy

maradhat el), lelepleződik a női jellem, az, hogy a nők a férfiakra szórt kegyvel a szabadságra tartanak igényt, s egyben az egész férfinem meghódítására. – E hajlam, bár kacérkodásként rossz hírek örvend, mégis híján az igazoló érveknek. Mert egy fiatal asszonyt örökké fenyeget annak veszélye, hogy megölygyül, s bűvkörét ezért terjeszti ki minden, a véletlen folytán férjnek alkalmazható férfira: hogy ha előállna e helyzet, kérőben ne szenvedjen szükségét.”
⁶¹ Már mint – Erich Adickes szerint – a „karibiak”, akik „előrelátás és aggodalom nélkül élnek bele a világba”, ami „az emberi értelemnek nem válik dicsőségére”, és akiket „ha nem sérül ezenközben a moralitás..., alkalmasint boldogabbaknak tarthatunk, mint akik életkedvét a fenyegető kilátások elapasztják”. – *Anthropologie in pragmatischer Hinsicht*, 491., valamint 554., jegyzet.

okoskodó állattól minden kitelik. A lustaság és a függetlenségre való hajlam hébe-hóba arra ösztökél, hogy sokat fáradjunk csupán a fáradásunk nyomában járó pihenés kedvéért. Miáltal szükségletté válik a munka. A félénkség óvatosságra tanít. Irigység. Tettetés. <Uralomvágy>. Bátorság, hogy mások féljenek, szaracénok. A kereszteshadjáratok és Konstantinápoly meghódítása elterjesztik a tudományt, ízlést és tudós szorgalmat a Keleten is. [1780–89.]

1522.

[I. oldal:] {Hogy a polgári állapot bajai a természetes jóból fakadnak, midőn az ember elhagyja a természeti állapotot; mégis, a természet a civilizált embert akarja, s a jónak végül ebből kell származnia.}

A természeti állapotban, merthogy az ember csak önmagáért létezik, s faja létezése kedvéért, sok minden jó, ami civilizált állapotban rossz lesz. {Lustaság. Gyávaság és hamisság. Uralomvágy. Bírvány.}

1. A lustaság az ember természetes hajlama az erő és életképesség megőrzésének szolgálatában. A civilizált állapotban az ember nem önmagának, hanem a nemének él.

2. Minden idegent ellenségnek tart, és félelmetesnek igyekszik mutatni magát. A félelem: a bátorság oka, a tulajdonságé, hogy ne csak magát, de családját is fönntartsa. Ezért az oktan háborúzás és a kegyetlenség. Hataloméhség.

3. Bizalmatlan az idegenekkel szemben, és alattomos.

{Állatok is élnek még e tulajdonságokkal.}

4. Elkülönül a közösségtől, melynek nagysága őt magát jelentéktelenségre kárhoztatná, és irtózik a polgári egyesüléstől. Vad szabadság tehát. Hippah Új-Zélandon.⁶²

1. cél: E megférhetetlenség az egész Földön szétszórja az embert.

⁶² A „Danzigi antropológia-füzet” 128. lapján olvasható a következő: „Nagyon nehéz bizonyítani a vadaknak, hogy barátságos szándékaink vannak. Az új-

2. cél: Polgári társadalomra kell szövetkeznie. Aminek hajtórugója:

A. Az emberek kénytelenek nagyobb társadalmakká (népcsoportokká) egyesülni, hogy másoknak ellentálljanak, vagy éppenséggel, hogy másoknak fölébe kerekedjenek. Ez azonban a vadak nemzete csak.

B. Merthogy egymás közelében élnek, jogaik gyakorta megsértik a többiek jogát. Bírákra, és a legidősebbekre szorulnak.

C. Sokan sokféleképp lehetnek egymás szolgálatára; a nagyobb családok a családfő uralma alatt a kisebbeknél tehetősebbekké válnak. Az élvezeti javak egyenlőtlensége. Szaporodnak az élet kellemetességei, és nő a pazarlás, míg mások szűkölködnek. Ők szolgálatába állnak a vagyonosoknak. *Famulus domesticus*.⁶³ A rendek egyenlőtlensége. Előkelő: aki szolgálatokat vehet igénybe; alacsony sorsú: aki szolgál.

[III. oldal:] D. A vagyonosok féltékenykedésbe és viszálykodásba bonyolódnak, ám el nem hagyhatják a földet. Belháború; végül közös uralkodó és törvény.

Az erő még hibádzik, ezért gyakori az anarchia; végül:

E. Polgári alkotmány: szabadság, törvény és erő.

F. Mivel a {szabadság} törvény{é}hez sok ész szükségeltetik <az erőszak kerül hatalomra>, az első kormányzatok {vagy} bárók. Törvény és erőszak szabadság híján, vagy: szabadság és törvény {ellenállhatatlan} erő nélkül. Az előbbi nyers marad: Mexikó, Kelet. Az utóbbi <igen kiművelté lesz, de állandó lázongás nyugtalanítja Görögország> önmagát rombolja le, és elnyelik a többiek. Lengyel szabadság.

hollandiaiaknál ezt az orr megérintése jelzi. Ezután már a tengerre néző meredek sziklára települt, cölöpökkel erődített, hozzáférhetetlen hippahban álló lakóházakba is eljuthat az ember.” Az új-zélandiak erődített falvairól Hawkesworth ír Cook első utazásáról szóló beszámolójában, *Geschichte der See-Reisen und Entdeckungen im Süd-Meer*, 1774, II. 337. ff.

⁶³ Háziszolga.

A polgári társadalomban: az ízlés kultúrája, fényűzés, minden tehetség kibontakozása. De sokfajta, nem természetes szükségletekből fakadó szükség is, a természetes hajlamon tett erőszak, véték és erény, elnyomás, ám sokasodás is, virágzás az egészt illetően, és szükség a részletekben.

Az ember levetkezte ösztöneit, ám az ész törvényeit még nem fogadta el. Elveszti szabadságát, és még nem védelmezi a törvény. Csak önmagát szereti, mégis a köz legnagyobb javát kell szolgálnia. Kifinomul, civilizálódik, de nem moralizálódott még. A fejlődés ez utóbbiban nem tart lépést az előbbivel.

* * *

Hogy minden ember a másik fölébe akar kerekedni, abból fakad mindaz, ami rossz a kultúrában, de abból fakad minden jó is. A természet maga bölcs e dologban. Ahogy mindez hajtórugója volt a Föld benépesülésének, a társadalmaknak, a polgári alkotmányoknak és minden művészetnek.

Lustaság, gyávaság, hamisság a hajtórugók. [1780–89.]

1523.

[I. oldal:] A fényűzés fokozatai:

1. Háznép, utóbb rabszolgák.

2. Többnejűség. 3. A nők és a csábítás kultúrája. 4. A nem szabadsága a rabszolgaságtól.⁶⁴ Asszonyvásárlás. 5. Monogámia és a nő condomíniuma. 6. Nyilvános érintkezés. 7. Galantéria és romantikus szerelem. 8. Az érintkezés <kifinomultsága> ízlésessége és divathóbortjai. 9. A háziasság csökkenése (a féltékenysé-

⁶⁴ Már mint a *Geschlecht* szabadsága: talán a férfinémé, tudniillik a „nyers természeti állapotban”, ahol „az asszony háziállat. A férfi megy elől, fegyverrel a kézben, az asszony háztartása javaival megrakodva követi” – *Anthropologie in pragmatischer Hinsicht*, Werkausgabe, Bd. XII., 649.

nek kijáró gúny). 10. Vetélkedés ízlésbeli dolgokban. 11. Külső csillogás és házi nyomorúság.

Vallás. 1. Természetimádás. 2. Láthatatlan lények. 3. Bálványimádás, templom, szokások, papok. 4. Szent könyvek. 5. Az ókor vallási célzatú tanulmányozása: ókori nyelvek, történelem. 6. A tudomány rendszeres művelésének és a voltaképpeni tudományoságnak az eredete, eleinte a filozófia, majd a vallás ösztökélésére. 7. Vallási pompa és a művészetek pártolása. Ily módon a kultúra legnagyobb részt a vallásnak és a fényűzésnek köszönhető.

{Nyomtatás, hajózás, kereskedelem, pénzváltás, posta, puskapor, ágyúk. Államszervezet. Egyensúly. Függelék, fegyver, a belső alkotmány szilárdsága, humanitás a háborúban.⁺ (Hunok.)}

⁺{A vadaknak a legyőzött másképp nem lehet hasznára, csak ha megehetik, a négereknek, ha rabszolgának adják el, a civilizált⁶⁵ győztesnek hasznára van alattvalóként és polgárként is.}

* * *

{2. Rendeltetések: állati rendeltetés és a humanitás emberi rendeltetése, amely fokról fokra bontakozik ki.}

1. Az ember magamagát tökéletesítő állat, és pedig nemcsak az egyén tökéletesedik, de a *species* is, sőt, kivált a *species*. Nem maradhat fönn természeti állapotban.

2. A természet szándéka, hogy kiművelje az embert, s kibontakoztassa minden tehetségét, a bajok miatt pedig nem zavartatja magát.

3. A civilizálódás és moralizálódás révén végül megterem a boldogság és erkölcsiség egysége.

[II. oldal:] 4. A dolgok e menetében nem lelhető föl a boldogság {ezért minden baj és minden rossz}, mert természeti és morális

⁶⁵ *Gesittet*, tulajdonképpen „művelt, kifinomult, jó erkölcsű, polgárosult”.

rendeltetés, természet és kultúra hajbakapnak. Az ember kilép az előbbiből, a célszerűen berendezkedett természetből, és nem teremtett még magának – valamilyen rendszer szerint – célszerű új berendezkedést.

Hogy hogyan is teremődik meg a boldogságnak ez a rendszere, amely a nyers természettel tökéletes összhangban áll, és amelyben természetté válik, ami mesterséges. ROUSSEAU dicsőíti a természetet, s minden művészetek ellenére a természet marad a mi vonatkoztatási pontunk is: hogy ugyanis erőszakot ne tegyünk rajta, hanem tökélyre vigyük inkább. Virágok, új gyümölcsök.

Kultúra dolgában akár vakon és terv híján is előbbre juthat az ember, a természet ezt voltaképp nem is a mi választásunkra bízta. Ám hogy ennek csaknem végére jártunk, tervet kell készíteni: a nevelés, a kormányzat, a vallás számára, s a tervnek a boldogság és morál a vonatkoztatási pontjai. [1780–89.]

1524.

[I. oldal:]

Az emberi nem története

{Káros előítélet, hogy azelőtt is minden épp így volt, s így lesz a jövőben is. A természet változatlan, ám nem tudjuk még, mi is a természet, s a legjobbakat kell róla föltételeznünk.}

A természet céljának az tekinthető, hogy minden teremtmény betöltsé rendeltetését, azaz célszerűen kibontakoztassa a természetben rejlő összes adottságot, éspedig úgy, hogy végül ne csak a *species*, de minden egyén is beteljesítse egész rendeltetését. Az állatoknál minden egyed betölti közvetlenül, az embernél csak a nem, generációk során át, ám végül a nem révén minden egyén is.

Mi ez a rendeltetés? 1. Hogy eszes, és tehetsége kiművelésének minden eszközével megáldott teremtményként {kibontsa összes adottságát}. 2. Hogy ne csak önmagában legyen szabad, hanem a társadalomban is, magára öltve törvényekhez szabott szabadságának <és természetes egyenlőségének> legtökéletesebb fegyelmét. 3. Hogy boldog legyen úgy, hogy boldogságának

maga a szerzője, s a legnagyobb egyetemes jó elveihez igazodik. Tehát [— — —]⁶⁶

{Személyes, polgári, világpolgári}⁶⁷

1. A legnagyobb ügyesség. 2. A legnagyobb szabadság a törvények uralma alatt (szabadság és egyenlőség). 3. A legmagasabb erkölcsiség.

<a. A tehetségre vonatkozik> 1. Kiművelt 2. Civilizálódott 3. Moralizálódott. Hogyan áll ma? a. Magas fokon kiművelt, b. csak félig civilizált, c. majdhogynem teljesen moralizálatlan (egészen tekintve).

1. Kultúránkat {terv híján} már csak a fényűzés élteti {fényűzés a tudományokban; össze-vissza tanulnak mindenfélét}, nem pedig a legnagyobb egyetemes jó célja <valamiféle terv szerint>. Ezért sokasodnak a szükségletek, a gondok, szaporodik a munka, nő az egyenlőtlenség és a fáradság. 2. Civilizálódásunk {kényszeredett: a kényszer, s nem a gondolkodásmód okozata} távol áll még a polgári tökéletességtől, azaz a bölcs törvényeknek engedelmeskedő szabadságtól és egyenlőségtől. Kifinomultak és csiszoltak vagyunk, de nincs bennünk polgári érzület {nem vagyunk civilizáltak}. Az ember nem arra rendeltetett, hogy mint a <birka> háziállat, nyájban, hanem hogy mint a méh, kaptárban éljen. Ám emennek a tervét a természet alkotta meg, amott magunknak kell a tervet kitalálnunk. Eleddig a polgári berendezkedés inkább a véletlentől függött, és az erősebb akaratától, mintsem az észről és szabadságtól <Anglia>. 3. Vannak erkölcsünk, de nincsenek erényeink, udvariasak vagyunk, de nem egyenesek, hiúk, de nem a becsületünkre kényesek.

⁶⁶ Az Akademie-Ausgabe itt a fejtegetés megszakadását jelzi – bár a továbbiak is az előbbi hármas tagolást követik.

⁶⁷ Erich Adickes értelmezésében a beszúrás *személyes, polgári, világpolgári fejlődésként* volna olvasandó, és a *személyes* a két következő bekezdés 1. pontjaira (ügyesség és kiműveltség, azaz kultúra), a *polgári* a két 2., a *világpolgári* pedig a két 3. pontra utal, és a Puttlich-féle antropológia-füzet 320. oldalát idézi bizonyítékkul: „A kultúra voltaképp csak a személyiségre tartozik; a civilizálódás a társadalmat érinti, a moralizálódás a világ egyetemes javát.”

A bizonyíték erre, hogy a vétek, ha botrányos is, mégis bátran foroghat társaságunkban, és senki sem kerüli őt, ha csak nem tapad hozzá a nyilvános megszégyenülés foltja.

{III. oldal:} {A végső eszköz: a jó nemzetközi jog. *Ius gentium*.
ST. PIERRE.}

A javulás eszköze a nevelés {művelés}, törvényhozás {civilizálás} és vallás {morál}. Mindhárom nyilvánosság előtt, hogy az egész tökéletesedjék. Mindhárom szabadon, mert semmi nem maradó, ami kikényszerített. Mindhárom a természethez igazítva, következtetésképp negatívan.

{Mindhárom a moralizálódást kell, hogy szolgálja.}

1. A *negatív nevelés* előfeltételezi, hogy az ember gyermekként jó, s hogy kivált arra kell ügyelnünk, tehetségeit az utánzás, hajlamait és vonzalmait a kényszer, erkölceit a példa és csábítás meg ne rontsák.

2. A *negatív törvényhozás* nem akarja mintegy gyermekként tétlenségre kárhoztatni az embert, <s gondoskodni róla> {mint a jezsuiták Paraguayban} hanem {hagyja, hadd szorgoskodjanak maguk,} csak szabadságukról gondoskodik egyszerű s a természetes észből származott törvényekkel. Kivált olyanokkal, melyek az erkölcsiséget mozdítják elő.

3. A *negatív vallás* mindent az Istennek tetsző élet egyszerű fogalmára vezet vissza. Elveti a papokat, és csak lelkipásztorokat ismer el. Eltörli a rendelkezéseket, és csak az ész előírásait hagyja meg, és éppoly világos a legegyszerűbb, mint a legtanultabb ember számára.

{Három tekintetben gyermek 1. a családfő, 2. az államfő, 3. a gyónatóatyja gyermeke. Nem kecmereg ki belőle.}

Háromszoros a kiskorúságunk: 1. gyermekként *családias*, és mintha csak egész életünkben kiskorúak maradnánk, úgy is nevelődünk, hogy ne gondolkodjunk önállóan, hanem mások ítéletét kövessük, ne magunk döntsünk, hanem példákhoz igazodjunk (ne saját lelkiismeretünk ítéljen fölöttünk, hanem a lelkipásztorok ítélete mentsen föl, vagy ítéljen el bennünket).

2. *Polgári*. Oly törvények szerint ítélnék felettünk, melyeket nem mind ismerhetünk, oly könyvekből, melyeket nem értenénk. Szabadságunk és tulajdonunk oly hatalom önkényének kiszolgáltatott, amely pedig hisz épp azért volna, hogy megvédelmezze szabadságunkat, s a törvények segédelmével csupán egybehangzóvá tegye szabadságomat [a többiek szabadságával]. Olyannyira kiskorúak lettünk ezáltal, hogy ha megszűnnék a kényszer, képtelenek is volnánk magunkat kormányozni.

3. *Jámbor kiskorúság*. Mások mondják meg, miben kell hinnünk, olyanok, akik értik a szent iratok nyelvét; nekünk nem áll módunkban ítélni. A természetes lelkiismeret helyére művi lelkiismeret lép, mely a tudósok ítéletéhez alkalmazkodik, az erkölcsök és erény helyére pedig a szokások.

Az ember egyetemes jobbulásának föltétele a nevelés szabadsága, a polgári és a vallásszabadság, ám még nem vagyunk irántuk fogékonyak. [1780–89.]

1997.⁶⁸

Habár az egész emberi nem empirikus tudásának [Erkenntnis] határai *a priori* nem meghatározhatók, de persze vannak határai. Az lehetetlen, hogy 1000 év múlva a történészek oly sokat tudjanak, mint mi, s a tetejébe azt is tudják még, ami az alatt az 1000 év alatt történt. A természetbúvárok talán éppígy vannak a dologgal. A matematikus, meglehet, képtelen lesz majd minden, addigra a rendelkezésére álló találmányt fejben tartani, s tehát képtelen lesz olyasmit kitalálni, amiről biztosan tudná, hogy nem találták ki már korábban. Csakhogy akkor minden a (természettörténeti) módszerek és elvek kitalálásán múlik majd, miáltal magunk lelhetünk rá mindenre tetszésünk szerint, s anélkül, hogy emlékezetünket terhelnénk. Ezért zsenire valló szolgálatot tesz a történetírásnak, aki olyan eszmék alá foglalja, melyek

⁶⁸ Ez, valamint az 1998., 2018., 2589. és a 3376. észrevétel az Akademie-Ausgabe XVI. kötetéből, a logikai észrevételek közül való.

számot tarthatnak a maradandóságra. Különben, ha épp annyit el kellene felednünk, amennyi hozzáadódik, tudásunk nem bővülne többé, sőt, mert mi sem sarkallna újabb megismerésre, még apadná is talán. [1780–89., esetleg már 1776–79.]

1998.

{A józan értelem avagy a spekulatív ész látóköre.}

Látókörét az embernek idejekorán meg kell határozni, s nem szabad könnyelműen megváltoztatni {mindig tágítani}. <Ügyesség. Gyakorlati horizont.> A mások látókörét nem szabad a magunkéval mérnünk {a munkák megosztása}, és haszontalannak tartanunk, ami nekünk nem hoz hasznot {ami nincs ínyünkre; *ars non habet osorem*}.⁶⁹ Meghatározni próbálni az egész emberi nem (elmúlt s eljövendő korok) látókörét. Például a történetírás [Geschichte]. Megpróbálni saját tudományunk helyét meghatározni a megismerés egészében {és egyesíteni más tudományokkal}. *Encyclopaedia universalis*.⁷⁰ Egyetemes térkép. <A tudományok mappe monde-ja.⁷¹>

Amiatt, ami D'ALAMBERT-t aggasztotta, nem kell aggódnunk.⁷² A matematika bővülése során új módszereket ötlenek ki, s ezek le-rövidítik a régebbieket, s a könyvek tömegét teszik nélkülözhetővé. Nem [ismereteink] terhe nehezedik ránk, csupán a terjedelem szűkíti le a teret megismerésünk előtt. Az ész, a történetírás és a történeti iratok kritikája, egyfajta általános szellem, amely az emberi meg-

⁶⁹ Az ügyességnek (művészetnek) nem akad gyűlölője.

⁷⁰ A nagy francia Enciklopédiáról van szó.

⁷¹ D'Alambert nevezte így – *une espèce de mappemonde* – az Enciklopédiát a *Discourse préliminaire de l'encyclopédie*-ban.

⁷² Kant *Logikájában* (Bevezetés, VI.: A megismerés logikai teljessége mennyiségi tekintetben. *Kant's Werke*, herausgegeben von der Königlich Preußischen Akademie der Wissenschaften, Bd. XI., Walter de Gruyter et Co., Berlin und Leipzig 1923, 43–44.) szó szerint ismétlődik e fejtegetés.

ismerésben *en gros*, s nem csupán *en détail* érdekelt, mindezek egyre csökkentik a terjedelmet, anélkül, hogy a tartalmat picit is csorbítanák; csak a salak hullik le a fémről, a nemtelen vehikulum, avagy a burok, mely oly sokáig volt nélkülözhetetlen. [1780–89.]

2018.

{Humaniórák – barbár tudományosság}

{Mi a tudományosság, s ki a tudós? Nem filozófus, de mégis a fakultásokhoz tartozás értelmében véve, irodalmár.}

A filozófia felügyelete híján mindenfajta tudományosság vagy barbár, vagy ésszerű.

A tudományosság barbarizmusa a hagyományon, babonán stb., stb. nyugszik. S korunkban kivált a történetírásban föllelhető még, vagy mert nem nyújtja karját segítségért a filozófia felé, vagy mert gúzsba köti a teológia.

A barbár tudományosság nagy szorgalommal párosulhat, csak épp értelmetlen szorgalommal, nélkülözvén az eszmét, kivált az emberi nem legfőbb javának eszméjét.

<Egy másik hiba, hogy>

A barbarizmuson mit sem segít az elegancia. Mert az nem a tudományosság, hanem az ízlés és kultúra ügye. A tudományosság hanyatlására vall inkább, ha mesékkel, költeményekkel a játék tör a tudás helyére. Csak a dolgok modorosságát érinti.

Humaniórák.⁺ Kifinomultság. Jólneveltség. Urbanitás. Rusztikusság.

⁺{(A régiek ismerete) Amelyek előmozdítják a tudomány és ízlés egyesülését, lecsiszolják a nyersséget, és előmozdítják az emberek kommunikabilitását, azaz a humanitást.} [1773–75., esetleg 1776–9.]

A. Történeti valószínűség. {Többnyire csökken az idő múltával.}

a. Föltesszük, a hamisságok lelepleződnek.

b. Egy elbeszélést akkor tartunk alaptalannak, ha nehéz belátunk, mi módon érthette a dolgot az elbeszélő. Ám attól, hogy nem ismerjük az okokat, nem fogjuk megalapozatlannak tartani.

c. Morális jegyekből következtetünk a cselekedetekre.

d. A belső lehetőség, valamint az összefüggés ezt alátámasztják.

Tehát a dolog alkatából és a tanúkéből. {A tanúk sokasága, melyből senki nem lehet a másik révén tanú.} A mellékkörülményekre, a megelőző és rákövetkező körülményekre.⁷³ Hogy vajon a tanú igazat mondhatott-e? Akart-e igazat mondani? És az alátámasztás.

A ritka dolgok valószínűtlenek, a nagy hadseregek, példának okáért.⁷⁴

Történetileg:

1. A dolog alkata. Belső lehetőség. Példa: a ritka dolgok nem.

2. A tanúk természete: hogy mondhattak-e igazat, hogy akartak-e stb., stb. A tanúk száma.

3. A körülményekből {mellékkörülményekből}: hogy mikor mondta ezt. Megelőző, rákövetkező körülmények; alátámasztásul, nem a helyeslésért.

B. Fizikai valószínűség. {Nem csökken az idő múlásával.} Ha <két dolog> valaminek az ellenkezője sokszorosan lehetséges. Ha két dolog állandóan együtt jár. Ha valamihez több körülmény összekapcsolódása szükségeltetik, nem [áll fönn fizikai valószínűség.]⁷⁵

Ha két dolog mindig együtt jár.

⁷³ Adickes értelmezése szerint: kell ügyelni.

⁷⁴ Utalás David Hume *Essay of the Populousness of Ancient Nations*-ére – *Az ókori népek lélekszámának nagyságáról*, David Hume összes esszéi, II. Budapest, Atlantisz 1994, 139. skk.

⁷⁵ Erich Adickes szerint.

Ha valaminek az ellenkezője többféleképpen is lehetséges.

Ha valamihez nagyon sok véletlen körülmény szükségeltetik.
[1752–56.]

3376.

A történeti előadásmód {a történelem történeti előadásmódja} akkor pragmatikus, ha nem pusztán skolasztikus cél, de másféle szándék is hajtja, ha nemcsak az iskolának szól, de van mondandója a világ és az erkölcsiség számára is. [1776–90.]

8077.⁷⁶

[I. oldal:] Az persze véletlen e dologban, hogy az állam e megkezdődött változása [Staatsveränderung] egy nagy <hatal> és érdekeit illetően fölvilágosult népre bukkan, hisz egy kisebb nép kiszolgáltatottja volna az ellenforradalomnak, s így késedelmet szenvedne a dolgok végül mégiscsak elkerülhetetlen átalakítása.

Általános megjegyzés:

Mi az, ami ily élénk együttérzést, és a siker ily heves óhaját ébreszti azokban, akik pedig nézői csak egy korábban abszolút hatalom kormányozta, s most a legnagyobb belső és külső szorongatottság közepett köztársaságivá váló <államnak> nép<nek> {forradalmának} – olyannyira, hogy még egy ugyanúgy kormányzott állam alattvalói is, kik pedig valami hasonlót maguknak még akkor sem

⁷⁶ Az Akademie-Ausgabe XIX. kötetében, a morál-, jog- és vallásfilozófiai észrevételek között található reflexió gondolatmenete emlékeztet *A fakultások vitájának* Második szakaszáéra; mivel a szöveg úgy említi a direktóriumot, mint a Franciaországot ekkor épp kormányzó testületet, az észrevétel vélhetőleg valamikor 1795. október 26. és 1799. november 9. között születhetett. A szöveg előtt egy kéziratjel áll, vagyis a két lap egy nagyobb tanulmány töredéke – Friedrich Berger jegyzete.

kívánnának, ha az erőszakos forradalom nélkül is megeshetnék – részben, mert {meglehetősen} jól megy soruk, ám <kivált> főképp, mert amelyben élnek, annak az államnak helyzete a szomszédos államok közt <annak> más alkotmányt (mint saját monarchikus alkotmányukat) nem engedélyez, hacsak nem akarják az állam szét-hullását megkockáztatni –, hogy tehát, mondom, még e csupáncsak nézők is {teljesen önzetlenül} szenvedélyes részvétet éreznek iránta? – E faktum kétségbevonhatatlanul igaz, és a francia államátalakítás válságát élvén, mintha az azzal járó szörnyű bajok és borzalmak nem is léteznének, nemcsak a politikus csizmadiákon tapasztalható félreérthetetlenül, de a tárgyi ismeretek birtokában elmélkedő fölvilágosultakon is, ha türelmetlen és forró vágyukat tekintjük, mellyel az újságok után kapnak, anyagra kívánván szert tenni {a legérdekfeszítőbb} társasági beszélgetéshez (bár e társaságok ettől nem politikai klubok még). – E dologban {s ahhoz, hogy ily nagy és általános lelkesültséget váltson ki,} az egész emberi nem valamiféle valódi, vagy legalábbis jószándékúan annak vélt közös érdeke kellett, hogy a néző szeme előtt lebegjen, aki ezt oly korszaknak gondolja, melytől fogva nemünk megszűnik {folyvást} a jobbtól a rosszabbhoz, majd {ismét} az előbbihez szédülni,⁷⁷ s rávétetik, hogy ha lassan is, ám töretlenül haladjon a jobb iránt előre. – PITTET⁷⁷ – aki {egy másik, szomszédos államtól is elvárná, benne} maradjon minden a régiben, vagy ha már kizökkent pályájáról, téríttessék hát vissza – az emberi nem ellenségeként gyűlölik, míg azok nevét, akik a dolgokat Franciaországban rendbe teszik, újfajta rendbe, mely egyedül méltó rá, hogy örökké fennmaradjon, elméjükbe vésik, hogy egykor a dicsőség templomában <halhatatlan érdemeikért> emléket állíthassanak nekik. – Anglia, bár gyakran kikezdett (látszólagos) szabadságának {bátor} védelme okán egyébkor a világ jobb embereinek rokonszenvére számíthatott,

⁷⁷ Az ifjabb William Pitt (1759-1815), angol miniszterelnök, aki, bár korábban rokonszenvezett a francia forradalom eszméivel, 1791-től törvényekkel, a gyűlekezési jog és sajtószabadság korlátozásával próbálta útját állni terjedésüknek, és akit a konvent az „emberi nem ellenségének” deklarált.

{most} teljességgel elvesztette azt, amiért saját alkotmányának le-
rontását is kockáztatva megdönteni próbálta a Franciaország által
megteremteni szándékozott {sokkal alapvetőbb módon szabad}
alkotmányt. – Hogy {belássuk}, mi is annak az államnak <a karak-
tere> az ismertetőjegye, amelyik hogy a népszabadsággal eldicse-
kedjék, magának megengedheti, avagy hogy mi is az az ismertető-
jegy, melynek segédelmével az ellenkezőjéről megbizonyosod-
hatunk, példát <hoznánk> hoznék föl az utóbbira.

*Nem hiszem, hogy különösebb súlya volna ama {morális}
bizonyító oknak, melyet az örök bölcsességben vélhetnénk
föllelni (*deus ex machinaként*), azt mondván tudniillik, az nem
engedi majd, hogy az emberi nem az ostobasággal örökre el-
jegyezze magát, és SZISZÜPHOSZ követ egy pontig elgörgetvén
azt <aztán> utóbb újra és újra alágurulni hagyja, csak hogy
előlről kezdhesse a munkát <hanem akképp intézi>. Ez a sza-
badság dolga, melyben bizonyossággal megjósolni mit sem
lehet. És önteltség is volna, ha meghatározni akarnánk, milyen
eljárás is illenék a világot kormányzó legfőbb hatalomhoz. Hisz
meglehet, annak terve az emberi nem magában váltakozó és
végtelenül változatos színrelépéseinek pusztja sokféleségéről
szól csak, anélkül, hogy benne az ember maga dicsőséget arat-
hatna. [*A lapszálon:*] {Nem érzem nyomósnak az isteni igaz-
gátás bölcsességére hivatkozó bizonyítékokat.} Nekünk csak
azt illendő kutatnunk, mi az, amit az emberi természet s az
ember sora, már amennyit ismerünk és megértettünk belőle, a
jövőtől várunk enged.

[*III. oldal:*] <Ha egy> Aki uralkodó {saját teljhatalma okán} ki-
mondhatja: *legyen háború!*, s akkoron háború leszen, az *korlátlan*
uralkodó {és népe nem szabad}. – Ám akinek a néptől előbb nyil-
vánosan meg kell tudakolnia, beleegyezik-e, hogy háború legyen,
s ha amaz azt mondja, *ne legyen háború!*, akkoron nem is leszen
háború, {az} *korlátozott* uralkodó {s az ilyen nép igazán szabad}.
– Mármost Anglia királyának alkotmányos joga az előbbi, a Francia
Köztársaságnak csak az utóbbihoz van joga (ahhoz, hogy a di-
rektórium megkérdezze az egész népet képviselő tanácsot). Tehát

az államfőnek Angliában abszolút, Franciaországban azonban csak korlátozott hatalma van, s az előbbi népe nem szabad, hanem iga alá hajtott, hisz mi is lehetne akkora teher, hogy ne rakhatná alattvalói vállára Nagy-Britannia uralkodója, ha épp úgy tartja kedve. Rakhat akkora és oly hosszú időre ránehezedő terhet is akár {melynek következményei ledönthetik talán az egész államot}, hogy az közvetlenül alááshatja a nép moralitását; akkora terhet, hogy az emberi nem jobb iránt tartó előrehaladtára {az emberiség nagy részét tekintve} még csak gondolni sem gondolhatunk, és bár a <művészet> a művészetek virágzása és fölemelkedése a hanyatlást meglehetősen ideig hátráltathatja még, az {ettől csak még fenyegetőbb} {s előbb-utóbb elkövetkező} összeomlás mégis bizonyossággal látható előre.

Szemfényvesztés, mellyel csak gyermekeket téveszthetni meg, hogy hisz képviselői útján a népnek a háború (vagy az erőszakos matrózfogdosás) költségeit a király számára mégiscsak jóvá kell hagynia, hogy el is vetheti tehát, és így megtilthatja a háborúskodást. Ám <attól> annak idétlenségétől eltekintve is, hogy a király <előbb> hadat üzenhet, s csak utóbb kell a hozzá szükséges eszközökért kérelemmel fordulnia a néphez, mely kérelmét az el is vethetné akár, ha úgy akarja – azt a királynak bizonyosan kell tudnia, hogy a népképviselőkben az elutasításhoz *nem találta meg majd kellő akarat* (akár okos vagy igazságos a szóban forgó háború, akár nem). Ám hogyan tudhatná bizonyosan? Úgy, hogy a kezében minden <hatalom> eszköz, mellyel az önzés hatalmas befolyását latba vetve azok akaratát úgy kormányozhatja, ahogy csak akarja: kezében a döntés a hadsereg, a hajóhad, a polgári bíróságok, az egyház jól jövedelmező állásainak betöltése dolgában, a színekúrákról nem is beszélve. Mármint {ha saját személyükben önzetlenek volnának is} e népképviselők mindegyikének vannak rokonai, jóbarátai, akik egyik vagy másik tisztebet betölteni ajánlkoznak. A miniszter pedig {akinek szüksége van rá, hogy pártjának szavazattöbbsége felől biztos lehessen,} olyasvalakinek, akit valamelyik népképviselő a kegyeibe ajánlott, nem szívesen mond nemet – s <a legtöbbben> az emberek legtöbbszörénél az ilyesfajta befolyások fölébe kerekednek <a tisztességnek ama kép> a közjó képzetének. Anélkül tehát, hogy

e férfiakat elvetemültnek és alávalónak gondolnánk emiatt, mégis így magyarázható alkalmasint a jelenség, miért is nem kell a miniszternek azon aggódnia, hogy a többség valaha is elpártolna tőle. S következőleg ez egyben annak bizonyítása is, hogy Nagy-Britannia alkotmánya nem egy szabad nép alkotmánya {hisz a népnek nincs vétője itt}, hanem az abszolút uralkodó akaratát szolgáló politikai masinéria. – Hogy ebben az országban törvények védenek minden polgárt, nehogy az udvarnak kedve támadjon elvenni tőle, ami az övé, vagy börtönbe vetni őt (*a habeas corpus* törvény), avagy más módon önkényeskedni vele, s így mindeme dolgokban meg kell hátrálnia az udvarnak a legfőbb hatalom irányításától ment bíróság előtt, ez olyasmi, amivel az angolok mint alkotmányuk ékével dicsekednek, ily dolgok azonban abszolút uralkodói államokban is csak oly ritkán esnek (mint, mondjuk, az ARNOLD molnáresetben)⁷⁸ – és akkor is a nép nyilvános rosszallása kíséri őket –, hogy akár a jégverés vagy az esőzsák, a szép időt nem tudják elrontani.

[*A lapszélen:*] {Anglia, politikai masinéria}

[*III. oldal:*] Ha mármost – a háborús veszedelem okán, melyet egymásra szabadítván mindegyik állam lerombolással fenyegeti a másikat – az {abszolút} államalkotmányokban ott rejlik a republikanizmus természetes késztetése [Tendenz] (olyannyira, hogy ha ez alkotmányok nem is öltik föl <annak formáját> e formát, a kormányzat

⁷⁸ Az Arnold-pert Nagy Frigyes közbelépése tette nevezetessé: a pommerzigi Johann Arnold molnár egy vízimalmot vett örökbérletbe Schmettau gróftól, a malmot azonban használhatatlanná vált egy tartományi tanácsos utóbb létesített halastavai miatt; s mert erre föl a molnár fölhagyott a bérleti díj fizetésével, a malmot elvették tőle. Peres ügyével a molnár egészen a berlini kamarai bírósággig elment, majd amikor ott is elutasították, a királyhoz fordult, aki, miután kivizsgáltatta ügyét, úgy találta, a bírák a rangjukbéliek iránt elfogultan ítélték, és úgy döntött, példát statuál; az ítéletet megsemmisítették, és a kamarai bíróság, illetve a cüstrini kormány érintett bírait börtönbe vetették, noha az elfogultság gyanúja nem igazolódott. Az elítéltek csak a per újrafelvétele nyomán, Nagy Frigyes halála után kerültek szabadlábba, illetve kapták vissza korábbi állásukat.

mégis érzékeli a republikanizmus szellemének kényszerét), akkor⁷⁹ az állam [sorsának] sokféle fordulata közepett múlhatatlan, hogy valamely hatalmas nép valamikor – éspedig nemcsak {egoista} szabadságigényeinek szédületében <sikerre ne vinné, mi is természete szerint>, hanem az {általános érvényű} emberi jog eszméi által elkerülhetetlenül fölkelített lelkesültségtől indítatván, elyszerűen járva el (és ezek az eszmék a kultúra csiszolódásával óhatatlanul megszületnek) – próbát ne tegyen e céllal, és kísérletét végül – ha szörnyettek árán is (mert ez múlhatatlan, hisz a legindulatossabb egyenetlenségből kell a legszenvedélyesebb egyetértésnek előteremnie) – sikerre ne vigye. – Ekkortól keltezhetnénk az emberi nemnél a továbbiakban *a jobb iránt tartó állhatatos előrehaladás* állapotát, az államnak ettől az újjászületésétől, – hiszen e lázas belső mozgolódás nem a teljes barbárság halálát hozta rá, s érintetlenül hagyott minden művészetet, mely a kultúrához tartozik –, ekkortól, meg az újjászületett állam {kívülről is biztosított} konstitúciójától. [*A lapszámon:*] {Mert az államok szabadságra szóló szövetkezése erősödnék.}

A dolog azon múlt, hogy mind e derekas gondolkodású emberekben, ha csak kicsit is fogékonyak az emelkedettebb fogalmak iránt, fölébredjen a természetes *vágy* a *reményre*, mely nélkülözhetetlen, nem <ugyan ahhoz, hogy valamit, ha> is csupán ahhoz, hogy a gondolkodó embert {végre} undorral töltse el, ha rátekin, a világ folyása, és undorral töltse el saját maga is (hisz ez esztétikai, henye, tetszetős képzelgésekkel játszódo multság volna), hanem hogy – ha okunk van amazt⁸⁰ remélni – erőnk szerint hozzájáruljunk magunk is; vagyis hogy e derekas gondolkodású emberek mellé

⁷⁹ Az *akkor* helyén valójában újabb *ha* áll, vélhetőleg, mert Kant valahogy úgy kívánta folytatni a mondatot, „és ha valamely nép (...) próbát tesz e céllal”; közben azonban a mondat a Kant számára alapvető gondolat –, „múlhatatlan, hogy (...) valamikor sikerre ne vigye” – felé kanyarodott, a betoldások miatt azonban újabb fordulatokat vett és alaposan szétesett, amiért is a fordításkor művi úton kellett összeraknunk – következésképp a fordítás itt a szokásosnál erősebben értelmezés.

⁸⁰ Vélhetőleg: *a jobbat remélni*, legalábbis a következő mondat elejéből erre következtethetni.

odaszegődjék egy olyan {morális} gyakorlati érdekű hipotézis, amely mindenkor megalapozott, hacsak nem szembeszegezhető vele, hogy lehetetlen, mi is azonban itt nem áll. – Ám hogy a jobbnak vágyához és reményéhez a *tett* is csatlakozzék, ahhoz {a kívánt hatás} elméleti megismerése is szükségeltetik, s ama tehetség is, mellyel e hatás kieszközölhető. – És ezen, már ami az előbbit illeti, nem az emberi érzület moralitásának dolgában, csupán a tettek dolgában elért haladás értendő, a kötelesség törvényeivel egybehangzó tettekében, még ha azok nem a kötelesség törvényeiből {s azok elismeréséből} származnának is. Az ízlés és a {neki megfelelő} művészet (bármily tisztátalan legyen is a forrás) örökön a jó (a morállal összehangzó hasznosság és kellemesség) jegyében halad előre: az emberek kölcsönös közeledése egymáshoz az érintkezés, a szolgálattételek, a tehetség ápolását, avagy az elesettek istápolását szolgáló intézmények alapítása révén.

NB. Állampolgári, s egyben világpolgári kormányzat bármely alkotmány uralma alatt lehetséges.

Hogy állampolgári jog szerint egyben a világpolgári társadalomba is befogadhatónak gondolhassuk magunkat, ez a legmagasztosabb eszme, melyet az ember saját rendeltetését illetően csak elgondolhatik, és másképp, mint föllelkesülten nem is gondolkodhatik felőle.

Miért, hogy ama nemzet győzelmeit ilyen ujjongás kíséri? Mert a franciák úton vannak afelé, hogy megteremtsék azt a konstitúciót, melynek uralma alatt minden szomszédjuk békét remélhet tőlük, és mert ezt az állapotot nem pusztán hasznos volta okán becsülik mindennél többre, hanem mert az az egyetlen jogszerű állapot, s mert ezáltal száműzetik a háború, és megkezdődik a jobb iránt tartó haladás, mi is az önkényesen szabott jog konstitúciója alatt aligha történhetett volna meg. Hogy azonban ennek egyszer meg kell esnie, annak a dolgok e menetéből vett egyetlen példa is előjele lehet, mert ha el kellene is szenvednie, hogy semmivé teszik, feledésbe mégsem merülhet soha, s majd más módon látnak hozzá, míg csak sikerre nem vizsik, s akkortól meg nem szűnhetik már azután.

Hogy ez sikerül-e, azt megjósolni nem lehet; megjósolni azt lehet csak, hogy próbálkozni fognak vele, s addig próbálkoznak, míg egyszer majd mégiscsak sikerülnie kell.

Az emberi természetben megvan a morális fogékonyság [Anlage] a jog fogalma iránt: a fogékonyság az emberi nemen egészében uralkodó, parancsoló erejű legfőbb hatalom szavára. Melynek végül engednek majd mindenek.

Nem valaki személyről beszélünk itt, hanem egy <adottságról>, az ember morális adottságai közt föllelhető eszméről, a minden ember fölött {belső} hatalommal bíró jog eszméjéről tudniillik, s róla is csak mert oly jogállapotnak [rechtliche Verfassung] veti meg alapját, melynek alapelvei a háború útjába akadályt gördítenek, s amely a köztársasági alkotmány okán a jobb iránt tartó állhatatos haladásnak szolgál alapzatul.

[A lapszálon:] {A teljességgel tiszta államalkotmányról csupán egyféle fogalmat alkothatunk magunknak, ama köztársaság eszméjét tudniillik, hol is a szavazatra jogosultak mindegyike egyesülten rendelkezik minden hatalommal (divízió a demokráciában, konjunkció a köztársaságban): *respublica noumenon* vagy *phaenomenon*. Az utóbbinak három formája van, az előbbi egy és ugyanaz.

Akár egy abszolút uralkodó is uralkodhatik köztársaságilag, anélkül, hogy csorbulna a hatalma.

A korlátozott államalkotmány fogalma szerintem mintha ellentmondást tartalmazna: hisz ez esetben csak egy része volna a törvényhozói hatalomnak.}

[IV. oldal:] Az emberi nem előrehaladtát {a jobb iránt}, amint útjába ejti a különböző s egymásra kölcsönösen hatást gyakorló népcsoportokat, vagy <e népek> természeti adottságaik, vagy morális készségeik [Anlage] fejlődéseként értjük. Az előbbi a megelégedettség [Wohlbefinden] dolgában tett előrehaladás, az elégedettségében ama célhoz mérten, amely mindegyikünknek célja *amúgy is*; az utóbbit az teszi, ha jó viseletünk [Wohilverhalten] dolgában jutunk előbbre, ama célhoz igazodva, amely csupán célja *kell, hogy legyen* mindenkinek. – <Az előbbieket tartalmazzák.> Elérendő e célokat, mindkettőhöz összes tehetségeink *kultúrája* szolgál eszközül, legyen bármi<lyen tetszőleges> is e tehetségek rendeltetése; ilyen, a pragmatikus célzatú (az

okosság szabályaihoz igazodó, s ekképp kinek-kinek saját jólétét szolgálni hivatott) haladást előmozdítani rendelt eszköz még a moralitás kultúrája is: olyannyira az, hogy a politika <a tanítást>, ha a morált {s vele a vallást} merő pedantériának vagy pusztá dísznek tartja is, mégsem veti meg, hogy annak nyelvét beszélje, mert általa az állam jólétére (a polgárok egyetértésére és az alattvalók engedelmességére) hatással lehet. Ezért is nem merete még soha egyetlen kormányzat sem nyíltan hirdetni, hogy jog s jogtalanság kimérák csupán, s nem hajlandó ügyet sem vetni rájuk, és hogy ennek következeképp saját abszolút akarátát szándékozik törvényül szabni; ellenkezőleg, minden kormányzat alattvalói jogérzékéhez folyamodik, szabad morális lények jogérzékéhez tudniillik, kikre nem lehet nagy befolyással, ha – legalább megkerülhetetlen feltételt (*conditio sine qua non*) látva benne – meg nem hódol jogfogalmuk, a közönséges emberészen benne rejlő jogfogalom előtt, s az ész ítéleteinek maga is alá nem veti magát.

Ám mind e {technikai, pragmatikus és morális} kultúra sem menthet meg bennünket a *háborútól*, a legnagyobb bajtól, mely az emberi nemet csak érheti, s így azt sem akadályozhatja meg, hogy még a fizikailag jobbat célzó előrehaladásnak is ne kelljen {időről időre} akadályokba ütköznie, mi több, fordulatokat elszenvednie, elviselnie a visszahagyatást vagy elvadásztatást – miközben, mert hisz e bukás magával rántja a moralitást is, e veszteséget csak színlelt könnyek siratják, vagy az állam hanyatlását éppenséggel a moralitás hanyatlásának írják rovására {a néphez intézett dorgáló prédikációkban}, holott világosan kitűnik, a szörnyűségek nem alul termettek, hanem főntről érkeztek, s az uralkodók háborúzzhatnékja, nem pedig az alattvalók konoksága szabadította őket reánk. – E háborúzzhatnéktól és arcátlanságaitól magunkat másként, mint valamely jobb, s az állam legbenszejében tanyát vert természetes joghoz igazított alkotmány révén, lehetetlen megvédelmeznünk, hisz bármily kevésre becsüljük bár (a politikusok szokását követve ebben) a morális adottság befolyását, az ember igénye rá, hogy veleszületett jogát tiszteletben tartsák, oly erős és oly legyűrhetetlen, hogy ha úgy adódik, a kedvező alkalommal élve nem habozik erőszakkal kihívni az erőszakot, még ha amúgy örömet hajlanék is szófogadóan engedelmeskedni a külső polgári törvényeknek (hacsak nem önkényesek merőben). E nyakasság maga is az ember

morális adottságából fakad, ám helyett, hogy a morálisan jobb iránt tartó előrehaladást mozdítaná elő (mert csak az alkalom ösztökélése serkentette föl), jobbra a rosszabbhoz való visszahátrálást vonja maga után. – Aminek oka, hogy <ama törvények őt> az engedelmesség ama törvények iránt nem törvénytiszteletből fakadt, hanem vélt hasznuk latolgatásából (hogy tudniillik biztosítják a nép nyugalmát és tulajdonát), mi is voltaképp nem <föltétlen, belső tisztelet, csak föltételes, és így külsődleges> a bensőben lakozó tisztelet, hanem külső, a törvényhozónak, nem pedig a törvénynek szóló tisztelgés.

* * *

Az emberi nem {ben benne rejlő törekvés [Tendenz]} <haladása>, hogy {immár folytonosan} a mind jobb iránt haladjon, <morális észeszmé tehát, melynek objektív realitása abban áll, hogy helybenhagyható> csak akkor vehető olybá tehát, mint ami valóban hatályba lépett, ha {először is}: elegendő jelét látjuk annak, hogy egész népek bensőleg igyekezzenek oly alkotmányt teremteni, mely a minden haladást semmivé tévő háborút megszünteti (valódi köztársasági alkotmányt, még ha az mindjárt pusztán eszmé is, egyre csak közelítvén hozzá). Másodszor: ha bebizonyítható, hogy nem pusztán természeti készletünk [Naturanlage] okán törekszünk e cél után, nem boldogságigényünkre hagyatkozván tudniillik, hanem ebbéli törekvésünk az emberi nem morális adottságának kibontakozása, melynek a mondott cél öncélként szolgál alapul (nem ama minőségben, hogy más célok pusztá eszköze). Harmadszor: ha ez eszmének az emberek érzületére gyakorolt hatása kivétel nélkül oly általános és egyben mélyreható részvétet támaszt ama legfőbb világpolgári jó iránt mindazok kedélyében, akik gyakorlati eszük kiművelésére valamelyest is képesek, hogy e részvét legalábbis a részvétel vágyaként a leghatalmasabb morális hajtórugókhoz lesz mérhető – faktumként, melynek valóságát igazolandó bárki emberfia tanúul idézhető.

[*A lapszálon:*] {A háborút más nem tarthatja távol, csak egy hatalmas állam valódi republikanizmusa; s ha el nem kerüljük,

lehetetlen a haladás. Ám a háború maga szorít rá a republika-
nizmusra, s végül neki magának kell mégis megteremtenie.

S mi lesz, ha megszűnik minden háború? Ha a szabadság és
egyenlőség, az okok tudniillik, hogy nem tör ki háború, a kultú-
rához mind jobb cselekedeteket társíthatnak, s így megteremt-
hetik a véget nem érő előrehaladást?}

A FORDÍTÓ UTÓSZAVA

Nem egészen magától értetődő talán, hogy e kötet épp *Történetfilozófiai írások* címmel gyűjtötte egybe IMMANUEL KANT néhány kisebb traktátusát (s épp az itt olvashatókat). A régebbi KANT-kiadások iparkodtak elkerülni a történetfilozófia hívószavának használatát: az itt található írások jobbára „elegyes írásokként”, vagy (nem oktanul persze) mint „kisebb etikai, vallásfilozófiai és antropológiai írások” láttak napvilágot – ám e tekintetben mintha változás állt volna be: KANT műveinek legújabb, WILHELM WEISCHEDEL szerkesztette összkiadása már „címszereplővé” léptette elő a történetfilozófiát, 1985-ben pedig MANFRED RIEDEL *Schriften zur Geschichtsphilosophie* címmel jelentetett meg hét, e kötetben is szereplő KANT-tanulmányt és egy csokorra való reflexiót KANT hagyatékából (s nincsen ok titkolni: a jelen könyvecske ötletét innen, MANFRED RIEDEL kötetétől kölcsönöztük.)

A hajdan élt szerkesztők óvatossága, vagy egyenesen: idegenkedése, korántsem (volt) oktanul – a történetfilozófia (mármint modern, „voltaképpen”) alakjában) végül is meglehetősen újszerű és rövid életű, főképp pedig csaknem meg- (vagy újjá-) születése óta vészterhesnek, rossz hírűnek és reménytelenül avítnak számító műfaj; s hogy KANTOT magát is bűvkörébe vonta volna, kínos és inkább elhessenteni való föltevésnek tetszhet. Az pedig végképp kínosnak és elhessenteni valónak, hogy KANT netán egyenesen bábkodott volna e műfaj (újjá-)születésénél.

És egyébként is: bár a kifejezést, hogy történetfilozófia, megalkották már, amikor az itt közölt írások születtek, s ha tetszik, a történetfilozófia a „levegőben volt” – és ez a szóban forgó írásokból jól ki is vehető –, továbbá noha KANT talán valóban nem ártatlan abban, hogy a műfaj alakot öltött (bár alkalmasint nem társszerzője a műfaj utóbb elkövetett minden szertelenségének), meglehet, ő maga valóban csupán melleleg fogott a történelem tanulmányozásába. Olyan kérdések inspirációjára, amelyek más filozófiai ügyletek és érdekek kapcsán foglalkoztatták őt. Mintegy kísérletkép-

pen. Kitudandó tudniillik, vajon föllelhető-e (legalább) itt – „a legfőbb bölcsesség színpadának ama részén, amely mindennek célját kell, hogy tartalmazza, az emberiség történelmében” (mint *Az emberiség egyetemes története világpolgári szemszögből* fogalmaz) – valamiféle (számunkra is érthető) utalás a dolgok (általunk is megbizonyítható) magasabb rendjére, egy magasabb rendre, mint amellyel az emberi ész a tapasztalatból ismerős. Elbeszélői modorban: kitudandó, vajon kihámozható-e a történelem folyásából valamiféle utalás az ember (remélhetőleg magasabb) rendeltetésére. És meglehet az is, e kísérlet nyomán KANT kiábrándító konklúzióra jutott, arra a következtetésre tudniillik, hogy a történelemből (legalábbis mi, emberek) aligha is silabizálhatjuk ki egy magasabb gondoskodás rendelkezéseit, és a történelem aligha is szolgálhat, legalábbis *számunkra* aligha szolgálhat bármivel, amiről joggal állíthatnánk, valami olyasmiért *kezeskedik*, ami kedves lehet a gyakorlati ész előtt. Mi több, az is meglehet, hogy KANT még mellesleg és kísérletképpen is csupán bosszúságában nyúlt a történelemhez, ehhez a filozófusban óhatatlanul visszatetszést keltő tárgyhoz – mármint bosszúságában afölött, hogy mások (jelesül HERDER) ellenben nagyon is minden tartózkodásukat levetkezve vágtak bele a történetfilozófia műfajának összeeszkábálásába: úgy írván tudniillik az emberi történelemről, mintha a kezükben volna az Egész célirányos berendezettségének bizonyítéka, csak mert (az organikus természetről ejtvén szót) okkal beszélünk célszerűségről (habár csak egy „pórázra fűzött” módszertani értelemben). Illetve csak mert képtelenek vagyunk a teleológiai szóhasználatról egészen lemondani. Óvatlanul megfélelkezvén róla, hogy e tárgyban nincs kezünkben semmiféle magyarázó elmélet, s hogy mértéktelenségre is vallana, ha bizonyosságot akarnánk szerezni föléle. (Csak közbetevőleg: alkalmasint keservesen bánnánk is, ha végre *megbizonyosodhatnánk* a dolgok rendjének magasabb célszerűségéről...)

Mindazonáltal – *meglehet*, mindaz, amiről föntebb azt találtuk mondani, meglehet, nem érv az ellen, hogy néhány kisebb KANT-tanulmány akár éppen *Történetfilozófiai írások* címmel gereblyéztessék egybe. Merthogy éppenséggel e vállalkozás *mellett* szól, meg amellet is talán, hogy a vizsgálódások az emberiség egyetemes

történetének tárgyában KANT szemében drágábbak voltak, mint azt összes írásaihoz mért terjedelmük alapján vélhetnénk; s hogy az Olvasó szemében mindenképp drágábbak lehetnek. Hiszen hogy KANT másutt (rendszerének megszerkesztésében, avagy a biológia filozófiájában) akadt problémáit vette szemügyre a történelem közegeiben, akár bosszúságában, akár mert az egyetemes történelem eszméje ekkor előtte is izgalmasnak és ígéretesnek tetszett, s hogy – talán – némiképp rezignált következtetésekre jutott, akár „jó hírként” is elmesélhető: a szóban forgó írásokban KANT a „kritikai filozófia” mérlegére tette a *dolgok menetét* illető (köznapi és/vagy a filozófiától megörökölt, fennn hirdetett vagy félig bevallatlan) rögeszméinket és az épületes vagy udvari történetírás hagyományosnak számító műfajait – azt firtatván, hogy (hisz aligha adhatjuk föl sajátos nézőpontunkat e tárgyban) mi az, amit a történelemből nem olvashatunk ki, bár szeretnénk (és talán nem is érdemes kiolvasni próbálnunk), és hogyan nem érvelhetünk azzal, ami történt, bár szoktunk (és miért is jó, hogy nem). Ha a konklúziók kiábrándítóan hatottak, kiábrándító voltuk talán a nem szokatlan kanti „csavarral” értendő. Lehet, a filozófiai történetírás sem válthatja be a filozófia másutt már amúgy is léket kapott reményeit, nem szolgálhat bizonyossággal olyasmiről, amiről másfajta bizonyosságaink sincsenek (s így keveset számít, hogy e másfajta bizonyosságok előkelőbb származásúak volnának, mármint ha volnának), és még csak nem is biztos, hogy ha volnának, értenénk, mit is tartunk a kezünkben – mégis, talán az ész nyomós szükségletei késztetnek rá bennünket, épp kiküszöbölhetetlenül korlátozott nézőpontunk okán, hogy valamiféle, a filozófia érdeklődésére is számot tartó vezérfonalat próbáljunk föllelni a dolgok menetében, avagy inkább: valamiféle értelmet próbáljunk beleolvasni a dolgok menetébe. S nem azért, mert így valamiféle magasabb értelemnek képzelhetjük magunk, hanem mert csekély emberi értelmünkkel így talán valamivel hihetőbben vélekedhetünk arról, ami történik velünk. Vagy csak mert amúgy sem tudunk leszokni róla, hogy a történetekből történeteket fabrikáljunk.

Persze, amit KANT az egyik észrevételében bűnösnek nevezett történetírók vétkei fölolldozó (filozófiai) történetírásként ajánlani

tűnik, a világpolgári szemszögből megírt egyetemes történet tudni-illik, maga is olyasmi, ami ellen ma inkább ellenérveket illik fölhozni. Ez azonban – akárcsak az, hogy, éppen mert a történet-filozófia világrajkövetele körül bábáskodtak, ezekből az írásokból alkalmasint érzékeletesen kiviláglik az *Universalgeschichte* rögeszméjének összefüggése a felvilágosodás egyéb megrögzöttségével – megintcsak épp amellet szól, hogy az itt közölt írásokat nem véggépp elhibázott együtt megjelentetni.

Legalább szemügyre veheti az Olvasó, mitől is vagyunk épp búcsúzófélben, már ha búcsúzófélben vagyunk.

Aminek a megítélése, persze, az Olvasó dolga már. S ha az előbbi bekezdésekben mégis belekontárkodtunk abba, ami Rá, nem pedig a fordító utószavára tartozik, csak azért tettük, mert indoklásra szorulónak látszott, miért is ajánljuk az Olvasó kegyeibe azt, amit – ezúton – a kegyeibe ajánlunk.

* * *

Néhány filológiai megjegyzés

AZ IMMANUEL KANT *A vallás a pusztá és határain belül* (Gondolat, Budapest 1974) című kötetből átvett VIDRÁNYI-fordításokhoz KANT műveinek a Porosz Királyi Akadémia által gondozott kiadása szolgált alapul (részletesebb könyvészeti adatok alább). A többi fordítás döntően KANT műveinek legújabb, WILHELM WEISCHEDEL szerkesztette kiadására támaszkodik (Immanuel Kant, *Werkausgabe* XI-XII.: *Schriften zur Anthropologie, Geschichtsphilosophie, Politik und Pädagogik*, 1-2., Suhrkamp, Frankfurt a. M. 1991 [1968]). A nyomda- és tollhibák miatt néhol bizonytalan olvasat, némely értelmezésbeli problémák és a jegyzeteket igénylő szöveghelyek okán azonban mindvégig használtuk (és a fogalmazványok esetében csak ezt használhattuk) a (nagyobb részt) ERICH ADICKES szerkesztésében megjelent, s fentebb már említett Akademie-Ausgábét is (*Kant's gesammelte Schriften*, herausgegeben von der Königlich Preußischen Akademie der Wissenschaften, Band VII. [Erste Abtheilung: Werke, Siebenter Band], Druck und Verlag von

Georg Reimer, Berlin 1917.; Band VIII. [Erste Abtheilung: Werke, Achter Band], Walter de Gruyter et Co., Berlin und Leipzig 1923). Bizonyos esetekben segítségül hívtunk egy korábbi KANT-kiadást is, tudniillik a lipcsei Verlag der Dürr'schen Buchhandlung „Philosophische Bibliothek”-sorozatában megjelent köteteket – melyek szerkesztői jobbra közreműködtek a szóban forgó KANT-íráások Akademie-Ausgabe-beli megjelentetésében is (Immanuel Kant's *Kleinere Schriften zur Logik und Metaphysik*, hrsg. von Karl Vorländer, Zweite Abteilung: Die Schriften von 1766-86; Vierte Abteilung: Die Schriften von 1796-98, Verlag der Dürr'schen Buchhandlung, Leipzig 1905; Immanuel Kant's *Kleinere Schriften zur Ethik und Religionsphilosophie*. Erste Abtheilung, hrsg. von J. H. von Kirchmann, Verlag der Dürr'schen Buchhandlung, Leipzig [1870]; Zweite Abtheilung, hrsg. von Friedrich Michael Schiele, Verlag der Dürr'schen Buchhandlung, Leipzig 1902.) A *Fogalmazványok* az Akademie-Ausgabe GERHARD LEHMANN szerkesztette XXIII. kötetében (Dritte Abteilung: Handschriftlicher Nachlass, Band X., herausgegeben von der Deutschen Akademie der Wissenschaften zu Berlin, Walter de Gruyter et Co., Berlin 1955.) található. Az *Észrevételeket* a MANFRED RIEDEL kiadta Immanuel Kant, *Schriften zur Geschichtsphilosophie* című kötet (Philipp Reclam jun., Stuttgart 1985.), illetve, alább még jelzendő okokból, az Akademie-Ausgabe XV., XVI. és (a már FRIEDRICH BERGER szerkesztésében megjelent) XIX. kötete (Dritte Abtheilung: Handschriftlicher Nachlass, Zweiter, Dritter, illetve Sechster Band, Walter de Gruyter, Berlin und Leipzig 1923, 1924, 1934) nyomán közöljük: a válogatás MANFRED RIEDEL munkája.

* * *

Szöveggondozói elképzeléseinek részleteiről WILHELM WEISCHEDEL a *Werkausgabe* XII. kötetének végén számot ad; amit ezekből talán itt sem érdektelen fölemlíteni, az az, hogy a WEISCHEDEL-kiadás, eltekintve a kisebb toll- vagy nyomdahibáktól, mindenütt az első megjelenések szövegeihez nyúlt vissza, lábjegyzetekbe számúzva a későbbi kiadások kozmetikai korrekcióit; helyreállította továbbá

az eredeti kiemeléseket – jelen kötet e tekintetben is ehhez a kiadáshoz ragaszkodik, eltekintve attól, hogy a neveket következetesen nem kurziváljuk (ezeket tudniillik kapitálchennel szedtük), a mű-, illetve folyóiratcímeket ellenben következetesen igen.

Két írás szöveg-állaga további megjegyzéseket kíván:

Az örök békéről 1795-ben jelent meg FRIEDRICH NICOLOVIUSNÁL Königsbergben; KANT apróbb javításaival utóbb másodszor is közzétette a kiadó, majd 1796-ban megjelent az „új, bővített” kiadás. E kötetben természetesen az utóbbi szerepel, a két kiadás eltéréseire – WILHELM WEISCHEDEL nyomán – a lábjegyzetekben utalunk. *Eltérően a többi tanulmánytól*, és ebben a WEISCHEDEL-kiadást követve, *lábjegyzetben* közöljük azokat a helyeket is, ahol a fennmaradt tisztázattörödékek, illetve a nyomdai kézirat eltérnek a kinyomtatott szövegtől (így tudniillik könnyebben követhetőnek tartottuk az eltéréseket). (A törödékeket az Akademie-Ausgabe XXIII. kötetében GERHARD LEHMANN összefüggő formában is közölte, 175-192.)

A fakultások vitáját a WEISCHEDEL-kiadás az 1798-ban, ugyancsak Königsbergben, FRIEDRICH NICOLOVIUSNÁL megjelent kötet nyomán közli (ehhez a dátumhoz igazodtunk a mű kötetbeli elhelyezésekor magunk is, bár az *Első szakasz* – eredetileg ez viselte volna *A fakultások vitája* címet – vélhetőleg már 1794-ben készen volt, a *Második szakasznak* pedig – amelyik mostani alcímét viselte volna címként, ha KANTnak sikerül, mint tervezte, ERICH BIESTER *Berliner Blätterjében* publikálnia – valamikor 1797 végén kellett volna napvilágot látnia, ám a cenzúra mindkét esetben közbelépett). A WEISCHEDEL-kiadás ugyanakkor jegyzetekben jelzi azokat a pontokat is (amit mi is átvettünk), ahol a *Második szakasz* HEINRICH TIEFTRUNK kiadta szövege eltér a NICOLOVIUSNÁL megjelenttől (az *Immanuel Kant vermischte Schriften* III. kötete 1798-ban, a NICOLOVIUS-féle kötet megjelenésekor már nyomdában volt); a III. szakasz közlésekor pedig jelzi a *Journal der praktischen Arzneykunde und Wundarzneykunsftban* (701-751.) talált szövegbeli eltéréseket – e lapban a *Streit* megjelenésének évében CHRISTOPH WILHELM HUFELAND a szóban forgó szakaszt külön is publikálta.

* * *

A fordításokról

A kötet első két darabja – VIDRÁNYI KATALIN fordításai – volta-képpen „nem tartozik a tárgyhoz”: afféle KANT szerzette előszónak szántuk őket e nem KANT összeállította kötethez. A *Válasz a kérdésre: mi a felvilágosodás?* jelenléte a kötetben nem tűnik különösebb indoklást igénylőnek – a *Tájékozódni a gondolatok között: mit is jelent ez?* már talán igen, hisz valóban inkább illenék KANT vallásfilozófiai írásai elé. (Ott is szerepelt: a VIDRÁNYI-fordításokat, mint említettük, *A vallás a pusztta ész határain belül és más írások* című kötetből vettük át.) Mégsem tűnt fölöslegesnek (újbóli) megjelentése, afféle módszertani bevezetésként, hiszen páratlanul összefogottan exponálta a KANTOT általában is lenyűgöző kérdéseket, a kanti vizsgálódások „poénját”: a *questio iuris* aggodalmas szemügyre vételét az igaznak-tartás dolgaiban, melynek során a szerző a rézkarc finomságával rajzolta meg hiteinknek (az ész szükségleteinek) természetrajzát. A *Kritikák* alapos ismerői számára persze e mankó fölösleges (már ha egy KANT-írás fölöslegesnek mondható egyáltalán), ám úgy gondoltuk, nincsen ok, amiért e kötet olvasóinak körét a KANTOT amúgy is alaposan ismerőkre kellene korlátoznunk.

Akárcsak a két említett tanulmány, a harmadik és ötödik darab is VIDRÁNYI KATALIN fordítása. Bár ezek is megjelentek már magyarul, semmiképp nem tehettük meg, hogy *Az emberiség egyetemes történetét*, vagy *Az emberi történelem feltehető kezdetét* arra való hivatkozással, hogy hisz megjelentek már, kihagyjuk a kötetből; a megjelenésükkor komoly elismerést aratott fordításokat pedig egyenesen örömmel vettük föl (csupán a kötet egységességét szolgáló apróbb technikai változtatásokat eszközölve rajtuk).

A kötetben megjelent többi fordítás az én rovásomra írandó; némelyikük ráadásul valamelyes magyarázkodást is igényel.

A *Recenziók Herder Eszméiről* fordításában fölhasználtuk NAGY LÁSZLÓ 1984-ben, a *Filozófiai Figyelő* 4. számában megjelent munkáját; szerettük – s talán a tisztesség is úgy kívánta – volna (magam legalábbis nem igazán szeretnék oka lenni, hogy valaki más fordító

munkája veszendőbe menjen), ha valamikori fordítását ő maga dolgozhatja át e kötet számára; mire azonban idáig jutottunk a kötettel, a hajdani fordítás szerzője meghalt.

Ami *Az örök békéről* illeti, szeretném eloszlatni azt a látszatot, mintha az itt megjelent fordítás „költői versenyre” kívánta volna kihívni a *Zum ewigen Frieden* legtöbbet forgatott magyar fordításának szerzőjét, BABITSOT – szeretném eloszlatni, minthogy igazán nem gondoltam e versenyben babérokat arathatni. Eredetileg a BABITS-fordítást szántuk a kötetbe, amelyből hisz a *Zum ewigen Frieden* sem hiányozhat, ha már a könyv a *Történetfilozófiai írások* címet viseli, még ha e fordítás több új kiadást is megért. Ám egy antikváriumban böngészgetvén a kezembe akadt egy korábbi, Losoncon megjelent fordítás, HILDENSTAB GYÖRGYÉ 1916-ból; és mert már első olvasásra is számtalan szemet gyönyörködtető megoldásra véltem lelni benne (és mert akárcsak e sorok írója, ő is árkon-bokron át ragaszkodott KANT mondatszerkesztéséhez), úgy találtam, az amúgy is közkézen forgó BABITS-fordítás helyett, mert a változatosság gyönyörködtet, bátran kerülhet ez a kötetbe. Utóbb aztán, már a német szöveggel egybevetve, úgy tűnt, mégiscsak alapos átdolgozásra szorul a néhol briliáns, néhol azonban elfáradni tetsző szöveg. Hogy mármost érdemes és méltányos volt-e egy, a HILDENSTAB GYÖRGYÉNél hívebbnek és a magam ízlése szerint valóbbnak tartott újabb *Az örök békéről* kedvéért átdolgozni az 1916-os fordítást, abban magam is fölöttebb bizonytalan vagyok; ami a szándékot illeti, mindenesetre éppen nem csúfot úzni akartam ezzel belőle, aki az I. világháború kellős közepén kortársai eszébe kívánta idézni KANTOT – ellenkezőleg, inkább kalaplengetésnek szántam előtte.

Még egy írás van e kötetben, melynek jelenléte *ebben a formában* talán némi magyarázatot igényel (bár az előbbiektől eltérő okokból), *A fakultások vitája* tudniillik. Ennek ugyanis valóban csupán a második szakasza történetfilozófiai tárgyú, a jóval terjedelmesebb, s egy terjedelmes előszóra is okot adó első szakasz vallásfilozófiai írás, a harmadik szakasz pedig kisebb részt az orvosi kar érdeklődésére tarthat számot, nagyobb részt azokéra talán, akik nem áttalják hálósipkában-házikabátban szöszmötöltében

rajtakapni az újkor e valóban elképesztően nagy és hihetetlenül éleselméjű filozófusát. A – mint említettük – mintául szolgáló kötet, MANFRED RIEDELÉ, beéri a második szakasszal – de persze a német olvasó keze ügyében ott a *Streit* teljes szövege. Mi mindenesetre úgy gondoltunk, ha KANT jónak találta egybeszerkeszteni e három írást, magunk nem akarjuk ebbéli szándékát semmibe venni.

* * *

A *Fogalmazványok* egyes tételei előtt szereplő jelzetek (*LB*, azaz *Loses Blatt/Lose Blätter*, különálló lap, illetve lapok) természetesen az *Akademie-Ausgabe* (XXIII. kötetének) jelzetei (amelyek különben a kanti kéziratok hagyaték egyes, tárgykörök szerint csoportosított konvolútumaira utalnak); elhagytuk azonban mellőlük a mondott kiadásban ugyancsak szereplő, a hagyatékból származó írások korábbi kiadásait jelző rövidítéseket. Elhagytuk továbbá az *Akademie-Ausgabe* által lapalji jegyzetekben közölt, jobbra a szöveg „külalakjáról” beszámoló utalásokat, illetve a fordításban nem fölhasználhatónak vélt följegyzés-töredékeket, vagy az ugyan KANT-tól származó, csak épp a fejtegetésektől idegen észrevételeket. A lapszéli stb. pótlásokat megpróbáltuk valamelyest követhető formában az *Akademie-Ausgabe* megadta helyükre illeszteni. Ha a fogalmazványok fordítása némelykor nehézkesnek tetszhetik, annak oka legalábbis részben, hogy igyekeztünk (vagy inkább, illetve és: kénytelenek voltunk) „tapadni” a szöveghez: a némelykor ismétlésekkel és túlburjánzó magyarázatokkal-pontosításokkal megterhelt, máskor épp ellenkezőleg, befejezni is elmulasztott följegyzések „levegősebb” fordításába több elegyedett volna a fordítói értelmezésből, mint amennyit megengedhetőnek vagy lehetségesnek tartottunk – még ha az eredményt magunk sem véljük minden ízében élvezetesnek. Kítettük ellenben a néhol bekezdéseken át kitenni elmulasztott írásjeleket (különösen: a vesszőket) – ezek hiánya fölöslegesen követhetlenné tette volna a szöveget. A pótlások, beszúrások stb. elhelyezése azért sikeredett bizonytalanabbra vagy ügyetlenebbre itt, mint az *Észrevételek*ben, mert az *Akademie-Ausgabe* instrukciói itt maguk is bizonytalanabbak: e kötet szer-

kesztője, GERHART LEHMANN nem nyúlhatott már vissza az eredeti kéziratokhoz (a XXIII. kötet korábbi kiadások szövegközléseire támaszkodik) – az eredetileg a kötetbe szánt kéziratoknak a fényképmásolatokkal, leiratokkal és ADICKES jegyzeteivel egyetemben valamikor a II. világháború vége felé nyomuk veszett.

A *Fogalmazványok* fordításában nem jeleztünk minden kihúzott szót vagy töredéket. Bár ez talán okkal kifogásolható, mellette is fölhozhatónak tűnt néhány érv. Először is, túlnyomórészt olyan törlésektől tekintettünk el, melyeket KANT mégis *visszamenekített* a szövegbe (mert a törléssel, példának okáért, csupán helyet akart csinálni az eredetileg jelző nélkül leírt szó megtalált jelzője számára). Másodsor, a meglehetősen sűrűn a szövegbe ékelődő „romok” követhetetlenné, vagy legalábbis igen nehezen követhetővé tették volna KANT mondatait. Harmadszor pedig úgy tetszett, aki a *megfogalmazás történetének* ezekre az epizódjaira is kíváncsi, azt vélhetőleg oly finom árnyalatok érdekelnek, melyeknek amúgy is az eredetiben fog utánanyomozni. Mindezekén túl: néhány kihúzott szó- vagy fordulat-töredéket kénytelenek voltunk azért elhagyni, mert csak akkor tarthattuk volna meg őket, ha kitaláljuk, mit is akart KANT megfogalmazni – ez pedig nyilvánvalóan túlmegy azon, amit fordító megengedhet magának. E megkötésekkel, mégis úgy gondoljuk, a fordításban sikerült megtartanunk minden olyan szövegrészt, amely a gondolatmenet irányáról ad hírt (az állításnyiak pedig már mindenképp helyet kaptak benne).

KANT történetfilozófiai reflexióit a Királyi Porosz Akadémia (csaknem egészében) ERICH ADICKES szerkesztette KANT-összkiadásának a kéziratok hagyatékot tartalmazó köteteiből MANFRED RIEDEL válogatta ki és állította össze egyfajta töredékes gondolatmenetté. (Immanuel Kant, *Schriften zur Geschichtsphilosophie*, hrg. von Manfred Riedel, Philipp Reclam jun., Stuttgart 1986, 201-255.). Maga ERICH ADICKES, mint az utószó elején említettük már, a történetfilozófia „hívószavát” nem használta: az itt közölt reflexiók az 1355.-től az 1524. észrevételig a *Kant's gesammelte Schriften* XV. kötetének (Dritte Abtheilung: Handschriftlicher Nachlaß II. kötet, Walter de Gruyter et Co, Berlin und Leipzig 1923) második feléből (*Reflexionen zur Anthropologie*) valók, s ADICKES részint az 1798-

ban, majd javított második kiadásként 1800-ban megjelent kanti *Anthropologie in pragmatischer Hinsicht* utolsó alfejezeteihez („Der Charakter des Volks”, „Der Charakter der Gattung”) készült jegyzetekként, részint a 70-es-80-as években tartott előadásokhoz készült följegyzésekként azonosította őket. Az 1997., 1998., 2018., 2589., illetve 3376. észrevétel az említett kiadás XVI. kötetében, a logikához tartozó jegyzetek között található (Walter de Gruyter et Co., Berlin und Leipzig 1924), a 8077. pedig a XIX. kötetben, a morál-, jog- és vallásfilozófiafilozófiai reflexiók közt (Walter de Gruyter et Co., Berlin und Leipzig 1934, FRIEDRICH BERGER szerkesztésében). – MANFRED RIEDEL, érthető okokból, elhagyta azokat a lábjegyzeteket, melyekben ADICKES a nehezebben kibetűzhető helyek valószínűtlenebb, de nem lehetetlennek gondolt megfigyeléseit jelezte, illetve voltaképpen egészében elhagyta ADICKES jegyzeteit. A magyar kiadást illetően azonban legalábbis elfogadhatónak tetszett, ha, miközben alapvetően RIEDEL válogatására támaszkodunk, az amúgy is nehezen fölfejtendő, mert töredékes, utalásokkal terhelt szöveg jobb érthetősége kedvéért visszacsempésszük ERICH ADICKES nélkülözhetetlennek vélt szövegmagyarázatait, ahogy szükségesnek látszott jeleznünk azt is, mikorra keltezhető az észrevételek. Ami az utóbbi kérdést illeti, a datálás néha csak igen tág határok közt volt megejtendő – annak ellenére, hogy ERICH ADICKES a szövegszerű egyezések föl kutatásától a tinták összevetéséig hihetetlen alapos-sággal és invenciozitással vetett latba minden elképzelhető filológusi eszközt.

* * *

Némi további magyarázkodás

A fordítót munkájában két áthághatatlan parancsolatnak kell kormányoznia; kár, hogy ezek szögesen ellentmondanak egymásnak. Az egyik úgy szól, hogy ha a szerző bekezdéseken, oldalakon át ugyanazt a szót használja, a fordítónak is ragaszkodnia kell ahhoz a kifejezéshez, amelyet a szerző kedvelt fordulatanak megfelelőjéül egyszer kiválasztott. Általában is, merthogy a fordítónak nem illik

színesebb prózára vágnni a szerzőénél. S különösen nem, ha az illető kifejezés terminus-gyanús, vagy már-már terminus; továbbá végképp nem, ha KANtról van szó, aki *megválogatta a szavait*. A másik parancsolat úgy szól: ne reménykedj abban, hogy ugyanazt ugyanazzal fordíthatod, hiszen a nyelv természetének teljes félreértésére vall azt képzelni, hogy a jelentésárnyalatok, második, harmadik stb. jelentések, a használat két nyelvben szövegösszefüggésről szövegösszefüggésre megfelelhetnek egymásnak. Mint az Olvasó gyaníthatja már, a frivol tónusú bevezetés vége, persze, mentegetődzés. A fordító dilemmái végtére is nem tartoznak az Olvasóra, kudarcai pedig végképp nem; mégis, KANtra való tekintettel, bizonyos esetekben elkerülhetetlennek éreztük, hogy két szögletes zárójel között meg ne adjuk a (zárójel előtt álló) fordításbeli kifejezés KANT használta eredetijét. Ami, sajnos, aligha nevezhető elegáns eljárásnak: nem több a „számunkra lehetséges” legjobb megoldásnál a bekezdés elején jelzett, s nem biztos, hogy megoldható föladvány tekintetében.

Nyilvánvaló okokból föltüntetettük a KANT használta német kifejezést ott, ahol a szó többértelmű, és, bár persze, a fordításban választottunk az értelmek között, úgy éreztük, a többértelműséget jelezniünk kell (*Geschichte, Tendenz* s í. t.). Jeleztük azt is, ha eltértünk a szokásos vagy bevett fordítástól, abban a hitben, hogy azt a szövegösszefüggés indokolja (vagy legalábbis abban a reményben, hogy megbocsájthatóvá teszi, mint a *Vermögen* esetében). És jeleztük, ha a kettővel korábbi bekezdésben fölemlített okokból váltogatni kényszerültünk a rokonértelmű szavakat. (Mint az *Anlage* esetében: a szóhoz, amely *adottságnak*, de *készségnek*, *tehetségnek* vagy *képességnek* is fordítható akár, KANT makacsul, és talán némelykor a német nyelvi beidegződések ellenében is ragaszkodik, vélhetőleg, mert szemben a készség stb. német megfelelőivel érződik benne valami a „belénkplántáltság”-ból (az *anlegen ültetnit, vetnit* jelent); úgy tetszik, épp ezért telitalálat, hogy VIDRÁNYI KATALIN fordításként az *adottságot* választotta. Csakhogy miért, miért nem, magyarul *adottságokról* szoktunk beszélni, többes számban és főleg: „bármiből” is van *morális adottságunk*, vélhetőleg nem ugyabból van, mint *fizikai adottságaink*

– és a szót magyarul sűrűn emlegetjük ebben a szókapcsolatban –, vagy, óvatosabban fogalmazva, lehet, hogy ugyanabból van, de nem *úgy* szoktunk róla, vagy inkább: róluk beszélni, éspedig vélhetőleg épp KANT szerint is jó okkal nem. Néha tehát el kellett ejtenünk az *adottság* szót valamelyik szinonímája kedvéért, következőleg jeleznünk kellett az eredeti német kifejezést.

Bármilyen csábító is a gondolat, hogy magyarázkodással pótoljuk ki, ami a fordításból hibádzik, mégsem szeretnénk itt a fordítói megoldások valamiféle „rendszeres taglalásába” bocsájtkozni –, nem utolsó sorban azért nem, mert ezzel a néha csak a fordító elfogultságai diktálta megoldásoknak nagyobb súlyt kölcsönöznenék, mint amekkoráival a magunk megítélése szerint is rendelkeznek. (Amiből tévedés volna azt a következtetést levonni, hogy a fordító ne volna kész körömszakadtáig harcolni legelrugaszkodottabb ötleteiért is...) Magunk (persze) azt reméljük, a fordító megoldásai a szögletes zárójelek szerkesztői vehikulumát igénylő esetekben is kézenfekvőnek tűnnek, s (egy-két esettől eltekintve) nem igényelnek különösebb magyarázatot. Mely utóbbi amúgy sem sokat segítené a fordítón – bármilyen körületekintő és alapos indoklásokat fabrikálnánk is a fordítás egyik vagy másik momentumához, az igazán súlyos eseteket amúgy is szükségképp kifejejtenénk: azokról a fordító azt hiszi tudniillik, hogy takarosan lefordította őket... Inkább a jelölés technikája az, ami magyarázatra szorul. Úgy gondoltuk, a szóban forgó segédeszközzel elég ott élnünk, ahol egy-egy tanulmányban az e segédletre rászoruló fordítói megoldás először szerepel, és csak olyankor kell visszatérnünk a szögletes zárójelekhez, ha a szabványtól eltértünk; némelykor azonban esetről-esetre meg kellett adnunk a német eredetit, vagy mert KANT „váltott lépést”, vagy mert a fordító tért el korábbi megoldásától. Meglehet, lesz Olvasó, aki eljárásunkat következtetlennek találja majd. És lesz, akit ennyi szörszálhasogatás is fölböszít.

Mindkettejüknek igaza lesz.

* * *

A jelekről és jegyzetekről

A szövegben szereplő kerek zárójelek természetesen KANT zárójelei; a szerkesztői beszúrásokat a bevett szokáshoz híven szögletes zárójelek keretezik. A fogalmazványokban azonban szükségünk volt további jelekre is: a kapcsos zárójelek KANT pótlásait jelzik, a „csúcsos” zárójelek a törléseket. Az egységes jelölés kedvéért ennyiben változtattunk is az ADICKES használta jelölésen: ő szögletes zárójelben a KANT által kihúzott, kerek zárójelek között a betoldott szövegrészeket szerepeltette. ADICKES egy emelt s-sel, illetve g-vel azt is jelezte, hogy a betoldásokat későbbi, vagy az első fogalmazás során keletkezett pótlásoknak tarja-e, ennek jelzésétől azonban elálltunk (a GERHART LEHMANN kiadta szövegénél használt jelölések ettől eltérnek, magunk ezeket is a kötetben általában használt technikához idomítottuk).

Az *Észrevételek* kanti beszúrásai némelykor nem voltak a szövegbe beilleszthetők, de egy meghatározott helyhez tartoztak: ilyenkor „+” jelzi a beszúrás helyét, és mintegy lábjegyzetként követi a beszúrt szövegrész. (A jelöléstől eltekintve ebben is az Akademie-Ausgábéhoz igazodtunk.)

KANT jegyzetei *-gal jelölt lábjegyzetekként szerepelnek; a lapozgatást az Olvasónak megtakarítandó, lábjegyzetekként szerepelnek a szerkesztői megjegyzések is, ezeket azonban számok jelzik, vagy – ha KANT jegyzeteihez készültek – mint szerkesztői közbeavatkozások, szögletes zárójelek közé kerültek; ahol a szerkesztői jegyzetek olyan KANT-ismereteket stb. igényeltek, amilyenekkel a fordító nem rendelkezik, pontosabban, amelyekről az Olvasó úgysem hinné el, hogy dicsekedhetem velük, ott megadtuk a forrásokat. (Azzal a megszorítással, hogy fölöslegesnek és fölöslegesen nehézkesnek tetszett az *Észrevételek* jegyzeteiben is mindenütt föltüntetnünk, amit az első jegyzetek amúgy is tudattak, és amire a jegyzetekben hivatkozott források úgyis emlékeztetik az Olvasót: hogy megírásukkor ERICH ADICKES útmutatásait követtük.)

* * *

Köszönet és hála

A fordító szeretne köszönetet mondani e kötet szerkesztőinek, HÉVIZI OTTÓNAK és KARDOS ANDRÁSNAK, amiért jónak találták az ötletet, hogy KANT itt megjelent írásai itt megjelenjenek; köszöni továbbá szerkesztői figyelmüket. Köszönöm AGÁRDI PÉTERNEK, CSORBA LÁSZLÓNAK, GÁBOR GYÖRGYNEK, PONGRÁCZ TIBORNAK, SZIKLAI LÁSZLÓNAK, hogy zokszó nélkül rendelkezésemre bocsájtották könyvtárukat és műveltségüket. Köszönöm SZÉKELY MARINAK a segítséget, melyet a fordítások rendbe- és kéziratá tételeiben nyújtott, és hogy segédkezett az elkerülhetetlenül elkövetkező nagytakarításban.

Van valaki, akinek igen nagy hálával tartozom, ám aki hálámmal még kevesebbre megy, mint az előbb említettek: *ez a fordítás nem jöhetett volna létre BALLAGI MÓR támogatása nélkül.* (Akiik valaha is kézbeverték a szótárát, tudják, mire gondolok.)

Mint minden csomagoláskor, vélhetőleg ebből az utószóból is kimaradt egy s más, aminek a hiánya utóbb keservesnek mutatkozik. Egy valami azonban semmiképp sem maradhat el: hogy tudniillik a fordító köszönetet ne mondjon MUNKÁCSY GYULA tanár úrnak a fordítások kontrollszerkesztéséért. Tekintve, hogy aki e kötet lehetséges olvasói közül KANTHOZ valamelyest is ért, az nagy valószínűséggel épp az ő révén és okán ért hozzá, felügyeletének jelentőségét nem szükséges ecsetelnem – (a fordító irányában) *jóindulatú* aggályosságáért azonban illő köszönetet mondanom. Hozzáteve persze, hogy a fordítói önkény excesszusaiért semmiféle felelősség nem terheli őt.

1996. július 10-én, Budapesten

Mesterházi Miklós